

શ્રી અરવિંદનું તત્ત્વદર્શન

(PHILOSOPHY OF SRI AUROBINDO)

પ્રાધ્યા. એમ. કે. ભટ્ટ, અમદાવાદ

Prof. M. K. Bhatt

લેખક :

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

ગુજરાત રાજ્ય—અમદાવાદ-૬

શ્રી. અરવિંદનું તત્ત્વદર્શન

(PHILOSOPHY OF SRI AUROBINDO)

પ્રાધ્યા. એમ. કે. ભટ્ટ, જામનગર

Prof. M. K. Bhatt

લેખક :

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

ગુજરાત રાજ્ય—અમદાવાદ-૬

પ્રકાશક :

ઈન્દિરભાઈ જે. પટેલ

અધ્યક્ષ

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ।
પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૭૨ નકલ : ૧૦૦૦
કિંમતે : રૂા. ૧૫-૦૦

"Published by the University Book Production Board.
Gujarat State. under the Centrally Sponsored Scheme of
Production of Literature and Books in regional languages
at the university level, of the Govt. of India in the Ministry
of Education and Social Welfare [Department of Culture],
New Delhi."

મુદ્રક :

શ્રી પી. ટી. પટેલ

વ્યવસ્થાપક,

વિનય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

વાળંદ વાડી, ધીમંરા રોડ,

અમદાવાદ.

વિતરક :

મેસર્સ બાલગોવિંદ બુકસેલર્સ
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

પ્રકાશકનું પુરોવચન

ઉચ્ચ કેળવણીનું માધ્યમ માનવીય બને એ ખ્યાલિય મૂર્તિમંત કરવી હોય તેા યુનિવર્સિટીએ અનેક વિદ્યાશાખાઓ માટે વિપુલ ગ્રંથ સામગ્રી તૈયાર કરવી જોઈએ. આ સામગ્રી અનેક કક્ષાના અને રસના વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય તે રીતે નિર્માણ થાય તેા વિદ્યાવ્યાપ્તિનું ઉત્તમ કાર્ય હોય ધરી શકાય. યુનિવર્સિટી કેળવણીનું સનાતન ધ્યેય યુવાન પેઢીમાં વિદ્યા-વ્યાપ્તિની વૃત્તિ જન્માવવાનું છે. આ વૃત્તિ યુવાન વિદ્યાર્થીના માનસજગતનું એક આજીવન અંગ બને તેવી ઈચ્છા આપણે સૌએ સેવવી જોઈએ.

આ ઈચ્છાને બર લાવવા માટે કેન્દ્ર સરકારે, રાજ્ય સરકાર દ્વારા, હરેક ભારતીય ભાષા માટે ચોથી થંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન એક કરોડ રૂપિયા જેટલી માત્રા રકમ ફાળવવાની હેથાધારણ આપી, ભૌતિક પરિસ્થિતિ સર્જી છે. આવી ભૌતિક સગવડના સંદર્ભમાં ઉત્તમ માનક ગ્રંથો ગુજરાતની નવી પેઢીને ચરણે ધરવાનો પડકાર યુનિવર્સિટીઓની વિદ્યાપ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા સૌની સમક્ષ પડેલો છે.

ગુજરાત રાજ્ય સરકારે ગ્રંથ નિર્માણનું આ કામ ત્વરાથી અને અપેક્ષિત ધારણે થાય તે હેતુસર યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડની રચના કરી છે. આ બોર્ડ પર ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓના બધા કુલપતિઓ તેમ જ વિદ્વાનો, સંલગ્ન સરકારી ખાતાઓના નિયામકો વગેરે નિયુક્ત થયા છે અને માનક ગ્રંથોની ધારણા પરિણામજનક બને તે માટે વિદ્યાધ્યાપ્યાવાર વિષયવાર અનુભવી વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકોનાં મિલન યોજા, એમની ભલામણ અનુસાર લેખન માટે પ્રાધ્યાપકોને નોતર્યા છે, અને લખાણ સૂક્ષ્મ તથા ધ્યેયપૂર્વક બને તે હેતુસર એવા જ વિદ્વાનોને પરામર્થક તરીકે નિમંત્રણ છે.

ગુજરાત રાજ્યની યુનિવર્સિટીઓમાં તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાશાખાના વિદ્યાર્થીઓને સુવોગ્ય ગુજરાતી ગ્રંથો મળી રહે તે હેતુથી આ યોજના અન્વયે તૈયાર થયેલ પુસ્તક 'શ્રી અર્થવિદ્યનું તત્ત્વદર્શન'ને પ્રકાશિત કરતાં આનંદ હું અનુભવું છું, એ આનંદમાં ઉમેરો એ વાતે થાય છે કે પુસ્તકના લેખક પ્રાધ્યા. એમ. કે. ભટ્ટ તદ્દવિષયક જ્ઞાતા છે અને પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને આપવાનું એમણે સ્વીકાર્યું છે. ડૉ. ભાસ્કરભાઈ દેસાઈ જેવા વિદ્વાને આ

ગ્રંથ પ્રમાણભૂત બને અને વિષયવસ્તુની સર્વગ્રાહી રજૂઆત થાય તે માટે જે સલાહ સૂચનો અને માર્ગદર્શન આપી પરામર્શક તરીકે જે સેવાઓ આપી છે તે બદલ તેમનો હું સાનંદ આભાર માનું છું.

પ્રેસ તથા બોર્ડના સ્ટાફે, આ ગ્રંથ આ વિદ્યાના અભ્યાસીઓને જલદી પ્રાપ્ત થાય તે માટે જે જહેમત ઉઠાવી છે તે બદલ સીનો હું આભાર માનું છું.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬,

ઈશ્વરભાઈ પટેલ.
અધ્યક્ષ

લેખકનું નિવેદન

યોગાનુયોગ, શ્રી અરવિંદ જન્મશતાબ્દીના ઈ. સ. ૧૯૭૧-૭૨ના વર્ષમાં આ ગ્રંથનું નિર્માણ થયું છે. ગુજરાતી ભાષામાં યુનિવર્સિટી દ્વારા વિવિધ વિષયો માટે પ્રસિદ્ધ પાઠ્યપુસ્તકોનું નિર્માણ કરાવવાના, ગુજરાત રાજ્ય ગ્રંથ નિર્માણબોર્ડના સ્તુત્ય કાર્યને કારણે, આ યોગ થયો છે. વળી આ પુસ્તકને શ્રી રોહિતભાઈ મહેતા જેવા વિદ્વાનના પરામર્શનો સુયોગ પણ સાંપડ્યો છે. આ માટે ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અને શ્રી રોહિતભાઈ મહેતાનો હું ઋણી છું.

‘ભૂતકાળના સમન્વયમાં સૂ પૂણું’ સમગ્રવક્ત્રી અને જીવિખ્યાત દર્શનમાં ‘પયગંબરી’ એવા શ્રી અરવિંદના વિશાળ અને ગહન તત્ત્વજ્ઞાનના વિવિધ પાસાંની પરિચયાત્મક રજૂઆત પણ મુશ્કેલ છે. આ મુશ્કેલી હળવી કરવામાં મને સદાપૂજ્ય યયેશ્વર પુસ્તકોના વિદ્વાન લેખકોનો હું આભારી છું. આ લેખકો અને તેમના પુસ્તકોનો હૃદયેષ દરેક પ્રકરણને અંતે કરેલો છે. આ ઉપરાંત, સદાનુ ભૂતિસર અને મૂલ્યવાન માર્ગદર્શન માટે ડૉ. ભારકરભાઈ દેસાઈનો તથા પોતાના અગત પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ આચાર્યશ્રી ગોવર્ધન દવેનો પણ હું ઋણી છું.

જામનગર }
તા. ૫-૮-૭૨ }

મૂ. કા. ભટ્ટ

અનુક્રમશીલકા

પ્રકરણ

વિગત

પૃષ્ઠ

૧. જીવન અને અને તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્વભૂમિકા

૧

અ સંક્ષિપ્ત જીવનપરિચય; : વ તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્વભૂમિકા;

૨. શ્રી અરવિંદનો પૂર્ણવાદ

૧૩

તત્ત્વજ્ઞાન અંગેના ખ્યાલનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ; પૂર્ણવાદની લાક્ષણિકતા; પૂર્ણવાદનાં પ્રમુખ માસા-જ્ઞાનમીમાસા; : તત્ત્વ-મીમાસા; : નિસર્ગમીમાસા; : પૂર્ણયોગની પદ્ધતિ; : સામાજિક અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન; : કેળવણી, પૂર્ણવાદનું મહાકાવ્ય;

૩. જ્ઞાન અને સત્ય

૪૦

જ્ઞાનમીમાસાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ; : અ જ્ઞાનનો પ્રશ્ન; : સંશય-વાદી અભિગમ; : બૌદ્ધિક દૃષ્ટિબિંદુનું મહત્ત્વ અને ખામી; વ્યવહારવાદી અભિગમ; : અદ્વૈતવેદાન્તી દૃષ્ટિબિંદુ; : અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને હેતુ અજ્ઞાનનું મૂળ; : જ્ઞાન અંગે શ્રી અરવિંદનો અભિગમ; : જ્ઞાત પ્રકારના અજ્ઞાનમાર્થી પૂર્ણજ્ઞાનમાં, વ જ્ઞાન, સત્ય અને જૂલ; : સામાજિક અને અવિલગ્નિત અનુભવ ઉપર આધારિત ધોરણો; : બૌદ્ધિક ધોરણ, આત્મસંશ્લિષ્ટતા અને પરલક્ષિતા તરીકે સત્ય; : સત્ય અને જૂલ અંગે શ્રી અરવિંદનો અભિગમ.

૪. તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ.

૭૨

પદ્ધતિની રચનામાં તક અને ભાષાનું મહત્ત્વ; : શુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદ; : વિવિધ પદ્ધતિઓ; નિગમન પદ્ધતિ; પ્રાયોગિક પદ્ધતિ; : વિશ્લેષણ પદ્ધતિ; સમીક્ષાત્મક પદ્ધતિ; દ્વંદ્વાત્મક પદ્ધતિ; : શ્રી અરવિંદનો પૂર્ણવાદી અભિગમ, શ્રી અરવિંદની પૂર્ણપદ્ધતિ.

૫. શ્રદ્ધા અને ઈશ્વર

૧૦૬

અ શ્રદ્ધા-માનવીની મહત્વાકાંક્ષા; : શ્રદ્ધા અંગેનાં વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ; : સમન્વયવાદી દૃષ્ટિબિંદુઓ, ય ઈશ્વર; ઈશ્વર વિશેના ખ્યાલનો વિકાસ; : ઈશ્વર અંગે વિવિધ મંતવ્યો; : શંકરાચાર્ય,

પ્રેક્ષે અને રામાનુજયાચાર્યનાં મંતવ્યોઃ : ઈશ્વરવાદી અને અસ્તિત્વવાદી મંતવ્યો; પ્રારંભ અને પરિણામ તરીકે ઈશ્વર; : શ્રી અરવિંદનું પૂર્ણ અદ્વૈતવાદી દષ્ટિબિંદુ;

૬. જીવાત્મા અને વ્યક્તિમત્તા

૧૨૭

જીવાત્મા અંગેના ખ્યાલનો ઉદ્ભવ; જીવાત્મા અંગેનાં મંતવ્યો; પરિવર્તનવાદી મંતવ્યો; : વ્યક્તિવાદી અને સર્વેશ્વરવાદી મંતવ્યો; : નિરપેક્ષ કે ભક્તવાદી મંતવ્યો; : સંકરચાર્યનાં મંતવ્યનું વિવરણ; : શ્રી અરવિંદનું પૂર્ણવાદી મંતવ્ય; : ચૈત્ય-પુરુષ; : અનિમ ધ્યેય અને સાક્ષાત્કાર મોપાનો;

૭. પૂર્ણવાદી મનોવિજ્ઞાન

૧૪૫

ભારતીય મનોવિજ્ઞાન; ચેતનાનાં સમૂહો તથા અભ્યાસપદ્ધતિ; : ચેતનાની અભિવ્યક્તિના તત્વો અને ભાવિ; : શક્તિ અને સત્તા તરીકે ચેતના; : ચેતનાના સ્તરો; : પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાન અને માર્ગવાદી પદ્ધતિની અપૂર્ણતા; : માનસ-શરીર સંબંધ; :

૮. નીતિશાસ્ત્રના પ્રશ્નો અને ધર્મ

૧૬૩

કર્મનો નિયમ; : પુનર્જન્મ; : મોક્ષ, નીતિમત્તા; : સંકલ્પનુ વ્રાતવ્ય; : ધર્મ વિશેનું પૂર્ણવાદી દષ્ટિબિંદુ; .

૯. વિશ્વસર્જનની સમસ્યા

૧૯૬

વિશ્વદષ્ટિબિંદુ અને સમસ્યા; : વિશ્વ અંગે વિવિધ મંતવ્યો; : વિશ્વના સત્ય અંગે ચાર પ્રકારના સિદ્ધાંતો, શ્રી અરવિંદનું પૂર્ણવાદી મંતવ્ય; : અગ-કાળ; : સર્જક તરીકે અતિમાનસ; : સર્જનની પ્રક્રિયા; : અવતાર; :

૧૦. ઉત્ક્રાંતિ વિવિધ મંતવ્યો

૨૩૫

ઉત્ક્રાંતિ વિશેના ખ્યાલનો વિકાસ; : ડાવિંન અને સ્પેન્સરના મંતવવાદી સિદ્ધાંતો; : બર્ગસાનું દષ્ટિબિંદુ; : બ્લાઇટહેડનું મંતવ્ય બ્લાઇટહેડ અને શ્રી અરવિંદના દષ્ટિબિંદુઓની તુલના; : નવ્યોત્ક્રાંતિવાદી દષ્ટિબિંદુ; : ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા અંગે શ્રી અરવિંદનું દષ્ટિબિંદુ; :

૧૧. ઉત્ક્રાંતિ : શ્રી અરવિંદનું દષ્ટિબિંદુ ૨૫૪
અભિવ્યક્તિનાં સ્વરૂપો ; : ભૌતિકતત્ત્વ ; : પ્રાણ ; : આત્મા ; : માનસ ; :
ત્રેવકુંડપાંતર ; : અતિમાનસમા બિધ્વગ્મન ; : આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ ;
ઉત્ક્રાંતિનું કારણ ; : શ્રી અરવિંદના ઉત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંતનો સ્તર ; :
જ્ઞાની વ્યક્તિ અને દેવી જીવન ; : ઉત્ક્રાંતિની કટોકટી અને ઉકેલ ;
૧૨. પૂર્ણયોગની પદ્ધતિ ૨૮૮
યોગની તાત્ત્વિક ભૂમિકા ; : યોગ જીવન ; : ત્રેવકુંડ જીવન ; : યોગ
અને પ્રકૃતિનું કાર્ય ; : યોગની પદ્ધતિઓની ભૂમિકા અને યોગનું
હાર્દ ; : યોગની વિવિધ પદ્ધતિઓ ; : જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો
ત્રેવકો માર્ગ ; : યોગની પદ્ધતિઓનો સમન્વય ; : સામાન્ય દષ્ટિ-
બિંદુ અને પૂર્ણયોગનું દષ્ટિબિંદુ ; : પૂર્ણયોગની લાક્ષણિકતાઓ ; :
પૂર્ણયોગના પરિણામોની લાક્ષણિકતાઓ ; : પૂર્ણતાની ભૂમિકા ; :
માનવ-સત્તા સ્વરૂપોનો સમન્વય ; : પૂર્ણયોગની પદ્ધતિ ; :
૧૩. સમાજિક અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન ૩૧૧
જ. સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાન ; : વ્યક્તિનું સ્વરૂપ ; : સમાજનું સ્વરૂપ ; :
જીવાત્મા ; : શ્રી અરવિંદનું દષ્ટિબિંદુ ; : વ્યક્તિ અને સમાજ
વચ્ચેનો સંબંધ ; : સમાજકરારનો સિદ્ધાંત ; : જીવંત એકમનો
સિદ્ધાંત, ય રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન : રાજ્યનું સ્વરૂપ અને વિકાસ
રાજ્ય વિષે વિવિધ આદર્શલક્ષી દષ્ટિબિંદુઓ ; વ્યક્તિ અને
તેના હક્કો વિષે વિવિધ અભિગમો ; : વિલિન રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે
શ્રી અરવિંદનાં મંતવ્યો—અરાજકતાવાદ ; લોકશાહી ; : મૂડીવાદ
સમાજવાદ અને સામ્યવાદ ; વિવિધ રાજ્યવ્યવસ્થાઓની
અપૂર્ણતા ; નૈતિક અને રાજકીય ધોરણ ; : સ્વાતંત્ર્ય અને
સમાનતા ; : કાયદો અને સ્વાતંત્ર્ય ;
પરિશિષ્ટો ૩૬૧
અ આકૃતિક રજૂઆત
ક ઠેકાણે મદત્તના પરિભાષિક શબ્દો
ઘ શ્રી અરવિંદે ઉપયોગમાં લીધેલ મદત્તના શબ્દોની સમગ્રતી
ચ શ્રી અરવિંદરચિત પુસ્તકોની યાદી.
જ શ્રી અરવિંદ અને તેમના પુસ્તકો વિષે લખાયેલાં મત્તવર્ત્તા
પુસ્તકોની યાદી.

જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્વભૂમિકા

અ. સંક્ષિપ્ત જીવનપરિચય

યોગાનુયોગ શ્રી અરવિંદનો પંચોતેરમો જન્મદિન ભારતનો સ્વાતંત્ર્ય-દિન છે. ક્વક્તામા પંદરમી ઓગસ્ટ ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં જન્મેલા શ્રી અરવિંદ, ડૉ. કૃષ્ણધન ઘોષ અને શ્રીમતી સ્વર્ણલતા દેવીના ત્રણ પુત્રોમાંના સૌથી નાના પુત્ર હતા.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ હેઠળ અભ્યાસની શરૂઆત : પિતા કૃષ્ણધન ઘોષ એનિબર્ગમાં મેડિકલ તાલીમ લેતા હતા ત્યારે યુરોપ તેની કીર્તિના શિખરે હતું.^૧ તેઓ પાશ્ચાત્ય ભૌતિક સિધ્ધિઓ, સંસ્કૃતિ અને સમ્બતાથી અત્યંત પ્રભાવિત થયા હતા. તેમના મતે અંગ્રેજી રીતરસમ અને જીવન-પ્રણાલિ સર્વશ્રેષ્ઠ હતાં. આથી પોતાના પુત્રોને પાશ્ચાત્ય રીતરસમ અનુસાર તૈયાર કરવા અને ભારતીય ભાષા, સામાજિક સ્વરૂપો, પરંપરા, ધર્મ વગેરેથી વેગળા અને અનભિન્ન રાખવા તેમણે કુ. પગેટ નામની અંગ્રેજ મહિલાને નિયુક્ત કરી હતી. પોતાના બન્ને ભાઈઓ, મનમોહન અને વિનયભૂપણ સાથે પાંચ વર્ષની નાની વયે શ્રી અરવિંદ દાર્જિલિંગમાં સોરેટો કોન્વેન્ટ શાળામાં દાખલ થયા હતા. આ શાળા મુખ્યત્વે ભારતમાં રહેતા અંગ્રેજોના સંતાનોના અભ્યાસ માટે હતી.

ઈ. સ. ૧૮૭૭ થી ૧૮૭૯, એમ બે વર્ષના અભ્યાસ બાદ ડૉ. કૃષ્ણધને ત્રણેય પુત્રોને માયેસ્ટરમાં રેવરન્ડ ડ્રેવેટ નામના પાદરીની સંભાળ હેઠળ મૂકતાં, સ્પષ્ટ સૂચના આપી હતી કે તેમના પુત્રો ઉપર કોઈ જાતની ભારતીય અસર પડતી જોઈએ નહીં. આમ સાત વર્ષની વયે ઈંગ્લેન્ડ ગયેલા શ્રી અરવિંદ, ત્યાં તેર વર્ષ રહ્યા અને ભારત પાછા ફર્યા તે પહેલાં તેમના પિતા સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા, ભારત આવ્યા ત્યારે માતા બિમાટ હતી અને પોતાના પુત્રને ઓળખવાની સ્થિતિમાં ન હતી. આમ શ્રી અરવિંદને પોતાના ધનરક્ષાળ દરમિયાન કુટુંબની છત્રછાયાથી અલગ રહેવું પડેલું હતું.

ઈ સ ૧૮૭૬ થી ૧૮૮૪ સુધી માયેસ્ટરમા તેમનો અભ્યાસ ટ્રેવેટ દપતિના માર્ગદર્શન હેઠળ થયો હતો તેમને કાંઈ શાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા ન હતા ઘેર રહીને તેમણે લેગિન, ઈતિહાસના મૂળતત્ત્વો, ભૂગોળ, ગણિત તથા વિષયોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અગ્રેજી તો તેની 'માતૃભાષા' હતી પોતાની સાચી માતૃભાષા ગંગાગી શીખવાને હજી વીસ વર્ષની વાર હતી આ સમય દરમિયાન, આટલી નાની વયે શ્રી અરવિંદ 'ફાક્ટસ રૂમિના મેગેઝીન'માં અગ્રેજી કા પો લખતા હતા ૨ શ્રી અરવિંદની કવિ-પ્રતિભાના આ મગનાચરણ હતા

૨૧ ટ્રેવેટ માયેસ્ટર છોડીને ઓસ્ટ્રેલિયા ગયા ત્યાર તેણે શ્રી અરવિંદને એકોડ નામના એક અગ્રેજ ગૃહસ્થની સલામ હેઠળ મૂક્યા હતા આ ગૃહસ્થે તેમને લ નની સત પોત શાળામાં દાખલ કર્યા આ શાળામાં શ્રી અરવિંદનું નામ 'Arbinda Acroyd Ghose' તરીકે રજીસ્ટરમાં નોંધાયેલું છે, તે તેમના જીવન ઉપર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની ગાઢ અસરનું જાણે પ્રતીક છે ઇંગ્લેન્ડના પોતાના જીવન અંગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે તેમને અગ્રેજી તથા યુરોપની વિચારવારા અને સાહિત્ય સાથે લાગણીનો સંબંધ હતો એક દેશ તરીકે ઇંગ્લેન્ડ સાથે આવો સંબંધ ન હતો લાગણીનો આવો સંબંધ તો યુરોપનો તેમણે જે દેશ જોયો ન હતો તે ફ્રાંસ સાથે હતો તેમ તેઓ નોંધે છે ૩ આ જ દેશના મેડમ મીરા રિચાર્ડ (મધર) તેમને ૨૯ માર્ચ ઈ સ ૧૯૧૪માં મળવાના હતા અને તેમને 'કૃષ્ણ ચરણે' ઓળખવાના હતા ૪

ઈ સ ૧૮૮૪ થી ૧૮૮૦ સુધી તેમણે સત પોત શાળામાં અભ્યાસ કર્યો એ દરમિયાન સાહિત્યનું બહુરસું ઈનામ તથા ઈતિહાસનું 'બેડફોર્ડ' ઇનામ પ્રાપ્ત કર્યા ઉપરાંત શાળાના તેઓ મિનિસ્ટર સ્કોલર હતા શાળાના હેડમાસ્ટરની નજરમાં આ ચમત્કાર વિદ્યાર્થી વસી ગયો હોવાથી તેમને ગ્રીક ભાષા શીખવવાનું, પોતે શરૂ થયું નેટિન અને ફ્રેંચ ભાષા ઉપર શ્રી અરવિંદનો સારો પ્રભુ હતો જ કેટલાં વર્ષો દરમિયાન તો શ્રી અરવિંદ અત્યંત ઝડપથી શાળાનો પાઠપઠ્ય પૂરો કરી દેતા અને બાકીના ફરસના

2 The Integral philosophy of Sri Aurobindo p 333

3 Sri Aurobindo OR The Adventure of Consciousness P 8

4 Sri Aurobindo An Introduction p 57

સમયમાં ખીજું વાચન કરતા. જર્મન અને ઇટાલિયન ભાષાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા તેમણે દાન્ટે અને ગેટેના કાવ્યો મૂળ ભાષામાં વાંચ્યા હતા.

સંત પોલ શાળામાં અભ્યાસ દરમિયાન તેમના પિતા તરફથી મળતી આવક અનિયમિત બનવાથી તેમને ઘણી મુશ્કેલી પડી હતી. પરંતુ જેમ્સ કોટન નામના એક સદ્ગૃહસ્થની સહાયથી પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખી શક્યા હતા. આ જેમ્સ કોટન, ભારતીય ગૃહીય કોંગ્રેસના સ્થાપકોમાંના એક, સર હેનરી કોટનના ભાઈ થતા હતા.

કોલેજમાં અભ્યાસ : સંત પોલ શાળાની સ્કોલરશિપની મદદ મળવાથી શ્રી અરવિંદે ઇ. સ. ૧૮૯૦ થી ૧૮૯૨ના વર્ષે દરમિયાન કેમ્બ્રિજની કિંગ્ઝ કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો. આ અગ્રસામા પણ તેમની વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકિર્દી તેજસ્વી જ રહી છે. અભ્યાસના પહેલા વર્ષમાં તેમણે ગ્રીક અને લેટિન કવિતા માટેના બધા જ ઇનામો પ્રાપ્ત કર્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૯૨માં ટ્રિપોઝ ભાગ-૧માં પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા અને ભારતીય સિવિલ સર્વિસમાં પણ કલાસિકલમાં ઘણા સારા માર્ક્સ મેળવ્યા હતા. આમ છતાં તેમણે ન તો ડીગ્રી બીધી કે ન તો સિવિલ સર્વિસની ઘોડે-સારીની કસોટીમાં બેઠા. આ કસોટી ન આપનાર કારણે ભારતીય સિવિલ સર્વિસ માટે તેમની પસંદગી થઈ નહીં. આ સમયે કેમ્બ્રિજના મિનિસ્ટર ટ્યુટરે સત્તાવાળાઓને લખ્યું હતું કે, માત્ર ઘોડા ઉપર બેસવામાં ન આવે તેથી આવી તેજસ્વી વ્યક્તિનો લાભ ભારત સરકાર ગુમાવે એ સત્તાવાળાઓની સહુચિત દૃષ્ટિનું પરિણામ છે.^૫ આ અભ્યાસકાળ દરમિયાન શ્રી અરવિંદ કેમ્બ્રિજના ભારતીય વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ ‘ઇન્ડિયન મજલિસ’ના મંત્રી હતા. આ પહેલી તેમણે ક્રાંતિકારી ભાવણો કર્યા હતા. વળી પોતાના અગ્રેજ દમના નામને તેણે ત્યારે તિલાંજલી આપી હતી. આ સમયે પણ તેમનું કાવ્ય-વેખનનું કાર્ય ચાલુ જ હતું.

ભારતમાં આગમન અને વડોદરામાં વસવાટ : કિંગ્ઝ કોલેજના અભ્યાસ બાદ જીવન-નિર્વાહનો પ્રશ્ન વિકટ બન્યો ત્યારે પણ જેમ્સ કોટને તેમને સહાય કરી. એ સમયે લંડનમાં આવેલા વડોદરાના સદગત ગાયકવાડ મહારાજ સાથે તેમણે શ્રી અરવિંદની મુલાકાત કરાવી આપી. આને પરિણામે તેઓ વડોદરાની નોકરીમાં જોડાયા, અને અગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ ભાષાના

પ્રાધ્યાપક તરીકે ઈ. સ. ૧૮૯૯માં સેવા આપવી શરૂ કરી. તે જ્યારે ભારતમાં આવ્યા ત્યારે 'સૈક્ષણિક લાયકાત' દર્શાવતી ઉપાધિ તેમની પાસે ન હતી.

ઈ. સ. ૧૮૯૩ થી ૧૯૦૫ સુધી શ્રી અરવિંદ વડોદરામાં રહ્યા. ભારતીય ભાષા, સંસ્કૃતિ, પૂરંપરા વગેરે સાથે કશો સંબંધ ન હોય તેવી ઈંગ્લંડની કેળવણીની ખોટ તેમણે વડોદરામાં પૂરી કરી.^૬ ઇ. સ. ૧૯૦૪માં તેઓ વડોદરાની કોલેજમાં કુપાચાર્ય પદે અને ૧૯૦૫માં એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર સુધી કોલેજના કાર્યકારી આચાર્ય તરીકે રજા હતા. આ અરસામાં સંસ્કૃત તથા ભારતની અર્વાચીન ભાષાઓ સ્વ-પ્રયત્ને શીખવા ઉપરાંત ભારતીય સંસ્કૃતિના હાર્દને, તેના ભૂતકાળ અને વર્તમાન સ્વરૂપો સાથે, આત્મસાત્કર્યું.

ભારતમાં આવતાંની સાથે તેમણે રાજકાળમાં રસ લેવાનું શરૂ કર્યું. રાજકારણ અંગેના તેમના લેખોમાં તેમણે ભારતના સ્વાતંત્ર્યાધિકારની ઘોષણા કરી હતી તથા માત્ર દરાવો કરીને વિરોધ કરવાની, પ્રાર્થના અને અરજીઓ કરવાની એ સમયની રાજીસની નીતિને વખોડી કાઢી હતી. આવી નબળી નીતિને બદલે આત્મનિર્ભરતા, ત્યાગ, અને સંગઠનની સખળ નીતિ અપનાવીને સ્વાતંત્ર્યની ચળવળમાં જનતાનો સાથ મેળવવાનો તેમણે અનુરોધ કર્યો હતો. આ પ્રવૃત્તિ સાથે પણ તેમનું કાવ્ય-લેખન ચાલુ જ હતું. આ અમયમાં લખાયેલા કેટલાક કાવ્યો પૈકીથી 'Ahana And Other Poems' તરીકે ગ્રંથસ્વરૂપે પ્રકાશન પામ્યા હતાં.

રાજકારણમાં જાહેર પ્રવેશ : શ્રી અરવિંદનું રાજકીય કાર્ય ઈ. સ. ૧૯૦૨ થી ૧૯૧૦ સુધી એટલે કે આઠ વર્ષ ચાલ્યું. વડોદરા રાજ્યની નોકરીને કારણે રાજકારણની પ્રવૃત્તિ જાહેરમાં ચર્ચા શરૂ તેમ ન હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૫માં બંગાળના લાગના સામે આદોલન ફાટી નીકળતાં તેમને વડોદરા રાજ્યની નોકરી છોડી દેવાની અને ખુદની રીતે રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં લાગ લેવાની તક મળી.^૭ બારિસદ્દ રાજકીય અધિવેશનમાં ઈ. સ. ૧૯૦૬ના એપ્રિલ માસમાં તેમણે લાગ લીધેા ત્યારથી તેમણે રાજકીય

૬ પૂણેયોગનું તત્વજ્ઞાન પૃ. ૨

૭ Ibid p. 2

પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રમાં જાહેર પ્રવેશ કર્યો ગણાય. વડોદરા રાજ્યની નોકરી છોડીને તેમણે કલકત્તાની નેશનલ કોલેજનું આચાર્ય પદ, ઓગસ્ટ ૧૯૦૬માં સંભાળ્યું. આ સાથે તેઓ એ સમયે સ્વપાયેલી કોંગ્રેસની 'ન્યૂ પાર્ટી'માં જોડાયા હતા.

કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા ઉપરાંત શ્રી અરવિંદે ઇ. સ. ૧૯૦૬થી ૧૯૦૮ સુધી રાષ્ટ્રીય દૈનિક અને અઠવાલિક પત્ર 'વંદેમાતરમ્'નું સંચાલન કર્યું હતું. આ પત્ર એ સમયે સમગ્ર ભારતમાં ફેલાવો પામેલું હતું અને પોતાના ટૂંકા સમયના અસ્તિત્વ દરમિયાન પણ તેણે ભારતીય રાજકીય વિચારધારા ઉપર ગાઢ અસર કરી હતી. શ્રી અરવિંદે આ પત્ર દ્વારા ભારતની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળને તાત્વિક : જૈનિકા પૂરી પાડી હતી અને રાજકારણને આધ્યાત્મિક સ્તરે મૂક્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૯૦૭ના શુક્લાર્ધ માસમાં રાજદ્રોહના આરોપસર 'વંદેમાતરમ્'ના તંત્રી તરીકે તેમના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ કોર્ટે તેમને છોડી મૂક્યા. આ પ્રસંગના થોડા સમય બાદ સુરતમાં મળેલી નેશનાલિસ્ટ પરિષદમાં તેઓ પ્રમુખ થયા હતા. કોંગ્રેસના આ અધિવેશનમાં વિરોધી પક્ષોની ખેંચતાણમાં સંસ્થા ઊંજાલિત થઈ ગઈ હતી.

રાજકીય પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ : ઇ. સ. ૧૯૦૮ના મે માસમાં અલ્હિપુર બોમ્બ ઠેસમાં શ્રી અરવિંદને ક્રાંતિકારી મંજૂરની પ્રવૃત્તિમાં સડો-વાયેલા હોવાના આરોપ હેઠળ કેદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ ઐતિહાસિક ઠેસ તા. ૧૮ મે ૧૯૦૮ થી તા. ૫ મે ૧૯૦૯ સુધી ચાલ્યો હતો અને પુરાવાઓના અભાવે તેમને તા. ૬ મે ૧૯૦૮ના રોજ મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. આ ઠેસમાં શ્રી અરવિંદના બચાવ માટે સુપ્રસિદ્ધ ખેરિસ્ટર સી. આર દાસે કાય ક્યું હતું. ન્યાયાધિષ્ઠ તરીકે ત્યારે આદર્શ બિયકોસ્ટ હતા. આર્મ્સ, શ્રી અરવિંદ સાથે, કેમ્બ્રિજમાં ભારતીય સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા આપી હતી અને ક્લાસિકલમાં શ્રી અરવિંદ પછીનો નંબર મેળવ્યો હતો. 'આ અરસામાં શ્રી. ટાગોરે પોતાનું સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય લખેલું : 'O Aurobindo ! Accept The Salutation of Rabindra.' તેમણે શ્રી અરવિંદને 'ભાગ્યના આત્માનો મૂર્તિમંત અવાજ' કહીને બિરદાવ્યા હતા. ૯

જેલમાંથી શ્રી અરવિંદ બહાર આવ્યા ત્યારે તેમના પદોનું સંગઠન તૂટી ગયું હતું. નેતાઓ કેદમાં પડેલા કે દેશનિકાલ થયેલા હતા. પક્ષને પુનઃ સંજગ બનાવવા માટે તેમણે એક વર્ષ સુધી સતત પ્રયત્નો કર્યા અને તેના એક ભાગ રૂપે ૨૭ જૂન ૧૯૦૯ના રોજ ‘કમંથોગિન’ નામનું એક અંગ્રેજી સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું હતું. આ ઉપરાંત ‘ધર્મ’ નામનું બંગાળી સાપ્તાહિક પણ તેઓ પ્રસિદ્ધ કરતા હતા. પરંતુ આખરે તેમને એ વાતનો સ્વીકાર કરવાની ફરજ પડી કે દેશ તેમની નીતિ અને કાર્યક્રમને અમલમાં લાવવા માટે હજી પુરતા પ્રમાણમાં તાલીમ પામેલો નથી. થોડો વખત તેમને એમ લાગેયું કે દેશને હોમરૂલ લીધે જેવી ઓછા વેગવાળી પ્રગતિ અથવા મદદના માધીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં શરૂ કરેલી રીત પ્રતિકારની ચળવળ દ્વારા પ્રથમ જરૂરી તાલીમ આપી જોઈએ. પરંતુ તેમણે જોયું કે આ આદોલન માટેનો સમય હજી આવ્યો નહોતો તેમ જ એ આદોલન માટે નિર્માયેલા નેતા તેઓ પોતે નથી. ૧૦ આથી તેમણે અતરના અવાજને અનુસરીને ઈ. સ. ૧૯૧૦ના એપ્રિલ માસમાં એ સમયના ભારતમાંના કેંચ પ્રદેશ પોંડિચેરીમાં ગયા. થોડા સમયની નિવૃત્તિ બાદ રાજકીય ક્ષેત્રમાં પાછા ફરવાની તેમની મુશ્કેલી હતી. પરંતુ પોતે શરૂ કરેલ મહાન આધ્યાત્મિક ઉત્થાનના કાર્યમાં, પોતાની સમગ્ર શક્તિની એકાગ્રતા કરવી આવશ્યક લાગવાથી, રાજકીય પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. આમ છતાં ભારતના રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેમનું પ્રદાન અત્યંત મહત્વનું છે. યુરોપના ઇતિહાસનો તેમનો વિશાળ અભ્યાસ, તીક્ષ્ણ અને સર્વગ્રાહી ભુદ્ધિ, અંગ્રેજી ભાષા ઉપર અગ્રેહ પ્રભુત્વ અને એ ઉપરાંત તેમની અત્યંત નિષ્પાક્ષસતા અને ત્યાગ કરવાની તત્પરતા, ભારતના રાજકીય ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ રહેશે. જાહેર રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી નિવૃત્તિ લીધા બાદ પણ તેઓ ભારતમાં અને વિશ્વમાં ખનતા ખનાવો ઉપર નજર રાખતા હતા અને જરૂર પડે પોતાનું મંતવ્ય જાહેર કરતા હતા. જ્યારે ભારતના સ્વાતંત્ર્યની આશી આશા પણ ન હતી ત્યારે છેક ૧૯૧૮ ના ડિસેમ્બર માસમાં તેમણે શ્રી. અંબુભાર્ગ પુરાણીને કહ્યું હતું કે ભારતને સ્વાતંત્ર્ય મળશે એ આવશ્યક કોણે મૂળ ઉગશે એટલી ચોક્કસ ખાબત છે. ૧૧

ઈ. સ. ૧૯૧૦ થી ૧૯૧૪ સુધીનો સમય તેમણે શાંત યોગ સાધનામાં ગાળ્યો. અહીં તેમને મેડમ મીરાં રિચાર્ડ (મધર) મળ્યાં. તેમની તથા પોપ રિચાર્ડની સાથે ઈ. સ. ૧૯૧૪માં પંદરમી ઓગસ્ટના રોજ શ્રી અરવિંદે 'આય' માસિક શરૂ કર્યું. આ માસિકમાં તેઓ પોતાના અનુભવો, પ્રયોગો, વિચારો અને યોગની સાધનાના પરિણામો અંગે લખતા હતા. પછીથી ગ્રંથ, સ્વરૂપે પ્રગટ થયેલા તેમના મહાન ગ્રંથો 'ધ લાઇફ ડિવાઇન' 'ધ સિન્થેસિસ ઓફ યોગ' 'આઈડિયલ ઓફ હ્યુમન યુનિટી,' 'હ્યુમન સાઈકલ,' 'ફ્યુચર પોએટ્રી' તથા વેદ, ઉપનિષદ અને ગીના ઉપરનું તેમનું મૌલિક ચિંતન ક્રમશઃ પ્રગટ થયાં હતાં. ઈ. સ. ૧૯૨૦ સુધી તેમણે આ માસિકનું સંપાદન કાર્ય કર્યું હતું.

આશ્રમની સ્થાપના : પૃથ્વી ઉપર દૈવી જીવનનો સાક્ષાત્કાર કરવાના હેતુથી શ્રી અરવિંદે પોડિયેરીમાં નવન્યુઆરી ૧૯૨૨માં આશ્રમની સ્થાપના કરી અને મધરને તેનું સંપૂર્ણ સંચાલન મોખું. આ આશ્રમમાં વિશ્વભરમાંથી, શ્રી અરવિંદના માર્ગદર્શન હેઠળ યોગની સાધના કરવા માટે જિજ્ઞાસુઓનો પ્રવાહ વહેતો રહ્યો છે.

૭૮ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૯૫૦માં પુ ડિસેમ્બરના રોજ ટૂંકી માંદગી બાદ, વહેલી સવારે શ્રી અરવિંદે પોતાનો દેહ છોડ્યો. તેમણે પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન અનેક પુસ્તકો અને અભ્યાસસેષો લખ્યા છે, તેમાંથી મુખ્યત્વે વેદ, ઉપનિષદ, યોગ, તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર આશરે વીસ જેટલા ગ્રંથો, મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી', રાષ્ટ્રીય અને વિશ્વની ખામતો અંગે દસેક ગ્રંથો તથા દ્રવિતા, નાટક અને વિવેચનના આશરે સોળ જેટલા ગ્રંથો તેની સર્વોત્ક્રમી પ્રતિભાના પ્રતીકો છે.

તેમણે રાષ્ટ્રેષ આશ્રમ રૂપી છોડ અત્યારે વિશાળ વટવૃક્ષ જેવો બન્યો છે. વિશ્વના વિવિધ ભાગોમાંથી અને ભારતમાંથી સેંકડો જિજ્ઞાસુઓ પોતાના આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ માટે આશ્રમમાં આવે છે. આશ્રમની નૂતન પ્રેરણા હેઠળ ઇંગ્લેન્ડ, ડેન્માર્ક, કોરીયો, કમ્બોડિયા, રમતજમતનો ખેવાડીઓ, શ્રમજીવીઓ, કવિઓ અને ચિંતકો મોકળા મને પોતાનું કાર્ય અહીં કરે છે. વાત્સલ્યમૃતિ મધરની, હૃદય અને પ્રેરણા આ આશ્રમને સતત પ્રાપ્ત થતાં જ રહ્યા છે.

પોતાની સાધના અને ચિંતનને અવરોધે નહીં તેવી રીતે સાધકો આશ્રમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે છે. આ માટેના મુખ્ય વિભાગો છે: ખેતીવાડી, સેન્ટ્રલ બ્યૂરો, જરૂરી મેવાઓ (રસોડું, વૈદ્યકીય સારવાર, ડેરી, રેસ્ટોરા વગેરે), ગેસ્ટ હાઉસ, ઉદ્યાન વિભાગ, ઉદ્યોગો, પ્રકાશ અને ફોટોગ્રાફી, ઉચ્ચતર આત્મજ્ઞાન માટે સામૂહિક જીવનના ઉત્કર્ષના શુભ આશયથી આશ્રમમાં 'શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેન્દ્ર' પણ ચાલે છે. આ કેન્દ્રમાં શાળા વિભાગ, ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમનો વિભાગ, ટેકનિકલ તાલીમ, રમતગમત અને ખેલકૂદ વિભાગ, પ્રદર્શન વિભાગ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.¹²

આ ઉપરાંત પોંડિચેરીથી આશરે નજીક માછલ ઉત્તરે 'પ્રભાતનું' નગર-
Auroville' શ્રી અરવિંદ સોસાયટીના ઉપક્રમે આકાર લઈ રહ્યું છે. યુનેસ્કોએ આ યોજનાને સર્વોચ્ચ સમર્થન આપ્યું છે. પેરિસના રોજર એન્ગરની રાહબરી હેઠળ વિવિધ દેશોમાંથી સ્વેચ્છાએ સેવા આપવા આવેલા સ્થપતિઓ, ઇજનેરો, વગેરે આ નગરનું બાંધકામ કરી રહ્યા છે. પચાસ હજાર વ્યક્તિઓ રહી શકે તેવા આ ગોળાકાર નગરમાં માનવપ્રવૃત્તિના ચાર મૂળભૂત પાસાને સરખું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ છે: વસવાટ વિભાગ, સાંસ્કૃતિક વિભાગ, સામાજિક સંબંધો અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય વિભાગ અને ઉદ્યોગ વિભાગ. ઉદ્યાનો વચ્ચે સ્થપાનારા આ નગરના આધ્યાત્મિક કેન્દ્ર સાથે આ વિભાગો જોડાયેલા રહેશે આમ આ કેન્દ્ર વિવિધ પ્રવૃત્તિની એકતાનું પ્રતીક બનશે. મધરના શબ્દોમાં "એરોવિલ, ન્યાં શુભેચ્છા અને નિખાલસ આકાંક્ષા ધરાવનાર બધા માનવીઓ વિશ્વના મુક્ત નાગરિકો તરીકે રહી શકશે તેવું સ્થળ બનશે."¹³

શ્રી અરવિંદના સમન્વયવાદી દૃષ્ટિબિંદુ અનુસાર આશ્રમની સ્થાપના અને વિકાસ થયા છે. આથી તે પ્રાચીન પદ્ધતિના સામાજિક જીવન અને પ્રવૃત્તિથી અલિપ્ત રહેતા આશ્રમજીવનથી ભિન્ન છે. અહીં સાધક માટે કોઈ જડ નિયમો નથી. તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિ પોતે જ નક્કી કરવાની હોય છે. આમ આ આશ્રમમાં વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક જીવનનો સુમેળ સધાયો છે

12 Sri Aurobindo, An Introduction p 59

13. The Vision And work of Sri Aurobindo p 10 F. N.

ચ. તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્વભૂમિકા

વૈજ્ઞાનિક અને વાસ્તવવાદી વલણ : ઇગ્વંડમા શ્રી અરવિંદ તેર વર્ષો રહ્યા અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ, વિવિધ ભાષાઓ અને જીવન પ્રણાલિના ગાઢ સંપર્કમાં આવ્યા. વળી આ સમયમાં ત્યાં ભૌતિકવાદ અને વિજ્ઞાનનું પ્રભુત્વ હતું. કોઈપણ બાબતને ચૂંત રીતે તપાસવાના અને નક્કર વાસ્તવિકતાને સ્વીકારવાના વૈજ્ઞાનિક વલણની ભૂમિકા તેને અહીં મળી હતી. આથી પદ્મ્યામ્ પૃથ્વીની મુંડકોપનિષદની ભાવના વ્યક્ત કરતાં તેઓ કહે છે કે અતિ-ભૌતિક જ્ઞાનની ખોજ કરતા હોવા છતાં પૃથ્વીના પુત્રને પૃથ્વીનો સ્પર્શ હંમેશા શક્તિદાયક બને છે. ભૌતિક સ્તરની આપણી ભૂમિકા સદૃશ હોય તો જ અતિભૌતિક ઉપર આપણે સંપૂર્ણ સ્વામીત્વ હાંસલ કરી શકીશું.^{૧૪} આમ છતાં ભૌતિક સ્તરના માત્ર બૌદ્ધિક જ્ઞાન દ્વારા અંતિમ સત્ પામી શકાય નહિં. તર્કના ઉપયોગથી ભૌતિકમાથી તાત્ત્વિક જ્ઞાન પ્રતિ ભલે વર્ધ શકાય પરંતુ તેથી તો આપણા સમગ્ર સત્તા માત્ર એક જ પાસાનો સતોષ પ્રાપ્ત થાય છે. અંતિમ સત્ને એટલે કે પોતાના આત્માના મૂળ સ્વરૂપને પીછાનવા માટે અંતઃસ્ફૂરણના જ્ઞાન દ્વારા સાક્ષાત્કારની આવશ્યકતા રહે છે. આથી માત્ર ‘જાણવું’ જ નહીં પણ ‘પામવું’ એવું ભારતીય દષ્ટિમિત્ર શ્રી અરવિંદ સ્વીકારે છે. સાક્ષાત્કારના અંતિમ ધ્યેયમાં બૌદ્ધિક પ્રક્રિયાનું પણ મહત્ત્વ છે. જ અંતઃસ્ફૂરણ દ્વારા સિદ્ધ કરેલ સાક્ષાત્કારને વ્યવસ્થિત રીતે પદ્ધતિબદ્ધ કરવા માટે તર્ક અનિવાર્ય છે.

સાક્ષાત્કારની ભૂમિકા : પ્રાચીન વેદ અને ઉપનિષદના કાળને શ્રી અરવિંદ અંતઃસ્ફૂરણાતો યુગ કહે છે. આ યુગના દષ્ટિાઓએ અંતઃસ્ફૂરણ દ્વારા જે પ્રત્યક્ષ અનુભવું છે તેનું સીધું અને સાદું કથન કર્યું છે. પ્રકૃતિની અનેકવિધતાની પાછળ રહેલ એકતાના તેમણે દર્શન કર્યા હતાં. ત્યારબાદ પ્રાચીન કાળના ઋષિઓના સાક્ષાત્કારની ભૂમિકા ઉપર પોતાના અનુભવ અને તર્કના આધારે તત્ત્વચિંતકોએ પોતાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓની રચના કરી. આને શ્રી અરવિંદ બૌદ્ધિક જ્ઞાનનો યુગ કહે છે.^{૧૫} આને પરિણામે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિવિધ સંપ્રદાયો ઉત્પન્ન થયાં. સિદ્ધાંતમાં વેદ ઉપર આધારિત હોવા છતાં અને કેટલીકવાર એક જ પાઠનો ઉપયોગ

કરવા છતાં સમ્રાટો વચ્ચેનો વિરોધ જોવા મળે છે. આનું કારણ એ છે કે ઉચ્ચ અંતઃસ્ફુરણાનું જ્ઞાન વસ્તુઓને તેની સમગ્રતામાં નીરખે છે અને તેનું વલણ એકમ અને સમન્વયનું છે. જ્યારે તર્ક વિશ્લેષણથી અને વિભાજનથી શરૂ કરીને પછીથી સમગ્રતા રચના કરે છે. પરંતુ આમ કરવામાં “તર્કનું સાહજિક વલણ અમુકને સ્વીકારવાનું અને પોતે પસંદ કરેલ નિગમનો સાથે સંઘર્ષમાં આવતી બાજતોને નકારવાનું હોય છે. આથી તેનો હેતુ દોષમુક્ત તાર્કિક પદ્ધતિ રચવાનો છે.” ૧૬.

આમ શ્રી અવિંદ સમક્ષ, તર્કની પ્રક્રિયા દ્વારા પદ્ધતિની રચનામાં ઉત્પન્ન થતા વિરોધોને નિવારવા અને અનુભૂતિને યોગ્ય એવી પદ્ધતિમાં અભિવ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન હતો. પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, ધર્મ વગેરે ક્ષેત્રોનો તેમનો બહોળો અને જીડો અનુભવ તથા ભારતીય પ્રાચીન દૃષ્ટાંતોના કથનો અને પોતાના અંગત સાક્ષાત્કારના અનુભવોની ભૂમિકા ઉપર તેમણે પોતાની આગવી પદ્ધતિ રચી છે. પોતાના સાક્ષાત્કાર અંગે તેઓ જણાવે છે કે કોઈપણ શુરુની મદદ વિના ઈ. સ. ૧૯૦૪માં તેમણે પોતાનો યોગ શરૂ કર્યો. આમાં તેમને આણેદના ગંગનાથ મકના સ્વામી બ્રહ્માનંદના એક શિષ્ય પાસેથી થોડું માર્ગદર્શન મળેલું હતું. ત્યારબાદ શ્રી વિષ્ણુ ભારત દેસે સાથે તેમણે ત્રણ દિવસ સાધના કરી હતી તેમાં તેમને અનિર્વચનીય બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. આ સાક્ષાત્કાર તેમણે કેટલાક માસ મુઠ્ઠી ટકાવી રાખ્યો હતો અને ત્યારબાદ તેમનામાં સ્થાયી બન્યો. ૧૭ આમ તો તેઓ યોગ વિષે કશું જાણતા ન હતા ત્યારે એટલે કે ભારત આવ્યા ત્યારે એપોયો બંદરે તેમને વિશાળ શાંતિનો આધ્યાત્મિક અનુભવ થયેલો હતો. ૧૮

પોર્ટુગીઝ શ્રી આલ્મા પહેલાં તેમને એ સાક્ષાત્કારો સિદ્ધ થઈ ચૂક્યા હતા. એક તો ઉપરાંત શ્રી લેવે સાથે ઈ. સ. ૧૯૦૮ના નન્યુઆરી માસમાં રથળ-કાળથી ૫૦ શાંત બ્રહ્મનો તેમને સાક્ષાત્કાર થયેલો. તેમાં વિશ્વ મિથ્યા છે તેવી પ્રખ્યાત સાગર્જી ઉત્પન્ન થઈ હતી. પરંતુ અલિપ્ત જેમનાં વિશ્વ-સ્વરૂપ ચેતનાનો અને પ્રાણીમાનના દૈવી સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો ત્યારે

આં લાગણી અદ્વૈત ચર્ચા બીજા બે સૌક્ષાત્કારોની શરૂઆત પણ અંબિયુરે જ્ઞેષ્ઠમાં સાધના દ્વારા થઈ હતી. આ 'સૌક્ષાત્કારોમાં તેમને સક્રીય' અને નિષ્ક્રીય પાસાયુક્ત બ્રહ્મનો સર્વોચ્ચ સંતો તરીકેનો અનુભવ અને અતિમાનસ સુધી પહોંચતી ચેતનાની ઉર્ધ્વ ભૂમિકાઓની અનુભૂતિ થઈ હતી. ત્યારબાદ શ્રી અરવિંદે આ અનુભૂતિઓથી આગળનો પ્રદેશ ખેડવા માંડ્યો હતો. શ્રી અરવિંદનો યોગ અને તેનું અધ્યાત્મવાદી તત્ત્વજ્ઞાન આ સૌક્ષાત્કારોના આધારે રચાયેલ છે.^{૧૯} આ સાથે તેમાં પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન-વિજ્ઞાન તર્ક, પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિબિંદુ અને વ્યાવહારિકતાનો અણુભાવ સમન્વય થયો છે.

સમન્વયાત્મક ભૂમિકા : આ સમન્વયાત્મક ભૂમિકા અંગે શ્રી અરવિંદ પોતે દર્શાવે છે કે "અમારો વિચાર આપણી સમક્ષ આવતા નૂતન યુગની વિચારવારામાં પ્રદાન કરે એવા સમન્વયાત્મક તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારણા કરવાનો હતો. અમે એવા વિચારથી મગજાવ્યરણ કયું કે માનવજાત તેના જીવનના મહાન પરિવર્તન પ્રતિ જાગૃત રહી છે. જ્યાં ચિંતકો છે તે બધા પ્રદેશોમાં આ પરિવર્તન નૂતન જીવન પ્રતિ લક્ષ જશે એવી આશા પ્રવર્તે છે. આ ઉપરાંત અમારો હેતુ માનવજાતને આ કાર્યમાં દોરવણી અને પ્રકાશ આપે તેવા આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક અને બીજા સત્યોની ખોજ કરવાનો છે. આવો પ્રયાસ જેને આધારે કરી શકાય તે આધ્યાત્મિક અનુભવ અને સામાન્ય સત્યો અમારી પાસે હતા જ. આ સત્યની રચના સૌ પ્રથમ તત્ત્વ-મીમાંસાના દૃષ્ટિબિંદુથી કરવાની રહે છે, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં તત્ત્વમીમાંસીય સત્ય બીજા બધાથી કેન્દ્ર સ્થાને છે. આથી અમે 'ધ લાઈફ ડિવાઇન'ને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું. આ સત્યો વેદાન્તના સત્ત્વને અસંગત નથી તેમ દર્શાવતું આવશ્યક હોવાથી વેદ, બે ઉપનિષદો અને ગીતાની સમજૂતીઓનો તેમાં સમાવેશ કર્યો ઉપનિષદોમાં ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ અને કેનોપનિષદ લીધા. ગીતા તે આત્મિક સન્નુ જીવનના સૌથી વિસ્તૃત અને મુશ્કેલ ઓરા પાસામાં ઉપયોગ્ય કરે છે. જેના દ્વારા કાર્યથી આત્માને પામી શકાય અને આધ્યાત્મિક જીવન સાથે સુમેળયુક્ત હોય તેવા પથને ગીતા પ્રબોધે છે.

"તત્ત્વજ્ઞાનના સત્યને જીવનમાં ઉતારવામાં ન આવે તો તેનું મૂલ્ય માત્ર સૌહાર્દાત્મક રહે છે. આથી 'સિન્થેસિસ એન્ડ યોગ'માં આધ્યાત્મિક આત્મસિસ્તની વિવિધ દિશાઓ અને પદ્ધતિઓના સિદ્ધાંતોનું સમન્વયાત્મક દૃષ્ટિબિંદુ પ્રાપ્ત

કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. આ ઉપરાંત તેમાં માનવ-અસ્તિત્વને પૂર્ણ દેવી જીવન તરફ પ્રગતિ કરાવે તેવા માર્ગને શોધવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ આ વૈયક્તિક વિકાસ છે અને તેથી આપણા આદર્શ, માનવજાતના સામાજિક જીવનમાં કેવી રીતે રચી શકાય તે દર્શાવવું આવશ્યક હોવાથી ‘લુમન-સાષ્ટકજ્ઞ’માં આ સત્યો માનવસમાજની ઉત્ક્રાંતિને કેવી રીતે અસર કરે છે તે સમજાવ્યું છે. ‘આધ્યાત્મિક ઓફ લુમન યુનિટી’માં માનવજાતનું, વધુ ગાઢ એકતા પ્રતિનું, આધુનિક વલણ લીધું છે. આ વલણોના મૂલ્યાંકનમાં સાચી માનવએકતા પ્રાપ્ત કરવામાં તેનાં સીં અધુરાશ છે તે દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.” ૨૦

આમ પૂર્વ અને પશ્ચિમ જન્મેના પ્રખર પ્રતિનિધિ એવા શ્રી અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનની તામીર સમન્વયાત્મક હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમના મતે પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે કોઈ સાચો વિરોધ નથી. પોતાના સૌથી સમૃદ્ધ અને સંપૂર્ણ મહત્ત્વ પ્રત્યે જાગૃત થવા, પોતાની બધી સુયુક્તતાઓની ખોજ કરવા અને એકબીજાને સમર કરવા જન્મેને એકબીજાની આવશ્યકતા રહે છે.^{૨૧}

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. Satprem : Sri Aurobindo OR The Adventure of Consciousness (1968) : Sri Aurobindo Ashram.
૨. Chaudhari (Ed) : The Integral Philosophy of Sri Aurobindo (1960) : Allen and Unwin.
૩. Srinivas Iyengar : Aurobindo : An Introduction (1961) : Rao and Raghavan; Mysore.
૪. સુ-દર્શ (અનુ.) : પૂર્વ-યોગનું તત્ત્વજ્ઞાન (૧૯૬૬) : શ્રી અરવિંદ આશ્રમ.
૫. Sethna : The Vision and work of Sri Aurobindo (1968) : Sri Aurobindo Ashram.
૬. Sri Aurobindo : The Life Divine (1965) : India Library Society N.Y.
૭. Pandit M. P. : Sri Aurobindo; Studies In The Light of His Thought (1957) : Sri Aurobindo Ashram.

શ્રી અરવિંદનો પૂર્ણવાદ

પૂર્વ અને પશ્ચિમની તાત્ત્વિક વિચારધારાના એકાંગી અભિગમોની અધૂરાશ પીછાનીને શ્રી અરવિંદે વિવિધ વિચારધારાઓના સમન્વયાત્મક છતાં મૌલિક ચિંતન દ્વારા તાત્ત્વિક ફૂટ પ્રશ્નોનાં નૂતન નિરાકરણો સિદ્ધ કર્યા છે. આમ સંસ્કૃતિના આધુનિક વિકાસ સુધીના ઇતિહાસમાં તેની સૌ પહેલી ચાપ વેદોમાં અને તેની છેલ્લી ચાપ શ્રી અરવિંદના ‘ધ લાઇફ ઝિવાઇન’માં છે.^૧ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં શ્રી અરવિંદનો પૂર્ણવાદ એક અદ્વિતીય પ્રદાન છે.

તત્ત્વજ્ઞાન અંગેના ખ્યાલોના ઉદ્ભવ અને વિકાસ

વિચારણું એ માનવમાનસની સાહજિક પ્રક્રિયા છે. આથી તત્ત્વજ્ઞાન કે ચિંતનશીલ વિચારણા માનવમાનસ જેટલી જ પ્રાચીન ગણાય. આમ છતાં આવી વિચારણાની શરૂઆત એક સરખી રીતે જ થઈ નથી. વળી વિવિધ રીતે થયેલો પ્રારંભ અને પછીના વિકાસનો આધાર, તત્ત્વજ્ઞાનીના વ્યક્તિગત દષ્ટિનિર્દુ અને તેના સમયની ભૌતિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ તથા જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રોના વિકાસ ઉપર રહેલો હોય છે.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ : પોતાનીએતરફ પ્રકૃતિના તત્ત્વો પ્રત્યે આશ્ચર્ય અને ઉત્કંઠાની પ્રાથમિક માનવીની લાગણીથી તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની શરૂઆત થઈ. પછીથી આ લાગણી ચિંતનશીલ વિચારણામાં પરિણમી. વળી જૂના ખ્યાલો અંગે સંશય અને તપાસને કારણે પણ પછીથી તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રારંભ થયો. આમ ચર્ચના ખ્યાલો અંગે શંકા દર્શાવી એકને તત્ત્વજ્ઞાનની શરૂઆત કરી હતી. ડેકાર્ટે^૨ તે સંશયને જ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રારંભ ગણ્યો હતો. લ્યુમ અને લાઇબનીઝની સમકાલીન ફ્રેન્ચીસ્ટ તાત્ત્વિક પદ્ધતિઓ અંગે શંકા વ્યક્ત કરીને કેન્ટે પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનની શરૂઆત કરી હતી.^૩ આ ઉપરાંત આધુનિક યુગમાં કાર્યક્ષમતા અને વ્યવહારુ ઉપયોગની

૧. An Introduction To The Philosophy of Sri Aurobindo P. 71

૨. The Principles of Philosophy P. 6

આવશ્યકતાએ વ્યવહારવાદી તત્ત્વજ્ઞાનનો જન્મ આપ્યો. આમ છતાં તત્ત્વજ્ઞાનની સાચી સૌ પહેલી શરૂઆત પશ્ચિમમાં સોક્રેટિસની સુપ્રસિદ્ધ શબ્દો 'તારી જાતને પીછાન'થી થઈ ગણાય. એ સમયે ગ્રીક જાવના અનુસાર તત્ત્વજ્ઞાન 'શકાપણ માટેનો પ્રેમ' ગણાતું હતું.

પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનના પરત્વે અને રૌદ્રાતિક સ્વરૂપની પ્રતિ સોક્રેટિસ અને પ્લેટોના વ્યાવહારિક લક્ષ્યો દ્વારા થઈ; ન્યારે એરિસ્ટોટલમાં આ બંને વિરોધી વચ્ચેનો સમન્વય થયો છે. સ્ટોઇક સંપ્રદાય અને નવ્યપ્લેટોવાદીઓનું વલણ વધુને વધુ આત્મચક્ષી બન્યું હતું. મધ્યકાલીન યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાન તો રહીચૂસ્ત અને સ્થગિત રહ્યું હતું. આથી વિરુદ્ધ આધુનિક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન સમીક્ષાત્મક તાસીર ધરાવે છે. અનુભવ અને તર્કના આધારે તે નક્કર પૃથ્વી ઉપરના માનવપ્રશ્નોને ધ્યાનમાં લે છે. આ સમીક્ષાત્મક જાવનાએ એટલું વિશાળ ફલક આવરી લીધું છે કે તેથી તત્ત્વજ્ઞાનને વિજ્ઞાનની કક્ષામાં મૂકવાનું બન્યું છે. વળી આથી તત્ત્વજ્ઞાન તદ્દન બૌદ્ધિક પણ બન્યું છે. પરંતુ શુદ્ધ તર્ક, ભયે આપણને ભૌતિક જ્ઞાનમાંથી આધિભૌતિક જ્ઞાન પ્રતિ લઈ જાય, પરંતુ જ્યાં સુધી તે આપણો અનુભવ ન બને ત્યાં સુધી તર્કનો ખ્યાલ આપણા માટે અપૂરતો અને અવાસ્તવિક રહે છે.^૩ આમ છતાં આપણી સમક્ષ રજૂ થતા પુરાવાઓ અને અનુભવોના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવા માટે ત્રીજા તાલીમ પામેલી જીવિની આવશ્યકતા રહે છે. વધુ ચોક્કસ પ્રગતિ અને નવપ્રસ્થાન માટેનો માર્ગ સાફ કરવા માટે આ આવશ્યક છે. આમ ભૌતિકવાદના જીવિપ્રધાન વલણે મહાન સેવા કરી છે.^૪

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ : ભારતમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ પશ્ચિમથી ભિન્ન રીતે થયો છે. ઇતિહાસના વિવિધ તબક્કાના તત્ત્વચિંતકોએ પ્રયોગેષ વિચારોના સંગ્રહને પરિણામે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ થયેલ નથી, પરંતુ જાણે એક જ ખીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ વિશાળ વટવૃક્ષની શાખાઓ, ફૂલો અને ફળોની જેમ વિકાસ થયો છે. પ્રાચીન વેદ-ઉપનિષદોના દૃષ્ટાંતોની અનુભૂતિના કથનો અને વ્યક્તિગત અનુભૂતિના આધાર, ઉપર ચિંતકોએ પોતાના દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કર્યા છે. ન્યાય-લૌક્યિક પદ્ધતિ

વાસ્તવવાદી કે પરલક્ષી વલણનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. સાંખ્ય અને મીમાંસાનું વલણ પણ આવું છે; જ્યારે યોગ પ્રદતિનું વલણ મનોવૈજ્ઞાનિક છે. વિવિધ મતમતાંતરો ધરાવતી વેદાન્તી પદ્ધતિઓ મુખ્યત્વે આધ્યાત્મિક વલણ ધરાવે છે. આમ વિવિધતા હોવા છતાં ભારતીય તત્ત્વચિંતકો માત્ર બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસા માટે તત્ત્વચિંતન કરતા ન હતા. જીવનને વધુ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્તરે ઉપર લઈ જવાના એક સાધન તરીકે તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો છે. તત્ત્વજ્ઞાન જીવન જીવવાની કલા હતી. આ ભારતીય જાતના વિશદ્ધ રીતે વ્યક્ત કરતાં શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે પદ્મને જાણવો, પામવો અને પ્રદર્શન થવું, આપણા અસ્પષ્ટ ભૌતિક માનસને પૂર્ણ અતિમાનસીય પ્રકાશમાં પરિવર્તિત કરવું, યાત્રિક અનિવાર્યતાના સમૂહ તરીકે જણાતા જગતમાં અનંત સ્વાતંત્ર્ય પ્રસ્થાપિત કરવું અને સતત પરિવર્તન પામતા તથા મૃત્યુને આધીન શરીરમાં અમર જીવનને શોધવું અને પામવું એવી આકાંક્ષા માનવજાતના પ્રાતઃકાળથી સતત સેવાતી આવી છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયાસો : તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસને સમગ્રપણે અવલોકતા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તત્ત્વજ્ઞાને ચાર વિશિષ્ટ અને સંબંધિત બાબતો અંગે પ્રયત્નો કર્યા છે. ૬

૧. તેના બધા પાસાને સમાવતો વિશ્વ અંગેનો ખ્યાલ રચવા તેણે પ્રયાસ કર્યો છે અને તેમાં માનવીના સ્થાનનો પણ વિચાર કર્યો છે. આવું તત્ત્વજ્ઞાન સમન્વયાત્મક બન્યું છે. આમાં સામાન્ય સમજની માન્યતાઓ, વિજ્ઞાનના પરિણામો વગેરેનો ઉપયોગ કરીને નૈતિક, આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક અંતર્દર્શિત પણ લીધાં છે. આમ વિશ્વને સમગ્ર રીતે પીછાનવાનો અને અવિભાજિત સત્તાનો સમગ્રલક્ષી સિદ્ધાંત આપવાનો પ્રયાસ થયો છે.

૨. બીજી તાર્ત્વિક પ્રવૃત્તિ દરમિયાન જગતના અર્થઘટન કરતા વર્ણનમાં વધુ રસ ધરાવે છે. આ પ્રવૃત્તિનો હેતુ હકીકતોને બહાર લાવવાનો અને અસ્પષ્ટ છે તેને સ્પષ્ટ કરવાનો છે.

૩. ત્રીજી પ્રવૃત્તિ આદર્શલક્ષી રહી છે. તેમાં માત્ર વિશ્વનું દર્શન નહીં પણ સાથે વૈયક્તિક અને સામાજિક વર્તનનાં ધોરણ અને

માર્ગદર્શન, શુભ જીવનનો અર્થ, સમૃદ્ધજીવનના આદર્શો તથા મથાર્થતા અને અપમાર્થતાના સિદ્ધાંતો આપવાનો પ્રયાસ થયો છે.

૪. તત્ત્વજ્ઞાનની ચોથી પ્રવૃત્તિ છે વિશ્લેષણની જેના ઉપર માત્ર વિજ્ઞાન અને સામાન્ય સમજ જ નહીં પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન આધાર રાખે છે તે પદ્ધતિઓ, સ્ત્રીકારેલી માન્યતાઓ અને સ્વયંસિદ્ધ ગણાતા સિદ્ધાંતોનું મૂલ્યાંકન કરવાનો તેનો હેતુ છે. પદ્ધતિસરની વિચારણામાં કેન્દ્રીય રચાને રહેલા ચાવીરૂપ પદો, 'વાસ્તવિક', 'સાયુ', 'શુભ', 'ભૌતિકતત્ત્વ', 'માનસ', 'અજ્ઞ', 'કાળ' વગેરેની વિશ્લેષણાત્મક તપાસનો પણ તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

પ્રત્યક્ષવાદીઓ, વિશ્લેષણ સિવાયના તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપરોક્ત કાર્યોને 'શબ્દોનો જાદુ' ગણે છે. જેને માત્ર વિજ્ઞાન જ સમજાવી શકે અથવા તો જેને સમજાવી જ ન શકાય તેવી બાબતોને તત્ત્વજ્ઞાને માત્ર શબ્દોના સાધન દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.^૭ આથી તેના મતે તત્ત્વજ્ઞાનનું 'સાયુ' કાર્ય વિશ્લેષણ પુરતું મર્યાદિત હોવું જોઈએ. ઝૂર્ખના મતે સામૂહિક માનવપ્રવૃત્તિને માર્ગદર્શન આપે તેવા મૂલ્યો અને ધ્યેયોની ખોજ, તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ હોવી ઘટે. આમ છતાં વ્યાર્થલેઝ જેવા આધુનિક ચિંતકો, તત્ત્વજ્ઞાને પોતાની ચિંતનપ્રધાન વિચારણાની મૂળ પ્રવૃત્તિ પ્રતિ વળવું જોઈએ, તેમ માને છે.^૮ રહેટો, એરિસ્ટોટલ, રિપનોઝા, અને હેગલ ઉપરોક્ત બધી પ્રવૃત્તિઓને તત્ત્વજ્ઞાનની અંગત પ્રવૃત્તિઓ ગણે છે.^૯ ભારતીય ચિંતકોનું પણ આવું દૃષ્ટિબિંદુ છે અને આ દૃષ્ટિબિંદુ સમગ્રલક્ષી છે.

શ્રી અરવિંદનું તત્ત્વજ્ઞાન પોતાના વિશાળ ફલકમાં આ બધી પ્રવૃત્તિઓને સમન્વયાત્મક સ્વરૂપમાં સમાવે છે. જીવનના મૂલ્યોના સમીક્ષાત્મક પુનર્મૂલ્યાંકન ઉપર તથા નીનિશ્ચય અને ધર્મના મૂળભૂત ખ્યાલોની પુન વિચારણા ઉપર રચાયેલ સમગ્રલક્ષી અને ક્રિયાશીલ વિશ્વદૃષ્ટિબિંદુની આ યુગમાં આવશ્યકતા છે. શ્રી અરવિંદનું વિશ્વદૃષ્ટિબિંદુ આધુનિક યુગના પડકારને, માનવીના અનુભવની વિવિધતાને, માનવ આત્માની મૂળભૂત જરૂરતને અને વિકાસ પામતા વિશ્વાત્માની ઓળખને લક્ષમાં લે છે.^૯

૭ Ibid P. 339

૮ Ibid P. 2

૯ The Integral Philosophy of Sri Aurobindo P. 19

તેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચિંતનને પ્રગટાવવાનું અને નૂતન દષ્ટિબિંદુ અર્પવાનું સામર્થ્ય છે. શ્રી અરવિંદના આવા પૂર્ણવાદી તત્ત્વજ્ઞાનનો સામાન્ય પરિચય તેની આછી રૂપરેખા દ્વારા અહીં આપ્યો છે.

પૂર્ણવાદની લાક્ષણિકતા

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ-પૂર્ણવાદની ભૂમિકા : શ્રી અરવિંદના પૂર્ણવાદી તત્ત્વજ્ઞાનની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા તેમના ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ ઉપરના 'શાંખમાં' લેવા મળે છે. આ ઉપનિષદ ઉપરના પોતાના વિવરણમાં તે કહે છે :

“ઉપનિષદની વિચારવાસ એ મહાન યુગોમાં વહેંચાયેલી છે. પ્રારંભના યુગમાં તે વેદના ઋષિઓની પ્રાચીન મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનું પ્રતિબિંબ પાડતી અને પોતાના ઊગમસ્થાન એવા વેદની વધુ નજદીક હતી તેમાં આ ઋષિઓનો વ્યવહારવાદ પણ જળવાયો છે. પછીની ખીજ વિચારધારામાં સ્વરૂપ અને વિચારણા, પ્રારંભની સંઘાઓ અને મૂળથી સ્વતંત્ર અને વધુ આધુનિક બન્યાં. તેમાં વેદના વિચારો અને મનોવિજ્ઞાનના કેટલાક મુખ્ય તત્ત્વોને પડના મૂકવામાં આવ્યા છે અથવા તો મૂળ સૂચિતાર્થો અને ભૂમિકા ભૂલવામાં આવ્યાં છે. આથી સંસાર-ત્યાગી અને વ્યવહાર-વિરોધી વેદાન્તી વક્ત્રુઓ પ્રારંભ થયો. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ પ્રારંભનો કે વેદ-જૂથનો છે. અદ્વૈતવાદી દષ્ટિબિંદુ સાથે માનવજીવન અને પ્રવૃત્તિના સમન્વયની સમસ્યા તેની સમક્ષ છે. આ સમસ્યાનો વિસ્તારથી ઉકેલ આપનો આ ઉપનિષદ વેદાન્તી માહિત્યનો અત્યંત રસપ્રદ ભાગ છે. શંકરાચાર્યના આત્મતિક ભ્રમવાદની અને તેના વ્યવહારવાદ-વિરોધી વક્ત્રુની સામે મુન્કેનીઓ રજૂ કરતા આ એકમાત્ર ઉપનિષદને, આ કારણે, શંકરાચાર્યના એક મહાન અનુયાયીએ સત્તાવાર ઉપનિષદોની યાદીમાંથી રદ કરેલ છે. સમસ્યાની ગાંઠને એક ઝાટકે કાપી નાખવાને બદલે આ ઉપનિષદ ગાંઠના અતિમ છેડાઓને ગ્રહીને તેના ઉકેલ કરે છે અને આ છેડાઓને એકબીજા પાસે યોગ્ય જગ્યાએ અને યોગ્ય સંબંધમાં મૂકે છે.”^{૧૦} આ રીતે ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં ત્યાગ અને ભોગ, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, પૂર્ણ એકત્વ અને તેમાં સમાયેલ અનંત વિવિધતા વગેરેનો સમતુલિત સમન્વય થયો છે. શ્રી અરવિંદનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ આવી તાત્પર્ય ધરાવે છે.

આત્મતિક દૃષ્ટિકોણથી મુક્ત : શ્રી અરવિંદ ભૌતિકવાદી અને અધ્યાત્મવાદી તત્ત્વજ્ઞાનના આત્મતિક અને એકપક્ષી વક્ષણોને સ્વીકારતા નથી. તેમના મતે તત્ત્વજ્ઞાન ભૌતિકતત્ત્વ કે ચેતનતત્ત્વને અવગણી શકે નહીં. વળી આ બન્ને વચ્ચેનો વિરોધ પણ મધ્યાર્થ નથી. તૈતિરીય ઉપનિષદની ભાવના, અન્નમ્ વદ્ધોતિ વ્યજાનાત્ વ્યક્ત કરતાં તેઓ કહે છે કે જો આપણે સનાતન ચેતન અને ભૌતિકતત્ત્વ બન્નેને સ્વીકારીએ નહીં તો પૃથ્વી ઉપરના દેરીજીવનના આધિકારની અને નાશવંત સત્મા અવિનાશી સત્તા આધિકારની કોઈ ભૂમિકા રહેતી નથી.^{૧૧} આપણે આ બન્નેને અલગ ગણીએ તો તેનું અનિવાર્ય પશ્ચાત્ત્ત્વ કાતો ચેતનને નકારવામા કે કાનો પ્રકૃતિને નકારવામા આવશે, કારણ કે વિચાર અને જીવનને આ બન્ને વચ્ચેના પત્થરોની દરમિયાન પડે એ બૌદ્ધિક વિચારણા આમાંના એકને કલ્પનાનો ભ્રમ ગણીને નકારશે અથવા બીજાને ઇન્દ્રિયોનો ભ્રમ ગણીને અવગણશે. જીવન, ભૌતિક વિશ્વથી કાંતો દૂર જશે અથવા તો તે પ્રાણીની કક્ષાએ જશે. સાખ્યના પુરુષ અને પ્રકૃતિ તથા શંકરાચાર્યના નિષ્ક્રીય આત્મા અને માયા સમન્વય સાધી ન શકાય તેવા એકબીજાના વિરોધી હોય છે.^{૧૨}

ભૌતિકતત્ત્વને નકારતા ભારતીય આત્મતિક અને આદર્શવાદી વચ્ચેનું જીવનનું મહાન દેવાળું તથા ભૌતિકવાદી અને આત્માને અવગણતી યુરોપની વેચારધારાને ‘આત્માની બાબતોનું દેવાળું’ છે તેમ શ્રી અરવિંદ કહે છે. ભૌતિકવાદ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જ જ્ઞાનના સાધનો ગણે છે અને તકે તેથી આગળ ન જઈ શકે તેમ માને છે. પરંતુ વિશાળ બનતો આપણો અનુભવ દર્શાવે છે કે ઇન્દ્રિયોથી આવરી લેવાતી ન હોય એવી બાબતો પણ છે. જ્યાં ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ્ઞાન મેળવાય છે ત્યાં પણ તે ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવ પુરતું જ મર્યાદિત રહેતું નથી.^{૧૩} વિજ્ઞાનના આધુનિક વિકાસને કારણે ભૌતિકવાદી જૂના ખ્યાલોને સ્થાને શક્તિ અને તેના વિવિધ અવસ્થાઓ ખ્યાલ, સત્તા અગેના સાચા ખ્યાલોનો વિરોધ રહ્યો નથી.

11 L D P 8

12 Ibid P 9

13. Ibid P 12

અમન્યયનાદી દષ્ટિબિંદુ આમ છતાં આ બન્ને પ્રકારના વલણોનું મદત્ત્વ તો છે જ આથી ભૌતિક વિજ્ઞાનેનાં સત્યોનેા અને આધ્યાત્મિક અનુભવનેા સુમેગ સાધવો આવશ્યક છે ૧૪ માનસ અને પ્રાણની જેમ ભૌતિકતત્ત્વ પણ પોતાના આત્મસર્જનના કાર્યમાં રહેલ બ્રહ્મ છે, ૧૫ ભૌતિક અને માનસિક શક્તિ તો આધ્યાત્મિક અભિવ્યક્તિનાં વિવિધ સ્વરૂપો છે આથી તેમની વચ્ચે કોઈ વિરોધ નથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનેા ભૌતિક પાયાનું મદત્ત્વ દર્શાવનાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે ભૌતિક જીવિકાને સદૃઢ મૃતિનેજ આધિભોનિક ઉપરનું પૂર્ણ પ્રભુત્વ પામી શકાય ૧૬ ।

આમ શ્રી અરવિંદ આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક જીવનના સમતુલિત સમન્વયનું નવું દષ્ટિબિંદુ આપે છે પોતાના આત્માના સાચા સ્વરૂપને પીછાન વામાં અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં માનવીએ પોતાનું માનસિક ભૌતિક અને જીવીય સત્ત્વ બાંધી રાખી નથી આ ઉન્નતિમાં તો અસ્થિતતાના આ પાસા વધુ સમજા બૃહદ્ અને શક્તિશાળી તથા વધુ પૂર્ણ બને છે ૧૭ પાગંગામી, ત્રૈવિક અને ત્રૈયકિનઃ એવા એક જ સત્તાના ત્રણ સ્વરૂપો છે આમાનું દરેક મુદુરૂપ રીતે કે સ્વપ્ન રીતે બીજા બેને પોતાનામાં સમાવે છે ૧૮ બ્રહ્મની એકતા અને વિવિધતા બન્ને સત્ય છે સત્તાની વિવિધ વૃત્તાંતો ધ્યેય પોતાના સ્વન્વને સિદ્ધ કરવાનું હોવાથી તેમની વચ્ચે કોઈ વિગત નથી આથી આમાની કોઈ કયા બનકા પ્રકારના કે નિરર્થક નથી નો અરવિંદે પોતાના સુપ્રસિદ્ધ મંથનુ શિર્ષક ‘ધ લાઈફ ડિવાઈન’ ગ્રંથનું છે તે જૈવી ને વ્યક્ત કરતા પદ જીવનનું મદત્ત્વ દર્શાવે છે ૧૯ આમ ત્રૈવિધ્યમય એવા ધર્મના ધર્મ તો જીવનનું સ્વીકારીને આધ્યાત્મિક એકતા અને ઉન્નતિનું નવું દષ્ટિબિંદુ શ્રી અરવિંદના પૂર્ણવાદે પૂરું પાડ્યું છે

૧૪ Ibid P 25

૧૫ Ibid P 220

૧૬ Ibid P 13

૧૭ Ibid P 649

૧૮ Ibid P 348

૧ Sri Aurobindo's Life Divine P 3

પૂર્ણવાદનાં પ્રમુખ પાસાં

સત્તાના પ્રશ્નો મુખ્યત્વે મુમેળના પ્રશ્નો છે. વલુશોધાયેવ એવી એકતા અંગેની વૃત્તિ અને નિરાકરણ ન પામેલા વિરોધોના પ્રત્યક્ષીકરણના પશ્ચિમાર્થે આ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. માનવીના પ્રાણીસદ્ધ અને વ્યવહારુ પાસાને નિગકરણ ન પામેના વિરોધોથી બચે સતોષ હોય, પરંતુ પૂર્ણ ભગૃત માનસ માટે આવો સતોષ શક્ય નથી. ૨૦ શ્રી અરવિંદના પૂર્ણ ભગૃત માનસે અનેકવિધ કૃત પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે પોતાના પૂર્ણવાદી અભિગમનું ઉપયોગન કર્યું છે. બીજા આત્મ તિક અને અપૂર્ણ અભિગમોના સદ્ભાષા શ્રી અરવિંદનો અભિગમ વધુ સંતોષપ્રદ બન્યો છે. આ અંગેની વિગતવાર ચર્ચા કરતા પહેલાં તેમના આ પૂર્ણવાદના મહત્વના પાસાં તથા તે અંગેના અભિગમનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આવશ્યક છે આ પાસાં નીચે અનુસાર છે

૧. જ્ઞાનમીમાંસા

સર્વોચ્ચ જ્ઞાનનું ધ્યેય દર્શાવતા શ્રી અગ્નિ કહે છે કે જ્ઞાન બધા જ્ઞાનના તાત્પર્યનો સુમેળ કરે, સમન્વય કરે અને તેને સ્પષ્ટ કરે તે જ્ઞાન સોથી ઉચ્ચ ગણાય. આનું જ્ઞાન આપણા અજ્ઞાન અને ભ્રમની સમજૂતી આપે છે અને તેનું નિગકરણ કરે છે. ૨૧ શ્રી અરવિંદની જ્ઞાનમીમાંસામા આ ધ્યેય કેન્દ્રસ્થાને છે.

જ. જ્ઞાન, સત્ય અને ભૂલ

જ્ઞાન અંગેના દષ્ટિબિંદુઓ. કેટલાક અપવાદોને બાદ કરતા જ્ઞાન અંગેનું પાશ્ચાત્ય દષ્ટિબિંદુ 'પરવક્ષી' જ્ઞાન અંગે વ્યરત રહ્યું છે. ૨૨ બૈભવસા એ અંતઃસ્ફૂરિત એવા આત્મવક્ષી જ્ઞાનને જ મથાર્થ ગણ્યું હોવા છતાં, તેની દક્ષાઓ અને સ્વરૂપ વિષે સ્પષ્ટતા કરી નથી વળી તેણે આવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો સ્પષ્ટ માર્ગ પણ દર્શાવ્યા નથી. ભારતીય પરંપરાગત વિચારનારા અતિબૌદ્ધિક એવી અપગેજાનુભૂતિને મથાર્થ જ્ઞાન ગણે છે પરંતુ બૌદ્ધિક જ્ઞાનને યોગ્ય મહત્ત્વ આપતી નથી વળી આ દષ્ટિબિંદુ

૨૦ L D P 4

૨૧ Ibid P p 419-420

૨૨ The Integral philosophy of Sri Aurobindo p 174

શરીર, પ્રાણ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને અનંતમાં વિધીન કરે છે અને તેમને અવગણે છે. શ્રી અરવિંદ, આત્મજ્ઞાની અને પરજ્ઞાની દષ્ટિબિંદુઓનો સમન્વય કરતાં કહે છે કે આત્મજ્ઞાનીના અને પરજ્ઞાનીના એકબીજાથી અલગ સત્તાઓ નથી; આ બંને એક જ સત્તાની અભિગ્નકૃતિનાં પાસાં છે. વળી આત્મજ્ઞાની એતના સિવાય પરજ્ઞાની વિશ્વને જનજીવાનું આપણી પાસે ઠાઈ સાધન નથી. ૨૩ /

પાશ્ચાત્ય બુદ્ધિવાદીઓ અને સંશયવાદીઓએ જ્ઞાનના પ્રશ્નને માત્ર બૌદ્ધિક દષ્ટિબિંદુથી તપાસ્યો છે અને તેમાં સામાન્ય સ્તરના અનુભવને જ લક્ષમાં લેવામાં આવ્યો છે. વ્યવહારવાદી દષ્ટિબિંદુ જ્ઞાનને માનવજીવનના વ્યવહારના સંદર્ભમાં લે છે અને કાર્ય તથા સંકલ્પને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. શ્રી અરવિંદ બૌદ્ધિક જ્ઞાનનું મહત્ત્વ લક્ષમાં લેતાં કહે છે કે પ્રગતિશીલ જ્ઞાનનો પાયો સ્પષ્ટ, શુદ્ધ અને તાલીમ પામેલી બુદ્ધિ ઉપર હોવો ઘટે. ૨૪ આમ છતાં તેમના મને એકતાનો સાક્ષાત્કાર એ પૂર્ણજ્ઞાનનું હાર્દ છે. ૨૫ આમ શ્રી અરવિંદના જ્ઞાન અંગેના અભિગમમાં બૌદ્ધિક તથા અતિબૌદ્ધિક એવા જ્ઞાન અંગેના અભિગમોનો, રૌદ્રાંતિક સમજ, સંકલ્પ અને વ્યવહારવાદી દષ્ટિબિંદુઓનો સમન્વય થયો છે.

જ્ઞાન-અજ્ઞાનનું અદ્વૈત : અદ્વૈત વેદાન્ત જ્ઞાન અને અજ્ઞાનને અલગ લેવાની ભૂલ કરે છે અને તેથી તેમાં ‘એક’નું જ્ઞાન એટલે જ જ્ઞાન અને ‘અનેક’નું જ્ઞાન એટલે અજ્ઞાન ગણવામાં આવ્યું છે. શ્રી અરવિંદ જ્ઞાન-અજ્ઞાનનું દ્વૈત સ્વીકારતા નથી. તેઓ અજ્ઞાનને સત્ત્વી આત્મ-વિસ્મૃતિ કહે છે. આથી, અજ્ઞાનનો હેતુ આત્મ-વિસ્મૃતિ અને આત્મ-શોધની પરંપરાનો પત્તો પ્રાપ્ત કરવાનો છે. / જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એકબીજાથી અલગ એવી વિરોધી બાબતો નથી. શ્રી અરવિંદ સાત પ્રકારના અજ્ઞાનમાંથી પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રતિ પ્રગતિની વિગત આપે છે. આમ અજ્ઞાનના નાશ દ્વારા નહીં પરંતુ અજ્ઞાનના વિકાસ દ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ-શક્ય બને છે. વળી પૂર્ણજ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એવા ત્રણેય માર્ગોના ધ્યેયો આપણે પામી શકીએ છીએ. /

શ્રી અરવિંદ અનુસાર જ્ઞાન-અજ્ઞાનના ત્રણ વિસ્તૃત તત્ત્વકાઓ છે. (૧) નિમ્ન એવી ભૌતિક કક્ષાએ અ-જ્ઞાનના તત્ત્વકામાં જ્ઞાનનો તથ્યો અગોચર રીતે રહેલ છે. (૨) ખીજો તત્ત્વકો છે, માનવીના અધૂગ એવા જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો તત્ત્વકો અને (૩) ત્રીજો તત્ત્વકો અંતઃસ્ફુરિત એવા દેવી પૂર્ણજ્ઞાનનો છે. ૨૧ આ સાદ્ય કારમાં જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એકરૂપ છે.

સત્ય : જ્ઞાનના પ્રથમ માથે સત્ય અને ભૂક્ષ્ણનો પ્રથમ સંકળાપેયો છે કારણ કે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે અર્થ છે કે નદી તે જળજનું અન્યંત મંદસ્વનું છે. સત્ય અંગેની અનુગ્રહતા, સંગતિ અને વ્યવહારવાદી ઉપયોગિતાની કમોટીઓ બૌદ્ધિક છે. આ કમોટીઓ સત્તાની સમઘટનાનું સત્ય રૂપરૂપ કરવા સમર્થ નથી. આ ત્રણેય ધોરણો સત્યની કમોટી તરીકે અપર્યાપ્ત છે કારણ કે, તેમાં જ્ઞાનનું મૂળ, વસ્તુઓનું મત્ત્વ અને આંતરિક તથા મૂળભૂત કારણો આપણે લક્ષમાં લેતાં નથી. શ્રી અરવિંદ અનુસાર સર્વોચ્ચ સત્યનો આત્મ-નિયમ તો જ્યાં ધોરણોથી પર છે. સત્ત્વશીલ અને પૂર્ણજ્ઞાન ધરાવતી ચેતના એ સામાન્ય સ્વરૂપ માનસ નથી, તે છે વિશ્વ-જ્ઞાન અને આત્મ-જ્ઞાનને સદૃશ રીતે ધારણ કરતું પૂર્ણ પ્રજ્ઞાન.

ભૂક્ષ્ણનો ઉદ્દેશ્ય : ઈન્દ્રિયો અને તેના ઉપર આધાર રાખતું માનસ પોતાના વ્યવહારુ હેતુઓ અનુસાર કેટલુંક લક્ષમાં લે છે અને કેટલુંક અવગણે છે. આથી આવી પસંદગી સમઘટકો ન હોવાથી અસમર્થ બને છે. આ ભૂક્ષ્ણમાં અનુમાનની, નિર્ણયોની અને અર્થઘટનની બૌદ્ધિક ભૂલોનો પણ ઉમેરો થાય છે આમ ભૂક્ષ્ણનું મૂળ આપણી સામાન્ય એવી માનસિક કક્ષામાં રહેલું છે. વિભિન્ન અને અનંકવિધ આત્મજ્ઞાને સચ્ચિદાનંદની હાવા તરીકે મણુવાને જાણે માનસ, તેને, પોતે રચેલા કૃત્રિમ એવા વિલાગેમાં લે છે. આ કિત્તતા ભૂક્ષ્ણનું કારણ છે.

ભૂક્ષ્ણનું નિવારણ : શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જ્યાં સુધી આત્માના સત્યને આપણી જીવન-ભૂમિકા ન જનાવીએ ત્યાં સુધી અજ્ઞાનનું ઉચ્ચ જ્ઞાનમાં રૂપાંતર થતું નથી. અજ્ઞાનની ભૂમિકા અપૂર્ણ અને વિભાજિત ચેતના છે અને આપણે આ વિલાગેનો સ્વીકારીએ છીએ તેથી અસમર્થ જ્ઞાન અને અસમર્થ સંકલ્પની શક્તિ હિતવન્ન થાય છે. આના નિવારણ માટે ચેતનામાં અને વિશ્વ-પ્રકૃતિમાં સમૂળા ઉપાતરની આવશ્યકતા રહે છે.

૧. તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ

જેમ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નક્કી કરવામા જ્ઞાનનું ધ્યેય નિર્ણાયક છે તેમ તાર્કિક પદ્ધતિ દ્વારા શું મિદ્ધ કરવાનું છે તેના ઉપર આવી પદ્ધતિનો આધાર છે. શ્રી અરવિંદ અનુસાર પૂર્ણજ્ઞાનનું ધ્યેય સમગ્ર સત્ત્વનો પૂર્ણ અનુભવ હોવાથી, તેમનો પદ્ધતિ અંગેનો અભિગમ પણ પૂર્ણવાદી અને સમન્વિત્ત્વમાત્રક રહ્યો છે.

વિવિધ પદ્ધતિઓ : નિગમન પદ્ધતિ સમગ્ર અનુભવને બદલે માત્ર બૌદ્ધિક દૃષ્ટિમિંદુ લક્ષમા લે છે.^૧ પ્રાયોગિક પદ્ધતિમા પ્રયોગનું અર્થઘટન માનમે કરવાનું હોય છે અને આ કાર્ય સમગ્ર અનુભવના સંદર્ભમા કરવામા ન આવે તો તે અપૂર્ણ અને એકાગ્રી જ રહે છે.^૨ વિશ્લેષણ પદ્ધતિમા વસ્તુનું પારિમાણિક પાસું ધ્યાનમા લેવાયું છે અને મુજ્જાત્મક પાસાની અવગણના થયેલી છે. આ બંધી બૌદ્ધિક પદ્ધતિઓ અવિભાજિત એવા સત્ત્વનું સાચુ સ્વરૂપ આપી શકવા સમર્થ નથી.^૩ દ્વાત્મક પદ્ધતિ પણ બૌદ્ધિક તર્ક ઉપર આધારિત હોવાથી આધ્યાત્મિક અને મૂળભૂત સત્યોનો નિષ્કર્ષ કરવા સમર્થ નથી કેન્ટની સમીક્ષાત્મક પદ્ધતિમા ઇન્ડિયનન્ય અનુભવથી આગળ જવાનું મને છે પરંતુ, સામાન્ય જોનિક મામત્રોના આવારે આગળ વધવો તર્ક મુનિશ્ચિત પરિણામો આપી શકે નહીં શ્રી અ-વિંદ પોતાની પદ્ધતિમા તર્ક અને અતરફના બંનેનું મહત્ત્વ લક્ષમા લે છે

અનંતનો તર્ક : અતિભૌતિક એવા અત્તુ જ્ઞાન ભૌતિક એવા સામાન્ય સ્તરના તર્કશાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત ન થાય એ નવાભાવિક છે. ભૌતિક હકીકતો સાથે સત્તાને સાકળતુ અને ઇન્ડિયનન્ય પુગવાયા ટેવાયન માનસ સત્તાના પ્રમાણને અતિભૌતિક અનુભવ સુધી વિસ્તારવાને સમર્થ નથી આથી પોતાના સાચા કાર્ય માટે છુદ્ધિએ મર્યાદિત તર્કમાથી મુક્ત થઈને અનંતના તર્કથી ટેરાનું જોઈએ અ. અનંતના તર્કમાં વિરોધોનો અમન્વય મદાન મૂળભૂત હકીકતોમાં થાય છે આ માટે એતનાએ મર્યાદિત તર્કથી આગળ વધવું જોઈએ. અહીં તર્કના નિગમનોને રચાને અંત સ્ફૂરિત નિષ્કર્ષોનું પ્રભુત્વ હોય છે. શ્રી અરવિંદ સામાન્ય માનસના તથ્યકકાથી અતિમાનસના તથ્યકકા સુધીના વિકાનનું આવેખન કરે છે અને સામાન્ય તર્કના અતિ માનસીય અંતરસ્ફૂરણમા થતા રૂપાંતરને સમજાવે છે.

૨. તત્ત્વગીમાંસા

જોને તત્ત્વદશાનું દર્શન પ્રજ્ઞા અને સમગ્રહક્ષી ન હોય તો તે મર્યાદિત બને છે. આમ ૧૮લીક આગતોમાં પંડેરા, ત્રિપનોગ્રા અને દેગર મર્યાદિત રહ્યાં છે. તેઓ, તત્ત્વો વિશેની આપણી સમજને, પૂર્ણ રીતે આવરી લેતાં નથી. આનું કારણ એ છે કે, તેઓએ બુદ્ધિના સંદર્ભમાં મર્યાદિત એવી અંતઃકોશમાં આવરી છે. બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય અને પ્લેટિનસ સ્ફુટિશાળી અને આધ્યાત્મિક હતા. પરંતુ તેમના દૃષ્ટિબિંદુઓ આત્મિક રહ્યાં છે. ૨૭ શ્રી અરવિંદનું દર્શન પ્રજ્ઞા અને સમગ્રહક્ષી છે. વળી તેમનું તત્ત્વગાન માત્ર બૌદ્ધિક પ્રતિભાનું જ પરિણામ નથી; તે તેમના સાત્તાકારનું પણ દ્યન છે. આ બૌદ્ધિકને આધારે તેમણે પોતાનો પૂર્વ અદ્વૈતવાદ પ્રભોદ્યો છે.

જ. જ્ઞાન અને ઈશ્વર

જ્ઞાન અને ઈશ્વર વિશેનાં વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ સત્તે અવિભાજિત અને સમગ્ર તરીકે નિરખવામાં નિષ્ફળ ગયાં છે. શ્રી અરવિંદનું પૂર્વ અદ્વૈતવાદી દૃષ્ટિબિંદુ માનવી, વિશ્વ અને ઈશ્વરને એક જ સત્તાના સ્વરૂપો ગણે છે. આવી જ રીતે તેઓ જ્ઞાન અને ઈશ્વરને એક ગણે છે. તેઓ કહે છે કે માત્ર માનસિક સમજ માટે સમ્વિદ્યાનંદની અનેકવિધ અભિવ્યક્તિઓ વચ્ચે ભેદ પાડવામાં આવે છે. આ મૂળભૂત એકતાના સંદર્ભમાં શ્રી અરવિંદ અદિક અમરત્વ પણ દર્શાવે છે; બ્યારે વેદાન્ત, તંત્ર, વૈષ્ણવ સંપ્રદાય, તાઓ અને જોન અદ્વૈતવાદી દૃષ્ટિબિંદુ અનુસાર માનવતત્ત્વના અમુક ચોક્કસ અંશમાં દૈવી આત્માભિવ્યક્તિ થતી ન હોવાથી અદિક અમિત્વ માટે મૃત્યુની અનિવાર્યતા રહે છે.^{૨૮}

ઘ. જીવાત્મા અને વ્યક્તિમત્તા

જીવાત્મા કે વ્યક્તિ અને વ્યક્તિમત્તાના સ્વરૂપને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી તપાસવાનો પ્રયાસ ચિતકોએ કર્યો છે તેમાં શ્રી અરવિંદનું પ્રદાન અત્યંત મહત્ત્વનું છે. તેમણે વ્યક્તિનું સાચું સ્વરૂપ વિશદ રીતે સ્પષ્ટ કરીને તેને પારગામી આત્માની અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ અને વૈશ્વિક આત્માના કાર્યનું કેન્દ્ર ગણી છે. તેમના આ દૃષ્ટિબિંદુમાં વિવિધ મંત્ર-ત્રોમાં રહેલ સત્યનો સ્વીકાર અને સમન્વય થયો છે.

૨૭. The Vision And Work of Sri Aurobindo P. 16

૨૮. Ibid P. 65

જીવાત્માના ખ્યાલને ન સ્વીકારતા દૃષ્ટિબિંદુઓ સંવેદનો, વિચાર-પ્રક્રિયા કે ચેતનાની ક્ષણે અનુભવની એકતામાં ઠેમ જળવાય છે તે સમજાવી શકતા નથી. લાઘવનીજ જેવા ચિંતકોનું દૃષ્ટિબિંદુ આત્મતિક એવું વ્યક્તિવાદી છે; જ્યારે રિપતોજા જેવા ચિંતકો પોતાના સર્વેશ્વરવાદમાં વૈયક્તિક સત્વશીલતાની અવગણના કરે છે. આમ આ મંતવ્યો વ્યક્તિને સમગ્રવક્ષી દૃષ્ટિબિંદુએ નીરખના નથી.

શ્રી અરવિંદના સમગ્રવક્ષી દૃષ્ટિબિંદુએ, સચ્ચિદાનંદ આત્માભિવ્યક્તિ માટે વૈયક્તિક અને મર્યાદિતમાં અવતરણ કરે છે. આ સચ્ચિદાનંદ આપણે અંતરનમ આત્મા છે. પરંતુ આપણે જીવાત્મા અને અહંને એક ગણીને, વ્યક્તિને અલગ ગણીએ છીએ, વિશ્વ અને વ્યક્તિ પારગામી આત્માની જ અભિવ્યક્તિઓ છે. આપણે સાચો આત્મા પ્રાણ, માનસ કે શરીર નથી. આપણે સાચો આત્મા તો ચૈત્ય-પુરુષ છે અને તે આપણા મતનું કેન્દ્રિય હાદ છે. આ ચૈત્ય-પુરુષ જીવાત્માનો સાચો પ્રતિનિધિ છે અને વૈયક્તિક જીવનની અભિવ્યક્તિનો આવાર છે.

ક પૂર્ણવાદી મનોવિજ્ઞાન

આત્માને યોગજીવવાની તીવ્ર અભીપ્સાને કારણે ભારતીય મનોવિજ્ઞાન ચેતનાના પ્રદેશોમાં જિંગ અવગાહનનું સાધન બન્યું છે ભારતીય દૃષ્ટિ-બિંદુ સર્વસામાન્ય માનસિક પ્રક્રિયાઓને બદલે અસામાન્ય કે અતિચેતન પ્રક્રિયાઓને વધુ મહત્ત્વ આપતું હોવાથી તેમાં, પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનમાં જેવા મગની માનસિક પ્રક્રિયાઓના વર્ગીકરણની, રિગતની અને વિશ્લેષણની સમૃદ્ધિ નથી. આમ છતાં તે માનસિક ક્રિયાઓ ઉપરના કાબૂની અને ઉર્ધ્વગામી રૂપાતરની પ્રક્રિયાઓ અંગેની વિગતોથી સમૃદ્ધ છે જ. શ્રી અરવિંદ આ ભારતીય અભિગમનો આગવો વિકાસ સાધે છે અને તેમાં આધુનિક મનોવૈજ્ઞાનિક સંશોધનોને પણ લક્ષમાં લે છે.

ચેતનાના સ્તરો : પાશ્ચાત્ય પર પરાગત મનોવિજ્ઞાનમાં માત્ર જાગ્રત ચેતનાને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવતું હતું. સૌ પહેલાં ક્રોઇકે અચેતનનું મહત્ત્વ દર્શાવીને મનોવિજ્ઞાનમાં એક મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. આમ છતાં તેમણે જાગ્રત ચેતનાથી ઉચ્ચ એવી અતિચેતનાને ધ્યાનમાં લીધી નથી. શ્રી અરવિંદ અચેતન, નિમ્નચેતના, ચેતના અને અતિચેતનાના સ્તરો દર્શાવે છે સર્વોચ્ચ ચેતનાને સમગ્રવા માટે મનોવિશ્લેષણ પદ્ધતિ પર્યાપ્ત

નથી. તેને માટે યોગની આધ્યાત્મિક પદ્ધતિની આવશ્યકતા રહે છે. સ્વપ્નના વિશ્લેષણમાં પણ શ્રી અરવિંદ પૃથ્વરથ ચેતનાનું કાર્ય મમળવે છે. નિમ્નચેતના અને અતિચેતના વચ્ચેની કક્ષા આ પૃથ્વરથ ચેતના છે. આમ શ્રી અરવિંદ ચેતનાના સમગ્ર સ્તરોની સમજૂતી આપે છે.

મન-શરીર સંબંધ : ટેકાટના સમયથી આ સંબંધ અંગે વિવિધ મંતવ્યો રજૂ થયા છે. અન્યોન્યક્રિયાવાદ, સર્માતરવાદ, ભૌતિક ઉપતત્ત્વવાદ અને માનસિક એકતત્ત્વવાદના નિરાકરણો આ સંબંધ સમજાવવામાં સફળ થયા નથી. તેઓ કોતો એકાંગી છે અથવા તો તેમાં સામાન્ય કક્ષાનું માનસિક જીવન સક્ષમા લેવામાં આવ્યું છે. શ્રી અરવિંદ અનુસાર શરીર, માનસ અને તેના પૃથ્વરથ સ્વરૂપો એક જ સત્તાની અભિવ્યક્તિઓ છે. વૈજ્ઞાનિક મનોવિજ્ઞાન જૈવીય અને શારીરિક ઘટકો જ ધ્યાનમાં લે છે; સમગ્ર જીવન નહો. અહીં આધ્યાત્મિક ભૂમિકાની આવશ્યકતા છે.

હ. નીતિશાસ્ત્ર અને કર્મ

નીતિશાસ્ત્રીના કૂટ પ્રશ્નોના ઉકેલ, શ્રી અરવિંદ, પોતાના વિશિષ્ટ દષ્ટિબિંદુથી કરે છે. આ કેટલાક પ્રશ્નો નીચે અનુસાર છે :

કર્મ : શ્રી અરવિંદ કહે છે કે કુન્નતના શિક્ષા અને બદલાને ગાણિતિક રીતે ઘટાવતો ભૌતિક જ્ઞાન યથાર્થ નથી. આ જ્ઞાન માનવીના નિમ્ન કાટીના જૈવીય માનસની રચના છે આથી કર્મના કાયદાનું નિરાકરણ વધુ વિશાળ અને ઉચ્ચ કક્ષાના સિદ્ધાંત અને પ્રક્રિયાને અનુવદીને થવું જોઈએ. શ્રી અરવિંદના આ દષ્ટિબિંદુ અનુસાર આત્મા પોતાના વિકાસને પોતે જ નિર્ણય કરે છે અને આ હેતુ માટે કેટલીક પ્રક્રિયાઓમાની એક પ્રક્રિયા તરીકે કર્મના નિયમનો ઉપયોગ કરે છે આમ આત્મા કર્મના નિયમથી બદ્ધ નથી.

પુનર્જન્મ : જેઓ આત્માને સ્વીકારતા નથી તેમને માટે પુનર્જન્મનો પ્રશ્ન હિપસ્થિત થતો નથી. શ્રી અરવિંદ અનુસાર પુનર્જન્મની આવશ્યકતા ગ્રંથે છે કાગળ કે આપણા પન્નિવર્તનથી ન વ્યક્તિત્વ પાછળ આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ કે પુરુષ ગ્રંથે છે અને તેના દ્વારા સર્વોચ્ચ આત્મા પોતાના પારગામાત્યને સ્પષ્ટ કરે છે. આ માટે શારીરિક કક્ષાએ પુરુષની અભિવ્યક્તિ માટે જન્મ આવશ્યક છે. વળી આત્માએ સચ્ચિદાનંદની પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ, અત્યારની માનવ કક્ષાએ, હજી સિદ્ધ કરી ન હોવાથી, ઉચ્ચતર વિકાસ

સાધવાનો રહે છે. ઉપનિષદોમાં પુનર્જન્મનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયું હોવા છતાં તેમાં પુનર્જન્મની આવો સાર્થકતા દર્શાવી નથી.

મોક્ષ : ભારતીય ચિંતકોએ મૂંઝવેનું ચાર જૂથોમાં વર્ગીકરણ કર્યું છે; ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. આ મૂંઝવે અંગેના મતભેદોમાં સાર્વાક, પદ્મશંકરો, વૈષ્ણવ વેદાન્ત, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને બૌદ્ધમત તથા શાંકરવેદાન્ત સત્તાના એક અથવા બીજા પાસાને મહત્ત્વ આપે છે. પરંતુ શ્રવણ એવું જટિલ અને વિશાળ છે કે તેને કોઈ એકાગ્રી દૃષ્ટિબિંદુથી આવરી શકાય નહીં. શ્રી અરવિંદના સમન્વયવાદી દૃષ્ટિબિંદુ અનુસાર સત્તાં વિવિધ સ્વરૂપો અંતિમ સત્તાની અભિવ્યક્તિઓ છે. શ્રી અરવિંદ પોતાના ખ્યાલમાં વૈગઢિતક અને વૈશ્વિક મોક્ષ બન્નેને સાથે સાંકળે છે. દુઃખમાંથી મુક્તિ અંગે તેઓ કહે છે કે જ્યાં મુખી પોતાના કાર્યો માટે માનસ, શરીર ઉપર આધાર રાખશે અને તેની મર્યાદાથી ઉત્પન્ન થયેલ અહંમય વલણો ચાતુ રાખશે ત્યાં મુખી દુઃખ પણ રહેશે. અહંમાંથી મુક્તિ અને માનસનું ઉદ્ધર્ગમન જ સાચી મુક્તિ આપી શકે.

નીતિમત્તા : બ્રહ્માંડથી અલગ એવા નૈતિક મૂલ્યોનો ખ્યાલ લેવાથી દુઃખ અને આપત્તિની સમજૂતી મળતી નથી. શ્રી અરવિંદના મતે જે બધું અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સ્વયં સમ્યક્દાનંદમય છે. આથી પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે પોતાના સ્વરૂપથી તદ્દન ભિન્ન એવા અશુભ અને આપત્તિ સમ્યક્દાનંદ શા માટે ભોગવે છે? આનો ઉત્તર આપતા શ્રી અરવિંદ પોતાનો અસામાન્ય, એવો મૌલિક ખ્યાલ આપે છે. તે કહે છે કે આપણે નૈતિક વિશ્વમાં રહેતાં નથી નૈતિકતા ઉત્ક્રાંતિનો એક તબક્કો છે. આ તબક્કા પહેલાંનો તબક્કો નૈતિકતાવિહીન હતો અને આ તબક્કા પછીનો તબક્કો અતિનૈતિકતાનો તબક્કો હશે. આ બધામાં સમાન છે તે તો સમ્યક્દાનંદની આત્માભિવ્યક્તિ પ્રત્યેની પ્રેરણા છે. આથી નૈતિકતા એ દેવી સ્વરૂપમાં વિકાસ પામવાનો પ્રયાસ છે.

સંકલ્પનું સ્વાતંત્ર્ય : સ્વાતંત્ર્ય અંગેના વિવિધ મતોથી શ્રી અરવિંદે દર્શાવેલ ઉપરોક્ત ત્રણ તબક્કામાંથી વચગાળાના માનવ-કક્ષાની નૈતિકતાના તબક્કાને જ લક્ષ્યમાં લેતા હોવાથી અપૂર્ણ છે. ઈશ્વરવાદી દૃષ્ટિબિંદુઓ આત્માને, પોતાના સર્ગક ઉપર, પરતત્ર અને આશ્રિત તરીકે લે છે તે યથાર્થ નથી. શ્રી અરવિંદ અનુસાર વૈશ્વિક અને પાગ્ગામી

સંકલ્પ સાથેના તાદાત્મ્ય અને સુમેળ દ્વારા સાચું સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે. મુક્તસંકલ્પની શક્તિ ઉધ્વંગમનના ઉચ્ચ તબક્કે રહેલી છે

ધર્મ : ધર્મનું પ્રારંભિક સ્વરૂપ જીવવાનું, પ્રતીકનિષ્ઠાનું કે વહેંચી સંગ્રામીનું હતું અને ત્યારબાદ પ્રકૃતિની ઉપાસનાના સ્વરૂપનું થયું તેમ ગણાય છે. આ અંગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ ક્રિયાઓ અને માન્યતાઓમાં નિમ્નકક્ષાનું છતાં અસરકારક સૂત્ર રહેતું છે તે ધ્યાનમાં લેતું ઘટે. તેઓ સાચો ધર્મ અને કદર ધાર્મિકતા વચ્ચે ભેદ દર્શાવીને કહે છે કે આધ્યાત્મિક ધર્મ સાચો ધર્મ છે. તે સકુચિત નથી, ધર્મ અંગે પોતાનું પૂર્ણવાદી દૃષ્ટિબિંદુ નિરૂપતા તેઓ કહે છે કે જો ધર્મ પોને ધર્મોના સમન્વય હોય અને દરેક માનવીને તેના આત્મિક અનુભવની શક્યતા પૂરી પાડતો હોય તે ધર્મ વિશ્વપ્રકૃતિ સાથે સુમેળ ધરાવે છે આપણા આત્મ-જ્ઞાનના પથને અજવાળાને ધર્મ પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી શકે છે

૩ નિસર્ગભીમાસા

શ્રી અરવિંદ અનુસાર આત્મતત્ત્વના અવતરણને કારણે ઉત્ક્રાંતિ થાય છે. આ ઉત્ક્રાંતિમાં ભૌતિકત્વના અચેતન એવા તબક્કામાંથી આત્મિક વિકાસ થાય છે. આ અવતરણ અને ઉત્ક્રાંતિના પરિણામે વિશ્વ-સર્જન થાય છે | સર્જન અંગના વિવિધ પ્રશ્નોનો ઉકેલ શ્રી અરવિંદ પોતાના વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુથી આપે છે. સાથે ઉત્ક્રાંતિ અને અવતરણની પ્રક્રિયાઓ અને તેના કારણો પણ સમજાવે છે.

જ વિશ્વસર્જનના સમસ્યા

વિશ્વોના દૃષ્ટાંતો દ્વારા વિશ્વ-સત્ત્વી અયથાર્થતા સાબિત કરવાનો માયાનાદી મંતવ્યનો પ્રયાસ પોતે અયથાર્થ છે તેમ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે. તેઓ કહે છે કે અધ્યાસનો ખ્યાલ વિશ્વોના અયથાર્થ અર્થઘટન અને ઉપયોગનનું પરિણામ છે. આવી જ ગતિ માયાનો સિદ્ધાંત પણ જન્ય અને સ્વપ્નની સ્થિતિઓનું અયથાર્થ અર્થઘટન અને ઉપયોગનનું પરિણામ છે જાદુતત્ત્વવાદી મતવ્ય એકબીની પરિસ્થિતિ સમજાવી શકતું નથી. આનું કારણ એ છે કે તેમાં તત્ત્વોને એકબીજાથી અલગ અને વિગળ ગણવામાં આવે છે, દ્વિતવાદી દૃષ્ટિબિંદુ એ અન્ય સત્તાઓ લે છે તેમાં આ સત્તાઓ વચ્ચેના સંબંધનો પ્રશ્ન સંતોષપ્રદ રીતે સમજાવી શકાતો નથી.

શુન્યવાની મતન્ય તા આપણા અજ્ઞાનતાનું નાકે ૮ શુન્યતાથી કશું
સર્જન થાય નહીં

વિશ્વના સૃષ્ટિ અર્થેના ચાર પ્રકારનાં સિદ્ધાંતો નિરૂપનાં શ્રી અરવિદ
દર્શાવે છે કે અનિચ્છાત્રાડીય મતન્ય કેવળ સર્વોચ્ચ મતાને જ સર્વ મને
છે અર્થે માનવીનું સ્થાન ઔચ્છ છે ધર્મત્રાડીય અને પાર્થિવ મતન્ય
રેશ્મિત સર્વને જ મત્ય જણે કે અને તેથી માનવજીવનની ઉચ્ચ સાધ-
કતાને નેમ્માં સ્થાન નથી અનિપાર્થિવ દૃષ્ટિનિદુ કૌનિય ધર્મતાને પ્રાગભિક
દક્ષીન તાડે લે છે અને સાથે અજ્ઞાનન કે સ્થાપી વિશ્વનો ખ્યાત લે છે
આ દૈવતાદી દૃષ્ટિનિદુ છે

શ્રી અરવિદના સમન્વયવાદી દૃષ્ટિનિદુમાં વિશ્વનું મૂળ અને
વિશ્વનું ધોષ સમિચ્છાનદની કક્ષા પ્રાપ્ત કરવાનું છે માનવીનું પદ આ
જ ધોષ છે વર્ગી પાર્થિવ વિશ્વ અનિપાર્થિવની જ અભિ-ચ્છિતનું દોષ
છે આથી વિશ્વ અસીમ એવી સક્રિયતાની પ્રક્રિયા છે વિશ્વની અને માન-
વીની સર્વ પ્રવૃત્તિ શક્તિની સીમા કે આ સક્રિય એ ચિત્-ચ્છિત છે અને
તે અર્વ-ચાપી છે, તે વિવિધ સ્વરૂપે વિશ્વમાં અભિ-ચ્છિત છે શ્રી અરવિદના
સમન્વયવાદી દૃષ્ટિનિદુ અનુસાર વિશ્વ માયા, પ્રકૃતિ અને સીમા છે. આ
ઉપગત તેઓ વિશ્વને, આ મન્વ-જન કરતા સમિચ્છાનદની અભિ-ચ્છિત કહે
છે અને સ્થાન—માને સમિચ્છાનદ કે સત્તાના આત્મવિચ્છારણ કહે છે
સમિચ્છાનદ અને વિશ્વ વચ્ચેની કડી અનિમાનસ છે અને તે વિશ્વનો
સર્વક છે. માયાવાની અને પેટોના મત પોની જૂન, સર્જનના પ્રદર્શનને
અતિમ મત્તાથી અગમ નેવામાં, રહેલી છે શ્રી અરવિદનો અતિમાનસનો
ખ્યાન આ જુનથી મુક્ત છે

આત્મતત્ત્વનું અજ્ઞાનમાં અવતરણ થાય છે તેને પગિણામે વિશ્વ-
સર્જન થાય છે. આ અવતરણનો હેતુ અનત સત્તાની શય્યતાઓ સિદ્ધ
કરવા અને ભૌતિકતત્ત્વમાથી દૈવી મદિરની ન્યના કરવાનો છે આ અવ-
તરણનું એક વિચિત્ર સ્વરૂપ એવે કે અવતારનો હેતુ સમન્વયતા તેઓ
કહે છે કે પ્રભુનો માનવીમાં જે અવતાર થાય છે તે માનવીના પ્રભુતામાં
આરોહણમા સદાય રહેવાનો છે અવતારનો હેતુ આમ, માનવી શુ-
બની શકે તે દર્શાવવાનો છે

ચ. ઉત્ક્રાંતિ

ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયામાં હેતુને નકારતા યાત્રિક દૃષ્ટિબિંદુઓ અંગે ટીકા કરતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે અચેતનમાં પણ ચેતનાના સ્વરૂપો વિકસાવવાની આંતરિક પ્રેરણા હોય છે. આ પ્રેરણા જ અગોચર એવા સચેત સત્ત્વે ઉત્ક્રાંતિમય સંકલ્પ છે. ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા અંગેના હેતુવાદી મંતવ્યો પણ અપૂર્ણ છે કારણકે તેમાં ઉદ્ભવગમનની એકતરફી ક્રિયા પ્રત્યે જ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. શ્રી અરવિંદની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમણે ઉત્ક્રાંતિ અને અવતરણ એમ બન્ને પ્રક્રિયાઓની સમજૂતી આપી છે. શ્રી અરવિંદને ઉત્ક્રાંતિ અંગેના સિદ્ધાંત આધ્યાત્મિક છે. આ ઉપરાંત શ્રી અરવિંદ, ઉત્ક્રાંતિઓના તત્ત્વકકાની સમજૂતીમાં, અત્યારની સામાન્ય માનસિકતાની કલાને અંતિમ ગણતા નથી. ઉદ્ભવગમનના એવા તેથી આગળના તત્ત્વકકાઓને પણ તેઓ સમજાવે છે. આ તત્ત્વકકાઓ છે : અતિમાનસ, આનંદ, ચિત્ત અને સત્ત્વ તત્ત્વકકાઓ. તેઓ સત્ત્વની અભિવ્યક્તિના સ્વરૂપો તરીકે ભૌતિકતત્ત્વ, પ્રાણ, માનસ અને આત્માની વિશદ સમજૂતી આપે છે.

ઉત્ક્રાંતિમાં આપણા ભૌતિક, જૈવીય અને માનસિક એવા સમગ્ર પાર્વિંવ સત્ત્વ રૂપાંતર થાય છે અને અંતે અતિમાનસમાં ઉદ્ભવગમન થાય છે. આ રૂપાંતર અતિમાનસના અવતરણને પરિણામે થાય છે. આમ શ્રી અરવિંદ, આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ અંગેના પોતાનો ખ્યાલ, નિરૂપે છે. તેના આ ખ્યાલમાં યંત્રવાદી, નવ્યોત્ક્રાંતિવાદી, નિયતિવાદી અને મુક્તસંકલ્પવાદી દૃષ્ટિબિંદુઓનો સમાવેશ થયો છે.

અતિમાનસના અવતરણ અને માનસના અતિમાનસમાં ઉદ્ભવગમનને પરિણામે સર્વ અજ્ઞાનથી મુક્ત એવી જ્ઞાની વ્યક્તિઓમાં માનવીનું રૂપાંતર થશે. આ જ્ઞાની વ્યક્તિઓની લાક્ષણિકતાઓ શ્રી અરવિંદે વિગતથી દર્શાવી છે. જ્ઞાની વ્યક્તિમાં આત્માનો સકલ્પ શરીરના નિયમ અને ક્રિયા ઉપર પ્રત્યક્ષ કાબૂ ધરાવે છે. અહીં શરીરનું રૂપાંતર આત્માના સાચા અને સુયોગ્ય સાવન તરીકે થશે. આપણું ભાવિકે આપણી પ્રગતિનું અંતિમ દ્યેય દેવી જીવન છે. આની પ્રાપ્તિ આપણે, આંતરિક જીવન અને વિદ્યાસમાં, કરી શકીએ. બાહ્ય જીવન આંતરિક જીવનની જ અભિવ્યક્તિ હોવાથી, જો આંતરિક જીવન દૈવી ન બન્યું હોય તો બાહ્ય જીવને દૈવી હોઈ શકે નહીં. અત્યારે માનવજાત ઉત્ક્રાંતિની કટોકટીની યજમાની પસાળ થઈ રહી છે. આ કટોકટીનો ઉકેલ દર્શાવતાં શ્રી અરવિંદ

કહે છે કે માનવીએ સાચુ આંતરિક જીવન જીવવું જોઈએ. આથી સુમેળનું સાચુ જીવન પાગરશે.

૪ પૂર્ણયોગની પદ્ધતિ

પરંપરાગત ભારતીય પદ્ધતિઓ આધ્યાત્મિક હોવા છતાં પૂર્ણ જની શકી નથી કારણ કે તેમાંની મોટાભાગની પદ્ધતિઓનું વનણ આનુભવિક વિશ્વ પ્રત્યે નિર્ગેષાત્મક રહ્યું છે. આથી વિરુદ્ધ પાશ્ચાત્ય વિચારસંગ્રહી ભૌતિક જીવનને વધુ પડતું મહત્ત્વ આપે છે. વગી દૈવી જીવનની પ્રાપ્તિ માટે માન મદ્દકર્મો જ પર્યાપ્ત નથી. આ માટે યોગની ખીજ પદ્ધતિઓની પણ આવશ્યકતા રહે છે આથી ભક્તિયોગની આવેગમયતા, કર્મયોગની શુભ પ્રવૃત્તિ અને જ્ઞાનયોગની બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિનો યોગ્ય સમન્વય આવશ્યક છે. યોગની રીતો વ્યક્તિ કે જૂથ પરત્વે ભવે ભિન્ન હોય, પરંતુ તેમાં શારીરિક તાલીમ, બૌદ્ધિક એકાગ્રતા, સાધના, આવેગોનું સંસ્કરણ હોવું આવશ્યક છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે માનવીએ પોતાના જીવીય, શારીરિક, બૌદ્ધિક અને આવેગજન્ય તથા સહજપણા યોગેનો ઉપયોગ કરીને અતિમાનસીય કક્ષા પ્રાપ્ત કરવા કટિમુદ્ધ થવું જોઈએ. તેઓ યોગની વ્યવસ્થાનો આધાર ત્રણ પક્ષો ઉપર ગણે છે ઇશ્વર, પ્રકૃતિ અને માનવ-આત્મા

ઉપરોક્ત ભક્તિયોગ, કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ ઉપરાંત શ્રી અરવિંદ, વિવિધ યોગપદ્ધતિઓનો સમન્વય કરીને, પોતાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ આપે છે આમાં તેઓ આ પદ્ધતિઓના મહત્ત્વના અંશોનો તથા પાશ્ચાત્ય પિત્રાન અને ધર્મોના ઉત્તમ અંશોનો પણ સમન્વય કરે છે તેમનો યોગ માત્ર તાત્ત્વિક ચિંતનનું જ નહીં પણ સાથે પોતાના આધ્યાત્મિક અનુભવોનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. તેમના મતે સમગ્ર જીવન યોગ છે. ‘યોગનો અર્થ’ આપતા તેઓ કહે છે કે આપણામાં સુપુષ્પ શક્યતાઓની અભિ યક્તિ દ્વારા આત્મ-પૂર્ણતાનો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન અને પારગામી સનૂ મ્નાથે માનવીનું ઐક્ય સિદ્ધ કરવું એ યોગ છે યોગનું હાર્દ એકતાનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર છે શ્રી અરવિંદનું તત્ત્વજ્ઞાન જે સત્ની સૈદ્ધાન્તિક સમજ આપે છે તેને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ આ યોગપદ્ધતિ છે.

૫ સામાજિક અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન

શ્રી અરવિંદનો સમગ્રનક્ષી હેતુ માત્ર વૈયક્તિક પૂર્ણતા જ નહીં પરંતુ સમાજની અને માનવજાતની પૂર્ણતાનો પણ છે આથી તેમનું

સામાજિક અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન સમન્વિત્ત્વે દષ્ટિબિંદુ ધરાવે છે. અત્યારની કટોકટી અને સંઘર્ષની પરિસ્થિતિમાં તેમનું આ દષ્ટિબિંદુ યોગ્ય અને અસરકારક માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

અ. સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાન

પ્રાચીન કાળથી વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધનો પ્રશ્ન અતિ મહત્વનો રહ્યો છે. આ સંબંધ એવો જટિલ છે કે માત્ર સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક ઘટકોનું વિશ્લેષણ તેની પર્યાપ્ત સમજૂતી આપી શકે નહીં. આ સંબંધ સમજવા માટે વ્યક્તિનું સ્વરૂપ, સમાજનું સ્વરૂપ અને તેમની વચ્ચેના સંબંધનું સ્વરૂપ એમ ત્રણેયના સુગ્રંથિત સમગ્રને સમજવું અનિવાર્ય અને સમાજ કરતા વ્યક્તિને વધુ અને અસમતુલિત મહત્વ આપતો સમાજકરાર સિદ્ધાંત અને વ્યક્તિના બોગે સમાજને મહત્વ આપતો જીવંત-એકમ સિદ્ધાંત એકાગ્રી અને અપૂર્ણ છે. સમાજકરાર સિદ્ધાંતની અધ્યયનતા દર્શાવતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે માનવી અલગ વ્યક્તિ તરીકે રહેતો નથી અને અલગ સ્વાતંત્ર્યમાં તેનો વિજ્ઞાન થઈ શકતો નથી. જીવંત-એકમના સિદ્ધાંત અંગે તેઓ કહે છે કે મનુષ્યની જીવંત એકમ તરીકેની લાક્ષણિકતા તે બાહ્ય રચના છે, જ્યારે તેનો સાચો આત્મા તે અંતરાત્મા છે.

વ્યક્તિ, સમાજ, વિશ્વ અને સર્વ કાર્ષિક એકજ સત્તાની અભિવ્યક્તિઓ છે. આ સત્તા અને સત્યને શોધવું, જીવવું અને તેની શક્તિ તેટલી પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ અને રચના હાંસલ કરવી એ સમાજ અને વ્યક્તિની પૂર્ણતાનું સ્વરૂપ છે. વ્યક્તિ અને સમાજ એકજ વૈશ્વિક સત્તાના વૈયક્તિક અને સામૂહિક આત્માઓ છે. આમ વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેમાંથી કોઈની અવગણના થઈ શકે નહીં.

ચ. રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન

શ્રી અરવિંદના રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ, માનવીની સામાજિક અને રાજકીય ઉત્ક્રાંતિમાં, તકેદારી મહત્વ વિશેના તેના સિદ્ધાંત સાથે છે તેઓના મતે વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેમાં સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના ત્રણ તબક્કાઓ છે. નિમ્નબૌદ્ધિક, બૌદ્ધિક અને અતિબૌદ્ધિક. આમાં છેલ્લો તબક્કો ભાવિ તબક્કો છે. નિમ્નબૌદ્ધિક તબક્કામાંથી બૌદ્ધિક તબક્કામાં પરિવર્તન માટેનું એક મોટું સાધન રાજ્ય છે, વળી રાજ્ય જાહેર વ્યવસ્થા

અને કાર્પદમનાના સરલગુણ એક વિશાળ સાધન બને છે આમ છતાં
શ્રી અરવિંદ, રાજ્યને, માનનીના આપખૂં અને અસહિષ્ણુ નિવાન અને
તર્કનું પરિણામ ગણે છે

સામાજિક અને ગૃહસ્થીય પ્રતિષ્ઠાઓમાં તર્કના ઉપયોગને કારણે થયેલાં
પરિવર્તનોને નિરૂપતા તેઓ કહે છે કે પહેલા તમકકામાં ચિત્તકોએ ગામ
શાહી જાગીરદારશાહી અને આપખૂં તરને, સમાજના પ્રવાણ માટે મિન
ઉપયોગી ગણ્યા હતા તર્કના બીજા તમકકામાં શ્રમજીવી સમતાવાદી એવી
સામ્યવાદી શાસન વ્યવસ્થાનો ઉદ્ભવ થયા રાજ્યનો ઉદ્ભવ તર્કનું
પ્રયુક્ત સૂચવતો હોવા છતાં તેને નૈતિક લાક્ષણિકતા હોતી નથી, વળી
રાજ્ય રાષ્ટ્રનું ઉત્તમ માનસ પણ નથી જર્મન આર્થવાદીઓ રાજ્યને
વ્યક્તિના હક્કોના મૂળ તરીકે ગણે છે જ્યારે શ્રી અરવિંદ અનુસાર આ
હક્કો માનવીના મનોવૈજ્ઞાનિક અને સમાજશાસ્ત્રીય બધારણ અને
પરિસ્થિતિમાથી ઉદ્ભવે છે/રાજ્ય અગેના પોતાના આ આગવા દૃષ્ટિમિદ્ધથી
શ્રી અરવિંદ લોકશાહી, મૂડીવાદ, સમાજવાદ અને સામ્યવાદ જેવી રજ્ય
વ્યવસ્થાની અપૂર્ણતા દર્શાવે છે તેમના મતે આ વ્યવસ્થાઓ સમાજના
દિવો સારી શકે છે તેમ નથી માનવીના પ્રશ્નોનું અતિમ નિગદરણ
આધ્યાત્મિક સમાજના ઉદ્ભવથી થઈ શકે આ છે શ્રી અરવિંદનો આધ્યા
ત્મિક અરાજકતાવાદ/તેમાં જૈનીય જીવનની અવગણના નથી આમ શ્રી
અરવિંદનું મુખ્ય ધ્યેય વૈયક્તિક અને સામુહિક જીવનનું દૈવીકરણ છે
તેઓના મતે રાજ્ય એક તત્ત્વ છે અને સમાજ વ્યક્તિના જીવનનો એક
ભાગ છે આથી વ્યક્તિની સાચી નિષ્ઠા તો દૈવો સત્ સાથે છે

શ્રી અરવિંદ કહે છે કે માનવજાતની સામાજિક ઉત્ક્રાંતિ વ્યક્તિઓ,
વિવિધ જાતિઓ અને માનવજાત એવા સતત ત્રણ ઘટકો વચ્ચેનો વિકાસ
છે વિશ્વ-પ્રકૃતિ આ ત્રણ ઘટકો દ્વારા કાર્ય કરે છે પ્રાણીની કમદ્રુપતા અને
શક્તિ માટે વૈવિધ્ય જરૂરી છે આ સાથે તેની વ્યવસ્થા સ્થિરતા અને ગોઠવણી
માટે એકના આવશ્યક છે જો આવી એકના તેના સાચા સિદ્ધાંતમાં પ્રાપ્ત
કરીએ તો માર્ગ જાતના લાય અવ્યવસ્થા ગુચ્છવણ કે સધર્મ વિના સમૃદ્ધ
અનેકવિધતા પણ શક્ય બને છે આ એકતા અને વિવિધતાના સદર્ભમાં
કાપલો અને સ્વાતંત્ર્ય અગે તેઓ કહે છે કે વિવિધતા તો મુક્ત વિવિધતા
હોવી જોઈએ આપણા સ્વાતંત્ર્યની ભૂમિકા આપણા સરના આ મૂળજૂત

મિદાંત ઉપર દોરા પડે. માગી આધ્યાત્મિક અને માનસિક એકતા
સ્વાતંત્ર્યની વિશેષી નથી. ૨૯

પૂર્વવાદના ઉપરોક્ત પાશ્વર્તી વિચ્છન્ન ગર્ભા આ પ્રશ્નમાં કદવામાં
આવી છે. આમ જનાં શ્રી અરવિંદની મહંતોમુખી પ્રતિજ્ઞાની પરખ માટે
તેમનું કેળવણી અંગેનું દરિદ્રિમિદ અને તેમના મદાકાવનો પશ્ચિમ પણ
અનિવાર્ય અને જે આ પશ્ચિમ નીચે અનુસાર છે

૬ કેળવણી

કેળવણીનો પાયો શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે કેળવણીનો સાચો
પાયો જ્ઞાન, ક્રમશઃ અને પુખ્ત એવાં કાર્યોએનું માનવમાનસ છે અન્યાસના
આ લાભને આજની કેળવણીની પદ્ધતિ જૌદિક વિધાસન રૂંધે છે
કેળવણીકાં શિક્ષકશ્રી અને કનાકાગની જેન વડ સામગ્રી સાથે નહીં પણ
અન્યતઃ મુદ્ધમ અને અવેદનશીલ જીવત એકમ સાથે કામ પાડવાનું છે.
માર્ચન પદ્ધતિને કરનાં મુદ્ધપની કેળવણીની પદ્ધતિ ધણી આગમ વધેથી
છે, પરંતુ તેની મોટી ખામી એ છે કે, તેનો પાયો માનવ મનોવિજ્ઞાન
રિતેના અધૂરા જ્ઞાનનો છે. ભારતમાં તેની શરીર, માનસ અને ચારિત્ર્ય
ઉપરની વિપરિત અસરો અષ્ટ ૪ આથી રાષ્ટ્રવ્યાપી કેળવણીનો સૌથી
પડેનો પ્રથમ પાશ્વર્ત્ય કેળવણીથી વધુ પૂર્વ અને ગોખજીપદીના ભોજનથી
મુક્ત એવી કેળવણીની પદ્ધતિ આપવાનો છે. જ્ઞાનના સાધનોનો અવગમ
કરીને તથા સદૃશ, સંગ અને અસરકારક અધ્યાપન પદ્ધતિ ગોધી કાઢીને
આ કામ સિદ્ધ કરી શકાય ૩૦

અધ્યાપનના સિદ્ધાંતો સાચા અધ્યાપનના મિદાંતો દર્શાવતાં શ્રી
અરવિંદ કહે છે કે પડેનો મિદાંત છે 'મોઈપણ જાગત શીખરી સકાય
નહી' શિક્ષક માત્ર માહિતી આપનાર કે 'ચૈતરુ' કરાવનાર નથી, તે
માર્ગદર્શક અને સદાયક છે. તે શિષ્યના માનસને કેળવતો નથી પરંતુ,
તેને પોતાનાં સાધનો કરી રીતે પૂર્વ જનાવવા તે દર્શાવે છે, અને આ
પ્રક્રિયામાં તેને ઉત્તેજન આપે છે શિષ્યની વચની જિનનતા અનુસાર આવી
સદાયની વધુ કે ઓછી આવશ્યકતા રહે છે વચની જિનનતા તેની પ્રકૃતિમાં
પરિવર્તન કરતી નથી

માનસનો વિકાસ સતત લક્ષમાં રાખવો એ ખીજો સિદ્ધાંત છે. મામાપ કે શિક્ષકની ઇચ્છા અનુસાર બાળકને અમુક ઢાંચામાં ઢાળવો એ યોગ્ય નથી. તેને પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર વિકસવા માટે પ્રેરવું જોઈએ. દરેક વ્યક્તિમાં દિવ્યતા, પોતાનું જ કહેવાય તેવું કાર્મિક હોય છે, તથા તેને પોતાની શક્તિ અને પૂર્ણતાની તક હોય છે. કેળવણીનું કાર્ય આ શોધવાનું, તેનો વિકાસ કરવાનું અને તેનો ઉપયોગ કરવાનું છે.

નજીકમાંથી દૂર અને જે છે તેમાંથી જે થવાનું છે તેના પ્રતિ કાર્ય કરવું એ ત્રીજો સિદ્ધાંત છે. માનવપ્રકૃતિની ભૂમિકા, તેના આત્માનો ભૂતકાળ અને તે ઉપરાંત તેની આનુવંશિકતા, તેના સંયોગો, તેનો દેશ, ભૂમિ, હવા, દરયો, ધ્વનિ તથા તેની ટેવો વગેરે પણ છે. આ બધાની તેના ઉપર પ્રમુખ અસર હોય છે. આમ ભૂતકાળ આપણી ભૂમિકા છે, વર્તમાન આપણી સામગ્રી છે અને ભવિષ્ય આપણુ ધ્યેય અને શિખર ૭૩૧

માનસના સ્તર : કેળવણીકારનું સાધન માનસ છે અને આ માનસના ચાર સ્તર છે. પહેલો સ્તર છે, ભૂતકાળની માનસિક પ્રતિભાઓનો ભંડાર આ પાયારૂપ સ્તર ઉપર ખીજા સ્તરનો આધાર છે. આપણો સમગ્ર અનુભવ નિષ્ક્રીય કે સુષુપ્ત સ્મૃતિ તરીકે આપણામાં રહેલો હોય છે આ ભંડારમાંથી ક્રિયાશીલ સ્મૃતિ પોતાની જરૂર અનુસાર પમદગી કરે છે. પરંતુ કેટલીકવાર જેની જરૂર છે તે આ સમૂહમાંથી જડતુ નથી અને કેટલીકવાર જૂનથી ભગતું જ લેવામાં આવે છે. આથી સક્રિય સ્મૃતિની સુધારણા આવશ્યક છે. |

જેને ભારતીય મનોવિજ્ઞાનમાં કેટલીકવાર છઠ્ઠા માનેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે તે મનસ કે માનસ પોતે ખીજો સ્તર છે. દરયમા, ધ્વનિમા, ગંધમા, રસાદમા અને સ્પર્શમા પરિવર્તન પામેલી વસ્તુઓની પ્રતિભાઓનું આ માનસે વિચાર-સંવેદનમાં રૂપાંતર કરવાનું હોય છે. આ ઉપરાંત માનસ પોતે પ્રત્યક્ષ રીતે વસ્તુઓની પ્રતિભાઓ મેળવીને તેનું માનસિક પ્રતિભાઓમાં રૂપાંતર કરે છે. આ સંવેદનો અને પ્રતિભાઓ વિચારક્રિયાની સામગ્રી છે, વિચારક્રિયા પોતે નથી. આમ છતાં વિચારક્રિયા પૂર્ણ અને પર્યાપ્ત સામગ્રી ઉપર કાર્ય કરે એ અત્યંત આવશ્યક છે આથી બાળકમાં સૌ

પહેલાં આ છ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સાચા ઉપયોગનો વિકાસ થવો જોઈએ ૩૨ જ્ઞાનેન્દ્રિયો માટે ચોક્કસાઈ અને સવેદનશીલતા આવશ્યક છે આથી ચોક્કસાઈ અને સવેદનશીલતાને અવરોધતી બાજતોને શોધીને દૂર કરવાની રહે છે. માનસ તો મીઝ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપર આધાર રાખ્યા વિના સ્વરૂપ, ધ્વનિ, સ્પર્શ વિગેરે સવેદનો પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. માનસની આવી સવેદનશીલતાને યોગપદ્ધતિમાં 'મુક્તમ દષ્ટિ' કહેવામાં આવે છે ભારતની પ્રાચીન પદ્ધતિમાં આ સવેદનશીલતાના વિકાસને અવરોધતા પરિવર્તો દૂર કરવા, ચિત્તશુદ્ધિની વિવિધ રીતો અપનાવવામાં આવતી હતી આધુનિક કેળવણીની પદ્ધતિમાં આ અંગે ધ્યાન આપવામાં આ મુ નથી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે કેળવણીની યોગ્ય પદ્ધતિએ આ વિષયને ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ ૩૩

માનસને ત્રાજો સ્તર શુદ્ધિ છે તે વિચારનું માયુ સાધન છે જ્ઞાન તત્ત્વના બીજા ભાગો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનની તે વ્યવસ્થા કરે છે કેળવણીદાર માટે તો ઉપરોક્ત ત્રણ સ્તરોમાંથી આ સૌથી મહત્ત્વનું સ્તર છે શુદ્ધિ અનેક કાર્યોના જૂથની બનેલી છે આ મહત્ત્વના કાર્યોને તેની સર્વોચ્ચ કાર્યશક્તિની દૃષ્ટાએ પહોંચાડવામાં આવે તો બાળકની કેળવણી અપૂર્ણ અને એકાગ્રી રહે નહીં.

માનસનો ચોથો સ્તર માનવીમાં હજી સુધી પૂરેપૂરો વિકસ્યો નથી જ્ઞાનના આ સર્વોચ્ચ સ્તરની શક્તિ વિશે આપણને મહાન વ્યક્તિઓ પાસેથી જાણવા મળે છે આ છે સત્યનું અતઃસ્ફૂરિત પ્રત્યક્ષોક્તરણ માનવીની તર્કપ્રધાન વિચારણા આ સ્તરનો સ્વીકાર કરતી નથી પરંતુ માનવતાનો વિકાસ, તેને કારણે થયો છે બાળકમાં રહેલ આ પ્રતિભાતત્ત્વનું શુ કરવું તે વિશે કેળવણીદારોએ વિચાર કર્યો નથી આની અવગણના કરવી એ મુખર્મિ છે આથી વિદ્યાર્થીના આ ઉચ્ચ તત્ત્વનો અપૂર્ણ રહેલો વિકાસ વધુ પૂર્ણ બને તે માટે શિક્ષકે માર્ગદર્શક મનાવું જોઈએ ૩૪

નૈતિક કેળવણી નૈતિક કેળવણી અંગે શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે, તેમાં ફક્ત પાઠીને કે આજ્ઞા કરીને નહીં પરંતુ, મુચન દ્વારા શિક્ષકે આગળ

૩૨ Ibid p 9

૩૩ Ibid pp 37-38

૩૪. Ibid p 12

વધુ જોઈએ. સચનની સૌથી ઉત્તમ પદ્ધતિમાં વ્યક્તિગત દૃષ્ટાંત, રોજિંદો વાર્તા-
સાપ અને પુસ્તકોના વાચનનો સમાવેશ થાય છે. કિશોર વયના શિષ્ય માટે
ઉમદા જીવનચરિત્રો, નૈતિક પાઠો તરીકે નહીં પરંતુ, માનવીના હેતુની
સર્વોપરિ આગતો તરીકે આપવા જોઈએ. વધુ મોટી વયના શિષ્ય માટેના
પુસ્તકોમાં મહાત્માઓના મહાન વિચારો, મર્વોચ્ચ આદર્શો અને અભી-
ષ્માને ઉત્તેજે તેવું સાદિત્ય આપવું જોઈએ. વળી દરેક શિષ્યને વ્યાવહારિક
તક અને બૌદ્ધિક ઉત્તેજન આપીને તેની પ્રકૃતિમાં રહેલ ઉત્તમ અંશોનો
વિકાસ કરવાનો છે. ૩૫ માત્ર નૈતિક અને ધાર્મિક પાઠ્યપુસ્તકોના શિક્ષણ
દ્વારા શિષ્યને નૈતિક અને ધાર્મિક બનાવી શકાય નહીં ૩૬ ધર્મ તો જીવનમાં
જીવવાનો હોય છે, સંપ્રદાય તરીકે શીખવાનો નહીં ૩૭ ધર્મર માટે, માનવતા
માટે; દેશ માટે, બીજાઓ માટે અને આ બધામાં પોતાને માટે જીવન જીવવામાં
ધર્મનું હાથ રહેવું છે. ગૃહીય ગણતરી દરેક શાળાએ ધર્મ અંગેનો આવો
આદર્શ દષ્ટિ સમક્ષ રાખવો જોઈએ. ૩૮

પૂર્ણવાદનું મહાકાવ્ય . 'સાવિત્રી'

શ્રી અરવિંદ મહાન તત્ત્વજ્ઞાની અને યોગી હોવા ઉપરાંત મહાન કવિ
પણ હતા. વેદકાળના ઋષિઓની કાવ્યધારાની જેમ શ્રી અરવિંદની કાવ્ય-
ધારામાં આત્માની અનુભૂતિનો રણકો રપષ્ટ સભળાય છે.

મહદ્વચ્ચે સર્જનાત્મક બુદ્ધિ દ્વારા કવિનાની રચના થાય છે જે કે
કવિનું વતણુ આપણા સામાન્ય માનસિક જીવનથી વધુ આંતરિક અને
વધુ ઊંડું હોય છે, તેમ છતાં આ મહાન અને અગોચર આંતરિકતા,
ધનકાર અને શબ્દને સહજ અભિવ્યક્તિ આપવાની સક્ષમતા બહુ ઓછા
કવિઓને પ્રાપ્ત થાય છે શ્રી અરવિંદનો કાવ્યમય પૂર્ણવાદ તો આધ્યા-
ત્મિક અનુભવના સૌથી ઊંડા, સૌથી વિસ્તૃત અને સૌથી ઉચ્ચ વહેણમાંથી
સ્ફૂટ થતી સૌથી સરવાણી છે. ૩૯

શ્રી અરવિંદનું અનેક સ્તરોવાળું મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી' આપણને

૩૫ Ibid p. 19

૩૬ Ibid p. 13

૩૭ Ibid P. 20

૩૮ Ibid p. 22

- ૧ -

અદ્વૈતનું દર્શન કરાવે છે. તે વિવિધ એવા વિકાસની અને દર્શનોની કથા છે આ બધા ઉપરાંત તે રહસ્યમય પ્રકાશની અંતઃસ્ફુરણ છે. અનેક પ્રદેશો ઉપર પથરાયેલ આ પ્રકાશ વિશ્વની વિચારધારાના મોટાભાગના ભાસને આવરી લે છે.^{૪૦} ૨૩૮૧૩ પંક્તિઓમાં પથરાયેલ આ મહાઘાવ્યમા શ્રી અરવિંદ, અનુભૂતિને શબ્દ-રૂઢ આપવામાં સફળ થયા છે કારણ કે આ કવિ-આત્માની ભૂમિકામાં પૂણું યોગીની પ્રતિભા રહેલી છે. શ્રી અરવિંદ 'સાવિત્રી'માં, માનવજાતને મુક્તિ અર્પતી દિવ્ય લોકશાહીનું ધ્યેય પ્રજોધે છે.^{૪૧}

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. Maitra An Introduction To The Philosophy of Sri Aurobindo (1965) . Sri Aurobindo Ashram.
૨. Bhattacharya The Principles of Philosophy (1959) Calcutta University.
૩. Sri Aurobindo . The life Divine (1965) . India Library Society, N. Y.
૪. Beck R. N. (Ed.) . Perspectives In Philosophy (1969) : Holt Rinehart.
- ૫ Chaudhari (Ed.) : The Integral Philosophy of Sri Aurobindo (1960) . Allen and Unwin
૬. Sri Aurobindo . Isha Upanishad (1921) B. K. Ghose, Arya Publishing House Calcutta
૭. A. B Purani Sri Aurobindo's Life Divine (1966) : Sri Aurobindo Ashram.
૮. Sethna . The Vision & Work of Sri Aurobindo (1968) . Sri Aurobindo Ashram

૪૦. Ibid p. 212

૪૧. Ibid pp 216-217.

८. Sri Aurobindo : The Synthesis of Yoga (1965)
Sri Aurobindo Ashram.
१०. Sri Aurobindo : The Ideal of Human Unity
(combined Volume, 1962) : Sri Anrobindo
Ashram.
११. Sri Aurobindo : A System of National Edu-
cation (1953) : Arya Publishing House Cal-
cutta.

પ્રકરણ ૩ જ્ઞાન અને સત્ય

જ્ઞાનમીમાંસાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

જ્ઞાનમીમાંસાનો ઉદ્ભવ : સત્તે સમગ્ર રીતે સમજવા માટે પોતે જે સાધન અને પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે તેના સ્વરૂપ અને યથાર્થતા તપાસવા તત્ત્વજ્ઞાન માટે અત્યંત આવશ્યક છે. આથી, વિશ્વની મહત્વની તાત્ત્વિક પદ્ધતિઓ જ્ઞાનમીમાંસાને પોતાની પદ્ધતિના અતર્ગત ભાગ તરીકે સ્વીકારે છે. તાત્ત્વિક ચિંતનમાં જ્ઞાન અંગેની વિચારણા, આમ તો, તત્ત્વજ્ઞાન જેટલી જ પ્રાચીન છે, પરંતુ એક પદ્ધતિ તરીકે જ્ઞાનમીમાંસાનો ઉદ્ભવ, તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસની સાથે ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ માટેના વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓના પુનર્મુદ્યાકનની આવશ્યકતાને કારણે થયો છે. આ કારણે ગ્રીક સોફિસ્ટોએ પોતાના પુરોગામીઓની માન્યતા તપાસવાની શરૂઆત કરી તેમાં જ્ઞાનમીમાંસાનું પહેલું ચરણ રહેલું હોવા છતાં પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનમાં પદ્ધતિ તરીકે જ્ઞાનમીમાંસાનો અભાવ જણાય છે તત્ત્વજ્ઞાનની શરૂઆતમાં આવો અભાવ સ્વાભાવિક છે. શ્રી અરવિંદ જેને સાક્ષાત્કારનો યુગ કહે છે તે પ્રાચીન વેદ-ઉપનિષદ કાળના દૃષ્ટાંતોએ અપરોક્ષાનુભૂતિ દ્વારા જે અનુભવ્યુ છે તેનું મીનુ કાન્યમય કથન કરેલું છે.^૧ આથી અહીં પણ તાત્ત્વિક પદ્ધતિ કે જ્ઞાનમીમાંસાનો પ્રશ્ન ન હતો પરંતુ ત્યારબાદ બૌદ્ધિક જ્ઞાનના યુગમાં મહાન આચાર્યોએ પોતાની પદ્ધતિની રચના કરી અને વિરોધી દૃષ્ટિબિંદુઓનો ઉદ્ભવ થયો તેમાં જ્ઞાનમીમાંસાએ સારો ભાગ ભજવ્યો છે. બૌદ્ધ અને જૈન તાત્ત્વિક પદ્ધતિઓ, પદ્ધતિ તથા વેદાન્તી પદ્ધતિઓમાં જ્ઞાન અંગે સૂક્ષ્મ વિચાર થયો છે.

પાશ્ચાત્ય મધ્યકાલીન તત્ત્વજ્ઞાન રહીચૂસ્ત રહ્યું હોવાથી તેમાં સ્વાભાવિક રીતે જ્ઞાનમીમાંસાનો અભાવ રહ્યો છે. આથી છેક ઈ.સ. ૧૬૭૦ માં જ્યોહાન લોકે પોતાનું પુસ્તક 'An Essay Concerning Human Understanding' પ્રસિદ્ધ કર્યું ત્યારથી, પદ્ધતિ તરીકે, જ્ઞાનમીમાંસાની

શરૂઆત થઈ મળ્યાં આ કાગ્જે લોકને આધુનિક જ્ઞાનમીમાંસાનો સ્થાપક મળવામાં આવે છે ૨

જ્ઞાનમીમાંસાનો વિકાસ - જ્ઞાનમીમાંસાના પ્રશ્નને લોકે આપેલી અગ્રતા જકંલે અને હુમે સ્વીકારી અને એમ જ્ઞાનમીમાંસાનો વિકાસ થતો રહ્યો આમ છતાં લોકેનું જ્ઞાન અગેનું દષ્ટિબિંદુ જ્ઞાનમીમાંસીય હોવા કસતા નિર્ગેય તો મનોરૈસાનિક હતું. જ્ઞાનના અન્વેષણમાં કેન્ટ લોકથી આગળ લગ્ગ વધ્યા અને જ્ઞાનને શક્ય બનાવતી તાર્કિક શરતોની તેણે તપાસ કરી તેનું દષ્ટિબિંદુ મહદઅંશે જ્ઞાનમીમાંસીય હતું. તેના સમીક્ષાત્મક દષ્ટિબિંદુએ જ્ઞાનમીમાંસાને જ તત્ત્વજ્ઞાન ગણ્યું છે. ૩ આ સમીક્ષાત્મક દષ્ટિબિંદુનો વિકાસ હેગનના તત્ત્વજ્ઞાનમાં, જ્ઞાનમીમાંસાને ‘સત્તાનું’ વિજ્ઞાન’ તરીકે સ્થાપવામાં, પરિણમ્યો હતો.

વાસ્તવવાદી વિચારધારાના ઉદ્ભવ સાથે ઉપરોક્ત જ્ઞાનમીમાંસાના મહત્ત્વમાં એટલે આવી નબ્બવાસ્તવવાદીઓના મતે જ્ઞાનના ઘટકો, શરતો, મર્યાદા વગેરેનું મહત્ત્વ નથી કારણ કે જ્ઞાન એ સાદું ક્રિયા છે અને તેમાં ચેતના જેવ વસ્તુના સીધા સંપર્કમાં આવે છે પરંતુ આ દષ્ટિબિંદુ પ્રત્યક્ષી કરણની બૂનોની સમજૂતી આપવા સમર્થ નથી નિવેચનાત્મક કે સમીક્ષાત્મક વાસ્તવવાદે નબ્બવાસ્તવવાદી દષ્ટિબિંદુને અપમાન ગણીને જ્ઞાનના હેતુઓ માટે જ્ઞાનમીમાંસીય શરતોની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે આમ પુનઃ જ્ઞાન મીમાંસાને મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું છે

અ જ્ઞાનનો પ્રશ્ન

તાત્ત્વિક પદ્ધતિ સાથે સંકળાયેલ જ્ઞાનના પ્રશ્ન અગે વિવિધ અભિગમોમાં જ્ઞાનને હ મેશ સમગ્ર રીતે સમજવા પ્રયાસો થયા નથી જ્ઞાન દ્વારા શું પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેના ઉપર આ અભિગમોનો અધાર છે પાશ્ચાત્ય વિચારધારામાં પરપરાગત આદર્શવાદીઓએ જ્ઞાનમીમાંસાને તત્ત્વમીમાંસા સાથે સાકળી છે આમ પ્લેટોએ સત્તાની સમજને જ્ઞાનનું ધ્યેય ગણ્યું છે તેના મતે સાર્વાત્રિકો કે રૂપતત્ત્વો જ સત્ય હોવાથી તેને અગેનું તાર્કિક જ્ઞાન અર્થાત્ છે, બ્યારે પરિવર્તનશીલ વિશ્વની વિશિષ્ટ

વસ્તુઓનું ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન અભિપ્રાય છે રૂપતત્ત્વેને સમજતા તર્કને અને ઇન્દ્રિયજન્ય વિશિષ્ટ અનુભવનો, ઐરિસ્ટોટલે જ્ઞાનમાં સમાવેશ કર્યો છે આમ છતાં આ મતબંધો મુખ્યત્વે બૌદ્ધિક પાસાને મહત્ત્વ આપે છે. આવી જ રીતે જ્ઞાનમીમાંસાને તત્ત્વમીમાંસા સાથે સાકળતા હોવા છતાં ડેકાર્ટ, રિપનોઝા અને લાઈબનીઝ પણ જ્ઞાનના બૌદ્ધિક પાસાને લક્ષમાં લે છે આથી વિરુદ્ધ સશયવાદીઓ જ્ઞાનના આવા આદર્શવાદી ધ્યેયને સ્વીકારતા નથી

સ શયવાદી અભિગમ

હ્યુમ અને કેમ્બે. ચિત્કોના સિદ્ધાંતોમાં વિરોધો અને મતમતાતરે પરથી 'કાર્ત જાણી શકાય નહીં એવું સશયવાદો મતબંધ દેખીતી રીતેજ સ્વ-વિરોધી છે સશયવાદના જે સ્વરૂપો સ્વ-વિરોધી નથી તેને 'જ્ઞાન છે' એટલું તા ઓછામાં ઓછું ગ્વાંકારવું પડે છે' અનુભવવાદીઓના મતે જ્ઞાન માત્ર વ્યાવહારિક વિશ્વ પુરતું મર્યાદિત છે, અને તેથી જ્ઞાનમીમાંસાને તત્ત્વમીમાંસા સાથે કોઈ આનંદયક સંબંધ નથી અનુભવવાદીની પરપરામાં સશયવાદી હ્યુમનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે તથા નિચારો વચ્ચેની સમિતિ કે અસમિતિનું અનુક્રમે વિધિવાચી અને નિષેધવાચી ગ્વાંકારવું જ્ઞાન ગણ્યું છે કેમ્બે જ્ઞાનનું ઇન્દ્રિયજન્ય અને તાત્કાલિક અનુભવ પુરતું મર્યાદિત ગણ્યું છે

કેન્ટે કેન્ટે જ્ઞાનનું વૈજ્ઞાનિક તેમજ તાત્ત્વિક મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તેના જ્ઞાનના સિદ્ધાંતમાં માનસથી સ્વતંત્ર એવી બાબતોના ઇન્દ્રિયજન્ય સંવેદનો અને બૌદ્ધિક પ્રક્રિયા એમ બંન્નનો સમાવેશ કર્યો છે માનસની તાર્કિક શક્તિ દ્વારા ઇન્દ્રિયજન્ય સંવેદનોની વ્યવસ્થા થાય છે કેન્ટે દર્શાવ્યું છે કે હ્યુમના સિદ્ધાંતમાં, માનસમાં કે વસ્તુઓમાં સંવેદનોના ઉદભવ અંગે, કશી સમજૂતી નથી આમ છતાં કેન્ટે પણ માનસ અને ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવની વસ્તુઓ વચ્ચેનું દ્વિતો સ્વીકાર્યું છે જ વળી આનુભવિક અને બૌદ્ધિક તરવા જ્ઞાનમાં કેવી રીતે સંકલિત થઈને એકમરૂપ સમગ્ર જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તે તેમણે દર્શાવ્યું નથી અહીં પણ અતિમ સત્તાના જ્ઞાનની શક્યતા નથી આનુકારણ એ છે કે તેમણે જ્ઞાનના માન બૌદ્ધિક સ્તરના પાસાને જ લક્ષમાં લીધું છે

પ્રત્યક્ષવાદ અને પ્રકૃતિવાદ : વાંસભી સડીમા પ્રત્યક્ષવાદનું નવું સ્વરૂપ તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ છે. આના પ્રમુખ ચિંતકો છે : રૂડોલ્ફ કાર્નેપ, ફિલિપ્ કૈંક અને એ. જે. ઐયર. આ ચિંતકો જ્ઞાનના ધ્યેય તરીકે અતિમ સત્તાની સમજ કે એવા કોઈ તાર્કિક પ્રશ્નો સ્વીકારતા નથી. તેમના મતે માત્ર વિજ્ઞાન જ સાચું જ્ઞાન આપી શકે છે. આ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનાં ચકાસણી અને ચોક્કસતા ઇન્દ્રિયગ્રન્ય સંવેદન-સામગ્રી ઉપર આધારિત છે. પ્રકૃતિવાદની પણ આવી માન્યતા છે.

બૌદ્ધિક દૃષ્ટિબિદુનું મહત્વ અને ખામી

આમ જ્ઞાનમીમાંસાને તત્ત્વમીમાંસા સાથે સાકળતા બુદ્ધિવાદીઓ તથા આ બંને વચ્ચેના સંબંધ અવગણતા સંશયવાદીઓએ જ્ઞાનના પ્રશ્ને માત્ર બૌદ્ધિક દૃષ્ટિએ તપાસ્યો છે. આ ઉપરાંત તેમાં સામાન્ય સ્તરના અનુસરને જ લક્ષ્ય લેવામાં આવ્યો છે, ઉચ્ચ સ્તરની અનુભૂતિ નહીં. શ્રી અન્વિંદ બૌદ્ધિક તેમ જ ભૌતિકવાદી તત્ત્વજ્ઞાનનું મહત્વ દર્શાવતાં કહે છે કે પગલિ શીલ જ્ઞાનનો પાયો સ્પષ્ટ, શુદ્ધ અને તાત્પર્ય પામેલ બુદ્ધિ ઉપર હોવો જોઈએ વળી ભૌતિકતાની નકકર ભૂમિકા ઉપર અતિભૌતિકતાના મગણુ દ્વારા જ અતિભૌતિકતા ઉપર સ્વામીત્વ હાસલ થઈ શકે. આથી ભૌતિકવાદી જ્ઞાનના સંશોધનને આપણે અવગણવાના નથી સંશયવાદ કે અજ્ઞેયવાદનું પણ મૂલ્ય છે. જ્ઞાનની અસીમ વૃદ્ધિની તૈયારી માટે અજ્ઞેયવાદની સેવા પ્રશસ્તનીય છે, એક રીતે તો જ્ઞાનનું સત્ય એક પ્રકારનો અજ્ઞેયવાદ છે. કોઈ પણ માર્ગને અતે આવીએ ત્યારે આપણને ભૌતિક, નૈવીય, સંવેદનાત્મક, બૌદ્ધિક, આદર્શલક્ષી અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોમાં અભિવ્યક્ત થતી અજ્ઞેય સત્તાના આભામે કે પ્રતીકો તરીકે આ વિશ્વ હોય એમ લાગે છે. જેમ જેમ સત્તાને વધુને વધુ સમજીએ છીએ તમ તેમ તે વિચારની વ્યાખ્યા અને અભિવ્યક્તિથી પર જણાય છે. તેને માનસ કે ભાષા પામી શકતા નથી. આ કારણે અજ્ઞાનના અજ્ઞાતપણાની અનિશ્ચયોક્તિ શક્ય છે.^૫ આમ છતાં અજ્ઞાતને ચેતનાના સર્વોચ્ચ પ્રયાસો દ્વારા પામી શકાય છે આ જ્ઞાન આપણી બૌદ્ધિક સ્તરની ચેતના દ્વારા શીખી શકાય અને પૂર્ણ જ્ઞાનની શકાય તેવું જ્ઞાન નથી; તે અપરોક્ષાનુભૂતિનું

જ્ઞાન છે આપુ પૂર્ણ જ્ઞાન આપણી પ્રકૃતિ અને આપણા સત્તા ઉપર-
ગમન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે ૬

વ્યવહારવાદી અભિગમ

જ્ઞાનનું ધ્યેય : પુરાણા ખ્યાનો અને અપ્રગતિશીલ દૃષ્ટિબિંદુને સ્થાને
ગતિશીલ દૃષ્ટિબિંદુ વિનાને સ્વદાયુ' ત્યારે તેની પ્રતિક્રિયા રૂપે અગ્રેયવાદ
અસ્તિત્વના આગ્યો દ્વેષો આની અસરમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયાસ વ્યવ-
હારવાદે કર્યા વ્યવહારવાદ બુદ્ધિવાદ અને અગ્રેયવાદ વચ્ચેનો માર્ગ છે ૭
વ્યવહારવાદના મતે બુદ્ધિનું સૌદાતિક કાર્ય વ્યવહાર જીવનને લક્ષ્યમાં લેતું
નથી વ્યવહારવાદ તો જ્ઞાનનું ધ્યેય સત્તાની સમજને બદલે કાર્યની તૈયારી
કે યોજના તરીકે લે છે આમ વ્યવહારવાદી જ્ઞાનમીમાસામાં બુદ્ધિ કરતાં
સકલપનુ મહત્વ વિશેષ છે / વિલિયમ જેમ્સ કહે છે કે માનસિક અગ્નિ
વાસ્તવિક કાંટને બાળી શકે નહીં ૮ /

વ્યવહારવાદી દૃષ્ટિકોણની અધુરાશ વ્યવહારવાદીઓ કોઈ સ્થાપી
કે સનાતન સત્તાને સ્વામ્યતા નથી અને જ્ઞાનને માનવજીવનના વ્યવહારના
સદ્બલમાં લે છે ૭૫૪ ને છે કે જ્ઞાન એટલે સફળ વ્યવહાર વગી કાર્ય
માટે વિચાર નહીં વિચાર પોતે જ એક કાર્ય છે ૯ આમ વ્યવહારવાદ
દર્શાવે છે કે માત્ર બૌદ્ધિક કે સૌદાતિક સમજ પર્યાપ્ત નથી અને તેથી
કાર્ય અને કાર્યસમતાને જ જ્ઞાનમીમાસામાં મહત્વ મળવું જોઈએ) કેવળ
બૌદ્ધિક જ્ઞાનની અપૂર્ણતા વિશે શ્રી અરવિંદ પણ લે છે કે ઇન્ડિયન
અનુભવની બૂને સુધારવા માટે માનવી પાસે તર્ક જેવી મૂલ્યવાન શક્તિ
છે પરંતુ કેવળ તર્ક દ્વારા આપણા ભૌતિકમાંથી તારિનું જ્ઞાન પ્રતિ જ
જઈ શકીએ છીએ આ તારિક જ્ઞાનના ખ્યાનો આપણા પૂર્ણ અસ્તિ-
ત્વને સતોધી શકે નહીં માત્ર બૌદ્ધિક પાસાને જ સતોધી શકે આનું
કાગ્ય એ છે કે આપણે વસ્તુઓને બે દૃષ્ટિથી નીરખીએ છીએ વિચાર
તરીકે અને હકીકત તરીકે આથી જ્યાં સુધી બૌદ્ધિક પ્રત્યક્ષ કે ખ્યાલ
આપણા અનુભવોનો ભાગ નહીં ત્યાં સુધી તે અધૂરો જ રહે છે ૧૦ /

૬ Ibid PP 584 585

૭ The chief Currents of Contemporary Philosophy p 139

૮ A Hundred Years of Philosophy P 108

૯ Ibid P 119

૧૦ L D P 59

જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ માર્ગોએ, સંશ્લિષ્ટતાનંદના એક કે બીજા પાસે દ્વારા, તેને પામવાનાં ધ્યેયો સ્વીકાર્યાં છે. આ બધાનું એકમ આપણે પૂર્ણ જ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.^{૧૧} આમ બૌદ્ધિક અત્મયોની અધૂરાશ દર્શાવતું અને કાર્યના મહત્વને લક્ષ્યમાં લેતું શ્રી અરવિંદનું દૃષ્ટિબિંદુ સમન્વયાત્મક અને આધ્યાત્મિક છે; જ્યારે વ્યવહારવાદી દૃષ્ટિબિંદુ ભૌતિક છે. આ આધ્યાત્મિક ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટે સંકલ્પ તેમ જ કર્મનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે પૂર્ણજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં આપણા સંકલ્પનો અને પ્રયાસોનો પણ ફાળો હોય છે. આ સંકલ્પ અને પ્રયાસો ઉર્વાગમનના મોપાનો અને જ્ઞાનની પદ્ધતિની શોધ તથા તેનું ઉપયોગન કરે છે.^{૧૨}

આમ શ્રી અરવિંદ પૂર્ણ જ્ઞાનમાં રૌદ્રાતિક સમજ, સંકલ્પ અને વ્યવહારનો સમન્વય કરે છે. તેમના મતે ઉચ્ચ તેમ જ નિમ્ન કક્ષાઓની પ્રકૃતિમાં સંશ્લિષ્ટતાનંદની બેવડી અભિવ્યક્તિ છે. આ બંનેનો એકમાં સમન્વય કરવાનો છે. આ સમન્વય સાક્ષાત્કાંક્ષા પ્રકાશમાં કરવાનો છે.^{૧૩}

બેદ-ઉપનિષદનું દૃષ્ટિબિંદુ

જ્ઞાન અંગેનું પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિબિંદુ મહદ્ અંશે બૌદ્ધિક છે, જ્યારે ભારતીય અભિગમ આધ્યાત્મિક રહ્યો છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન અંગેના બેદ અને ઉપનિષદના દૃષ્ટિબિંદુને સ્પષ્ટ કરતાં શ્રી અરવિંદ^{૧૪} દર્શાવે છે કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચેનો બેદ ઋગ્વેદમાં આપ્યો છે તે અનુસાર જ્ઞાન સત્યમ્ અને ઋતમ્ની ચેતના છે અને તેની અચેતના અજ્ઞાન છે. અહીં જ્ઞાનને ચિત્તિ અને અજ્ઞાનને અચિત્તિ કહ્યું છે. આમ અતિમાનસીય સત્યનું દર્શન કરે નહીં એ અજ્ઞાન છે. અવિભાજિત સત્તાના વિભાજન ઉપર આધારિત ‘મર્્યાદિત કે અધર્થ’ જ્ઞાન એ અજ્ઞાન છે. અવિભાજિતને વિભાજિત કરતું જૌષિક જ્ઞાન, વસ્તુઓને તેના એક જ ઉદ્ભવસ્થાન પરત્વે કે સાર્વત્રિકતામાં સમજી શકતું નથી અને તેના એક્ય અને સત્ત્વને પામી શકતું નથી. જ્ઞાન તો એકાક્ય પ્રતિ અને અતિમાનસીય કક્ષા પ્રાપ્ત

૧૧. The Synthesis of Yoga pp. 392-393

૧૨ LD p 585

૧૩ The Synthesis of Yoga p 390

૧૪ L. D. pp. 437-439

કરવા પ્રતિ પ્રગતિ કરે છે, અને સત્તા એકત્વ અને સત્યને સમજે છે. આમ છતાં અજ્ઞાન પણ એક પ્રકારનું જ્ઞાન છે. પરંતુ તે મર્યાદિત હોવાથી ભૂલ કે અયથાર્થતાને પાત્ર છે

ઉપનિષદની વેદાન્તી વિચારધારામાં ચિત્તિ અને અચિત્તિને સ્થાને વધુ પરિચિત શબ્દો ‘વિદ્યા’ અને ‘અવિદ્યા’નો ઉપયોગ થયો છે આ શબ્દ-ફેર સાથે તેના અર્થનો પણ વિકાસ થયો છે. મુંડકોપનિષદમાં જ્ઞાનનું ધ્યેય દર્શાવ્યું છે કે કસ્મિન્નુ, ચત્તુ મગવી વિજ્ઞાને સર્વમિદં વિજ્ઞાનં મવત્તિ —જેને જાણવાથી બીજું બધું જાણી શકાય તે જ્ઞાન. આમ અતિમ સત્તાનું જ્ઞાન ઉપનિષદોએ પ્રભોધ્યુ છે. આ અતિમ સત્તા એક અને અવિ-ભાજ્ય છે આથી જ્ઞાનનો અર્થ ‘એક’નું જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો અર્થ સત્તાની એકાત્મક એવનાથી અવગ એવી વિભાજિત અનેકતાનું જ્ઞાન આમ છતાં પાછળથી વેદાન્તી પદ્ધતિમાં આ બંને વચ્ચેના અતિમાત્રાના ભેદને લેતું દૃષ્ટિબિંદુ અહીં નથી. સત્ (સ્થાયી સત્તા) કરતાં ચિત્ (પરિવર્તનશીલ સત્તા)નું સ્થાન નીચું ગણવા છતાં ઉપનિષદ આ બંનેને ભિન્ન ગણતું નથી. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આપણે જો આપણો પાયો જ ભૂલી જઈએ તો આપણું ઉદ્ધર્ગમન યથાર્થ રીતે થશે નહીં. નિમ્ન કક્ષાને આપણે અવગણવાની નથી, પરંતુ તેનું ઉચ્ચતર પ્રકાશમાં પરિવર્તન કરવાનું છે ૧૫ અદ્વૈત વેદાન્તી દૃષ્ટિબિંદુ

જ્ઞાન-અજ્ઞાનને અલગ લેવાની ભૂલ : ઉપનિષદના ઉપરોક્ત અભિગમને તેની તાર્કિક અતિમતા પ્રતિ લઈ જવાનું વ્યવસ્થા આપણને અદ્વૈત વેદાન્તની વિચારધારામાં જોવા મળે છે. ‘એક’નું જ્ઞાન એટલે જ જ્ઞાન અને ‘અનેક’નું જ્ઞાન એટલે અજ્ઞાન એવા ચૂરત વિશ્લેષણવાદી અને તાર્કિક મંતવ્યને કારણે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચેનો વિગેધ ઉત્પન્ન થયો છે | આ બંને વચ્ચે, જાણે, કોઈ એકતા કે સમન્વય શક્ય નથી. શ્રી શંકરાચાર્યે પારમાર્થિક અને વ્યવહારિક એવા જ્ઞાનના બેદ પાડ્યા. તેણે ‘જ્ઞાતાનું જ્ઞાન’ યથાર્થ ગણ્યું છે અને ઇન્દ્રિયજન્ય આનુભવિક જ્ઞાન અયથાર્થ ગણ્યું છે. આ બંને પ્રકારના જ્ઞાન વચ્ચે કોઈ મેટુ, તેની પદ્ધતિમાં, બંધાતો નથી. આથી અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનમાં જવાનો, બંનેને જોડતો, કોઈ માર્ગ નથી. આ દૃષ્ટિબિંદુના સદર્શમાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જેવી રીતે અધની જેમ અજ્ઞાની ખટવાયા કરે છે તેવી જ રીતે માત્ર જ્ઞાનને અનુસરનાર

વધુ અધ્યયનમાં અટવાયા કરે છે. પૂર્ણ જ્ઞાની, બ્રહ્મને જ્ઞાન અને અજ્ઞાન તરીકે, સત્ અને અસત્ તરીકે તથા એક અને અનેક તરીકે નીરમે છે.^{૧૬} શ્રી શંકરાચાર્ય અજ્ઞાનને મિથ્યા, માયા અને અવિદ્યા કહે છે પરંતુ માયા બ્રહ્મ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન આપણી ચેતનાના પરિણામો છે આથી આપણી ચેતનામાં ઊંડુ નિરીક્ષણ કરીએ તો જ આપણે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન તથા માયા વચ્ચેના સબધો અને સ્વરૂપ નિર્ણય કરી શકીએ^{૧૭} જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના સાચા સ્વરૂપને ઓળખીએ તો આ બન્ને એકબીજાના વિરોધી નથી તે સ્પષ્ટ થશે અજ્ઞાન સદૃશ રૂપાતર દ્વાગ જ્ઞાનમાં પરિવર્તિત થાય છે આથી અજ્ઞાન એ જ્ઞાનથી સ્વતંત્ર એવો કોઈ અન્ય સિદ્ધાંત નથી શ્રી અરવિંદ અનુસાર જ્ઞાન ઉપર આધારિત એવું અજ્ઞાન જ્ઞાનની મર્યાદા કે જ્ઞાનનું અશ્વિરોધી ગુણ છે^{૧૮}

વિદ્યા કે જ્ઞાન દ્વારા આપણે ઈશ્વરને જાણી શકીએ છીએ અવિદ્યા અજ્ઞાનની અધારી રાત હોવા છતાં અદ્વૈત વેદાન્તીની જેમ આપણે અજ્ઞાનના ક્ષેત્રને અવગત કરીને તેને અસ્તિત્વ ન ધરાવતી કે અવાસ્તવિક બાબત ગણીએ તો જ્ઞાન પોતે એક પ્રકારની અસ્પષ્ટતા બનશે અને અપૂર્ણતાનું મૂળ બનશે અજ્ઞાનને બ્રહ્મ કે મિથ્યા ગણતું મત ય જ્ઞાનનું આ પાસું લક્ષમાં લેતું નથી આથી એવું બને છે કે “પ્રકાશથી અજાણેના આપણે, તે પ્રકાશ જેને પ્રકાશિત કરે છે તે ક્ષેત્રને, જોઈ શકતા નથી^{૧૯}” અજ્ઞાનનું પ્રગતિશીલ પ્રકાશ દ્વારા જ્ઞાનમાં રૂપાંતર થાય છે આનું કારણ એ છે કે જ્ઞાન અજ્ઞાનમાં અગોચર રીતે રહેતું છે જ |

અદ્વૈતવાદના અવાસ્તવિક એવા માયાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો સમગ્ર અનુભવ, સમગ્ર જ્ઞાન અને અજ્ઞાન તથા, આપણને મુખ્ય કરતું જ્ઞાન અને બધામાં બાંધતું અજ્ઞાન વિશ્વનો સ્તંભિકાર અને ઈન્કાર એ બધા બ્રહ્મની એ બાજુઓ જેના છે બંધન અને મુક્તિ માન આભાસો છે, સત્ય નહીં^{૨૦} આથી ‘જો જાણવાથી બીજું મધુ જાણી શકાય’ એવા ઉપનિષદના ઉકેલને

^{૧૬} Ibid p 439

^{૧૭} Ibid P 441

^{૧૮} Ibid p 445

^{૧૯} Ibid p 35

^{૨૦} Ibid p 418

બહારે જો જાણવાથી બીજું બધું અસત્ય અને સમજી શકાય નહીં તેવું રહસ્યમય અને એવો ઉકેલ અહીં આપવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે ૨૧

અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને અજ્ઞાનનો હેતુ

આપણો અજ્ઞાન વિષેનો ખ્યાલ આપણા જ્ઞાન વિશેના ખ્યાલને નિર્ણયિત કરે છે. આથી શ્રી અરવિંદ અજ્ઞાન વિષે સમજાવતાં કહે છે કે કુદરતમાં અજ્ઞાન એ સંપૂર્ણ આત્મ-અજ્ઞાન છે. જ્યારે માનવીનું અશત જ્ઞાન-અજ્ઞાન આત્મ-જ્ઞાન પ્રતિ આગેકલ્પ કરતું અશત આત્મ જ્ઞાન છે. આમ છતાં બન્ને અજ્ઞાન છે અને બંન્ને પ્રકારનું અજ્ઞાન તપસ્સુ કે ચેતનશક્તિનું આત્મ-સંકોચન છે. આને પરિણામે પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપથી અને બીજા સંસ્પર્શથી ચેતનાનું દરેક સ્વરૂપ જિન્ન લાગે છે જેની તે શક્તિ છે એવા ઉચ્ચતર સિદ્ધાંતથી માનસ પોતાને ભિન્ન ગણે છે અને બાકીના જ્ઞાનને દૂર કરવાનું વનજી ધગવે છે. આ અજ્ઞાન છે આમ અનગતા એ અજ્ઞાનનું હાર્દ છે ૨૨

અજ્ઞાનનો હેતુ દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ અલગ આત્મ-સંકોચનનો હેતુ આત્મ વિસ્મૃતિ અને આત્મ-શોધની પરપરાતો પત્તો પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આત્માનંદ માટે અગોચર સત્ પ્રકૃતિમાં અજ્ઞાન અને છે આમ અજ્ઞાન એ જ્ઞાનની આમ-મર્યાદા છે. આ જ્ઞાનનું અજ્ઞાનમાં પતન નથી પણ હેતુપુર સરતું અવતરણ છે તે શાપ નથી પરંતુ દૈવાતક છે ૨૩. અજ્ઞાન વિનાનું સત્ સ્થિર સત્ છે પરંતુ રિશ્વેનો આપણો અનુભવ ગતિશીલતાનો છે. વસ્તુઓની મર્યાદિત અને અલગ સમજનું અજ્ઞાન પૂર્ણ જ્ઞાન અને પૂર્ણ ચેતના બંન્નેના પ્રયાસ કરે છે ૨૪

અજ્ઞાનનું મૂળ

અજ્ઞાનના મૂળ અંગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે અદ્વૈત વેદાન્તી દષ્ટિબિંદુ અનુસાર આપણે જો માત્ર બ્રહ્મને જ સત્ ગણીએ તો માયા બ્રહ્મની નજરે બ્રહ્મની ચેતનાની જ શક્તિ ગણાય. વળી જીવાત્મા અને બ્રહ્મ એક છે

૨૧ Ibid p 421

૨૨ Ibid p 435

૨૩ Ibid pp 526-527

૨૪ Ibid p 504

તેથી જીવાત્મા માયાને પાત્ર બને તો જાડ પદ માયાને પાત્ર બને છે. પરંતુ આ મૂળબૂત રીતે શક્ય નથી. આમ જીવાત્મા અને સત્ત્વ એક ગળીને તેને અજ્ઞાનના સંદર્ભમાં મિશ્ર ગણવાથી આ પ્રશ્નનું નિગારણ થતું નથી. ૨૫

શ્રી અરવિંદ અનુસાર સચ્ચિદાનંદ પૂર્ણ અને અવિભાજિત સમગ્ર હોવાથી તેમાં અજ્ઞાનનું મૂળ શક્ય નથી. આપણે સત્તા અંશનું કાપ સાથે આપણું તાદાત્મ્ય ગળીએ છીએ તેમાં અજ્ઞાન રહેતું છે આ તાદાત્મ્યમાં આપણે બાકીની સત્તાને હેતા નથી એ અજ્ઞાનનું કાગળ છે આમ બ્રહ્મની પૂર્ણતાનું અજ્ઞાન સત્તાની સમગ્રતા અંગેનું અજ્ઞાન છે જ્યારે તો સક્રિયતા અને નિષ્ક્રિયતા તથા એકતા અને અનેકતાથી પર છે. ૨૬ આથી અજ્ઞાનનું મૂળ તપસ્ કે ચેતન-શક્તિના આત્મ-સંકેતનમા ગોઠવું જોઈએ. આના પરિણામે માનસ વિવિધ સ્વરૂપો સાથે અસંગ તાદાત્મ્ય સાધે છે અને તેથી ચેતનાને પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપથી અસંગ પાડે છે. આમ અજ્ઞાનનું ઉદ્ભવસ્થાન આત્મા કે બ્રહ્મ નથી; તે છે પ્રકૃતિ. આ પ્રકૃતિમા પણ તે માનસના ઉદ્ભવની કક્ષાએ રહેલ છે, કાગળ કે માનસ વિવિધતા લે છે અને એકતાને અવગણે છે. ૨૭

પૂર્ણજ્ઞાન પૃથક્ તેમજ એકબીજાના સબધમાં એવા સત્તા બધા પાસાનું તથા આ બધાના આત્માના સત્ય સાથેના સબધનું જ્ઞાન છે ૨૮ આમ પૂર્ણજ્ઞાનમાં અનુભવ અને ચેતનાના બધા શક્ય ક્ષેત્રોની શોધ અને તેની સ્પષ્ટતા કરવાની છે. તેમા અતિભૌતિક અને ભૌતિક બન્નેને જાણવાના છે. ૨૯

જ્ઞાન અંગે શ્રી અરવિંદનો અભિગમ

જ્ઞાન-અજ્ઞાનનું અદ્વૈત : જે જ્ઞાન નવું જ્ઞાનના તાત્પર્યને પ્રકાશિત કરે, તેનો મમન્વય અને સુમેળ સાથે અને આપણા અજ્ઞાન અને જાનનું મૂળ તથા કારણ જાણે, સમજાવે અને તેનું નિરાકરણ કરે તે જ્ઞાન સર્વોચ્ચ પ્રકારનું

૨૫. Ibid P 506

૨૬. Ibid P 516

૨૭. Ibid P. 528

૨૮. Ibid P. 583

૨૯ Ibid P 581

ગણી શકાય.૩૦ પરંતુ પાશ્ચાત્ય ધુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદમાં તથા ભારતીય પગપગત આત્મતિક દષ્ટિકોણ કે એકાંગી અભિગમમાં જ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત અપૂર્ણ રહ્યો છે. ભારતીય પરંપરાગત દષ્ટિકોણ આધ્યાત્મિક છે, પરંતુ તેમાં અનંત બ્રહ્મમાં લીન થવા માટે શરીર, પ્રાણ, અને લાગણી તથા વિચારને ગૌણ ગણવામાં આવ્યા છે. પરંતુ પૂર્ણજ્ઞાનમાં તો જે નિવાન્વાનું છે તે આપણું અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનના પરિણામો છે. તેમાં જૈવીય કક્ષાએ રત રહેતા જીવનનું અજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયોના દ્વૈતવાદી સંવેદનોનું અજ્ઞાન, તૃણા, ઈંદ્રિયા અને આવેગોનું અજ્ઞાન, અપૂર્ણ માનસિક રચનાઓ સાથે સકળાયેલ વિચારનું અજ્ઞાન આપણે નિવારવાના છે. ૩૧

આ પૂર્ણજ્ઞાનમાં આપણે બધાનો સમન્વય સંવોચ્ય 'એક'માં ફગાવે છીએ વિશ્વ-સંગીનતા મીઠા કે અરુચિકર, રપષ્ટ કે અરુપષ્ટ, શક્તિશાળી કે નબળા, સંલગ્નાતા કે દુઃખાયેલા એવા બધા સૂરોને સ્વીકારીને તેને સમિધાનંદમાં રૂપાંતર પામતા અને સમન્વય સાધતા નીરખીએ છીએ.૩૨ આમ જ્ઞાન અંગેના ખ્યાલમાં શ્રી અરવિંદ જ્ઞાન-અજ્ઞાનનું દ્વૈત સ્વીકારતા નથી, જ્ઞાન નિઃશંક 'એક'નું જ્ઞાન છે, સત્તાનો સાક્ષાત્કાર છે, જ્યારે અજ્ઞાન સત્તાની આત્મ-વિચ્છૃત્તિ છે. પરંતુ પરિવર્તનશીલ અનેકવિધતામાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ દ્વારા જીવાત્મા આત્મ નિવારણ કરે છે. સ્થાયી સત્ અને પરિવર્તનશીલ ચિત્ બન્ને બ્રહ્મતા પાસા છે અને તેથી તેમાંના કોઈ એકને પામતાને જ્ઞાનમાં લેવાથી સર્વવ્યાપી સત્તાના સત્યના ખીજ પાસાનું દર્શન અધૂરું જ રહે છે. પરિવર્તનશીલ કે ચલાયમાન અનેકવિધતાનું જ્ઞાન પણ પૂર્ણજ્ઞાનનો એક ભાગ છે ૩૩

જ્ઞાનનો ચતુર્વિધ માર્ગ : જ્ઞાનનો ચતુર્વિધ ક્રમ દર્શાવતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જ્ઞાનનો મૂળ માર્ગ તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાન છે બીજો માર્ગ છે મીલા અંપક દ્વારા જ્ઞાન. મૂળમાં તો આ જ્ઞાન તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાન સાથે જોડાયેલ છે, પરંતુ પોતાના મૂળથી તે અલગ પડેલ હોવાથી શક્તિ-

૩૦ Ibid P. 420

૩૧. The Synthesis of Yoga P. 267

૩૨. Ibid P 393-394

૩૩ L. D PP 571-572

શાગી હોવા છતાં અપૂર્ણ છે. ત્રીજો માર્ગ છે જેમ વસ્તુથી પૃથક્કૃત જ્ઞાન. આ જ્ઞાનનો પાયો સીધા સંપર્ક ઉપર કે અંશતઃ તાદાત્મ્ય ઉપર છે. ચોથો માર્ગ છે અપ્રત્યક્ષ સંપર્ક દ્વારા સંપૂર્ણ પૃથક્કૃત જ્ઞાન. પોતાના હેતુઓ અને પ્રેરકો અનુસાર જ્ઞાનનો માર્ગ નિર્ણય થાય છે. મદદ અંશે આપણા આમાન્ય જીવનમાં જાતા અને જેમ વસ્તુને અત્યંત લક્ષ્યે છીએ. આથી આપણે બાહ્ય વસ્તુઓ કે બીજી વ્યક્તિઓ સાથે તાદાત્મ્ય સાધતા નથી. આપણે આપણી જાતને કે આપણા સર્વને અપૂર્ણ છતાં પ્રત્યક્ષ, તત્કાલ અને ગાઢ રીતે જાણીએ છીએ તેવી રીતે આ બધાને જાણતા નથી. અહીં તાદાત્મ્યનો અભાવ જ નહીં પણ સીધા સંપર્કનો અભાવ છે, કારણ કે આપણી ચેતના અને તેજાની ચેતના વચ્ચે પ્રત્યક્ષ સંસર્ગ નથી. આમાં જે કાંઈ દેખીતો સંપર્ક છે તે ઈન્દ્રિયો દ્વારા હોય છે. આ સાચું પ્રત્યક્ષપણું નથી. ઈન્દ્રિયો દ્વારા મૂળ વસ્તુઓનો આંતરિક સંપર્ક મળતો નથી; તેની માત્ર સંવેદનશીલ પ્રતિભાજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪

માનસના અનુભવનું સ્વરૂપ : એક રીતે તો સર્વ અનુભવ માનસિક હોય છે, કારણ કે ઈન્દ્રિયો દ્વારા આપણે જે પ્રાપ્ત કરીએ તેનું રૂપાંતર ઈન્દ્રિયજન્ય માનસ-જેને ભારતીય તાત્ત્વિક પરિભાષામાં મનસ કહે છે-ની પ્રક્રિયામાં ન થાય ત્યાં સુધી આપણે માટે તેનું મૂલ્ય નથી. આ મનસને જાણે જાણેન્દ્રિય ગણવામાં આવે છે. શ્રી અરવિંદ તો તેનેજ એક માત્ર જાણેન્દ્રિય ગણે છે અને શ્રવણ સ્પર્શ, ગંધ, સ્વાદ અને દૃષ્ટિને મનસના વિશિષ્ટીકરણો કહે છે. ઈન્દ્રિયો ઉપર આધારિત માનસના અનુભવનું સ્વરૂપ મિથ્ય પ્રકારનું હોય છે. જ્યારે તે જેમ બાહ્ય સાથે તાદાત્મ્ય અને પ્રત્યક્ષ સંપર્ક સાધે છે ત્યારે તે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ હોય છે. આમ તો સર્વ અનુભવ તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાનનો અનુભવ છે, પરંતુ તેનું સાચું સ્વરૂપ આપણાથી અગોચર રહે છે. આનું કારણ એ છે કે બાહ્યના વિશ્વથી આપણે આપણી જાતને અત્યંત પાડીએ છીએ અને તેમાં આપણે પોતે જાતા અને બાકી મધ્ય જેમ એવો ભેદ રચીએ છીએ. વળી જેને અલગ પાડ્યાં છે તેની સાથેના અવધાર માટે આણે સાવનો અને પ્રક્રિયા વિક-સાવનાં પડ્યાં છે. સચેત તાદાત્મ્ય દ્વારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને રચાને આપણે સંપર્ક માટે ભૌતિક કે શારીરિક સંપર્ક અને માનસિક સદાનુભૂતિ દ્વારા

પરોક્ષ જ્ઞાનને લઈએ છીએ. આ મર્વાદ આપણા અહ ને કારણે અંકાય છે ૩૫

તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાનના સોપાનો : તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે આપણા સાચા આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ સર્વને એક તરીકે અને એકને સર્વમા નીરખતું જ્ઞાન આવું તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાન છે. આમ આત્માના જ્ઞાન દ્વારા વિશ્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ૩૬. અહ એ આત્મા નથી. આત્મા તો બધા સાથે અને 'એક' સાથે એકરૂપ છે. આથી આત્માના સાચા સ્વરૂપને ઓળખવામા આપણે સતને ઓળખીએ છીએ શ્રી અરવિંદ આ આત્મ-પીછાનના ત્રણ સોપાનો દર્શાવે છે. ૩૭ એક તો આ જીવન જ સમગ્ર નથી તે જાણવું. વ્યક્તિ જ્યારે આ જાણે છે કે લૌકિકતાથી પર કે આગળ પણ તમકકા છે અને જીવન તેની આગળ અને પાછળ રહેતું છે ત્યારે તે અજ્ઞાનમાંથી મુક્ત થવાના માર્ગે છે તેમ કહી શકાય. બીજું સોપાન છે, પોતાના સમગ્ર રૂત્ના એક અશ તરીકે સામાન્ય જાગૃત અવસ્થાને જાણવી. આથી તેના માનસિક આત્મજ્ઞાનને દૂર કરવાનો પ્રારંભ થાય છે. પોતાના માનસ, પ્રાણ અને શરીર ઉપરાંત પોતાનામા અમર એવો સદા વિકસતો આત્મા છે એવું જ્ઞાન એ ત્રીજું સોપાન છે તેમાં વ્યક્તિને જ્ઞાન થાય છે કે પોતાનામા સર્વ કાંઈ છે તે આત્માની અભિવ્યક્તિ છે. આમ વ્યક્તિ પોતાના નિમ્ન અને ઉચ્ચ સત વચ્ચેની કડીને સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે આથી તે આત્માની રચના અંગેના અજ્ઞાનને નિવારવા પ્રતિ આગળ વધે છે. આત્માની શોધમા તે ઈશ્વરને શોધે છે વળાં આ દરેક સોપાને સતના વિવિધ તથકકાનું એક્ય પણ તે શોધે છે તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાનમા જાતા, જેમ અને જ્ઞાન મૂળભૂત રીતે એક જ છે આ ત્રણે સ્પષ્ટ રીતે એક જ સત છે. ૩૮

તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાન માત્ર બૌદ્ધિક પ્રત્યય કે માન સત્યની સ્પષ્ટ સમજ જ નથી, તે સાદાકાર છે. તેમા વૈશ્વિક અને પારમાત્મિક આત્માને આપણામા અનુભવવાનો છે સામાન્યકારમા ત્રણ ક્રમિક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે ૩૯ એક તો આત્મિક દૃષ્ટિમા સામાન્ય

૩૫ Ibid PP 59-60

૩૬. Ibid P 62

૩૭ Ibid P 621

૩૮ Ibid P 127

૩૯ The Synthesis of Yoga IP 279-280

દ્રિષ્ટી અગોચર એવી બાબતો સ્પષ્ટ અને વાસ્તવિક બને છે. જ્યારે વસ્તુ બાહ્યથી દ્રષ્ટિ સમમ હોય નહીં ત્યારે આપણે બીજા પાસેથી સાબળેલ વર્ણન પ્રાપ્ત થઈ, કલ્પના તથા અનુમાન દ્વારા તેને જાણવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આથી આપણે વસ્તુ અંગે વરોએ છે અને જાણી શકીએ છીએ. પરંતુ આથી વસ્તુને પોતાને પામી શકતા નથી. આમા આપણે સત્તાની પ્રત્યક્ષાત્મક સ્વરૂપાત જ જાણીએ છીએ જ્યારે માનસ અને અતિમાનસ વચ્ચેનો પડદો દૂર થાય અને જગત માનસ ઉપર જ્યોતિર્મય પ્રભુ અવતરણ થાય ત્યારે આ પ્રત્યક્ષાત્મક જ્ઞાનને યથાને સાક્ષાત્કાર દ્વારા જ્ઞાન થાય છે બીજું આ આંતરિક દર્શન એક માનસિક અનુભવ છે; જ્યારે આંતરિક અનુભવ માન દર્શનથી જ જન્મી શકે છે નથી. આંતરિક દર્શન દ્વારા દાર પ્રભુતા થાય છે. જ્યારે આંતરિક અનુભવમા આનંદ થાય છે. જ્ઞાનની ઉચ્ચતામા આપણે દાર જ નહીં પરંતુ આપણા સમગ્ર સત્ દ્વારા ઈશ્વર સાથે એકાકાર થવાનું છે. ત્રીજું, આ દ્રષ્ટિ અને અનુભવ તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરવાની સાધના છે આપણે જે નીરખીએ છીએ એ આપણો આત્મા છે અને તેથી તેના દર્શન અને અનુભવ તાદાત્મ્યમા રહે ન પડે એ તો તે અપૂરું જ ગણાય. આ તાદાત્મ્યમા ઈશ્વરનું દર્શન અને આનંદ જ પર્યાપ્ત નથી, તેમા આપણે ઈશ્વર જનનાનું છે. આ માટે સાત પ્રકારના અજ્ઞાનને નિરૂપવાની આવશ્યકતા રહે છે.

માન પ્રકારના અજ્ઞાનમાથી પૂર્ણ જ્ઞાનમા

રચનાનું કે અધારણનું અજ્ઞાન માન પ્રકારના અજ્ઞાનમાથી પૂર્ણ જ્ઞાનમા વિદ્યમા એ ઉદ્ધારણ, વિસ્તૃતીકરણ અને સંગતની એવી ઉત્કૃષ્ટિની જેવી પ્રક્રિયાનું સ્વરૂપ છે. અજ્ઞાનમા સૌથી મહત્ત્વનું અજ્ઞાન રચનાનું કે અધારણનું અજ્ઞાન છે, અને તે વિવિધ પ્રકારનું હોય છે ભૌતિક સત્ અને માનસિક બુદ્ધિ તથા શક્તિને જ સર્વસ્વ ગણવામા, આ અજ્ઞાનની નિશિષ્ટતા રહેતી છે આ પ્રાકૃતિક ભૌતિકવાદી કે ભૌતિક ઝગવાદી દર્શનિદુ, આપણા સત્તા વ્યાપને સંકુચિત મનાવે છે ભૌતિક અગ્નિત્વ સૌ પહેલી આવશ્યકતા છે, પરંતુ તેમા જ અટવાઈ રહેવાથી પ્રગતિ અવરોધ રહે છે આ મર્યાદામાથી મુક્ત થવાનો પ્રયાસ આપણી સાચી પ્રગતિનું મોપાન છે ભૌતિકત્વ અને પ્રાણની સૌ પ્રથમ આવશ્યક મૂલ્યમાથી આપણે આગળ

વધીને આપણી ચેતના શક્તિનું ઉન્નિર્ગમી કરવાની છે આ માટે આપણે મનોમય આત્માને વધુ મુક્ત કરવાનો અને વધુ ઉચ્ચ કક્ષાએ લાવવાનો છે માનવ-સ્વાતન્ત્ર્ય અને પૂણ્યતા માટેનો આ માર્ગ છે આથી ભૌતિક અને જૈવીય સ્તરમાં રહેનો માનવી ઉચ્ચ સ્તર પ્રતિ પ્રગતિ કરે છે અને અજ્ઞાનની પકડ ઢીલી પડે છે

મૂળભૂત અજ્ઞાન : આ બધારણ અંગેના અજ્ઞાનમાં આપણે આપણા અવિભાજિત અખિન સત્તને ભૂધીને શરીર, માનસ અને પ્રાણમાથી કોઈ એક ને કે કોઈ બેને સમગ્ર તરીકે ગણીએ છીએ આપણા યન અને અચન સત્તનું સાચું બધારણ જાણીને આ અસરકારક જ્ઞાન દ્વારા બધારણના અજ્ઞાનનું નિવારણ કરી શકીએ છીએ યન કે અચન મેમાથી એકને જ સત્ત ગણવું એ આપણું મૂળભૂત અજ્ઞાન છે

મનોમય અજ્ઞાન : આ મૂળભૂત અજ્ઞાન અને બધારણ અંગેના અજ્ઞાનમાંથી મુક્ત થવા માટે આપણે મનોમય કે માનસિક અજ્ઞાનમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ, કાળજી કે આ મનને એકબીજા માથે સમર્પિત છે જાગૃત ચેતના પુરતા જ આપણા જીવનને સક્રિય ગણવામાં માનસિક અજ્ઞાન રહેતું છે આપણામાં રહેતું અવિદ્યસિત એવા પ્રકાશ અને શક્તિનો ઉચ્ચતર વિકાસ હાસન કરીને આ અજ્ઞાનનું નિવારણ કરી શકીએ છીએ

જોડના સંશોધનોને પરિણામે આધુનિક મનોવિજ્ઞાન ચેતના નિમ્ન ચેતન અને અચેતન એમ ત્રણ સ્તરો દર્શાવે છે અને આ સ્તરો પુરૂષ મર્યાદિત માનવજીવન સ્વોકારે છે આમ આ મતન્ય પણ માનસિક અજ્ઞાનનું એક દૃષ્ટાંત કે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે માનસિક ગતિ અને સચેત જીવનથી નિમ્ન ક્રમાંનું, અસ્પષ્ટ અને ઉતરતા દરજ્જાનું હોવાને કારણે આપણા જે ભાગને નિમ્નચેતન કહીએ છીએ તેમાં કેવળ ભૌતિક અને જૈવી એવા શારીરિક સત્તાના મધ્યગણના તરવો હોય છે તે માનવથી અગ્રેયર અને માનસના કામૂની જઠાર હોય છે આ નિમ્નચેતન એટલે ચેતના જનવાની પ્રક્રિયા કરતું અચેતન છે આપણા સત્તા નિમ્ન અંગોનું મૂળ અહીં છે માપણમાં રહેતું પશુની શુદ્ધ આ અચેતનના જ જનમાં હોય છે તેમાં પ્રકાશ પામરવો અને તેના ઉપર કાબૂ મેળવવો એ ઉચ્ચ જીવનની પૂર્ણતા માટે આવશ્યક છે

મમથનું અજ્ઞાન શ્રી અરવિંદ સામાન્ય સ્તરની ચેતનાથી આગળ વધીને, અનિમાનસીય ચેતનનો તમકકો પણ દર્શાવે છે તેઓ કહે છે કે

પૂર્ણ આત્મજ્ઞાન પામવા માટે આપણે સામાન્ય માનસિક જૃમિકાથી આગળ વધવું જરૂર છે. આપણા જનન જીવનમાં જે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સત્ત્વ પ્રભુત્વ આપવું હોય તો નૂતન ચેતના અને નૂતન સત્ત્વની અમીમ મરદદોમાં સચેત રીતે આપણું ઉર્ધ્વાકરણ અને વિસ્તૃતીકરણ કરવું જોઈએ. આપણું વિકાસજન્ય પરિવર્તન, આપણી સમય વિશેની અજ્ઞાનમય સંકુચિતતાને દૂર કરીને, કરી શકીએ છીએ. માત્ર એક જ જન્મ અને એક જ મૃત્યુ વચ્ચેના જીવનને જ સમગ્ર તરીકે લેવાનો આપણો ખ્યાલ સંકુચિત છે. તેની પાછળ અને તેની આગળ એવા જીવનનો વિસ્તાર આપણે લક્ષમાં લેતાં નથી. આપણું કારણ એ છે કે આપણે ભૌતિક સ્તર અને સામાન્ય ચતુર્થ જીવન સાથે સંકળાયેલ માનસિક ક્રિયાઓમાં જ રત રહીએ છીએ. આત્મ-જ્ઞાન માટે આપણે તેમાંથી મુક્ત થવું ઘટે. ભૌતિક સ્તરથી ઉચે આવવા માટે આપણા આત્માના આપણા શરીર સાથેના તાદાત્મ્યથી, આગળ જઈને ઉર્ધ્વગમન કરવું આવશ્યક છે. પરંતુ આ માટે અમરતવની માત્ર માન્યતા સ્વીકારવી એ પુરતું નથી. સાચા આત્મ-જ્ઞાનમાં તો આપણે આપણા અમરતવની ચેતનામાં જીવવું જોઈએ અમરતવનો અર્થ માત્ર શારીરિક મૃત્યુમાંથી વ્યક્તિગત મુક્તિ જ નથી ભૌતિક જીવન અને મૃત્યુના ક્રમમાંથી આપણે પસાર થઈએ છીએ તેનાથી પર એવા અનાદિ, અનંત અને સનાતન સત્ દાગ આપણે અનંત છીએ.

અહીંનું અજ્ઞાન આ અજ્ઞાનના નિવારણ સાથે અદના અજ્ઞાનનું પણ આપણે નિવારણ કરીએ છીએ, કારણ કે જ્યાં સુધી અજ્ઞાનના અજ્ઞાનમાં રત રહીએ ત્યાં સુધી દેના જીવન કા તો અપ્રાપ્ય રહેશે અથવા તેની આત્મ-અભિવ્યક્તિમાં તે અધૂરું રહેશે ત્રી અરવિંદ અહીં આપણી સાચી વ્યક્તિમતાની જૂઠી જૂઠ્યાત કહે છે આ જૂઠ્યાતમાં અહીં આ જીવન, આ માનસ અને આ શરીર સાથે તાદાત્મ્ય સાધીને સંકુચિત અન છે. પરંતુ આપણી ચેતનાના ઉર્ધ્વાકરણ અને વિસ્તૃતીકરણમાં આવો અહીં ટકી શકતો નથી આથી હૃદયથી અન આપણી વિશ્વમય વ્યક્તિત્વતાથી આપણને અજગ્યા ગણતા અહીં અને તેના અજ્ઞાનમાંથી આપણે મુક્ત થઈએ છીએ.

બ્રહ્માંડનું અજ્ઞાન : આત્માની આવી જાગૃતિ માથે બ્રહ્મા અંગેના અજ્ઞાનનું પણ નિવારણ થાય છે બ્રહ્માંડમાં અને બ્રહ્માંડથી પર તથા સમયથી

અને પરિવર્તનથી પર એવા આપણા સતત આપણને જ્ઞાન થાય છે આ જ્ઞાન સમયમા થતી દૈવી લીલાની ભૂમિકા અને છે વળી તેથી એક અને અનેક, સનાતન એકતા અને સનાતન વિવિધતાના સમન્વય દ્વારા આત્માનું ઈશ્વર સાથે એકીકરણ થાય છે અને વિશ્વમા દૈવી સત્તા દર્શન થાય છે. આ સાક્ષાત્કારના પરિણામે આપણે મર્ત સયોગો અને સંનિધાના મૂળ તરીકે બ્રહ્મને જાણીએ છીએ

વ્યાવહારિક અજ્ઞાન : આમ જો આપણા આત્મ-જ્ઞાનને આપણે પૂર્ણ બનાવીએ તો અયોગ્ય કરવામા, જુદાણામા અને ભૂનોમા વ્યક્ત થતા અને તેને કારણે જીવનમા વિસવાદ ઉત્પન્ન કરતા વ્યાવહારિક અજ્ઞાનને રથાને મથાર્થ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ આથી, આપણે અયથાર્થ અને અપૂર્ણ મૂલ્યોને બદલે સાચી ચિત્-શક્તિ અને આનંદના દૈવી મૂલ્યો ધારણ કરી શકીએ માત્ર ક્ષુદ્ર નૈતિકતા કે અપૂર્ણ માનવતાના અર્થમા નહીં, પરંતુ વિસ્તૃત અને પ્રકાશિત એવા દૈવી જીવનમા મથાર્થ ચેતના, મથાર્થ કર્મ અને મથાર્થ જીવન એ ઈશ્વર સાથે એકરૂપ થવાની શરતો છે

પૂર્ણજ્ઞાન : સચેત આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિના પદ્ધતિ અને પરિણામ આ દૈવી જીવનમા રૂપાંતર છે તેમા માનસિક જીવનમાથી આધ્યાત્મિક અને અતિમાનસીય કક્ષાએ રૂપાંતર થાય છે અને જીવન અનગત્ય ઉત્પન્ન કરતા અજ્ઞાનથી દોરનારુ નથી

આ રીતે જોને તે અવગણે છે કે ભૂની જાણ છે તેને શોધવું અને જ્ઞાન પ્રકારના અજ્ઞાનનું નિવારણ કરવું એટલે જ પૂર્ણજ્ઞાન તેમા બ્રહ્મને બધી બાબતોના મૂળ તરીકે અને મત્ તથા તેની ત્રૈવિક અભિવ્યક્તિ સાથે આપણા સત્તને એક ગણીને આપણે અહની અજ્ઞાનતા દૂર કરવાની છે આપણા સામાન્ય સ્તરની ભૂમિકામા રહેલ વધુ મહાન અને આત્મિક એવા સત્તને આ જ્ઞાન દ્વારા જાણવાનું છે આ સાથે તેમાં આપણા માનસ, પ્રાણ અને શરીરને આત્મા સાથેના સાચા સમયમા સમજવાના છે વળી તેમાં આપણે આપણાં વિચાર, મકલ્પ અને કાર્યને સાચો ઉપયોગ કરવાનો અને સાચો સુખેળ સાધવાનો છે ૪૧

ચ. જ્ઞાન, મત્ય અને બૂઝ

જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના પ્રશ્ન સાથે સત્ય અને બૂલનો પ્રશ્ન પણ સકળાયેલ છે કારણ કે ત્યારે કોઈપણ જ્ઞાનતનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે સાચું છે કે જૂનભરેલું છે તે વળણુ અનિવાર્ય અને છે યુગોથી માનવીએ જ્ઞાનની યથાર્થતાના વિવિધ ધોરણો અપનાવ્યા છે શ્રી અરવિંદના દૃષ્ટિમિત્રને સ્પષ્ટ કરનારા આનો પશ્ચિમ આવશ્યક છે.

નામાન્ટિક અને અવિવિધિત અનુભવ ઉપર આધારિત ધોરણો

નામાન્ટિક ધોરણ : પ્રારંભમાં પ્રાથમિક માનવીએ પોતાના જૂનની માન્યતાઓને સાચા માન્યતાઓ તરીકે સ્વીકારી પરંતુ જૂનનો કોઈ રિવાજ કે જૂનની કોઈ માન્યતા હોવાનું કારણે જ એ યથાર્થ હોય શકે નહીં માનવીની અને પેઢીઓએ ઉત્તરોત્તર ચક્રામેરી આવી માન્યતાઓ સાચી હોય કે અને સામાન્ય લાપાનો પરપગગત ઉપયોગ એ સાચી લાપા છે એવું લાપાના તત્ત્વજ્ઞાનના, મૂળ જેવા, આધુનિક ચિંતકો માને છે ૪૨ એ સાચું છે કે સંસ્કૃતિમાં પગપરાનું પ્રદાન અતિ મહત્ત્વનું છે, કાળજી કે કના, ધર્મ કેળવણી તત્ત્વજ્ઞાન કાયદો અને લાપા વગેરેમાં પગપરા અને ઉપયોગને કારણે તેના ઉત્તમ સ્વરૂપો પ્રાપ્ત થયા છે પરંતુ માન પરપરા અને ઉપયોગને કારણે જ તેને સત્ય માની શકાય નહીં આનું જ શબ્દપ્રમાણ અંગે છે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસમાં આ પરિસ્થિતિ અંગે દર્શાવતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જૂનકાળના વાગ્દાન પ્રત્યે માનવી લાગણી ધરાવતા ભાગીય તત્ત્વજ્ઞાનીઓ મેવડું વલણ અપનાવે છે તેમણે વેદ-ઉપનિષદના પ્રાચીન કાળના દૃષ્ટાંતોની અપરોક્ષાનુભૂતિ ૥ આધારે યોગ્ય મનો અવીકાર્યા છે અને આને તર્કથી પ્રારંભ કરીને આ પરિણામો ચકાસ્યા છે આમ છતાં તર્કનું સદગ વનણ પોતાની સર્વોપરિતાને સ્થાપવાનું હેવાથી વેદના પાઠોનો આધાર લઈને, એક પદ્ધતિ બીજી પદ્ધતિના ખડન માટેના દૃષ્ટિયાંગ તરીકે, આ કથનોનો ઉપયોગ કરે છે આમ વિવિધ અને વિરોધા સપ્રદાનોનો ઉદ્ભવ થયો હતો પરંતુ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે અત સંસ્કૃતિ જ્ઞાન તો વસ્તુઓને તેની અખિવાઈમાં ઓળખે છે અને તેનું વનણ જ્ઞાનના અંકચ અને સમન્વય પ્રતિ હોય છે ૪૩

અવિલંબિત પ્રત્યક્ષીકરણ ઉપર આધારિત ધોરણ : ઉપરોક્ત રિવાજ, પરંપરા અને શબ્દપ્રમાણના સામાજિક ધોરણને અન્ને કેટલીકવાર અવિલંબિત કે તાત્કાલિક પ્રત્યક્ષીકરણ ઉપર આધારિત એવાં સત્યનાં ધોરણો પણ લેવામાં આવે છે. આમાં વૃત્તિ અને ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષીકરણ મુખ્ય છે.

વૃત્તિને તાત્કાલિક અનુભવની બાબત ગણીને તેના આધારે નૈતિક સત્ય અંગે પણ નિર્ણય કરવામાં આવે છે. દા. ત., ‘લગામ જરૂરી અને યોગ્ય છે, કારણ કે માનવીમાં લગાયક વૃત્તિ છે.’ ‘ધર્મ’ સાચો છે, કારણ કે માનવીમાં ધાર્મિક વૃત્તિ છે, પરંતુ સત્યની કસોટી તરીકે વૃત્તિને આમ લઈ શકાય નહીં. દા. ત., સામાજિકતા એક વૃત્તિ છે, પરંતુ ઈર્ષ્યા, સહાનુભૂતિ અને વિરોધ, ગુસ્સો અને પ્રેમ, ભય અને ઉત્કંઠા પણ વૃત્તિઓ છે. ૪૪ આમાં કઈ વૃત્તિને કારણે ઉદ્ભવતી માન્યતા સાચી ગણાય તે સ્પષ્ટ થતું નથી. વૃત્તિ અંગેની ચાવી અસ્પષ્ટતાને કારણે મેક્કુગ્રન્ટનું મત્તલ દીઠાપાત્ર અન્યું છે. વળી વૃત્તિની વ્યાખ્યા અંગે પણ ઘણા મોટા મતભેદો છે.

[સત્ય અને ભૂલના સંદર્ભમાં શ્રી અગવિંદની, વૃત્તિ અંગેની સમજૂતી નોંધપાત્ર છે. ૪૫ તેઓ દર્શાવે છે કે જ્ઞાન દેશની રાખના માટે અનિરાધ ક્રિયાઓ શક્ય બને તે માટે ઓછામાં ઓછી જરૂરી એવી અંતઃમૂરણ પ્રાણીમાં જૈત્રીય સ્તરે હોય છે. આ અંતઃમૂરણ પ્રાણીના કાબૂમાં નથી; પ્રાણી તેના કાબૂમાં છે, અને તે પ્રાણીને કાર્યાન્વિત કરે છે. અંતઃમૂરણની જૈત્રીય કક્ષાની અભિવ્યક્તિ એકત્રિત થઈને સ્વયંસંચાલિત વૃત્તિનું સ્વરૂપ લે છે. આ વૃત્તિ, જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે કાર્યાન્વિત બને છે. જાતિની આ વૃત્તિ વૈયક્તિક સમયોને જન્મ સાથે જ મળે છે. જ્યારે અંતઃમૂરણ ઉદ્ભવે છે ત્યારે તે ભૂતરરિત હોય છે. એક નિયમ તરીકે વૃત્તિ પણ સાચી હોય છે. આમ છતાં તે ભૂતને પાત્ર પણ હોઈ શકે છે, કારણ કે અવિકસિત શુદ્ધિ કે સપાટીના સ્તરની ચેતના તેમાં ખસેડ કરે છે, અથવા તો નવા સંયોગોમાં આવશ્યક નહોતા છતાં વૃત્તિ, યાત્રિક દબે, એનું એજ કાર્ય કર્યા કરે છે]

ઉત્ક્રાંતિમાં પ્રાણીની ભૂમિકામાં બુદ્ધિના અવિભાવને પરિણામે આ ભૂમિકામાં નિસ્તૃત પરિવર્તન થાય છે તે વધુ સૂક્ષ્મ બને છે અને ઊંચે આવે છે આ માથે જૈવીય સ્તરની અતઃક્રમણા અને દૃષ્ટિનું શ્રવન ઓછા થતા જાય છે જ્યાં શક્તિશાળી જૈવીય અતઃક્રમણા હોય ત્યાં પણ તેનું સ્વરૂપ માનસીકરણ દ્વારા ઢકાયેલું રહે છે

[પ્રત્યક્ષીકરણ અંગે શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે બાહ્ય વિશ્વ સાથેના સપાત્રી ઉપગ્રા સ્તરના સંપર્કને કારણે સંવેદન અને ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષીકરણ થાય છે જો આની ભૂમિકામાં ચેતના ન હોય તો સંવેદન કે ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષીકરણ થાય નહીં જાતા અને જેમ વસ્તુ બંનેમાં ચિત્-શક્તિ સુપુષ્ટાવસ્થામાં હોય છે જો આ પૃથક્કરણ ચેતના સપાત્રીના અંતર ઉપગ્રા આવે તો વસ્તુના ઢાઢ માથે ચેતનાના સંપર્કથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મળે આ જ્ઞાન અનરહિત હોય છે સામાન્ય ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવનું જ્ઞાન આનું બૂનગદિત હોય છે હોવા છતાં નથી]

ઔદિક ધોરણ

અનુરૂપતાની કસોટી : ઔદિક ધોરણમાં અનુરૂપતા, સંગતિ અને વ્યવહાર પાળવામાં મત્સ્યની કમોડીના ધોરણો વચ્ચે નેવામાં આવે છે

વાસ્તવવાદ અનુસાર મત્સ્ય એટલે દક્ષીકનો કે વસ્તુ અતઃ જાણે કે માનવ વચ્ચેની અનુરૂપતા વસ્તુઓ માનવથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ વરાવે છે અને તેને અનુરૂપ વિચારો સત્ય છે તૂતન વાસ્તવવાદીઓ અને સમીક્ષાત્મક વાસ્તવવાદીઓ માને છે કે વસ્તુને જાણે કે ગુણો છે અને એ વસ્તુના જ્ઞાનમાં આપણે માનવ પોતાના હંડ અનુસાર કોઈ અમુક ગુણો વચ્ચે લે છે, અને જીજ્ઞાસે અવલોકે છે આની સત્ય સમગ્ર સત્તાને અભિન્યક્ત કરી શકે નહીં

ઉપરોક્ત અનુરૂપતાનો સિદ્ધાંત એક ધોરણ તરીકે યથાર્થ નથી, કારણ કે અત્તા સાથે વિચારોની સરખામગી થોડી ગણાય નહીં આમ છતાં દીનને ખાતર માની દર્શકે કે વિચાર અને વસ્તુ વચ્ચે અનુરૂપતા એ એક સ્થાપિત જરૂર છે તો પણ સંપૂર્ણ અંગેના વાસ્તવવાદી જ્યાંના સત્તા તેની સમગ્રતામાં સ્પષ્ટ થતી નથી વર્ગી અહીં સત્તા અને સત્ય વચ્ચેનો સંબંધ બાહ્ય કે અતઃક્રમ નહીં ૪૬

શ્રી અરિષ્ઠ અનુસાર સત્ય આપણે માટે સાપેક્ષ છે, કારણ કે આપણા જ્ઞાન ઉપર અજ્ઞાનનું આવરણ છે આપણી દૃષ્ટિ વસ્તુઓના સંપૂર્ણ સત્યને જાણવા માટે ટૂંકી પડે છે કોઈપણ માનસિક વિધાન તદ્દન સાચું બની શકે નહીં, કારણ કે તે શુદ્ધ અને નમ્ર મન્ય નથી તે આવરણમાં વીરગાયેનું કે આથી ધમીવાર સત્યને મદને આ આવરણ જ દૃષ્ટિગોચર બને છે આમ વિચાર અને વસ્તુ વચ્ચેની અનુક્રમતાની કસોટી નિર્ણય બને છે આ કાળે જાણ અનુક્રમતાને મદને આંતરિક એવા અતસ્ફૂરણના તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાનની આરંભિકતા ગ્રહે છે શ્રી અરિષ્ઠ કહે છે કે તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાનનું સત્ય કે ચેતનાના પ્રત્યક્ષ માર્ગ દ્વારા સત્યનું જ્ઞાન આવરણમય રોષ છે આમા આપણી દૃષ્ટિ બંને મર્યાદિત હોય પરંતુ તે પ્રમાણભૂત છે આ પ્રમાણભૂતપણું સંપૂર્ણતા પ્રતિ કલ્પ છે ૪૭ આ માટે આપણે શારીરિક સંપર્ક અને માનસિક મદ્દાનુભૂતિના પરોક્ષ જ્ઞાનને બદલે મચેન તાદાત્મ્ય દ્વારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ ૪૮

સગતિના કસોટી : બીજું નૌદિક ધારણ મગતિનું કે જ્ઞાનની વિવિધ માન્યતાની રજૂઆત કરતા નિર્ણયોની વિભિન્ન પદ્ધતિઓ વચ્ચે સગતિમાં સત્ય રહેનું છે આમ સગતિ એટલે માન વિધાનો વચ્ચે વિરોધનો અભાવ જ નહીં, પરંતુ આંતરિક પદ્ધતિસરની પણ સુમગતિ છે. આથી જ્યાં અસગતિ છે ત્યાં જૂન છે [એટલે અને હેગન અનુસાર અસગ અને એકના નિર્ણય કે વિધાનને પોતાનું સત્ય-મૂલ્ય નથી સત્ય હમેશા સગતિની પદ્ધતિ છે આની વિશાળતા કે સંકુચિતતાનો આધાર આપણા સત્તા તરફના વિશાળ કે સંકુચિત વનણ ઉપર છે આથી સગતિની પદ્ધતિઓની વિશાળતા કે મર્યાદા અનુસાર સત્યની વિવિધ મદ્દાઓ હોય છે હેગનના આદર્શવાદમાં સત્ય અને જૂન વચ્ચેનો ભેદ કાળનો ભેદ છે પ્રકારનો ભેદ નથી જૂન અશત સત્ય છે મર્યાદિત બુદ્ધિ સંપૂર્ણ સગતિની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં અને તેથી વચ્ચેઓએ અજે મર્યાદિત એવી સગતિની પદ્ધતિઓ અધૂરા સત્યો આપી શકે છે ૪૯ બેન્શાડ કહે છે કે

૪૭ L D P 533

૪૮ Ibid P 60

૪૯ The Principles of Philosophy P 142

સત્યની કક્ષાઓનો નિર્ણય, તે સમગ્ર અનુભવની સાથે કેટલી સંગત છે તેના ઉપરથી બાધી શકાય.૫૧

સંગતિના ધોરણની અપૂર્ણતા : /આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં સંગતિના ધોરણની અપૂર્ણતા અંગે વિવિધ તાત્ત્વિક પદ્ધતિઓ સમાન બની છે. બર્ગસી બુદ્ધિને અંતઃસ્ફુરણથી નીચી કક્ષાની ગણે છે અને માને છે કે સંગતિ સ્થાયી એવું વિશ્વનું ચોક્કસ જ આપે છે અને નક્કર જીવનની વિવિધતાને અવગણે છે. વિશ્લેષણવાદી ચિંતકો કહે છે કે સંગતિનો મિદ્ધાંત વિશ્લેષણની સાચી વૈજ્ઞાનિક અને તાત્ત્વિક પદ્ધતિનો વિરોધી છે.૫૨

આમ છતાં સંગતિનું ધોરણ પૂર્ણ સત્ય આપી શકે નહીં તેથી તે તદ્દન નકામું છે તેમ ગણી શકાય નહીં. કોષ્ટપણ ધોરણ અંશતઃ જ્ઞાનને પણ અવગણી શકે નહીં. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે બુદ્ધિ અને તર્ક આ મિશ્રિત સત્યમાથી વધુ સાચા આત્મજ્ઞાન અને વિશ્વ-જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.૫૨ આમ અજ્ઞાન અને પૂર્ણજ્ઞાન વચ્ચેની કક્ષાઓ આપણે સ્વીકારવી જોઈએ. |

બૌદ્ધિક ધોરણ અંગેની બર્ગસીની ટીકામાં વજૂદ છે જ. બૌદ્ધિક તર્ક અવિકાળિત એવી અખિલ મત્તાનુ વિકાસન અને વિશ્લેષણ કરે છે અને આ વિકાસનને જોડીને સમગ્રની પુનર્રચના કરે છે. ૫૩ આવી રચનામાં અમુકને સ્વીકારીને અમુકનો નિષેધ કરવાનું તર્કનું કાર્ય અવરોધો અને ભૂલો ઉત્પન્ન કરે છે; માનસના વિકાસની સાથે માનસિક વૈયક્તિકતાને પણ વિકાસ થાય છે. આ સપાટીના બાહ્ય સ્તરની માનસિક વૈયક્તિકતા અહં-કેન્દ્રિત હોય છે. તે વિશ્વ અને વસ્તુઓને, તે જોવી છે તેવી નહીં, પણ પોતાને અસર કરે તે અનુસાર લે છે. પોતાના અહં અને વૈયક્તિકતાની આવશ્યકતા અનુસાર માનસ નિરીક્ષણ, નિર્ણય અને તર્કને નિર્ણિત કરે છે.૫૪ તેને આમ કરવું પડે છે, કારણ કે આપણું વિચારક્રિયા કરતું માનસ, તેના મદજબ અવશ્યમાં, શક્યતાઓનું અજ્ઞાન દષ્ટા છે. તે આ

૫૦ Perspectives In Philosophy P. 214

૫૧. An Introduction To Philosophy P 78

૫૨. L D. p. 550

૫૩. Creative Evolution p 396 and L D p. 66

૫૪. L D p 551

શક્યતાઓ પાછળ રહેલ સત્યને જાણતું નથી, અને એક પછી એક શક્યતાને કે ધણી શક્યતાઓને એળી સાથે ચકાસીને તેને ઠીકે સ્થાયી માન્યતા કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઠોસિય કરે છે આમ છતાં માનસ સાપેક્ષતા અને શક્યતાની દુનિયામાં રહેતું હોનાથી અતિમ ચોખ્ખસના કે પૂર્ણ રીતે દૃઢ માન્યતા પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી જે વાસ્તવિક છે અને જેનો સક્ષાત્કાર થયો છે તે પણ 'હોય કે ન હોય' તેમ આપણું માનસ સંશયમાં રહે છે પણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વાત્વાદ અનુસાર પોતાને કેન્દ્રમાં રાખીને સમગ્રના શરતી દૃષ્ટિનિહુના આધાર ઉપર રહેતું દરેક માનવ-વિધાન અશત સાચું હોય છે આથી સત્યનું બૌદ્ધિક એવું સંગતિનું ધોરણ પૂર્ણ સય આપી શકે નહીં એ સ્વાભાવિક છે આ માટે માનસિક સંગતિની જૈનિકા અત સૂરજનાના પૂર્ણ અનુભવમાં હોતી ઘટે શ્રી અરવિંદ મહે છે કે જ્યારે માનસમાં આત્મ જ્ઞાન સ્થાપિત થતું એવી તાદાત્મ્યની તેજોમયતામાં ઉદ્ધર્ગમન કરે છે ત્યારે તર્કનું પેલું સ્વ-પ્રગણિત એવા અત સૂરજનાના જ્ઞાનના અવશ્યમાં રૂપાંતર થાય છે ૫૬ ।

વ્યવહારનાદી ધોરણ : વ્યવહારવાદી ધોરણ પણ બૌદ્ધિક છે આ ધોરણ અનુસાર વિચારણાના સમયની કસોટી તેના વ્યવહારુ પરિણામોમાં જોવા મળે છે જે આ પરિણામો મતોરપ્રદ હોય તો વિચારણા આથી છે વ્યવહારવાદ સત્ય અંગે શુદ્ધિ કરતા વ્યવહારુ કાર્યને વધુ મહત્વ આપે છે શુદ્ધિ એક જ પ્રકારના વૈકલ્પિક નિરાકરણો આપે છે તેમાંથી કયો વિકલ્પ પસંદ કરવો તેની મૂંઝવણમાંથી આપણો મુક પ માર્ગ કાઢે છે અને સૌથી વધુ સતોષ આપે તેવો વિકલ્પ પસંદ કરે છે આમ કાર્યનો સતોષ કે ઉપરોગિતા સત્યનું ધોરણ અને છે ભારતીય પરંપરાગત પદ્ધતિઓમાં પણ વ્યવહારુ પાસુ લક્ષમાં લેવામાં આવ્યું છે ૫૭ જ્યારે એક બાબતનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ્ઞાતાનું સાહજિક વનણું આ સાચા જ્ઞાનને અમનમાં મૂકવાનું હોય છે આથી જે બાબત જાણી છે તે હેય કે દૂર રાખવા જેવી છે કે હવદેય એટલે કે સ્નાકારના જેવી છે તે લક્ષમાં રાખવું જરૂરી છે આમ અહીં સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર બન્નેને નક્કી રાખવામાં

આત્મા હોવા છતાં વધુ મહત્વ તો આંતરિક એવા રૌદ્રાતિક પાસાનું છે. ઔદ્ભવવાદીઓ સત્યના રૌદ્રાતિક પાસાને ખદડે વ્યવહારુ પાસાને વધુ મહત્વ આપે છે. પાશ્ચાત્ય વ્યવહારવાદની જેમ તેઓ પણ માને છે કે, મુખ્યત્વે, જાતાના વ્યવહારુ સંતોષમા સત્ય સમાયેલું છે.

પાશ્ચાત્ય વ્યવહારવાદી વિચારધારામા ‘વ્યવહારુ’ અને ‘સંતોષપ્રદ’ શબ્દોના અર્થ અંગે ચાર પ્રકારના મંતવ્યો પ્રવર્તે છે. ૫૮ આંગ્રજ વ્યવહારવાદી ચિંતરના માનવનાવાદ અનુસાર. “જે મારા હેતુઓ પૂરા કરે, મારી ઈચ્છાઓ સંતોષે અને મારું જીવન વિકસાવે તે, સત્ય છે.” પરંતુ બીજા યથાર્થ નથી, કારણ કે આપણી કેટલીયે ઈચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થતી નથી. વળી કેટલીક પરિપૂર્ણ થાય છે તે પણ સત્યને ખદડે ભૂલને પથે લઈ જાય છે. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આપણામા રહેલ સહજ જૈવીય તંત્રને નિયંત્રિત કરવામાં ન આવે તો તેને સત્ય, યથાર્થ એતના કે યથાર્થ કાર્ય સાથે સંબંધ રહેતો નથી. તેનો સંબંધ પોતાની અભિવ્યક્તિમા, પ્રાપ્તિ કરવામાં અને ઈચ્છાના સંતોષ સાથે રહેલો છે. આ મુખ્ય જરૂરનને અનુલક્ષીને સત્યની કે ખીજ બાજતોની દગ્ગર કર્યા વિના સંતોષ મેળવવા, તે કેશિય કરે છે.^{૫૯}

પ્રાયોગિક વ્યવહારવાદ : પ્રાયોગિક પ્રકારના વ્યવહારવાદ અનુસાર જે ઉપયોગી થાય કે કામ આવે તે અને જેને પ્રાયોગિક રીતે ચકાસી શકાય તે સત્ય છે. ૫૯ પરંતુ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આપણું ભૌતિક માનસ જે પગલક્ષી અને ભૌતિક હોય તેને સત્ય ગણે છે. આવા માનસનો, ભૌતિક વિજ્ઞાન, એક વિશાળ વિસ્તાર છે. તેની સત્યની કસોટી છે, પરવક્ષી પુરાવો અને તક દ્વારા ચકાસણીની શક્યતા. પરંતુ માનવીનું ચેતન માનસ ભૌતિકતા અને પરવક્ષિતાથી જ સંતોષ પામતું નથી હજી મુની અગોચર રહેલી શક્તિઓને સ્પષ્ટ કરીને આ માનસ, ભૌતિક વાસ્તવિકતાના ક્ષેત્રને વિશાળ બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે.^{૬૦}

નામવાદ : પ્રાયોગિક પ્રકારના વ્યવહારવાદનો એક પેટાપ્રકાર નામવાદ છે. નામવાદ અનુસાર સાર્વત્રિકો માત્ર નામો છે, વાસ્તવિકતા

૫૮ An Introduction To Philosophy PP. 68-72

૫૯. L D P. 553

૬૦. Ibid Pp 372-373

નહી. તેના મને પ્રયોગના અપેક્ષિત પરિણામો ભાવિ અનુભવની વિશિષ્ટ દૃષ્ટીકોના હોય છે સાર્વનિક નહી. વ્યવહારનાદનો આ પ્રકાર ઈન્દ્રિયજન્ય અનુભવને સત્યના ધોરણ તરીકે સ્વીકારના મતન્ય જેવો છે પરંતુ માનસિક પ્રકૃતિ દ્વારા સત્યની મર્યાદા તો જ્યાં સુધી વ્યક્તિ વિશ્વમય કે સાર્વનિકતાની મર્યાદા પહોંચે નહી ત્યાં સુધી ગ્રેડે છે ૬૧ આમ શ્રી અરવિંદના મતે સાર્વનિકતા માત્ર નામ જ નથી, જૂનને નિરાસવા માટે પ્રાપ્ત કરવાની ઉચ્ચ દક્ષા છે

જૈવીય અનુભવવાદ ડ્યુર્કનેટો જૈવીય અનુભવવાદ પ્રાયોગિક વ્યવહારવાદ જેવો હોવા છતાં જીવવિજ્ઞાન ઉપર વધુ આધારિત છે તેના મતે વિચારનું કાર્ય, મનો-શારીરિક જીવત એકમ તરીકે, માનવીના સંયોગો સાથેના અનુકૂળનનું છે વિચારના આ કાર્યમાં સત્યની વ્યવહારવાદી કમોળી ગ્રેડેલી છે વ્યવહારવાદના બધા સ્વરૂપોમાં આ પ્રકાર પ્રજ્ઞા લોકપ્રિય હોવા છતાં અધૂરો છે અહીં સત્યના તાત્ત્વિક ધોરણને સત્યના એક જ પ્રકાર પુરતું મર્યાદિત મનાવવામાં આ પુ છે વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનોમાંથી જીવવિજ્ઞાનને સર્વ સત્યના ધોરણ તરીકે ગણવું યોગ્ય ગણાય નહીં આથી તો સત્યનું ધોરણ ધારૂં સક્રિય બને છે શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આપણા અજ્ઞાનને કારણે બાહ્ય ચેતના વ્યક્તિઓ, વસ્તુઓ અને બતાવોના સંપર્ક પ્રતિ અમર્યાદ પ્રતિક્રિયા કરે છે તે અતરતમ અગોચર ચેતનાના સૂચનને અવગણે છે કે તરછોડે છે અને તેને મદને અજ્ઞાનમય માનસિક અને જૈવીય સૂચનોને સ્વીકારે છે પોતાને અનગ ગણતું આવું જૈવીય સત્ત્વ વિસવાદ અને અવ્યવસ્થાનું મુખ્ય અને ક્રિદાશીલ મૂળ છે ૬૨

ખ્યાલોની અસ્પષ્ટતા ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારના વ્યવહારવાદી સ્વરૂપો એકબીજાના વિરોધી હોય તેમ લાગે છે માનવતાવાદી દૃષ્ટિબિંદુએ અમરત્ય સાચું છે પણ નામવાદ અનુસાર તે સાચું નથી કારણ કે અનંત જીવનનો વિચાર વિશિષ્ટ ભૌતિક દૃષ્ટીકોત તરીકે લઈ શકાય નહીં વળી જે પ્રાયોગિક રીતે સાચું હોય તે જૈવીય રીતે અનુકૂળન માટે નિરર્થક હોઈ શકે છે આમ વ્યવહારુ અને સતોષકારક ની જ્યાખ્યાઓ આપવાના વ્યવહારવાદી પ્રયાનોમાં આ ખ્યાલોની અસ્પષ્ટતા જ સ્પષ્ટ બની છે

શ્રી અરવિંદ અનુસાર વ્યવહારુ તર્કની ભૂય, દેખીતી દષ્ટીકત તાત્કાલિક સાચી લાગે તેની વધુ પડતી અસર હેઠળ આવી જવામાં, રહેલી છે. આપણે ભૂલનાં કારણો જાણીએ તો તેને દૂર કરવાનું કાર્ય કંઈક આશા સાથે કરી શકીએ, કારણ કે જ્ઞાન શક્તિ અને સ્વામીત્વ બન્ને છે. ૬૩

ઉપરોક્ત વિવિધ ધોરણો સંબંધી કમોટી માટે અપર્યાપ્ત રહ્યાં છે. આનું કારણ એ છે કે આપણે ગૌણ પ્રત્યક્ષીકરણો ધ્યાનમાં લઈએ છીએ; જ્ઞાનનું મૂળ લક્ષમાં લેતા નથી. આપણે વસ્તુઓની પ્રક્રિયાઓ જાણીએ છીએ; તેનું સત્ત્વ જાણ્યું નથી. આપણે સંયોગોનો વધુ શક્તિશાળી ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ, આવશ્યક કાબૂ ધરાવી શકતા નથી. આપણે માત્ર બાહ્ય અને ગૌણ કારણો લક્ષમાં લઈએ છીએ ૬૪ સર્વોચ્ચ સત્યનો આત્મ-નિયમ તો બધા ધોરણોથી પર છે. ૬૫

આત્મલક્ષિતા અને પરલક્ષિતા તરીકે સત્ય

આત્મલક્ષી દૃષ્ટિબિંદુ: અસ્તિત્વવાદી ક્રિક્ગાર્ડ અનુસાર સત્ય આત્મલક્ષી છે. કર્તાની સંજ્ઞાનાત્મક આત્મલક્ષિતા અનિશ્ચિત છે, કારણ કે તેનો આધાર જે વસ્તુઓ ઉપર છે, તે તેના કાબૂમાં નથી વળી તે માત્ર શક્યતા છે, સંપૂર્ણ યોગ્યસત્તા નથી પરંતુ નૈતિક કર્તા પોતાના સંકલ્પનો સંકલ્પકાર છે અને તે બાહ્ય બાબતો ઉપર આધારિત ન હોવાથી પૂર્ણ યોગ્યસત્તા પ્રાપ્ત કરે છે. ક્રિક્ગાર્ડ કહે છે કે અસ્તિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિ માટે તો અસ્તિત્વ ધરાવતી એકમાત્ર સત્તા, તેની પોતાની નૈતિક સત્તા છે. ૬૬ આમ ક્રિક્ગાર્ડને મતે આત્મલક્ષિતા સત્ય છે અને સત્તા પણ છે. ભૂય અંગે તે કહે છે કે માત્ર આત્મલક્ષિતામાં નિર્ણાયકતા રહેલી છે, જ્યારે પરલક્ષિતામાં ભૂય રહેલી છે. ક્રિક્ગાર્ડ સત્ય અંગેના ખ્યાલમાં આંતરિકતાને મહત્ત્વ આપે છે એ યોગ્ય છે, પરંતુ આ આંતરિકતામાં જ્ઞાતા, જેવ અને અતિમ સત્તા એક જ છે એવા પૂર્ણવાદી દૃષ્ટિબિંદુનો તેમાં અભાવ છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આધુનિક યુગમાં આત્મકેન્દ્રિત વ્યક્તિને જ્ઞાનના ધોરણ તરીકે લેવામાં આવે છે. પરંતુ જ્ઞાનનું કે સત્તાનું આ અવધાર્ય ધોરણ છે,

૬૩ Ibid P 55

૬૪. Ibid P. 55

૬૫ Ibid P 543

૬૬ The Chief Currents of Contemporary Philosophy P 516

મળે તેને અર્થ આમાન્ય માનસની સરોપરિતા છે તેમા અનિમાનસની કયા લક્ષ્યો તેમા આવતી નથી તેના આલ્પતિક દૃષ્ટિબિંદુમાં દરેક જાણના નિર્માણકારના વ્યક્તિનો દાવો ભાનિક માનસનો એક વહેમ છે એમ નો નો છે કે દરેક મનનીગે પોતે વિચારવાનું છે અને પોતાની શક્તિ બાનુના જાણના છે/પણ તે વધુ વિચાર જાણને આવમાન અને નીખવા નીકાર ગમે તેના ઉપર તેના નિર્માણની યથાર્થતાનો આધાર છે ૬૭

મતાના નાગ્યા આત્મતરી દૃષ્ટિબિંદુનો ખ્યાન આપતા શ્રી અગવિંદ મહે ૬૭ કે મત્તવશીન અને પૂર્ણ જ્ઞાન પરાવતી એવના સામાન્ય સ્તરનું માનસ નથી તે ૬૮ વિશ્વ-જ્ઞાન અને આત્મ-જ્ઞાનને સદાચ રીતે ધારણ કરતું પૂર્ણ પ્રજ્ઞાન આ નુમિકા ઉપર ૪૮ આપણે આત્મતરી દૃષ્ટિબિંદુ એક જોઈએ ૬૯

પન્નદરી દૃષ્ટિબિંદુ : મગીતા મક વાસ્તવવાળી દૃષ્ટિબિંદુ મન્યને પન્નદરીના તરીકે મળે છે આ મતલબ અનુસાર જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુને જાણીએ છીએ ત્યારે જ્ઞાનની પ્રક્રિયાથી સતત એવી સત્તાને આપણે 'સત્ત્વ' એટલે કે લક્ષ્ય કે લક્ષણનું જથ્થો આપીએ છીએ આ મતાના વાસ્તવિક લક્ષ્ય જ્યારે 'સત્ત્વ' નું તાદાત્મ્ય એટલે મન્ય આથી જૂન એટલે આ જન્મે વચ્ચેના સમતપગાનો અભાવ ૬૯ માર્ટિન હેગર અનુસાર આ મતલબ માર્થ નથી તેના મને માનવ જ્ઞાન, માનસ અને વસ્તુ વચ્ચેની પ્રક્રિયાનું પરિણામ નથી સાચી માનસિક પ્રક્રિયા કે તેને વ્યક્ત કરતું વિધાન સત્તાના કોઈ પણ પાસાને, અસરોધ વિના, શુદ્ધત રીતે વ્યક્ત થવા કે કે આથી સમનું હાઈ સત્તાત્ત્વ કે ૭૦ 'જે છે' તેને સ્પષ્ટ કરવું કે વ્યક્ત કરવું એ સમ છે 'જે છે' તેની અભિવ્યક્તિ ન કરી શકવાને મારણે માનની ભૂખમાં સત રજ છે આમ જૂન એટલે સત્ત્વના મૂળભૂત નત્ત્વ ૬ હાલનું પ્રતિ-સત્ત્વ ૭૧ આ કારણે માનનીનું અસ્તિત્વ પ્રમાણભૂત

૬૭ L D Pp 579 580

૬૮ Ibid P 576

૬૯ The Chief Currents of Contemporary Philosophy p 3૦4

૭૦ Perspectives In Philosophy P 457

૭૧ Ibid P 460

અને સ્પેશિયલ નથી પ્રમાણભૂત અગ્નિત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે માનવીએ સત્ય અને સ્વાતંત્ર્યમાં શ્રવણ નોંધ્યો

પરનક્ષિતા અને માનવીના પ્રમાણભૂત અગ્નિત્વ અંગે શ્રી અગ્નિ દેવના વિચારો નોંધપાત્ર છે તેઓ કહે છે કે અજ્ઞાનને આત્મ-અગ્નિત્વ અને પ્રમાણભૂતપણે હોતાં નથી અજ્ઞાન જ્ઞાનની મર્યાદામાં કે જ્ઞાનના અભાવમાં છે. જ્યારે જૂન સત્યથી ભિન્ન પડવામાં રહેલી છે વસ્તુઓ માટે તાદાત્મ્ય ધરાવતો કે પ્રમાણભૂત અનુભવ જ નહીં સાચું અરૂપ છે જે આમ સાચું સ્વાતંત્ર્ય માનવ-દૃષ્ટિને મર્યાદિત કરતા અજ્ઞાનમાંથી મુક્ત થઈને પોતાના આચાર સ્વરૂપન પ્રાપ્ત કરવામાં ગમેનું છે, પરંતુ દૃષ્ટિગ્રસ્ત અંગે શ્રી અગ્નિ દેવ દર્શાવે છે કે પરનક્ષિ જ્ઞાનને જ યથાય ગણતું દૃષ્ટિમિદ્ ભૂતિઃ અસ્તિત્વને જ નૂતનભૂત ગણે છે ભૂતિઃ અને બાહ્ય વસ્તુઓના મદર્ભમાં પરનક્ષિ પુનરાવર્તના આધાર ઉપર જે ભૌતિક અને પરનક્ષિ નથી તેન મત્તા હોવાનો પરવાનો આપવામાં આવે છે તે યથાર્થ નહીં. ૭૩ તાત્ત્વિક વિચારોને અર્થહીન ગણતું અત સામાન્ય સ્તરના આનુભવિક વિધાનોની પેઠાનું અને ભૌતિક અનુભવને જ અર્થપૂર્ણ ગણતું એ જે ઐશ્વર્ય તાર્કિક પ્રવૃત્તિની મત મ આપુ છે જે શ્રી અગ્નિ દેવ અનુમાર આપુ મતવ્ય અપૂર્ણ છે, કારણ કે તે અગ્નિત્વની માત્ર એક માત્ર અને તેમાંથી માત્ર એક હોય લક્ષમાં લઈને બાકીનું અનગણ્ય ન હોવાના પરનક્ષિતાનું મૂલ્ય આત્મા સાથેના અનુભવમાં જ છે પરનક્ષિ વિદ્ય આત્માની બાહ્ય અભિવ્યક્તિ છે તે આત્મનથી સત્તી અભિવ્યક્તિની ભૂમિકા ૭૭૫ એ સાચું છે કે દરેક કિસ્સામાં સમજણ, વિનય અને ચકાસણી આવશ્યક છે પરંતુ જે આત્મવક્ષો અને અતિભૂતિક છે તે ૥ ચકાસણીની પદ્ધતિ બાહ્ય અને પરનક્ષિ એવી ભૌતિક ચકાસણીની પદ્ધતિથી ભિન્ન છે આત્મનથી અનુભવને બાહ્ય પ્રતિબિંબોન પુનરાવર્તના મદર્ભમાં ચકાસણી રાકાય નહીં તેથી પોતાની આંતરિક એવી ચકાસણીની પદ્ધતિ છે ૭૬

૭૩ L D P. 534

૭૩ Ibid P. 577

૭૪ Perspectives In Philosophy P 284

૭૫ L D P 578

૭૬ Ibid Pp 578-579

આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી દૃષ્ટિબિંદુઓનો સમન્વય ઉપરોક્ત બન્ને મતવ્યોનો સમન્વય કરતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આત્મલક્ષિતા, અને પરલક્ષિતા એકમીનથી અલગ સત્તાઓ નથી એક જ સત્તાની અભિવ્યક્તિનાં આ બન્ને પાસા છે અને બન્નેનું મૂલ્ય સમાન છે. જે આંતરિક કે અતિકૌતિક એવી ચેતનાની બામતો અસત્ય હોય તો પરલક્ષી ભૌતિક વિશ્વ સત્ય રહી શકે નહીં ઇન્દ્રિયોનો પુરાવો હમેશ અપૂર્ણ હોય છે, કારણ કે તે અધૂરો અને ભૂલને પાત્ર છે આથી જે ચેતનાના સંદર્ભમાં બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો પુરાવો લેવામાં આવે તો તે ભ્રાસાપાત્ર બની શકે છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયજન્ય બાહ્યપણામાં ચેતના પોતાની અતઃશૂરણને ઉમેરે છે તથા અર્થઘટન કરે છે આત્મલક્ષી ચેતના સિવાય પરલક્ષી વિશ્વને બાહ્યનાનું આપણી પાસે ખીણુ કોર્ડ સાધન નથી ભૌતિક જ્ઞાનેન્દ્રિયો તો આત્મલક્ષી ચેતનાના સાધનો છે.^{૭૭}

મત્ય અને ભૂલ અંગે શ્રી અરવિંદનો અભિગમ

ભૂલનો ઉદ્ભવ^{૭૮}: માનસની સામાન્ય કક્ષાએ ભૂલની ઉત્પત્તિ અંગે શ્રી અરવિંદે વિશદ સમજૂતી આપી છે. તેઓ દર્શાવે છે કે ઉચ્ચ પ્રજ્ઞાનમાં રૂપાંતર માટે તૈયાર થવા પહેલાં, વિશ્વ-પ્રકૃતિની ધીમી પદ્ધતિમાં, જડમાંથી અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનમાંથી અધૂરા એવા જ્ઞાન-અજ્ઞાનના તમકકા આવે છે. આમાં આપણી માનસિક બુદ્ધિ ઉચ્ચ રૂપાંતર માટેના સક્રમણનો આવશ્યક તમકકો છે આથી આ તમકકોમાં ભૂન પણ એક અનિવાર્ય તમકકો તરીકે સકળાયેલ છે માનસનું પહેલું સાધન નિરીક્ષણ છે પરંતુ આ નિરીક્ષણ એક જટિલ પ્રક્રિયા છે અને આ પ્રક્રિયા દરમિયાન અજ્ઞાન ચેતના દરેક કદમે ભૂનને પાત્ર રહે છે આનું કારણ એ છે કે ઇન્દ્રિયો તથા તેના ઉપર આધાર રાખતું માનસ પોતાના વ્યવહારુ હેતુઓ અનુમાન કેટપુક લક્ષમાં લે છે તો કેટલુંક અવગણે છે પરંતુ આવી પસંદગી અયથાર્થ બને છે વગી તેમાં તે પોતાની વ્યક્તિગત ધૃતિની છાપનો અનુભવ ઉમેરો કરે છે. આમ આ ભૂનોમાં અનુમાનની, નિષ્ક્રિયની અને હકીકતોના અર્થઘટનની બૌદ્ધિક ભૂનોનો ઉમેરો થાય છે આથી જ્ઞાનનું અયથાર્થ ઉપયોગન-

અવધાર્ય જોગણ, અવધાર્ય રચના અને અવધાર્ય મૂળઆતનું એવું માનસિક બૂબોનું એક જટિલ તંત્ર ઉત્પન્ન થાય છે.

સાંખ્યનો ત્રિ-ગુણ સિદ્ધાંત : જ્ઞાન-અજ્ઞાન અને બૂલના સંદર્ભમાં શ્રી અરવિંદ સાખ્ય મનોવિજ્ઞાનના ત્રણ ગુણોનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરતાં દર્શાવે છે કે આ મિલ્કાત અનુસાર માનસિક વ્યક્તિત્વભાવના ત્રણ પ્રકારો વચ્ચે ભેદ પાડી શકાય. તામસી પ્રકારની વ્યક્તિત્વભાવના જડત્વ અને મદનના કાચૂ હેઠળ છે, ગજસી પ્રકાર પ્રવૃત્તિ અને આવેશની અચ્છ હેઠળ છે અને પ્રકાશ, સમતુલ્ય અને સંવાદના સાત્ત્વિક પ્રભાવ હેઠળ ત્રીજો પ્રકાર છે. આ ત્રીજો પ્રકાર સાત્ત્વિક વ્યક્તિત્વભાવ છે. તામસી બુદ્ધિનું સ્થાન ભૌતિક માનસમાં છે. તે રૂઢિચુસ્ત અને અપ્રગતિશીલ છે અને તેથી તે નૂતન અને પ્રગતિશીલ જ્ઞાન સ્વીકારી શકતી નથી. જે પગિચિત છે, જે સ્થાપિત છે, જે દેખીતું છે અને જેનાથી ટેવાયેલ છે તેને તે વળગી રહે છે. તેની મર્યાદિત શક્તિ વ્યવહારુ પુનરાવર્તનો કરી શકે છે. ગજસી બુદ્ધિનું સ્થાન નૈર્વાય માનસ છે. આના બે પેટાપ્રકારો છે. એક પ્રકાર પોતાની માનસિક વ્યક્તિત્વભાવ સાથે જે આગત સમત હોય તેને સ્વીકારવાનું અને આવેશ તથા આક્રમણ દ્વારા તેનું ચ્છેદન કરવાનું વચણ ધરાવે છે બીજો પેટાપ્રકાર રજીવાગ પ્રગતિશીલતા અને નવી આજનો માટે ઉત્સાહિત હોય છે. અવગત, આ પ્રકાર મત્ત અને પ્રકાશના વિચારથી દોરવાનો નથી, પરંતુ બૌદ્ધિક માહમયા દોરવાય છે માર્ત્તિક બુદ્ધિ જ્ઞાન માટે ઉત્ક્રિષ્ટ હોય છે. તે સુમેળયુક્ત બૌદ્ધિક રચનામાં, સત્યના કૌશલ્યપૂર્ણ ધરતર માટે, જે પોતાને સત્ય તરીકે પ્રમાણિત કરે તેને અનુરૂપ પોતાના મંતવ્યનું અનુકૂલન કરવા, સમતુલ્ય અને ચક્રસણી પ્વાનમા લેવા તત્પર હોય છે. આમ છતાં માનસિક કલ્પનો પ્રકાશ મર્યાદિત છે અને તેથી આ સાત્ત્વિક બુદ્ધિ બધા મત્તો અને સમગ્ર જ્ઞાન સરખી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી જ્ઞાની હોવા છતાં તેનો માનસિક અદ્ય પોતાની માનસિક પસંદગી, તર્ક, નિરીક્ષણ અને નિર્ણયથી મર્યાદિત છે મોટાભાગના માનવીઓમાં ઉપરોક્ત ગુણોમાંના કોઈ એક ગુણનું પ્રભુત્વ હોય છે અને સાથે બીજા ગુણનું ધણ મિશ્રણ હોય છે આથી એક જ વ્યક્તિ એક દિશા કે આજતમા સુમેળયુક્ત પ્રગતિશીલ માનસ ધરાવતી હોય તે બીજી આજતોમાં પૂરંચદ અમમતુવા ધરાવતી હોય તેમ બને છે માનસિક ચેતનાની અને માનસિક પસંદગીની આ મર્યાદા છે જ્યાં સુધી આપણે માનસના પારગામીત્વ માટે તૈયાર ન હોઈએ અને વૈશ્વિક કક્ષા પ્રાપ્ત ન

કરી હોય ત્યાં મુઘી આ મર્યાદા નહીં છે. આમ ભૂલનું મૂળ આપણી સામાન્ય એવી માનસની ક્રિયામાં રહેયું છે.

ભૂલનું નિવારણ : પોતાને અને પોતાના વિભાગીકરણને સમિચરતાનું દેના મત્સની લીલા તરીકે ગણવાને બદલે માનસ પોતે રચેલા વિભાગોમાં જ વસ્તુઓને બે છે. આમ આ ભિન્નતા ભૂલનું કારણ છે—અવિદ્યામામ્ અન્તરે.^{૭૯} આનો ઉકેલ દર્શાવતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે બાહ્ય જૈવીય વ્યક્તિત્વને રથાને આંતરિક જૈવીય સત્તે ઓળખીએ તો જૈવીય બહુ ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરીને આપણા સાચા આધ્યાત્મિક સત્તનું, તેને એક પ્રમુખ સાધન બનાવવાં શકીએ. આથી ભૂલનું સાચું નિવારણ આપણા આધ્યાત્મિક વિકાસ દ્વારા જ થી વસ્તુઓ સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવવામાં અને તેને આપણા જ આત્માના અંશ તરીકે ઓળખવામાં રહેયું છે. પૂર્ણ આધ્યાત્મિક ચેતનામાં સત્તની સમગ્ર અભિવ્યક્તિઓના જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં સૌથી નિમ્ન અને સૌથી ઉચ્ચ કક્ષાઓની અભિવ્યક્તિઓ સાથે વચગાળાની અભિવ્યક્તિઓને સાંકળીને, તેને અવિભાજિત સમગ્ર તરીકે, આ ચેતના પીછાને છે. આમ પૂર્ણજ્ઞાનમાં પૂર્ણ સત્તાનો સ્વીકાર અભિપ્રેત છે.^{૮૦}

જ્યાં સુધી આત્માના મત્સને આપણી જીવન-ભૂમિકા ન બનાવીએ અને અજ્ઞાનનું ઉચ્ચ જ્ઞાનમાં રૂપાંતર ન કરીએ ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નનું અંતિમ નિરાકરણ મળતું નથી. અજ્ઞાનની ભૂમિકા અપૂર્ણ અને વિભાજિત ચેતના છે અને આપણે આ વિભાજનો સ્વીકારીએ છીએ તેથી અયથાર્થ જ્ઞાન અને અયથાર્થ સંકલ્પની શક્યતા ઉત્પન્ન થાય છે. અયથાર્થ જ્ઞાન વિના ભૂલ શક્ય નથી. ભૂલ વિના અયથાર્થ સંકલ્પની સંભાવના નથી અને અયથાર્થ સંકલ્પ વિના અયથાર્થ કર્મ બનતું નથી. માત્ર માનસિક કાબૂથી તેનું નિવારણ થતું નથી. આનો ઉપાય ચેતનામાં સમગ્ર પરિવર્તન અને વિશ્વ-પ્રકૃતિમાં સમૂળ પરિવર્તન છે.^{૮૧} આમ એ સ્પષ્ટ છે કે માનસિક રચના અથવા વિભાજનોનું બૌદ્ધિક એકીકરણ સત્તની જટિલતાને ધામી શકતું નથી આપણા સત્તની જટિલતાનો સુમેળ તો માત્ર જન્યુત આત્માનું આત્મ-જ્ઞાન અને અંત-સ્ફૂરણ જ સાધી શકે.^{૮૨}

૭૯ Ibid P 159

૮૦, Ibid P 566

૮૧, Ibid P 558

૮૨, Ibid P 926

ସଂକ୍ଷେପ

୧. Sri Aurobindo : The Life Divine (1965) : India Library Society N Y.
୨. Alburey Castell : An Introduction to Modern Philosophy (1959) : Mc Millan.
୩. Bhattacharya : The Principles of Philosophy (1959) : Calcutta University.
୪. Brightman : An Introduction to Philosophy (1963) : Holt Rinehart.
- ୫ D. M. Datta : The Chief Currents of Contemporary Philosophy (1961) : Calcutta University
୬. Passmore : A Hundred Years of Philosophy (1966) : G Duckworth.
୭. Sri Aurobindo : The Synthesis of Yoga (1965) : Sri Aurobindo Ashram.
୮. R. N Beck (Ed.) : Perspectives In Philosophy (1969) : Holt Rineart.
୯. Bergson . Creative Evolution (1944) The Modern Library N Y.

તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ

પૂર્ણજ્ઞાનમાં આપણા સમગ્ર સત્તનો પૂર્ણ અનુભવ હોય છે. વળી પૂર્ણજ્ઞાનમાં પૂર્ણ સત્તાનો સ્વીકાર અગિયેન છે. આથી આ સત્તાના સાક્ષાત્કાર માટેની પદ્ધતિ અત્યંત મદત્વની હોય એ સ્વાભાવિક છે. ભારતીય તાત્ત્વિક વિચારધારામાં સત્તની માત્ર સમગ્ર જ નહીં પરંતુ, તેના સાક્ષાત્કારનું ધ્યેય મુખ્ય છે. આ કારણે, જ્ઞાનનું અવરૂપ નક્કી કરવામાં જેમ જ્ઞાનનું ધ્યેય નિર્ણાયક છે તેમ તાત્ત્વિક પદ્ધતિ હાથ ધરું સિદ્ધ કરવાનું છે તેના ઉપર આવી પદ્ધતિનો આધાર રહેલો છે.

પદ્ધતિની રચનામાં તક આને ભાપાનું મહત્ત્વ

આ તત્ત્વજ્ઞાન સત્તાના સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે પરંતુ આપણી પ્રકૃતિની માંમ અનુસાર સત્તની વ્યવસ્થા કે પદ્ધતિ આપી શકે નહીં. આને માટે આપણી સામાન્ય સ્તરની કક્ષામાં તેની વ્યવસ્થા જરૂરી બને છે. આ સ્તરે તક વ્યવસ્થિત થયેન છે અને તેની મદદથી આપણા પ્રત્યક્ષીકરણો, વિચારો અને કાર્યોની વ્યવસ્થામાં આપણને સદાય મળે છે. આમ વેદ-ઉપનિષદના પ્રાચીન કાળના અનુભૂતિના તખ્તખાને રથાને ઔદિક જ્ઞાનનો યુગ આવ્યો. આથી અનુભૂતિ હાથ પ્રાપ્ત થયેલ આધ્યાત્મિક અનુભવને યોગ્ય ભાષામાં રજૂ કરવાનું આવશ્યક બન્યું. આવા અનુભવને વ્યક્ત કરવા માટે અંતઃપ્રકૃતિ, તાત્ત્વિક અને કાવ્યમય, અભિન્યક્તિ ધરાવતી ભાષા સર્જવાની રહે છે. આ ભાષા પ્રગાઠ, સૂચન કળી અને સંકેતો તથા ચેતનવંતા સવેદનોને આમેહજી જીતતી હોવી જોઈએ. ટૂંકામાં, વેદ-ઉપનિષદોમાં છે તેવી અર્થસમગ્ર અને સૂક્ષ્મ ભાષા હોવી જોઈએ. તાત્ત્વિક વિચારધારાની સામાન્ય ભાષામાં, પરોક્ષ કે દૂરના સૂચનોથી કે અમૂર્તીકરણની અચોક્કસતાથી સતોપ મેળવવાનો રહે છે. અવગત, આવી ભાષા આપણી બુદ્ધિને મદદરૂપ થાય છે કારણ કે, આપણા તાત્ત્વિક અને ઔદિક સમજની પદ્ધતિને તે અનુકૂળ છે. આમ છતાં, તેની પામેથી સાચી સેવા લેવા માટે બુદ્ધિએ મર્યાદિત તકની સરદહો વટાવીને અનંતના તકથી ટેવાવું પડશે જે આપણે અનંત સત્ત અંગે મર્યાદિત તકનું ઉપયોગન કરશું તો સર્વવ્યાપી સત્તાને

અદ્વૈતે તેની અમૂર્ત છાવાને જ પ્રાપ્ત કરશું. આથી આ વાણી સત્તા અંગે વદશે પરંતુ, તેને વ્યક્ત નહીં કરી શકે. આથી જેને જાણવાનું છે તેને અનુરૂપ આપણી જાણવાની રીત હોવી ઘટે.^૧ શ્રી અરવિંદે પોતાની પદ્ધતિની રચનામાં આ ધ્યેય સતત નજર સમક્ષ રાખ્યું છે અને જાણવાનું આગવું ઉપયોગન પણ કયું છે. તેઓ વેધક ગિંતક હોવા ઉપરાંત એક મહાન કવિ પણ હતા. આથી આ કાર્ય તે સફળતાથી કરી શક્યા છે. ખીજા કેટલીક પદ્ધતિઓના સંદર્ભમાં તેમની સમન્વયવાદી પદ્ધતિ વધુ સ્પષ્ટ ઉપસી આવે છે.

• બુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદ :

પદ્ધતિઓનું મૂળ નિરીક્ષણ અને તર્કનો સમન્વય છે. પરંતુ પ્રાથમિક માનનીએ સૌ પહેલાં કરેલા નિરીક્ષણો યોગ્ય ન હતાં. તેના તર્કમાં ભય, આશા, ઠગ્ગા, તરંગો અને કલ્પનાનું મિશ્રણ અને પ્રયુત્વ હતું. સંસ્કૃતિના ઉપક્રાંતિ ભારતમાં તથા પશ્ચિમમાં ગ્રીસમાં આ અંગે વધુ સ્પષ્ટ વિચારધારા રચાવા લાગી.^૨ ભારતમાં વેદ-ઉપનિષદ કાળના દૃષ્ટાંતોની, અંનિમ સત્તાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિ, અંતઃસ્ફુરણની હતી. સાક્ષાત્કાર દ્વારા લાધેલા સત્યને કાર્મ બૌદ્ધિક પદ્ધતિમાં મૂક્યા વિના તેમણે તેમનું કથન કયું છે. અહીં અનુભવને ઈન્દ્રિયજન્ય અનુભવ તરીકે નહીં પરંતુ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અનુભવ તરીકે લેવામાં આવ્યો છે. પાશ્ચાત્ય વિચારધારામાં અનુભવનો અર્થ, મદદ, અથે, ઈન્દ્રિયજન્ય અનુભવ તરીકે લેવામાં આવે છે.

અનુભવવાદ : જ્ઞાનમીમાંસાના ક્ષેત્રમાં મુખ્ય બે દરીફો છે : બુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદ. અનુભવવાદ જ્ઞાનને મનોવૈજ્ઞાનિક ક્રિયા ગણે છે અને જ્ઞાનના મૂળ અને ઘટક તરીકે સવેદનોને લે છે. આથી કેટલીકવાર તેને સવેદનવાદ પણ કહેવામાં આવે છે. જે બાહ્ય નિરીક્ષણમાં કે અનુભવમાં ન આવે તેનું અસ્તિત્વ તેને સ્વીકાર્ય નથી. આત્મ-અનુભવનું પણ અહીં સ્થાન નથી. જ્ઞાનની આવી અનુભવવાદી પદ્ધતિ બુદ્ધિવાદી પદ્ધતિ જેટલી જ પ્રાચીન છે. ગ્રીક અણુવાદીઓ અને પ્રોટોગોરસ જેવા સોફિસ્ટો અનુભવવાદીઓ હતા. સાર્ક્રેનેટસ, એપિક્યુરિયનોનું દૃષ્ટિબિંદુ નૈતિક હોવા છતાં અનુભવવાદી હતું. એકને જ્ઞાનના સિદ્ધાંત તરીકે અનુભવવાદી સિદ્ધાંતની પદ્ધતિ

૧. L. D. P. 293

૨. An Introduction To Philosophy P. 29

આપી હતી, તેઓ અનુભવવારી પરંપરા આપુ રાખી અને જાહેર લોકોને વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપ્યું. આમ છતાં લોક જુદિવાદમાંથી સંપૂર્ણ મુક્ત થઈ શક્યા નહોતા. બુદ્ધિવાદ આધુનિક આદર્શવાદ આત્મનિષ્ઠ આદર્શવાદમાં પરિણમ્યો હતો; જ્યારે જુદો બૌદ્ધિક અસરને દૂર કરીને જ્ઞાનના મૂળ તરીકે માત્ર અનુભવને જ સ્વીકાર્યો હતો. લોક પછીના મિશ્ર તથા અન્યાયસંધીના અનુભવવાદી ચિંતકોએ આ અંગે પોતાનું વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યું છે. માત્ર જ્ઞાન જાળવવાના સંવેદન પરંતુ જ જ્ઞાન મર્યાદિત છે એવી અનુભવવાદી માન્યતાને ઓગરટ કોમ્પેએ પ્રત્યક્ષવાદ કહ્યો છે. આ પ્રત્યક્ષવાદનું તીવ્રતમ સદીનું એક સ્વરૂપ તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ છે અને તે તાર્કિક જ્ઞાનને નકારે છે.

બુદ્ધિવાદ : મન્ડિવલન્ય અનુભવ કે જ્ઞાન જ્ઞાન માત્ર અધૂરું અને દિરોવાખામી જ નહીં પણ જે ધ્યાયી અને સનાતન છે તેનું જ્ઞાન આપવા અસમર્થ દોષથી બુદ્ધિવાદ તેને મથાઈ ગયું નથી. બુદ્ધિવાદ અનુસાર તર્ક અને તેના સિદ્ધાંતો જ્ઞાન માટે પદ્ધતિ છે. મોકેટિસ અને પેટ્ટેએ જ્ઞાનની બૌદ્ધિક પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી. મોકેટ અને સિનિક્સ સંપ્રદાયોએ આ પદ્ધતિને નૈતિક દૃષ્ટિગોચરથી લીધી હતી ત્યારબાદ ડેકાર્ટ, રિચનોઝ, સાઈમનીઝ અને વોલ્ફ દ્વારા તેને વધુ પદ્ધતિસરનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું.^૩

આધુનિક યુગમાં બુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદ . બુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદ વચ્ચેના તીવ્ર બેદ જે પ્રાચીન સમયમાં હતા તે આધુનિક યુગમાં રદા નથી. ફ્રેક ચિન્નાઈ દર્શાવે છે કે જે 'બુદ્ધિવાદ'નો અર્થ સાક્ષાત્કારને બદલે અને શબ્દપ્રમાણને બદલે તર્કને જ્ઞાનનું ધોરણ ગણતા વચ્ચે તરીકે એવામાં આવે તો તત્ત્વજ્ઞાનની બધી આધુનિક પદ્ધતિ બુદ્ધિવાદી છે. અનુભવવાદને પણ આવો બુદ્ધિવાદ સ્વીકાર્યો બની શકે. બીજું, વિચારનું ધોરણ, જેમાં વિવિધ વિધાનો તાર્કિક રીતે એકબીજાથી સંબંધિત હોય તેવી, સંબંધી પદ્ધતિનું હોય તો જ્ઞાન અંગેના આ ગાણિતિક અધ્યાન મદદ અર્થે આધુનિક પદ્ધતિઓમાં સ્વીકાર્યો બન્યો છે. અનુભવવાદને પણ આ સ્વીકાર્યો હોઈ શકે. પરંતુ જ્ઞાનની બુદ્ધિ માત્ર વિચાર કે તર્કમાં જ હોઈ શકે અને

૩. The Principles of Philosophy P. 37

૪. A History of Philosophy Pp. 282-283

અનુભવ કે ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષીકરણમાં ન હોઈ શકે એવું બુદ્ધિવાદી મતન્ય અનુભવવાદનું વિરોધી છે.

આવું જ અનુભવવાદ વિષે છે. જે આપણે તત્ત્વજ્ઞાનનું ધ્યેય આપણા અનુભવનું વિષય અને તેના અર્થઘટનનું છે તેમ ગણીએ તો બધું તત્ત્વજ્ઞાન અનુભવવાદી છે. પરંતુ જે ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષીકરણથી સ્વતંત્ર એવો કોઈ શુદ્ધ વિચાર અશક્ય છે એમ લેવામાં આવે તો આવું અનુભવવાદી મતન્ય બુદ્ધિવાદનું વિરોધી છે. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે સામાન્ય રીતે આજ વિશ્વનું જ્ઞાન આપણે પરાક્ષ રીતે આપણી જાનેન્દ્રિયો દ્વારા મેળવીએ છીએ. પરંતુ આ નિયમ માત્ર નિયમિત દેવનું પ્રભુત્વ જ છે માનસ માટે ભૌતિકતત્ત્વના પ્રભુત્વમાંથી મુક્ત થઈને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સહાય વિના વસ્તુઓને પ્રત્યક્ષ રીતે પીછાની શકે એ સદ્ગુણ અને શક્ય છે. વળી સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપરાંત બીજી જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો વિકાસ કરવામાં માનસના સર્વોપગિ કાર્યનું ઉપયોજન કરી શકાય છે આંતરિક જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ઉપયોગ દ્વારા અને તેની શુદ્ધ માનસિક કે સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિ દ્વારા આપણે ભૌતિક સંયોગજન્ય વ્યવસ્થાની આજનો સિવાયના અનુભવોનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ ૫

ઉપરોક્ત બુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદના વિશાળ સંદર્ભમાં કેટલીક બુદ્ધિવાદી અને અનુભવવાદી ગણાતી આધુનિક પદ્ધતિઓનો પરિચય આનંદ્યક છે.

વિવિધ પદ્ધતિઓ

નિગમન પદ્ધતિ

યુરોપના આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં બુદ્ધિવાદનો ઉદ્ભવ નિગમન કે ગાણિતિક પદ્ધતિમાં રહેલો છે ભૂમિતિના મૂળભૂત મિદ્યાનો કે વિચારના નિયમો જેવા આનંદ્યક અને સ્વયંસિદ્ધ ગણાતા પ્રાથમિક અત્યો ગોઠવાની અને આ પ્રાથમિક સત્યોમાંથી તાર્કિક રીતે અનિવાર્ય એવા નિગમનો તારંગવાની આ પદ્ધતિ છે એગ્સ્ટોલ્ટના તર્કશાસ્ત્રની આ પદ્ધતિ હતી. યુરોપમાં મધ્યયુગ દરમિયાન તેનું ઉપયોજન ઘણું વ્યાપક હતું અત્યારે પણ તેનો ઉપયોગ નવન-યોમસવાનીઓ કરે છે. ગણિતની તે પ્રશિષ્ટ

પદ્ધતિ છે ? આમ છતાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં ડોક્ટરે તેનો સૌ પહેલો મૌલિક ઉપયોગ કર્યો છે રિપ્નોગ્રાફે તથા સાઈમનીએ પણ આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યા હતા. આ પદ્ધતિને ઠોઠ્ઠાવાર ‘કોર’ ગણીને ટીકા કરવામાં આવે છે. ઝાલું યુગે તેને ‘અતર્કુખી’ ગણા છે. ૭

સમગ્ર અનુભવને બદલે માત્ર બૌદ્ધિક અનુભવને જ આ પદ્ધતિ લક્ષમાં લે છે તેથી અપૂર્ણ છે. શુદ્ધ તર્કના ઉપયોગથી તાર્કિક ખ્યાલો જાણી શકાય, સત્તાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય નહીં. શ્રી અરનિદ દર્શાવે છે કે તર્કના પ્રત્યયો અનિવાર્ય નથી આપણા માનસિક પ્રત્યયો દ્વારા આપણા સત્તાને મૂલવવાને બદલે જે સત્ આપણે નીરખીએ છીએ તેના દ્વારા મૂલવવું જોઈએ. મત્તા તદ્દન મુક્ત અને મૌલિક શુદ્ધ પ્રકારની અતર્કિત દ્વારા થતું જ્ઞાન ગતિશીલ હોય છે. મત્ કેવળ પ્રત્યય નથી તે મૂળમૂલ સત્તા છે. વળી ગતિ શક્તિ અને પરિવર્તન પણ એ જ સત્તા છે. આથી માત્ર સ્થિર અને ધ્યાયાત્મકને જ સ્વીકારતી અને ગતિશીલ સત્તાને અગણ્ય બૌદ્ધિક પદ્ધતિ સત્તાનું સાચું અને સમગ્ર સ્વરૂપ આપી શકે નહીં.

પ્રાયોગિક કે વ્યાપ્તિ પદ્ધતિ

ફાસિસ બેકન દ્વારા પ્રારંભ પામેલો આ પદ્ધતિનો વિશિષ્ટ ન્યૂટન જેવા વૈજ્ઞાનિકોએ કર્યો છે. તેમાં નિરીક્ષણ અને સામાન્યીકરણ દ્વારા અનુભવ કે સિદ્ધાંત કલ્પનાની રચના પ્રયોગ દ્વારા તેની ચકાસણી તથા તેનું પુનઃ નિરીક્ષણ વગેરે ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. કાળજીપૂર્વક ઉપયોગ મા લેવાથી આ પદ્ધતિ દ્વારા વિજ્ઞાનમાં ઘણા સંશોધનો શક્ય બન્યા છે. આમ છતાં આ પદ્ધતિ દેખીતી રીતે જ અધૂરી છે. મરણ કે અમૃત પૂર્વમાન્યતાની શરતો હેઠળ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે અને તેના ઉદ્દેશ ઠોઠ્ઠાક સમસ્યાનો ઉકેલ હોય છે. વળી એક ભૌતિક હકીકત તરીકે પ્રયોગનું અર્થઘટન માનસે કરવાનું હોય છે. આથી જ સમગ્ર અનુભવના સંદર્ભમાં તેનું અર્થઘટન ન થાય તો તે એકાંત જ બની રહે. આધુનિક યુગમાં પ્રાયોગિક પદ્ધતિ તો પ્રકૃતિ વાદી સાધનવાદી અને વ્યવહારવાદી તાર્કિક પદ્ધતિઓની મુખ્ય ભૂમિકા બની રહેતી છે.

આ વ્યાપ્તિ પદ્ધતિ સંકુચિત છે કારણ કે અમુક વિશિષ્ટ પ્રશ્ન અને પૂર્વમાન્યતાના સંદર્ભમાં થયેલ પ્રયોગનાં પરિણામો સાપેક્ષ જ હોય છે. શ્રી અર્ગવંદ દર્શાવે છે કે ભલે વિરોધાભાસી હોય, પણ બધા સત્યોને તેની મથાર્થતા હોય છે. આમ છતાં તેનો સમન્વય કોઈ સૌથી વિસ્તૃત સત્યમાં થવો આવશ્યક છે. વળી બધા સત્યોની અંતિમ કસોટી તર્ક નહીં પણ આધ્યાત્મિક પ્રકાશ છે, અને તેની ચકાસણી આધ્યાત્મિક અનુભવ દ્વારા થઈ શકે. માત્ર એક નિર્ણાયક આધ્યાત્મિક અનુભવ તાર્કિક ભુદ્ધિ દ્વારા રચાયેલ નિગમનોની અવધાર્થતા સ્પષ્ટ કરી શકે છે.^૯

વિશ્લેષણ પદ્ધતિ

આ પદ્ધતિ સમગ્રને તેના ભાગોમાં વિભાજિત કરે છે. આમ કરીને જેનું વિભાજન થઈ ન શકે તેના સરળ ભાગ સુધી પહોંચવાનો તેનો હેતુ છે. અહીં વસ્તુનું ગુણાત્મક નહીં પણ પારિમાણિક કે જથ્થાનું પાસું જ ધ્યાનમાં લેવાય છે. ગણિતની અને ભૌતિક વિજ્ઞાનોની આ પદ્ધતિ છે, અને તેનો તત્ત્વજ્ઞાનમાં એક પદ્ધતિ તરીકે, પ્રાચીન કાળમાં ડેમોક્રિટસે અને આધુનિક કાળમાં હ્યુમ જેવા ચિંતકોએ ઉપયોગ કર્યો છે.

વિશ્લેષણ પદ્ધતિની મર્યાદા અને મહત્ત્વ : સમકાલીન તાત્ત્વિક ચિંતનમાં ભાષાના તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રત્યક્ષવાદ અનુસાર તત્ત્વજ્ઞાન વિધાનોનો સમૂહ નથી; તે વિશ્લેષણની પ્રવૃત્તિ છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું ધ્યેય ભાષાનો અભ્યાસ છે.^{૧૦} આ અનુસાર તત્ત્વજ્ઞાનીનું કાર્ય વિચારોની તાર્કિક સ્પષ્ટતા કરવાનું છે. વિશ્લેષણની પદ્ધતિના એક પ્રબળ સમર્થક એડવર્ડ સ્પોર્ડિંગ અનુસાર સંપૂર્ણ વિશ્લેષણ દ્વારા, સમગ્ર તરીકે સમગ્રના જે ગુણધર્મો હોય, તેને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આમ છતાં તેઓ કબૂલ કરે છે કે આવા ગુણધર્મોનું અસ્તિત્વ પ્રકૃતિમાં અબૌદ્ધિક તત્ત્વ છે.^{૧૧} આમ આ બૌદ્ધિક દૃષ્ટિમિંદુને પણ અનુભવની સૌથી જટિલ અને મહત્ત્વની રચનાઓને અબૌદ્ધિક ગણવી પડે છે એ આ પદ્ધતિની મર્યાદા દર્શાવે છે.

વિશ્લેષણની પદ્ધતિનું મહત્ત્વ પણ છે. વિચારોની સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપીને ભાષાના વિશ્લેષણની અને વિચારના વિશ્લેષણની પણ આવશ્યકતા

૯. Ibid Pp. 420-421

૧૦. Perspectives In Philosophy P. 268

૧૧. An Introduction To Philosophy P. 35

છે. વિશ્લેષણથી સ્પષ્ટતા મળે છે, પરંતુ કેવળ વિશ્લેષણ તો અનુભવના અણગ દુકડાઓ ભરતે તેની પાછળ રહેલ ઐક્યને ગુમાવે છે. અંતઃસ્ફૂરણના અનુભવને વ્યવસ્થિત પદ્ધતિમાં મૂકવા માટે તર્ક અને વિશ્લેષણ જરૂરી છે, પરંતુ મમમ તો અંતઃસ્ફૂરણના સાક્ષાત્કાર દ્વારા જ પામી શકાય. અવિભાજિત સમગ્રતા વિભાજનોત્તું પુનઃ ઔદિક સંગઠન કરીને સત્તાતું સાચું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહીં તેવું શ્રી અરવિંદ અને ધર્મસાતું મંતવ્ય છે.^{૧૨}

ભાષાના વિશ્લેષણવાદી મંતવ્યની અપૂર્ણતા : તાર્કિક વિશ્લેષકો અને ભાષાના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તત્ત્વમીમાંસના પ્રયોગને અવગણીને માત્ર ભાષાકીય વિશ્લેષણ અને ભૌતિકતાને મદત્ત આપે છે. આથી તેનું અનુભવ અંગેનું દષ્ટિમિંદુ ઘણું સંકુચિત બન્યું છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે દરેક બાબતમાં સમગ્રણ. વિશ્લેષણ અને ચકાસણી જરૂરી છે, પરંતુ જે આત્મવક્ષી અને અનિર્ભૌતિક છે તેની ચકાસણીની પદ્ધતિ બાહ્ય, ભૌતિક કે પરવક્ષી પદ્ધતિથી ભિન્ન છે.^{૧૩} તાર્કિક મત્યો અને પૂર્ણ મત્યના જ્ઞાનની ચકાસણી તાદાત્મ્ય દ્વારા અનુભવથી થઈ શકે. ઔદિક એવી વિશ્લેષણ પદ્ધતિ બુદ્ધિથી પર એવી કોઈપણ બાબત ધ્યાનમાં લેવા સમર્થ નથી. વળી ભૌતિક વિશ્વની વસ્તુઓને જાણવાથી જ આપણા બધાં પાસાને સંતોષ થતો નથી, આથી માત્ર ઔદિક જ્ઞાન એકાંગી છે. વાસ્તવવાદીઓ માત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવની બાબતો જ લક્ષમાં લે છે, તે અથર્થ છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવથી પર ભૌતિક વાસ્તવિકતાઓ છે એટલું જ નહીં પણ જે સત્યની કમોટી અનુભવ અને પુરાવો હોય તો અતિર્ભૌતિક એવી સૂક્ષ્મ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ છે. આ મૂક્ષ જ્ઞાનેન્દ્રિયો સૂક્ષ્મ દષ્ટિના અને અનુભવના સાધનો છે.^{૧૪}

અપરોક્ષાનુભૂતિને સજ્ઞ-દેહ આપવામાં અત્યંત કાળજી રાખવી જોઈએ અને તેથી તેને લાયક એવી ભાષાનું ચર્ચન પણ કમ્બુ જોઈએ એમ શ્રી અરવિંદ માને છે. આ કારણે ઉપરોક્ત ભાષાના વિશ્લેષણના તત્ત્વજ્ઞાનથી થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે તે સ્વામાન્ય ઔદિક અને ઇન્દ્રિ-

૧૨ L. D P. 66 and Creative Evolution P 63

૧૩. L. D Pp. 578-579

૧૪ Ibid P 19

યજ્ઞ્ય અગ્ના અનુભવને અનુસરીને વિસ્તેષણ કરે છે, સર્જન નદી. શ્રી અરવિદ દર્શાવે છે કે વેદ-ઉપનિષદ કાગના ઋષિઓના કથનો અત રફગ્સાના અનુભવને યથાર્થ રીતે અને કાવ્યમય રીતે વ્યક્ત કરે છે. દૃષ્ટાન્ત આપના તેઓ કહે છે કે અતરફરણાના મૂળમાથી ઉદ્ભવ પામેલા ભાગતીય ભાષાના ત્રણ પદો 'આત્મા', 'ઈશ્વર' અને 'પુરુષ' વ્યાપક ચોક્કસાર્થ દર્શાવે છે. વર્ગો તે બૌદ્ધિ પ્રત્યક્ષની જગતા અને અપ્પેટતાથી મુક્ત છે અને વિવિધ ઉપયોગનને પાત્ર છે પાશ્ચાત્ય દર્શનમીમાંસામા જેને નિરપેક્ષ સત્તા (The Absolute) ગણવામા આવે છે તે સર્વોપરિ બ્રહ્મ છે. વર્ણી તે પોતાના સ્વરૂપો, પરિવર્તનો અને સાપેક્ષ સત્તને સમાવતી સર્વવ્યાપી સત્તા પણ છે આમ ઉપનિષદો અનુસાર 'આ બધું બ્રહ્મ છે,' માન્ય બ્રહ્મ છે, પ્રાણ બ્રહ્મ છે અને લૌનિઃકતત્ત્વ બ્રહ્મ છે જે કાર્ત્ત્વ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે બધામા પોતાને પીછાનતી ચેતના પણ બ્રહ્મ છે ૧૫

સમીક્ષાત્મક અથવા 'પારગામી' પદ્ધતિ

તુમે લીમેની અતિભાવનાની વિસ્તેષણ પદ્ધતિ કેન્ટને અયથાર્થ અને અપૂર્ણી લાગી હતી આથી તેણે પોતાની નવા પદ્ધતિ રચી હતી આ સમીક્ષાત્મક પદ્ધતિમા 'સમીક્ષા'નો મામાન્ય અર્થ લેવામા આવ્યો નથી. કેન્ટના સમયમા મૂળભૂત વિજ્ઞાનેના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોથી શરૂ કરીને વિજ્ઞાનેમા આવરણકતા તરીકે સ્વીકારાતા સિદ્ધાંતોની તપાસ કરવાની ડરી જ્ઞાનનું મૂળ, વિસ્તાર, મર્યાદા વગેરેની તપાસાયે તેણે પોતાના પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો માત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવથી તે આગળ જતી હોવાથી આ પદ્ધતિને 'પારગામી' પણ ગણવામા આવે છે. જ્ઞાનની માન્યતાઓને ચકાસ્યા વિના સ્વીકારવાનું ગદિચૂસ્ત વલણ અને અજ્ઞેયવાદ પ્રતિ દેરતુ ઇનિમાત્રાનું વિસ્તેષણવાદનું અનુભવમાની વલણ એમ મનેથી પોતાની પદ્ધતિ ભિન્ન છે એમ કેન્ટ કહે છે ૧૬ તેણે પોતાની પદ્ધતિનું ઉપયોગન ગણિતશાસ્ત્ર અને ભૌતિકશાસ્ત્ર ઉપગત ઇશ્વરવિદ્યા, નીતિશાસ્ત્ર અને સૌંદર્ય શાસ્ત્રમા પણ કર્યું છે.

૧ કેન્ટની પદ્ધતિ સવેદનો અને સમગ્રજીવના સ્વરૂપના વિસ્તેષણ ઉપર આધારિત છે આપણું જ્ઞાન સવેદનોથી શરૂ થાય છે અને સવેદનોની

સમજાયા થયે તે તર્કમાં પરિણમે છે આમ અહીં 'પાતંગામી' પદ્ધતિ સંવેદનો ઉપર આધારિત તાર્કિક જ્ઞાન પુરતી મર્યાદિત મની રહે છે તેનાથી અતિમ સત્ જાણી શકાય નહીં ।

તર્કના પાતંગામીત્વ અંગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે તર્કના પોતાના સિદ્ધાંતમાં પારંગામીત્વનો સ્વીકાર રહેતો છે કારણ કે પોતાના સમગ્ર ધ્યેય અને હાર્દમાં તર્ક જુન દૂર કરીને સત્ય શોધવાનું છે, તેનો હેતુ મોગી ભૂજામાંથી નાતી ભૂજામાં જવાનો નથી તે યથાર્થ અને અયથાર્થ જ્ઞાનનું જાણીને પ્રગતિશીલ રીતે સત્યને પીછાનવા પ્રયત્ન કરે છે ૧૭ પરંતુ સામાન્ય ઋતરનું માનસ પોતાની મર્યાદાને દારણે આ માર્ગ કરી શકતું નથી । સામાન્ય ભૌતિક સામગ્રીના આધારે આગમ વધતો તર્ક સુનિશ્ચિત પરિણામો આપી શકે નહીં કારણકે આ સામગ્રીમાં અનુભવની અધૂરાશ હોય છે ૧૮ ।

દ્વદ્વાત્મક પદ્ધતિ

આ પદ્ધતિનું મૂળ ગ્રાંથ વિચારધારાની 'સંવાદ' પદ્ધતિમાં છે મોકેગિસની સંવાદ-જવાની પદ્ધતિ આની હતી પોટેના 'સંવાદો'માં આ પદ્ધતિનો વિકાસ થયો હતો, અને તેમાં તર્કના સાચાનો અને દલીલની ક્ષમતાનો સમાવેશ થયેલો છે આધુનિક સમયમાં કેન્ટ અને હેગલે તેને નવું રનરપ આપ્યું છે રથજી કાગના નિધને 'આપેન સમગ્ર તરીકે સ્વીકારવાથી તર્કની તપાસમાં જોવા મળતા અનિવાર્ય વિરોધોને વર્ણવવા માટે કેન્ટે તેના ઉપરોચ્ચ કર્યો છે હેગલેનો ખ્યાલ ઘણો વિગતવાર છે વિચાર અને સત્તા બન્નેની પ્રક્રિયાના સિદ્ધાંત તરીકે તે દ્વદ્વાત્મક પદ્ધતિ લે છે

દ્વદ્વાત્મક પદ્ધતિનું રનરૂપ : આ પદ્ધતિમાં પ્રારંભ તરીકે, અનુભવ અંગે કોઈપણ કથન લેવામાં આવે છે આ પ્રારંભને હેગલ ઇસિસ કે 'વાદ' કહે છે દરેક પ્રારંભની જેમ આ પ્રારંભ પણ અધૂરો છે કારણ કે કથનની વિરોધી બાબતનો તેમાં અભાવ છે દાત આપણે માન 'આ સત્ છે' એમ કહીએ તે તેની ઉપરેખા વિનાનું આ કથન શૂન્ય છે આથી તે કાંઈ નથી એવો 'પ્રતિવાદ' મળે છે આમ છતાં વિચાર 'પ્રતિવાદ'માં જ મધાર્ધ રહેતો નથી 'પ્રતિવાદ' પણ 'વાદ'ની જેમ અધૂરો છે આ દ્વદ્વાત્મક સંવાદમાંથી

‘તિ-થેમિમ’ કે ‘યુક્તવાદ’ ઉત્પન્ન થાય છે આમ ‘વાદ’ અને ‘પ્રતિવાદ’-
માથી ઉત્પન્ન થનો ‘યુક્તવાદ’ ‘વાદ’ અને ‘પ્રતિવાદ’ને પોતાનામાં સમાવતો
હોવા છતાં તેમની મર્યાદાઓને પણ દૂર કરે છે ૧૮ આ ‘યુક્તવાદ’ એક
‘વાદ’ તરીકે ‘પ્રતિવાદ’ને ઉત્પન્ન કરે છે અને ફરી ‘યુક્તવાદ’ ઉદ્ભવે છે
આમ અપૂર્ણ વિચાર પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી આ પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે
છે આ પદ્ધતિ પણ મૌલિક છે

પદ્ધતિની અપૂર્ણતા આ અંગે શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે
આધ્યાત્મિક અને મૂળભૂત સત્યોનો નિર્ણય કરનાર દ્વાત્મક શુદ્ધિ પર્વાપ્ત
નથી થણીવાર, જાણે તે વાસ્તવિકતાઓ જ હોય તેમ ગણીને શબ્દો
અને અમૂર્ત વિચારોને ધ્યાનમાં લેવાના વનણ્યને કારણે તે આપણા સત્ત્વની
સમગ્ર અને મૂળભૂત હકીકતો પ્રતિ મુક્ત રીતે દર્શિતપાત કરી શકતી નથી
જ્યાં સુધી આપણા જ્ઞાન અને દર્શિતની અભિવ્યક્તિ અને વ્યવસ્થાની
સ્પષ્ટતામાં મદદ કરે ત્યાં સુધી દ્વાત્મક શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ તેને
આપણા પ્રત્યયો ઉપર આધિપત્ય મેળવવા દેવું જોઈએ નહીં. વળી તક
શાસ્ત્રના જડ ચોક્કસમાં બધા મેંમે નહીં એવા સત્યને દૂર કરવા દેવું જોઈએ
નહીં ૨૦ આમ અતઃકૂરણા દ્વારા સત્તા સાક્ષાત્કારને અભિયક્ત કર
વામાં અને પદ્ધતિની રચનામાં તર્કશાસ્ત્રની ઉપયોગિતા અને મર્યાદા
બંને ૧

શ્રી અરવિંદનો પૂર્ણવાદી અભિગમ

બીજી તાર્કિક સમસ્યાઓની જમ તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ અંગે પણ
શ્રી અરવિંદ સમન્વયવાદી દર્શિનિદુ ધરાવે છે તે પોતાની પદ્ધતિમાં તક
અન અતઃકૂરણા બંનેનું મહત્ત્વ હક્કમાં લે છે આ ઉપરાંત સાક્ષાત્કારને
પ્રત્યવાત્મક શબ્દ-દેહ આપનામાં પણ તેણે કાળજી રાખીને નવા શબ્દો
પ્રયોજ્યા છે

અનતનુ તર્કશાસ્ત્ર

મામાન્ય તર્ક અને અનતનો તર્ક : માનવતર્કનું કાર્ય એવું
છે મિથ્ય કે આધારિત અને શુદ્ધ કે સર્વોચ્ચ જ્યારે હિન્દિયજન્ય અનુભવની
મર્યાદામાં, રહીને તેના નિષ્ક્રમોને તે અતિમ ગણે છે ત્યારે તર્કનું કાર્ય

૧૬ An Introduction To Philosophy Pp 36 37

૨૦ LD Pp 440-441

મિત્ર પ્રકારનું છે. તે ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવમાં આવતી બામતો, સંબંધો, પ્રક્રિયાઓ અને ઉપયોગિતા ધ્યાનમાં લે છે આ બૌદ્ધિક કાર્ય જે ખરેખર છે તેને જાણના અસમર્થ છે. તે તો જે દેખીતું છે તેને જ કેવળ જાણે છે પરંતુ પોતાના શુદ્ધ કાર્યમાં તર્ક, ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવોને પ્રારંભ પુરતા સ્વીકારીને તથા તેની મર્યાદામાંથી મુક્ત થઈને, વ્યક્તની પાછળ રહેલ સામાન્ય અને અચલિત પ્રત્યયોને પ્રાપ્ત કરવા કોશિષ કરે છે. આમ તે ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવથી આગળ જાય છે.^{૨૧} જ્યારે મર્યાદિતનું તર્કશાસ્ત્ર આપણને સત્યનો ખ્યાલ આપવામાં નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે આપણે અનંતના તર્કશાસ્ત્ર દ્વારા હકીકતને પ્રત્યક્ષ અને અમર્યાદિત દૃષ્ટિથી નીરખવી જોઈએ.^{૨૨}

અતિભૌતિક એવા સત્યનું જ્ઞાન ભૌતિક એવા સામાન્ય સ્તરના તર્કશાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. તર્કશાસ્ત્રના આપણા ધોરણો પોતાના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં ભલે યોગ્ય હોય, પરંતુ નિમ્નબૌદ્ધિક તથા અતિબૌદ્ધિક ક્ષેત્રોમાં યથાર્થ હોઈ શકે નહીં. આ કારણે બૌદ્ધિક તર્કમાં 'એક'ને સ્વીકારીને 'અનેક'ને નકારવાનું, 'અનેક'ને સ્વીકારીને એકતાને અવગણવાનું, સ્થામી સત્યને સ્વીકારીને પરિવર્તનશીલ સત્યને નકારવાનું કે પરિવર્તનને જ સત્ય ગણીને સનાતન સત્યને નકારવાનું વલણ એકબીજા સામે વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. આમ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે સત્ 'એક' છે માટે 'અનેક' ભ્રમ છે અને બ્રહ્મ સત્ છે માટે જે સાપેક્ષ કે મર્યાદિત છે તે અસત્ છે એવા પક્ષપાતી તર્કના અલગ કરતા ભેદોને આપણે સ્વીકારવા જોઈએ નહીં. વળી અમુક જ દૃષ્ટિબિંદુને મહત્ત્વ આપના વલણ અંગે પણ આપણે સાવધ રહેવું જોઈએ. ભૌતિક દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવતો કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવતો પક્ષપાતી તર્ક અપર્યાપ્ત છે. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે વિશ્વ એક અવાસ્તવિક સ્વરૂપ છે તેવું આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુ અને ઈશ્વર તથા પારમાત્મ્યને આમક ગણતું ભૌતિક દૃષ્ટિબિંદુ, બન્નેનું આપણે માટે પૂર્ણ એવું મૂલ્ય હોઈ શકે નહીં. એક કિન્નસામા ભૌતિક હકીકતો સાથે સત્તાને સાંકળવું અને ઇન્દ્રિયજન્ય પુરાવાઓથી ટેવાયેલું માનસ સત્તાના ખ્યાલને અતિભૌતિક અનુભવ સુધી વિસ્તારવાને સમર્થ નથી, અથવા તો

જ્ઞાનના બીજા સાધનોના ઉપયોગનથી ટેવાયેલ નથી બીજા મિસ્સામા અતિ-ભૌતિક એવા શક્તિશાળી અનુભવ પ્રતિ જતુ માનેસ, આ જ અશક્તિનું સ્વરૂપ છે અને તેથી તે હન્દ્રિયજન્ય અનુભવને સ્વપ્ન કે શ્રમ ગણે છે ૨૩ આથી બુદ્ધિના સાચા કોય માટે તેણે મર્યાદિત તર્કમાંથી મુક્ત થઈને અનંતના તર્કથી ટેવાનું જોઈશે ૨૪ સામાન્ય માનસિક તર્ક અનંત અને મર્યાદિત વચ્ચે વિરોધ ઊત્પન્ન કરે છે, જ્યારે અનંતના તર્કમાં આવો વિરોધ ઊત્પન્ન થતો નથી અને તેમા 'એક'મા 'અનેક'નું હોવું કે મર્યાદિતનું અનંતમા હોવું સહજ અને પૂર્ણ રીતે શક્ય છે ૨૫

વિરોધોનો સમન્વય : બધા વિભાગોમા અને વિવિધતાઓમા અવિરોધી એકતા એ અનંતનું ગણિત છે આ અંગે ઉપનિષદનું કથન લક્ષ્મને શ્રી અરવિંદ કહે છે કે 'આ પૂર્ણ છે, તે પૂર્ણ છે અને પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ બાદ મરતા પૂર્ણ જ બાકી રહે છે' ૨૬ આપણને 'એક' અનંત અનેક તરીકે દેખાય છે તે અગણિત વસ્તુઓનો સરવાળો નથી, તે પોને જ આ બધું છે અનંતના તર્કશાસ્ત્રના તારણો મર્યાદિત તર્કના પ્રત્યયોથી ભિન્ન હોય તો તેનું કાગળ એ છે કે અનંતનો તર્કમર્યાદાથી મુક્ત છે અને તેથી મર્યાદિત સામગ્રીના આધાર ઉપર રહેવાને બદલે સત્તાને સ્વીકારીને, બધાનું સત્ય, સત્તાના સત્યમા નીરખે છે તે બધી બાબતોને અગ્ર સત્, ગતિઓ, નામ, રૂપ કે વસ્તુઓ તરીકે જોતો નથી, આ બધાને તે એક જ સત્તાના સ્વરૂપો તરીકે જુએ છે આમ અનંતનું તર્કશાસ્ત્ર સામાન્ય મૌલિક તર્ક શાસ્ત્રથી ભિન્ન છે આપણે માનસિક દૃષ્ટિબિંદુ ગોળ હકીકતોમાંથી પ્રાપ્ત કરેલ વિચારો અને શબ્દો સાથે સંકળાયેલું છે આથી તે વિરોધોનો સમન્વય કરી શકતું નથી અનંત સત્તા તર્કશાસ્ત્રમા તેનો સમન્વય મહાન મૂળભૂત હકીકતોમાં થાય છે ૨૭

સમગ્રનું દર્શન સામાન્ય તર્ક મર્યાદિતના સંદર્ભમા કામ કરવા ટેવાયેલ હોવાથી સમગ્રના વિભાગો કરીને માર્ગ એક વિભાગો સમગ્ર તરીકે

૨૩ Ibid P 36

૨૪ Ibid P 293

૨૫ Ibid P ૩૦4

૨૬ Ibid P 307

૨૭ Ibid P 341

લે છે. વ્યવહારુ હેતુઓ માટે આપણે આ મર્યાદિત કક્ષારવીકારીએ છીએ. વર્ણી સત્તાની અસર તરીકે કે પરિણામ તરીકે તે યથાર્થ હોવાથી તેને અવગણી શકાય નહીં. પરંતુ જે સમગ્ર છે તેના અનુભવમાં પણ, માનસ વિશાળન કરતા તર્ક દ્વારા મર્યાદિત અને અનતની વચ્ચે ભેદ પાડે છે. આથી અનતની સાચી વિશ્વ-પ્રક્રિયા સમજવા માટે ચેતનાએ મર્યાદિત તર્કથી આગળ જવું જોઈએ. આ છે અનંતનો તર્ક અને તેના અનુક્રમે વિચારના સોપાનો નથી, તે સત્યના સોપાનો છે ૨૮

આમ નામાન્ય બુદ્ધિની સમજણ નિમ્નકક્ષાની છે જ્યારે ઉચ્ચ બુદ્ધિને શ્રી અર્વિદ દષ્ટિ કે દર્શન કહે છે જ્ઞાનમાં આ ઉચ્ચ બુદ્ધિ અધ્યક્ષ છે ૨૯ ને તે નિમ્નકક્ષાના સાધનોની દખનગીરીથી મુક્ત થઈને કાર્ય કરે તો તે સત્યના શુદ્ધ સ્વરૂપો આપી શકે છે તે ઈન્દ્રિયોના આધાર વિના પોતાની દષ્ટિથી નીગળી શકે છે તેમ કલ્પનાને ધ્યાને આત્મશ્રદ્ધામુક્ત મનની પ્રેરણા અને તર્કના નિગમનોને સ્થાને અત સૂચિત નિર્ણયોનું પ્રભુત્વ હોય છે.

સમજણની અશુદ્ધિનાં કારણો ઉપરોક્ત દષ્ટિ માટે આપણે આપણી સમજણને શુદ્ધ બનાવવી જોઈએ શ્રી અર્વિદ સમજણની અશુદ્ધિના નણ કારણો આપે છે ૩૦

પહેલું કારણ છે વિચારણાના કાર્યમાં ઇચ્છાનુ મિશ્રણ જીવી અને આવેગમય એવા આપણા સત્તા પાસામાં સંકળાયેલ સંકલ્પની અશુદ્ધિ, આ ઇચ્છા છે જ્ઞાનના શુદ્ધ સંકલ્પમાં જીવીય અને આવેગમય ઇચ્છાઓ ખનેત કરે છે તેથી વિચારનું કાર્ય પોતાને યોગ્ય એના ધ્યેયને બદલે બીજા ધ્યેયો પ્રત્યે ધ્યાન આપે છે આ પાસાનું શમન અને તેના ઉપર પ્રભુત્વ એ જીવ, અજ્ઞાનતા અને વિકૃતિમાંથી મુક્ત થવાની પહેલી શક્તિ છે

સમજણમાં અશુદ્ધિનું બીજું કારણ છે ઈન્દ્રિયોના ભ્રમ અને ઈન્દ્રિયજન્ય માનસની વિચારણાના કાર્યમાં દખન જેને મનત સુધારવાની અને જેનાથી આગળ વધવાની આવશ્યકતા છે, તે ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનની સામગ્રી

ઉપર આધાર રાખનારી સાચુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુ નથી. આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા રજૂ થતા દેખીતા કાર્યોના મૂળમાં રહેલ વિશ્વ-શક્તિના સત્યોની તપાસ એ વિજ્ઞાનનું મગનાચરણ છે, જ્યારે વસ્તુઓના સિદ્ધાંતોની અધ્યાય એવી ઇન્દ્રિયજન્ય રજૂઆતની તપાસ એ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રારંભ છે આ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની શરૂઆત છે

અશુદ્ધિનુ ત્રોણ કાગળ સમજણમાં, પોતાનામાં જ રહેતુ છે આ છે જ્ઞાન મેળવવા માટેના સકલ્પનું અધ્યાય કાર્ય આમાં પસંદગી અને અસમતુલાને કારણે શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુ નથી અને કારણે પદાપાતી શુદ્ધિ, અમુક વિચારો અને અભિપ્રાયોને વગગી રહે છે અને બીજા વિચારો તથા અભિપ્રાયોમાં રહેલ સત્યને અવગણે છે આનો ઉપાય માનસની સમતુલા સ્થાપવામાં અને માનસની સ્થિતપ્રજ્ઞતાને પૂર્ણ મનાવવામાં રહેનો છે.

શુદ્ધ સમજણ આ રીતે શુદ્ધ થયેલ સમજણ ગતિશીલ, સમગ્ર અને ભૂવવિહીન એવુ બૌદ્ધિક વિચારનુ સાધન બનશે આથી આત્મા અને વિશ્વના સત્યોના સાચા અને પૂર્ણ પ્રત્યક્ષીકરણને તે પામી શકશે આમ છતાં સાચા જ્ઞાન માટે આટલુ જ પુરતુ નથી, કારણ કે સાચુ જ્ઞાન તો અતિબૌદ્ધિક છે શુદ્ધ તર્કના ઉપયોગથી આપણને બૌતિકને બદલે તાત્ત્વિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે એ સાચુ છે, પરંતુ તાત્ત્વિક જ્ઞાનના પ્રત્યયો આપણા પૂર્ણ સત્તને પૂરેપૂરો સંતોષ આપી શકે નહીં સત્તાતુ સર્વોચ્ચ જ્ઞાન તો અતિમાનસીય કક્ષાની અતસ્ફૂરણા દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે આ કક્ષા પ્રાપ્ત કરતા પહેલાં ઉપગ્રેક્ષ શુદ્ધ સમજણની પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી આવશ્યક છે આથી આચા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તે વિધનરૂપ નિવડતી નથી આ ઉપરાંત સત્તાના ધોરણમાં પરિવર્તન સાથે, તેનુ જીવને તર્જીવતા પ્રત્યયો પણ પ્રયોજના આવશ્યક બને છે શ્રી અરવિંદે અનંતના તર્કના આધ્યાત્મિક અનુભવ ઉપર આધારિત પ્રયથોનું મૌનિક ઉપયોજન કર્યું છે. આ નવા પ્રત્યયો છે ^૧માનસ, ^૨ઉચ્ચમાનસ, ^૩પ્રકાશમય માનસ, ^૪અતસ્ફૂરણા, ^૫અધિમાનસ અને ^૬અતિમાનસ સત્તાના સાચા જ્ઞાનના પણ આ તમકકાઓ છે

માનસના તબક્કા

ઉચ્ચતર માનસ : આપણી સામાન્ય માનસિકતાથી આગળ વધવાનું સૌ પહેલું સોપાન. ઉચ્ચતર માનસમાં ઉધ્વગ્મન કરવાનું છે. આ માનસ અર્ધ-પ્રકાશ કે પ્રકાશ-અધિકારના મિશ્રણમાં અટવાયેલું નથી. તે છે ચેતનતત્ત્વની વિશાળ સ્પષ્ટતા. તેનું અંતિમ મૂળ અભિમાનસમાં છે. તે અધિમાનસમાંથી નિષ્પન્ન થતી શક્તિ છે. તેની ચેતનાની પ્રવૃત્તિ ઉપર વિચારનું પ્રભુત્વ એ તેની વિશિષ્ટતા છે. તે પ્રકાશમય વિચાર-માનસ છે અને આત્મા દ્વારા નિર્માણ પામેલું પ્રત્યયાત્મક જ્ઞાન છે. આપણે જ્યારે સામાન્ય તાર્કિક માનસથી ઉચ્ચે જઈએ અને આત્માના પ્રદેશમાં પહોંચીએ ત્યારે આપણને તેનો સૌ પહેલો ભેટો યાવે છે. આ કક્ષાએ તારવણી અને નિગમનોનું તાર્કિક તંત્ર હોતું નથી કારણ કે આવું કામ જ્ઞાનની શોધ કરતું અજ્ઞાનનું કામ છે. આમાં તેને દરેક સોપાને ભૂલથી બચવા માટે, કામચલાઉ આશ્રય માટે અને પસંદગીપૂર્વકનું માનસિક ચોક્કસ ઉણું કરવા માટે આ તંત્રની આવશ્યકતા રહે છે. વળી અચેતનની ભૂમિકા ઉપર લદાયેલ હોવાથી સામાન્ય માનસની ભૂમિકા સ્થિર હોતી નથી. પરંતુ ઉચ્ચતર કક્ષાના માનસનો વિચાર સનાતન પ્રજ્ઞાનની આત્માભિવ્યક્તિ છે; તે પ્રાપ્ત-જ્ઞાન નથી. આથી આ કક્ષાએ સત્યની મહાન સમગ્રતા જાણી શકાય છે. પરંતુ મહાન સમગ્રતા અનંત રીતે વિશાળ છે. આથી જ્ઞાનના પાસાને અંત નથી—નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે. આ ઉચ્ચતર માનસને સંકેપનું પણ પાસું છે. તે જ્ઞાન દ્વારા શુદ્ધિકરણ કરે છે. આથી લાગણી અને કાર્યો ઉચ્ચતર પ્રજ્ઞાનના સ્પંદનો બને છે. આમ તે પરિવર્તનની ભૂમિકા બાધે છે અને સત્તા ઊંઠ સત્ય માટે તૈયારી કરે છે. આમ આ પ્રાયમિક આધ્યાત્મિક રૂપાંતર અજ્ઞાનનો કાળૂ દીસો કરે છે. આમ છતાં, તેની મર્યાદા તથા અવરોધની અસરો સંપૂર્ણ નાબૂદ થતી નથી. આપણી માનસિકતામાં પ્રવેશવાને કારણે ઉચ્ચતર માનસની આધ્યાત્મિક શક્તિ ઘટે છે. (અંતરાયોને નાબૂદ કરવા માટે વધુ પ્રયત્ન માનસની આવશ્યકતા રહે છે.)

પ્રકાશમય માનસ : આવું પ્રયત્ન માનસ છે, પ્રકાશમય માનસ, તે માત્ર ઉચ્ચ વિચારનું માનસ નથી; તે છે આધ્યાત્મિક પ્રકાશનું માનસ. અહીં આધ્યાત્મિક શુદ્ધિની સ્પષ્ટતાને સ્થાને આત્માનો તીવ્ર અનુવાસ છે.

ઉચ્ચતર માનસની ધીમી પ્રક્રિયાને બદલે અહીં ઝડપી રૂપાંતરની વધુ ક્રિયાશીલ પ્રક્રિયા હોય છે. પ્રકાશિત માનસ મુખ્યત્વે વિચાર દ્વારા કાર્ય કરતું નથી વિચાર અહીં ગૌણ ધ્યાન ધરાવે છે. ધ્વનિના અર્થની ચોક્કસ સ્પષ્ટતા વિના અજ્ઞાન, સત્યને પૂરેપૂરું સરળ અને શુદ્ધિગમ્ય બનાવી શકતું નથી એટલે તેને આ સાધન વિના ચાલતું નથી માનસમા નિરીક્ષિત કે શોધેલી આજ્ઞાના સંપર્ક પ્રતિ પ્રત્યક્ષીકરણની પ્રતિક્રિયા, સામાન્ય સ્તર ઉપર હોય છે; જ્યારે આધ્યાત્મિક પ્રકાશની પ્રતિક્રિયા, વધુ ઊંડી એવી પ્રત્યક્ષીકરણની ક્રિયા હોય છે. વિચાર સત્યની પ્રતિનિધિરૂપ પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યારે વધુ ઊંડી એવી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિમા સત્ય પોને ઝીલાય છે. આથી અહીં વિચાર દ્વારા ઉત્પન્ન થતી પ્રતિનિધિરૂપ પ્રતિકૃતિ ગૌણ છે. અવગત, જ્ઞાનના વ્યવહાર માટે તે શક્તિશાળી છે પણ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવા અને ધારણ કરના માટે અનિવાર્ય નથી. આમ દૃષ્ટિ દ્વારા આગળ વધતી દૃષ્ટાની ચેતના વિચારકનો ચેતના કરતાં જ્ઞાનની વધુ મહાન શક્તિ ધરાવે છે વિચારની પ્રત્યક્ષીકરણની શક્તિ કરતાં અતદ્દૃષ્ટિના પ્રત્યક્ષીકરણની શક્તિ વધુ મહાન અને વધુ પ્રત્યક્ષ છે. પ્રકાશમય માનસ વધુ શક્તિશાળી અને કિનારીય સમન્વયને અસરકારક બનાવી શકે છે. તે વિચાર-માનસને પ્રત્યક્ષ આનંદિક દૃષ્ટિ અને પ્રેરણા દ્વારા પ્રકાશિત કરે છે. આ ઉપરાંત તે ઇન્દ્રિયામા આધ્યાત્મિક સંવેદનોની પ્રત્યક્ષ અને મમત્ર શક્તિ પ્રેરે છે. આથી આપણા જ્ઞાતીય અને ભૌતિક સત્, આ માનસના જેટલી તીવ્ર રીત, સંપર્ક સાધી શકે છે. વળી આવેગ સર્જમા વિવ્યતા જુએ છે, અનુભવે છે અને તેનો ખ્યાલ બાધી શકે છે તે ભૌતિક માનસ ઉપર પરિવર્તનનો પ્રકાશ પાથરે છે અને તેને તેની મર્યાદામાથી મુક્ત કરે છે ઉચ્ચતર માનસ દ્વારા પરિવર્તનમા, આધ્યાત્મિક રૂપિ અને ચિંતક પોતાનો પૂર્ણ અને ક્રિયાશીલ પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે પ્રકાશમય માનસ દ્વારા રૂપાંતરમા, દૃષ્ટા અને જ્ઞાની એવા રહસ્યવાદી પણ આવી પરિપૂર્ણતા હાસલ કરે છે

અત સ્ફૂરણ : માનસના ઉર્ધ્વગમનના આ બે તંત્રકકા ત્રીજી કક્ષાના સદર્શમા પોતાની પૂર્ણ એકતા હાંસલ કરી શકે છે આ છે અત સ્ફૂરણની કક્ષા. તાદાત્મ્ય દ્વારા મૂળ જ્ઞાન સાથે વધુ ગાઢ અને વધુ નજીક એવી ચેતનાની શક્તિ અંત સ્ફૂરણ છે. તેનું પ્રગટ પ્રત્યક્ષીકરણ, દૃષ્ટિ અને પ્રત્યક્ષના પ્રત્યક્ષી-

કરણથી આગળ જન્મ છે તે બીજામાં જન્તા અને અભિવ્યક્ત કરતા એવા સ્પર્શનું પરિણામ છે તેમાં દૃષ્ટિ અને પ્રત્યક્ષ તેના ભાગે રૂપે સમાવેશ પામે છે આમ જાણ, જાણે, માનમે અત સ્ફૂરિત માનસની કક્ષા પ્રાપ્ત કરી હોય, પરંતુ અતિભૌતિક મૂળ સાથે તેનો સચેત સંબંધ ન હોય નો આ નવી માનસિકતાને પોતાના પ્રત્યક્ષીકરણો અને તેની અન્ય પ્રવૃત્તિઓનો સમન્વય કરવો મુશ્કેલ બની ગયેશે

અત સ્ફૂરણા વધુ ઉચ્ચ પ્રકાશનું કિરણ કે પ્રકાશની ધાર છે તેની ક્રિયાએ આપણી ચેતનાને લઈ જઈએ ત્યારે આ મૂળ અત સ્ફૂરણા આપણામાં અવતરણ કરવા લાગે છે તે સતત રીતે કે વીજળીના અમકારાની જેમ આવે, પરંતુ આ તમકકે તકનો નિર્ણય તેને માટે કામચામ મનનો નથી તે માત્ર તેની નોંધ કરી શકે જ્યાંસુધી ચેતનાની પ્રક્રિયાનો, અત સ્ફૂરણાના ઉપયોગનો આધાર, નીચી કક્ષાની ભુદ્ધિ ઉપર હશે ત્યાંસુધી જ્ઞાન-અજ્ઞાનની મિશ્ર પરિસ્થિતિ ચાલુ રહેશે

અત સ્ફૂરણાની શક્તિ ચોવડી છે એક સત્યજ્ઞાનની અભિવ્યક્તિની શક્તિ ખીજી, સપ્તશ્વણ કે પ્રેરણાની શક્તિ ત્રીજી મહત્ત્વને તત્કાલ ગ્રહણ કરતી કે સત્ય-સ્પર્શની શક્તિ અને ચોથી સત્ય-સત્ય વચ્ચે બંધાયેલ અને ચોક્કસ સમઘના સાચા અને સહજ વિવેકની શક્તિ આથી અત સ્ફૂરણા તકનો અને તાર્કિક ભુદ્ધિના પણ બધા કાર્યો કરી શકે છે આ કાર્યો પોતાની ઉચ્ચ પ્રક્રિયા દ્વારા કરવાને કારણે તેના સોપાનો દૃઢ હોય કે તે માત્ર વિચારના માન્યનું જ નહીં પણ ભૌતિક ચેતના ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ અને હૃદયનું પણ ઉપાત્તર કરે છે આમ તે અત સ્ફૂરણાના વચ્ચે તરીકે સમગ્ર ચેતનાનું પશ્ચિવર્તન કરી શકે છે

અધિમાનસ આમ જતા અત સ્ફૂરિત પ્રકાશ અને શક્તિ પોતાના કાયમાં અવરોધ અનુભવે છે કારણ કે તે અનિમાનસના મૂળ સ્વરૂપનું રૂપાતરિત અને પ્રતિનિધિરૂપ કિરણ છે આથી તે તાદાત્મ્ય જ્ઞાનની સંપૂર્ણતા આપી શકે નહીં આપણી પ્રકૃતિમાં ગહેનું અચેતન એમનું વિશાળ બિંદુ અને નક્કર છે કે તેનો એકીસાથે તાગ લઈ શક્ય નહીં આથી, આગળનું સોપાન છે અધિમાનસ આ કક્ષાએ પ્રવેશ માટે અત સ્ફૂરણામય પરિવર્તન આવરમક છે પરંતુ ત્યારે અધિમાનસ પોતાના કાર્યમાં સંપૂર્ણ ન

હોય અને પસંદગીયુક્ત હોય ત્યારે પણ તે વિશ્વ-ચેતનાની શક્તિ અને વિશ્વ-જ્ઞાનનો સિદ્ધાંત હોય છે. આથી આ પણ, અતિમાનસીય જ્ઞાનનો પ્રતિનિધિરૂપ પ્રકાશ છે. આ કારણે, વિશ્વ-ચેતનામાં પ્રવેશથી અધિમાનસીય અવતરણ અને ઉર્ધ્વગમન શક્ય અને છે, માત્ર વૈયક્તિક એવો ઉચ્ચ અને તીવ્ર પ્રવેશ પર્યાપ્ત નથી.

વેદની 'સત્યના સૂર્ય'ની ઉપમા લઈને શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આપણે ઉચ્ચતર માનસના કાર્યને સ્થિર સૂર્ય-પ્રકાશ સાથે અને અતરૂંચિત માનસને પ્રગ્વલિત સૂર્યના ચમકાગના ધોધ સાથે સરખાવી શકીએ. તેનાથી આગળ પ્રગાઠ અને ચોક્કસ એવાં સત્યદષ્ટિ, સત્યવિચાર, સત્ય-સમજ, સત્યસાગણી અને સત્યકાર્યની શક્તિ રહેલી છે. આને આપણે 'અંતઃસૂરણા' એવું નામ આપીએ છીએ. આ અંતઃસૂરણાના મૂળમાં આપણે અતિમાનસના પ્રજ્ઞાન સાથે પ્રત્યક્ષ સંપર્ક ધરાવતા વૈશ્વિક માનસને શોધી શકીએ છીએ. આ છે અધિમાનસ. અધિમાનસનું કાવ્યમય પર્ણન ક્રતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે સર્જનાત્મક એવા કોઈ અધિ-આત્માની, જાણે વિશાળ પાખો દ્વારા અધિમાનસ જ્ઞાન-અજ્ઞાનના નિમ્ન ગોળાધર્ ઉપર આવરણ ગળે છે અને તેને વધુ મહાન પ્રજ્ઞાન સાથે સાકળે છે. આ સાથે તે પોતાના અગમગતા સુવર્ણ-ઢાંકણ દ્વારા વધુ મહાન સત્યને આપણામાં ઓઝસ રાખે છે. આમ, તે એક માર્ગ છે અને એક અવરોધ પણ છે. અધિમાનસની આ શક્તિ સર્વોચ્ચ જ્ઞાન અને વૈશ્વિક અજ્ઞાનને એકી સાથે જોડે છે અને ભિન્ન પણ પાડે છે.

અધિમાનસીય વૈવિધ્ય અને મર્યાદા : અધિમાનસીય ચેતના અને અનુભવના અનેક સ્વરૂપો છે, કારણ કે અધિમાનસ ઘણી પરિવર્તન-શીલતા ધરાવે છે તે અનેકરિધ શક્યતાઓનું ક્ષેત્ર છે. અધિમાનસના સંપૂર્ણ કાર્ય કે તીવ્ર અસર દ્વારા ઇશ્વર કે વિશ્વાત્માની હાજરીનું પૂર્ણ જ્ઞાન સામાન્ય જામત બની શકે છે, અને ભૌતિક સાધન ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતા વિશિષ્ટ કેન્દ્રનું સર્જન થાય છે. અતિમાનસ પ્રત્યેના રૂપાંતર દરમિયાન આ કેન્દ્રીકરણનું કાર્ય મૃત પ્રાય અહમ્ને બદલે સાચી વ્યક્તિની શોધ પ્રતિ-વળે છે. અધિમાનસીય ચેતનાની વિવિધતા અને વિકાસ અનેકમુખી છે, આ ચેતનાનો અનુભવ પ્રકાશ અને સત્યની ચેતના તરીકે, શક્તિ તરીકે, જગ તરીકે, પ્રકાશ અને સત્યસમર કાર્ય તરીકે, સૌંદર્યના સંવેદન તરીકે અને વૈશ્વિક

આન દતરીકે થાય છે અધિમાનસીય પરિવર્તન પોતાની પહેનાના ત્રણે મોપાનોને લઈને તેને સર્વોચ્ચ અને સૌથી વિસ્તૃત શક્તિનું સ્તર ઉપર ચૂકે છે આમ છતાં તેની પોતાની શક્તિ અને દરજ્જામાંથી ઉત્પન્ન થતા કેટલાંક કારણો તેને આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિની અતિમ શક્યતા બનતા અડધાવે છે તે નિમ્ન ગોળાધર્મો સર્વોચ્ચ શક્તિ તથા ત્રૈશ્વિક એકતાનો ભૂમિકા હોવા છતાં તેનું કાર્ય વિભાજન અને આંતરક્રિયાનું એટલે કે અનેકનાની હોવા ઉપર આધારિત કાર્ય છે અધિમાનસ ત્રૈશ્વિક માનસ અને ત્રૈશ્વિક માનસને તેના સર્વોચ્ચ સ્તરે એક કરી શકે છે, પરંતુ માનસને માનસથી પર દોરી શકતું નથી વળી મૂળ અચેતનના આ વિશ્વમા તે પારગામીને ક્રિયાશીલ બનાવી શકતું નથી આ કાર્ય તો અતિમાનસ જ કરી શકે

આમ અધિમાનસના અવતરણમાં અચેતનનું મૂર્ખુ રૂપાતર થઈ શકતું નથી આ કક્ષાએ બધી વિવિધતાઓને પોતાનામા સમાવતા નિદ્ધાતના સર્વોચ્ચ એકતા હેઠળ લાવવાનું બનતું નથી આથી અધિમાનસમાંથી અતિમાનસમાં રૂપાંતર થતું આવરણ છે જ્યારે અનિમાનસી સિદ્ધાંત અને તેની ત્રૈશ્વિક ક્રિયા પોતાના ભૂમિકા ઉપર કાયમી પ્રત્યાપિત થાય ત્યારે અધિમાનસ અને આધ્યાત્મિક માનસની શક્તિઓ તેના ઉપર દબ રીતે રહી શકે છે અને પોતાની પૂર્ણતા દાસન કરી શકે છે ૩૨

અધિમાનસ; અજ્ઞાનનું પ્રતિનિધિ - પોતાના નિયમ અને સ્વરૂપમાં અધિમાનસ અતિમાનસીય ચેતનાનું પ્રતિનિધિ છે તે અજ્ઞાનનું પશુ પ્રતિનિધિ છે આ અંગે સમજૂતી આપતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે વૈવિધ્યમય એવા સામ્યના પડદા દ્વારા અજ્ઞાન ઉપર અપ્રત્યક્ષ રીતે અતિમાનસ કાર્ય કરે છે કારણ કે અજ્ઞાનનો અધકાર સર્વોચ્ચ પ્રકાશની સીધી કે પ્રત્યક્ષ અસર સહન કરી શકે નહોતો આમ અતિમાનસનું અવરણ અધિમાનસના માધ્યમ દ્વારા થાય છે અતિમાનસ અધિમાનસને પોતાની સર્વ શક્તિ આપે છે, અને વસ્તુઓના જ્ઞાન અનુસાર તેની વ્યવસ્થા કરવાનું તેના ઉપર છોડી દે છે સત્ત્વની તે દૃષ્ટિ હોવા છતાં અધિમાનસને શ્રી અરવિંદ અજ્ઞાનનું જનક કહે છે અધિમાનસ અવિભાજિત સત્તાના દરેક પાસાને સ્વતંત્ર કાર્ય અર્પે છે આથી આ દરેકને પૂર્ણ એવું અલગ મદત્ત મળે છે અધિમાનસના આ કાર્યનું દૃષ્ટાંત સામ્યમાં જોવા મળે છે ત્યાં પુરુષ અને પ્રકૃતિને

અવગત તરવો તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે જે છે, અધિમાનસમાં આવું
અવગત પૃષ્ઠ સ્થ એકતાના આધાર ઉપર ગ્યાયેન હોય છે. અધિમાનસની
વસ્તુઓની સમાજ પૂર્ણ હોવા કરતાં વૈશ્વિક વધુ છે અધિમાનસ
વૈશ્વિક સત્યનો સિદ્ધાંત છે તે સત્યમાંથી અથવા જ્ઞાનમાંથી પતન
નથી. તેમાં સધારું છે અવ્યવસ્થા પણ નથી.^{૩૩} આમ છતાં, પૂર્ણ જ્ઞાન
માટે, અધિમાનસની કક્ષામાંથી અધિમાનસની કક્ષા પ્રાપ્ત કરવાથી, સર્વોચ્ચ
પ્રકારની અત સૂર્યના દ્વારા સત્તા સાથેનું તાદાત્મ્ય સાધી શકાય છે. આ
અધિમાનસીય કક્ષાથી પણ આગળ સમ્યક્દાનદના પૂર્ણ અનુભવમાં કેવળ
એકવસ્તુ તાદાત્મ્ય અનુભવાય છે અધિમાનસ સમ્યક્દાનદની અંતર્ય
શક્તિ છે ૬૪

અધિમાનસીય કક્ષાનું મહત્ત્વ : અધિમાનસીય કક્ષાનું મહત્ત્વ
દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ કક્ષા કવચિત જ પ્રાપ્ત થઈ શકે
એનું માનવચેતનાનું શિખર છે તે વૈશ્વિકતા ગુમાવ્યા વિના પ્રાપ્ત કરેન
વૈશ્વિક ચેતના છે. અહીં નિમ્ન કક્ષા ઉચ્ચતમ કક્ષા સાથે અકળાયેલ
હોવાથી, તેનું સાતત્ય છે | ધર્મોની ઉપત્તિ અધિમાનસના અનુભવનું
પરિણામ છે | આ ઉપગત ઉચ્ચ પ્રકારના કયામય સર્જનની જનક પણ
આ જ કક્ષા છે આ કક્ષાએ ચેતના દરેક બામતને અનગ નહીં, પરંતુ
નિગટ સમૂદમાં શાંતિથી રહે છે સૌથી મહાન કરિઓમાં આ પરિસ્થિતિ
જેવા મળે છે. અધિમાનસની પૂર્ણ અને સ્થાયી સ્થિતિમાં વૈશ્વિક આનંદ,
વૈશ્વિક સૌંદર્ય અને વૈશ્વિક પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે આનું કારણ એ છે કે
નિમ્ન કક્ષાની માનસિકતામાં દેખાતા વિરોધો અહીં એકમેકનાં પૂરક જણાય
છે. અધિમાનસની કલા ધાર્મિકતાની, કવિની, છુદ્ધિની, કલાની અને
પરાક્રમની તીવ્રતાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય કારણ કે, આ બધામાં માનવી પોતાની
મામાન્યતાથી આગળ જાય છે. આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે શ્રી અરવિંદ
કલાને વિશિષ્ટ સ્થાન આપે છે કલાકારોની સૌથી મોટી મુશ્કેલી તેનું
અહં છે અને તેથી તેની પ્રગતિ અવરોધાય છે. પોતાના અહંને ઓગાળી
નાખતા ધાર્મિક માનવી માટે આ અવરોધ હોતો નથી, પરંતુ તે કવચિત જ
ચેતનાના વૈશ્વિક માર્ગ દ્વારા સાર્વત્રિકતામાં પ્રવેશે છે. મહદ્ અંશે તે
આ માર્ગની બહાર નીકળી જાય છે અને વૈશ્વિક ચેતનાના વચગાળામાં

તમકા પ્રત્યે બેદરકામ ગઢે છે તે જ્યારે સર્વોચ્ચ કક્ષાએ પહોંચે છે ત્યારે તેની અભિવ્યક્તિની આવશ્યક પૈવકિતકતા તેમાં દોળી નથી વેદના કવિઓએ, એક પછી એક તમકામાં, સતત અને પદ્ધતિસરના ઉત્તરગમનનું મુંદર દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે. તેઓ વિશ્વના સૌથી મહાન કવિઓ પણ હતા. 'કવિ' શબ્દમાં 'કાવ્ય રચનાર' અને 'સત્યનો દૃષ્ટા' બન્નેનો સમાવેશ થાય છે.

કવિના અને સંગીતને આપણે ઉચ્ચતર સ્પર્શના સચેત રીતે ઝીંતના બનાવી શકીએ તો તે મહાન અને ઉચ્ચ રચનાઓ બનશે થી અગવિદ્ય કહે છે કે આથી આપણા જીવનમાં દેવોને પ્રવેશ કરાવતી મનમન કવિતા કે સંગીતની કક્ષા પ્રાપ્ત થશે ત્રી અગવિદ્ય મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી' આવી કવિના કે મહાન મંત્ર, મહાન કાવ્ય કે મહાન સંગીત, આ અધિમાનસની કલામાંથી નિષ્પન્ન થાય છે સર્જનાત્મક અને આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ અહીં છે સાચા કાવ્યમાં ઉત્તરગામી સ્પર્શનો રણકામ હોય છે ૩૫

પ્રકાશનું માનસ માનસના સામાન્ય બૌદ્ધિક અરથી ઉચ્ચ તમકાઓને ત્રી અગવિદ્ય આધ્યાત્મિક માનસ કહે છે આ ઉત્તરગામી એવી જ્ઞાનની અને અતરૂરજ્ઞાની પ્રક્રિયામાં 'પ્રકાશનું માનસ'નો ત્રી અગવિદ્યનો ખ્યાન નોધપાત્ર છે

તેઓ કહે છે કે ઉત્ક્રાંતિમાં ભૌતિકતત્ત્વે પોતાના વ્યવસ્થિત સ્વરૂપોને વિકસાવ્યા અને જીવંત એકબોને તે ધાગ્યું કરવા શક્તિમાન બન્યું ત્યારમાદ નિમ્નચેતનામાંથી સચેત એવાં પ્રાણીઓનો ઉદ્ભવ અને પછીથી માનવીની વિચારગુણનો ઉદ્ભવ થયો. પ્રાણ ઉપર રચાયેલ માનસે જુદીનો વિકાસ કર્યો તથા પોતાના જ્ઞાન-અજ્ઞાન સત્ય-શ્રમ જેવાં પ્રકારે વિકસાવ્યા આથી આગળ તે અતિમાનસની ગ્રાપ્તી કરવા શક્તિમાન બને છે આ ઉત્તરગમનમાં પ્રકાશનું માનસ એક મ્હા છે અને એક અનિવાર્ય તમકો છે તે વિકાસ પામતા સિદ્ધાંત તરીકે માનવીના ઉત્તરગમનના એક તમકાનું સૂચન કરે છે આ વિકાસમાં પોતાની શક્તિની ઉત્તરગામી મ્હાઓને તે પોતાનામાં સમાવે છે આથી આધ્યાત્મિકતા પ્રતિ પ્રકાશની શક્તિ અને માનવીની દિવ્યતા પ્રતિ પ્રગતિ થાય છે પ્રકાશના માનસના ઉદ્ભવ અને

તેના સાચા સ્થાન તરફ ઉધ્વગમનના એ તખ્તોએ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે. પહેલા તખ્તોમાંથી પોતાને અજ્ઞાનમાંથી સંકેતનું, પોતાના બંધારણીય તરવોને એકઠા કરતું અને પ્રારંભના અપૂર્ણ ઘાટ અને પ્રકારો બાંધતું અને ત્યારબાદ પૂર્ણતા પ્રતિ આગેકદમ કરતું આ માનસ અજ્ઞાનની સરદદ ઓગંગીને પોતાના પ્રકાશમાં પહોંચે છે. બીજા તખ્તોમાં સહજ પ્રકાશમાં વિકસના અને ઉચ્ચતર સ્વરૂપો પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં અતિમાનસ સાથે તે જોડાય છે. ત્યાં તે અનિમાનસ હેઠળ તેના એક ભાગ તરીકે કે પ્રતેનિધિ તરીકે રહે છે. આમ સૌ પહેલાં અજ્ઞાનમાં પોતાનામાં પણ, દૈવી જીવન તરફની માનવીના ઉધ્વગમનની, શક્તિ બંધાય છે. ત્યારબાદ આ માનસના પ્રકાશ દ્વારા પૃથ્વી ઉપરની ચેતનામાં અને અતિમાનસની કક્ષા પ્રાપ્ત થયા પહેલાં પણ પ્રકાશિત દૈવી જીવન પામી શકે. આમ પ્રકાશનું માનસ અતિમાનસના આધિપત્ય હેઠળનું કાર્ય છે અને અનિમાનસ ઉપર આધારિત છે.^{૩૭}

ચેતનાના નીચે ઉતરતા ક્રમમાં આ માનસ છેલ્લું છે. તેમાં અતિમાનસ આત્મ-પસંદગી દ્વારા અગોચર રહે છે, તેમ છતાં પ્રકાશના માનસનું હાથ અતિમાનસ જ છે. આથી તેમાં પ્રકાશનું, સત્યનું અને જ્ઞાનનું કાર્ય રહેલું છે અને અચેતન, અજ્ઞાન, તથા બુદ્ધિ તેમાં રથાન નથી. તે જ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન પ્રતિ જાય છે. અહીં હજી આપણે સત્યની ચેતનાની સરદદો છોડીને અજ્ઞાનમાં ગયા હોતા નથી. આ કક્ષાએ આપણે માનસના પ્રદેશમાં હોવા છતાં અતિમાનસ સાથે સંબંધિત છીએ કારણ કે, આ માનસે અતિમાનસની સાથેના અંતર્ય સંબંધને છોડ્યો હોતો નથી. આથી ઉત્ક્રાંતિના ઉતરતા ક્રમમાં આપણે પ્રકાશના માનસની એ કક્ષાએ જોવા છીએ કે એક સોપાન વધુ નીચે ઉતરવાથી અજ્ઞાનની સરદદમાં પ્રવેશવાનું બને છે. ઉત્ક્રાંતિના ઉધ્વગમનના ક્રમમાં આ સંક્રાંતિના તખ્તકે આપણે પ્રકાશને નીરખીએ છીએ, તેના પ્રતિ વળીએ છીએ અને એક પગલું આગળ ભરવાથી આપણે પ્રકાશના પ્રદેશમાં પહોંચી શકીએ છીએ.^{૩૮} આમ આધ્યાત્મિક માનસના

૩૬. The Supramental Manifestation upon Earth Pp. 126-128

૩૭. Ibid P. 130

૩૮. Ibid P. 131

ક્રમમાં શુદ્ધ જ્ઞાનનો પ્રાગંભ આ પ્રકાશમાં માનસથી થાય છે અને વધુને વધુ પૂર્ણતા હાંસલ થતી જાય છે. તે ઉચ્ચતર માનસના ક્રમથી નીચું હોવા છતાં આધ્યાત્મિક માનસના સ્વરૂપનું છે. x

શ્રી અરવિંદની પૂર્ણ પદ્ધતિ

અતિમાનસીય અંતઃસ્ફૂરણો : સામાન્ય ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષીકરણ ઉપર આધાર રાખતા માનસથી પ્રગતિ સાધીને અતિમાનસની કક્ષાની અપરોક્ષાનુભૂતિની પરિસ્થિતિ દર્શાવીને શ્રી અરવિંદે પોતાની પદ્ધતિમાં તેને અને અંતઃસ્ફૂરણોનો સમન્વય કર્યો છે. જેમ જ્ઞાન-અજ્ઞાન કોઈ અલગ અસ્તિત્વ ધરાવતી બાબતો નથી અને અજ્ઞાનનું રૂપાંતર ઉર્ધ્વગમન દ્વારા પૂર્ણ જ્ઞાનમાં થાય છે તેમ અતિમ સત્તાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટેની સામાન્ય બૌદ્ધિક પદ્ધતિમાંથી ઉર્ધ્વગમન દ્વારા અપરોક્ષાનુભૂતિના તબક્કાએ પહોંચી શકાય છે. શ્રી અરવિંદે આ ક્રમ વિગતથી દર્શાવ્યો છે. જ્ઞાનના સ્વરૂપને અનુલક્ષીને જ પદ્ધતિની રચના થઈ

x શ્રી કે. ડી. શેઠનાના મંતવ્ય અનુસાર પ્રકાશનું માનસ કોઈ તબક્કો કે સ્તર નથી. આના સમર્થનમાં તેઓ કહે છે કે પ્રકાશનું માનસ અવતરણ કરે છે એવો કોઈ ઉદ્દેશ્ય શ્રી અરવિંદે કર્યો નથી. પ્રકાશનું માનસ જો આધ્યાત્મિક માનસ રૂપી સીડીના એક સોપાન તરીકે હોત તો શ્રી અરવિંદે ‘ધ લાઈફ ડિવાઈન’માં માનસના તબક્કાઓમાં તેનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો હોત. આ કોઈ એવી જટિલ કે અધરી બાબત નથી કે ‘ધ લાઈફ ડિવાઈન’ ગ્રંથનું પ્રકાશન થયું ત્યાં સુધી સ્પર્શી શકાઈ ન હોય વળી જો શ્રી અરવિંદ અધિમાનસ અને અતિમાનસ જેવી ઉચ્ચ અને જટિલ બાબતો અંગે ઉદ્દેશ્ય કરી શક્યા છે તો આ સ્તરનો ઉદ્દેશ્ય ન કરવાનું કોઈ કારણ નથી. આ કક્ષાએ લૌકિક માનસિકતાનું પ્રકાશના પ્રદેશમાં રૂપાંતર થયું હોવા છતાં પ્રકાશનું માનસ ‘અતિમાનસીય’ હોવા કરતાં ‘આધ્યાત્મિક’ વધુ હોય તેમ જણાય છે. પરંતુ પ્રકાશનું માનસ ઉચ્ચતર માનસના લઘુ સ્વરૂપ તરીકે સદૃશ અસ્તિત્વ ધરાવતી જ્ઞાનની કક્ષા નથી. પ્રકાશનું માનસ તો તેના પૂર્ણ વર્ણનમાં અને તેની સર્વોચ્ચ કક્ષામાં પૃથ્વી ઉપર સત્યના મૂળ સ્વરૂપની પુનઃ રજૂઆત કરે છે (The vision and Work of Sri Aurobindo Pp. 110-111 and 121)

૩૬. શ્રી અરવિંદે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે સામાન્ય માનસિક પ્રકૃતિ અને માનસિક વિચાર મર્યાદિત એતના ઉપર આધારિત છે; જ્યારે અતિમાનસીય પ્રકૃતિ અનંતની શક્તિ અને એતના છે. તે સર્વને એકત્વના દૃષ્ટિબિંદુથી નીરખે છે અને અનેકતા તથા વિવિધતાને આ એકત્વના પ્રકાશથી જુએ છે. તેના સંકલ્પ, વિચારો, લાગણી અને સમજણ આ એકત્વના બનેલાં છે અને તેનાં કાર્યોની બુમિકા પણ આ જ છે. સામાન્ય માનસિક પ્રકૃતિ તો વિચરવાનું, નીરખવાનું, સંકલ્પ કરવાનું, અનુભવવાનું અને સમજવાનું કાર્ય વિભાજનોના પ્રારંભથી કરે છે. આથી અહીં એકતાની સમજણ, આ સ્તરે બંધાય છે. તે એકત્વનો અનુભવ કરે તોયે આ મર્યાદા અને ભિન્નતાની બુમિકા ઉપર તેને કાર્ય કરવું પડે છે. પરંતુ અતિમાનસીય જીવન તો મૂળભૂત, સદૃજ અને અંતર્ય એકતાનું જીવન છે. અતિમાનસીય પ્રકૃતિનું સામાન્ય સ્તરનું માનસિક વર્ણન અત્યંત અમૂર્ત ભાષામાં કે સત્તાના સાચા સ્વરૂપથી ભિન્ન સ્વરૂપમાં થાય છે.^{૩૯} આથી બહુજ્ઞાન માટે માનસના સામાન્ય સ્તરથી આગળ વધવાનું આવશ્યક બને છે. આનું જ્ઞાન એવ વસ્તુ સાથે એતનાના સીધા કે પ્રત્યક્ષ સંપર્કથી પ્રાપ્ત કરી શકાય.^{૪૦} આમ છતાં આ અપરોક્ષાનુભૂતિ ઠોઠ અલગ એવી જ્ઞાનની પદ્ધતિ નથી. તે સામાન્ય મનોમયતાના વિકાસ અને ઉર્ધ્વગમન દ્વારા પ્રાપ્ત થતી કક્ષા છે. ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષીકરણ, તક અને ગણિતની પદ્ધતિ, દંદાત્મક પદ્ધતિ વગેરેનું જે તે ક્ષેત્રમાં મદદ છે અને ઉપયોગિતા પણ છે. વળી પૂર્ણજ્ઞાનની પદ્ધતિમાં અનુભવ અને એતનાના બધા શક્ય પ્રદેશોની જોજ અને સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે. ભૌતિકની જેમ અતિભૌતિક પણ સત્ય છે અને તેને જાણવું એ પૂર્ણજ્ઞાનનો જ ભાગ છે.

અગોચરની જોજ : અતિભૌતિક જ્ઞાન તરંગ કે વહેમ નથી. રહસ્યમયતા પણ અનુભવનું જ એક અંગ છે. સાચા રહસ્યવાદમાં સત્તા અને કુદરતના અગોચર નિયમોને સ્પષ્ટ કરવાં અને અતિભૌતિક સત્યોનું સંશોધન કરવું આવશ્યક છે. રહસ્યવાદી જ્ઞાન, માનસ અને માનસિક શક્તિના અગોચર નિયમો, પ્રાણ અને પ્રાણશક્તિના અગોચર નિયમો, સૂક્ષ્મ-ભૌતિક અને તેની શક્તિના અગોચર નિયમોની જોજ કરવા પ્રયાસ કરે છે. એક રીતે વિજ્ઞાનનું પણ આનું વપણું છે કારણ કે, તે પ્રકૃતિમાં

અદમ્ય એના સમીકરણોને સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને જ્ઞાનના ઉપયોગ દ્વારા કુદરતની શક્તિઓના કાર્યને મુકન કરીને માનવીની મેથામા પ્રયોગે છે ૪૧ આમ તર્ક અને અત સ્ફૂરણા એકમીભૂતના વિરોધી નથી / માનસિક કાર્યથી મુક્ત એવી અત સ્ફૂરણાને શ્રી અગ્નિદે મર્વાચ્ચ અત સ્ફૂરણા કહે છે

બર્ગેમાંનુ મંતવ્ય બર્ગેસા પશુ અત સ્ફૂરણાને જ તત્ત્વજ્ઞાનની સાચી પદ્ધતિ ગણે છે બૌદ્ધિક જ્ઞાન સતત પરિવર્તનશીલ અને અવિભાજિત એવા સત્તા સ્વરૂપને ગદને તેના કૃત્રિમ વિભાજનો કરીને વ્યવહારુ હેતુ અનુસાર તેને સત્ ગણે છે આમ અત સ્ફૂરણાને જ મત્તાના જ્ઞાન માટે યોગ્ય ગણતા હોવા છતાં બર્ગેસા અત સ્ફૂરણાને પ્રાપ્ત કરવા માટેના કષ્ટપ્રયયાસોનું સ્વરૂપ શું છે તે દર્શાવતા નથી ૪૨ તેઓ અત સ્ફૂરણાની મ્દ્યાઓનું સચ્ચન કરે છે કે 'જેમ પ્રાણીની વૃત્તિની આમપાસ બુદ્ધિનો અંશ રહેતો છે તેમ માનવીની બુદ્ધિમાં અત સ્ફૂરણાનો પ્રકાશ સચ્ચાચેતો છે આ પ્રકાશ ઝાંખો છે આમ છતાં તેમાંથી જ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે આ તણખાની પ્રારભની તીવ્રતામાં આપણને આપણા આત્મિક જીવનના સાતત્યની ઝાંખી થાય છે આથી પણ આપણે આગળ વધીએ તો વધુ જીવી તીવ્રતા આપણને જીવનના સિદ્ધાંત તરફ અને આપણા સત્તા મૂળ સુધી લઈ જાય છે ' ૪૩

અતિમાનસીય પરિવર્તનની શરતો શ્રી અરવિંદે બૌદ્ધિક તત્ત્વ કક્ષામાંથી અત સ્ફૂરણાના અને અત સ્ફૂરણાના પણ વિવિધ તત્ત્વકક્ષાઓ અંગે વિગતવાર વિચાર કર્યો છે આના પરિણામે આપણને માનસના નૂતન અને વિવિધ તત્ત્વકક્ષાઓની વિશદ સમજૂતી પ્રાપ્ત થઈ છે આ ઉપરાંત અતિમાનસીય અત સ્ફૂરણાને પ્રાપ્ત કરવાના છેલ્લા તત્ત્વકક્ષાના પ્રયાસો વિષે પણ તેમણે વિગતથી દર્શાવ્યું છે તેઓ કહે છે કે સૌ પહેલાં અતિમાનસીય રૂપાંતર થવું આવશ્યક છે ડાર્વિન કે કુદરતના અંધ યાંત્રિક સુએગમાંથી આગળ જતા માર્ગની પૂર્ણતામાં, સ્વયં-સત્ આત્માના સત્યની પ્રકાશિત અને પ્રમાણભૂત સહજતા પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ આ સર્વાંચ રિચનિ પ્રાપ્ત કરવી કઠિન છે તેમાં માત્ર જીવાત્મા કે પરંપરાની જ પ્રજ્ઞા અને

૪૧ Ibid P 581

૪૨ An Introduction To The Philosophy of Sri Aurobindo P 24

૪૩ Ibid P 25

સંમતિ પર્્યાપ્ત નથી. તેમાં વિશ્વપ્રકૃતિની સંમતિ અને પ્રવૃત્તિ પણ આવરયક છે.

ઉધ્વગમનમાં અવરોધક બનતી કેટલીક બાબતો છે: માનસની યાગિક ટેવ, પ્રાણની ટેવ, વૃત્તિની ટેવ, વ્યક્તિત્વની ટેવ, ચારિત્રની ટેવ તથા માનસિક, જૈવીય અને ભૌતિક જરૂરતો, વલણો, તૃષ્ણા અને બધા પ્રકારની જૂની ટેવોને લીધે થતાં કાર્યો. આ બધામાંથી મુક્ત થઈને આપણે અતિપ્રાકૃતિક પરિવર્તન માટે સમાન પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. અતિમાનસીય પરિવર્તન માટેની આ પહેલી શરત છે.

બીજી શરત આપતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે બાહ્યને બદલે આંતરિક કક્ષાએ અંતઃસૂરણાનું કેન્દ્રીકરણ અને સ્થાન તથા આ નવી ભૂમિકાએ દૃઢ પાથો, એ વ્યક્તિત્વતામાંથી વૈશ્વિક કક્ષાએ ચતુર્દર્પણ, બીજી શરત છે. આ કક્ષાએ સામાન્ય માનવીની ચેતનાની કક્ષાને બદલે યોગીની ચેતનાની કક્ષા હોય છે. આમ ઉધ્વગમનની કક્ષાઓ દ્વારા આપણે આધ્યાત્મિક માનસમાંથી અતિમાનસીય કક્ષાએ પહોંચી શકીએ છીએ. જે અતિમાનસીય શક્તિ પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાનું શરૂ કરે તો આ કક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકાય. પરંતુ તેને માટેની શરત એ છે કે અતિમાનસીય પ્રકાશને ઝીલવા માટે વિશ્વ-પ્રકૃતિ તૈયાર હોવી જોઈએ. સામાન્ય કુદરત અને તેની શક્તિ તથા અતિમાનસીય શક્તિ વચ્ચે ધણી મોટી અસમાનતા છે. આથી આ પ્રકૃતિ અપુખ્ત હોય તો અતિમાનસીય પરિવર્તનની આ ત્રીજી શરત પરિપૂર્ણ બનશે નહાં. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે નિમ્ન કક્ષાની પ્રકૃતિ કાં તો અતિમાનસીય સર્વોચ્ચ પ્રકાશ ઝીલી શકે નહીં કે ઝીલે તો પ્રાપ્ત કરી શકે કે પ્રતિક્રિયા કરી શકે નહીં. વળી જે પ્રાપ્ત કરી શકે તોપણ પોતાનામાં તેને ભેગવા શકે નહાં. જ્યાં મુઘી વિશ્વ-પ્રકૃતિ કે કુદરત તૈયાર ન હોય ત્યાં મુઘી અતિમાનસીય શક્તિને પરાક્ષ રીતે કાર્ય કરવું પડે છે. આમ તેને અતિમાનસ કે અંતઃસૂરણાની વચગાળાની શક્તિઓ દ્વારા કાર્ય કરવાનું રહે છે.^{૪૪} અતિમાનસીય કક્ષાએ તો વિચાર, તાત્કાલિક દ્વારા જ્ઞાનના સ્વરૂપને હોય છે તાત્કાલિક અને દૃષ્ટિ એક જ દૃષ્ટિપાતમાં સત્યને તેના હાર્દમાં, તેની સમગ્રતામાં અને તેના વિભાગોમાં નોંરખી લે છે.^{૪૫}

^{૪૪}. Ibid Pp. 824-828

^{૪૫}. The Synthesis of yoga P. 777

જ્ઞાનની યોગપદ્ધતિ શ્રી અરવિદ અત મૂરખાની સર્વોચ્ચ સ્થિતિમાં
 'મનુષ્ય' અને 'યનુ' મને એક ગણે છે આવી પરિસ્થિતિ સર્વોત્તમ એના
 પૂર્ણ યોગની પદ્ધતિ છે યોગ આપણા અંતરાત્માને સત્તા તરીકે ઓળખે
 છે અને તેથી યોગની પદ્ધતિ નિમ્ન કક્ષાના જ્ઞાનની પદ્ધતિથી ભિન્ન છે
 નિમ્ન કક્ષાનું જ્ઞાન ધૃત્યર પ્રતિ બાલ અને પરોક્ષ રીતે આગળ વધે છે
 જ્યારે યોગ ત્યા પ્રત્યક્ષ રીતે પહોંચે છે માત્ર યોગની પદ્ધતિ દ્વારા
 જ સત્તા સાચી તાદાત્મ્યનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાં જ્ઞાતા જા
 અને સત્તા એક અને અભિન્ન છે આ માટે એકનગ્રી એકાગ્રતા દ્વારા સત્તા
 પ્રયેની અભિમુખતા કેળવવી જોઈએ શ્રી અરવિદ કહે છે કે સત્ય સાથે,
 જેય સાથે એક થવામાં જ અતિમાનસીય જ્ઞાન ઉત્તમ રીતે પ્રાપ્ત
 થઈ શકે નોથી પ્રત્યક્ષ એનામાં જેયને પોતાનાથી અનગ નહી, પરંતુ
 પોતાના પૈત્રિક આત્માના ભાગ તરીકે અનુભવાય છે આ સર્વોત્તમ અને સપૂર્ણ
 જ્ઞાનના પશ્ચિમે પ્રાપ્ત થવી અતિમાનસીય દષ્ટિ, માનસને માટે જે અમૂર્ત
 છે તેને મૂર્ત બનાવી શકે છે ૪૬ સામાન્ય મનોમય કક્ષાનો માનવી પોતાના
 અનુભવ અને મનોમયતાની વિશાળતા કે સક્રિયતા અનુસાર નિર્ણીત
 થયેન ક્ષેત્રમાં વિચારો અને કાર્ય કરશે જ્યારે અતિમાનસીય માનવાનું
 ક્ષેત્ર સમગ્ર પૃથ્વી અને તેની પાછળ ગ્રહો સત્તા બીજા સ્તરો પણ હશે

જ્ઞાનના યોગની પદ્ધતિમાં દષ્ટિને અંતર તરફ વાળીને બાહ્ય અભિ
 વ્યક્તિમાં રહેન 'એક' એવી સનાતન સત્તાને પામવાની છે નિમ્ન કક્ષાનું
 જ્ઞાન માણ અભિ વ્યક્તિઓ માથે જ સમર્પિત છે આથી ઉચ્ચ જ્ઞાનમાં
 આ જેની અભિવ્યક્તિઓ છે તે સત્તા પ્રતિ ઉર્ધ્વગમન કરવાનું છે આ
 કાર્ય તે એકની જ માટે આવશ્યક એવી ત્રણ ક્રિયાઓ દ્વારા કરે છે શુદ્ધિકરણ
 એકાગ્રતા અને તાદાત્મ્યીકરણ

ઉર્ધ્વગમનની ક્રિયાઓ શુદ્ધિકરણનો હેતુ સમગ્ર માનસિક સત્ત્વ
 ની સત્તાનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પાડે તેનું બનાવવાનો છે આનું ગણ
 એ છે કે સામાન્ય કક્ષાની માનસિકતામાં તે વિશ્વની ભૌતિક અને માનસિક
 દષ્ટિઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ ગૂંચવણનું પ્રતિબિંબ પડતું હોય છે અનેક
 લક્ષી તૃણાઓ પાછળ દાડતા નિયામોને અને સંકલ્પને આપણે સર્વના
 મૂળમાં રહેન અનંતન સત્ પ્રત્યે કેદિત કરતા અર્થએ આ ઉપરાંત સામાન્ય

માનસિકતાએ આપણી અને સત્ વચ્ચે ઉત્પન્ન કરેલો દ્વેતનો પટો દૂર કરવો જોઈએ / જાણ જ્ઞાન તો સામાન્ય ધ્યાન અને પ્રત્યક્ષીકરણ દ્વારા મેળવી શકાય જ્યારે આત્મિક, અગોચર અને હિચ્ચ સત્ય તો પોતાની મેળે જાણ ઉપર માનસની સંપૂર્ણ એકાગ્રતા દ્વારા પ્રકટ થઈ શકાય, તથા સંકલ્પની પૂર્ણ એકાગ્રતા દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય વળી એકવાગ પ્રાપ્ત કર્યા બા તેને કાયમી રીતે ધારણ કરવાની અને તેની સાથે પોતાના એકતા પ્રાપ્ત કરવાની રહે કે તાદાત્મ્યીક થી એ પૂર્ણ જ્ઞાન અને સત્યની પ્રાપ્તિના આવશ્યક શરત છે આ કાર્ય નીચી કક્ષાની જ્ઞાનની પદ્ધતિ નથી શકે એ આત્માવિદ છે આપણે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે બૌદ્ધિક સત્યનું જ્ઞાન નથી ઈશ્વર અને આપણા પોતાના અંગે તથા વિશ્વ વિશે માનસિક પ્રત્યયો પ્રાપ્ત કરવા એ બુદ્ધિ માટે યોગ્ય છે જ, પરંતુ આત્મા માટે તે સંપ્રતિષ્ઠિત છે આનું મૂલ્ય એ કે જે આ પ્રત્યયો દ્વારા આપણે અનંત મત્તનું સચેત સર્જન બની શકતા નથી / ભાગનીય પ્રાચીન ધિયાગ દ્વારા અનુભવ જ્ઞાન એમને આ માનુષ્યમાં અને પ્રત્યેક દર્શનમાં સર્વોત્તમ નત્યને સારણ બની ચેવના આ જ્ઞાનમાં આપણે આ સર્વોચ્ચ મત્ત બનવાનું છ ૪૭ વેદના દંડાઓ અનુભવ જ્ઞાન એમને દૈવી સાનનિકતાએ અનંત સર્વોત્તમ અનંતતાએ પરોચન, તેમાં ગુહ્ય, તેને ધારણ કરવું તે થવું, તે જાણવું, તેના અસર અનુભવની અને પોતાની સમગ્રતામાં તે 'એક'ને વ્યક્ત કરવું ૪૮

યોગપદ્ધતિનું મહત્ત્વનારી દર્શનબિંદુ . સવના શરત માટે માનસની એકાગ્રતા અને સત્ત્વની તાત્ત્વિક લીધે સૌ પડેના દેરી સત્તાનું બૌદ્ધિક પ્રત્યયોંકરણ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી આગળ અતરંગરણ દ્વારા સત્તાનાં જાણી થાય છે પરંતુ આ રીતે અમુક હનથી આગળ વધી શકાય નહીં આ કાર્ય તો માત્ર યોગની નિશિદ પદ્ધતિથી જ થઈ શકે તેમાં સત્તાના પૂર્ણ પ્રતિમિલન માટે આપણા સમગ્ર અગ્નિત્વનું પદ્ધતિસરનું એવ શુદ્ધિકરણ આવશ્યક છે આ પદ્ધતિમાં નિમ્મ કક્ષાના જ્ઞાનની અપૂર્ણ એકાગ્રતાઓને બંને સંપૂર્ણ એકાગ્રતા અસ્પષ્ટ અને મિનઅસ કારક તાત્ત્વિકરણને બંને સંપૂર્ણ પ્રગટ અને અસરકારક મેવા અંતરવતા સાધુત્ત્વનું તાદાત્મ્યીકરણ પ્રાપ્ત થાય છે

પોતાના માર્ગમાં કે પોતાની સિદ્ધિમાં યોગ નિમ્ન કક્ષાના સ્વરૂપોને તરછોડતો નથી નિમ્ન કક્ષાને તરછોડતું આધ્યાત્મિક વ્યવસ્થા અતિમાત્રાનું અને વિશ્વની પારતત્વિકતાને નકારતું વ્યવસ્થા છે સાચી યોગપદ્ધતિમાં જે ભિન્નના છે તે પોતાના ધ્યેયને અનુકૂળ પદ્ધતિઓના વિશિષ્ટીકરણમાં, પોતાના ધ્યેયની ઉચ્ચતા, વિશાળતા અને તીવ્રતામાં છે. તેમાં નિમ્ન કક્ષાના સ્વરૂપોને ઉર્ધ્વગમનમાં સાથે સાકળીને તેનો સહાયક તરીકે ઉપયોગ થાય છે. યોગની આ સમગ્ર પદ્ધતિ મનોવૈજ્ઞાનિક છે વળી તે પૂર્ણ મનોવૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન માટેની સપૂર્ણ તાલીમ છે. ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર માટે પોતાના સત્તા સિદ્ધાંતો દ્વારા અને તત્ત્વજ્ઞાનની સામગ્રીના આધારે તે પ્રારંભ કરે છે અને તત્ત્વજ્ઞાન જે ઔદિક સમજણ આપે છે તેને વિચારથી આગળ દૃષ્ટિમાં અને સમજણથી આગળ પ્રાપ્તિ અને સાક્ષાત્કારમાં સર્વ જાય છે તત્ત્વજ્ઞાન જેને દૂરનું અને અમૂલ્ય ગણીને છોડી દે છે તેને યોગ આધ્યાત્મિક નકરનામાં અને ચેતનવત્તા સદાસમાં લાવે છે. યોગનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર સર્વમાં ઈશ્વરને નીરખે છે તે વિજ્ઞાનની સામગ્રીમાં, તત્ત્વજ્ઞાનની તારવણીઓમાં અને શુભના સ્વરૂપોમાં ઈશ્વરને જ નીરખે છે ૪૮

આમ શ્રી અરવિંદની પૂર્ણ પદ્ધતિ યોગની પદ્ધતિ છે અને તેમાં અનંતનો તર્ક આધ્યાત્મિક અતસ્ફૂરણ અને તેની કક્ષાઓનો સમાવેશ થાય છે અહીં સ્વૈચ્છિક કક્ષાની પ્રાપ્તિ નિમ્ન કક્ષાના નાશ દ્વારા નાશ નહીં, પણ તેના ઉર્ધ્વગમનમાં થાય છે આથી શ્રી અરવિંદની પદ્ધતિની સમગ્રતામાં વિવિધ પદ્ધતિઓનો સમાવેશ અને સુખમ સમન્વય થયો છે અને પરિણામે તત્ત્વજ્ઞાનની એક મૌલિક અને પૂર્ણ પદ્ધતિની પ્રાપ્તિ થઈ છે.

૪૯ The Synthesis of Yoga Pp 478-481

સદર્શન થો

- ૧ Sri Aurobindo The Life Divine (1965) India Library Society N y
૨. Brightman An Introduction To Philosophy (1963) Holt Rinehart
- ૩ Bhattacharya The Principles of Philosophy (1959) Calcutta University

- ४ Frank Thilly A History of Philosophy (1955)
Allen and Unwin
- ५ R N Beck (Ed) Perspectives In philosophy
(1969) Holt Rinehart
- ६ Bergson : Creative Evolution (1944) The
Modern Library N Y
- ७ Sri Aurobindo The Synthesis of Yoga (1965)
Sri Aurobindo Ashram
- ८ Satprem Sri Aurobindo or The Adventure of
Consciousness (1968) Sri Aurobindo Ashram
- ९ Sri Aurobindo The Supramental Manifestation
Upon Earth (1952) Sri Aurobindo Ashram
- १० Sethna The Vision and Work of Sri Aurobindo
(1968) Sri Aurobindo Ashram
- ११ Maitra An Introduction To The Philosophy
of Sri Aurobindo (1965) Sri Aurobindo
Ashram

પ્રકરણ ૫ બ્રહ્મ અને ઇશ્વર

અ બ્રહ્મ

માનવીની માહિત્યાકાંક્ષા

વિવિધતા અને વિરોધોની સમજણના પ્રયાસો યુગોથી માનવીએ પોતાના વિચારમાં જેને સર્વોચ્ચ ગણ્યુ છે તેને પ્રાપ્ત કરવા સતત પ્રયાસો કર્યા છે સર્વોચ્ચ સત્તા કે ઇશ્વરને ઓળખવામાં, પૂર્ણતા પ્રત્યેના વ્યવહાર, શુદ્ધ સત્ય અને અભિચિત આનંદના તથા રહસ્યમય અમરતાના માનવીના ખ્યાલોમાં આ પ્રયાસોની અભિવ્યક્તિ થયેલી છે માનવજાતના ઉપકાળથી આ અક્ષીપ્ત અવિગતપણે જોવા મળે છે આજે પણ કુદરતની બાજુ બાજુના સફળ વિશ્લેષણથી તૃપ્ત થયો હોવા છતાં, માનવી મંતોપ પામ્યો નથી તેની આકાંક્ષા માટે તો ઇશ્વર, પ્રકાશ સ્વાતંત્ર્ય અને અમરત્વનું પ્રાચીન જ્ઞાનનું સમીકરણ અતિમ ધ્યેય રહ્યું છે જ્યાં સુધી સમગ્રતાએ ન પહોંચે ત્યાં સુધી માનવીના વિચારને જ પ વગેરે નથી ઇશ્વર, પ્રકાશ, સ્વાતંત્ર્ય અને અમરત્વ જેવા આદર્શો, માનવી માટે, એકીસાથે પોતાના સામાન્ય અનુભવની નિરોધી બામતો તેમ જ ઉચ્ચતર અને ઊંચા અનુભવની પણ બામતો છે^૧ વિવિધતા અને વિરોધોને સમજાવતા એવા પૂર્ણ સત્યને પ્રાપ્ત કરવા માનવી પ્રયત્નશીલ રહ્યો છે

એકતાની પ્રાપ્તિના પ્રયાસો પોતાની સામાન્ય કક્ષાની માનસિક મર્યાદાને કારણે વ્યક્તિ પોતાના સત્તે સંપૂર્ણ ઐક્યમાં પીછાતી શકતી નથી અને તેથી કંમલ આગળ વધે છે તેની સમક્ષ વિવિધતાઓ દ્વારા એકતા રજૂ થાય છે વળી માનવીની જ્ઞાનની શોધ, તેની અનેકમુખી વિવિધતાના સારરૂપ ત્રણ મૂળભૂત તત્ત્વો સાથે સંકળાયેન છે આ છે માનવી, વિશ્વ અને ઇશ્વર^૨ જ્ઞાન માટે આ ત્રણેય કક્ષાના સત્તી એકતાનું પ્રત્યક્ષીકરણ અગત્યનું છે એકતાના સાક્ષાત્કાર વિના આ નજીકથી કોઈ વિશેષ જ્ઞાન

સંપૂર્ણ બની શકે નહીં. દરેકની પોતાની પૂર્ણતા એ દરેક માટે એકનાની પ્રત છે. દરેકને પૂર્ણતામાં જાણવાથી ત્રણેય આપણી ચેતનામાં એક બને છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનમાં બધું જ્ઞાન એક અને અવિભાજિત બને છે.^૩

માનવીના ચિંતનના ઇતિહાસમાં સત્તી ઉપરોક્ત ત્રણેય કક્ષાઓ નકારવાનો પ્રયાસ થયેલો છે. માનવીએ પોતાના સાંચા સત્તને, વિશ્વના સાંચા સત્તને અને ઇશ્વરને નકાર્યા છે. પરંતુ સાથે આ અસ્વીકારમાં જ્ઞાન માટેના માનવીના પ્રયાસની એ જ સતત આવશ્યકતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.^૪ આનું કારણ એ છે કે આ ત્રણેય કક્ષાઓની એકતા હાસલ કરવાની લાગણી માનવી અનુભવે છે-પછી ભલે આ એકતા, ત્રણમાંથી ગમે તે બેને બાદ કરીને કે બાકી રહેલ ત્રીજામાં બેળવાને તે પ્રાપ્ત કરે.

આ એકતા પ્રાપ્ત કરવા માટે માનવી પોતાને જ માત્ર કારણ તરીકે સ્વીકારીને બાકી બધાને પોતાના માનસના સર્જન તરીકે ગણે છે. આત્મનિષ્ઠ આદર્શવાદ અને માનસવાદનું આવું મંતવ્ય છે. કેટલીકવાર માનવી પ્રકૃતને જ સ્વીકારીને બાકી બધાને પ્રકૃતિ-શક્તિની બાબતો ગણે છે. આવું મંતવ્ય વિજ્ઞાન અને ભૌતિકવાદનું છે. ઇશ્વર કે બ્રહ્મને જ સ્વીકારીને બાકી બધાને શ્રમ ગણતું મંતવ્ય અનિર્વચનીય માયાનો આશરો લે છે. આ છે કેવલાદ્વૈતનું અતિમાત્રાનું દૃષ્ટિમિત્ર. સર્વેશ્વરવાદ ઇશ્વરને સ્વીકારીને બીજા બેને નકારે છે. બધાના અસ્વીકાર દ્વારા શૂન્યવાદ, અમાપ શૂન્યમા, બધાને એક કરવા પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ બધા નકારમાંથી કોઈપણ પૂરો સંતોષ આપી શકે તેમ નથી. વળી તેમાં સમગ્ર સમસ્યાનું નિવારણ નથી. ઇશ્વરનો ઇન્કાર એ પોતાના સર્વોચ્ચ અને અંતિમ સત્તનો અને પોતાની સાચી જોગનો જ ઇન્કાર છે. પ્રકૃતિવાદી અનીશ્વરવાદના યુગો હમેશા ટૂંક-શુભી જ રહ્યાં છે કારણ કે, તે માનવીમાં રહેલ અગોચર જ્ઞાનને કદી પણ સંતોષ આપી શકે નહીં. આથી ગમે તેવું તાર્કિક રીતે સંપૂર્ણ અને કૌશલ્યપૂર્ણ નિરાકરણ હોય તોપણ તે જ્ઞાનનો અંતિમ શબ્દ બની શકે નહીં ઉપરોક્ત ત્રણેય પાસાં કે સત્તી ત્રણેય કક્ષામાંથી કોઈને પણ અવગણવાથી સાચી

૩ Ibid P. 615

૪. Ibid P. 613

એકતા પ્રાપ્ત થતી નથી. વ્યક્તિ અને વિશ્વ બન્નેને ધ્વજ દે હૃદયની આવરણકતા રહે છે: આ ધ્વજની એકતામાં બંધાનો સ્વીકાર છે. આમ એકતા માટે માનવીએ આ મર્યાદિત ધ્વજની કક્ષાએ પહોંચવાનું છે.

નિરાકરબુદ્ધિના પ્રયાસો : /શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે વ્યક્તિને અને વિશ્વને નકારીને ધ્વજને સ્વીકારી શકાય નહીં કારણ કે, તેથી તો આ સમસ્યાના નિરાકરબુદ્ધિ દૂર જવાનું બને છે. વળી તેથી તો માનવી પોતે અને વિશ્વ, સમગ્રતા ન શકાય તેવું હેતુવિદીન ગદ્ય બની રહે છે. આવું નિરાકરબુદ્ધિ માનવીની બુદ્ધિના અમુક અંશને સંતોષ આપી શકે છે. દા. ત., અનિબીતિકનો ઇન્કાર ભૌતિક બુદ્ધિને સહેલાઈથી સંતોષી શકે પરંતુ તેના હૃદય, સંકલ્પ અને શક્તિશાળી તીવ્ર અંગને સંતોષ આપી શકે નહીં. આથી બંધાને એકમૂલે સાક્ષીતા અને જ્યાં પ્રકૃતિ માનવીમાં અને માનવી પ્રકૃતિના પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે તથા આ બન્ને પોતાને હૃદયમાં પીઠાને એવા અંતિમ સત્ત્વે શોધવાની માનવીની મહેન્ટ છે. આવું કારણ એ છે કે અંતે તો માનવી અને કુદરતમાં દૈવી તરતની પોતાની આત્મ-અભિવ્યક્તિ છે.^૫

વ્યક્તિ અને વિશ્વ હૃદયની શક્તિની અભિવ્યક્તિ છે. વિવિધતામાં વિમ્તગિત દેવી સત્તા વેયકિતક સત્ત્વે આત્મા છે પોતાના વિશે અને વિશ્વ વિશેના જ્ઞાન દ્વારા માનવી હૃદય વિશેના જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અન્યથા નહીં. /હૃદયના અભિવ્યક્તિઓના ઇન્કાર દ્વારા નહીં પણ અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનના પરિણામોની મર્યાદામાંથી મુક્ત થઈને તે આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે આ કાર્ય એક અભિવ્યક્તિ તરીકે પોતાના દ્વારા કે બીજા અભિવ્યક્તિ તરીકે વિશ્વ દ્વારા કરી શકે છે. માત્ર પોતાના જ દ્વારા આ કાર્ય કરવાથી માનવી અવ્યાખ્યેયમાં ભળી જઈ શકે છે પરંતુ, વિશ્વને તે શુભાવે છે માત્ર વિશ્વ દ્વારા જ કાર્ય કરવાથી પોતાની વ્યક્તિમત્તાને કાં તો વૈશ્વિક અવૈશ્વિકતામાં એકરૂપ કરશે અથવા તો તે વૈશ્વિક-શક્તિનું અવૈશ્વિક વાદન બનશે. પરંતુ બન્નેના સરખા અને પૂર્ણ સમન્વયથી અને દૈવી સત્તાના બંધા પાસા ગ્રહણ કરીને આગળ વધવાથી તેની પરિપૂર્ણતા હાસલ કરી શકાય છે. આમ વિશ્વના અને હૃદયના જ્ઞાન દ્વારા માનવી સ્વ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે

છે તથા પોતાના વૈયક્તિક સત્ત્વું સર્વોચ્ચ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરે છે. પોતાના અદ્યતી આગળ વધીને વિશ્વઅધુત્વમાં અને આ બન્નેથી આગળ વધીને આધ્યાત્મિકતામાં ઈશ્વર સાથે અને ઈશ્વરમાં પોતાની અને કુદરતની એકતા, માનવી અનુભવે છે. આમ માનવી બાકીના વિશ્વ સાથે પોતાની એકતા કુદરત કે માનવજાતમાં શોધે છે કે ઈશ્વરમાં શોધે છે અને દૈવી સત્તા સાથેની એકતા પ્રતિ આગળ વધે છે. મહદ્ અંશે આ બન્ને માર્ગોએ માનવી પ્રયાતન કરે છે અને પોતે પ્રાપ્ત કરેલ અપૂર્ણ શોધખોળના સંદર્ભમાં, હિતમ લાગતા કમશ : નિરાકરણોમાં, પોતાને નિયત કરવા સતત પ્રયાસ કરે છે. આ કાર્યમાં પ્રકૃતિ અને ઈશ્વર અંગેનું તેનું જ્ઞાન સદાયજૂત થાય છે.^૬

આમ છતાં માનવીનો સામાન્ય તર્ક બૌદ્ધિક માનસને સંતોષ આપતો હોવા છતાં ત્રેવડી ભૂમને પાત્ર રહે છે. જ્ઞાન અને મર્યાદિત સત્ વચ્ચે પૂરી ન થકાય તેનું અતર ઉત્પન્ન કરવાની ભૂત, વિરોધના નિયમને અત્યંત સરળ તથા જડ જેવો ચૂસ્ત બનાવીને બીજા ક્ષેત્રોમાં તેનું અનધિકૃત ઉપયોગન કરવાની ભૂન, અનતમાં જેનાં મૂળ છે તેવી બાજુઓને સમજના સદર્ભમાં લેવાની ભૂત.^૭ આથી માનવીના માનસને ધ્વજ અંતર્ય તેમજ પાદગામી, વૈશ્વિક તેમ જ વૈયક્તિક, 'એક' તેમ જ અનેક એકીસાથે હોય તે, વિરોધી બાજુઓ લાગે છે જ્ઞાનના આ વિરોધાભાસી સ્વરૂપને શ્રી શંકરાચાર્ય 'અનિર્વચનીય' કહે છે તો શ્રેણી તેને અબૌદ્ધિક 'કાર્મિક' કહે છે. લાઠ-બનીઝને, આ મઠે, 'પૂર્વસ્થાપિત સુમેળ'નો આશરો લેવો પડ્યો છે.

ભારતીય તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિચારધરમા અભિગમોની ભિન્નતાને કારણે જ્ઞાન વિષેના વિભિન્ન ખ્યાલો રચાયા છે. આ ખ્યાલોના સંદર્ભમાં શ્રી અરવિંદનો સમન્વયવાદી અભિગમ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

જ્ઞાન અંગેના વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ

ભૌતિક જ્ઞાન : પ્રો. સેમ્યુઅલ એલેક્ઝાન્ડર અનુસાર પોતાની તદ્દન સરળ અને સૌથી મૂળભૂત અભિવ્યક્તિમાં વિશ્વ, બધાને સમાવતું સ્થળ-કાળ છે. આ સ્થળ-કાળમાંથી પ્રાથમિક ગુણોની, ગૌણ ગુણોની, પ્રાણની

અને માનસની ક્ષાએની અભિવ્યક્તિ યર્ષ છે. કુદરતની દ્રવે પૃથ્વીની ક્ષા અભિવ્યક્ત યર્ષ નદી' હોવાથી તેને વર્ણવી શકાય નહીં. આ ક્ષાને તે દેવ (Deity) કહે છે. તેના મતે આ બધી ક્ષાઓ માયા હૃદયવે છે અને તેને સમન્વવવાના પ્રયામેની મર્યાદા છે. આથી ચૈતાનિકોને થીખ આપતાં તે કહે છે કે ઉત્તર આપી ન શકાય તેવા 'તાત્ત્વિક ધેણ'ના પ્રાનોમાં તેજે સડોવાવું જોઈએ નહીં. ભૌતિક-રાસાયણિક ગુણધર્મોમાંથી જીવનની ઉત્પત્તિ સમન્વવનાં તે કહે છે કે નિમ્ન ક્ષામાંથી જીવનમાં આપુ રહેતા લક્ષણો નિમ્ન ક્ષાના વિસ્ફોટ ગુણો નથી; તે છે સમગ્ર અસ્તિત્વને સમાન એવા રચન-કાળના લક્ષણો.^૮ આમ ભૌતિકતા, જૈનીયતા અને માનસિકતા તરીકેના આનુભવિક ગુણો વિવિધ ક્ષાની રચન-કાળની ગોઠવણીની જટિલતા ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ અહીં એલેક્ઝાન્ડર આનુભવિક વસ્તુ-વિદીન કેવળ રચન-કાળ, પ્રારંભથી જ સર્જનાત્મક પ્રેરકતાથી, કેમ સભર છે તે સમન્વવતા નથી.^૯ આમ સમગ્ર સત્તા મૂળ તરીકે રચન-કાળને લેવું મંતવ્ય સત્ કે બ્રહ્મને ભૌતિક ગણે છે. સર્વવ્યાપી પ્રેરકત્વ વિના ભૌતિક બ્રહ્મની સમજૂતી અધૂરી જ રહે છે. થી અરવિંદ કહે છે કે સમગ્ર જીવન અને સત્ત્વું સત્ત્વ સર્વવ્યાપી સત્તા છે. બ્રહ્મ સર્વનો પ્રારંભ અને અંત છે. આપણી, એકતા પ્રાપ્ત કરવાની ઉનાવળમાં, આપણે અનંત સત્તાને તેના એક પાસા તરીકે લઈને બાંજીને અવગણીએ છીએ. આથી આપણે સાચી એકતાને બદલે અવિભાજિતત્વું જ વિભાજન કરીએ છીએ.^{૧૦} આમ રચન-કાળને બધાતું મૂળ લેવા છતાં એકાંગી અભિગમને કારણે એલેક્ઝાન્ડરનું મંતવ્ય અવધાર્ય બન્યું છે.

પ્રાણમય બ્રહ્મ : પોતાના પ્રાણ-શક્તિ કે જીવન-શક્તિના સિદ્ધાંતમાં બર્ગસાં પ્રાણમય બ્રહ્મનો ખ્યાલ લે છે. તેમના મતે પ્રાણશક્તિ સનાતન એવો સર્જનનો સિદ્ધાંત છે. આ અંતિમ સત્ત્વે તે સતત પરિવર્તન કે પ્રક્રિયા જ ગણે છે. પ્રાણશક્તિના રફાટ કે સ્રોતનું કેન્દ્ર પણ માત્ર પ્રક્રિયા જ છે.^{૧૧} મંતવ્ય એકતત્ત્વવાદી ચેતનવાદ ગણી શકાય. એલેક્ઝાન્ડર સર્વને સમાવતી ગતિની પદ્ધતિ તરીકે રચન-કાળથી પ્રારંભ કરે છે; બ્યારે બર્ગસાં રચનથી

૮. Perspectives In Philosophy Pp. 145-146

૯. Sri Aurobindo's Philosophy of Evolution P. 175

૧૦. L. D. P. 35

૧૧. Creative Evolution P. 271

મુક્ત શુદ્ધ કાળથી શરૂ કરે છે. એલેક્ઝાન્ડરના સ્થળ-કાળના સિદ્ધાંત-કર્તા અર્ગસાનો સિદ્ધાંત વધુ સમૃદ્ધ હોવા છતાં અનંત વૈવિધ્યમય સ્વરૂપોને સમજાવવા માટે પર્યાપ્ત નથી. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે જે હજી અનભિવ્યક્ત છે તે કાળવિહીન છે અને તે પોતાની પ્રક્રિયા સમયમાં અભિવ્યક્ત કરે છે.¹¹ આ બંને એક જ સનાતન તત્ત્વની સ્થિતિઓ છે. એક છે અનંતની અચલાયમાન સ્થિતિ અને બીજી છે ચક્રાવમાન સ્થિતિ. સત્તાની મૂળ સ્થિતિ તો સ્થળ-કાળથી પર છે. સ્થળ-કાળ તો એક જ સત્તાના આત્મ-વિસ્તારના આપણે આપેલાં નામો છે. સ્વરૂપો અને વસ્તુઓને સાથે ધારણ કરવા માટેનો બ્રહ્મનો વિસ્તાર એ સ્થળ છે અને પોતાની આત્મ-શક્તિથી સ્વરૂપો અને વસ્તુઓની ગતિ માટે બ્રહ્મનો આત્મ-વિસ્તાર એ સમય છે.¹² આમ બંને એક જ સત્તાના આત્મ-વિસ્તારના બે પાસાં છે. આથી માત્ર સમયને જ મૂળભૂત સત્તા ગણી શકાય નહીં.¹³

માનસિક બ્રહ્મ : હેગલ માનસિક બ્રહ્મનો ખ્યાલ પ્રતિપાદિત કરે છે. તેના મતે જેનું આ વિશ્વ બાહ્ય અભિવ્યક્તિ છે તે આત્મ-ચેતનાનો આત્મ-ભિન્નતા અને આત્મ-પરલક્ષિતાનો સિદ્ધાંત બ્રહ્મ છે. તે કહે છે કે સત્ય એ સમય છે. પરંતુ સાથે દર્શાવે છે કે પોતાના વિકાસની પ્રક્રિયા દ્વારા તે પોતાના સ્વરૂપની સંપૂર્ણતા હાંસલ કરે છે. આમ બ્રહ્મ કે અંતિમ સત્તને આવશ્યક રીતે એક પરિણામ તરીકે ગણવું જોઈ એ પ્રારંભમાં સૌ પહેલાં અભિવ્યક્ત થયેલ બ્રહ્મ માત્ર વૈશ્વિક જ છે. આત્મ ચિંતન અંતિમ પરિણામનું સત્ય છે અને તેમાં પરિણામ તથા પરિણામ પ્રતિ લઈ જતી પ્રક્રિયા વચ્ચે વિરોધ નથી.¹⁴

આમ હેગલનો બ્રહ્મ સંપૂર્ણ વિચાર છે અને વિચારનો સિદ્ધાંત સાતત્યનો છે. હેગલના આ પૂર્ણ વિચારના સિદ્ધાંતમાં વિકાસની બધી કક્ષાઓનો સમાવેશ થાય છે. આમ અંતિમ સત્તા કે બ્રહ્મના ખ્યાલમાં હેગલ સાતત્યનો અને વિકાસનો ખ્યાલ લે છે. વિશ્વમાં આની અભિવ્યક્તિના સૌથી સામાન્ય સ્વરૂપને તે ઇનિહાસ ગણે છે.¹⁵ વળી તે માને છે કે

11. L. D. P. 325

12. Ibid P. 346

13. Perspectives In Philosophy Pp 208-209

14. Sri Aurobindo's Philosophy of Evolution P. 176

વિચારના વિકાસના તાકિદ તિલ્કાનોને વિષ્ણુ અનુભવે છે. આ રીતે તેમણે માનવીની અભિપ્રાયની સામાન્ય ચેતનાને સદાચે અને વિચારની મદદથી જ્ઞાનના આપણી રંગના કરે છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જ્ઞાન તક' દ્વારા અવધાન્યેય છે. તેને આધ્યાત્મિક અનુભવની મનોમય કક્ષામાં પ્રાપ્ત કરી શકાય. દ્વંદ્વામય જુદા આધ્યાત્મિક મનોની નિર્ગમક દોષ શકે નથી. તે અમૂર્ત વિચારને પારસ્પરિકતાએ મજે છે અને આપણા અત્માની સમય અને આપણા દષ્ટાંતોને મૂળ મીને નીગળી નથી.^{૧૧} આથી તેમણે જ્ઞાનનો આપણ કૃત્રિમ અને અમૂર્ત છે. અનંત સત્તાની પ્રક્રિયાઓમાં તક' છે; પરંતુ તે માનસિક કે જૌદિક નથી. તે છે આધ્યાત્મિક અને અનિ-માનમીય તક'.^{૧૨} તક'નો સામાન્ય અનુભવ ઉચ્ચતર સ્તરો માટે ઉપયોગી શકાય નથી.^{૧૩} અનંતની વિશ્વપ્રક્રિયા સમજવા માટે ચેતનાએ મર્યાદિત તક'થી આગળ નથીને અનંતની ચેતનાના મંપક'માં ગ્લાવતું નેત્રીએ.^{૧૪} આપણી મર્યાદિત ચેતનાના માત્ર ચિસ્તા દ્વારા નથી પણ તેના આધ્યાત્મિક ફાંતરમાં જ્ઞાનને પામી શકાય. વળી શ્રી અરવિંદ અનુસાર માત્ર આપણા જ પ્રવૃત્તિથી જ્ઞાન સુધી પહોંચી શકાય નથી. આને માટે અનિમાનસીય સત્તાનું અવતરન આવરણ છે.^{૨૦}

જ્ઞાનની સમગ્રતા : આમ અંતિમ સત્તાના સ્વરૂપની સમજૂતી માટે જૌતિક, પ્રાણિક અને માનસિક કક્ષાઓ પર્યાપ્ત નથી. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ બધું જ્ઞાન છે, માનસ જ્ઞાન છે, પ્રાણ જ્ઞાન છે અને જૌતિકતત્ત્વ પણ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન સમગ્રતા પણ અને સમયમાં છે, સ્થગ અને સ્થગના સ્થેય સર' છે. તે કારણત્વ, કારણ અને પરિણામ છે. બધી સત્તાઓ અને બધા પાસા જ્ઞાન છે તે નિરપેક્ષ, પારગામી અને અનિર્વચનીય છે. તે ક્યાર છે જ્ઞાન વિશેના આવા અનેક વિધાનોમાંથી માનવીનું વિશિષ્ટ માનસિક વતણ અમુકને સ્વીકારીને બીજાને અવગણે છે.^{૨૧} જો આપણે એક પાસા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ અને તેને સમય ગણીએ તો કાંઈના

૧૧. L D P 441

૧૨. Ibid P 298

૧૩. Ibid P 336

૧૪. Ibid P 425

૨૦. Ibid P 816

૨૧. Ibid Pp 294-295

કોઈ અંગને સ્પર્શાને દાથી વિશે નિધાને। કરતા આંધળાની વાર્તા જેવો ઘાટ થશે.^{૨૨} હકીકતમાં જ્ઞાન આ બધાં પાસાં દ્વારા સંપૂર્ણ આવરી લેવાતો નથી. આત્મ કાચુ એ છે કે તે અનંત એકત્વ છે. ગમે તેટલા આંકડાઓનો ગુણાકાર કરવાથી એકત્વને આંત્રી શકાતું નથી.^{૨૩} સમગ્ર ભૌતિકતત્ત્વ, સમગ્ર પ્રાણી, સમગ્ર માનસ, અતિમાનસ, સમ્વિદ્યાનંદ વગેરે જ્ઞાનના માત્ર સ્વરૂપો છે. તે આ બધું હોવા છતાં તેમાંનું કોઈ આ જ્ઞાનનું સમગ્ર સત્ નથી.^{૨૪}

રહસ્યમય જ્ઞાન

જ્ઞાનનો અનુભવ : શંકરાચાર્ય અને બ્રેડ્લે માને છે કે વિચાર દ્વારા સત્તાને જાણી શકાય નહીં. સત્તા સંબંધ-વિહીન પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. સત્તાનું આત્મ સ્વરૂપ સૌથી પૂર્ણ સ્વરૂપ છે. આ ક્ષણ સિવાયની અપૂર્ણ કે મર્યાદિત ક્ષણોને બ્રેડ્લે ‘આભાસ’ કહે છે; જ્યારે શંકરાચાર્ય તેને માયા કહે છે. આમ બન્નેના મતે જે મર્યાદિત છે તે જ્ઞાન નથી. આમ બ્રેડ્લે અનુચાર જ્ઞાન અમૂર્ત ગીતે બુદ્ધિગમ્ય હોવા છતાં માનવ-અનુભવ દ્વારા વાસ્તવમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય નહીં કારણ કે, બધાં પાસાંના પૂર્ણ અંકુશની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં. આથી બ્રેડ્લેનો જ્ઞાનનો ખ્યાલ પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિના આધારે રચાયો નથી. તે કેવળ એક આદર્શ કે બૌદ્ધિક પ્રત્યક્ષ છે.^{૨૫} શંકરાચાર્ય, જ્ઞાનનો વાસ્તવિક અનુભવ ધર્મ શકે તેમ માને છે. આને માટે તે ‘સાધન-ચતુષ્ટય’ની આવશ્યકતા દર્શાવે છે. શ્રી અરવિંદ પાશુ આવો અનુભવ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ માને છે. તેઓ કહે છે કે પૂર્ણ આધ્યાત્મિક ચેતનામાં સત્તા બધી ક્ષણોનું જ્ઞાન યાય છે અને તેમાં વચગાળાની ક્ષણ દ્વારા સૌથી નીચેની ક્ષણ સાથે સર્વોચ્ચ ક્ષણ સાકળીને, અવિભાજિત સમગ્રને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૨૬}

જ્ઞાનની એકતા અને વિવિધતા : બ્રેડ્લે અને શંકરાચાર્ય જ્ઞાનને રહસ્યમય ગણે છે. આ જ્ઞાન સંબંધોથી પર અને અભિન્ન એકતા છે.

૨૨. Ibid P. 300

૨૩. Ibid P. 304

૨૪. Ibid P. 223

૨૫. Samkara and Bradley Pp 41-43

૨૬. L D P 566

એડયે કહે છે કે વિભિન્ન તત્ત્વોના સંઘો સાચી એકતા આપી શકે નહીં. આથી તેઓ જ્ઞાને જ્ઞાનના વિભિન્ન ઘટકોને સમાવતો અને તેનાથી પર જતો એવો સંઘોથી પર અનુભવ કહે છે. આમ છતાં તેઓ દર્શાવે છે કે વિચાર, સંકલ્પ, પ્રેમ, વ્યક્તિત્વ વગેરેના બેદો જ્ઞાન-જીવનના સાચા બેદોના મૂળમાં રહેલા છે. રચનાના ઘટકો તરીકે તે બધા જ્ઞાનમાં રહેલાં છે. શંકરાચાર્ય અનુસાર જ્ઞાન, સંકલ્પ, પ્રેમ અને વ્યક્તિત્વ જેવા બધા બેદો અજ્ઞાન કે અવિદ્યા છે.^{૨૭} એડયે એકતામાં વિવિધતાને સાકળે છે પણ જ્ઞાની એકતા સાથે તેનો મેળ બેસાડવામાં સફળ થતા નથી. તે કહે છે કે આ અનેકતા કેવી રીતે સાથે આવે છે તે આપણે જાણતા નથી.^{૨૮} શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આપણી ચેતના મર્યાદિત હોવાને કારણે અને આપણો તર્ક મર્યાદિત બાજતો ઉપર રચાયેલ હોવાને કારણે જ્ઞાનના અનેકવિધ સત્ત્વની સર્વોચ્ચ ચાવી પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. એક જ સત્તાના અનેક ક્રમ છે અને કાંઈ એક માટે યથાર્થ એવા પ્રત્યયો, માપનો અને ધોરણો બીજા ક્રમ માટે ઉપયોગી શકાય તેવા યથાર્થ હોતા નથી. જ્ઞાનના આ સ્વરૂપને જાણવા માટે અતરૂઢગણા અને આંતરિક અનુભવ જ આપણા માર્ગદર્શકો છે. આનું અંતિમ જ્ઞાન તો અતિમાનસીય દૃષ્ટિ અને જ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય.^{૨૯}

અનિર્ણીત નિર્ગુણ જ્ઞાન : શંકરાચાર્ય જ્ઞાનને અચયિત, સર્વવ્યાપી અનંત, ભાગોવિહીન, આત્મપ્રકાશિત અને સ્થળ-કાળથી પર કહે છે. તે વિકસનો નથી કે અભિવ્યક્તિ કરતો નથી. આમ શંકરાચાર્ય અનુસાર જ્ઞાન અનભિવ્યક્ત અને અનિર્ણીત છે. આ નિર્ગુણ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે શંકરાચાર્ય જ્ઞાનને વિધિવાચી રીતે વર્ણવતા તેને સત્, ચિત્ અને આનંદ કહે છે પરંતુ તેનો ઝોક નિષેધવાચી વર્ણન પ્રતિ વધુ છે. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે અધિમાનસની કક્ષાએ જ્ઞાનના આ સ્વરૂપો વચ્ચેનો બેદ પુનઃ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ સામાન્ય માનસ માટે એકમીજના વિરોધી લાગતા અનંતના આ સત્યો અધિમાનસમાં એક જ સત્તાના સર્વોચ્ચ પાસા હોવાનું જ્ઞાન થાય છે આમ બધા સબધોથી પર અને નિર્ણીતપણાથી

૨૭ Sri Aurobindo's Philosophy of Evolution P 179

૨૮ Samkara and Bradley P 56

૨૯ L D Pp 298-299

મુક્ત એવી મૂળભૂત સત્તા રૂપે અરિયદ્રિષ્ટ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ તથા અનંત ગુણોભય, બધા સમઘો અને નિર્ણીતપણાને ધારણ કરનાર મૂળભૂત દૈવી સત્તા કે બ્રહ્મ મને એક જ સત્તાના પાસાં છે

બ્રહ્મ અને માયા : બ્રહ્મના અનિર્ણયકપણા વિરોધી અરવિદ રૂપક કહે છે કે જો સર્વોચ્ચ બ્રહ્મ કેવળ અનિર્ણીત જ હોય તો કોઈ અભિવ્યક્તિ શક્ય નથી આમ છતાં વિશ્વનું અસ્તિત્વ તો છે જ આથી આ વિરોધ ઉપન્ન કરનાર કોઈ શક્તિ હોવી જોઈએ બ્રહ્મ એકમાત્ર સત્તા અને બધાનું મૂળ હોવાથી આ શક્તિ તેમાથી નિષ્પન્ન થતી હોવી જોઈએ, અથવા તેની સાથે સમઘિત કે તેના ઉપર આધારિત હોવી જોઈએ જો તે સર્વોચ્ચ સત્તાથી ભિન્ન કોઈ અન્ય શક્તિ હોય તો પરબ્રહ્મનું એકમાત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારી શકાય નહીં જો તે બ્રહ્મની એકમાત્ર શક્તિ હોય તો સર્વોચ્ચ સત્તા અને આ શક્તિ એકમીગ્નના વિરોધી બને છે આનું કારણ એ છે કે બ્રહ્મ સમઘો અને નિર્ણીતપણાની બધી શક્યતાઓથી મુક્ત છે માયાકૃપી સર્જનાત્મક મદપના બ્રહ્મ ઉપર આ બધી શક્યતાઓ લાદે છે વળી માયા સમઘો અને નિર્ણીતપણાની મૂળ ઉત્પાદક છે આમ જો સ્વીકારવામાં આવે તો તે અતિમૌલિક રહસ્ય બની રહે છે—તે સાચું છે અને સાચું નથી એવું બને છે તેનું સ્વરૂપ સમજી શકી શકાય તેનું રહે છે આથી શ્રી અરવિદ કહે છે કે સત્તા કોઈ જડ અનિર્ણીતપણું ન હોઈ શકે જે ઉદ્ભવ છે અને અભિવ્યક્ત થાય છે તે આ સત્તાનું અને આ સત્તામાં જ છે એ સાચું છે કે નિર્ણીતપણાથી કે નિર્ણીતપણાના કોઈપણ શક્ય સરવાળાથી બ્રહ્મ મર્યાદિત કે નિર્ણીત થતો નથી પણ તેના અર્થ એ નથી કે બ્રહ્મ આત્મ નિર્ણીતપણાની અશક્તિ ધરાવે છે ૩૦ આપણા માનસની વિરોધોની ટવરી દાગવાઈને આપણે બ્રહ્મને માપેક્ષ મર્યાદાથી બધાયે નથી તેમ લઈએ છીએ પરંતુ સાથે જાણે કે તે મર્યાદાની મર્યાદાથી બધાયે નથી તેમ ગણીએ છીએ આથી આપણે સમગ્ર તરીકે બ્રહ્મ, સારેક્ષતા સાથે મર્યાદામાં હોય તેમ માનીએ છીએ આ રીતે બ્રહ્મને માપેક્ષનાની મર્યાદા રિતાનો અને બધી સાપેક્ષતાઓથી અન્ય હતાં સાપેક્ષતાની ભૂમિકા તરીકે લઈએ છીએ આ આગળ ન વધી શકાય તેવી પરિસ્થિતિમાંથી છટકવા માગતો તાર્કિક રીતનો અત્યંત મોટો ભાગ એ છે કે

સ્વરૂપવિહીન અને સંબંધવિહીન બ્રહ્મની અનંતતા ઉપર સાચી નહીં એવી મર્યાદિત સત્તા કે અસરકારક શ્રમ તરીકે વિશ્વનું આરોપણ છે તેમ માનવું.

જેમ માનવી દોરડાને જૂથથી સર્પ ગણે છે તેમ વિશ્વની આકૃતિમા બ્રહ્મને ખોટી રીતે જોતી અને અયથાર્થ માર્ગે દોરતી આપણી વૈયક્તિક ચેતના ઉપરોક્ત આરોપણ કરે છે પરંતુ કા તો મર્યાદિત વૈયક્તિક ચેતના બ્રહ્મના આધાર ઉપર છે કે કા તો તે પોતે બ્રહ્મ છે. આથા કા તો બ્રહ્મ પોતાની અનિર્ણિત શુદ્ધ સત્તા ઉપર આવું આરોપણ કરે છે કા તો તેમાથી નિષ્પન્ન થતી અને પ્રક્ષેપિત થતી માયા છે. આવી સમજૂતી દ્વારા કથું રૂપરૂપ થતું નથી. આવું કારણ એ છે કે આપણા સમન્વય વિરોધી તર્કથી દોરવાઈને આપણે આ સમજૂતી આપીએ છીએ. આપણા બૌદ્ધિક તર્ક માટે આ વિરોધી બાબતો છે પરંતુ પૂર્ણ તર્ક માટે તો તે આતરસબંધિત છે. પૂર્ણ જ્ઞાન અનંત સત્ત્વી ચેતનાનું છે; માનસિક કે ઇન્દ્રિયગ્ન્ય ચેતનાનું નથી.^{૩૧}

બ્રહ્મને વર્ણવવાના પ્રયાસો : બ્રહ્મને નિર્ગેષવાચી અને વિધિવાચી રીતે વર્ણવવાના પ્રયાસો અગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે પ્રાચીન ઋષિઓએ બ્રહ્મને નેતિ નેતિ કહીને વર્ણવ્યો છે, પણ સાથે તેને ઈતિ ઈતિ કહીને પણ વર્ણવ્યો છે પ્રાચીન ઋષિઓને લાગ્યું કે વિધિવાચી અને નિર્ગેષવાચી વ્યાખ્યાઓ દ્વારા બ્રહ્મને મર્યાદિત કરવો એ મત્ત્ય નથી આથી તેઓએ કથું કે બ્રહ્મ ભૌતિકતત્ત્વ છે, પ્રાણ છે, માનસ છે, અતિમાનસ છે, વૈશ્વિક આનંદ છે અને સર્વજ્ઞાનંદ છે. આમ છતાં આમાની કોઈ એક બાબતથી તેની વ્યાખ્યા આપી શકાય નહીં. વિધિવાચી અને નિર્ગેષવાચી વિધાનો અપૂર્ણ છે; અસત્યો નથી. વિધિ અને નિર્ગેષ બન્નેનું અસ્તિત્વ એકબીજાના સંબંધમા અને એકબીજાથી છે. સાપેક્ષતાની નિમ્ન કક્ષામાં પણ આ વિધિવાચી અને નિર્ગેષવાચી પાસાંમાંથી કોઈને કાપીને કે તેના વિરોધને તોડી અત સુધા હીના વિના આપણે બ્રહ્મ મુખી પહોંચવું જોઈએ આ બધા સાપેક્ષતાનાં બ્રહ્મમા પૂર્ણ નિર્ગેષ નહીં પણ તેના સત્ અને સત્ત્વી ચેતનાનું કારણ ત્યાં પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૨} શ્રી શંકરાચાર્યના તત્ત્વસાતમા પાઠ્યામી સત્તા અને કાયા નહીં તેવાં વૈશ્વિક માયા વચ્ચેના વિરોધનું આ રીતનું અતિમ

૩૧ Ibid P ૩૪૦

૩૨ Ibid Pp ૩૪૧-૩૪૨

નિરાકરણ મગતુ નથી ૩૩ માન બ્રહ્મને જ સ્વીકારીને માનની અને વિશ્વને અનિર્વચનીય માયાનુ આરોપણ ગણીને નમારવાથી આ સમગ્ર સમસ્યાનું સતોષકારણ નિરાકરણ આવતુ નથી ૩૪ સર્વ-આપી સત્તા બ્રહ્મ છે તે સતત એવા શ્રમેનુ સર્વ-આપી કારણ નથી ૩૫ સામ્યના નિષ્ક્રોધ પ્રકાશિત આત્મા અને યાત્રિક રીતે ક્રિયાશીન પ્રકૃતિની જેમ શકરાચાર્યના અશાન્દિક નિષ્ક્રીન આત્મા અને અનેક નામ તથા રૂપવાળી માયા સમન્વય ન થઈ શકે તેવા વિરોધી તત્ત્વો બની ગયે છે અનંત શાંતિના અકમાત્ર સત્યમા અનેકમુખી શ્રમના વિનીનાકગણુયા જ ઉપરોક્ત ચૂસ્ત વિરોધો દૂર થઈ શકે ૩૬ કેન્દ્રીકત્વાર શાંતિ અને ગન્યનો અર્થ માનસિક અને જૈવીય અશક્તિ અને અસ્તિત્વ તરીકે લેવામા આવે છે પરંતુ, આ તો આત્માની શાંતિ છે અને તે વધુ મદાન જ્ઞાન શક્તિ અને આનંદની શરત છે ગન્યત્વ અહીં અનસ્તિત્વનો માર્ગ નથી તે તો છે મદાન સત્તો માર્ગ અને તેનાથી અવર્ણનીય એવાં બ્રહ્મા પ્રવેશી શકાય છે ૩૭

એકતા-અનેકતા બ્રહ્મની અભિવ્યક્તિઓ વિવિધતાઓને અવગણીને અનગ એકતા પ્રાપ્ત કરવી યોગ્ય ગણાય નહીં શ્રી અગ્નિ દેવ કહે છે કે અલગ કરતા એવા આપણી માનસિકતાના અહને ઓગાળીને, સત્તા સાથે એકય નાધીને એકત ગુમાવ્યા વિના આપણે વિવિધતાઓને વધારી શકીએ છીએ વધુ મદાન એકતાના સાધન તરીકે વિવિધતા દેવી હેતુ પાર પાડે છે તે અહના વિભાજનના સાધનો નથી ૩૮

આમ એકની અને અનગ આધ્યાત્મિકતા પણ એકાગ્રી અને અધૂરી છે એકતા સત્ય છે પરંતુ વિવિધતા અને વૈયક્તિક અનેકતા પણ બ્રહ્મની સતત અભિ વ્યક્તિઓ છે સત્તાને તેની શક્તિથી અનગ ગણવાથી આપણી એકતાનુ ક્ષેત્ર સકુચિત મનશે અચનિત તાત્કાલ્યની એકતા પ્રાપ્ત કરવામા દેવી સત્તા વૈવિધ્યમય આનંદને અગ્રગો કરવો શક્ય છે પરંતુ તેને આપણી

૩૩ Ibid P 413

૩૪ Ibid P 613

૩૫ Ibid P 31

૩૬ Ibid P 9

૩૭ Ibid P 912

૩૮ Ibid P 335

અંતિમ પૂર્ણતાના ધ્યેય તરીકે ઘટાવવાની આવશ્યકતા નથી. ૩૯ આપણે અભિવ્યક્ત અનેકતાને નકાર્યા વિના અંતિમ એકતાએ પહોંચવું જોઈએ.

સમન્વયવાદી દષ્ટિબિંદુ : અત્ર વિષે ઉપરોક્ત વિવિધ દષ્ટિબિંદુઓના સદર્શમા લીધેલા શ્રી અરવિંદના મતવ્યેનો સૂર સમન્વયવાદી છે. અદ્વૈતના ચૈતન્યમય પાસાનું એકપ તથા સત્ય સમન્વયવતુ તેમનું દષ્ટિબિંદુ, પદ્મ સંતોષપ્રદ અન્ય છે. વળી આ દષ્ટિબિંદુમાં તેમણે અલ્પ અંગેના મૂલ્યોના ખ્યાલનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. તેમણે સત્ત્વ અને અસ્તિત્વ બંનેને અલગ ગણ્યા નથી.

પાશ્ચાત્ય ચિંતક પ્લોટિનસ અલ્પ અંગે મૂલ્યોના ખ્યાલ લે છે અને તેને શુભ ગણે છે. આમ છતાં અદ્વૈતને તેણે મહદ્ અંશે નિષેધાત્મક રીતે વર્ણવ્યો છે. વળી તેણે અદ્વૈતને બધી ચેતનાથી વંચિત યજ્ઞ કહ્યો છે. પ્લોટિનના મૂલ્યોના સિદ્ધાંતની પરપરા સ્વીકારનાર નિકોલાઇ હાઈમેન પ્લોટિનના બહુતત્ત્વવાદી મૂલ્યોના સિદ્ધાંતને બદલે દ્વૈતવાદી દષ્ટિબિંદુ લે છે. સત્તામૂલક અસહાયતા અને માત્ર માનવ-દૃષ્ટાંતના 'સાધન' ઉપર 'મદાર' રાખતો તેનો મૂલ્યોના સિદ્ધાંત માનવી કે મૂલ્યો અન્નેમાથી કોઈને માટે ઉચ્ચ અને સંતોષપ્રદ નથી. ૪૦ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે અગ્રેય સત્તા ભૌતિક મૂલ્યો, જીવીય અને સવેદનજન્ય મૂલ્યો ભૌદ્ધિક મૂલ્યો, આદર્શના મૂલ્યો અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની વિવિધ પદ્ધતિઓમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. ૪૧ જીવનના મૂલ્યોમાં પોતાને રજૂ કરવા માટે અલ્પ આ વિશ્વમાં અભિવ્યક્ત છે. ૪૨ આમ શ્રી અરવિંદ મૂલ્યોની બહુતાને બદલે એક જ મૂલ્ય લે છે અને તે છે અંતિમ સત્તા, અલ્પ કે સન્નિધાનદ. અલ્પનું સત્ત્વ આનંદ છે. આ આનંદ સર્વવ્યાપી સત્તાનું સર્વોચ્ચ સ્વરૂપ છે. ૪૩ આમ આપણે જોને મૂલ્યો કહીએ છીએ તે ભૌતિક-તત્ત્વમાં, શ્રાણુમાં અને માનસમાં વિવિધ રીતે અભિવ્યક્ત આ આનંદ જ છે.

1 અસ્તિત્વવાદી સાર્ત્ત સત્ત્વ પહેલાં અસ્તિત્વનો પોતાનો સિદ્ધાંત સમન્વયતા કહે છે કે માનવીને, જેને અનુરૂપ બનવાનું હોય તેવું. કામ

૩૯ Ibid P 334

૪૦ Sri Aurobindo's Philosophy of Evolution P 182

૪૧ L D P 13

૪૨ Ibid P 37

૪૩ Ibid P 878

પૂરેગામી સત્ત્વ નથી. પોતાના સ્વાતંત્ર્યમાં માનવી પોતાના સત્ત્વથી પર અને બહાર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વળી માનવ-વિશ્વ મિશ્રાય બીજું વિશ્વ નથી અને આ વિશ્વ માનવ આત્મવિક્ષિતાનું વિશ્વ છે ૪૪ શ્રી અરવિંદ તો આત્મવિક્ષિતા અને પરલક્ષિતા બન્નેને એક જ મતાના પાસા ગણે છે અને અસ્તિત્વ તથા સત્ત્વને એક કહે છે તેઓ દર્શાવે છે કે પોતાના સત્ત્વની પ્રમણતા વિનાનું અસ્તિત્વની વિચ્છેદિત કે અપૂર્ણ અસ્તિત્વ છે. આ અસ્તિત્વ તો છે જ પરંતુ, તેમાં સત્ત્વની પૂર્ણતા નથી. આત્માની શક્તિ એ આત્માની દેવીપણાની નિશાની છે. ૪૫ શકગાયત્રી સત્ત્વને સત્તા કહે છે. સર્વનો આત્મા એવું સનાતન એકત્વ સત્ત્વ છે પરંતુ, અનેકત્વનું પ્રત્યક્ષીકરણ, તેઓ, અજ્ઞાનને કારણે ગણે છે શ્રી અરવિંદ સત્ત્વને વ્યાવહારિક અભિવ્યક્તિઓથી અગણ્ય ગણતા નથી. તેઓ કહે છે કે વ્યાવહારિક અસ્તિત્વથી સમન્વય ન થઈ શકે તેવું વિરોધી સત્ત્વ હોય તો વ્યાવહારિક સ્તરની પાછળ સત્ત્વ રહેતો છે એમ ગણવાનો કોશી અર્થ નથી શ્રી અરવિંદના મતે અનેકતા, સ્વરૂપો, ગુણો, મર્યાદિતતા વગેરે વ્યાવહારિક સ્તરની મામનોનું મૂળ આ સત્ત્વ છે. ૪૬

બ ઈશ્વર

ઈશ્વર વિષેના ખ્યાલનો વિકાસ

ઈશ્વરમાં માન્યતા : માનવીની વિચારણાના ઇતિહાસમાં ઈશ્વર વિષેના વિચારનું પ્રભુ વ 'ઈશ્વર' શબ્દના અનેક પર્યાયોમાં જોવા મળે છે. વિષ્ણુના સહસ્ર નામો સુપ્રસિદ્ધ છે ઈશ્વરનો ઉત્તેજ અતિ પ્રાચીન એવા ગ્રીક અને લેટિન સાહિત્યમાં તથા વેદ અને ઉપનિષદના સાહિત્યમાં થયેલો છે. " જો માન્યતાના મૂળ લોકોમાં વધારે બેઠા હોય તે દર્શનિકો અને તત્ત્વચિંતકોને પણ વિચાર કરવા પ્રેરે છે તેથી જ ઈશ્વરની માન્યતા વિશે દાર્શનિકોએ પહેલેથી જ વિચાર કર્યો હોય એવો સંભવ છે. કુતૂહલ થા આત્મચમૂલક સૃષ્ટિના કારણની ત્રિશાસા, ભય અને નાસમાંથી ત્રણ પામવાની તેમ જ ગ્રાધી સુખ મેળવવાની અભિલાષા, મહત્ત્વ આશ્રમન

પ્રત્યે આકર્ષવાની સહજ વૃત્તિ, અને તેને અવલમ્બી આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવાની ભાવના, મહત્ અને અગમ્યને સ્વર્ણીય કરવાની ઝંખના અને તેની માથે સામ્ય કે અભેદ સાધવાની વૃત્તિ-આ અને આના જેવા અનેક બળો એતન કે જીવમા કમે કમે થા એકમાથે ઉચ્ચમાન થાય છે અને તેને લીધે ઇશ્વરની માન્યતા અનેક સ્વરૂપે અસ્તિત્વમા આવે છે. માનવગતિમા કાંઈ એવો વર્ગ નથી જે એક થા બીજો રૂપે, એક થા બીજા નામે, પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ એવા તત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યા વિના આધ્યાસન મેળવી શકતો હોય." ૪૭ આથી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે માનવીની વિચારધારામાં અનીશ્વરવાદી વલણના યુગો હમેશા ટૂંક-જીવી નીવડ્યા છે કારણ કે, માનવીના અગોચર જ્ઞાનને આ વલણ સંતોષ આપી શકતું નથી. ૪૮

ઈશ્વરની ખોજનો પ્રારંભિક તબક્કો શ્રી અરવિંદ, ઇશ્વરની ખોજના પ્રારંભિક તબક્કા અંગે કહે છે કે માનવીની બધી શોધોમાં અતે જે સૌથી વધુ તીવ્ર બની છે તે ઇશ્વરની શોધનો પ્રારંભ પોતાનામાં અને કુદરતમાં અદૃષ્ટ એવા કંઈકના ભાનથી થયેલો છે. આધુનિક વિજ્ઞાન-અનુસાર સજીવારોપણથી, દૈત્ય-આરાધનાથી અને કુદરતના બળોને દેવ ગણવાથી ધર્મનો પ્રારંભ થયો છે પરંતુ આમ છતાં આ પ્રારંભના સ્વરૂપોમાં અગોચર અસરો, અગમ્ય બળોની અજ્ઞાનમય અને અસ્પષ્ટ લાગણી અને અદૃષ્ટ અત મૂરણની પ્રાથમિક રૂપરેખા રહેલી છે. આ પ્રારંભના પ્રત્યક્ષીકરણોની અધુરાશ અને અસ્પષ્ટતા, માનવીના હૃદય અને માનસની આ મહાન ખોજના સત્ય કે તેના મૂલ્યને, ઓછું કમતી નથી કારણ કે વિજ્ઞાન સહિત આપણી બધી શોધ અદૃષ્ટ વાસ્તવિકતાઓના અજ્ઞાનમય અને અપૂરતા પ્રત્યક્ષીકરણોથી જ શરૂ થાય છે. તે પ્રારંભના અજ્ઞાનમય અચળા હેતુ રહેલ સત્યના વધુને વધુ પ્રકાશમય દર્શન પ્રતિ આગેકદમ કરે છે માનવભાવારોપણ સત્યની પ્રકૃતિમય ઓગળાવે. 'ઈશ્વર છે તેથી માનવી પોતે જે છે તે છે, એવી આ ભાવના છે. પોતાની અપૂર્ણતામાં પણ વિશ્વમાં અત્યાર સુધી સિદ્ધ થયેલ જ્ઞાનનો માનવતા સાથે પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ છે. માનવીમાં જે અપૂર્ણતા છે તેની પૂર્ણતા તો દિવ્યતામાં છે. માનવી પોતાને સમજે જુએ છે અને તેને ઇશ્વર તરીકે આરાધે છે એ સાચું છે પરંતુ

અહીં પણ તે અજ્ઞાનમય હાથ સત્ય ઉપર મૂકે છે તેનું સત્ અને અતિમ સત્ એક જ છે અને મત્તાનું તે અધૂરું પ્રતિનિધિ છે તેવા જ્ઞાન સાથે પોતાના ઉચ્ચતર આત્માને સમજે શોધવામાં તે ઈશ્વરને શોધે છે આમ તે અખિન સત્ની સમીપે આવે છે

ઈશ્વરના અગણિત પામાં : વિવિધતા પાછળની એકતા એ માનવીના ધર્મો અને તત્ત્વજ્ઞાનની વિવિધતાનું રહસ્ય છે એક જ સત્યના અગણિત પાસામાંથી તે કોઈ એકને વે છે કોઈવાર તે ભૌતિકતત્ત્વને દૈવી સત્તાના શરીર તરીકે અસ્પષ્ટ રીતે જુએ છે તો કોઈવાર દૈવી સત્તાના મહાન ધન્યગર તરીકે ઝવનને જુએ છે આ ઉપરાંત કોઈ તૈથિક માનસના વિચારો તરીકે બધી વસ્તુઓને વટાવે છે તો કોઈ આ વસ્તુઓથી વધુ મહાન આત્માને અનુભવે છે માત્ર જડમાં જ ઈશ્વરને નીરખતા મતવ્યો છે અને ભૌતિકવસ્તુઓમાં એક જ ચેતનાને જોતા દષ્ટિમિદુઓ પણ છે તૈથિક સત્ તરીકે ઈશ્વરની સાર્વજનિકતામાં તેની આરાધના થાય છે કે પ્રત્યક્ષ-વાદીઓના વનજીની જેમ પોતાને અને ઈશ્વરને માનવતા પુગતો મર્યાદિત કરવામાં આવે છે ૨૧ી ચાગ-કાગવિદ્વાન અચ્ચન્નિત સત્તાના દર્શનથી પ્રભાવિત થઈને તેને બ્રહ્મા અને કુદરતમાં નકલવામાં આવે છે આ ઉપરાંત ઈશ્વરને માનવ-અહના અપરિચિત સુદર કે વિશાળ સરૂપમાં અહોમાનવના નીરખવામાં આવે છે અથવા તો માનવી જેને ઝમે છે તે શુણ્ણથી તેને વિશ્રુપિત કરવામાં આવે છે તેને કુદરતના સ્વામાં તરીકે જનની તરીકે, પિતા તરીકે, રચયિતા તરીકે કે કુદરત તરીકે પણ માનવી જુએ છે તેને ગોપીભાવે રેખ્યન સપ્રાપ્તમાં કે પ્રિયતમાના ભાવે સૂરી સપ્રત્યમાં આરાધવામાં આવે છે આ બાવાની પાછળનું સત્ય એક જ છે કારણ કે, આ સર્વ દૈવી અને અનંત એવી સત્તા છે અને તે એક છે એ આવશ્યક છે કે માનવી ઈશ્વરને રિરિધ રીતે આગળે કાઢ્યું કે, નેથી તેને સમગ્ર રીતે તે જાણી શકે છે જ્ઞાન જ્યારે તેની સર્વોચ્ચ કક્ષાએ પહોંચે છે ત્યારે તે સર્વોચ્ચ એકતા પ્રાપ્ત કરે છે અહીં બધા ધર્મો એકજ સત્ય માટેના અભિગમો તરીકે અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિવિધ મત પો એક જ સત્તાના વિવિધ દષ્ટિમિદુઓ તરીકે દષ્ટિગોચર થશે બધા વિજ્ઞાનોના આ સર્વોચ્ચ વિજ્ઞાનમાં મિનન થાય છે આપણું મનોમય જ્ઞાન, ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન અને અતીન્દ્રિય દષ્ટિ જેને શોધે છે તે કુદરતમાં રહીને મનમાં તથા ઈશ્વર, માનવી અને વિશ્વ-પ્રકૃતિ કે કુદરતની પૂર્ણ એકતામાં પામે છે ૪૮

પોતાના સમન્વયવાળી દૃષ્ટિમિદુષ્ઠા શ્રી અરવિદ બ્રહ્મ અને ઈશ્વરને એક જ સત્તા ગણે છે તેઓ કહે છે કે બ્રહ્મ એટલે જેને આપણે આપણા કરતાં અને આપણા જ્ઞાના કરતાં વધુ મહાન પારગામી સત્તાની સર્વોચ્ચ સત્તા એટલે જશ્વર કહીએ છીએ તે જે ૫૦ ઈશ્વરને આરાધનાના મોટાભાગના ભક્તો ઈશ્વરને સનાતન અને સર્વોચ્ચ વ્યક્તિ ગણે છે પરંતુ કેટલીક બ્રહ્મ વાદી તાર્કિક પદ્ધતિઓમાં બ્રહ્મ અને ઈશ્વર અંગે કેટલાક પ્રશ્નો ઉપરિચિત થયા છે દા ત, જે અવૈયક્તિક બ્રહ્મ જ સર્વોચ્ચ સત્તા હોય તો સગુણ કે વૈયક્તિક બ્રહ્મનો દરજ્જો શો છે? શું ઈશ્વર બ્રહ્મ કરતા નીચી કક્ષાની સત્તા છે? આમેં ઈશ્વર અને બ્રહ્મ વચ્ચેના ભેદ કે અભેદ અંગેના કેટલાક મહંત્વના મતબદ્ધો પરિચય અત્રે આવશ્યક છે

ઈશ્વર અંગે વિવિધ મતબદ્ધો

શકરાચાર્ય, બ્રેડલે અને રામાનુજાચાર્યના મતબદ્ધો

શકરાચાર્ય અનુસાર બ્રહ્મ અચિત્ત અનિર્ણિત અને અવૈયક્તિક છે આ નિર્ગુણ બ્રહ્મના અનુભવમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેય વચ્ચે કોઈ ભિન્નતા નથી જ્યારે ઉપાધિયુક્ત કે સગુણ બ્રહ્મનો અનુભવ એ ઈશ્વર તરીકેનો અનુભવ છે આ સગુણ બ્રહ્મ આરાધના અને ભક્તિનો વિષય તથા ધર્મનો ઈશ્વર છે પારગામી જ્ઞાન કે વિદ્યાનુ જ્ઞેયસ્વ નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે જ્યારે અવિદ્યાનુ જ્ઞેયસ્વ ઈશ્વર કે સગુણ બ્રહ્મ છે

બ્રેડલે અનુસાર ધર્મનો ઈશ્વર બ્રહ્મ નથી વળી તેમના મતે બ્રહ્મમાં ઈશ્વર અને ધર્મ બન્ને સુમાનવામાં આવે છે તેઓ કહે છે કે ધર્મ સ્વાભાવિક રીતે ઈશ્વર અને માનવી વચ્ચેના સબધનું સૂચન કરે છે સમધ હમેશા વિરોધી છે જારણ કે તેમાં બે પહેલું સૂચન થાય છે આ પહેલું સર્વાદિત છે અને સ્વતંત્ર છે વળી સમગ્રતા ગુણ તરીકે આ બન્ને તથા સમધ ન હોય તો સમધનો કોઈ અર્થ નથી આ મુશ્કેલીના ઉકેલ માટે સમધના દૃષ્ટિમિદુષ્ઠી પર જનુ આશર્યક છે આમ શકરાચાર્ય અને બ્રેડલે બન્ને બ્રહ્મથી ઈશ્વરને ભિન્ન ગણે છે પરંતુ બ્રેડલે બ્રહ્મ કે સમગ્રતા મર્્યાદિત તરત તરીકે ઈશ્વરને લે છે જ્યારે શકરાચાર્ય બ્રહ્મના સોપાધિક પાસાને

ઈશ્વર કહે છે.^{૫૧} આમ સંકરાચાર્ય અને બ્રહ્મચેના મત-યોગમાં બ્રહ્મ અને ઈશ્વર, નિર્ગુણ અને સગુણ, વૈયક્તિક અને અવૈયક્તિક, નિર્ણીત અને અનિર્ણીત વચ્ચેની ભિન્નતા બુદ્ધિસાની નથી.

રામાનુજાચાર્ય અતિમ સત્તાને ઈશ્વર કહે છે. તેમના મતે સત્, ચિત્ અને આનંદના ગુણો બ્રહ્મનું વ્યક્તિત્વ સૂચવે છે. ઈશ્વર પૂર્ણ અને સ્વ-આધારિત વ્યક્તિ છે. વળી તેઓ બધા પ્રકારના જ્ઞાનમાં કક્ષાઓ અને સંમધો અભિપ્રેત છે તેમ ગણે છે.^{૫૨} આથી તાદાત્મ્યમાં ભિન્નતાને અમાત્ર નથી. આમ રામાનુજાચાર્યના મતવ્યમાં નિયાર અને સત્તા તથા વ્યાવહારિક અને પારગામી કક્ષાઓ વચ્ચેનો સેતુ સ્થપાતો હોવા છતાં વૈયક્તિકતા અને અવૈયક્તિકતા વચ્ચેનું અંતર વણુદર-યેનું રહે છે. પ્રત્યક્ષોક્તિગત મત જ્ઞાન દ્વારા અવૈયક્તિક બ્રહ્મને જાણી શકાય નહીં તેમ લઈને માત્ર સગુણ બ્રહ્મનો ખ્યાલ એવો વધાર્યો ગણી શકાય નહીં.

ઈશ્વર, આત્મા અને બ્રહ્મની એકતા ઉપરોક્ત મતવ્યોના સંદર્ભમાં શ્રી અરવિંદનું મતન્ય વધુ સતોત્રપ્રદ છે તેઓ કહે છે કે સર્વોચ્ચ દાનંદ કે દૈવી સત્ એકીસાથે વૈયક્તિક અને અવૈયક્તિક બને છે બધા સત્યો, બધા બળો, શક્તિ અને સત્ત્વી ભૂમિમ અને ભૂળ સર્વોચ્ચ સત્ છે આ સાથે તે અખિલ-વ્યક્તિ છે જીવાત્માઓ અને વ્યક્તિ આ અખિલ-વ્યક્તિના સચેતન સત્ છે કારણ કે, આ બધાનો તે ઉચ્ચ આત્મા છે આથી ઈશ્વર અને આત્માના અનંત સાચા સત્ત્વે અને દૈવી શક્તિના બ્રહ્માડમાં કાર્યને લેતા દૈતવાદી અને ઈશ્વરવાદી મત યો પૂર્ણ સત્ત્વે એક સત્ત્વે દર્શાવે છે. પરંતુ જો આ મતવ્યો ઈશ્વર અને આત્માની આવશ્યક એકતા નકારે અથવા તેની પૂર્ણ એકતાનું સામર્થ્ય નકારે કે સત્ત્વે સત્ત્વે એકમ દ્વારા, ચેતનાના સધાન દ્વારા અને પ્રેમ દ્વારા દૈવી એકતામાં આત્માના એકીકરણના સર્વોચ્ચ અનુભવને અવગણે તો તે સમગ્ર સાચું નથી.^{૫૩} શ્રી અરવિંદ ઈશ્વરને બ્રહ્મ, સ્થળ-કાળવિહીન આત્મા, બ્રહ્માડમાં અભિવ્યક્ત આત્મા અને કુદરતનો સ્વામી કહે છે.^{૫૪} સત્ એક જ છે પરંતુ આ એકત્વ અગણિત છે અને તેમાં પોતાની અગણિત મહત્તા કે વિવિધતાને સમાવે છે.^{૫૫}

૫૧ Samkara And Bradley P 122

૫૨ The Principles of Philosophy P 157

૫૩ L D Pp 590-591

સર્વેશ્વરવાદી અને અસ્તિત્વવાદી મંતવ્યો

સર્વેશ્વરવાદી દષ્ટિબિંદુ : દેવવાદ ઈશ્વર અને વિશ્વને એકબીજાથી સંપૂર્ણ ભિન્ન ગણે છે, જ્યારે સર્વેશ્વરવાદ સર્વ ઈશ્વર છે તેમ ગણે છે. સિપનોઝાનું મંતવ્ય સર્વેશ્વરવાદી છે તેમના મતે આધ્યાત્મિક સત્તા એક પ્રકાર જ છે અને તેને તેઓ દ્રવ્ય કહે છે વિશ્વ અને જીવાત્માઓ અનુક્રમે તેના વિસ્તાર અને ચેતનાના ગુણો છે. ઈશ્વર સર્વ અસ્તિત્વમાં અંતર્ય છે. આની ટીકા કરતા હેમલવાદીઓ દર્શાવે છે કે વિગતાર અને ચેતનાના ગુણો સાચા નથી અને દ્રવ્યમાં તે પગલક્ષી અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. દ્રવ્ય ગુણો-વિહીન છે. આ ગુણો તો માત્ર ઈશ્વરના સંદર્ભમાં વિશ્વની વસ્તુઓ અને માનસને સમજવાની આત્મલક્ષી રીતો છે. ૫૬

અસ્તિત્વવાદી મંતવ્ય : સાત્ર અસ્તિત્વવાદીઓનું બે પ્રકારોમાં વર્ગીકરણ કરે છે: જેસ્પર્સ, ગેલ્લિમલ માર્મેલ ઈશ્વરવાદી છે; જ્યારે હેડગર, ફાસના અસ્તિત્વવાદીઓ અને સાત્ર પોતે અનીશ્વરવાદી છે. તેમના મતે અનીશ્વરવાદી અસ્તિત્વવાદ વધુ સુસંગત છે. આ અસ્તિત્વવાદ અનુસાર ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ ન હોય તો માનવી એવું સત્ છે કે તેમાં સત્ત્વ પહેલાં અસ્તિત્વ હોય છે. વધુમાં તે કહે છે કે ઈશ્વર અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી એવું નિરીશ્વરવાદી અસ્તિત્વવાદનું મતવ્ય નથી. આ મતવ્ય એમ દર્શાવે છે કે ઈશ્વર અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તોયે તેનાથી ઠાઠ પરિવર્તન થતું નથી. ૫૭

ફિક્સાડ અને માર્મેલ જેવા અસ્તિત્વવાદીઓ ઇશ્વરના અસ્તિત્વને સ્પષ્ટ મહત્ત્વ આપે છે પરંતુ તેઓની પદ્ધતિઓમાં માનવીના નૈતિક અસ્તિત્વની વ્યાવહારિક અવગણના તરીકે તેઓ ઈશ્વરને લે છે. આમ અસ્તિત્વવાદમાં માત્ર આનુભવિક લક્ષણોવાળું માનવ-અસ્તિત્વ લેવામાં આવે છે અને ઈશ્વરને નકારવામાં આવે છે અથવા તો આ બંનેને સ્વીકારાને બંનેને એકબીજાથી ભિન્ન ગણવામાં આવે છે. આ બંને પ્રકારનાં

૫૪ Ibid P. 622

૫૫. Ibid P 882

૫૬. The Principles of Philosophy P 337

૫૭ Perspectives In Philosophy P. 467

અસ્તિત્વવાદમાં માનવઅસ્તિત્વને સત્તાની સમગ્ર પદ્ધતિના અંગ તરીકે ન લેતાં માનવ વિશિષ્ટતાઓને મદત્તર આપવા માટે તેને બાકીની સત્તાથી શિન્ન લેવામાં આવે છે.^{૫૮} આમ અસ્તિત્વવાદમાં મર્યાદિત માનવ-અસ્તિત્વને અને પરગામીત્વથી તેની અલગતાને વધુ પડતું મદત્તર આપવામાં આવ્યું છે.

વૈયક્તિક અને પારગામી સત્ : માનવીની વ્યક્તિમતાને અવગણતું સર્વેશ્વરવાદી મંતવ્ય અને પારગામી સતને અવગણતું અસ્તિત્વવાદી મંતવ્ય બંને એકાંગી અભિપ્રયો છે. શ્રી અરવિંદ આ અંગે દર્શાવે છે કે જ્યાં મંતવ્યો પારગામીત્વ સુધી પહોંચી શકતા નથી અને તેને અવગણે છે તે જ્યાં, સત્ની અધૂરી સમજૂતી આપે છે. દૈવી સત્ અને વિશ્વને એક ગણતું સર્વેશ્વરવાદી મંતવ્ય એક સત્ય છે કારણ કે આ બધું બ્રહ્મ છે. પરંતુ અનિબ્રહ્માંડીય સત્તાને ધ્યાનમાં ન લે તો આ મંતવ્ય સમગ્ર સત્ય નથી. બીજે પક્ષે જે મંતવ્ય માત્ર બ્રહ્માંડને જ સ્વીકારીને વ્યક્તિને બ્રહ્માંડની આડ-પેદાશ જ ગણે તે મતવ્ય વિશ્વકાયના એક દેખીતા પાસા ઉપર વધુ પડતો ભાર મૂકે છે. એ સાચું છે કે બ્રહ્માંડીય સત્ વૈયક્તિક સત્ દ્વારા પોતાને અભિવ્યક્ત કરે છે પણ એ પણ સાચું છે, કે પારગામી સત્તા વૈયક્તિક અસ્તિત્વ અને બ્રહ્માંડ દ્વારા પોતાને અભિવ્યક્ત કરે છે.^{૫૯} આમ શ્રી અરવિંદના મંતવ્યમાં આ અતિમાત્રાના મંતવ્યોનો સમન્વય થયો છે. તેઓ માનવીના સત્ને અને તેની દૈવી સત્તા સાથેની એકતા સ્વીકારે છે. તેમના મને વૈયક્તિક આત્મા સાચા સ્વરૂપમાં બ્રહ્મ છે અને તેથી વ્યારદારિક માનવ-સત્ની ભૂમિકા આ આત્મા જ છે. સત્તાની સમગ્ર પદ્ધતિના એક સમન્વયાત્મક અંશ તરીકે માનવોના અસ્તિત્વને નીરખવામાં અને અનુભવવામાં આવે તો જ માનવ-સત્ની આત્મિક પૂર્ણતા સિદ્ધ થાય.

પ્રારંભ અને પરિણામ તરીકે ઈશ્વર

પ્રો. બ્રાહ્મદેવના મતે પ્રારંભ કે મૂળ તરીકે ઈશ્વર બધી શક્યતાઓનો આદર્શ સાક્ષાત્કાર છે. આ સાક્ષાત્કાર વિશ્વ-પ્રક્રિયામાં વાસ્તવિક સાક્ષાત્કારની ભૂમિકા છે. ઈશ્વરનું આવું અસ્તિત્વ એક આદર્શ અસ્તિત્વ

૫૮. The Existentialist Concepts And Hindu Philosophical System P. 242

૫૯. L. D. PP.58 9-590

છે, વાસ્તવિક નહીં તે મધી શક્યતાઓનું સ્થાન છે. ઈશ્વરને સર્જક કહી શકાય નહીં કારણ કે, તે બધા સર્જન પહેલાં નહીં પરંતુ બધા સર્જનની સાથે છે. વિશ્વ-પ્રક્રિયા પોતે જ પોતાની સર્જક છે તેને માર્ગદર્શનની આવશ્યકતા રહે છે તે આ હિંદુ આપે છે. આથી જ વ્હાઈટહેડ કહે છે કે હિંદુ વિશ્વનું સર્જન કરતો નથી પણ તેનું રક્ષણ કરે છે. આ કારણે શક્યતાઓને મૂર્તિમત્ કરવામાં પ્રાગ્બિક હિંદુ ઉપયોગી નથી. વ્હાઈટહેડ હિંદુને પરિણામ તરીકે પણ લે છે. આ પરિણામ તરીકે હિંદુ એ મૂર્તિ બનેલ ઈશ્વર છે. અહીં તેની સુષુપ્તતાઓ મૂર્તિ થયેલી છે. મૂર્તિ વિશ્વ માટે હજી સુધી મૂર્તિ નહીં થયેલી શક્યતાના વિશાળ ક્ષેત્ર તરીકે ઈશ્વર છે. વળી મૂર્તિપણની પ્રક્રિયામાં વિશ્વને તેના પરિવર્તનની મર્યાદા આકતો ઈશ્વર સ્થાયી છે. આમ ઈશ્વર અને વિશ્વ સાપેક્ષ છે, કારણ કે બંને મૂર્તિ તત્વો છે. ઈશ્વર અને વિશ્વ પોતાની ક્રિયામાં એકબીજાની અધૂરાશ પૂરી કરે છે. આથી પરિણામ તરીકે ઈશ્વર વિશ્વનો માત્ર 'નૃત્યનો સાથીદાર' છે. આ હિંદુને વિશ્વનો રક્ષક કહી શકાય નહીં. આ અંગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે સ્થાયી દ્રવ્યના ખ્યાલને નિવારવા માટે વ્હાઈટહેડની જેમ મેવ. ઈશ્વરને અને બીજી વસ્તુઓને લેવા જરૂરી નથી કારણ કે, તેથી એક મુશ્કેલીનું દૂર જવામાં આપણે બીજી મુશ્કેલીમાં પડીએ છીએ. ૧૦ શ્રી અરવિંદ અનુસાર બ્રહ્મ સત્ તરીકે અને પ્રક્રિયા તરીકે પોતાને અનિવ્યક્ત કરે છે. સત્ મૂળભૂત સત્તા છે, જ્યારે પ્રક્રિયા તેની પરિણામ રૂપ સત્તા છે. આથી જ જે બધા સિદ્ધાંતો માત્ર પ્રક્રિયાને જ પૂર્ણ સત્ય ગણે છે, તે અર્ધ-સત્યો છે. સત્ અને તેની પ્રક્રિયા ભિન્ન નથી. પ્રક્રિયા કે પરિવર્તન પોતાને સત્ સમજે તો જ પોતાને સમગ્ર રીતે જાણી શકે. ૧૧ ગતિશીલ બ્રહ્મ અને અચલિત બ્રહ્મ બંને એક જ સત્તા છે. ૧૨ શ્રી અરવિંદ સત્તાને માત્ર સ્થિર કે તરીકે માત્ર પરિવર્તનશીલ સત્ તરીકે લેતા નથી. તેઓ દર્શાવે છે કે આપણે બધી બાબતોને એક મૂળભૂત અને ઊર્મિવક એવી ગતિ કે શક્તિ તરીકે જ ગણીએ તો તેથી સમગ્રતા મળતી નથી. ગતિ કે પ્રક્રિયાના ખ્યાલમાં કોઈ સત્ની પ્રવૃત્તિનું સૂચન સમાગેન છે. કાર્યાનિત શક્તિના

વિચારમાં જ કાર્ય ન કરતી શક્તિનો વિચાર અભિપ્રેત છે. કાર્યનિવૃત્ત ન થયેલી પૂર્ણ શક્તિ કેવળ પૂર્ણ સત્ છે. ૧૩ આથી શ્રી અરવિંદ સ્થાયી સત્ અને પરિવર્તનશીલ સત્ને સત્તાના એ પાસાં ગણે છે. બ્રહ્મ કે ઈશ્વર આ બંનેથી પર છે. એક અને આખેય એવી સત્તાને પ્રત્યયાત્મક રીતે વિભાજન કરવાથી અનુભવની એકતાને અમર પહેંચતી નથી.

શ્રી અરવિંદનું પૂર્ણ અદ્વૈતવાદી દૃષ્ટિબિંદુ

અનંત સત્તાનાં સ્વરૂપો : શ્રી અરવિંદ માનવી, વિશ્વ અને ઈશ્વરને એક જ સત્તાના સ્વરૂપો ગણે છે. ઈશ્વરને માત્ર પારગામી અને બ્રહ્માંડથી અલગ લેવાનું વલણ વ્યક્તિ અને વિશ્વને તુચ્છ ગણવામાં પરિણમે છે. પૂર્ણવાદી દૃષ્ટિબિંદુ આ ત્રણેની સાચી એકતા અને પૂર્ણતા સ્વીકારે છે. ૧૪ ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે કારણ કે બધાં સ્વરૂપો સ્થળ-કાળમાં પોતાની ગતિના બળથી તેણે ઉપજ કર્યાં છે. તે સર્વજ્ઞાની છે કારણ કે બધી વસ્તુઓ તેના સચેતન-સત્તામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તે સર્વશક્તિમાન છે કારણ કે સર્વને કારણ કરતી ચેતના તેની શક્તિ છે. ૧૫ ઈશ્વર અંતર્ય, પારગામી, વૈશ્વિક અને વૈયક્તિક પણ છે. અનંત સ્થળ-કાળમાં તેનું કેન્દ્રીકરણ એ વ્યક્તિ છે. સચેત વ્યક્તિમાં પ્રકૃતિ પૃથ્થક છે આત્મા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે. વિશ્વ આત્માને ગોષ્ઠે છે ઈશ્વર બધારે સપૂર્ણ રીતે પ્રકૃતિ બને છે ત્યારે પ્રકૃતિ પ્રગતિશીલ રીતે ઈશ્વર બનવા પ્રયત્ન કરે છે. ૧૬ આથી વસ્તુઓનું આવશ્યકપણું, સામાન્યપણું અને વૈયક્તિકતા પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્યતા અને વૈયક્તિકતા આવશ્યકતા કે સત્ત્વશીલતાની સનાતન શક્તિ છે. આ ત્રણે સાચા છે. આ ત્રણેમાથી કેમ એક જ નહીં પણ ત્રણેય સાથે સત્તાનાં અનંત સ્વરૂપો છે. ૧૭

અભિવ્યક્ત અને અનભિવ્યક્ત સત્તા . ડેટલીકવાર સત્ અને અસ્તિત્વ વચ્ચે બેઠ પાડીને સત્ને સાચું અને અભિવ્યક્તિને અયથાર્થ ગણવામાં આવે છે. પરંતુ એ બધું અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તે સત્તા જ સ્વરૂપો છે

૧૩. Ibid p 71

૧૪. Ibid p 38

૧૫. Ibid p 134

૧૬. Ibid p 45

૧૭. Ibid p 344

આથી આ ભેદ સ્વીકારી શકાય નહીં આમ શ્રી અરવિંદ અનુસાર અભિ
વ્યક્ત અને અનભિવ્યક્ત બ્રહ્મ બન્ને એક જ સતતા પાસા છે અને ઈશ્વર
જ બ્રહ્મ છે તર્ક દ્વારા અ યાખ્યેય અને વાણીથી વ્યક્ત ન કરી શકાય
એવા બ્રહ્મને અનુભૂતિથી પામી શકાય છે ૬૮ માન માનસિક મમજ માટે
જ બ્રહ્મ અને ઈશ્વર, પરબ્રહ્મ અને પરપુરુષ વચ્ચે ભેદ પાડવામા આવે છે
વેદાન્તા મત અને સ્વીકારીને શ્રી અરવિંદ કહે છે કે ઈશ્વર એ જ સચ્ચિ
દાનંદ છે અને જે બધું છે તે આ સચ્ચિદાનંદ છે ૬૯ બધું દરેકમા,
દરેક મધ્યમ અને બધું ઈશ્વરમા તથા ઈશ્વર બધામા છે ૭૦ આપણા
બૌદ્ધિક પ્રત્યયમા આ બ્રહ્મ સર્વોચ્ચથી પણ ઉચ્ચતર છે અને અજ્ઞેય છે
એમ જાણીએ છીએ, પરંતુ તેના સાક્ષાત્કાર થતો નથી ૭૧ આ સાક્ષાત્કાર
ઉપરગામી અતઃકૂરણથી જ થઈ શકે

વિરોધોની અમયથાર્થતા મર્યાદિત કે સાપેક્ષ નિરપેક્ષ કે બ્રહ્મ
કેવી રીતે હોઈ શકે તથા માનવી, પશુ કે પક્ષી વગેરે દેવી સત્ કેવી રીતે
હોઈ શકે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમા શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આવા દેખીતા
વિરોધો સ્તપ્ત કરીને માનસ બેવડી બૂન કરે છે તે સાપેક્ષ અને મર્યા
દિત એવા ગાણિતિક એકમને અનુનંદીને વિચારે છે આમ એક એટલે
બેથી જોણું તથા વિભાજન અથવા સરવાળાથી અને ગુણાકારથી જ તે બે
બની શકે તેમ લે છે પરંતુ આ એકત્વ તો અમર્યાદિત અને આવશ્યક
છે અને પોતાનામા અગણિતને સમાવે છે ગમે તેવી મોટી રકમના
આકડાઓનો ગુણાકાર આ એકત્વને આમી શકે નહીં આ એક અનેકોનો
સરવાળો નથી તે જ આ અનેક છે બહુતત્ત્વવાદ એમ જૂન છે કરણ કે
આધ્યાત્મિક બ તા હોવા છતાં અનેક જીવાત્માઓ પરસ્પરાધારિત અને
બ્રહ્મ ઉપર આધારિત છે બહુતા પણ સાચી છે મરણ કે એક જ આત્મા
આ મધ્યમા વ્યાપ્ત છે અનંતના તર્કશાસ્ત્રમા એક અને અનેક વચ્ચે
વિરોધ નથી એકમા અનેક સંપૂર્ણ અને સાદૃશ્ય રીતે શક્ય છે ૭૨
આની જ રીતે દૈવી સત્તા સ્વરૂપ અને સ્વરૂપવિહાન બન્ને છે અહીં

૬૮ Ibid pp 426-427

૬૯ Ibid p 89

૭૦ Ibid p 336

૭૧ Ibid p 141

દેખીતો વિરોધ સાચો વિરોધ નથી સ્વરૂપવિહીનતા એ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિનો નિરોધ નથી તે મર્યાદિત સત્તાનું મુક્ત સ્વરૂપની શરત છે નામ અને રૂપ દૈવી સત્તાની અભિ વ્યક્તિઓ છે ૭૩

સમન્વયવાદી દષ્ટિમિદુઃ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે અદ્વૈતવાદી દષ્ટિમિદુ સાચુ છે મારણ કે 'અનેક' એક'ની જ અભિવ્યક્તિઓ છે વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી દષ્ટિમિદુ સાચુ છે કારણ કે 'અનેક' એક મા સનાતન છે માન કેટલીકવાર તે અભિવ્યક્ત તો ઠોઠવાર અનાભિ વ્યક્ત હોય છે જે દષ્ટિમિદુ સમગ્ર અનુભવમાં દરેક સત્યનું સ્થાન આપતું હોય તે ઉત્તમ ગણાય શ્રી અરવિંદનું દષ્ટિમિદુ આનું છે તેમના બ્રહ્મ વિષેના ખ્યાનમાં અદ્વૈતવાદી, વિશિષ્ટાદ્વૈત-વાદી, દ્વૈતવાદી દષ્ટિમિદુઓ તથા માનસિક, જ્ઞાતીય અને ભૌતિક દષ્ટિમિદુઓનો સમન્વય થયો છે પૂર્ણવાદી મત ય ૧૬૮૦ સમગ્રતા અને આવરણકતાને અંતિમ સત્તાના અંગ ન કરી શકાય તેવા પાસા ગણે છે બ્રહ્મ શક્તિમુક્ત અને શક્તિમુક્ત બંને છે ૭૪

શ્રી અરવિંદનું દષ્ટિમિદુ પૂર્ણ અદ્વૈતવાદી છે કારણ કે તેમાં સર્વ બ્રહ્મ છે તેમ સ્વીકારવામાં આનું છે તથા અનંત સમય અને અનંત અસત્ય, બ્રહ્મ અને અબ્રહ્મ આત્મા અને અનાત્મા સાચો આત્મા અને સાચો નહીં તેઓ આત્મા એમ બ્રહ્મના સત્ત્વને મે ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવતું નથી ઇશ્વર બ્રહ્મ સનાતન સત્તા કે સચ્ચિદાનંદની અભિ વ્યક્તિની રીતે તરીકે ભૌતિકત્વ, પ્રાણ માનસ અને અનિમાનસ છે બ્રહ્મ આ બધામાં અતરય છે ૭૫ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે ઇશ્વર સર્વોચ્ચ પૂર્ણ, સર્વોચ્ચ આત્મા અને સર્વોચ્ચ પુરુષ છે આ ઇશ્વર પોતાના ગુણોથી મર્યાદિત અને બીજા બધાથી ભિન્ન એવો ભૌતિક ધર્મોનો ઇશ્વર નથી આવા વૈયક્તિક ઇશ્વર અંગેના ખ્યાનો એક જ ભ્રમરનાં વ્યક્તિત્વ નામો કે મર્યાદિત રજૂઆતો જ છે સમગ્ર કે પ્રવૃત્તિશીલ બ્રહ્મનો ખ્યાલ જેમ ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું એક પાસું દર્શાવે છે તેમ નિર્ગુણ અચનિત બ્રહ્મ તેનું બીજું પાસું દર્શાવે છે પરંતુ ઇશ્વર એ જ બ્રહ્મ સત્તા, આત્મા,

૭૨ Ibid p 304

૭૩ Ibid p 30૦

૭૪ Sri Aurobindo's philosophy of Evolution p 186

૭૫ L D p 31

આથી આ બેદ સ્વીકારી શકાય નહીં. આમ શ્રી અરવિંદ અનુસાર અભિ-
વ્યક્ત અને અનભિવ્યક્ત બ્રહ્મ બન્ને એક જ સત્તા પાસાં છે અને ઈશ્વર
જ બ્રહ્મ છે. તર્ક દ્વારા અન્યાખ્યેય અને વાણીથી વ્યક્ત ન કરી શકાય
એવા બ્રહ્મને અનુભૂતિથી પામી શકાય છે.^{૬૮} માત્ર માનસિક મમજ માટે
જ બ્રહ્મ અને ઈશ્વર, પરબ્રહ્મ અને પરપુરુષ વચ્ચે બેદ પાડવામાં આવે છે.
વેદાન્તી મંતવ્યને સ્વીકારીને શ્રી અરવિંદ કહે છે કે ઈશ્વર એ જ સમ્ય-
દાનંદ છે અને જે બધું છે તે આ સમ્યદાનંદ છે.^{૬૯} બધું દરેકમાં,
દરેક બધામાં અને બધું ઈશ્વરમાં તથા ઈશ્વર બધામાં છે.^{૭૦} આંખણા
બૌદ્ધિક પ્રત્યયમાં આ બ્રહ્મ સર્વોચ્ચથી પણ ઉચ્ચતર છે અને અજ્ઞેય છે.
એમ જાણીએ છીએ, પરંતુ તેનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી.^{૭૧} આ સાક્ષાત્કાર
ઉર્ધ્વાગામી અંતઃસ્ફૂરણથી જ થઈ શકે.

વિરોધોની અવધાર્થતા : મર્યાદિત કે સાપેક્ષ નિરપેક્ષ કે બ્રહ્મ
કેવી રીતે હોઈ શકે તથા માનવી, પશુ, કે પક્ષી વગેરે દૈવી સત્ કેવી રીતે
હોઈ શકે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આવા દેખીતા
વિરોધો જલ્પન કરીને માનસ બેવડી બૃજ કરે છે. તે સાપેક્ષ અને મર્યા-
દિત એવા ગાણિતિક એકમને અનુસક્ષીને વિચારે છે. આમ એક એટલે
બેથી બોધું તથા વિભાજન અથવા સરવાળાથી અને ગુણાકારથી જ તે બે
બની શકે તેમ લે છે. પરંતુ આ એકત્વ તો અમર્યાદિત અને આવશ્યક
છે અને પોતાનામાં અગણિતને સમાવે છે ગમે તેટલી મોટી રકમના
આંકડાઓનો ગુણાકાર આ એકત્વને આંખી શકે નહીં. આ એક અનેકોનો
સરવાળો નથી તે જ આ અનેક છે. બહુતત્ત્વવાદ એક બૂબ છે કારણ કે
આધ્યાત્મિક બહુતા હોવા છતાં અનેક જીવાત્માઓ પરસ્પરાધારિત અને
સ્થૂળ ઉપર આધારિત છે. બહુતા પણ સાચી છે કારણ કે એક જ આત્મા
આ બધામાં વ્યાપ્ત છે. અનંતના તર્કશાસ્ત્રમાં એક અને અનેક વચ્ચે
વિરોધ નથી. એકમાં અનેક સંપૂર્ણ અને સાદૃશ્યિક રીતે સક્ય છે.^{૭૨}
આવી જ રીતે દેવી સત્તા સ્વરૂપ અને સ્વરૂપવિહીન બન્ને છે. અહીં

૬૮. Ibid pp. 426-427

૬૯. Ibid p 89

૭૦. Ibid p 336

૭૧. Ibid p 141

દેખીતો વિરોધ સાચો વિરોધ નથી સ્વરૂપવિહીનતા એ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિનો નિરોધ નથી તે મર્યાદિત સત્તા મુક્ત સ્વરૂપની શરત છે. નામ અને રૂપ દેવી સત્તાની અભિવ્યક્તિઓ છે.^{૭૩}

સમન્વયવાદી દૃષ્ટિબિંદુ : શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે અદ્વૈતવાદી દૃષ્ટિબિંદુ સાચુ છે કારણ કે 'અનેક' 'એક'ની જ અભિ વ્યક્તિઓ છે વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી દૃષ્ટિબિંદુ સાચુ છે કારણ કે 'અનેક' 'એક'માં સનાતન છે. માત્ર કેટલીકવાર તે અભિવ્યક્ત તો કોઈવાર અનભિવ્યક્ત હોય છે જે દૃષ્ટિબિંદુ સમગ્ર અનુભવમાં દરેક સત્યને સ્થાન આપતુ હોય તે ઉત્તમ ગણાય શ્રી અગ્નિદેવનું દૃષ્ટિબિંદુ આનુ છે તેમના બ્રહ્મ વિષેના ખ્યાલમાં અદ્વૈતવાદી, વિશિષ્ટાદ્વૈત-વાદી, દ્વૈતવાદી દૃષ્ટિબિંદુઓ તથા માનસિક, ભૌતિક અને ભૌતિક દૃષ્ટિબિંદુઓનો સમન્વય થયો છે પૂર્ણવાદી મતન્ય હકીકત સમગ્રતા અને આવશ્યકતાને અતિમ સત્તાના અંગ ન કરી શકાય તેવા પાસા ગણે છે બ્રહ્મ શક્તિયુક્ત અને શક્તિમુક્ત બન્ને છે.^{૭૪}

શ્રી અરવિંદનું દૃષ્ટિબિંદુ પૂર્ણ અદ્વૈતવાદી છે કારણ કે, તેમાં મર્મ બ્રહ્મ છે તેમ સ્વીકારવામાં આવે છે તથા અનંત સમય અને અનંત અતીત, બ્રહ્મ અને અબ્રહ્મ, આત્મા અને અનાત્મા સાચો આત્મા અને સાચો નહીં તેવો આત્મા એમ બ્રહ્મના સત્તાને મે ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવતુ નથી ઇશ્વર, બ્રહ્મ, સનાતન સત્તા કે સન્નિધાનદની અભિ વ્યક્તિની રીતો તરીકે ભૌતિકત્વ, પ્રાણ, માનસ અને અનિમાનસ છે બ્રહ્મ આ બધામાં અતરંગ છે^{૭૫} શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે ઇશ્વર સર્વેશ્વર પૂર્ણ, સર્વેશ્વર આત્મા અને સર્વેશ્વર પુરુષ છે આ ઇશ્વર પોતાના ગુણોથી મર્યાદિત અને બીજા બધાથી ભિન્ન એવો ભૌતિક ધર્મોનો ઇશ્વર નથી આવા વ્યક્તિક ઇશ્વર અગેના ખ્યાલો એક જ ઇશ્વરના વ્યક્તિત્વ, નામો કે મર્યાદિત રજૂઆતો જ છે સમગ્ર કે પ્રવૃત્તિશીલ બ્રહ્મનો ખ્યાલ જેમ ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું એક પાસુ દર્શાવે છે તેમ નિર્ગુણ અચિત્ત બ્રહ્મ તેનું બીજુ પાસુ દર્શાવે છે પરંતુ ઇશ્વર એ જ બ્રહ્મ, સત્તા, આત્મા,

૭૨ Ibid p 304

૭૩ Ibid p 305

૭૪ Sri Aurobindo's philosophy of Evolution p 186

૭૫ L D p 31

જૈતન્ય, પોતાના સત્નો ધારક, બોક્તા, વિશ્વનો કર્તા અને વિશ્વમય છે. આમ છતાં તેનાથી ઉચ્ચ, અનંત, અમર્યાદિત, અવ્યક્ત અને દૈવી પારગામીત્વ છે. વ્યક્તિત્વ અને અવ્યક્તિત્વ વચ્ચેનો તીવ્ર વિરોધ માનસિક વિચારણાની રીત છે અને તે જૌતિક વિશ્વમા દેખીતા વિરોધ ઉપર આધારિત છે ૭૬

સાદર્ભ'અ'થો

૧. Sri Aurobindo : *The Life Divine* (1965) . India Library Society, N. Y.
૨. R. N. Beck (Ed.) . *Perspectives In Philosophy* (1969) . Holt Rinehart
- ૩ Madhusudan Reddy *Sri Aurobindo's Philosophy of Evolution* (1966) Institute of Human Studies, Hyderabad.
૪. Bergson . *Creative Evolution* (1944) : The Modern Library, N. Y.
- ૫ Shrivastava *Samkara And Bradley* (1968) Motilal Banarasidas
૬. Sethna . *The Vision and Work of Sri Aurobindo* (1968) : Sri Aurobindo Ashram
૭. પંડિત સુખનાથજી . ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા (૧૯૫૮) મ સ કુનિ. વડોદરા.
૮. Bhattacharya *The Principles of Philosophy* (1959) . Calcutta University
૯. Srinivasan *The Existentialist Concepts And The Hindu Philosophical Systems* (1967) Udayana Publications, Allahabad

જીવાત્મા અને વ્યક્તિમત્તા

આત્મા અંગેના ખ્યાલનો ઉદ્ભવ

પ્રાથમિક અવસ્થાના માનવીને ભૌનિકત્વ, માનસ કે આત્મા અંગે સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હતા. આમ છતાં જીવન, મૃત્યુ નિદ્રા, અચેતના જેવી ઘટનાઓના પરિચયથી અને નિરીક્ષણથી તેને લાગ્યું કે પોતાની સમગ્ર પ્રક્રિયાઓના કારણ તરીકે પોતાનામાં જ કોઈ તત્ત્વ રહેતું છે. આને તેણે આત્મા કહ્યો. વળી આત્માને તેણે કોઈ પ્રકારના બળ તરીકે કે શક્તિ તરીકે ગણ્યો હતો. સમગ્ર કુદરતમાં તેનો વામ છે અને વ્યક્તિના રોજિંદા જીવન ઉપર શુભાશુભ આત્માઓની અસર હોય છે તેવી માન્યતા પણ ત્યારે પ્રચલિત હતી. આ ઉપરાંત સ્વપ્નો અને અસામાન્ય માનસિક સ્થિતિઓના તેના પરિચયને કારણે, આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે તેમ પ્રાથમિક માનવીને લાગ્યું. આમ છતાં પ્રાથમિક માનવીનો આત્મા વિષેનો પ્રારંભિક ખ્યાલ અભૌતિક આત્માનો ન હતો.^૧

આ અદૃશ્ય શક્તિને પીછાનવાના પ્રયત્નોમાં માનવીએ તર્ક કરતા અત સ્ફૂરણા અને વૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. કાગ્યુ કે, એ સમયે તર્ક દ્વારા માનવી માત્ર ભૌનિક દ્રવ્યકોતેને જ જાણી શકતો હતો, અદૃશ્યને નહીં. મહદ્ અંશે નિમ્ન કક્ષાની આ અત સ્ફૂરણા માનવીમાં વધુ સવેદનશીલ અને સક્રિય હોવી જોઈએ કારણ કે પોતાની પ્રારંભિક આવશ્યક શોધો માટે તેને તેના ઉપર મુખ્ય આધાર હતો. આ ઉપરાંત તેને ઉધ્વગામી અનુભવનો પણ સહારો હતો. પ્રકૃતિ સાથેના સમર્પ દ્વારા આમ પ્રાપ્ત કરેલી અત સ્ફૂરણાઓની વ્યવસ્થા માનવીના માનમે કરી અને પરિણામે ધર્મના પ્રારંભના સ્વરૂપો ઉત્પન્ન થયાં. માનસ અને પ્રાણના વિભાસ સાથે આ અત સ્ફૂરિત અને વૃત્તિજન્ય અનુભવોને બૌદ્ધિક રચનાઓ હેઠળ લાવવાનું વનણ વધતું ગયું. આથી પ્રકૃતિના પ્રક્રિયાઓ અને રહસ્યોને માનવી જેમ જેમ પામતો ગયો તેમ તેમ તેને જાદુથી ગૂઢ કે ગદન તત્ત્વથી કે દેવોની અસરથી સમજાવવાને બદલે પ્રકૃતિની યાંત્રિક પ્રક્રિયા દ્વારા

સમજાવવાના પ્રયામે કરવા લાગ્યો. આમ છતાં માનવીને પોતાના જીવનમાં હજી પણ આધ્યાત્મિક તત્ત્વની અને આધ્યાત્મિક ધમ્કોની આવશ્યકતા રહી છે, અને તેથી આ જન્મે પ્રવૃત્તિઓ સાથે સાથે ચાલતી રહી છે.^૧ આમ આત્મા વિધેના પ્રાથમિક માનવીના ખ્યાલમાંથી વર્મોએ અને તાત્ત્વિક પદ્ધતિઓએ આત્મા વિધેના પોતાના ખ્યાલો વિકસાવ્યા છે.

[આત્મા અને જીવાત્મા : પ્લેટોની તાત્ત્વિક પદ્ધતિમાં સૌ પહેલાં આત્મા અને જીવાત્મા કે રેશનલ આત્મા વચ્ચે સ્પષ્ટ ભિન્નતા જોવા મળે છે. તેના મતે જીવાત્મા એટલે આનુભવિક સ્થિતિઓ અને પ્રક્રિયાઓનો સમૂહ, જ્યારે આત્મા પાન્ગામી સત્તા છે અને તે આનુભવિક સ્થિતિઓને ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેનું નિયંત્રણ કરે છે. આમ માનસિક જીવનનું વ્યાવહારિક કે આનુભવિક પાસું જીવાત્મા છે, જ્યારે સાચું અને સત્તામૂલક પાસું આત્મા છે.]^૨ પ્લેટો અનુસાર સત્તામૂલક આત્મા પોતાના વાતાવરણથી અનિષ્ટ રહી શકે છે અને બીજા સત્તામૂલક આત્માઓથી સ્વતંત્ર છે. આત્મા અને શરીર વચ્ચે ભિન્નતા દર્શાવીને પ્લેટોએ આત્માને અદૃશ્ય અને અભૌતિક ગણ્યો છે. સત્ત ઓગમ્નાઇન અને મધ્યયુગી તત્ત્વજ્ઞાને પ્લેટોના આ ખ્યાલને સ્વીકાર્યો હતો. આત્મા અને શરીર વચ્ચેની ભિન્નતાના ખ્યાલથી આધુનિક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની શરૂઆત ડેકાર્ટની પદ્ધતિમાં થઈ હતી.^૩ પરંતુ અત્યારની તાત્ત્વિક પદ્ધતિઓમાં સત્તામૂલક અલગ આત્માનો ખ્યાલ મહદઅંશે કાલગ્રસ્ત થયો છે. કદાચ આથી જ કેન્ટના સમયથી ચિંતકોએ અપરિવર્તનશીલતા સાથે સંકળાયેલ 'આત્મા' શબ્દના ઉપયોગ પ્રત્યે અણુગમે દર્શાવ્યો છે અને તેને બદલે 'જીવાત્મા' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. અચેતનમાંથી ચેતનના વિકાસ સાથે અંતિમ આધ્યાત્મિક સત્તાની આત્મ-બલિવ્યક્તિની માનવ તત્ત્વજ્ઞાને જે સચેતન ક્રિયાઓ થાય છે તેની ક્રિયાશીલ એકતાનું મુખ્ય આ 'જીવાત્મા'ના ખ્યાલ દ્વારા થાય છે. જીવાત્મા સક્રિય અને સત્ત્વાત સળધો દ્વારા પોતાને એક વિશિષ્ટ મૂલ્ય તરીકે પીઠાને છે અને વ્યક્તિમત્તા પ્રાપ્ત કરના પ્રેરણ છે.^૪

૨ L D Pp 770-771

૩ An Introduction To Philosophy P 126

૪ The Principles of Philosophy P 271

આમ છતાં આત્માને મદ્યે જીવાત્મ તો ખ્યાલ લેવાથી આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતું નથી પરિવર્તનશીલ જીવાત્મા અને શિશુ કે સ્થાયી આત્મા એક છે કે ભિન્ન છે અને જો ભિન્ન હોય તો તેની વચ્ચે શું મધ્ય છે એ પ્રશ્ન છે આ ઉપગત જીવાત્માના સ્વરૂપ અંગે પણ ધણા મતભેદો છે જીવાત્માને બધા તરીકે, શરીર તરીકે, પ્રાણ તરીકે કે માનસ તરીકે પણ ગણવામાં આવે છે આમાં જીવાત્મા વિશિષ્ટ છે કે સાર્વાત્રિક છે એ વિશે પણ મતભેદ છે કેટલાં મતોએ જીવાત્માને મત્ય ગણે છે પણ તેને વ્યક્તિમત્તા આપના નથી, બ્યારે કેટલાકને અને આનુભવિક જીવાત્મા જ મત્ય છે અને તેની બુદ્ધિમાં કોઈ પાંગ્રામી આત્મા નથી આનો વિરુદ્ધ, માત્ર પાંગ્રામી આત્માને જ મત્ય ગણતું દૃષ્ટિનિદુ જીવાત્માન મય ગણતું નથી, અથવા તેને નિમ્ન કક્ષાનું વ્યવહારિક મત્ત જ ગણે છે ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્ર માટે વ્યક્તિ સત્ય હોવાનો ખ્યાન અનિવાર્ય છે ઘરણું કે તે વિના ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનું અસ્તિત્વ શક્ય રહે નહીં મનોવિજ્ઞાને આ માના ખ્યાલને અસ્પષ્ટ ગણીને માનસ અને તેની પ્રક્રિયાઓને અભ્યાસયોગ્ય ગણ્યા છે આમાં પણ માનસના સ્વરૂપ વિશે મતભેદ છે કેટલાક ચેતનાને માનસની મૂળભૂત વિશિષ્ટતા ગણે છે, બ્યારે વેદસન જેવા વર્તનવાદીઓ માનસિક ગણાતી પ્રક્રિયાઓને અને ચેતનાને માત્ર નારીરિક પ્રતિનિધિ ક્રિયાઓ જ કહે છે

આમ જીવાત્મા કે વ્યક્તિ અને વ્યક્તિમત્તાના સ્વરૂપને જ્ઞાનમીમાંસીય, તાત્વિક, મનોવૈજ્ઞાનિક, ધાર્મિક, નૈનિક વગેરે દ્વિદિગ્દુઓ દ્વારા તપાસવાનો પ્રયાસ માનવીએ કર્યો છે આ પ્રયાસોમાં શ્રી અરવિંદનું પ્રાન્ અત્યંત મહત્વનું છે તેમણે વ્યક્તિનું સાચું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરીને તેને પાંગ્રામી આત્માની અનિર્વાચ્યતાનું સ્વરૂપ અને રેશ્મિક આત્માના કાર્યનું કેન્દ્ર ગણ્યું છે તેમના આ દૃષ્ટિનિદુમાં વિવિધ મતોએમાં રહેલ સત્યનો સ્વીકાર અને તેનો સુમેશલર્યો સમન્વય થયો છે જીવાત્મા અંગેના વિવિધ દૃષ્ટિનિદુઓમાંથી કેટલાક મહત્વના દૃષ્ટિનિદુઓનો પરિચય નીચે અનુસાર છે

જીવાત્મા અંગેના મતોએ

પરિવર્તનવાદી મતોએ

| હુમ અને મિલ : આત્માનો ખ્યાન ચકાસણીને પાત્ર ન હોવાથી સ્વિકાર્ય હુમ તેને છોડી દે છે અને ચેતનાની કક્ષાકોને જ અભ્યાસયોગ્ય

ગણે હ ચેતનાને અવેદ । ઈહીને તે દર્શાવે છે કે માનવી જેને જીવાત્મા કહે છે કે આત્મ—ચેતના કહે છે તે સવેદનાનો જગ્નિ સમૂહ છે આમ તેના મને અત્મા નથી અને જીવાત્મા પણ નથી આમ કર્તા હુમ અને મિત બન્ને, પોતાના આદ્યર્થવા દ્વારા ચેતનાની એકતા સમજાવી શકાતી નથી એમ કમૂન કરે છે । તત્ત્વજ્ઞાનના ઠતિદાસમા આ મન્નેનો આવો નિષ્પાનમ એકરાર એક મહત્વની માળા કે કારણ કે, તે વિશ્વનેવલ્લભક દષ્ટિમિત્રના અપૂરતા છતી કરે છે સચેતન જીવન માત્ર અન્ય સવે નોનો સમૂહ નથી ૫

જેમ્સ, એલેક્ઝાન્ડર અને જૌદ્ધમનનાદીઓ : વિનિયમ જેમ્સ અનુસાર જીવાત્મા ચેતનાનો પ્રસ હ છે અને તેમા ચેતનાની દાણો એમાન આથે નાનુભતિ પૂરક નેદાયેરી હોય કે તથા પોતાનું વસ્તુ તે પરીની દાણને હનાને કરે છે, પસાર કરે છે આમ ચેના કેઈ એક બાબતના પ્રત્યક્ષીકરણ ઉપરથી બીજી માનતના પ્રયક્ષીકરણ પ્રતિ પસાર થાય છે તેના મને, આથી પ્રાઈ સતત પમાર થતી ત્રિયાગક્રિયા સિવાય સ્થાયી જીવાત્મા જેનું કશું નથી પરંતુ આ વિશિષ્ટ અન લણજીવી પ્રત્યક્ષીકરણો અનુભવની એન્તામા કેવી રીતે જગમ થ છે તે અહીં સ્પષ્ટ થતું નથી કારણકે તના મને આ બચાને એમ્સને માધતો કાર્પ જીવાત્મા નથી માત્ર ત્રિયાગજ પોતાનો વિચારક છે । હકીકતમા જેમ્સ અહી પ્રક્રિયા અને પ્રક્રિયાના કર્તા વચ્ચે ગૂચવણ જીબી કરે છે પ્રક્રિયાની ચેતના તેનો કર્તા સૂચવે છે આ કતા પોને ચેતનાની લણો નથી તે તેને પ્રદણ કરે છે અને તેનાથી પર બાય છે એનેગજાન્ડર પણ માનમને માનસિક નનાવોનો પ્રવાહ કહે છે તે દર્શાવે કે કે આપણે માનસનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરીએ છીએ તે દરેક દાણે સતત ચાહ્યા કરતી માત્ર માનમિક પ્રક્રિયાઓ જ છે આમ તેના મત વમા પણ આ પ્રવાહનું જ્ઞાન કર્તા કે જીવાત્મા વિના કે ? રીતે થઈ શકે ન સમજાતું નથી. ૬ મોદ્ધમનનાદીઓ પણ સતત વહેતી ચેતનના પ્રવાહનો ખ્યાન ને છે અને જૈરીર પરિવર્તન સિવાય કાર્પ સ્થાયી બુમિકા કે જીવાત્માને ગોકારના નથી તેમન મને સતત પરિવર્તનને મને સ્થાયી જીવાત્મા હોવાનો આપણો ખ્યાન એક જમ છે ૭

૫ An Introduction To Philosophy P 132

૬ Samkara And Bradley Pp 63 66

૭ L. D Pp 304 and 669

જીવાત્માના ખ્યાલની આવશ્યકતા : આમ ઉપરોક્ત મંતવ્યે જીવાત્મા અને માનસને એકબીજાથી અસંબંધિત એવી માનસિક ક્રિયાઓ, સંવેદનો કે ચેતનાની ક્ષણે ગણે છે. અસ્તિત્વની આ ક્ષણની પાછળ કે તેનાથી પર કોઈ બીજી ક્ષણે તેઓ સ્વીકારતા નથી. આથી અહીં આ પ્રક્રિયાની સમગ્રતા તથા એકતાને ધારણ કરનાર વ્યક્તિમત્તાની અવગણના થાય છે. કેન્ટ યથાર્થ જ કહે છે કે વિભિન્ન અનુભવોની વ્યવસ્થા કરતી મહત્ત્વવાત્મક પ્રાદ્-અનુભવની એકતા એટલે કે જીવાત્માનો ખ્યાલ બધા જ્ઞાન માટે એક અનિવાર્ય અને સીકૃત ધારણા છે. પરિવર્તનનો ખ્યાલ પરિવર્તન પામતું અને પરિવર્તનથી પર એવી કોઈ બાબતનું સૂચન કરે છે. વળી ચેતનાની પરિવર્તન પામતી ક્ષણે અગે ચેતનાનો પ્રવાહ પોતે પોતાના વિષે સચેત હોઈ શકે નહીં. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે જ્યેમ અસ્તિત્વને ધારણ કરનાર સિવાય અસ્તિત્વનો અર્થ નથી અને ભોક્તા વિના આનંદ વ્યર્થ છે તેમ જો સચેત એવું કોઈ ન હોય તો ચેતનાના અસ્તિત્વની કોઈ ભૂમિકા નથી.

અ્યકિતવાદી અને સર્વેન્ધરવાદી મંતવ્યો

લાઠબનીઝ વ્યક્તિ અંગેનો લાઠબનીઝનો ચિદ્ધાંત આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં અણુવાદના સિદ્ધાંતનું ઉપયોગન છે. આ મતનું આત્મિક છે કારણ કે, તેમાં વ્યક્તિને અલગ રીતે વિરોધ ગણવામાં આવે છે. પ્રિંગ્લ પેટ્રિસન અનુસાર પણ વ્યક્તિઓ રૌપિક દૃષ્ટિએ ભિન્ન છે અને તે બ્રહ્મની અદ્વિતીય અભિવ્યક્તિઓ છે. આ બંને મંતવ્યો વિષયના વૈયક્તિક ભાગોની પરસ્પરાધારિતતા તથા આનંદસંબંધોની હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં નથી. આ કારણે જ લાઠબનીઝને પડીથી 'પૂર્વસ્થાપિત સુમેળ'ના સિદ્ધાંતનો આશરો લેવો પડ્યો છે. વ્યક્તિઓ, જો એક જ પદ્ધતિના સભ્યો હોય તો જ, તેમની વચ્ચે આત્મસંબંધો હોઈ શકે.

મેક્ટેગાર્ટ : મેક્ટેગાર્ટ અનુસાર જીવાત્માઓ તેના અંતરતમ સત્ત્વમાં સનાતન સ્વ-અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ જીવાત્માઓ એકાંતમય અલગ અસ્તિત્વને બદલે બીજા સાથે સુમેળમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જીવાત્માની આ વ્યવસ્થિત એકતાને તે સમાજની અવૈયક્ત એકતા કહે છે. વળી તે દર્શાવે છે કે સમયથી પર અને પૂર્ણ એવા પારગામી આત્માઓની સમયમાં મર્યાદિત અભિ-

વ્યક્તિ આ જીવાત્માઓ છે & આમ મેટ્રોગાર્ટે પણ વ્યક્તિત્વા ને આત્મતિક દૃષ્ટિમિત્રુથી સ્વીકાર્યો છે અને જીવાત્માની બહુતા સાથે પારગામી આત્માની બહુતા પણ લીધી છે

સાફ મનીષ અને મેટ્રોગાર્ટના ઉપરોક્ત દૃષ્ટિમિત્રુઓ યથાર્થ નથી કારણકે વૈયક્તિક સત્ એક જ સત્તાની અભિ પ્રકૃતિઓ છે વગી તે અનગ અને અનગ સત્ નથી આમાન્ય રીતે આપણ બીજાની પોતાને ભિન્ન પાડે અન અનગ દર્શાવે તેને વ્યક્તિ ગણીએ છીએ પરંતુ આ સાચુ નથી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે વ્યાવહારિક અને અગત સત્યને અભિ પ્રકૃત કરવા માટે આવશ્યક એવો આપણા માનસનો આ ખ્યાન છે^{૧૦} વગી આપણે દરેકને અનગ રીતે પૂર્ણ માનીએ છીએ એ ભૂન છે કારણ કે કોઈપણ વસ્તુની પૂર્ણતા તેના અનગ હોવામાં નથી પૂર્ણતા તો સમગ્ર એવી દૈરા સુમેળની પૂર્ણતામાં રહેલી છે^{૧૧}

સ્પિનોઝાનું સર્વેશ્વરવાદી મતવ્ય. વ્યક્તિને અનગ સત્ ગણના ઉપરોક્ત મત યોથી વિરુદ્ધ મત ય સ્પિનોઝાનું છે તેના સર્વેશ્વરવાદી મતવ્ય અનુસાર મયાદિતોને પોતાનામાં અમાનવી અમયાદિત સત્તા દ્ર વ છે આમ સ્પિનોઝા અનિત્યતાની મૂળભૂત એકતાનો ખ્યાલ લે છે પરંતુ તે દ્રવ્ય કે સત્તાને સર્વોપી ચેતના કહે છે અને વ્યક્તિક ચેતનાને માત્ર રૂપરે જ ગણે છે માનવીનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર નથી એવી ભૂમિકા લઈને તે આ મર્યાદિત મતને અને તેની સત્વરીલતાને અવગણે છે આમ સ્પિનોઝા વૈશ્વિક ચેતનાનું મૂર્ત સ્વરૂપ લક્ષમાં લેવામાં નિષ્ફળ ગયા છે આ કારણે તેના સર્વેશ્વરવાદની વૈશ્વિક ચેતના સર્વને બદલે કશું નથી તેના ઉપર વ્યાપ્ત છે^{૧૨} આથી તેનું મત ય એકાગ્રી બંધુ છે

શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે અભિન્ન અચેતનમાં અપ્રગટ ચેતના અને વ્યક્તિમતાથી પ્રારભ થયત વિશ્વમાં સૌથી મહત્વની હકીકત વૈયક્તિક અસ્તિત્વ છે ઉકાતિમાં તે જેમ જેમ હર્ષગમન કરે એ તમ તેમ તે વૃદ્ધિ પામે છે જે આ મા વૈશ્વિક સત્ જેટલો જ સત્ય હોય તો જ તેના આ-

૮ Sri Aurobindo's Philosophy of Evolution P 210

૧૦ L D P 337

૧૧ Ibid I 35૦

૧૨ The Principles of Philosophy P 297

મકરનુ મદાત્મ્ય છે ૧૩ આ ઉપરાંત શ્રી અરવિદ્ જીવાત્માઓને માત્ર
ઈશ્વર ઉપર આધારિત અન્ય સત્ ગણનાને બંદને તેને તેના અત્યંત સત્મા
સર્વોચ્ચ મત્ કહે છે ૧૪ તેઓ દર્શાવે છે કે એકત્વમા વિવિધતા એ અભિવ્યક્તિનો
નિયમ છે આ વિવિધતાઓનો સુમેળ અનિમાનમીય એકતામા થાય છે
આમ જતા આ વિવિધતાઓને નામશેષ કરવો, એવા કુદરતમા ચેતનતત્ત્વનો
હેતુ નથી ૧૫

નિષ્પેક્ષ કે બ્રહ્મનાદી મતોએ

પ્રેડેલે અને શંકરાચાર્ય^{૧૩} પ્રેડેલે અનુસાર જીવાત્મા ખીજ આભા-
ઓની જેમ એક આભાસ છે આ આભાસને પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ હોય
છે અને તે પરિવર્તન પામતું હોવાનું જતા બ્રહ્મમા પોતાનું સ્વરૂપ જાગવી
ગળે છે અહીં પ્રેડેલેએ આભાસ તરીકે જીવાત્માનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ શું છે
તે સ્પષ્ટ કર્યું નથી વિવિધતાઓ વચ્ચે જીવાત્માની એકતા પ્રેડેલે માટે
નિરાકરણ ન કરી શકાય એવી માત્ર હતી રહે છે સ્પષ્ટતાએ જીવાત્માના
અત્યંત અસ્તિત્વના અગર તેની સત્ત્વશીલતા નકારી છે જ્યારે પ્રેડેલે
અને મોનાકેએ જીવાત્માને તાર્કિક વિરોધાને પાત્ર ગણીને તેનું સત્ત્વ અવ-
ગણ્ય છે નૂતન હેગનનાદી ખીજ અને કેડ જીવાત્માને બ્રહ્મના માત્ર મર્યાદિત
પુનરુત્પાદનો જ ગણે છે ૧૬

શંકરાચાર્ય^{૧૪} વ્યાક્રમતાને અત્યંતનું ઉપાત્ન ગણે છે તેના મતે કેવળ
બ્રહ્મ જ સત્ય છે આ બ્રહ્મ શ્રવ્ય સિદ્ધ સનાતન અને અપરિવર્તનશીલ છે
આમ શંકરાચાર્ય^{૧૫} માત્ર પારગામી સત્તાને જ સત્ત્વ ગણે છે

ઉપરાંત બ્રહ્મનાદી ખ્યાલો વ્યક્તિવાદી ખ્યાલો જેવા જ એકાગી છે
એકમા વ્યક્તિક મતને અને ખીજમા પારગામી સત્તાના સ્વરૂપને યોગ્ય રીતે
લક્ષમા લેવામા આવે નથી

શંકરાચાર્યના મતનું વિવરણ

શંકરાચાર્યના મતનું વિવરણ કરતા શ્રી અરવિ કહે છે કે શંકરા-
ચાર્યનું દર્શનમિદ્ધુ વિશિષ્ટ જમના^{૧૬} ગણી શકાય કારણ કે તે મયાની

૧૩ L D P 673

૧૪ Ibid P 323

૧૫ Ibid P 790

૧૬ Sri Aurobindo's philosophy of Evolution P 212

વિશિષ્ટ કે મર્યાદિત સત્તા સ્વરૂપ છે. માયાને અનિરંચનીય એવું રહસ્યમય સ્વરૂપ આપવા છતાં આ દૃષ્ટિઅંદુઝા તેનો બૌદ્ધિક ઉકેલ આપવાનો પ્રયાસ થયો છે. વિશ્વની મતલ અને અવગણી ન શકાય એવી વાસ્તવિકતા આપણી અપૂર્ણતા અને જીવનની કેટલોક અસત્યતા સમજાવવા માટે અહીં સત્તાના બે ક્રમો લેનામા આવ્યા છે એક પારગામી અને મનાતન; જ્યારે બીજો વ્યાવહારિક અને મર્યાદિત. પારગામી, અને મનાતન સત્તા કેવળ બ્રહ્મ છે અને તે પૂર્ણ તથા અતિબ્રહ્માંડીય છે. વ્યાવહારિક અને મર્યાદિત સત્તા માયામા બ્રહ્મની વૈશ્વિક, મર્યાદિત અને સાપેક્ષ સત્તાઓ છે જીવાત્માઓ માયાથી ઘેરાયેલું બ્રહ્મ છે આહા આ વ્યાવહારિક ગણુાતી સત્તાનું સ્વરૂપ અને તેની કક્ષાના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. વિશ્વ અને જીવાત્માઓ બન્ને નિમ્ન કક્ષાના હોય પરંતુ તે સાચી કક્ષાઓ છે કે અશત : સત્ય અને અશત : અસત્ય છે કે અસત્ય છે? જો તે સાચી સત્તા હોય તો માયાના સિદ્ધાંતને કોઈ સ્થાન નથી જો તે અશત : સત્ય અને અશત : અસત્ય હોય તો બ્રહ્માંડીય આત્મ-માન સમુદાય કે આપણને તથા વિશ્વને જોવામા આપણુ દૃષ્ટિઅંદુ દુષિત છે. આથી શ્રી અરવિંદ અનુસાર સત્ અગેની, જ્ઞાન અગેની અને સત્ની ક્રિયાશીલતા અગેનો બુદ્ધ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી જો વિશ્વ અને જીવાત્માઓ સાચી સત્તા ન હોય અને જો પારગામી ચેતનાના સંદર્ભમા આ બધાનું અસ્તિત્વ અસત્ય હોય તથા માયાના ક્ષેત્રમાથી બહાર નીકળતાં તેનું દેખીતું સત્ય વિશ્વની મર્યાદા જનુ હોય તો અહીં એક હાથે આપણું બીજા હાથથી લઈ લેવા જેવો ઘાટ થાય છે. આ ગીતે માયા, બ્રહ્માક અને જીવાત્માઓ સત્ય તેમ જ અસત્ય બને છે આવી મત્તા સાચી સત્તા નથી કારણ કે, તે માત્ર આપણા અજ્ઞાનમા જ સાચી છે, સાચા જ્ઞાનમા તે સાચી નથી.

આ અગે શ્રી અરવિંદ ઉપનિષદોનું દૃષ્ટિઅંદુ આપતા કહે છે કે વિવિધ સત્ એક જ સત્તાની સ્થિતિઓ છે. વળી ઉપનિષદોમા બ્રહ્મની આ બધી અભિવ્યક્તિઓને જમની પરિસ્થિતિ ગણુવામા આવી નથી તેમા બ્રહ્મ જ આ બધું બને છે તેમ સ્વીકારવામા આવ્યું છે અને તેથી આ બધા સત્મા એક જ આત્માને અને એક જ આત્મામા આ બધાને નીરખવા જોઈએ આમ ઉપનિષદોના કથનોમા આમક માયાને કોઈ સ્થાન નથી.^{૧૭}

વૈયક્તિક-અવૈક્તિક : આમ જો મનગ્નેષ વ્યક્તિને એક અથવા બીજી રીતે અસત્ કહે છે તે મધાર્થ નથી કારણ કે તેથી તો વિશ્વમા માનવજીવનનું અનિમ મદત્ત હેતુ નથી. શ્રી અરવિંદના પૂર્ણવાની દૃષ્ટિ મિદુમા જીવાત્મા, વિશ્વ અને પારગામી બ્રહ્મ-બધા સત્ય છે અતિમ 'એક'ને આપણે વૈયક્તિક આત્મા દ્વારા પામવો આવશ્યક છે કારણ કે, તે આપણા અનુભવની ભૂમિકા છે.^{૧૮} આપણામા ગ્રહેત પુરુષ વિશ્વમા વૈશ્વિક છે અને પારગામીત્વમા પારગામી છે તે અવૈયક્તિક છે કારણ કે વૈયક્તિક ગુણો દ્વારા તે વિભક્ત નથી ને વૈયક્તિક છે કારણ કે એક જીવાત્માના વ્યક્તિકગુણોના પશુ તે અધિપતિ છે.^{૧૯}

શ્રી અ-વિંદનું પૂર્ણવાદી મંતવ્ય

શ્રી અરવિંદનું મતવ્ય મન-વપાત્મક છે તેઓ એક જ સત્તાને અભિવ્યક્ત-વિશ્વના સચ્ચાનન કરનાર હથગ તરીકે તેના અનભવ કરનાર સત્ કે પુરુષ તરીકે અને તેના આવાગ તરીકે આત્મા કહે છે અત્ના આ પામાં વચ્ચે કોઈ વિરોધ નથી.

અહ-જાવની રચના : શ્રી અરવિંદ અનુમારસમિચ્છાનદ આત્મા વિશ્વવ્યક્તિના આનંદ માટે વૈયક્તિક અને મય દિતમા અવતરણુ કરે છે આથી અ તે તે આપણો અવેશ્ચ, નીચી પ્રિશાગ અને સોદી અતરતમ આત્મા છે પરંતુ તર્કની સૌ પર્લવી મુસ્કેના એ છે કે જીવાત્માને અને અહને એક ગણીને તેને અહની અનગતા અને મર્યાદાથી અસ્તિત્વ ધરાવતો ગણુરામા આવે છે આથી અહ અનં વ્યક્તને એક ગણુ આવુ દૃષ્ટિ-મિદુ યોગ્ય નથી કારણ કે આપણે જોને અહ કહીએ છીએ તે પોતે મૂળ-જૂત રીતે સત્ય નથી પરંતુ, જીવનના એક વ્યવહારુ પામાનુ, માત્ર વ્યવહારુ કેન્દ્ર છે આપણી માનસિક, સારીરિક અને જૈવીય અનુભવની રચનામા તેને સત્ની બીજી બધી આમતોથી સિન્ન ગણીએ છીએ અને તેને જ પ્રકૃતિમા આપણી જનત કહીએ છીએ વળી આથી આગળ વધીને આપણુ વ્યક્તિ કંઈક થયું છે તેમ સ્વીકારીને જ્યાં સુધી વૈયક્તિક રહે ત્યાં સુધી જ તેનું અસ્તિત્વ છે તેમ ગણીએ છીએ કેટલોજવાર આ મર્યાદિત સત્ને બદલે

વ્યક્તિમરણના નાણાં તરીકે આપણને અમલ ના સત્ ગણીને તે વૈયક્તિકતાથી મર્યાદિત છે તેમ લઈએ છીએ. આપણે પ્રવક્તા કરણ અને આલોચના આપણા અદ-ભાવની રચના છે.

વ્યક્તિમરણનું કારણ : શ્રી અરવિંદ અનુસાર વ્યક્તિકરણ એ તો વિશિષ્ટ શરીરમાં પ્રાણની કામચનાઉ ઉપયોગિતા માટે થયેલી વ્યવહારુ પસંદગી અને મર્યાદિત અર્થેન સમન્વયની રચના છે. તેની પાછળ એના કે પુરુષ ગ્રહેય છે અને તે પોતાના વ્યક્તિકરણથી નિર્જીવ કે મર્યાદિત થતો નથી. તે આ સમન્વયનો આધાર અને નિર્ણાયક છે અને તેમ છતાં તેનાથી પર નથી છે. આ સમન્વયની રચના માટે તેને પસંદ કરે છે તે વિશ્વ-મત્તા તેના સમગ્ર અનુભવમાંથી પસંદ કરે છે. આથી આપણા જ્યોતિ કરણનું સત્ વિશ્વ-મત્તા આપણે તમા પોતાની વૈયક્તિકતાની શક્યતાઓના અનુભવ માટે વિશ્વ-મત્તાને જે ઉપાય કરે છે તે એતનાના આધારે છે. આપણી વ્યક્તિમરણનું કારણ અને આત્મા આ પુરુષ છે, અને તે સમગ્ર વિશ્વને આવગીને વિશ્વ-મત્તા સાથે પાતાનું એક હોવાનું અનુભવે છે. પોતાના સર્વેન વિસ્તૃતીકરણમાં તત્પ્રાયગિક અનુભવોની આગળ વધીને આત્મ-મર્યાદા અને મર્યાદિત વ્યક્તિમરણમાંથી મુક્ત થાય છે. આવી રીતે અન્ય વૈયક્તિક એતનાથી પર જઈને વ્યક્તિ પોતાની અનંત વૈવિધ્યતા પીછાને છે. આમ અનુકે વિશિષ્ટ શરીર અને માનસમાં વ્યક્તિમત્તા અને મર્યાદિત વ્યક્તિકરણ સાથેનું આપણું અવધાર્યું તાદાત્મ્ય દર થાય છે.^{૨૦}

મારો વ્યક્તિ અને તેનું ભાવિ : આમ સાચી વ્યક્તિ અને અહીં એક જ નથી. વ્યક્તિમરણની ભૂમિમાં આત્મા છે, જ્યારે અહીં તેનો જાણ અને અસંધ અવેશ છે.^{૨૧} અહીંના અનગતથી અને મર્યાદાથી પર જઈને વ્યક્તિ પોતાનામાં વૈવિધ્યતાને અભાવે છે. યજુ, આથી, વ્યક્તિમરણ નહીં થતી નથી જાણ કે, વિશ્વ અને વ્યક્તિ પણ પારમાર્થી આત્માની જ અભિ વ્યક્તિઓ છે અને તેમાં આત્માનું અવિભાજિત અસ્તિત્વ રહેતું છે. પ્રેમી વૈવિધ્ય, મદાન એકતાનું સાધન છે. આથી મધુ ધ્વિરમાં અને ધ્વિર બધામાં છે.^{૨૨} આમ શ્રી અરવિંદ એક જ સનાને અભિ-વ્યક્તિઓના વિશ્વનું

૨૦ Ibid Pp 332-333

૨૧ Ibid P 468

૨૨ Ibid P 336

સંચાલન કરનાર ઈશ્વર તરીકે તેનો અનુભવ કરનાર અચેત સત્ કે પુનઃ
તરીકે અને તેની ભૂમિકા કે આધાર આપનાર આત્મા તરીકે ગણે છે
સત્તાના આ ત્રણેય પાસા વચ્ચે તેમ જ મનાતન સ્થિતિ અને વિશ્વમાં
ક્રિયારીલ અભિન્યાસિત વચ્ચે કોઈ વિરોધ નથી રૂ

વ્યક્તિનું ભાવિ ઈશ્વર સાથે એક થવાનું છે આ તેનો જ સર્વોચ્ચ
આત્મા છે પરંતુ જ્યાં સુધી તે અનગતાવાદી અદ્વ જની રહેશે ત્યાં સુધી
પોતાના દેવા સત્ને પામી શકશે નહીં આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ અદ્વની
અનગતાયો મુક્ત હોય છે આવી વ્યક્તિમત્તા વૈશ્વિકના અને પારમાર્તીય
જેની જ સનાતન મત્ત છે

જીવાત્મા અને વ્યક્તિત્વ જેમ જીવાત્મા આપણી માનસિક અદ્વ-
ભાવનાથી ભિન્ન છે તેમ આપણા વ્યક્તિત્વથી પણ ભિન્ન છે આપણ
વ્યક્તિત્વ હ મેશ એક સ્વરૂપ હેતુ નથી તે સતત પરિવર્તન અને સમન્વયની
પ્રક્રિયા છે તે મૂળમૂત ચેતના નથી પણ ચેતનાના સ્વરૂપોનો વિકાસ છે
આમ તો આપણુ વ્યક્તિત્વ પણ પુરુષ કે બ્રહ્મ છે પરંતુ, તે તેનું પરિ-
વર્તનરીલ પાસ છે તેની ગ્રાહ્ય સત્તા નથી એક જ સત્તા પાસા તરીકે
ગોતામાં ત્રણ પુરુષો વચ્ચે બેદ દર્શાવ્યા છે આ છે ક્ષર કે પરિવર્તનશીન
પુરુષ, અક્ષર કે અપરિવર્તનશીન પુરુષ અને ઉત્તમ પુરુષ કે સર્વોચ્ચ પુરુષ
ઉત્તમ પુરુષ મીઝ જન્ને પુરુષાને પાતાનામાં સમાવે છે અને તેનાથી પ-
ન્ન છે ૨૪ આ ઉત્તમ પુરુષ એટલે આપણામાં અને મધ્યામાં વ્યાપ્ત એવો
સર્વોચ્ચ આત્મા છે પુરુષોત્તમ છે, સ્વ મી છે તે સ્વાથી પુરુષ શાત
નિષ્ક્રિય, સમાન અને અવિનાશી આત્મા છે જ્યારે જેના દ્વારા આપણા
વૈશ્વિક જીવનના સમધો શરૂ થાય છે તે સતત પરિવર્તન પામતા
વ્યક્તિત્વના સાગ અને તત્સજ્જનો હેતુ પરિવર્તનશીન કે ક્ષર પુરુષ છે ૨૫

શામીગિક-જૈવીય માનવી આ પરિવર્તનશીન માનવ- વ્યક્તિ વના
વિકાસના તમકાનુ મૂળ દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે પોતાના અતરતમ
સત્ત્વમાં માનવીનું કેન્દ્રિય સત્ તેનો આત્મા જ છે જ્યારે બાહ્ય હકીકતમાં
મહદઅથે આત્માના પ્રતિનિધિરૂપ કોઈ એક અથવા બીજા ભાગનું કે
અશાત્માનું આધિપત્ય હોય છે આ પ્રતિનિધિરૂપ આત્માને માનવી પોતાના

અંતરતમ આત્મા તરીકે ગણવાની ભૂલ કરે છે. આમ કેટલીક વ્યક્તિઓમાં શારીરિક પુરુષત્વ માનસ, સંકલ્પ અને કાર્ય ઉપર આધિપત્ય હોય છે. આવી વ્યક્તિને શ્રી અરવિંદ શારીરિક માનવી કહે છે. તે પોતાનાં પ્રાણની, શરીરની અને માનસની દેવોમાં વ્યસ્ત રહે છે. આમ છતાં તેના આત્મિક સૂક્ષ્મ-શારીરિક પુરુષને કારણે માનવી વધુ સુંદર અને પૂર્ણ શારીરિક જીવનનો વિચાર કરી શકે છે અને પોતાનામાં કે સામૂહિક જીવનમાં તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નશીલ બની શકે છે. બીજી કેટલીક વ્યક્તિઓમાં પ્રાણમય પુરુષત્વ માનસ, સંકલ્પ અને કાર્ય ઉપર આધિપત્ય હોય છે, આ જૈવીય માનવી પોતાના જૈવીય અહંની અભિવ્યક્તિઓ સિવાય બીજું બધું ગૌણ ગણે છે અને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાઓ અને જૈવીય ઇચ્છાઓની તૃપ્તિમાં રત રહે છે. આવા જૈવીય માનવીની પ્રકૃતિ વધુ ક્રિયાશીલ અને શક્તિશાળી હોવા છતાં તે બાળ્યે જ નિયમન હેઠળ હોય છે. પરંતુ જો આ જૈવીય વ્યક્તિત્વ, માનસ અને સંકલ્પને તાર્કિક બુદ્ધિનો સહારો મળે તો શક્તિશાળી, અસરકારક અને સફળ એવી વસ્તુઓએ અંશે સમતુલિત રચના યર્થ શકે.

મનોમય માનવી : વ્યક્તિત્વના વિકાસના ઉચ્ચતર તબક્કે માનસિક પુરુષત્વ આધિપત્ય હોય છે. આવા મનોમય માનવી પોતાની અભિવ્યક્તિ, માનસિક હેતુઓ, માનસિક અભિરૂચિઓ, માનસિક વિચારો અને આદર્શો સિવાય બીજું બધું ગૌણ ગણે છે. આવા માનવી પોતાના માનસિક સંકલ્પને કાજમાં લઈને પ્રાણ અને શરીરની જરૂરોનું દમન કરીને અથવા તેને તદ્દન ઓછી કરીને માનસિક જીવનની આડે અવરોધ અડકારી શકે છે. આમ છતાં પ્રાણ અને શરીર પ્રારભના સૌ પહેલાં બળો છે અને જો ને જરાપણ શક્તિશાળી હશે તો તે મનોમય માનવી ઉપર ઘેરી અસર કરશે. માનવી મનોમય સત્ છે અને માનસ, તેના પ્રાણ અને શરીરનો નેતા છે, પરંતુ આ નેતા પોતાના અનુયાયીથી મહદઅંશે દોરવાનો હોય છે. પોતાની સ્પષ્ટતા છતાં માનસ જૈવીય અને આવેગજન્ય સૂચનોથી દોરવાઈ જઈને અજ્ઞાન અને ભૂન તથા અવધાર્ય રિચારો અને અવધાર્ય કાર્યને મજૂરી આપે છે વળી માનસ શક્તિશાળી અને સુસ્પષ્ટ હોય ત્યારે પણ ને વસ્તુઓએ અંશે મનોજન્ય સુમેળનું આદેશ પણ કરી શકે છે. પરંતુ, સમગ્ર સત્નો સમન્વય કરી શકતું નથી વળી આ નિમ્ન દક્ષાના નિષ્ક્રમ હેઠળનો સુમેળ અધૂરો છે કાલ્પ કે, તેમાં પ્રકૃતિના એક ભાગનું આધિપત્ય અને પરિપૂર્ણતા છે.

જ્યારે જીવન ભાગેલું' દમન અને જીવન ભાગેલી પરિપૂર્ણતાની અવગણના છે. ૨૬

આત્મિક વ્યક્તિત્વ : આમ વ્યક્તિત્વ આત્માની જૈવીય, શારીરિક અને માનસિક એવી બાબ અને અગ્યાથી રચનાઓ છે અને અભિવ્યક્તિની અનેક શક્યતાઓમાની ટેલોક શક્યતાઓ છે. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આત્માની અભિવ્યક્તિ માટે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એવી બેનડી સ્થિતિ હોવા છતાં તેમની વચ્ચે કોઈ મૂળભૂત અને સનાતન અનગત્ય કે દ્વૈત નથી. પ્રકૃતિની કક્ષાઓની દરેક સ્થિતિમા આત્મા, આ કક્ષાને અનુરૂપ, પોતાનું સ્થાન લે છે આમ માનસ-પ્રકૃતિમા તે મનોમય પુરુષ પ્રાણ-પ્રકૃતિમા પ્રાણમય પુરુષ, ભૌતિક પ્રકૃતિમા શારીરિક પુરુષ અને સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક કક્ષાએ તે આનંદમય પુરુષ અને કેવળ સત્ બને છે. આપણા વૈયક્તિક અસ્તિત્વમા તે આપણા બધાની ભૂમિકા છે. આપણી ચેતનાની રચનાઓના આધાર તરીકે તે આપણો અતરાત્મા છે ૨૭ આ અતરાત્માને શ્રી અરવિંદ ચેત્યપુરુષ કહે છે અસ્થાયી એવી શારીરિક, જૈવીય અને માનસિક રચનાઓનો વિકાસ થાય છે તેમ આ ચૈત્ય-પુરુષ કે આત્મિક વ્યક્તિત્વ પણ આપણામા વિકસે છે ચૈત્ય-પુરુષ

બેવડો આત્મા . આપણી વૈયક્તિક રચનામા ૬૨૬ બ્રહ્માડમય સિદ્ધત બેવડો હોય છે આમ આપણને બેવડું માનસ છે એક છે, ભૌતિકતત્ત્વમાથી માનસની અભિવ્યક્તિમા આપણે ઉત્પન્ન કરેલ બાહ્ય અહલુકન માનસ, જ્યારે જીવુ છે, સૂક્ષ્મ કે પૃષ્ઠસ્થ માનસ આ માનસ આપણા બાહ્ય માનસિય જનનની મર્યાદાથી મુક્ત હોય ૨ આપણે પ્રાણ પણ બેવડો છે એક, ભૌતિક શરીરથી મર્યાદિત પ્રાણ છે; જ્યારે જીવિ, સૂક્ષ્મ પ્રાણ શરીરિક પ્રાણ અને મૃત્યુની સંકુચિત સરહદોથી મુક્ત છે આ ઉપરાંત આપણા બાહ્ય શરીરની ભૂમિકામા આપણુ સૂક્ષ્મ સરાર રહેલું છે. આવી જ રીતે આપણમા બેવડો આત્મા છે આપણો બાહ્યાત્મા અથવા ઈન્દ્રિયાત્મા આપણી જૈવીય તૃણા અને આવેગોના રત રહે છે અને જ્ઞાન, સુખ તથા શક્તિની માનસિક ખોલ માટે કાર્ય કરે છે; જ્યારે આપણો પૃષ્ઠસ્થ આત્મા કે ચૈત્ય-પુરુષ આ બાહ્ય સ્વરૂપોની ભૂમિકામા રહેલ આપણો સાચો આત્મા છે તે પ્રેમ, પ્રકાશ અને આનંદનું

શુદ્ધ બ્રહ્મ છે અને સત્ત્વ સૂક્ષ્મ સત્ત્વ છે આમ જાણ સ્વરૂપે આપણા અહ મધ્ય અભિતવની ભૂમિકાઓ છે જ્યારે પૃથ્ઠસ્થ સ્વરૂપે આપણી વધુ વિસ્તૃત સાચી વ્યક્તિમત્તાના સ્વરૂપે છે વળી પૃથ્ઠસ્થ કે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપોમાં માનની વૈશ્વિકતાના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવે છે આપણા શારીરિક જૈનીય અને માનસિક સત્ત્વે અનગ કરતી ઘટ દિવાનો અહો પારદર્શક બને છે આથી શ્રી અ વિદ તેને અનગત્વ અને મત્તકાર બન્નેનું માધ્યમ કહે છે આપણો જાણાત્મા અહની અત્યંત ઘટ દિવાનો વચ્ચે ઘેરાયેલો હોવાથી અહિંસામય આનંદથી અગગો છે તેમાં પ્રવેશથી આનંદ લવું અને વિવર્તિત બને છે

સાચો આત્મા : આમ આપણો સાચો આત્મા પ્રાણ, માનસ કે શરીર નથી આપણો સાચો આત્મા આ જ્ઞાના આત્માનંદ, પ્રકાશ, પ્રેમ સૌંદર્ય અને સત્ત્વ સસ્કારિત શુદ્ધિ પ્રતિ તનાં સત્ત્વના ઉગાડ અને વિકાસને પોતાનામાં ધારણ કરે છે તેના દ્વારા આનંદનો દેવી મિહાંત આપણામાં જાન કરે છે આથી આપણો સાચો આત્મા ચૈત્ય-પુરુષ છે અને આપણા સત્ત્વ તે કેન્દ્રિય દ્વારા છે પરંતુ વિશ્વનાં મિમારી એ છે કે વ્યક્તિ પોતાનો સાચો આત્મા જોધી શકતો નથી આ મિમારીનું મૂળ મારણ એ છે કે જાણ સ્તરની વસ્તુઓના અગીકારમાં જેમાં તે રત રહે છે તે વિશ્વનો સાચો આત્મા, માનની મેગવતો નથી માનનાં પોતાનાં શક્તિનું સત્ત્વ સચેત સત્ત્વ સત્ત્વ, આનંદનું સત્ત્વ જોધવા પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ તેને જે મળે છે તે વિરોધી પ્રતિભાઓ અને મપકોનો સમૂહ છે જે તે સત્ત્વનું શોધી શકે તો તે એક વૈશ્વિક સત્ત્વ શક્તિ, સચેત સત્ત્વ અને આનંદનું પણ જોધી શકે તો આ સાથે પોતાનો સાચો આત્મા અને વિશ્વનો આત્મા એક છે તેમ જાણ્યું પડે છે છંદાત્મા આમાં અવગેવડપ બને છે કારણ કે, પ્રાણને અપયાર્ય રીતે આવકારીને આ ઇન્દ્રિયાત્મા 'રમ કે વસ્તુઓના આનંદના ત્રેવડા અપયાર્ય અર્થધનનું કારણ બને છે આથી સત્ત્વના શુદ્ધ સત્ત્વિક આનંદને બદલે તેને સુખ દુઃખ અને ઉદાસીનતા તરાકે ગળે છે ૨૦

જ્ઞાત્મા અને ચૈત્ય-પુરુષ ચૈત્ય-પુરુષનું સ્વરૂપ સમજાવતાં શ્રી અરિષ્ટ માનવીના કેન્દ્રિય આત્માના મે સ્વરૂપે દર્શાવે છે ઉપરિસ્તરને તે જ્ઞાત્મા કહે છે અને તેને દેવાપણાનો તથ્યો કે પરમાત્માનો અર્થ ગણે

છે વળી તે પારગામી સિદ્ધાંત છે અને યૈમ્નિક જીવનમાં અભિવ્યક્તિથી પણ એવો અધ્યક્ષ છે નિમ્નસીરને શ્રી અરવિંદ ચૈત્ય-પુરુષ કહે છે અને તેને જ્ઞાતમાનો પ્રતિનિધિ ગણે છે યૈમ્નિક જીવનની અભિવ્યક્તિના તે આધાર છે જો જ્ઞાતમા દૈવી તણખો છે તો ચૈત્ય-પુરુષ આ તણ મામાથી નિર્મિત એવો અગ્નિ છે કારણ કે તેનું કાર્ય તણખામાંથી જ્યોત ત્રગટા વવાનું છે જેથી તેનો પ્રગટ આપણા સમગ્ર સત્ ઉપર પ્રસરા શકે આ ઉપરાંત શ્રી અરવિંદ તેને ઈશ્વરનું સત્તાન પણ કહે છે ૨૮ આમ જ્ઞાતમા ત્રિવિક્ર આત્મા છે જ્યારે ચૈત્ય-પુરુષ ત્રિવિક્ર આત્મા છે જ્ઞાતમા ઉત્ક્રાંતિનો અધિષ્ઠાતા છે, જ્યારે ચૈત્ય-પુરુષ ઉત્ક્રાંતિમાં પ્રવેશ છે અને વિક્રમે છે આથી ચૈત્ય-પુરુષ કેન્દ્રિય પુરુષનું એક પાસુ જ છે

ચૈત્ય-પુરુષનું સ્વરૂપ ચૈત્ય-પુરુષના સ્વરૂપની વિશેષ વિગત આપતા શ્રી અરવિંદ જણાવે છે કે તે દૈવી સત્તામાંથી જન્મેલ જ્યોત છે અને અજ્ઞાનના પ્રકાશમય રહેવામાં છે વળી તે જ્ઞાન પ્રતિ અભિમુખ થવા શક્તિમાન બને ત્યાં મુખી તેમાં વૃદ્ધિ પામે છે તે અદૃશ સાક્ષી સચ્ચાતક, માર્ગદર્શક, સોપાનનો 'DAEMON' અને રહસ્યવાદીઓના અતરનો અનાજ અને અતરનો પ્રકાશ છે જન્મ-જન્મમાં આપણામાં જુદે તે અવિનાશી આત્મા છે અને તને મૃત્યુ વ્યવિ કે વિનાશ નથી શક્તા નથી આમ તે દૈવી સત્તાના અવિનાશી તણખો છે તે અજન્મ આત્મા નથી કાણુ કે આત્મા વ્યક્તિના સત્તા અધ્યક્ષ હોવા છતાં ને પાતાના ત્રિવિક્રતા અને પારગામ્ય અંગે હમેશા સમાન હોય છે આથી ચૈત્ય-પુરુષ પ્રકૃતિના સ્વરૂપોમાં તનો પ્રતિનિધિ છે અને માનસ પ્રાણ તથા શરીરને કારણુ ડરે છે વળી આપણા મનોમય, પ્રાણમય અને સૂક્ષ્મ શારીરિક પુરુષની પાછળ રહી તેનો અનુભવ અને વિકાસ તે નિવારે છે અને તેમાંથી લાભ મેળવે છે ૨૯ આપણુ અતતમ સત્ આપણા ચૈત્ય-પુરુષનું સ્વરૂપ છે અને આ આત્મિક વ્યક્તિ એ જ જીવનથી મીઠા જીવનમાં પરિવર્તન વિકાસ અને વૃદ્ધિ પામે છે આથી શ્રી અરવિંદ તેને જન્મ અને મૃત્યુ તો મૃત્યુ અને જન્મ વચ્ચેનો મુસાફર કહે છે ૩૧

શરૂઆતમાં તે શરીર, પ્રાણ અને માનસથી આવરણ પામેલો હોય છે. પરંતુ જેમ જેમ તેની વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ તેમના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે છે તેનું ધોય અજ્ઞાનમાં રહેલ માનસીને દૈવી ચેતનાના પ્રકાશ પ્રતિ લક્ષ જમાનું છે અજ્ઞાનમાં બધા અનુભવોનું સત્ત્વ લક્ષને તે પ્રકૃતિમાં આત્માના વૃદ્ધિ માટે એક કેન્દ્ર રચે છે તે આપણો સાચો, મૂળભૂત અતરાત્મા છે અને નીતિશાસ્ત્રના પરપરાગત જ્યાવના અતરાત્મા કરતા વધુ હોડો છે કાશ્યુ દે, તે હ મેશા સત્ય, શિવ અને સુદર પ્રતિતથા પ્રેમ અને સુમેળ પ્રતિબલિ મુખ્ય છે તે આપણામાં રહેલ નૈત્ય વ્યક્તિત્વ છે અને આપણામાં તે સત્ત્વ ઋષિ કે દૃષ્ટા તરીકે વિકસે છે. તે જ્યારે પોતાની પૂર્ણ શક્તિએ પહોંચે છે ત્યારે અનંત આત્મા અને દૈવી સત્તાના જ્ઞાન પ્રત્યે તથા સર્વોચ્ચ સત્ય, સર્વોચ્ચ શુભ અને સર્વોચ્ચ સૌંદર્ય તરફ વળે છે આથી આધ્યાત્મિક સહાનુભૂતિ, પ્રેરણા અને એકત્વ સાથેનો આપણો સંપર્ક શક્ય અને છે. જો આ ચૈત્ય-વ્યક્તિત્વ નમણું કે અધૂરું વિકસેનું હશે તો બાહ્ય ઇચ્છાત્મા કે 'નકલી નૈત્ય-પુરુષ'નું આધિપત્ય સ્થપાયે અને તેના વિચારો, આદર્શો અને તૃણજ્ઞાને આપણે અવધાર્ય અર્થઘટન કરી, સાચા આત્માની બામતો ગણીશું. જો નૈત્ય-પુરુષ આ ઇચ્છાત્માથી આગળ આવીને પ્રભુત્વ મેળવે તથા માનસ, પ્રાણ અને શરીરના બાહ્ય સ્વરૂપોથી આવરણમાં ઓળંગે રહીને અશત સચાવન કરવાને મદ્યે મ પૂર્ણ સચાતન હસ્તગત કરે તો આ સ્વરૂપોને આત્માની પ્રતિમાઓના સ્વરૂપમાં ધ્યાપી શકાય

ચૈત્ય-પુરુષની મર્યાદા નૈત્ય-પુરુષ અગે ચેતવણી આપતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આપણી આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે અને આપણા સત્તા સમગ્ર રૂપાત્મક માટે આ નૈત્ય-પુરુષ એક અનિવાર્ય શરત હોવા છતાં આત્માના સામ્રાજ્યના દરવાજા માત્ર તેનાથી જ ઉઘાડી શકાય તેમ નથી પ્રકૃતિમાં તે આપણો પ્રેરણાત્મક આત્મા હોવાથી આત્માના દૈવ પ્રદેશોના પ્રકાશ, બળ અને અનુભવને પ્રતિનિધિત કરે છે પરંતુ આપણા આત્માના પ્રેરણાત્મકતા અને પારગામીત્વને પામવા માટે અતિમાનસના પ્રકાશનું આપણામાં અવતરણ થવું જોઈએ. માત્ર પોતાના જ પ્રયત્નોથી, અમુક તમકકે, ચૈત્ય-પુરુષ સત્ય, શિવ અને સુદરની રચનાથી સતોષ માનીને તેને રચાયે રચાન જનાવે કે તેથી આગળના તમકકાએ તે પ્રેરણાત્મક સત્, ચેતના, બળ અને જ્ઞાનનું પ્રતિનિધિ પાડે પરંતુ, તેનો તે પૂર્ણ સદભાગી કે સ્વામી બની શકે નહીં. વળી જ્ઞાન, આવેશ અને હૃદયજન્ય મુખ્યામ્તમાં તે

વૈવિધ્યક ચેતના અર્થ ધરે. અંગે મંકળાયેલ દોષા છતાં માત્ર નિષ્ક્રિય જની
 રહે અને વિશ્વમાં કાચું અને દ્વાર્ભોત્પદો અગ્રગો રહે તેમ જની રહે છે.
 આવી જ રીતે તે જ્ઞાતાત્ત્વના પાશ્વર રહેલ સ્થિતર કે અસ્થિર આત્માસાથે એક
 અને પડંગ, વિશ્વ-પ્રક્રિયાથી અલગ રહેને તેના દેવી મૂળમાં પોતાની
 વૈયક્તિકતા સુમારે તેમ પળ જની રહે છે. આ ઉપરાંત તે દેવી સત્તાને સનાતન
 અંગ પોતાથી તેને અનંતના નિયમ અનુસાર દેવી અભિવાદની અલગ
 પાડી શકાય નહીં. તેના આદર દેખાવ અન આદર અલગ અનુભવ મિત્રાપ
 ને અંશ પોતે જ મમમ છે તેમ જાગીને પોતાના વૈયક્તિક અસ્તિત્વનું
 તેમાં વિલીનીકરણ પળ કરે ન શક્ય છે. આપણી અજ્ઞાનમય પ્રકૃતિના
 મમદમાં તે એક નાનું દેવ છે. આથી ઉપનિષદમાં તેને માનવાના ભૂદયમાં
 નિગમમાન એવો માત્ર અંગૂઠા જંવડો પુરુષ કહે છે આધ્યાત્મિક વિજ્ઞા-
 નમાં પોતાને વિનુત કરીને તે મમમ વિશ્વને પોતાનામાં સમાવે છે.

અંતિમ ધ્યેય અને આસ્થાત્કારનાં સ્થાપનો

આમ આ અર્થ આપણી આધ્યાત્મિક આત્મ-ગોધની કવ્ય સિદ્ધિઓ
 દોષા જતાં શ્રી અરવિંદ અનુસાર તે અંતિમ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ નથી આ
 સિદ્ધિઓ માનવીના આધ્યાત્મિક માનસની સિદ્ધિઓ દોષા છતાં તેના
 સર્વોચ્ચ તમકકાઓએ પળ માનસ પોતાના સ્વરૂપમાં વિભાજનનું કાચું
 કરે છે. સનાતન સત્તા વિવિધ પાસા લઈને દરેક પાસાને તે અનત
 સત્તાનું મમમ સ્વત્ત્વ ગળે છે અને દરેકમાં તેની પોતાની સ પૂર્ણ પરિપૂર્ણતા
 જાણે છે. આ પાસાને તે વિરોધી ગળીને વિરોધીનો સમમ વિરતાર
 ઉત્પન્ન કરે છે. આમ જ્ઞાન અને ક્રિયાશીલ જ્ઞાન નિષ્ક્રિય નિર્ગુણ જ્ઞાન
 અને સક્રિય સર્ગુણ જ્ઞાન વચ્ચેના વિરોધોમાં, તે એકથી અલગ પડાને
 જીવન સાથે એકત્વ સાધે છે, અને તેને એકમાત્ર સ્વય ગળે છે. કાં તો તે
 વ્યક્તિને એકમાત્ર મતા ગળે છે કે અવૈયક્તિકતાને જ સત્ય ગળે છે
 આમ સર્વોચ્ચ ધ્યેય પ્રતિ માર્ગમાં તેના સિદ્ધિઓ આ વિભાજિત રેખાએ ને
 અનુસરે છે. આ આધ્યાત્મિક માનસથી પર અતિમાનસીય યત્ન-ચિત્તના
 વધુ ઉચ્ચ અનુભવ રહેતા છે. અહીં ઉપરોક્ત વિરોધી સમૂહ સમમતામાં
 ઓળખી નય છે. આપણું આ જ ધ્યેય છે અને તેમાં આપણા સત્તાની
 પરિપૂર્ણતા છે.^{૩૦}

આમ અતિમાનસના અવતરણથી જ આત્માના આજ તેમ જ
 આંતરિક સત્તા સંવાદ સ્થાપી શકાય છે. અતિમાનસાય પ્રકાશ અને
 શક્તિ દ્વારા ઉર્ધ્વ અને સ્ત્રીય-પુરુષ જ્યાંથી તે આવેલ છે તે સત્તા

મગ આ ૧૬ સાથે એકતા સાધી શકે ૬૩૩ આ માટે ૧ી અરવિંદ આત્મ-સિદ્ધિના ત્રણ મો ગનો દર્શાવે છે સૌ પદ્મ વિચાર આગેશ અને ધ્યાનના નાદાત્માને બદલે સારો આત્મા શોધવો જોઈએ જ્યારે તે આધિપત્ય પ્રાપ્ત કરે છે અને માનસ પ્રાણ તથા શરીર તેના સાધનો તરીકે પોતાનું સાચું ધ્યાન લે છે ત્યારે આપણે આપણામાં રહેલ સત્ય શુભ, સાચા આનંદ અને સૌંદર્યના જ્ઞાતાને અનુભવીએ છીએ આમ આત્મ-સાક્ષાત્કારનું પહેલું સોપાન અહીં રથાને દેવી ચૈત્ય-પુરૂષને રથા પવાનું છે ૧ીજી સોપાન કે બધાના જીવનમાં સાથે એક છે તેવો અજન્મા અને સનાતન આત્માને જાણવો આપણા ચૈત્ય-પુરૂષ કે આપણા સ્વરૂપમાં વિકસતી સાચી વ્યક્તિ જેનો અર્થ ૨ તણુમો છે અને જેમાંથી પ્રદીપ્ત થયેલ છે તથા સનાતન આગ્નિમાં વિ રે છે તે સર્વોપરિ પારગામી આત્મા વૈશ્વિક સત્ અને આપણી વૈશ્વિકતાની ભૂમિકાને જાણવી તે ત્રણ સોપાન છે ૩૪

સદર્ભ ગ્રંથો

- ૧ Brightman An Introduction To Philosophy (1963) Holt Rinehart
- ૨ Sri Aurobindo The Life Divine (1965) India Library Society N Y
- ૩ Bhattacharya The Principles of Philosophy (1959) Calcutta University
- ૪ Srivastava Samlara And Bradley (1968) Motilal Banarasidas
- ૫ Madhusudan Sri Aurobindo's Philosophy of Evolution (1966) Institute of Human Studies Hyderabad
- ૬ Sri Aurobindo The Synthesis of yoga (1965) Sri Aurobindo Ashram
- ૭ Mitra An Introduction To The Philosophy of Sri Aurobindo (1965) Sri Aurobindo Ashram

પૂર્ણવાદી મનોવિજ્ઞાન

વ્યક્તિના સાચા સ્વરૂપની ચર્ચામાં બાહ્ય, અસ્થાયી અને અહંમય વ્યક્તિત્વની ગ્યનાઓ અને મૂળભૂત, પારગામી અને સાચા આત્મિક વ્યક્તિત્વ વચ્ચેનો ભેદ તથા તેના સાચા સ્વરૂપમાં એકતા દર્શાવીને શ્રી અરવિંદે આત્માનમ્ ચિદ્ધિની ભાગતીય ભાવનાની મૌલિક રજૂઆત આપી છે. આત્માને ઓળખવાની તીવ્ર અભીષ્ઠાને કારણે ભારતીય વિચારધારામાં સાવના અને યોગને તાત્ત્વિક પદ્ધતિ અને ધર્મના ભાગરૂપ તથા જ્ઞાનની સ્વતંત્ર શાખાઓ તરીકે ગણવામાં આવે છે. આ કારણે ભાગતીય મનોવિજ્ઞાન ચેતનાના બેડા અવગાહનનું સાધન બન્યું છે. આત્માના સાચા સ્વરૂપને ઓળખવાના ધ્યેયને કારણે તે પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનથી, કેટલીક મહત્વની બાજતોમાં, ભિન્ન પડે છે.

ભારતીય મનોવિજ્ઞાન

તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાન : ભારતીય વિચારધારામાં તત્ત્વજ્ઞાને અને ધર્મે એ સ્ત્રીકાર્ય છે કે સત્ય જો સાચું હોય તો તેનો અનુભવ થવો જોઈએ. આમ અહીં મનોવિજ્ઞાનિક અનુભવને ધણું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. અલબત્ત, અહીં અનુભવનો અર્થ માત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવ પુરતો સંકુચિત નથી, તેમાં સતતા સાક્ષાત્કારના ઉચ્ચ અનુભવને લક્ષમાં લીધો છે. આથી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારણા અને બધારણમાં મનોવિજ્ઞાન ગાઢ રીતે સંકળાયેલું છે. વળી આ કારણે તે બંને જીવનની નીકટ ગયા છે અને તેને માર્ગદર્શક બન્યાં છે.

ચેતના વિષેનો મમત્ર ખ્યાલ : ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાનમાં જ્ઞાતાનો વિકાસ અને તેની પૂર્ણતાનું મહત્ત્વ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનમાં પણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આ કારણે વૈજ્ઞાનિકને નિરીક્ષણ માટેની તાલીમ, નિષ્પક્ષપાતી અને પૂર્વગ્રહમુક્ત વચણ હોવાની આવશ્યકતા, તથા સ્વીકારવામાં આવી છે. ભારતીય દૃષ્ટિમિત્ર આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષનું

ધ્યેય ધરાવતુ હોવાથી માત્ર આપની જ તારીખ પર્યાપ્ત ગણતુ નથી
અ વત્તિક મિદ્ધિ હાસલ કરના માટે વિશિષ્ટ એવી યોગ પદ્ધતિની અહીં
આવશ્યકતા રહે છે ભારતીય મનોવિજ્ઞાનના આ ધ્યેયને કાનૂન તે સામાન્ય
રસની નાહિત પ્રક્રિયાઓનું અભ્યાસ કરતુ વિજ્ઞાન નથી વળી તે
આ રસની વિજ્ઞાન પણ થી ગરુ છે, તેમા અત્યંત જીવનના વાસ્તવિક
અને વિનિયમિત સ્વરૂપોમાની નિરૂપતા હિંદુગામી સ્વપ્નેના સમન્વય
દૃષ્ટિમિદ્ધુ જે ભાનય અભિગમની મહત્વની લાક્ષણિકતા એ છે કે
સાવત્ર મને વિજ્ઞાન જેમ ચતના । પચાલ, જાગત ચેતનાના કાર
પુરતો મર્ણાતિ લનાને બદલે તેની સમગ્રતામા લે છે જગી તેમા માનવીની
ચતનાનુ અત્યારનુ સામાન્ય સ્થાનુ સ્વરૂપ તેની વૃદ્ધિ અને તેની પૃથુતાની
નકલતા માત્ર પણ લક્ષમા લે હ આ ઉપગત તે સર્વસામાન્ય માનસિક
પ્રક્રિયાન બદલ અસામાન્ય કે અતિચતન પ્રક્રિયાને વધુ મહત્વ આપે છે
આ હા જા પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનમા જેવા મળતી સામાન્ય માનસિક
પ્રક્રિયાના વર્ગીકરણની વિગતની અને વિશ્લેષણની સમૃદ્ધિ તેમા નથી
આમ હતા તે માનસિક ક્રિયાઓ ઉપરના કામૂ અને તેના અસરમારક
હિંદુગામી રૂપાંતરની પ્રક્રિયા અને વિગતોથી સમૃદ્ધ છે જ ,

જીવનનુ ધ્યેય . પાવત્ય વિચારધારામાં કારણને પૂરોગામી
ગણવાની ચૂસ્ત માન્યતાને કારણે હેતુને પણ પૂરોગામી શરત તરીકે લેવામાં
આવે છે પાવત્ય મનોવિજ્ઞાનિક મેકુગરને હેતુવા આવો છે તેના મતે,
ધ્યેયગામિત્વ, મનસની એક મદરવની લાક્ષણિકતા કે આ હેતુનાદી
વર્તનના આધાર પૂરોગામી મનો-શારીરિક સ્વરૂપની વૃત્તિઓ છે પરતુ
આવી તા વૃત્તિઓ બૃત્તકાનીન માત્રે બને છે જાવિ ધ્યેયો નહી
ભારતીય મનોવિજ્ઞાન અનુસાર જીવન ધ્યેય અતિચેતનાની સમગ્રતા છે
અને અમગ્ર જીવન આ ચતના પ્રતિ અને આ ચેતનામા વિમ્સી રહ્યુ હ

આમ ભારતીય મનોવિજ્ઞાનમા ચેતનાના વિવિધ સ્તરોમા જાગત
ચેતના નિમ્નચેતના અને અનિચેતનાના સ્વરૂપોનો અભ્યાસ પણ સમાવેશ
મામે આથી ભારતીય મનોવિજ્ઞાનની તાર્મીર સમન્વયવાદી નહી છે
આ ભારતીય અભિગમનો આગવો નિકાસ ડી અરવિંદે પોતાના પૂણ્યવદા
મનોવિજ્ઞાનમા કર્યા છે ૧

ચેતનાના લક્ષણો તથા અભ્યાસ પદ્ધતિ

ચેતનાના લક્ષણો : જીવાત્મા કે જ્ઞાતાના સ્વરૂપની સમસ્યા મૂળમૂળ અને મદતવની છે એવું સ્વીકારવા છતાંયે તે અંગેના નામાભિધાન પરંતુ ચિંતકો એકમત નથી. પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાને આત્માના ખ્યાલને, અરપટ ગણીને, માનસ અને ચેતના અંગેના ખ્યાલો સ્વીકાર્યા છે. પરંતુ વર્તનવાદીઓએ પ્રત્યક્ષીકરણ, વિચારો, આવેગો વગેરે માનસિક કહેવાની પ્રક્રિયાઓને શારીરિક પ્રતિક્ષિપ્ત ક્રિયાઓ ગણીને, માનસ અને ચેતના અંગેના ખ્યાલો નકાર્યા છે. આવી જ રીતે ચેતનાને મૂળમૂળ એવી દલીલ તરીકે વિનિયમ નેમ્સ, એમ અને નૂતનવાદનવાદીઓ તથા હોર્ડવાદીઓ સંકોચતા નથી. આ 'ચેતના' શબ્દ સામેના વિરોધ 'આત્મા' શબ્દ સામેના વિરોધ જેવો છે. જન્મેના મૂળ, પ્રાર્થના કાળથી, આ સહો અંગે એવાતા ખ્યાલોના રૂઢાંચં પ્રત્યેના વિરોધની પ્રતિક્રિયામાં રહેલાં છે. જામ છતાં પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનમાં 'આત્મા', 'જીવાત્મા' જેવા શબ્દો કરતાં 'ચેતના' શબ્દ વધુ સ્વીકાર્ય અને ઓછા વિરોધને પાત્ર રહ્યો છે.

સામાન્યતઃ વેદાન્તિકો અને વિશિષ્ટ જીવશાસ્ત્રીઓ જીવન કે પ્રાણ અને ચેતનાને ગાઢ રીતે મંડળિત ગણે છે. વર્ણી ચેતના, માનવીના અંગત અને પ્રત્યક્ષ અનુભવની પણ આગત છે. પોતાના વિચારો, લાગણીઓ, પ્રતીકીકરણો, સ્મૃતિ, કલ્પના, પસંદગી વગેરે પ્રક્રિયાઓ પણ માનવીના અંગત, પ્રત્યક્ષ અને મચત અનુભવની ગામનો છે. આ ચેતનાના અગત્યના લક્ષણો નીચે અનુસાર છે.^૨

ચેતનાનું પહેલું લક્ષણ સ્વાનુભવ છે. આ સ્વાનુભવનો અર્થ, માત્ર પોતાના વિષે વિચારવું એવો નથી. તમા સંવેદનજન્ય ગુણો અને સ્વરૂપો, વિચારણા, લાગણી, પસંદગી, સ્મરણ વગેરે દરેક પ્રકારની સમાનતા સમાવેશ પામે છે. વર્ણી વિનિયમ સંદર્ભના શબ્દોમાં અધી ચેતના 'અનેકતામાં એકતા' છે. ચેતનાની ખીજ લાક્ષણિકતા તેનું અગત્યપણું છે કારણકે, તે હમેશા તેને ધારણ કરનાર વ્યક્તિને જ પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રાપ્ત છે. ત્રીજી વિશિષ્ટતા તેની પ્રવૃત્તિ છે. આ પ્રવૃત્તિ, માનવી, કલ્પની માનસિક રચના કરે ત્યારે હોય તેવી વ્યક્તિગત હોય, ખીજ વ્યક્તિ સાથે વ્યવહારમાં

આંતરવૈયક્તિક હોય કે પ્રકૃતિ સાથેના સંબંધમાં તે આંતરક્રિયાત્મક હોય છે. એથી સદૃશ્ય અર્થની સહાનતા છે. એ પ્રત્યક્ષ અનુભવની બાજત છે કે માનવીનું સમગ્ર સચેત જીવન દંમેશાં તાત્કાલિક અનુભવની બાજતોથી પર જાય છે. આ છે અર્થની સહાનતા. વિચારક્રિયા ન કરતી વ્યક્તિ પણ તેની ચેતના તે ક્ષણથી પર એવા કોષનો નિર્દેશ કરતી અનુભવે છે. ચેતનાનું પાંચમું લક્ષણ આત્મ-પારગામીત્વ છે. અર્થ અને જ્ઞાનમાં સમાયેલ પારગામીત્વ ઉપરાંત સ્થળ-કાળના સંદર્ભમાં પણ તેનું પારગામીત્વ હોય છે. તત્ક્ષણની ચેતના પોતાનાથી પર એવા કોષનું સૂચન કરે છે અને ભૂતકાળ તથા ભવિષ્યકાળના બીજા સમયોનો સંદર્ભ પણ લે છે. આનું જ ચેતનાનું સ્થળ-પારગામીત્વ છે. આમાં તે 'અહીં-અને-અત્યારે' -માંથી 'ત્યાં-અને-ત્યારે'નો સંદર્ભ લે છે. ચેતનાની છઠી વિશિષ્ટતા મૂઢ્યોના અનુભવ છે. ચેતનામાં ઇચ્છા, સંતોષ અને ભોગના અનુભવો તથા તેના વિરુદ્ધના અનુભવોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આનો સંતોષ એ મૂઢ્યો છે. આ ઉપરાંત ચેતના આદર્શો અને ધોરણોની રચના કરી શકે છે અને તેને અનુરૂપ પોતાનું મૂંઢાકન પણ કરી શકે છે.

ચેતનાની અભ્યાસ પદ્ધતિ : ચેતનાના અભ્યાસ માટેની પદ્ધતિઓમાં આત્મનિરીક્ષણ પદ્ધતિ મૂળભૂત ગણાય છે કારણ કે, બીજી બધી પદ્ધતિઓ અને તેની સામગ્રી જે અનુભવમાં આવે છે તે જ અનુભવ આત્મનિરીક્ષણનું અભ્યાસ-વસ્તુ છે. પરંતુ ભારતીય દષ્ટિબિંદુ આધ્યાત્મિક હોવાથી તેમાં માત્ર સત્તાનું જ્ઞાન જ નહીં પણ વૈયક્તિક જીવનની અનંત સત્તા સાથેની એકતાની અનુભૂતિનું ધ્યેય છે. આથી જ્ઞાનની પદ્ધતિ આ ધ્યેયને અનુરૂપ હોવી જોઈએ. ઉપરોક્ત આત્મનિરીક્ષણની પદ્ધતિ માત્ર સામાન્ય ભગ્વત સ્તરની ચેતનાને લક્ષમાં લે છે; જ્યારે શ્રી અરવિંદ અનુસાર યોગની તાલીમનું અભ્યાસ-વસ્તુ વધુ મહાન ચેતના અને ઉચ્ચતર સત્ છે.^૩

ચેતનાની અભિવ્યક્તિના તથ્યક્રમ અને ભાવિ

ચેતનાની અભિવ્યક્તિના તથ્યક્રમ : ચેતનાની અભિવ્યક્તિના તથ્યક્રમ દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે ભૌતિક સ્તરને માત્ર શારીરિક વૈયક્તિકતા હોય છે; માનસિક નહીં. આમ છતાં તેમાં અગોચર રીતે

ચેતના અંતઃક્રિયા છે અને તેના દ્વારા જ તેની શક્તિઓની પ્રક્રિયાનું સચાલન થાય છે. વનસ્પતિ અને ખનીજો જેવી ભૌતિક વસ્તુઓને પોતાનાં બળ, ગુણધર્મો અને આંતરિક અસરો દોવા છતાં તેને વ્યવહારનું કોઈ સાધન હોવું નથી. તે સચેત વ્યક્તિના ઉપયોગથી કિયાશીલ અને છે તેમ બાહ્ય દૃષ્ટિથી જાણે છે. પરંતુ આ બળો અને ગુણો જરૂર પદાર્થોનાં નથી; તે અચેતનમાં આત્મસંક્રોધનમાંથી વિગતૂત બનતી આત્માની શક્તિઓ છે. આ અંતઃક્રિયા શક્તિનું સૌ પહેલું ગ્રંથ ગાંધી કાર્ય, પ્રાથમિક એવાં જૈવીય સ્વરૂપોનો નિમ્ન-માનસીય સંવેદનોના સ્વરૂપોમાં વિકાસ કરે છે. આ સંવેદનશીલ સ્વરૂપો વૃદ્ધિ, પ્રકાશ, હવા અને જીવન માટેની જગ્યા શોધે છે. આમ છતાં તેમાં ગતિશીલતા નથી. વળી તેમાં પોતાનું બાહ્યીકરણ, વૃત્તિઓ અને વ્યવહારની રચના થયેલી નથી. આ તમકકે હજી અચેતનનું પ્રજુલ્વ દોષ છે. સચેત જ્ઞાન માટેનાં બાહ્ય માધ્યમોનો વિકાસ તો બાહ્ય સચેત પ્રાણીથી શરૂ થાય છે. આમ સંપર્કો મેળવવા અને તેના તરફ પ્રતિક્રિયાઓ કરવા તથા પોતાની જરૂરતો સંતોષવા જીવંત ભૌતિકતત્ત્વનું સત્ પોતાની ચેતના વિકસાવે છે. આ વિકાસમાં ચેતનાની બાહ્ય અભિવ્યક્તિ કરવાની મધ્યમશુ સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રાણીમાં તેની અભિવ્યક્તિ જૈવીય માનસના પ્રત્યક્ષીકરણમાં થાય છે. અહીં આવેગના સ્પંદનો, બીજા સાથેની આંતરક્રિયા શોધે છે. માનવીમાં માનસિક કક્ષાએ ચેતનાની અભિવ્યક્તિ પ્રત્યયોની ગ્યના, વિચારણા, નર્ક અને જ્ઞાનની સામગ્રીના સમન્વય જેવી ઉચ્ચ પ્રક્રિયામાં થાય છે. આમ છતાં આ બધું અપૂર્ણ છે કારણ કે, તેનો આધાર બાહ્ય સાધનો ઉપર ગ્રહેતો છે, તેમાં પોતાના સ્વતંત્ર કાર્યની શક્તિ નથી માનસિક ચેતના દ્વારા વસ્તુઓમાં પ્રવેશ અને રચનાત્મક આવરણ શક્ય અને છે પરંતુ, તે સાચી પ્રાપ્તિ નથી. તેમાં તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાનની સ્થિતિ હોતી નથી. આપણા અતરાતમામાં પ્રવેશથી આપણે બાહ્ય પરાક્ષ સમાનતા ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ અને પ્રગાઢ સમાનતા પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. આ કાર્ય આપણા અંતરતમ અતિચેતન આત્માને જાગૃત કરવાથી જ થઈ શકે ✓

ચેતનાની અભિવ્યક્તિનો વિકાસ અત્યારે ભૌતિકતત્ત્વમાંથી માનસની કક્ષા સુધી થયો છે. પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનમાં માનવીના માનસની આ સામાન્ય કક્ષાને અંતિમ કક્ષા ગણીને પૃથક્ચ ચેતનાની કક્ષાએને લક્ષમાં લીધી નથી. ઉપનિષદનું મંતવ્ય સ્વીકારતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે માનવીમાં સ્વયં—

સત્ સત્તાએ ચેતનાના દ્વાર ઉઘાડી નાખ્યા છે, પરંતુ મહુ ઓછા માનવી અતર પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરે છે જેઓએ આવો દૃષ્ટિરાત કર્યો છે અને આત્માને ભણ્યો છે તેઓ પોતાના આધ્યાત્મિક સત્તો વિકાસ કરે છે ૫

ચેતનાનું ભાવિ : માનવામાં ચેતના માનસિક છે અને માનસ અજ્ઞાન તથા અપૂર્ણ છે આથી તેને શ્રી અન્વિદ, વચગાળાની શક્તિ કહે છે તે પોતાનાથી ૫૦ જવામાં વિકાસ કરી રહ્યા છે માનસની કક્ષા પહેલાની નિમ્ન કક્ષાની ચેતનામાંથી તેનો ઉદ્ભવ થયો છે અને તેવી જ રીતે જેના પ્રતિ તે આગળ વધે છે તે ઉચ્ચતર કક્ષાઓ પણ હોવી જોઈએ

આપણા વિચારતા તર્ક કરતા અને ચિંતન કરતા મનસ પહેલા વિચાર ક્રિયાથી રહિત એવી ઈર્વાચ ચેતના હતી તેની પહેલા નિમ્નચેતના અને અચેતન હતા આવી જ રીતે આપણી અવિકસિત કક્ષામાં વધુ મહાન આત્મપ્રકાશિત અને વિચારની બાજુ રચનાથી અત્યંત ચેતના અગોચર રીતે રહેલી છે આથી આપણી અત્વારની કદાની અપૂર્ણ અને અજ્ઞાન વિચાર-માનસ ચેતના, ઈર્વાચ કક્ષા કે ઈર્વાચ શક્યતા નવી ચેતનાનું સત્ત્વ પોતાની જેમ વસ્તુ અને પોતાના વિષે સભાન હોવાની શક્તિ છે અને તેના સાચા સ્વરૂપમાં આ શક્તિ પ્રત્યક્ષ આત્મ-પરિપૂર્ણ અને સંપૂર્ણ હોવી જોઈએ આપણામાં તેના કાર્યમાં તે પરોક્ષ, અપૂર્ણ અને માનવીની બાહ્ય રચનાઓ ઉપર આધારિત છે આનું કારણ એ છે કે ચેતના અચેતનમાંથી અભિયંત્રિત થઈ છે અને હજી અચેતનના અજ્ઞાનના આનરણુ હાથે છે પરંતુ તેનું ભાવિ પોતાનું સાચું સ્વરૂપ એટલે કે પોતાની પૂર્ણતામાં વિશ્વસવાનું છે ૧૧ વળી તેનું સાચું સ્વરૂપ તેની નેમ વસ્તુની સમગ્ર સભાનતા છે અને આ વસ્તુઓમાં સૌ પહેલી બાજુત ઉવાત્મા છે આ આત્મા પોતાની ચેતના અહીં વિકસાવે છે અને બાકી બીજાને આપણે અનાત્મા ગણીએ છીએ પરંતુ સત્ અભિલાષિત છે અને તેથી બધું આત્મા છે આથી વિકસતી ચેતનાનું ભાવિ પોતાની સભાનતામાં સંપૂર્ણ બનવાનું આત્મા અગે પૂર્ણ સચેત બનવાનું અને સમગ્ર સચેત બનવાનું છે આ પૂર્ણ અને સ્વાભાવિક એવી ચેતનાની શરત આપણે મારે અતિચેતના છે આપણી ચેતનાનો આ અતિચેતના પ્રતિ વિકાસ થઈ રહ્યો છે પરંતુ જે આપણી ભૂમિકા એટલે કે અચેતનમાં અતિચેતના અગોચર રીતે રહેલ હોય તે જ આપણી ચેતનાનો વિકાસ અતિચેતનામાં થઈ શકે જ્યાં મુખી

અગોચર વિદ્યાસ ન પામે અને પૂર્ણ અભિવ્યક્ત ન થાય ત્યાં મુદ્ધી ચેતનાનો વિદ્યાસ અટકી શકે નહીં. સત્તાની આ ચેતનાને શ્રી અર્ગવિંદ અનિમાનસ કહે છે. ૬ ।

‘શક્તિ અને સત્તા તરીકે ચેતના

અસ્તિત્વની મૂળભૂત હુકીકૃત અને શક્તિ તરીકે ચેતના : શ્રી અર્ગવિંદ અનુસાર અસ્તિત્વની મૂળભૂત હુકીકૃત ચેતના છે અને તે શક્તિ છે. આ શક્તિની પ્રક્રિયાની ત્રણ સ્થિતિઓ છે. સૌ પહેલા આપણે એ જાણીએ છીએ કે જધાની પાછળ, જધાને સમાવતી અને જધામા રહેલી ચેતના પોતાની એકતા કે નિવિધતામાં, જન્મેમા કે જન્મેથી પર એવી પૂર્ણ એકતામા, પોતાના વિષે સંપૂર્ણ સચેત છે. સામે છેડે આ ચેતના અચેતનમાં તદ્દન અગોચર રીતે રહેલ છે. આ જન્મેવચ્ચે વચગાળાની માનવચેતના અપૂર્ણ અને મર્યાદિત આત્મમાન ધરાવે ૮. નામ એક તરફ અચેતન અને ‘મીઠું તરફ સર્વોચ્ચ ચેતના વચ્ચેનું’ આ વચગાળાનું ન્ધાન, સમાધાનનું સ્થાન ૬.૭ આથી નામાન્ય માનસિક કલા ચેતનાના વિદ્યાનની વ્યવસ્થા કરી નથી.

સત્તા તરીકે ચેતના : વર્તનવાદી રેનેવેસ્ટાનિટોની જેમ આપણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ ચેતનાના હુકીકૃત આકારતા નથી. ‘ફિલ્મ’ ગણતના તર્કનિષ્ઠ વર્તનવાદ અનુસાર ચેતના એક યુગ્મવયુ ભરેલો કાયડો છે તેના ભાષાકીય વિશ્લેષણથી ઉકેલ આપતા ન કહે છે ૯, ચેતના ‘યત્રમા રહસ્ય ભૂત’ છે આથી તત્ત્વજ્ઞાને તેના ખ્યાલ હમેશને માટે છોટી દેવો ઉચિત છે. તેના મતે આ ભૂત અગેના ખ્યાલનો ઉદ્દભવ માનવીના વર્તનને પ્રકૃતિની યાત્રિક ક્રિયા દ્વારા સમજાવી ન શકાય તેવી માન્યતાને કારણે થયો છે. ૮ આવા મતન્યની અવધાર્યતાના સદર્ભમા શ્રી અર્ગવિંદ કહે છે કે ભૌતિકતત્ત્વને જ એકમાત્ર સત્તા ગણતો સિદ્ધાંત, ચેતનાને ભૌતિકતત્ત્વની શક્તિના ક્રિયા જ ગણે છે અને તેની સમજૂતી મગજના કોળોના રપ દેનો અને શારીરિક પ્રતિદિપ્ત ક્રિયાઓ તરીકે આપે છે. આવું ચૂસન વલણ નથી ત્યાં પણ ચેતનાને સનાતન સત્તા તરીકે લેવામા આવતા નથી. આથી

૬. Ibid Pp. 901-902

૭. Ibid P. 445

૮. An Introduction To Philosophy P. 135

વ્યક્તિ પોતે માત્ર શરીર અને મગજ ગણાય છે અને જેને ચેતના કહેવામાં આવે છે તે, તેની યાત્રિક પ્રક્રિયા ગણાય છે. આમ વ્યક્તિ એક સાપેક્ષ મૂલ્ય અને અસ્થાયી સત્તા છે. પરંતુ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોમાં ભૌતિકતત્ત્વ શક્તિની એક ઘટના તરીકે હોવાનું જાણવા મળ્યું છે આથી હવે શક્તિ એકમાત્ર સત્તા માનવામાં આવે છે. પરંતુ આત્મા કે અસ્તિત્વને ધારણ કરનાર વિના કે શક્તિને નિષ્પન્ન કરતી ચેતના સિવાય આવી શક્તિ, માત્ર માનસની અમૂર્ત પ્રત્યયાત્મક રચના છે અને તે સત્ય નથી.^૯ આથી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે વસ્તુઓના યાત્રિક, ગાણિતિક કે સ્વયં-સંચાલિત નિયમ એક હકીકત છે, પરંતુ તેમાં ચેતનાનો આધ્યાત્મિક નિયમ પણ કાર્યશીલ છે અને કારણે જ પ્રકૃતિના બળોના યાત્રિક કાર્યને આંતરિક વલણ અને મૂલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૦} આમ ચેતના કેન્દ્રિય રહસ્ય છે; ન્યારે પ્રાણ તેની બાહ્ય નિશાની છે. માનવીનું અત્યારનું જીવન અપૂર્ણ છે અને તે વિકાસ પામી રહ્યું છે. ચેતનાની વૃદ્ધિ દ્વારા તેનો વિકાસ થાય છે અને જીવનની પૂર્ણતા અને વધુ મહાન વ્યવસ્થા દ્વારા ચેતનાનો વિકાસ થાય છે. આમ વધુ મહાન ચેતના એટલે વધુ મહાન જીવન. માનસિક પુરુષ તરીકે માનવોનું જીવન અપૂર્ણ છે કારણ કે, આત્માની ચેતનાની સૌ પહેલી અને સર્વોચ્ચ શક્તિ માનસ નથી. વળી જે અગોચર છે અને અભિવ્યક્ત થાય છે તે માનસ નથી પણ આત્મા છે. આથી આત્માની અભિવ્યક્તિમય જીવન, પૂર્ણ ચેતનાનું દૈવી જીવન છે.^{૧૧} ચેતનાની અભિવ્યક્તિ અનુસાર શ્રી અરવિંદ ચેતનાનાં વિવિધ સ્તરો દર્શાવે છે.

ચેતનાના સ્તરો^{૧૨}

ફોર્મ, યુગ અને અરવિંદના મંતવ્યો : પાશ્ચાત્ય પરંપરાગત મનોવિજ્ઞાનમાં માત્ર જાગૃત ચેતનાને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. ફોર્મલ મનોવિજ્ઞાનમાં અચેતનનું મહત્ત્વ સ્થાપિત કરીને એક અમૂલ્ય પ્રદાન કર્યું છે. આના પરિણામે માનસ અને ચેતના અંગેના પરંપરાગત ખ્યાલોમાં પણ પરિવર્તન થયું છે.

૯ L D P. 395

૧૦. Ibid P. 320

૧૧ Ibid P 903

૧૨. Ibid Pp 379-384

ફોર્ડ અનુસાર અચેતન ક્રિયાશીલ છે અને તે પ્રાથમિક અને
 'આત્મકાળના અનુભવો અને આવેગોનું' બનેલું છે. તે દમન કરાયેલ ઈચ્છા
 અને સ્મૃતિનો ભંડાર છે. આ અચેતનને ફોર્ડે માનવીમાં રહેલ જંગલી,
 બાળક અને પ્રાણીનું પ્રતિનિધિ ગણ્યું છે. આથી, આત્મ અચેતન તર્કવિહીન
 અને નીતિવિહીન છે. યુગે અચેતન અંગે વધુ વિસ્તૃત ખ્યાલ લીધો છે.
 તેના મતે અચેતન વૈયક્તિક અને સામૂહિક છે. વૈયક્તિક અચેતનમાં વિસ્મરણ
 થયેલ અને દમન કરાયેલ અનુભવો તથા સામૂહિક અચેતનમાં વૃત્તિઓ કે
 માનવીના પ્રાથમિક અવસ્થાના વિચારોનો સમાવેશ થાય છે. આ 'પ્રારંભિક
 વિચારો' માનવીના બંધારણ સાથે, માનવીને પ્રાપ્ત થતા, માનવજાતિને
 સમાન એવા વલણો અને પ્રતિક્રિયાના માનસિક પ્રકારો છે. આમ ફોર્ડ
 અને યુગ જાગ્રત ચેતના અને નિમ્નચેતના ઉપરાંત અચેતનાનું સ્તર પણ
 'લક્ષમાં લે છે.

! પોતાના ઉત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંત અનુસાર શ્રી અરવિંદ ચેતનાના સ્તરોની
 વધુ વિશેષ સમજૂતી આપે છે. ભૌતિક ભૂમિકામાં ચેતના અગોચર રીતે
 અંતઃક્રિયા હોવાને કારણે શ્રી અરવિંદ આ તબક્કાને 'અચેતના' કહેવા કરતા
 'અજ્ઞાન' કહેવાનું વધુ પસંદ કરે છે. આમ અચેતન અંગેના શ્રી અરવિંદ
 અને ફોર્ડના ખ્યાલો ભિન્ન છે. શ્રી અરવિંદનો નિમ્નચેતના અંગેનો
 ખ્યાલ ફોર્ડના અચેતનના ખ્યાલ જેવો છે. નિમ્નચેતના તદ્દન અચેતન
 અને જાગ્રત ચેતના વચ્ચેની કક્ષા છે પરિવર્તન વિરોધી એવી આ નિમ્ન-
 ચેતના નબળાઈ, જડત્વ, અસ્પષ્ટતા અને અજ્ઞાનને પોતાનામાં સાચવે છે
 અને બાહ્ય સ્તર ઉપર લાવે છે. આને કારણે અસ્પષ્ટ કે વિકૃત ભાવ તથા
 જીવીય અને શારીરિક લાલસાઓ ઉદ્ભવે છે. /

સ્વપ્નોનું મૂળ સ્વપ્નોનું મૂળ, ફોર્ડ જેમ અચેતનમાં ગણે છે
 તેમ શ્રી અરવિંદ તેને નિમ્નચેતનામાં ગણે છે. નિમ્નચેતના આપણા
 આંતરિક સત્તા સરહદોનો દૂરનો છેડો છે અને તે ત્યાં અચેતનને મળે છે.
 જ્યાં અચેતન અર્ધચેતનામાં મથામણ કરે છે એવી આ આપણા સત્તા
 નિમ્નચેતનાની કક્ષા છે. નિદ્રામાં જ્યારે આપણી બાહ્ય શારીરિક ચેતના
 પોતાની ઉત્પત્તિના મૂળ એટલે કે અચેતનમાં પાછી વળે છે ત્યારે તે
 નિમ્નચેતનામાં પ્રવેશે છે. અહીં તે અનુભવો અને માનસની દૃઢ ઘયેલી
 ભૂતકાળની ટેવો અને અસરોના સંપર્કમાં આવે છે કારણ કે, આ બધાની

નિશાની આપણા નિમ્નચેતન અંશ ઉપર પડેલી હોય છે. તે પુનઃ ઉપરિચિત થવાની શક્તિ ધરાવે છે. આપણા જાગૃત જીવન ઉપરની તેની અસરમાં આ પુનઃ ઉપરિચિતિ ઘણીવાર જૂની ટેવો, દમન કરાયેલ આવેગો અને આપણા સ્વભાવના તરછોડાયેલા તરવોની પુનઃ અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ લે છે. કેટલીકવાર આ દમન થયેલ આવેગોના સૂક્ષ્મ પરિણામ તરીકે અથવા તો વિચિત્ર અને ઝાઝાળી ન શકાય તેવાં સ્વરૂપે દેખા દે છે.

સ્વપ્નતંત્ર : આમ સામાન્યતઃ આપણી નિમ્નચેતના બાહ્ય ચેતનામાં સ્વપ્નરૂપે પોતાની રચનાઓ રજૂ કરે છે આ રચનાઓ દેખીતી રીતે અજાગૃત અને અકારણ લાગે છે. આમાંની ઘણી રચનાઓ કલ્પનાથી ધેરાયેલ તથા ફાવે તેમ પસંદ કરેલી અને આપણા વર્તમાન જીવનના સંયોગો ઉપર રચાયેલી પવાયનવાદી રચનાઓ હોય છે બીજી કેટલીક રચનાઓમાં ભૂતકાળ કે ભૂતકાળની અમુક વ્યક્તિઓ અને સંયોગો તાજા થાય છે વળી કેટલીકવાર નિમ્ન ચેતનાની રચનાઓ કોઈ ભૂમિકા કે પ્રારંભ વિનાની જાણાય છે. આ અંગે કોઈના મનોવિશ્લેષણના પ્રદાનની નોંધ લેતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ નવી પદ્ધતિએ સૌ પહેલાં આપણા સ્વપ્નને પેશાનિક સમજણથી નીરવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. વળી તેમાં સ્વપ્નમાં રજૂ થતી ઘટનાઓની સંજ્ઞાઓના અર્થોની પદ્ધતિ પણ સ્થાપિત થઈ છે. આ અર્થોની પદ્ધતિ, જાગૃત ચેતનાએ જેને જાણવાની અને જેનું નિયમન કરવાની જરૂર છે તે, નિમ્ન સ્તરની બાબતોની ચાવી છે. આમ મનોવિશ્લેષણે આપણા સ્વપ્ન-અનુભવને સમગ્ર રીતે નવું સ્વરૂપ અને મૂલ્ય આપ્યા છે. વળી તેણે સ્વપ્ન-સંજ્ઞાઓની પાછળ રહેલ સાચી બાબતોને સમજવાનું મહત્વ પણ સ્થાપિત કર્યું છે. આ રીતે શ્રી અરવિંદ કોઈના સ્વપ્ન-તંત્રના ખ્યાલ સાથે સમત થાય છે પરંતુ, કોઈની જેમ જાતીયતાને વધુ પડતું મહત્વ આપતા નથી.

પૃષ્ઠસ્થ ચેતના : જ્યારે નિમ્નચેતનાની પ્રવૃત્તિ સંપૂર્ણ રીતે અચેતનમાં બેસી જાય છે ત્યારે તે સ્થિતિને આપણે સ્વપ્નવિહીન ગાઢ નિદ્રા કહીએ છીએ. પરંતુ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે જ્યારે સ્વપ્નવિહીન નિદ્રામાં આપણે નિમ્નચેતનના વધુ ભાગ અને ઘટ સ્તરમાં હોઈએ છીએ ત્યારે આ સ્થિતિ એટલી અસ્પષ્ટ, ગુપ્ત અને ભારે હોય છે કે તેની સ્વપ્નની રચનાઓ બાહ્ય સ્તર સુધી આવી શકતી નથી. આથી આપણને

અર્થ આવતુ હોવા છતાં નિમ્નચેતના, તેની નાંધ કરતા સ્તરમાં, પકડી કે જળવી શકતી નથી

અર્થોત્તુ મીઠુ ઉચ્ચતર મૂળ દર્શાવતા ત્રી અરવિન કહે છે કે આપણા માનસનો જે ભાગ નિદ્રામાં ક્રિયાશીલ છે તે ઉપરોક્ત નિમ્ન ચેતનાના ધ્વજ સ્તરને બદલે આપણા સત્તા અત્યંત પૃથ્થ પ્રદેશોમાં પ્રવેશે છે આ છે પૃથ્થ માનસિક પૃથ્થ જૈવીય અને સૂક્ષ્મ-શારીરિક પ્રદેશો આમ શ્રી અગ્નિદ માનસિક, જૈવીય અને શારીરિક નિમ્નચેતનાના દરેક અર પાછળ સૂક્ષ્મ અરો દર્શાવે છે જે નિદ્રામાં આપણે આ પ્રયોગના નજીકના જોડાણમાં દાખલ થઈ જાય તો જાણ નિમ્નચેતના તમા અનુભવે નામનોની નોંધ કરે છે આ નોંધ અસંગત ના તો સ્વપ્નની નોંધ છે અને જ્યારે તે સુમંગલ હોય કે ત્યારે પણ આપણા જન્ય અનુભવની દુર્ગામાંથી ત્રિવેની રૂચનાર ના અનુભવ તેને તો આપણામાં આવે છે કે વિરૂત જનાવવામાં આવે છે નિદ્રામાં આથી વધુ જોડાણમાં આપણે હોઈએ તો આ અર્થો અંગે માર્ગ અગત્ય રૂચનાર થઈ અને તેથી તેને અર્થવિદીન ગાઢ નિદ્રા ગણીએ તે આપ આત્મિક રીતે વધુ અર્થેત થઈએ તો નિમ્નચેતનાના જોડાણ અને માર્ગ ન્તર મારે માર્ગ ગાંધી શખીએ અત અતિ દારા અર્થો નામના શખીએ આવી જ રીતે આપણે જે પૃથ્થ પ્રદેશ સથળે ૧૫૫ સાની શખીએ તો આપણા સત્તા અતિશારીરિક જેવા પ્રદેશો અત સ્તર અનુભવી શખીએ ગીએ અહીં અનુભવના તાત્ત્વિક ચેતના નિમ્ન ચેતના નથી પણ પૃથ્થ ચેતના કરે છે આમ અર્થના નિમ્ન અને પૃથ્થ ચેતનાના મૂળ દર્શાવીને શ્રી અરોદ કહે છે કે જે આપણે આપણા અતરતમાને વિદ્યા કરીએ અને વધુ આત્મિક ઝડપે જીવીએ તો આપણા સ્વપ્ને નિમ્ન કોળીના નિમ્નચેતનાના અર્થને જોઈને પૃથ્થ સ્વપ્ન અત્યંત અને અર્થમયતા પ્રાપ્ત કરે છે આત્મિક કાળુ દર્શાવતા તેઓ કહે છે કે આપણો પૃથ્થ આ મા શારીરિક પુરુષની જેમ અર્થેતની શક્તિ નથી ઉદાત્તમાં નિમ્ન કક્ષાથી અભિયંકત ચેતના અને અવતરણ માટે નીચે ઉતરતી ચેતનાતુ તે મિનન સ્થાન છે તેમાં આપણા જાણ સ્વપ્નથી વધુ વિરૂત એવા આત્મિક માનસ આત્મિક પ્રાણ અને આત્મિક શરૂ રૂચના છે પૃથ્થ ચેતના રેશ્મિક ચેતનાના સૂક્ષ્મ શારીરિક, જૈવીય અને માત્ર સ્તરમાં પ્રવેશે છે આમ અર્થેતનાથી અતિચેતનામાં પુનઃ રીકાસનો

પ્રક્રિયામાં, નિમ્નચેતના અને અતિચેતના વચ્ચેની કડી, આપણી પૃથ્થ ચેતના છે.

નિમ્નચેતના, પૃથ્થ ચેતના અને અતિચેતના : પોતાના એક વિસ્તાર તરીકે જોયેલ નિમ્નચેતના સાથે પૃથ્થ ચેતના, અતિભૌતિક અનુભવો અને આંતરિક બાબતોની દૃષ્ટા છે. બાહ્ય સ્તરની નિમ્નચેતના, માત્ર તેની નકલ કરે છે. આથી ઉપનિષદે પૃથ્થ આત્માને સ્વપ્નાત્મા કહ્યો છે. સામાન્યતઃ સ્વપ્નમાં અને આંતરિક અનુભવની ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં, તેના અનુભવમાં આપણે પ્રવેશીએ છીએ અને તેનું અંગ બનીએ છીએ. આવી જ રીતે ઉપનિષદમાં અતિચેતનાને નિદ્રાત્મા કહ્યો છે કારણ કે, અતિચેતનામાં આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે સામાન્યતઃ બધા માનસિક અને ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવો બંધ પડે છે. આ સ્વપ્નાવસ્થા અને નિદ્રાવસ્થા એવા આત્મકારિક નામો આપવા ઉપરાંત ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ રીતે, ચેતનાની બંને સ્થિતિઓને જાગ્રત સ્થિતિની જેમ, સત્તાના ક્ષેત્ર તરીકે ગણવામાં આવી છે.

નિમ્નચેતનાનું હાઈ પ્રાણ છે; જ્યારે અતિચેતનાનું હાઈ પ્રકાશ છે. આ બંને કક્ષાઓને સમાન અંતઃસ્ફુરિત જ્ઞાન છે પરંતુ, નિમ્નચેતનામાં અંતઃસ્ફુરણના અભિવ્યક્તિ કાર્યમાં થાય છે, જ્યારે અતિચેતનામાં તેની અભિવ્યક્તિ પ્રમાણભૂત જ્ઞાનના પોતાના સાચા સ્વરૂપમાં થાય છે. આ અતિચેતનાને ત્રી અરવિંદ ઈશ્વર, આત્મા કે ચિત્-શક્તિ કહે છે તે આપણે સર્વોત્તમ, અતરતમ અને બૃહદ્ આત્મા છે. તે જ સમિચ્છાદાન છે. પોતાના દૈવી જ્ઞાન અને સંકલ્પની શક્તિથી આપણું અને વિશ્વનું તે સચાલન કરે છે.^{૧૩}

પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાન અને માયાવાદી પદ્ધતિની અપૂર્ણતા

મનોવિશ્લેષણે અચેતન મન અને સ્વપ્નો અંગે મહત્વનું પ્રદાન કર્યું હોવા છતાં તેનો અભિગમ અધૂરો અને એકાગ્રી છે. તેમાં અચેતનને જ માનસનો મુખ્ય ભાગ ગણવામાં આવ્યો છે અને જાગ્રત સ્તરને ગૌણ ગણવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત ચેતનાના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને તેમાં લક્ષમાં લેવામાં આવ્યું નથી. આથી અચેતનને અપાયેલું અસમતુલિત મહત્વ,

અતિચેતનાના ખ્યાલ વિના અધુરું જ રહ્યું છે. પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનની આ અપૂર્ણતા શ્રી અરવિંદે, પોતાના અતિચેતનાના સમન્વયવાદી ખ્યાલ દ્વારા, દૂર કરી છે.

પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનનું વલણ : પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનના વલણ અંગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે, તેણે માનસિક અને જૈવીય પાસાંને પહેલાં કરતાં વધુ અસ્વચ્છ કે મલિન બનાવેલ છે. આધુનિક મનોવિજ્ઞાન બાલ્યાવસ્થામાં છે અને તેથી તે હજી ઉતાવળિયું અને અપુખ્ત છે. વિજ્ઞાનોની શરૂઆતની અવસ્થામાં માનનીના માનસની ટેવ અપૂર્ણ સત્યનું અર્થઘટન સામાન્યીકરણ કરીને તેનું પ્રકૃતિના સમગ્ર ક્ષેત્રમાં ઉપયોગન કરે છે. ફોર્મડના મનોવિશ્લેષણમાં માનસના સ્વરૂપના તદ્દત અતદુરસ્ત અને સૌથી અધિકારમય નિમ્નતમ જૈવીય એવા નિમ્નચેતના સ્તરને ધ્યાનમાં લેવામાં આવેલ છે અને તેમાંથી તેની કૃત્રીક વિદ્યુતિઓને અલગ પાડીને તેને અસમતુલિત મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આમ તેની અપકવતાને અયોગ્ય રીતે ઉચે લાવવાથી, ચેતનાને પણ, આ અધિકારમય અને અશુદ્ધ ભાગ માથે બેગવી દેવાનું જોખમ ગ્રહે છે. આને કાગળે સમગ્ર જૈવીય અને માનસિક સ્વરૂપ ઝેરી બને છે.

ઉચ્ચ દૃષ્ટિનો અભાવ : આથી શ્રી અરવિંદ પ્રભોધે છે કે આપણે નિષેધવાચી અનુભવ કરતાં વિધિવાચી અનુભવથી પ્રારંભ કરવો જોઈએ અને તેમાં પરિવર્તન લાવવા માટે શાંતિ, પ્રકાશ, શુદ્ધિ, દૈવી પ્રકૃતિ અને દૈવી શક્તિને તેમાં ઉતારવા જોઈએ. આ કાર્ય પૂરેપૂરું કર્યા બાદ નિમ્નચેતનાના અગોચર વિરોધી તત્ત્વોને બહાર લાવીને દૈવી શાંતિ, પ્રકાશ, શક્તિ અને જ્ઞાન દ્વારા તેને દૂર કરવાનાં છે. વધુમાં શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે અંશ કે ભાગને જાણીતા પહેલાં આપણે સમગ્રને જાણવું આવશ્યક છે. આથી નિમ્નચેતનાને સાચી રીતે સમજતાં પહેલાં સર્વોચ્ચને સમજવું જોઈએ. મનોવિજ્ઞાનના વધુ ઉચ્ચ વિકાસ માટે આ આવશ્યક છે. પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનની મૂળભૂત ભૂમિ એ છે કે તે ઉત્ક્રાંતિજન્ય ભૂતકાળમાં નીચે જુએ છે. અત્યંત, અહીં અધુરું અગોચર રહ્યું તો છે જ પરંતુ, આ નિમ્નકક્ષાના દ્વાર સર્વોત્તમ શક્તિ જ ખોલે છે. આપણુ ભાવિ, અતિચેતનાના પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરવાનું છે. આ ભાવિ, ભૂતકાળને સમજાવે છે અને તેને તંદુરસ્ત બનાવે છે. જિંદગીને તંદુરસ્ત બનાવ્યા વિના સાચી

આમ શ્રી અરવિન્દના પૂર્વવાદી મનોવિજ્ઞાનમાં વૈજ્ઞાનિક, તાર્કિક અને અનુભૂતિના સત્યના સમન્વય દ્વારા ચેતનાની અભિવ્યક્તિ, સ્તરો, અપનારૂપા વગેરે પ્રક્રિયાની સમજૂતી મળે છે. તેમાં માનસિક જીવનની તંદુરસ્તી માટે મનોવિશ્લેષણની પદ્ધતિ કરતા વધુ યોગ્ય અને ઉર્ધ્વગામી પદ્ધતિનું સૂચન છે અને માથે નિમ્ન કલાઓને અને જીવનને શ્રમ ગણતા માયાવાદી મંતવ્યનું વૈજ્ઞાનિક અને તાર્કિક દકીકતો દ્વારા ખડન પણ છે. આ ઉપરાંત તેમાં માનસ-શરીર સંબંધ અંગેના દૃઢ પ્રશ્નો ઉકેલ પડે છે.

માનસ-શરીર સંબંધ

પાશ્ચાત્ય અને સાંખ્યના દૃષ્ટિબિંદુઓની અવયવાર્થતા : ડોકાર્ટના સમાધી આ શરીર-માનસ સંબંધ અંગે તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાનમાં વિવિધ મત-ચોળેના મળે છે. ડોકાર્ટે આ બંને વચ્ચેના સંબંધની સમજૂતી પોતાના અન્યોન્યક્રિયાવાદના સિદ્ધાંત દ્વારા આપી છે. માનસ અને શરીર બંને અલગ છે અને બંને એકબીજા ઉપર અમર કરે છે. પરંતુ એકબીજાથી અલગ હોય એવી બે બામતો, આવી અસર કેવી રીતે કરે છે, તેની સમજૂતી ડોકાર્ટના સિદ્ધાંતમાં મળતી નથી. આ સંબંધને સમજાવતો ગ્રિપનોઝનો સમાતરવાદનો સિદ્ધાંત માનસ અને શરીરને એક જ આધ્યાત્મિક સત્તાના બે પાસા એટલે કે વિચાર અને વિસ્તાર તરીકે ગણે છે. આમ ડોકાર્ટના બે સ્વતંત્ર તત્ત્વોને બદલે ગ્રિપનોઝા તેને મત્તાના બે શુણે ગણે છે. પરંતુ અહીં આ બંને વિભિન્ન એવા પાતાને સરખું મહત્ત્વ આપનાથી તે અસમનુવિત મહત્ત્વ અને છે. ૧૭ બીજી તેને એક જ દ્રવ્ય કે મત્તાના શુણે ગણનાથી તેની વચ્ચેનું દ્વૈત જૂસાતું નથી. આથી તે બંને વચ્ચેના વ્યવહારની સમજૂતી મળતી નથી. આથી આ સમજૂતી માત્ર શાબ્દિક છે. ડોકાર્ટના અનુગામી નિકોલસ મેલ્બ્રાન્સ ડોકાર્ટનું માનસ-શરીર અંગેનું દ્વૈતવાદી દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકારે છે. પરંતુ, તેની વચ્ચેના સંબંધને પોતાના પ્રસંગવાદ દ્વારા સમજાવે છે. આ અનુસાર માનસ અને શરીર એકબીજા ઉપર ક્રિયા કરતા નથી. પરંતુ, બંનેમાંથી કોઈ એકનું કાર્ય, દૈવી સત્તા માટે તેમની વચ્ચે આવનાનો પ્રસંગ છે. આથી એકની ક્રિયાને કારણે બીજામાં પરિવર્તન થાય છે.

લાઈમનીઝનો પૂર સ્થાપિત સુમેળનો સિદ્ધાંત પ્રમત્તવાદ ક્રમમાં આવે છે. આ હોવા તો વાસ્તવમાં તેના જેવો જ છે અહીં સર્વને ચેતનમય ગણીને માનસ-ચિદ્રુ અને શરીર-ચિદ્રુ વચ્ચેની ક્રિયામાં જણાવેલ સુમેળ, ઈશ્વરે પહેલેથી નિર્માણ કરેલા સુમેળ છે તેમ લેવામાં આવે છે પરંતુ આથી તો માત્રી એકતા અગતી જ રહે છે ભૌતિકવાદી ઉપતત્ત્વવાદ માનસ-શરીર સમઘનો પ્રશ્ન ઉકેલવા એકતત્ત્વવાદી દૃષ્ટિનિદુ લે છે તમા ભૌતિક એવું શરીર જ સત્ છે જ્યારે માનસ તો માન તેના પાછાથો છે. સ્પેન્સરનું દૃષ્ટિનિદુ આવું છે ૧૮ સમગ્ર કુદરત ભૌતિક વસ્તુની બનેલી છે તેમ માન્ય પથ, કુદરતની જ બાબત હોવાથી ભૌતિક છે આથી વિરુદ્ધ માનસિક એકતત્ત્વવાદ માનસને જ સત્ય ગણીને શરીરને તેની માત્ર હાથ ગણે છે આમ અહીં પણ ઉપતત્ત્વવાદ જેનું એકાંગી દૃષ્ટિનિદુ નેવામાં આવ્યું છે બંનેમાંથી કોઈને નકારવાથી આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ પ્રાપ્ત થતું નથી

એલેક્ઝાન્ડર અગત્ય શરીરમાંથી માનસનો ઉદ્ભવ થયા બાદ માનસ પોતાનું અન્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ શરીર અને માનસ આમ બિન્ન હોવા છતાં સપ્રજાતમઃ ક્રિયાત્મક અને મૂલ્યાત્મક સંબંધોમાં કેમ સંબંધિત બને છે તે સ્થળ-કાળને બધાના મૂળ તરીકે ગણેલો આ સિદ્ધાંત સમજાવી શકતો નથી લોઈડ મોર્ગનના નવ્યોલ્કાંતિવાદ અનુસાર ઉલ્કાંતિના અમુક સંક્રાંતિના તબક્કે પહેલાં સુષુપ્ત રીતે રહેતું ન હોય તેની અભિવ્યક્તિ થાય છે શરીરમાંથી માનસનો ઉદ્ભવ આવા પ્રકારનો છે આવું મતલબ બર્જસાનું પણ છે પરંતુ આ આકસ્મિક ઉદ્ભવનો સિદ્ધાંત ઉલ્કાંતિના સાતત્ય અને ધ્યેયગામિતાને લક્ષમાં લેતો નથી મોર્ગને ઉલ્કાંતિના આ પાસાને લક્ષમાં લીધું નહીં હોવાથી તે ગિપ્પેનોજાના બનો-શારીરિક સમાતરવાદથી આગળ વધી શક્યા નથી ૧૮

સાખ્યની જૂન જડ-વતનના દ્વેતને સ્વીકારવામાં રહેલી હોવા છતાં તેની શરીર-માનસ સંબંધની સમજૂતી, પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિનિદુ કરતા વધુ થોડા છે તેના અને આદિમક ઉત્પત્તિના સાતત્ય અને વિકાસ માટે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરોની આવશ્યકતા છે આ બંને શરીરોનો વિકાસ

અકારના આત્મિક સિદ્ધાંતમાંથી યાવ છે સાખ્યનું સૌથી મહત્વ કથન નો એ છે કે આપણું માનસિક જીવન અત્યાગ્ના સ્વરૂપ પુરતું મર્યાદિત નથી.

શ્રી અરવિંદનું દૃષ્ટિબિંદુ : શ્રી અગવિંદ શરીર અને માનસને તથા તેના પૃથગ્ સ્વરૂપોને એક જ સત્તાની અભિવ્યક્તિની કક્ષાઓ કહે છે. માનવીના ઉચ્ચતર ભાવિના એધાણુ આપતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે માનવ-ચેતનામાં સત્તા આદર્શ મન્યની પ્રતિમા ગહેતી છે તે ઉચ્ચતર સત્યના મદનમાં આપણી અત્યાગ્ની સ્થિતિ, માપેલા રીતે અદૈવીગણ્યા પરંતુ આ સ્થિતિ ચિરસ્થાયી ગહેવા સમર્થ છે નથી. આપણામાં ગહેવ અગોચર દૈવી સત્ આ આદર્શની પ્રતિમા ઉપજાવે છે અને અભીક્ષાની જ્યોત જલની ગમે જે વગી આપણી અત્યાગ્ની સ્થિતિ વિશેનો આપણો અસંતોષ તે પ્રજ્વલિત રાખે છે અને માનસમાં, પ્રાણમાં તથા શરીરમાં ધ્વનિરને અભિવ્યક્ત કરવા આપણને આગળ ધપાવે છે. આમ આપણું અત્યાગ્ન સ્વરૂપ અસ્થાયી છે અને આપણી અપૂર્ણ સ્થિતિ વધુ ઉચ્ચ, વધુ મહાન અને વધુ વિસ્તૃત એવા દૈવી સ્વરૂપને અભિવ્યક્ત કરવા માટેની તક અને પ્રારભણુ મોપાન છે.^{૨૦} આથી આપણા બાહ્ય સ્તરની ભૂમિકામાં રહેન સાચા સત્ પ્રતિ જ્યાં સુધી ન જર્નએ ત્યાં સુધી આનંદમાન શક્ય નથી. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ માટે અત્યાગ્નુ વૈજ્ઞાનિક મનોવિજ્ઞાન ઉપયોગી ઘર્ષ શકે તેમ નથી, કાગળ કે તેની ભૂમિકા ભૌતિક છે અને તે જૈરીય તથા શરીરતત્ત્વના ષટકોને જ ધ્યાનમાં લે છે માનવપ્રકૃતિનું આ પ્રાણીજન્ય પાસુ છે, અને તે માનવીના સમગ્ર જીવનને આવરી લેતું નથી. માનવીમાં વિકાસના શક્તિ છે અને તેથી માનસિક મર્યાદામાંથી મુક્ત ઘર્ષને અતિમાનમીય સ્વરૂપ મિદ્ધ કરી શકે છે યોગમાં આપણે શારીરિક પ્રકૃતિ અને બાહ્ય સ્તરના માનવીથી આગળ વધીને સાચા માનવીની સમગ્ર પ્રકૃતિના કાર્યને શોધવાનું છે આ માટે આધ્યાત્મિક ભૂમિકા સાથે આપણે મનો-શારીરિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે અને તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે.^{૨૧}

^{૨૦} L D Pp. 357-358

^{૨૧} The Synthesis of Yoga Pp 582-583

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. Chaudhari (Ed.) The Integral Philosophy of Sri Aurobindo (1960) : Allen and Unwin.
૨. Brightman : An Introduction To Philosophy (1963) : Holt Rinehart.
૩. Sri Aurobindo : The Synthesis of Yoga (1965) Sri Aurobindo Ashram.
૪. Sri Aurobindo : The Life Divine (1965) : India Library Society N. Y.
૫. Satprem : Sri Aurobindo OR The Adventure of Consciousness (1968) : Sri Aurobindo Ashram
૬. Srinivas : Sri Aurobindo : An Introduction (1961) : Rao and Raghavan, Mysore.
૭. Bhattacharya : The Principles of Philosophy (1959) : Calcutta University.

નીતિશાસ્ત્રના પ્રશ્નો અને ધર્મ

શ્રી અગ્નિદેવેતનાને ચિત્-શક્તિ કહે છે આ 'ચિત્' અને 'શક્તિ' બન્ને એકબીજાના પર્યાયો છે આર્હન્ટગીનની મહાન શોધ અનુસાર ભૌતિકતત્ત્વ અને શક્તિ એકબીજાના ઉપાતરિત થઈ શકે છે આનું સમીકરણ તે $E=mc^2$ માં આપે છે ભૌતિકતત્ત્વ આ ગીતે, એકનિત કે સચિત્ત સ્વરૂપમાં રક્તિ છે શ્રી અગ્નિદેવે દર્શાવ્યું છે કે આ શક્તિ એતના છે ભૌતિકતત્ત્વ, જીવ માનસ અને અતિએતના એ બધા શક્તિના જ સ્વરૂપો છે મુકોપનિષદમાં પણ દર્શાવ્યું છે કે એતનાની શક્તિથી બ્રહ્મ સમર છે તેમાંથી ભૌતિકતત્ત્વ, પ્રાણ અને માનસ વિકસ્યા છે આમ બધું એતનામય છે કારણ કે, બધું સત્ છે રાગી જેમ ચિત્ સત્ છે તેમ આનંદ પણ છે આથી સચેત હોય એ આનંદ છે બ્યારે એતના મૂળ સ્વરૂપમાં વિકસે છે ત્યારે આ આનંદની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે^૧ આમ સમ્યક્જ્ઞાન દે સતના કોઈપણ સ્તર ઉપર કે કોઈપણ મંજનમાં અવિલાનિત રીતે એક છે તેને આપણે દેવી આત્મા જાણીને આપણે તેની સાથે એક થવાનું છે^૨

આમ શ્રી અગ્નિદેવના પૂર્ણવાદી મનોવિજ્ઞાન અને પૂર્ણવાદી તત્ત્વજ્ઞાનનું ધોય આત્મપૂજતાનું છે. વ્યક્તિ પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસ દ્વારા પોતાનું સાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરીને આ ધ્યેય સિદ્ધ કરી શકે છે વૈયક્તિક જીવનના આવા વિકાસ સાથે સકળારેના પરપરાગત રૂઢ પ્રશ્નોને શ્રી અગ્નિદેવે પોતાના વિશિષ્ટ દષ્ટિબિંદુએ નીગમ્યા છે અને પોતાની તાર્ત્વિક પદ્ધતિના સિદ્ધાંતો સાથે મુસગત એનું નિગકરણ પણ આપ્યું છે આવા મેટલાક મહત્ત્વના પ્રશ્નો નીચે મુજબ છે

કર્મનો નિયમ^૩

લૌકિક જ્યાસની અપૂર્ણતા : કર્મ એ ગેના લૌકિક જ્યાન અનસાર જે વ્યક્તિના કર્મોનો સમય દુબ્ધ હજે તો તેને ઉચ્ચ કોગીમાં

૧ The Adventure of Consciousness P 69

૨ The Synthesis of Yoga P 389

૩ L D Pp 716-726

જન્મ મળશે અને તેનું જીવન સુખી, સફળ અને અદ્ભુત એવું નસીવતું હશે. જે તેનાં કર્મો ખરાબ હશે તો કુદરતના નિમ્નકક્ષાના અવસ્થામાં જન્મ મળશે અથવા તો માનવી તરીકે જન્મ મળવા છતાં જીવન દુઃખી અને અસફળ રહેશે. જે તેના કર્મો મિત્ર સ્વરૂપનાં હશે તો એક અગ્રણી દ્વિસાબનીય તરીકે કુદરત, આ કાર્યો અનુસાર સુખ અને દુઃખ તથા જીવન સફળ અને અસફળ રહે એવો મિત્ર બદલો આપશે. આ ખ્યાલમાં કુદરતના બદલાને ગાણિતિક રીતે ઘટાવવામાં આવે કે અશુભ કર્મોના પ્રમાણમાં દુઃખ અને શુભ કર્મોના પ્રમાણમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ આ નિયમ એક ગણિતશાસ્ત્રીની દ્રષ્ટિ દ્વારા કરે છે. સાથે તે ન્યાયાધિષ્ઠ પણ છે તેની પદ્ધતિ 'દાંત સામે દાંત લેવાની' છે. આ નિયમ અંગે બીજી નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે તેમાં પાપ માટે સજા અને પુણ્ય માટે બદલો બંને એવડાં મળે છે. પાપીને પદેલાં નકામાં ત્રાસ આપવામાં આવે છે અને બીજા જન્મમાં પણ તેને દુઃખ આપવામાં આવે છે; જ્યારે પુણ્યશાળીને સ્વર્ગમાં મોક્ષમંત્રા અને પછીના જન્મમાં સુખ આપવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત લૌકિક ખ્યાલ અંગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે કર્મના નિયમનો આ ખ્યાલ તાત્ત્વિક તર્કની ભૂમિકા માટે ઉપયોગી નથી. વળી તે, જીવનની સાચી સાર્થકતાની ગોઠવણ, યથાર્થ ઉત્તર પણ નથી માત્ર પાપ અને પુણ્યનો, શિક્ષા અને બદલો આપતી એક શાળા તરીકે વિશ્વનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્ય બની શકે નહીં. આપણો અતસ્થ આત્મા દૈવી અને અમર હોય તો આ પ્રાથમિક અને સ્થૂળ પ્રકારની નૈતિક કૌશલ્યો માટે જ તેનું વિશ્વમાં અસ્તિત્વ છે તેમ લઈ શકાય નહીં. અનંત સત્તા લૌકિકતત્ત્વમાં વૈશ્વિક હેતુ માટે અવતરણ કરીને આ-મજાન દ્વારા વિકાસ કરતી હોય તો જીવનની સાર્થકતા માત્ર શિક્ષા અને બદલાની પ્રક્રિયામાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જતી નથી. આથી શ્રી અરવિંદ અનુસાર કર્મનો લૌકિક ખ્યાલ માવિષ છે અને તે માનવીના નિમ્નકોનીના નિમ્ન માનસની રચના છે તેમાં જીવનના મુલ્યક નિયમો, તૃષ્ણા, સુખો અને દુઃખોને લક્ષ્યમાં રાખીને ઉપજવેલા મુલ્યક ધોરણોને પ્રજ્ઞાનને હેતુ અને નિયમ તરીકે ધરાવવામાં આવ્યાં છે આથી કર્મના ઠાવડાનું નિરાકરણ વધુ વિશાળ અને વધુ ઉચ્ચ કક્ષાના વૈશ્વિક સિદ્ધાંત અને પ્રક્રિયાને અનુલક્ષીને આપવું જોઈએ.

કર્મના નિયમની સાંકળ : સામાન્ય અર્થમાં કર્મના નિયમને સ્વીકારતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે માનવી જેવું વાવે તેવું લણે એ સાચું છે. કુદરતની ક્રિયાઓને તેનું સાહજિક પરિણામ હોય છે અને તે પરિણામ વર્તમાન જીવનમાં દૃષ્ટિગોચર ન થાય તો તે રહ થયું છે તેમ નથી; તે મુક્તવી રહ્યું છે તેમ ગણી શકાય. માનવીના કર્મોનું પરિણામ વર્તમાન જીવનમાં ન આવે તો પછીના જન્મમાં પણ આવી શકે છે. આનું કારણ એ છે કે બધું સત્ સાતત્ય ધરાવે છે. આ સાતત્ય માત્ર સમૂહ જીવનનું કે વૈશ્વિક જીવનનું જ નહીં પરંતુ એક જન્મમાંથી બીજા જન્મનું વૈયક્તિક સાતત્ય છે. આથી વ્યક્તિનાં કાર્યો અધવચ્ચે અટકી પડતા નથી અને તેનું પરિણામ તેના સતત વિકસતા સત્માં કોઈ સમયે અસરકારક બને છે. આથી માનવીના જીવનનું સ્વરૂપ અને સંયોગો કોઈ અગમ્ય બાબતો નથી. તે વ્યક્તિની આંતરિક અને બાહ્ય પ્રકૃતિનું પરિણામ છે. માનવી પોતાને જેવો બનાવે તેવો ને બને છે. જૂતકાળનો માનવી જેમ વર્તમાન માનવીનો પિતા છે તેમ વર્તમાન માનવી ભાવિ માનવીનો પિતા છે. આમ શ્રી અરવિંદ માને છે કે માનવીના વર્તમાન અને જૂતકાળનાં કાર્યો દ્વારા તેના વારસો અને વાતાવરણ બન્ને નિર્ણીત થાય છે. કર્મના નિયમની આ સાંકળ છે. માનવીની આ બંને સ્થિતિઓ તેની ક્રિયાશક્તિનું પરિણામ છે. માનવી પોતે પોતાનો સર્જક છે. તેણે પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ જૂતકાળના કર્મોથી સર્જી છે તેમ વર્તમાન કાર્યો દ્વારા તેની ભાવ સ્થિતિનો તે સર્જક છે.

આત્માની આવશ્યકતા : કર્મના સિદ્ધાંતની બે મૂળભૂત બાબતોની નોંધ લેતાં શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે જેવું ક્રિયાશક્તિનું સ્વરૂપ તેવું પરિણામોનું સ્વરૂપ હોવું જોઈએ. આથી શુભ કર્મોનું શુભ પરિણામ અને અશુભ કર્મોનું અશુભ પરિણામ આવવું જોઈએ. બીજું કર્મનું પ્રધાન કાર્ય ન્યામનું છે અને તેથી પણ શુભ કર્મોનું ફળ સુખના પ્રાપ્તિમાં અને અશુભ કર્મોનું ફળ દુઃખની પ્રાપ્તિમાં મળવું જોઈએ. આવો વૈશ્વિક ન્યામ જીવનમાં અભિવ્યક્ત એવો કુદરતની પ્રક્રિયા ઉપર દેખરેખ રાખતો અને તેનું નિયમન કરતો હોવા છતાં અગોચર છે પરંતુ શ્રી અરવિંદ કર્મના નિયમ અંગેના આ ખ્યાલને સમગ્ર નિયમનો ખ્યાલ મળતો નથી. તેઓ કહે છે કે કર્મની સાંકળ તો માત્ર બાહ્ય તંત્ર છે. આથી તેને બહારના જીવનની પ્રક્રિયાના એકમાત્ર નિર્ણાયક તરીકે લઈ શકાય નહીં. બહારનું સ્વરૂપ કેવળ

યાત્રિક નથી. કેટલીકવાર સમગ્ર વૈશ્વિક સત્તને માત્ર કર્મના નિયમ અને પ્રક્રિયા તરીકે ગણીને સચેત આત્માને સ્વીકારવામાં આવતો નથી. બૌદ્ધમત અનુસાર પ્રત્યક્ષીકરણ કરનાર, પ્રત્યક્ષીકરણ અને પ્રત્યક્ષની વસ્તુ કર્મની રચના છે અને સચેત આત્મા જેવું કશું નથી.^૪ પરંતુ આપણું સમગ્ર સત્ આ નિયમ અને પ્રક્રિયાથી આવરી લઈ શકાય તેમ નથી. આપણું સત્ માત્ર આ તત્ત્વ જ નથી. તેમાં આત્મા અને ચેતના પણ છે. વળી તે માત્ર વૈશ્વિક સ્વરૂપ અને નિયમ જ નથી; વૈશ્વિક આત્મા પણ છે આપણું સમગ્ર સત્ માત્ર માનસ, પ્રાણ અને શરીરની પ્રક્રિયા પણ નથી; પ્રકૃતિના આ સર્જનોમાં આત્મા પણ છે. જો આમ ન હોત તો પુનર્જન્મ અને કર્મના નિયમની ક્રિયા માટે કોઈ ક્ષેત્ર જ રહેતું નથી.

કર્મનો યાત્રિક નિયમ અને આત્મા : આમ આત્માનો નિર્દેશ કરીને શ્રી અરવિંદ સમજાવે છે કે આત્મા પોતાના વિકાસને પોતે જ નિશ્ચિત કરે છે પોતાના આ હેતુ માટેની પ્રક્રિયાઓમાંની એક પ્રક્રિયા તરીકે, આત્મા કર્મના નિયમનો ઉપયોગ કરે છે આથી આપણો આત્મા કર્મના નિયમ કરતાં વધુ મહાન છે વળી આ કારણે જ કર્મનો નિયમ હોવા છતાં આધ્યાત્મિક વ્યવસ્થા પણ છે. નિયમ અને પ્રક્રિયા આપણા સર્વનું માત્ર એક પાસું છે. તેનું આધિપત્ય બાહ્યજીવન અને શરીર ઉપર જ છે અહીં પણ પૂરેપૂરું યાત્રિક આધિપત્ય તો માત્ર શરીર અને ભૌતિકતત્ત્વ ઉપર જ છે પ્રાણની કક્ષાએ આ નિયમ વધુ જટિલ અને ઓછો જડ બને છે. તેની પ્રક્રિયા પણ ઓછી યાત્રિક બને છે. માનસની કક્ષાએ તે તેથી પણ વધુ સૂક્ષ્મ બને છે. આપણે જેમ જેમ આપણા અંતર પ્રતિ જઈએ તેમ તેમ આત્માની પસંદગીની આપણી શક્તિનું આપણને, વધુને વધુ જ્ઞાન થાય છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે નિયમ અને પ્રક્રિયાનું ક્ષેત્ર પ્રકૃતિ છે. જ્યારે આત્મા તો અનુમત્તા કે અનુમતિ આપનાર છે સામાન્યતઃ આત્મા આ પ્રક્રિયાઓના દણ રહેવાનું પસંદ કરે છે અને અનુમતિ આપે છે. પરંતુ તે ઇચ્છે તો પ્રકૃતિનો વ્યભી કે ઇશ્વર પણ બના શકે છે આથી આત્માને કર્મના યાત્રિક તત્ત્વમાં, પોતાના પૂર્વકર્મોનો એવો વર્તમાન જીવનનો દાસ ગણી શકાય નહીં. જે પૂર્વકર્મોના પરિણામના અમુક અશની વર્તમાન જીવનમાં રચના થઈ હોય તો તે પોતાના વિશ્વ

અનુભવની નવી રચનામાં ચેત્ય-પુરુષની સમતિથી થાય છે. આ કાગળે આપણા શારીરિક સત્તે બાંધતું ભાવિકર્મના વાત્રિક નિયમથી વધુ મદાન સત્ અને તેની ચેતનાથી સંચાલિત ન થાય ત્યાં સુધી જ અસંગત રહે છે વ્યક્તિ જ્યારે મચેત આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ તરીકે વિકાસ પમે ત્યારે તેના શારીરિક ભાવિમાં સમગ્ર પરિવર્તન કે પુનર્ગચના થાય તે શક્ય છે. કર્મના વાત્રિક નિયમ આપણા પુનર્જન્મના એકમાત્ર તંત્ર તરીકે કે ભાવિ વિકાસના એકમાત્ર તંત્ર તરીકે સ્વીકારી શકાય નહીં.

કર્મના સિદ્ધાંતની નામળી ભૂમિકા : કર્મના નિયમની વધુ પડતી સગળ ગૂઢચાતની અને તેને મર્યાદિત સ્વરૂપના સિદ્ધાંત તરીકે લેવાની ભૂત અંગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે, કર્મ આત્માની ક્રિયાશક્તિનું પરિણામ છે. પરંતુ આ ક્રિયાશક્તિ માત્ર એક જ પ્રકારની નથી આત્મની ચિત્-શક્તિ અનેક પ્રકારની ક્રિયાશક્તિઓમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. આ ક્રિયાશક્તિ છે : માનસની આત્મિક પ્રવૃત્તિઓ, જીવનની, પ્રેમની, તૃષ્ણાની અને ચાત્રિયની પ્રવૃત્તિઓ; શરીર અને જ્ઞાનેશ્વરીની પ્રવૃત્તિઓ. સત્ય અને જ્ઞાનની ખાજની પ્રવૃત્તિઓ તથા સાધ્ય અને નૈતિક ગુણાશુભન પામવાના પ્રવૃત્તિઓ આ ઉપરાંત પ્રેમ, આનંદ, નુમ સદગુણ તથા અવિધ પ્રકારના સતોષ માટેની પ્રવૃત્તિઓ અને વેચનિક ધ્યેય અમુલિક ધ્યેય અને તદુરસ્તી માટેની પ્રવૃત્તિઓ પણ છે. કર્મના એક સિદ્ધાંત માટે આ ક્રિયાશક્તિની અભિવ્યક્તિઓને અસંગતી શકાય નહીં આનો નીતિ આ અનેકવિધતાને નૈતિક શુભ અને અશુભના દ્રેવવાદી ચોંટામાં પણ દાખી શકાય નહીં. આ કારણ નીતિમત્તાના મનવીય ધોરણોને બળવતા નૈતિક સિદ્ધાંતને વૈશ્વિક નિયમના એકમાત્ર કાર્ય તરીકે કે કર્મના પ્રક્રિયાના એકમાત્ર નિર્ણાયક તરીકે લઈ શકાય નહીં. ઉપગ્રહકત વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના પરિણામો, પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપ અને તીવ્રતા અનુસાર, આવે એ કુદરતની સામાન્ય પ્રક્રિયા છે અને તેમાં ન્યાયનો સિદ્ધાંત ગળવાય છે પરંતુ તે કર્મના વૈશ્વિક નિયમની પર્યાપ્ત ભૂમિકા કે પુનર્જન્મની સાર્થકતા નથી આ ઉપરાંત જ્યારે પડ્યશાળી માનવી દુખી થતો અને દુષ્ટ માનવી સફળ થતો જોવા મળે ત્યારે પૂર્વજન્મમાં તે અનુક્રમે દુષ્ટ અને સત્ દર્શે પરંતુ તેણે અચાનક આ માર્ગ લીધો દર્શે તેનું સરળ નિરાકરણ સ્વીકાર્ય બની શકે તેમ નથી. આ વધુ પડતું સરળ નિરાકરણ, તદ્દન વાત્રિકદાનુ છે. આથી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે કુદરતના અને જીવનના અન્યાયની

ગુજરાતીનો બદલો કર્મ વાળો છે એના કર્મના સિદ્ધાંતની આ નાજી ભૂમિકા છે તે ક્લુલક એવી માનવીની લાગણીઓ અને ધોરણને વૈશ્વિક નિયમના અર્થમાં ઘટાવે છે તે યથાર્થ નથી કર્મના નિયમ માટે આથી વધુ દૃઢ ભૂમિકા હોવી જરૂરી છે

બદલો અને શિક્ષાના નિયમની અધૂરાશ . પોતાના મર્યાદિત ધોરણને વધુ વિશાળ અને સમગ્ર તરીકે ગણવાની માનવમાનસની બલ અગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે તે કર્મના નિયમના કાર્યમાં કુદરતે સર્જેલ અને મૂલ્યોમાથી માત્ર બે પ્રકારના મૂલ્યોને પસંદ કરે છે આ છે શુભ-અશુભ પાપ-પુણ્ય બાહ્ય સુખ-દુઃખ અને માલ્ય શુભ નસીબ-અશુભ નસીબ વળી આ બન્ને વચ્ચે સપ્રમાણતા હોવાનું માનવામાં આવે છે પરંતુ મદલો અને શિક્ષાને કારણે નૈતિક જીવન જીવતી વ્યક્તિ સાચી રીતે નૈતિક નથી / સાચી નૈતિક વ્યક્તિને શુભ માગે અનુસરવા માટે બદલો-શિક્ષાની પદ્ધતિની આવશ્યકતા નથી તને માટે સદ્ગુણ પોતે જ બદલો છે અને પાનાના સ્વરૂપના નિયમમાથી પાન એ જ શિક્ષા છે / આ જ સાચું નૈતિક ધારણ છે બદલો અને શિક્ષાની પદ્ધતિ શુભના નૈતિક મૂલ્યોને ઝાંખા પાડે છે અને સદ્ગુણને સ્વાર્થમય બનાવે છે આથી તો તે એક વ્યાપારી સોદો બને છે અને અશુભથી દૂર રહેવાના, ઈર્ષાદાને સ્થાને નીચી કક્ષાના ઈર્ષાદાને મદત્વ મળે છે સમાજને હાનીકારક એવા કાર્યને અટકાવવાની સામાજિક જરૂરતને મારણે માનવીએ મદલો અને શિક્ષાના નિયમનો ખ્યાન લીધો છે પરંતુ આપણા અજ્ઞાનના સક્રિય ધારણોને વૈશ્વિક પ્રકૃતિની વિશાળ અને જટિલ પ્રક્રિયાના ધોરણે ગણવા એ માનિયતા છે

આત્મ-વિકાસની પ્રાકૃતિક કુદરતની સહજ પ્રતિક્રિયા સમગ્રવત્તા શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આ પ્રતિક્રિયાનું હાઈ બદલો કે શિક્ષા નથી આપણે અશ્વિને સ્પર્શાએ તો દાઝી જઈએ પરંતુ તેથી આ કાર્યકારણના સબધમાં શિક્ષાનો કોઈ સિદ્ધાંત હોતો નથી તે આ બન્ને વચ્ચેના સબધનો અને અનુભવનો બોધપાઠ છે વળી આપણા જીવન ઉપર બીજાની ક્રિયાશક્તિ અને વૈશ્વિક બળાની પશ્ચ અસરો હોય છે આથી નૈતિક નિયમનું માત્ર એક ઘટક આ બધાં વચ્ચેની આંતરક્રિયાઓના પરિણામોને નિર્ણય કરે છે તેમ સ્વીકારી શકાય નહીં શ્રી અરવિંદ અનતાર વૈવક્તિક આત્માના વિકાસ માટે અને અનુભવ માટે આત્મા

પુનર્જન્મમાં પ્રવેશે છે અને તેના અનુભવના એક ભાગ તરીકે આનંદ, આનંદ, સુખ, દુઃખ વગરે ભોગવે છે ખાલુ અને મુલ્યક સુખ તથા ભૌતિક સફળતા અને આપણી જૈવીય પ્રકૃતિ માટે આવશ્યક હોય, પરંતુ તે આપણા અસ્તિત્વનું મુખ્ય ધ્યેય નથી પુનર્જન્મના અગોચર સંયોગો આત્માની એક મુખ્ય આવશ્યકતાની આસપાસ એકઠા થાય છે આ છે અનુભવની આવશ્યકતા, અને તે ઉત્ક્રાંતિની રેખા નિશ્ચિત કરે છે આ સિવાયની બીજી ખામતો મુખ્ય નથી તે માત્ર સહાયક છે ત્રૈશ્વિક સત્ બલો અને શિક્ષાના તત્ત્વ સાથેની ત્રૈશ્વિક ન્યાયની વિશાળ સંચાલન-પદ્ધતિ નથી વળી તેના કેન્દ્રમાં કોઈ કામદાનો દેવી ઘડવૈયો કે ન્યાયાધિપતિ નથી સૌ પહેલી એવી કુદરતની યાત્રિક પ્રક્રિયામાં ચેતનાની આત્મ-વિકાસની પ્રક્રિયા અભિવ્યક્ત થાય છે આ પ્રક્રિયામાં આત્મા પોતાના સાચા સ્વરૂપનો વિગ્રહ સાધે છે વળી આ જ પ્રક્રિયામાં પુનર્જન્મના કર્મમાં ચૈત્ય-પુરુષ કે ત્રૈશ્વિક ચિત્-શક્તિ પોતાને સંજ્ઞ કરે છે આમ આત્મા વિશ્વ-પ્રકૃતિમાં પોતાની આત્માભિવ્યક્તિનો વિકાસ સાધે છે

પુનર્જન્મ

શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જન્મના સાત સંયોગો અને પરિણામો જન્મપૂર્વના ઈર્ષ અસાતનું સૂચન કરે છે આવી જ રીતે ત્રૈશ્વિકતાનું જીવનના સાત મનુ અને મૃત્યુમાં અપૂર્ણતાનું સૂચન હવે પછીના કોઈ અસાતનો નિર્દેશ કરે છે આપણા જન્મ પહેલાં આપણ શું હતો અને મૃત્યુ બાદ શું હોઈયું એ પ્રશ્નનોમાના કોર્ન એકનો ઉત્તર બીજાનો ઉત્તર ઉપર આધાર રાખે છે આનો અંતિમ ઉત્તર બુદ્ધિ લાગ્યે જ આપી શક કારણ કે તે શારીરિક ચેતના અને સ્મૃતિની સામગ્રીથી પર છે આમ છતાં આ સામગ્રીના આધારે બુદ્ધિ એક અથવા બીજી ધારણાઓ રચે છે અને તેને સત્ય ગણે છે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ પ્રશ્નોના નિરાકરણનો આધાર ત્રૈશ્વિક પ્રક્રિયાનું મૂળ તેનું ધ્યેય અને તેના સ્વરૂપની સમજણ ઉપર છે

લૌકિક માન્યતાની અસંગતિ કર્મ અંગેની ચર્ચામાં શ્રી અરવિંદે સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે કે કર્મનો નિયમ પુનર્જન્મને નિશ્ચિત કરતો

નથી. પુનર્જન્મને ગ્વી રિતા વમોભાથી ઉત્પન્ન થયેલ લૌકિક માન્યતામાં રહેલી અસંગતિ દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે એક તરફ અસ્પષ્ટ છતાં સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે મૃત્યુ પછી તુરંત આત્માનો જન્મ થાય, બીજા પીછ તરફ રૂઢીગત ધાર્મિક માન્યતા અનુસાર મૃત્યુ બાદ પોતાના કાર્યો અનુસાર આત્મા સ્વર્ગમાં કે નર્કમાં જાય છે અને તેના પાપ કે પુણ્યનો ક્ષય થતા પૃથ્વી ઉપર પાડો આવે છે આ ઉપરાંત ધાર્મિક પુરાણકથાઓમાં ઈશ્વરને અમર આત્માઓનું સર્જન કરી શરીરમાં વસાવતો દર્શાવવામાં આવ્યો છે એહી બે વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન થાય છે આત્માનું સર્જન થાય છે એટલે તેનો સમયમાં પ્રાગલ્ભ્ય થાય છે પરંતુ, તે અમર હોવાથી સમયમાં તેનો અત નથી રાગી શરીરના જન્મ સાથે તે જન્મે છે પરંતુ શરીરના નાશ સાથે તેનો નાશ થતો નથી બીજી આત્માઓને જે તૈયાગ સદ્ગુણો, દુર્ગુણો, કાર્યશક્તિઓ, ખામીઓ, મિનગળના લાલાનાઓ જેવા સકુપ્ત ગુણોનો સમૂહ મળે છે તે પોતાના વિકાસમાં ઉત્પન્ન કરેલ નથી આ તે છે આત્માઓ માટે આત્માઓના અવિતાએ બનાવેલી આપખૂદ રચનાઓ આમ છતાં તેને માટે અને તેના ઉપયોગ માટે આ સર્જક, આત્માઓને જવાબદાર ગણે છે તે, યજ્ઞાર્થ નથી

તાત્ત્વિક તર્કના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો : પોતાનો ઉકેલ જૂ કરનાં શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આ પ્રશ્નના નિગડરણનો આધાર તાત્ત્વિક તર્કના કેન્દ્રાક યજ્ઞાર્થ એવા સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો ઉપર છે આવો એ સિદ્ધાંત એ છે કે જેના અત નથી તેના આવશ્યક રીતે પ્રાગલ્ભ્ય પણ ન હોવો જોઈએ જેનો પ્રારંભ છે અને જે ઉત્પન્ન થયેલ છે તેન ઉત્પન્ન કરનાર અને ટકાવી રાખનાર પ્રક્રિયા બધ પડ અથવા તે જે વસ્તુનું અને તે છે તેનું વિધાન થાય તો તેના અત આવે છે પરંતુ પુનર્જન્મમાં પ્રવેશતો આત્મા અમર છે અને તે ઉત્પન્ન કનયેલો નથી જે આત્મા શરીરમાં પ્રવેશવા માટે ઉત્પન્ન કરાયો હોય અને તેના અસ્તિત્વનો આધાર શરીર ઉપર હોય તો શરીરનો નાશ થવા બાદ તેના અસ્તિત્વની કોઈ બૃમિમ જ રહેતી નથી આમ છતાં જે આત્મા અમર હવાત્મા તરીકે અસ્તિત્વ ધારવો હોય તો તે મૂળ કે ચૈત્ય શરીરમાં હોવો જોઈએ જે આમ હોય તો એ ચોક્કસ છે કે આ મુક્ત શરીર અને તેના રહેવામાં આત્મા તેના સાધનરૂપ શરીરની પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવો જોઈએ આથી દૂરથી અને નાશવત એવા સ્વરૂપમાં રહેના માટે આ બન્નેને ઉત્પન્ન કરવામાં

આવ્યાં હોય એમ માનવું છુદ્ધિગમ્ય નથી. વળી આ અમર આત્માને સર્જનના એક ક્ષણભંગુર બનાવના પરિણામ તરીકે ગણી શકાય નહીં. જો આત્મા શરીરવહીન સ્થિતિમાં રહેતો હોય તો પોતાના અસ્તિત્વ માટે શરીર ઉપર મૂળભૂત આધાર ગણતો નથી. બીજા સ્વીકૃત સિદ્ધાંતનું અપટ્ટીકરણ કરતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જેમ સમયમાં વિકાસનો અમુક તબક્કો, તેના જૂતકાળનું સૂચન કરે છે તેમ વ્યક્તિત્વના અમુક વિકાસ સાથે જો આત્મા વર્તમાન જીવનમાં પ્રવેશતો હોય તો તે વિકાસ તેણે પૂર્વજન્મના અહીં કે બીજે કયાક સાધ્યે હોવો જોઈએ. ત્રીજા સિદ્ધાંત અનુમાર જો આત્મા પોતે તૈયાર કરેલ ન હોય અને શારીરિક, જૈવીય અને માનસિક વાગ્યા દ્વારા તૈયાર થયેલ હોય તેવા જીવન અને વ્યક્તિત્વને સ્વીકારે તોયે આ બંનેથી તે સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ. આથી માનસિક કે શારીરિક જીવનમાં વિકસેલ કે થયેલ કોઈપણ બાબતની તેના ઉપર ખરેખર અસર થતી નથી.

આ ઉપરાંત જો આત્મા સાચો અને અમર હોય અને ઉત્પન્ન કરાયેલ ન હોય તો તે મનાતન, પ્રારંભ વિનાનો અને અનંત હોવો જોઈએ. વળી મનાતન દોવાને કારણે તે કા તો જીવન અને તેના સ્વરૂપોથી અચિત્ત અને અપરિવર્તનશીલ આત્મા અથવા તો સમયથી પર પડે એ આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ હોવો જોઈએ. આ પુનુપ, સમયમાં, પોતાની અભિવ્યક્તિ પગિવર્તન શીન વ્યક્તિત્વમાં દે છે. વળી આ પુનુપ કે આત્મા પ્રકૃતિના સંગેતમ પુનર્જન્મો દ્વારા વ્યક્તિત્વના પ્રવાહને ચાતુ રાખે છે. આમ પુનર્જન્મ તથા અને પોન્વર્તનશીલ આત્માનું મૂલ્ય કોઈ જો આ બંનેમાંથી કોનો આત્મા પુનર્જન્મને નિરર્થક બનવે જો શ્રી અનિદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ માટે પુનર્જન્મ એક અનિવાર્ય તંત્ર છે. આત્માના સ્વતંત્રણને પરિણામે ઉર્ધ્વગમનની પ્રક્રિયા સર્જાય છે. આથી પરિવર્તન અને વિકાસ પણ સાચા છે.

ભૌતિકવાદી, બૌદ્ધમતવાદી અને માયાવાદી અદ્વૈતના મતધોરા :
ભૌતિકવાદી બૌદ્ધમતવાદી અને માયાવાદી અદ્વૈતના સિદ્ધાંતો અનુસાર તો પુનર્જન્મ બિનજરૂરી કે શ્રામિક છે. આથી આ સિદ્ધાંતોમાં પુનર્જન્મનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. અદ્વૈતવાદી માયાવાદના મતવ્ય અનુસાર માત્ર અતિચેતના જ સત્ છે અને તે સનાતન તથા અપરિવર્તનશીલ છે. અસત્ એના ભૌતિકત્વ અને માનસના વ્યાવહારિક વિશ્વમાં, વૈયક્તિક આત્માના જીવનનું અસ્તિત્વ તો માયાએ ઉત્પન્ન કરેલ શ્રમ છે. બૌદ્ધમતવાદી મત વ્ય અનુસાર

સાહચર્યનાં વિચારો, સ્મૃતિ, સંવેદનો અને પ્રતિભાઓની ખતત પ્રક્રિયાઓને કારણે કોઈ સ્થાયી આત્મા હોય એવો ભ્રમ થાય છે । જે સત છે તે સનાતન પ્રક્રિયા છે ભૌતિકતત્ત્વને જ મૂળભૂત અને સનાતન ગણતા ભૌતિકવાદી દૃષ્ટિનિદુ અનુસાર વૈશ્વિક અચેતન અસ્થાયી આત્મા છે એવું જાણ કરે છે અને દૂકા અસ્તિત્વને અતે અચેતનમાં પાછા મિલીન થઈ જાય છે આમ આ ત્રણેય સિધ્ધાંતોમાં પુનર્જન્મનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી આ મત યોની અયથાર્થતા દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આપણે એક એવા સનાતન સત્તને જૈવીય પ્રક્રિયા કે અપરિવર્તનશીલ બ્રહ્મ કે નામ-રૂપવિહીન અનાત્મા ગણીએ તે જોને આત્મા મ્હોંએ છીએ તે, સત્ય કે અસત્ય એવા અસ્તિત્વના સમુદ્રમાં એતનાના પ્રવાહનો પરિવર્તનશીલ સમૂહ બને છે અથવા તો તે અસ્થાયી એવી આધ્યાત્મિક ભૂમિકા બને છે આમ તે સનાતન નથી અને માત્ર પરિવર્તનમાં વસેલો છે અર્થે સાતત્ય પુરતું તેનું અમગત્વ રહે છે આથી તે આ પ્રક્રિયાઓનો ધારક, અનુભવ કરનાર અને સાનુ અસ્તિત્વ ધરાવનાર પુરૂષ નથી આના સિધ્ધાંત માટે એક શરીર પછી બીજું શરીર કે એક સ્વરૂપથી બીજું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર આત્મા એક જ હોય તેનું અનિવાર્ય નથી આમ ઉપરોક્ત સિધ્ધાંતોમાં પુનર્જન્મ એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા નથી

ઉપનિષદોનો અદ્વૈતવાદ ઉપનિષદોનો પ્રાચીન અદ્વૈતવાદ ઉપરોક્ત માયાવાદી અદ્વૈતવાદ જેવો નથી કારણ કે તેમાં સનાતન સત્તને પરિવર્તનશીલ પ્રક્રિયા તરીકે પણ સ્વીકારવામાં આવે છે આથી તેમાં વિશ્વ અને વ્યક્તિ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં મનાતન અત્ હોવાથી સત્ય છે જન્મ-મૃત્યુ એક વ્યક્તિની તૃપ્તિને કારણે અને સનાતન આત્માના જ્ઞાનથી અજ્ઞાત રહેવાને કારણે આવતું રહે છે આ તૃપ્તિ અને અજ્ઞાન દ્વયનાં વૈયક્તિક પરિવર્તનશીલ વ્યક્તિત્વમાંથી મનાતન આત્મા, પોતાના અવૈયક્તિક સમયથી પર અને અચન એવા સત્તમાં પાંગા જાય છે પરંતુ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે અહીં પણ વ્યક્તિની સત્તા તદ્દન અસ્થાયી જ રહે છે વિશ્વની ઉપરોક્ત સમજૂતીમાં પુનર્જન્મ એક મહત્ત્વની વાસ્તવિકતા હોવા છતાં તેમાં અભિવ્યક્તિના હેતુ અને વ્યક્તિમત્તા વચ્ચેના સંબંધની અનિવાર્યતા નથી વળી તેમાં વિશ્વસર્જન માટેના સકલ સિવાય અભિવ્યક્તિનો બીજો કોઈ નથી આથી આ વૈયક્તિક સકલ પુનર્જન્મના તત્ત્વ અને તેને ક્રિયાશીલ

રાખતી વ્યક્તિની તૃષ્ણા વિના કાર્ય કરી શકે છે. અહીં પણ પુનર્જન્મની કોઈ સાર્થકતા નથી. પરંતુ જો આપણે એ સ્વીકારીએ કે ઉત્ક્રાંતિમાં અચેતનમાંથી આત્માની અભિવ્યક્તિનો વિકાસ માનવકક્ષાએ થયો છે તો પુનર્જન્મની બાબત અર્થસૂચક અને મુસંગત બને છે. આથી આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિની ગ્યના માટે પુનર્જન્મ એક અનિવાર્ય તંત્ર બને છે.

અભિવ્યક્તિ માટે જન્મની આવશ્યકતા : શ્રી અરવિંદ અનુસાર જન્મ અને મૃત્યુને માત્ર અકસ્માતો તરીકે ઘટાવી શકાય નહીં. સચેત વ્યક્તિ દ્વારા આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે. આ વ્યક્તિમાં વિકસતી ચેતના વ્યવસ્થિત બને છે, અને પોતાની સત્તા અંગે જાગૃત બને છે. આમ ચેતના અને વ્યક્તિમત્તા વિના, અભિન્ન અચેતનથી શરૂ થયેલા વિશ્વમાં, વ્યક્તિ અને તેનો ઉર્ધ્વગામી વિકાસ અત્યંત મહત્વના છે. જો વ્યક્તિ તરીકે જીવાત્મા વૈશ્વિક આત્મા જેટલો જ સત્ય હોય અને આ બંને સનાતન આત્માની શક્તિઓ હોય તો જ તેની સાર્થકતા છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ ઉકેલ અનુસાર સત્તા મૂળ સ્વરૂપના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે પુનર્જન્મ આવશ્યક બને છે. આથી માનવજીવન, માત્ર એક આકસ્મિક ઉત્પાદન નથી. દૈવી ચેતનાના આત્મસંચાલન તરીકે વ્યક્તિને બે પાસાં છે : આધ્યાત્મિક અવૈશ્વિક વ્યક્તિ તરીકે તે સમ્યદાનંદ સાથે એક છે; બીજા વ્યક્તિત્વમય આત્મા તરીકે તેનો વિકાસ, વૈશ્વિક ઉત્ક્રાંતિના નિયમને અનુસરે છે.

આમ આપણા પરિવર્તનશીલ વ્યક્તિત્વ પાછળ સાચી આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ કે પુરૂષ રહેલ છે. આ વ્યક્તિમાં સર્વોચ્ચ આત્મા, સનાતન તરીકે, પોતાના પારગામીત્વને સ્પષ્ટ કરે છે. શારીરિક કક્ષાએ પુરુષની અભિવ્યક્તિ માટે જન્મ આવશ્યક છે. આ કાળે માનવીના કે કોઈ બીજા સ્તરે આ જન્મ કોઈ એકલો કે અલગ અકસ્માત નથી. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે કલાઓની દારમાળામાં માનવજીવન પણ એક કક્ષા જ છે. તેના દ્વારા અગોચર આત્મા વિશ્વમાં પોતાના હેતુનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરે છે. આ ઉર્ધ્વગમનમાં વિકાસ, પુનર્જન્મથી શક્ય બને છે. ભૌતિકત્વ, પ્રાણ, માનસ અને આત્માની દક્ષાઓ ઉત્તરોત્તર વિકાસની કલાઓ છે. આત્મા શરીર, પ્રાણ કે માનસની રચના નથી પરંતુ, આ બધાનો તે સર્જક છે. પોતાના આત્મિક

મિશ્રણ નથી કે માનસની રચનામાં બધાએત નથી કારણ કે, તેની અભિવ્યક્તિની શરૂઆત જેમ માનસિક કક્ષાએ થઈ નથી તેમ અભિવ્યક્તિનો અત પણ માનસિક કક્ષામાં નથી એક પછી એક તબક્કાએ થતા વિશ્વપ્રકૃતિના વિકાસમાં, દરેક તબક્કો પોતાના ભૂતકાળને સાથે લે છે અને વિકાસમાં તેનું રૂપાંતર કર છે આથી માનવીનું સ્વરૂપ ભૌતિક અને જૈવીય તબક્કાનું પણ સૂચન કરે છે આ તબક્કાઓમાંથી માનવીની કક્ષા વિકસી છે આ કારણે પહેલાં બધા સ્વરૂપોને કુદરતે વિકસવ્યાં અને પછી આત્મા તેમાં પ્રવેશ્યો એવી માન્યતા અવધાર્ય છે બીજી આ માન્યતા આત્મા અને શરીર વચ્ચે, આત્મા અને પ્રાણ વચ્ચે અને આત્મા અને માનસ વચ્ચે અતર ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે શરીર પ્રાણ, ભૌતિકતત્વ કે જે કાર્મ અગ્નિતત્વ ધરાવે છે તે આત્માવિહીન નથી

અભિવ્યક્તિના વિકાસ અંગેના પ્રશ્નો આત્માની અભિવ્યક્તિના વિકાસ અંગે ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નોની સમજૂતી આપતા શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે એકવાર માનવીની કક્ષાએ પહોંચ્યા બાદ પ્રાણજીવનની કક્ષાએ પાછું જઈ શકાય નહીં કારણ કે જેમ વનસ્પતિની જૈવીય ચેતનાનું પ્રાણીની માનસિક ચેતનામાં રૂપાંતર સુચોક્કસ અને નિર્ણાયક સ્વરૂપનું છે તેવી જ રીતે પ્રાણીની કક્ષામાંથી માનવીની કક્ષામાં ચેતનાનું રૂપાંતર સુચોક્કસ અને નિર્ણાયક છે ત્યાં રૂપાંતર આનું સુચોક્કસ નથી ત્યાં પ્રત્યાગમન શક્ય બની શકે છે આમ છતાં પ્રાણીની કક્ષાએ પાછા જવાનું શક્ય હોય કે ન હોય તોયે એકનારૂ આત્માએ માનવકક્ષા પ્રાપ્ત કર્યા બાદ સામાન્ય નિયમ અનુસાર તે નવા માનવસ્વરૂપમાં જ પુનર્જન્મ લે છે બીજો પ્રશ્ન એ છે કે માનવજન્મની પગલાં શા માટે છે એક જ જન્મ શા માટે નહીં ? શ્રી અરવિંદ ઉત્તર આપે છે કે જે કારણને લીધે ભૂતકાળની પરપરાના વિકાસમાં માનવજન્મ એક શિખર છે તે જ કારણને લીધે માનવજીવનની પરપરા છે આ કારણ છે, આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિની આવશ્યકતા આત્માએ જે સિદ્ધ કરવાનું છે તે માત્ર મનવકક્ષાએ સિદ્ધ થયું નથી આથી તેને, હજી તેથી વધુ ઉચ્ચતર શક્યતાઓએ વિકાસ કરવાનો રહે છે આમ આત્માએ હજી માનવતાની બધી શક્યતાઓ મૂર્ત કરી નથી. વળી તેણે વૈશ્વિક માનવીમાં સચ્ચિદાનંદની પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ કરી નથી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જૈવીય સુખમાં રાચતા સુરોપવાસીઓ કે કુટુંબ અને આર્થિક

પૂર્ણ અર્થની બધી સહાયતાઓની અભિવ્યક્તિ કરી નથી વધુમા તેઓ કહે છે કે માનવીમા નહેવ આત્માના વિકાસનું પૂર્ણવિરામ એક પેટો કે એક ચક્રાચાર્ય હોઈ શકે નહીં. આત્માના વિકાસની સર્વેશ્વ કક્ષા સમિચિદાન દ છે. આ વિકાસ માટેનું પુનર્જન્મ એક આવશ્યક તત્ત્વ છે. વળી પુનર્જન્મ વિના જન્મ કોઈ ક્રમ વિનાનું મોપાન કે ધ્યેય વિનાની મુસોફરી બની રહે છે આથી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે હજીરમા રહેલ અવિકસિત આત્માને તેની પૂર્ણતા અને આધ્યાત્મિક મર્થકતાનું વચન, પુનર્જન્મ આપે છે. આથી મૃત્યુ જીવનનો નિષેધ નથી પરંતુ, જીવનની જ પ્રક્રિયા છે.^૬

પૂર્વજન્મના અસ્તિત્વની સ્મૃતિના અભાવને કેટલીકવાર પુનર્જન્મની અવધાર્યતાના પુરાવા તરીકે ગણવામા આવે છે તે યોગ્ય નથી આપણા વર્તમાન જીવનમા પણ બૂતકાળની બધી બાબતોની સ્મૃતિ રહેતી નથી. આપણી બા-ચાવસ્થાની આપણને સ્મૃતિ ન હોવા છતાં તેમાથી જ આપણો વિકાસ થયો છે કેટલીકવાર સ પૂર્ણ સ્મૃતિયોગ થયો હોય તેવી વ્યક્તિ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને પોતાની સ્મૃતિ પાડી પ્રાપ્ત કરે તેમ બને છે. આમ વર્તમાન જીવનના બૂતકાળની સ્મૃતિ જ્યાં રહેતી નથી ત્યાં નવા શરીરમા પુનર્જન્મની તદ્દન નવી ઘટનાનું માનસિક સ્મૃતિમા સ્મરણ ન રહે એ સ્વાભાવિક છે. આથી જેમ સ્મૃતિનો અભાવ આ લોકા વર્તમાન જીવનના બૂતકાળને અવધાર્ય કરાવતો નથી તેમ પુનર્જન્મને પણ અવધાર્ય સાબિત કરી શકતો નથી.^૭

ઐહિક અમરત્વ : શ્રી અરવિંદના પુનર્જન્મ અને કર્મ અંગેના ઉપદેશો મતબોમા આત્માની અમરતાનો સામાન્ય ખ્યાલ પ્રપટ થાય છે. પરંતુ તેમણે પોતાના ઐહિક અમરત્વના સિદ્ધાંતની મૌલિક રજૂઆત કરી છે તે સર્વિશેષ નોંધપાત્ર છે તેઓ કહે છે કે ઉચ્ચ કક્ષાએ માનવીના વિકાસથી તેના શરીર, ગ્રાહ્ય અને માનસ સાથેનો તેનો સબધ સમાપ્ત થતો નથી. આ વિકાસમા તે બધાનું પૂર્ણ રૂપાંતર થાય છે. આમ શારીરિક કક્ષામાંથી અતિમાનસીય કક્ષાએ, માનવીના ઉર્ધ્વગમન સાથે જોડિત શરીરનું રૂપાંતર અતિમાનસની કક્ષા માટેના યોગ્ય અને આદર્શ શરીરમા થાય છે. આ રૂપાંતરને પશ્ચિમે જૌતિક શરીરની નિમ્ન કક્ષાની આકર્ષિક લાક્ષણિકતાઓ

અદૃશ્ય થાય છે, અને મૂળભૂત લાક્ષણિકતાઓ સ્પષ્ટ અને પ્રખળ બને છે. શ્રી અગ્નિદેવ દર્શાવે છે કે મૃત્યુ તો માનસની પ્રક્રિયા હેઠળની જીવનની એક આકસ્મિક લાક્ષણિકતા છે. આથી અતિમાનસના અવતરણને પરિણામે પ્રાણ પોતાના ઉર્ધ્વગમનમાં માનસની પ્રક્રિયાની મર્યાદામાંથી મુક્ત થાય છે અને નિમ્ન કક્ષાના શરીરના નિયમથી પર બને છે. આથી તે મૃત્યુને પાત્ર રહેતું નથી. આને શ્રી અગ્નિદેવ મૃત્યુ ઉપર વિજય કે ઐહિક અમરત્વ કહે છે. તેમના કાવ્યમય ગદ્યમાં તેઓ કહે છે. “રૂતના મૂળ કે દેવી આનંદમાંથી, અમરત્વનો સ્વામી પોતાના અવતરણમાં મનોમય જીવંત ભૌતિકતત્ત્વોની પાત્રોને, આનંદના આસવ કે રહસ્યમય સોમરસથી સભર કરે છે”.”

મોક્ષ

પાત્રાત્મ ઈશ્વરવિદ્યામાં અમુક પાપને કારણે આત્માનું કષ્ટપ્રદ વિશ્વમાં પતન થાય છે અને તેમાંથી તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની હોશ છે; જ્યારે ભારતીય દૃષ્ટિબિંદુ અનુસાર આત્મા સનાતન મુક્ત છે. બાહ્ય તત્ત્વો સાથેનું તેનું તાદાત્મ્ય સંસારમાં બંધનનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરે છે. તેના સાંચા સ્વરૂપને જાણવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભારતીય તાત્ત્વિક પદ્ધતિનું ધ્યેય હમેશા મોક્ષ પ્રાપ્તિનું અને તેને માટેના સાધનો દર્શાવવાનું છે. આમાં ભારતમાં તરંગજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચેનો સબધ, સિદ્ધાંત અને તેના વ્યવહારુ અમલનો સંબંધ, રહ્યો છે. ભારતીય પદ્ધતિઓની રચના મોક્ષના ખ્યાલને કેન્દ્રમાં રાખીને થયેલી છે. આ ધ્યેયને કારણે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન મૂલ્યોનું તત્ત્વજ્ઞાન રહ્યું છે. પ્રાચીન કાળથી ભારતીય દૃષ્ટિએ મૂલ્યોનું ચાર મુખ્ય જૂથોમાં વર્ગીકરણ કર્યું છે. આ છે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. આ ચાર પ્રકારના મૂલ્યોમાંથી આર્થિક મૂલ્યો અને કામના મૂલ્યો (માનસિક મૂલ્યો) અનુક્રમે ધર્મના કે નૈતિક મૂલ્યો અને મોક્ષ કે આધ્યાત્મિક મૂલ્યો માટેના સાધનો છે. આમાં પણ મોક્ષ સર્વોચ્ચ મૂલ્ય છે અને તેને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ બીજું પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતું નથી.

વિવિધ પદ્ધતિઓનાં દૃષ્ટિબિંદુ : ઉપરોક્ત મૂલ્યોમાંથી ચારાંક દૃષ્ટિબિંદુ માત્ર કામને જ મહત્વનું મૂલ્ય રાખે છે. અને અર્થને તેનું સાધન કહે છે. આમ આ મંતવ્ય માનવજીવનના નિમ્ન પાસાને જ લક્ષમાં લે

છે. મીમાંસા, ધર્મને કેન્દ્રિય મૂલ્ય તરીકે લે છે અને કર્મકાંડને વધુ પડતું મહત્વ આપે છે. મયા-વૈશેષિકનો અભિગમ તદ્દન વાસ્તવવાદી છે અને તેમાં મોક્ષની રિયલિટી ઠાઠ્ઠાણે પ્રકારના અનુભવ કે ચેતના વિનાની ગણવામાં આવી છે. આમ મોક્ષ એટલે પુનર્જન્મનો અભાવ અને પરિણામે દુઃખમાંથી મુક્તિ. સાંખ્ય અનુસાર બંધનનું મૂળ કારણ પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેની ભિન્નતા પારખી ન શકવાનું અજ્ઞાન છે. અહીં મોક્ષની સ્થિતિમાં પુરુષ સચેત છે પણ તે આનંદનો અનુભવ કરતો નથી કારણ કે, આવો અનુભવ સત્વગુણનું પરિણામ છે અને સત્વગુણ પ્રકૃતિનું તત્ત્વ છે. વૈષ્ણવ-વેદાન્તી દષ્ટિબિંદુ, આત્માની કર્મમાંથી મુક્તિની કક્ષાઓ આપે છે અને સાયુજ્ય મુક્તિ કે ઈશ્વરના શરીરમાં પ્રવેશને સર્વોચ્ચ સ્થિતિ કહે છે. પરંતુ અહીં આત્મા પોતાની વૈયક્તિકતા ગુમાવતો નથી. તે ઈશ્વરની પ્રાર્થનામાં લીન બને છે. ચૈતન્ય જેવા વૈષ્ણવ-વેદાન્તી મોક્ષ કરતા ભક્તિને વધુ મહત્વ આપે છે બૌદ્ધ તાર્કિક પદ્ધતિમાં આ અગેવાસ્તવવાદી અને આદર્શવાદી એવા મતચોની વિવિધતા છે. તેમાં ભારતીય પરંપરાગત પદ્ધતિઓમાં આપેલ મોક્ષના ખ્યાલોને ગૌણ ફેરફારો સાથે સ્વીકારવામાં આવેલ છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અનુસાર ભૂતકાલીન કર્મોથી મુક્ત થઈને, આત્મા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. આને માટે તે પાંચ તપક્રિયાઓ આપે છે; આસત્ત્વ, બ્રહ્મ, સવર, નિર્જરા અને મોક્ષ.^૯

મહાયાનવાદી બૌદ્ધમત અને શાકરવેદાન્ત અનુસાર બંધન, વ્યક્તિની કલ્પનામાં રહેલું છે. હકીકતમાં આત્મા મુક્ત જ છે. જેમ દોરડાને સર્પ તરીકે ગણના બ્રમમાંથી મુક્ત થવાથી દોરડાનું સાચું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે તેમ બંધનના આ વૈશ્વિક બ્રમમાંથી મુક્ત થવું આવશ્યક છે. આમ અહીં વ્યક્તિની ગિયતિમાં જે પરિવર્તન સાધવાનું છે તે સત્તામૂલક નહીં પણ જ્ઞાનમૂલક પરિવર્તન છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આ મતનું અનુસાર વૈયક્તિક આત્મા અનિર્વચનીય માયાનો એક ભ્રમ છે અને તેથી અનસ્તિત્વ અને ભ્રામક વિશ્વમાં, ભ્રામક અને અનસ્તિત્વ એવા બંધનમાંથી, ભ્રામક અને અનસ્તિત્વ આત્માની આ કહેવાતી મુક્તિ છે. આમ ઠાઠ્ઠા બંધનમાં નથી, કોઈ મુક્ત નથી અને કોઈ મોક્ષ પામતું નથી.^{૧૦}

શ્રી અરવિંદનુ દર્શિષ્વિદુ

વૈયક્તિક અને વૈશ્વિક મોક્ષનો અર્થ ઉપરોક્ત તાર્કિક પદ્ધતિઓમાં શ્વાત્મા અને મોક્ષ અંગેના દર્શિષ્વિદુઓમાં સત્તાના એક અથવા બીજા પાસાને મદતર આપવામાં આવ્યું છે જીવન જમ્પ અને વિશાળ છે અને તેને કામ એક દર્શિષ્વિદુથી આવરી શકાતું નથી આ ૧ થી ૫ થી દર્શિષ્વિદુઓની વિરિધતા જેવા મળે છે શ્રી અરવિંદ ૧૧ અમન્વયવાદી દર્શિષ્વિદુ અનસાર સત્તા વિવિધ અન અનેક વ્યક્તિ અતિમ સત્તાની અભિવ્યક્તિઓ કે અને તેથી અસત્ય નથી ઉત્ક્રાંતિમાં આત્મ વિકાસ કામ આત્મા પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સિદ્ધ કરે છે મોક્ષના આ અર્થમાં શ્રી અરવિંદ માન વૈયક્તિક જ નહીં પણ વૈશ્વિક મોક્ષન સાથે સંકળે છે તેઓ દર્શાવે છે કે જાનન, બંધન અને અશક્તિમાંથી ઉદ્ધારમન કામ આ મનન મુક્તિ અને દેવી શક્તિ હાંસન કરીને ઈશ્વરમન મનવ એ આપણા મોક્ષ અને પૂર્ણત્વ છે અનંત સત્તાની અભિવ્યક્તિની ત્રણ શક્તિઓ છે ઈશ્વર વિદ્ય અને વૈયક્તિક આત્મા આપણુ સાથે આત્મજ્ઞાન આમાના કાઈને નહીં પણ અજાનને જ રૂ કરે છે આ આધ્યાત્મિક આત્મજ્ઞાનના ત્રણ સોપાનો છે એક તો માનસ પ્રાણ અન શરીર જેના સાધનો છે તે આપણા અતરત્માને જાણવો આત્મા-સાક્ષાત્કાર માટેના આ પહેલા માપાનમાં અહીંને મને દેવી વૈય- પુરુષને યોગ્યથવો આવશ્યક છે બીજા આપણામાં રહેન અને બધામાં રહેન અનંત આત્માને યોગ્યથવો આ સાક્ષાત્કાર મુક્તિ અને વૈશ્વિકના અર્થ છે ત્રીજું આપણે દેવી સત્તાને આપણા પારગામી આ મા ત્રીક જાણવો આથી આપણા મારા અને સમ્પત્તિ ઉપર જૈવીય અને માનસિક ધોરણોના પ્રભુત્વો બને આ માન પ્રભુત્વ સ્વપાસે જ્ઞાનમાં મુક્તિને પોણામે સમ્પત્તિ મુક્તિ થાય છે આમ જ્ઞાન વ્યક્તિને શુદ્ધ કે છે અને મય તેને મુક્તિ આપે છે ૧૧

વૈયક્તિક અલગતામાંથી મુક્તિ આ અર્થે આ જ્ઞાનના અનગ અસ્મિત્વને મામની નાથી યિનિ ગણતા મતન્ય સાથે સમન થતા નથી તેઓ કહે કે કે આપણા માયા આત્મા કે પુરતે પ્રકૃતિથી સ્વતંત્ર અને અનગ ગણવામાં અહવાદી વનશુનુ પ્રભુત્વ રહેતું છે પરંતુ આત્મ-

પારગામીત્વની પરિપૂર્ણતા કે કૃતકૃત્યતા, અદ્વત્તે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર મિદ્ધાંત બનાવવાથી, પ્રાપ્ત થતી નથી. તે તો પોતાની પ્રકૃતિના સંદર્ભમાં પુરુષની સર્વોચ્ચ કક્ષા પ્રાપ્ત કરવાથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. અહીં 'માત્ર પ્રકૃતિયો પર જવાનું જ નથી, તેને ધારણ પણ કરવાની છે, અને આપણી વ્યક્તિમત્તાને સંપૂર્ણ રીતે પરિપૂર્ણ બનાવવાની સાથે વિશ્વ અને બીજા માથેના સંબંધોને પણ સંપૂર્ણ અને પરિપૂર્ણ બનાવવાના છે. આથી વિશ્વથી પર અને વિશ્વને તરછોડીને, સ્વર્ગમાં, વ્યક્તિના મોક્ષની સ્થિતિ આપણું સર્વોચ્ચ ધ્યેય નથી બીજાની મુક્તિ અને તેની પરિપૂર્ણતાનું પણ આપણી પરિપૂર્ણતા ગેટવું જ મદત્ત છે. જે આમન હોય તો બીજા સાથેની આપણી એકતા માત્રી એકતા નથી. આથી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ વિશ્વમાં અહવાદી અસ્તિત્વની લાવચને જીતવી એ આપણા ઉપર આપણો પહેલો વિજય છે; ન્યાયે વિજયી પર સ્વર્ગમાં વ્યક્તિગત સુખની લાવચને જીતવી એ આપણો બીજો વિજય કે વળી સર્વથી મદાન વિજય તો જીવનમાંથી અલ્પિત થવાની સર્વોચ્ચ લાવચને જીતવામાં ગેટલો છે. આથી આપણે વેપકિતક અવગતામાંથી મુક્ત થઈને આપણું સમગ્ર આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરીશું. ૧૦]

સુખદુઃખની અપૂર્ણ પ્રતિક્રિયામાંથી મુક્તિ : આપણા મનોમય આત્માની જમિકામાં આનંદમય આત્મા ગહેનો છે અને આપણા અંતઃગતમ સત્ત્વમાં આપણે અવિભાજિત સત્ સાથે એક છીએ. પરંતુ આ આત્મજ્ઞાનના અભાવ કે અધૂરતાને કારણે આપણે આપણી શારીરિક જૈવીય અને માનસિક બાહ્ય રચનાઓને આપણા આત્મા જાણીએ છીએ, આથી તેના સુખદુઃખોને જીવાત્માના સુખદુઃખો ગણીને વ્યક્તિ આ જીવનમાં પડે છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે સુખદુઃખો જીવનની કામમી લાભાણિકતાઓ નથી. તે અપૂર્ણ ઉત્કાંચિનાં પશ્ચિમો છે અને તેથી ઉત્કાંચિનાં ઉચ્ચ તબક્કે તેનું આનંદ અને શુભમાં કપાંતર થાય છે. આમ અનિમાનસના તબક્કે દુઃખના સ્પંદનો સુખના સ્પંદનોમાં પરિવર્તિત કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી સુખ, દુઃખ અને ઉદામીનતાના સ્પંદનો આપણી બાહ્ય કલ્યાણી મર્યાદિત ચેતનાની અપૂર્ણ પ્રતિક્રિયાઓ અને બાહ્ય સ્પંદનો છે. સંમોહનની સ્થિતિમાં, વ્યક્તિ શારીરિક દુઃખનો અનુભવ થતો નથી તેનું મંગળ એ છે

કે, તેમાં જાગૃત અવસ્થાની શરીરતંત્રની ટેવો થોડા સમય પુરતી બંધ પડે છે, સંમોહન કરનારની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થતી આ સ્થિતિને બદલે વ્યક્તિ પોતાના પૃથસ્થ માનસની શક્તિથી, આવી નિર્લેપતા હાસલ કરી શકે છે.

આથી વિશ્વના અનેકવિધ સંપર્કો પ્રતિ જીવાત્માની સુખદુઃખની અવિકસિત અપૂર્ણ પ્રતિક્રિયાઓમાંથી માનવીએ મુક્ત થવું જોઈએ. આ કાર્ય જે આપણે આપણા અંતરતમ સત્ પ્રતિ વર્ણીએ અને બાહ્ય અનુભવો સાથે આપણું તાદાત્મ્ય સાધવાને બદલે આપણા સાચા તેજોમય આત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સાધીએ તો આજ એવા શારીરિક, જીવીય અને માનસિક દુઃખો આપણને સ્પર્શી શકે નહીં. આમ આ સુખદુઃખો નિરપેક્ષ કે અનિવાર્ય બાબતો નથી. | આપણને સુખ કે દુઃખની લાગણી થાય છે કારણ કે, આપણી અપૂર્ણ માનસિક પ્રકૃતિએ પોતાની સતત પ્રતિક્રિયાઓ દ્વારા આવી ટેવો રચાઈ છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદ અનુસાર આવી પ્રતિક્રિયાઓને સ્થાને તેથી વિરુદ્ધની પ્રતિક્રિયા કરવાની પણ આપણામાં શક્તિ છે. આમ, દુઃખના સ્થાને સુખ અને સુખના સ્થાને દુઃખ અનુભવી શકીએ છીએ. | આવી જ રીતે સુખ, દુઃખ અને ઉદારસીનતાની ટેવમય યાત્રિક પ્રતિક્રિયાને બદલે આપણામાં અંતર્ય એવા સાચા અને વિશાળ આનંદાત્માના અનુભવની સહજ આનંદમય પ્રતિક્રિયા કરવાનું આપણામાં સામર્થ્ય છે.

દુઃખનું નિવારણ . ઉત્ક્રાંતિમાં દુઃખના પ્રારંભ અંગે શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે જ્યાં યાત્રિક પદ્ધતિઓ પર્યાપ્ત હતી તેવા કેવળ ભૌતિકતત્ત્વના તબક્કાએ, દુઃખનું અસ્તિત્વ ન હતું. પરંતુ જ્યારે ભૌતિકતત્ત્વ ઉપરના અધૂરા અને નબળા કાબૂ સાથે પ્રાણુની અભિવ્યક્તિ થઈ ત્યારે દુઃખે પણ સ્થાન લીધું. જેનો તે ઉપયોગ કરે છે તે પ્રાણુ અને શરીર ઉપર, માનસ પોતાના જ્ઞાન અને કાર્યનો આધાર રાખશે અને તેની મર્યાદાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતા અહંમય વળણો રાખશે ત્યાં સુધી દુઃખનું મ્યાન પણ ચાતુ રહેશે આમ, માનવી દુઃખમાં બંધાયેલો રહેશે. પરંતુ જે માનવીનું માનસ ઉર્ધ્વગમનમાં અહંથી મુક્ત થઈને વૈશ્વિક બળોની ક્રિયા સાથે તથા સત્તા સર્વ સ્વરૂપો સાથે સુમેળ સાધવાની શક્તિ ધરાવશે તો તે મુક્ત બનશે. દુઃખના નિવારણ માટે શ્રી અરવિંદ સૂચવે છે કે સૌ પહેલાં જુઝુપ્સા કે દુઃખથી પોતાની જાતને સંકોચવાને બદલે નિતિશા એટલે કે જીવનના આધાતોને સામનો, સહનશીલતા અને તેના ઉપરની જીત આવશ્યક છે. આથી આપણે બધા

સંપર્કો પ્રતિ સમગ્રી આનંદની કે ઉદાસીનતાની પ્રતિક્રિયા કરી શકીશું. એવા સંપર્કો પ્રતિ આ સમાન પ્રતિક્રિયાની દૃઢ ભૂમિકા, આપણે સુખદુઃખ ભોગવતી અદંભ્ય ચેતનામાં નથી, પરંતુ કેવળ આનંદમય સમ્વિદ્યાનંદની ચેતનામાં રચાપવી જોઈએ.^{૧૩}

નીતિમત્તા^{૧૪}

આપત્તિના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન : જો અધું સમ્વિદ્યાનંદ હોય તો અશુભ અને આપત્તિનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે હોઈ શકે તે પ્રશ્ન રહે છે. વળી જો હૃદયર અખિલ-શુભ હોય તો અશુભ અને આપત્તિ કોણે ઉત્પન્ન કર્યાં? આપણે આપત્તિને કુલ્લક અને ક્રમોદીરૂપ ગણીએ તોયે આ નૈતિક પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતું નથી. આથી તો ઈશ્વર અનૈતિક કે નૈનિતાવિહીન જ ગણાય. આથી, તેને એક લુચ્ચો મનોવૈજ્ઞાનિક કહી શકાય, જેની આગમના કરી શકીએ તેવો શુભનો અને પ્રેમનો ઈશ્વર કહી શકાય નહીં. આ નૈતિક મુશ્કેલીમાંથી છૂટના આપણે નૈતિક અશુભના અનિવાર્ય પગલાં તરીકે આપત્તિને ગણીને, કર્મ તથા પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત દ્વારા સમજૂતી આપી શકીએ. આમ છતાં, શ્રી અગ્નિદ કહે છે કે, આપણે આ નૈતિક પ્રશ્નના મૂળમાંથી છટકી શકીએ નહીં. પ્રશ્ન તો એ છે કે જેને પગલાંમાં આપત્તિ અને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે નૈતિક અશુભનું સર્જન કોણે અને શા માટે કર્યું? વળી સર્વોચ્ચ નૈતિક અને વૈયક્તિક એવા ઈશ્વરના ખ્યાન માથે આ કર્મના નિમમનો મેળ બેસતો નથી. આથી બૌદ્ધ તર્જના સમગ્રનું સચાવન કરતા અને મુક્ત એવા વ્યક્તિગત ઈશ્વરના અસ્તિત્વને નકારવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્નનું નવું રચરૂપ અને નૈતિકતાની ગરજાત : ઉપગ્રહક મુશ્કેલીનું કારણ બહારથી અલગ એવા વ્યક્તિગત ઈશ્વરના ખ્યાલથી પ્રારંભ કરવામાં રહેલું છે. આમ ઈશ્વર પોતે વિશ્વ નથી, અને શુભ-અશુભ, દુઃખ-સુખ વેગેગેની રચના તેણે પોતાના સર્જનો માટે કરી છે; જ્યારે તે પોતે આ અશુભ અને આપત્તિથી અસિદ્ધ રહે છે. કા તો તે આ બધું પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરે છે અથવા તો કર્મના સિદ્ધાંત આગળ તેનું કશું

આનંદ નથી આથી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જહાડથી અલગ નૈતિક ઈશ્વરનો
ખ્યાલ લેનાથી દુ ખ અને આપત્તિની સગૂતો મળતી નથી પરંતુ પ્રાચીન
વેદાન્તનો ખ્યાન આવો નથી તેના મતે તો જે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જે
સત છે તે સદગુ સન્નિધાનદમ્ય છે આથી અશુભ અને આપત્તિનું
અસ્તિત્વ હોય તો તેને અસ્તિત્વદાન કરે છે, કારણ કે તે સર્વમા
રહેલ છે આમ લેવાથી આ સમગ્ર પ્રશ્નનું સ્વરૂપ બદલાય છે હવે પ્રશ્ન
એ છે કે અનંત અને એકમાત્ર એવો સન્નિધાનદ, પોતાના સ્વરૂપથી તદ્દન
મિત્ર એવા અશુભ અને આપત્તિ, શા માટે બોગવે છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા
શ્રી અરવિંદ નૈતિકતા વિશે પોતાનો અસામાન્ય એવો મૌનિક ખ્યાન આપના
કહે છે કે, આપણે નૈતિક વિશ્વમાં જીવન જીવતા નથી સમગ્ર કુદરતમા નૈતિક
અર્થને બધમેસતો કરનાનો તો માનવવિચારણાનો પ્રયત્ન છે તે બધી
વસ્તુઓમાં પોતાના મર્યાદિત દેરમય માનવઆત્માને જોવાનો અને પોતે વ્યક્તિ-
મત રીતે વિકસાવેલ દ્રષ્ટિનિદુથી તેને તપાસવાનો પ્રયત્ન કરે છે ભૌતિક
કુદરત નૈતિક નથી તેમાં સ્થાયી રહેના સહકાર્યનો નિયમ શુભ-અશુભને
લક્ષમા લેતો નથી પ્રાણીની કક્ષાએ કે જૈવીય કક્ષાએ પણ કુદરત નૈતિકતાથી
રહિત છે. પરંતુ જેમ જેમ તેનો વિકાસ થાય છે તેમ તેમ જેમથી ઉચ્ચતર
પ્રાણી નૈતિક વૃત્તિ વિકસાવે છે તે સ્થૂળ સામગ્રીને તે અભિવ્યક્તિ કરે છે.
પોતાના શિકારને મારી નાખે તેથી આપણે વાઘને કે દડાડે તેથી અગ્નિને
દોષ દેતા નથી વગી આ બાજતો પોતાને દોષિત ગણતી નથી શ્રી અરવિંદ
કહે છે કે દોષ અને ધૃષ્ટા અથવા તો આત્મદોષ અને આત્મધૃષ્ટા સાચી
નૈતિકતાની શરૂઆત છે આપણને એજ નિયમ લાગુ પાડવાને બદલે બીજાઓને
દોષિત ગણીએ તો તે સાચો નૈતિક નિર્ણય ગણી શકાય નહીં

શુભ-અશુભ અંગેનો ખ્યાલ . અણુગમે કે પરિહરણુ નૈતિકતાનું
પ્રાયમિક મૂળ છે પરંતુ, તે પોતે નૈતિકતા નથી હરણુને વાઘનો ભય, તેના
અસ્તિત્વના વૈયક્તિક આનંદનું, જૈવીય એવી ખતરનાક પરિસ્થિતિમાથી
પોતાની જાતનું સંકોચન છે માનસિકતાના વિકાસમાં તેનું સંસ્કરણ ધૃષ્ટા
તિરસ્કાર, અણુગમે અસંમતિ જેવી પ્રતિક્રિયાઓમા થાય છે આમ જે
સંતોષ આપે તેના પ્રતિ સમતિની અને જે આપણને નૂકસાન કરે તેના
તરફ અસંમતિની પ્રતિક્રિયાઓને આપણને વ્યક્તિ અને સમાજ માટે અનુક્રમે
શુભ અને અશુભ ગણીએ છીએ આમાથી અતે તેનું સંસ્કરણ શુભ
અંગેની સામાન્ય સમતિમા અને અશુભ અંગેની સામાન્ય અસંમતિમાં થાય

છે પરંતુ આ બધા તમજાવવામાં આવેલા મુદ્દાઓ સરસપે તો સરખા
જ રહે છે માનવી પોતાની અભિવ્યક્તિ અને આનંદ હરે છે. આથી જે
કર્મ તેની અભિવ્યક્તિ આત્મવિકાસ અને ન તોપણ નુકસાનકારક હોય તે
બધું તેને માટે અશુભ છે. વ્યારે જ કાંઈ તેને સહાયક થાય તેને જ એ
સાથે, સતોય આપે કે ઉમદા બનાવે તે બધું તેને માટે શુભ છે તેના
આત્મવિકાસનો ખ્યાલ પરિવર્તન પામીને વધુ ઉચ્ચતર અને વધુ વિસ્તૃત
અને છે તથા પોતાના મર્યાદિત વ્યક્તિત્વમાં પર જઈને સમગ્રને પોતાનામાં
સમાવે છે.

ઉત્કૃષ્ટતા એક તબક્કા તરીકે નૈતિકતા આમ નૈતિકતા ઉત્કૃષ્ટતા
એક તબક્કો છે જે બધા તબક્કામાં સમાન છે તે તો નિમિત્તની આત્મા-
નિવ્યક્તિ પ્રત્યેની પ્રેરણા છે આ પ્રેરણા તબક્કાઓ છે ભૌતિકત્વની
નૈતિકતાવિહીન કક્ષા, પ્રાણીની નિમ્નનૈતિક કક્ષા અને બુદ્ધિવાળી પ્રાણી
એવો કે માનવીની નૈતિક કક્ષા શ્રી અરવિંદ માનવીની કક્ષાને નૈતિકતા
નિરુદ્ધની કક્ષા પણ કહે છે કાંઈ કે માનવી પોતાને નુકસાન કરે તેને અયોગ્ય
અને બીજાને નુકસાન કરે તેન યોગ્ય ગણવા યતન છે આથી માનવીની
કક્ષા અર્થ-નૈતિકતાની કક્ષા પણ ગણી શકાય. જેમ માનવીની કક્ષામાં
ન થેની કક્ષાએ નિમ્નનૈતિકતા છે, તેમ માનવીની ઉપરની કક્ષાએ
અતિનૈતિકતા છે તેને નૈતિકતાની આ તમકકે, આવશ્યકતા નથી વધુ ઉચ્ચ
સુમેળ અને મધ્ય વસ્તુઓ સાથે એકત્વતાની ભૂમિકા ઉપર વૈશ્વિકતા
તરફની પ્રગતિ માટે, માનવીય કક્ષાની નૈતિકતા એક સાધન છે આ
ધ્યેયને પામવા બાદ આ સાધનની આવશ્યકતા રહેતી નથી આનું કારણ
એ છે કે તેનો આધાર જે ગુણો અને વિરોધો ઉપર છે તે અતિમ
સમન્વયમાં ઓગળી જાય છે આથી એક વૈશ્વિકતાથી બીજી વૈશ્વિકતા
તરફના અસ્થાયી પરતુ મહત્વના માર્ગ અર્થે નૈતિકદૃષ્ટિમિદુલ્લ ઉપયોગન
થઈ શકે પરંતુ, વિશ્વની સમસ્યાના સમગ્ર ઉકેલ તરીકે તેનું ઉપયોગન થઈ
શકે નહીં વિશ્વના ત્રણ સ્તર છે : નિમ્નનૈતિક, નૈતિક અને અનિનૈતિક.
આ બધા સ્તરોમાં જે સમાન છે તેને શોધીને આ સમસ્યાનો ઉકેલ કરી
શકાય છે આ સમાન બાબત છે પોતાના વિવિધ સ્વરૂપોમાં વિકસતી
અને પોતાના આનંદને પ્રાપ્ત કરવા મથતી સત્ત્વની ચિત્-શક્તિનો સતોય.

અતિનૈતિકતાની કક્ષા : નૈતિકતાનું મહત્વ સમજાવતા શ્રી અરવિંદ
કહે છે કે પ્રાચીન કાળમાં માનવી જેને વિષે સચેત છે અને જે તેને પામવાના

છે તે સાગ અને પૂર્વ વર્તન માટેના નિયમો, દેવના નિયમો ગણનામાં આવ્યા છે. પરંતુ બૌદ્ધિક તર્કના યુગે તેને એક વહેમ કે કવિની કલ્પના તરીકે ગણીને નકાર્યા છે. આથી આ પ્રાચીન માન્યતામાં ગદ્યન ન્તર તેના ધ્યાન બદલે ગયું છે. આ સત્યની પૂર્ણ અને પુનઃપ્રાપ્તિ ટેન્ટના નિરૂપાધિક આદેશ જેવા બૌદ્ધિક સ્વીકારમાં પણ થતી નથી. માનવીનું અતઃકળું વિકસતી કુદરતનું સર્જન હાય અને નૈતિક નિયમનો તેનો અપ્પાદ પરિવર્તનશીલ હોય તથા તેના ઉત્ક્રાંતિના તત્ત્વમાં ઉપર આધાર રાખેલો હોય તો પણ અધા પરિવર્તનોમાં સ્થાયી રહેતું કોઈ તત્ત્વ માનવીના, અને વિશ્વના સ્વરૂપોના મૂળમાં રહેતું છે. માનવીમાં રહેલ કુદરત અને વિશ્વ તેના પ્રારંભમાં નિમ્ન-નૈતિક અને નિમ્ન-બૌદ્ધિક તથા વિકાસની ટોચે તે અતિ-નૈતિક અને અતિ-બૌદ્ધિક છે. નિમ્ન-નૈતિકતાની કક્ષામાં અતરથ તત્ત્વ માનવીની કક્ષામાં નૈનિમ્તામાં વિકસે છે અને નૈનિકતાની પોતાની પૂર્ણતામાં અતિ-નૈનિમ્તા પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ અતિ-નૈનિમ્તાની કક્ષા જેણે નૈતિકતાનો હામો માર્યો હોયો નથી તેને હાસલ થતી નથી. નીચે અધી વસ્તુઓમાં શુભ અગોચર રીતે રહેતું છે, અને માનવી નૈતિક વૃત્તિ અને વિચાર દ્વારા તેની અપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે ઉપર અગોચર એવું સનાતન શુભ રહેતું છે અને તે અપૂર્ણ અને અધૂરા નૈતિક ખ્યાલોથી પર છે.

નીતિમત્તાનું હાર્દ : આથી નીતિમત્તાનું હાર્દ કાયના શુભ અને અશુભની ગણતરીમાં કે વિશ્વના ધોરણો અનુસાર દોરારહિત બનવાના પ્રયાસોમાં જ રહેતું નથી તે તો માન સ્થૂળ બાજતો છે. હકીકતમાં તો નૈતિકતા દૈવી સ્વરૂપમાં વિકાસ સાધવા માટેના પ્રયત્ન છે. આથી નૈતિક શુદ્ધિ હજારો પૂર્ણ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેરણા છે અને નૈતિક સત્ય અને વધાર્થતા દૈવી જ્ઞાન અને સક પના નિયમ સાથે સચત એકતા પ્રાપ્ત કરાનો પ્રયાસ છે. તે નૈતિક સદાનુશ્રુતિ અને સમભાવ તથા દૈવી પ્રેમની અનંતતા અને વૈશ્વિકતા પ્રત્યેનો ગાંઠ છે. આ ઉપરાંત નૈતિક શક્તિ અને માનવીપણું દેવો રક્ષિત અને બળને ધારણ કરવા માટેની ઈમારત છે. નીતિ મત્તાનું આ જ હાર્દ છે. માનવી જ્યારે આવું રૂપાંતર સાધે ત્યારે નીતિમત્તાની ઉચ્ચ પરિપૂર્ણતા કે કૃતકૃત્યતા હાસન થાય છે. આ કક્ષાએ તેની પ્રકૃતિનું ધોરણ તેના કાર્યો નથી પરંતુ તેના કાર્યો અર્થ તેની પ્રકૃતિ આપે છે. વળી માનવી, આ કક્ષાએ, પ્રયત્નપૂર્વકનો સદ્ગુણી કે કૃત્રિમ રીતે નૈતિક નથી, તે સદાજ રીતે દૈવી છે. આવું જ સૌંદર્ય અને આધ્યાત્મિક બાજતો.

અંગે છે પોતાના નિમ્ન-બૌદ્ધિક પ્રાગભવી વાગાગાના તર્કની કક્ષા અને તેમાંથી અતિ-બૌદ્ધિક પૂર્ણતા પ્રતિ માનવાની પ્રગતિ થાય છે માનવીના સૌંદર્યમય અને ધાર્મિક આત્માની જેમ નૈતિક આત્મા અનત સત્ત્વે રોધે છે ૧૫

નૈતિકતા અંગે આદર્શવાદી દૃષ્ટિબિંદુઓ અને શ્રી અરવિંદનું મતઘ્ય : શ્રી અરવિંદ નૈતિકતા દ્વાગ અતિનૈતિકતાની પ્રાપ્તિને માર્ગ પ્રમેધે છે ચક્રગચાર્, બ્રેકને, બોસાકે અને મેકેન્ઝી જેવા ચિંતકો પણ શ્રી અરવિંદની જેમ માને છે કે નૈતિકતા માનવજીવનની એક વિચિત્ર લાક્ષણિકતા છે, અને તેથી તેને સત્તાની અતિમ લાક્ષણિકતા ગણી શકાય નહીં. સર્વોચ્ચ કક્ષાએ નૈતિકતાનું રૂપાતર વધુ પૂર્ણ એરી આપગી અભિવ્યક્તિમાં થાય છે બ્રેકને અનુસાર નૈતિકતા એક આત્માસ છે મરણ કે, જે મિદ્ધ મનાવે છે તે આત્મા અને તેને આખી નહીં શકેની વાસ્તવિકતા વચ્ચેના મૂળભૂત વિરોધ ઉપર તેનો આધાર છે આમ અનિમ સત્તાનું સ્વરૂપ શુભ અને અશુભથી પર છે ૧૬ આમ છતાં બ્રેકનેનો અતિનૈતિકતા અંગેનો ખ્યાલ સુસંગત નથી તેના મતે શુભત્વ અને નૈતિકતા ધર્મમાં મળી જાય છે અને ધર્મ પોતાની મર્યાદાથી આગળ જઈને બ્રહ્મના વધુ પૂર્ણ અનુભવમાં વિનીન થાય છે આ પ્રક્રિયામાં નિમ્ન કક્ષાનું રૂપાતર થાય છે અને તેની પૈથકિતકતા અદરમ થાય છે આમ બ્રહ્મમાં શુભત્વનું ધ્યાન નથી અને તેથી બ્રેકને બ્રહ્મને વાસ્તવિક શુભ ગણે છે તે સુસંગત નથી શકગચાર નૈતિકતાને, જ્યાં વિવિધતા અને અમૃતા છે તેવા ન્યાનહારિક અનુભવમાં જ મર્યાદા ગણે છે બ્રહ્મ અનુભવ નૈતિકતાની પર જાય છે તેમના મતે આ પારગામીત્વમાં વિવિધતા અને અનૈતિકતાનો સુમેશ થતો નથી પણ નિષેધ થાય છે આમ છતાં ચક્રગચાર્ પણ માને છે કે બ્રહ્મ અનુભવ માટેના અનિવાર્ય સાધન તરીકે વિવિધતા અને અનૈતિકતાના વ્યવહારિક અનુભવની નીતિમત્તા આવશ્યક છે ૧૭

ઉપરોક્ત આદર્શવાદી મતવ્યો શ્રી અરવિંદના નીતિમત્તાના ખ્યાલ સાથે સામ્ય ધરાવતા હોવા છતાં તેમની વચ્ચે મહત્વની ભિન્નતા પણ છે

૧૫ The Human Cycle Pp 200-205

૧૬ An Introduction To The Philosophy of Sri Aurobindo P 13

૧૭ Samkara and Bradley P 144

શ્રી અરવિંદ પોતાના મન-વ્યવહારી દષ્ટિબિંદુમાં નીતિમત્તારિકીન કક્ષાથી માંડીને અનિર્ણયિત કક્ષાને એક જ સત્તાની અભિવ્યક્તિની કક્ષાઓ ગણે છે. એટલું જ નહીં પણ, આ દલાઓનું સંગ્રહ સાતત્ય પણ વેદ. અહીં કોઈનો નિયંત્ર નથી કાગળ કે, કોઈ અસત્ નથી. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે પુણ્ય અને પાપ, શુભ અને અશુભથી પણ જર્ણને ઉપગમન કરવું એ ઉપનિષદોના મોડાના ખ્યાલનું હાઈ છે. જ્યાં બધા કાર્યો આત્માના આધ્યાત્મિક ગુણની સદજ આત્માલિખ્યક્તિ છે એવા સાચા સ્વરૂપના વિકાસ એટલે જ મોક્ષ. આત્માના અને ચેતનાના સત્ય દ્વારા જ્યાં બધું આત્મનિર્ણીત હોય ત્યાં નૈતિક ધોરણો, તેના પાવન માટેની મથામણ, પાપ અને પુણ્ય વગેરે હોતા નથી. આપણા સાચા આત્માના સ્વરૂપના વિકાસ, ઉત્ક્રાંતિમાં આધ્યાત્મિક વ્યક્તિએ પ્રાપ્ત કરેલ, મોક્ષ છે. એકવાર આ સિદ્ધિ હાસન કર્યા બાદ અદ્વૈતી તથા ધર્મોના, વર્તન ઉપર લારેવા, નિમમોને બદલે આત્માના સ્વાતંત્ર્યનો આત્મ-નિયમ અને આત્મ-વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં બધું આધ્યાત્મિક આત્મ-સ્વરૂપની આત્મ-અભિવ્યક્તિ છે. આ છે સ્વભાવનો સ્વધર્મ.^{૧૮}

સંકલ્પનું સ્વાતંત્ર્ય

નૈતિક મૂલ્યોનો આધાર સ્વાતંત્ર્ય છે. વળી સ્વાતંત્ર્ય વિના નીતિનો કોઈ અર્થ નથી એ સાચું છે પરંતુ, આ સ્વાતંત્ર્યનું સ્વરૂપ શું છે અથવા આવું સ્વાતંત્ર્ય છે કે નહીં તે પ્રશ્ન તો રહે છે જ.

સ્વાતંત્ર્ય વિષેનાં વિવિધ દષ્ટિબિંદુઓ

માર્થીન ચિંતકોના મંતવ્યો તથા નિયતિવાદ અને મુક્ત સંકલ્પવાદ : પ્લેટોએ પસંદગીનું સ્વાતંત્ર્ય, એરિસ્ટોટલે સદ્ગુણી થવામાં માનવીનું સ્વાતંત્ર્ય અને સ્ટોઈક સંપ્રદાયે કોઈપણ બાબત કરવા અથવા નહીં કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય લક્ષમાં લીધું છે. સામે પક્ષે રોમનસનો ખ્યાલ, કુદરતને ચરણે શરણાગતિનો છે; સ્વાતંત્ર્યનો નહીં. સ્પિનોઝાએ સ્વાતંત્ર્યનો ભોગ બહુ પ્રક્રિયાના કાર્યકારણના સંબંધને ચરણે ધરી દીધો છે. તેણે માનસનું સ્વાતંત્ર્ય લીધું છે તે, સ્ટોઈક દષ્ટિબિંદુ જેવું, આવેગમાથી મુક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય છે. કેન્ટે દર્શાવ્યું છે કે જેમ સ્વાતંત્ર્ય સામે કાર્યકારણ

છે તેમ સામે પક્ષે સ્વાતંત્ર્યનું પણ કાર્યકારણત્વ છે. કુદરતના નિયમોની તામેદારીમાંથી મુક્તિ એ સ્વાતંત્ર્ય છે પણ આ નિયમોના સ્થાને સ્વાતંત્ર્યના નિયમો મુજબ બધું નિયત થાય તો સ્વાતંત્ર્ય રહેતું નથી. આમ પ્રાચીન દાગથી સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્નને વિવિધ દૃષ્ટિમિંદુઓથી હકેમવાનો પ્રયાસ થયો છે તેમાં એક તરફ મુક્તસંકલ્પવાદી અને બીજી તરફ નિયતિવાદી મતબંધો વચ્ચે તીવ્ર મતભેદો છે. જે ચિંતકો તીવ્ર તાર્કિક વલણ ધરાવે છે અને વિશ્વની અત્યંત વ્યવસ્થિત એકતાને સ્વીકારે છે તે નિયતિવાદને પસંદ કરે છે. ટેલર અને મેફ્ટેગાર્ટ જેવા ચિંતકોનું વલણ આવું છે, જ્યારે જેઓ સાદસ, તકો અને સિદ્ધિના વ્યવહારુ દૈનિકમિદુએ રિકસતા વિશ્વને પસંદ કરે છે તેઓ મુક્તસંકલ્પવાદ તરફ વળે છે. વ્યવહારવાદી વિનિયમ ગ્રેમ્સ જેવા ચિંતકોનું આવું વલણ છે.

| અસ્તિત્વવાદી દૃષ્ટિમિંદુ અસ્તિત્વવાદ અનુસાર માનવીનું મૂળમૂલ સ્વરૂપ સ્વતંત્ર હોવા છતાં નેણે તે 'ગુમાસ્તુ' છે અને તે પાછું મેળવવાનું રહે છે. જો કે સમગ્ર માનવઅસ્તિત્વમાં અત્યંત એનું સ્વાતંત્ર્ય સંપૂર્ણ ગુમાવાતું નથી પણ, પોતાના ભાવિ વિકાસની શક્યતાને માનવી બૂધી જાણે છે ત્યારે તેના આ અપ્રમાણમૂલ અસ્તિત્વમાં તે ધુંધળું અને મર્યાદિત બને છે પોતાના વ્યક્તિગત નિર્ણયો અને જવાબદારીયુક્ત કાર્યો દ્વારા જ્યારે માનવી પોતાના ભાવિ વિકાસના શ્રમસાધ્ય કાર્ય સાથે સક્રિય રીતે તાદાત્મ્ય સાધે તો તેના આવા અપ્રમાણમૂલ અસ્તિત્વમાં, સ્વાતંત્ર્યની અભિવ્યક્તિ થાય છે. સ્વાતંત્ર્ય અંગેનો અસ્તિત્વવાદી ખ્યાલ તેના ભય અને મૃત્યુના ખ્યાલો સાથે ગાઢ રીતે મંદગાયેયો છે ભય, માનવીના અંતરગત 'શૂન્યત્વ'ને વ્યક્ત કરે છે. આ 'શૂન્યત્વ' સ્વાતંત્ર્યના સ્વરૂપનું છે. ભયના સામનામાં નિષ્ફળતા, માનવઅસ્તિત્વના 'પતન'માં પરિણમે છે. આથી ભયનો સામનો માનવીમાં અંતરગત એવા 'શૂન્યત્વ'ને સ્વીકારીને કરવો જોઈએ. આવું જ મૃત્યુ અંગે છે. હેડેગર અનુસાર માનવી મૃત્યુને પોતાના અસ્તિત્વની મહત્વની શક્યતા તરીકે અથવા સાત્ર અનુસાર માનવઅસ્તિત્વના અનિવાર્ય અંત તરીકે સ્વીકારીને સ્વાતંત્ર્યમય જીવન જીવી શકે છે. આ બંને દૃષ્ટિમિંદુઓ અનુસાર મૃત્યુ માનવઅસ્તિત્વને શૂન્ય બનાવે છે. આ હકીકતને સ્વીકારવાથી માનવી વિશ્વના સ્થાયીપણાના ખોટા શ્રમમાંથી મુક્ત થાય છે, વળી સારું અસ્તિત્વને પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિને સ્વાતંત્ર્ય કહે છે. આ પ્રવૃત્તિ કે સ્વાતંત્ર્ય કોઈ ભૂમિકાપ સરવનું

સૂચન કરતુ નથી કારણ કે સત્ત્વ પદોવાં અસ્તિત્વ હોય છે ૧૯ આમ અસ્તિત્વવાદી મત-ન્યમાં સ્વાતંત્ર્યનો ખ્યાલ કેન્દ્રિય મહત્ત્વ ધરાવતો હોવા છતાં તેમાં આધ્યાત્મિક અને પાનગામી સ્વાતંત્ર્યને લક્ષમાં લેવામાં આવ્યું નથી આથી સ્વાતંત્ર્યનું મહત્ત્વ નિમ્નગતરના આનુભવિક અસ્તિત્વ પુરતું મર્યાદિત બની રહે છે ।

સ્વાતંત્ર્ય અંગેના ઉપરોક્ત મત યો શ્રી અરવિંદે દર્શાવેલા ત્રણ તત્ત્વજ્ઞાઓમાંથી વચગાળાના માનવ-મ્શાની નૈતિકતાના તત્ત્વજ્ઞાને જ લક્ષમાં લે છે

ઇશ્વરનાદી દર્શિષિદુઓ : સ્વાતંત્ર્ય અંગેના પ્રશ્ન, ધાર્મિક અને ઇશ્વરવાદી દર્શિષિદુઓમાં પણ એક દૃઢ પ્રશ્ન મુખ્ય છે જે ઇશ્વર સર્વત્ર સર્વશક્તિમાન અને અર્ધવ્યાપી હોય અને તે જ બધું નિર્માણ કરતો હોય તો માનવીને સકલ્પનું સ્વાતંત્ર્ય કેવી રીતે હોઈ શકે? કેટલાક ખ્રિસ્તી ઇશ્વરવાદીઓ આ પ્રશ્નનું એમ નિરાકરણ આપે છે કે ઇશ્વરનું જ્ઞાન અનંતમાં છે અને અનંતતાથી સમયથી મિશ્રિત છે આથી સમયમાં માનવીના અસ્તિત્વની મ્શાએ મક્કલ કાપ્ માયે આ જ્ઞાનનો સંઘર્ષ થતો નથી બીજા કેટલાક ઇશ્વરવાદીઓ અનુસાર જે ઇશ્વર સર્જકોનું સર્જન ન કરી શકે તો તે સાચો સર્જક હોઈ શકે નહીં પરંતુ આ સમજૂતી શાસ્ત્રિક છે ઇશ્વરની અનંતતા અને સર્વગ્રાપણનો અર્થ દરેક ક્ષણ ઉપર તેનું સંપૂર્ણ ગ્રામીય સૂચવે છે આ ઉપરાંત ઉપરોક્ત મતવ્યોમાં માનવ-આત્મા ઇશ્વર સાથે કેટલેક અંશે સામ્ય ધરાવતો દર્શાવવામાં આવ્યો છે પણ ઇશ્વર સાથે તેનું સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય સ્વીકારવામાં આવતું નથી આથી આવો આત્મા દેવી અર્થમાં મર્જક ગણી શકાય નહીં ૨૦ જા અરવિંદ દર્શાવે છે કે સમયવિહીન અનંતતા અને સમયયુક્ત અનંતતા બન્ને ધ્વજના પાસા છે જે સમયથી પર અનલિપ્યક્ત છે તે જ પોતાને સમયમાં અલિપ્યક્ત દેરે છે અને જે કાંઈ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે પોતાની ક્ષણે અલિપ્યક્તિનું સત્ત્વ છે ૨૧ આમ વિશ્વ માનવી અને ઇશ્વર એ જ મત્તાની અલિપ્યક્તિના સ્વરૂપો છે વળી ઇશ્વર વિશેના શ્રી

૧૯ The Existentialist Concepts and The Hindu Philosophical Systems P 151

૨૦ The Vision and Work of Sri Aurobindo P 92

૨૧ L D P 427

અગવિદના વિદ્યાળ પ્રમાણમાં પોતાના સર્જક ઉપર પ્રત્યક્ અને આશ્રિત અસ્તિત્વ ધરાવતા આત્માને મદદે તેની અતરતમ સત્તામાં ઈશ્વર ગણે છે ૨૨ આથી સાચા સ્વાતંત્ર્ય માટે માનવઆત્મા ઈશ્વરથી અભિન્ન હોવો આવશ્યક છે

શ્રી અરવિંદજી દર્શિબિંદુ

પ્રમાણભૂત મુક્તસંકલ્પ મુક્તસંકલ્પ અંગેનું આપણું મતવ્ય માનવ અહની વધુ પડતી વૈયક્તિકતાને કારણે દુષિત થવાનો સંભાર રહે છે અને તેથી આપણે મુક્તસંકલ્પના કાર્યને એક અલગ બાબત ગણવી પ્રેરણાએ છીએ, પરંતુ આ મતવ્યમાં આપણે એ ભૂલી જઈએ છીએ કે આપણો પ્રાકૃતિક આત્મા ક્ષત્રાક્રમ્ય પ્રકૃતિનો જ ભાગ છે અને આપણો આધ્યાત્મિક આત્મા સર્વોચ્ચ કે પારગામી આત્મા છે । જો માનવી વધુ મહાન સત્ય અને વધુ મહાન પ્રકૃતિ સાથે પોતાના સત્ત્વ તાદાત્મ્ય સાધી શકે તો તે વર્તમાન પ્રકૃતિની અસરની મર્યાદામાંથી મુક્ત થઈ શકે જ્યારે માનવીનો સંકલ્પ નિમ્ન શક્તિને બદલે ઉચ્ચતર શક્તિનું સાધન બને ત્યારે તે યાત્રિક નિયતિમાંથી મુક્ત બને છે આમ છતાં, શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે, વ્યક્તિઓનો સંકલ્પ તદ્દન મુક્ત હોય તોયે તે અલગ એવું સ્વાતંત્ર્ય નથી, કારણ કે વૈયક્તિક આત્મા અને પ્રકૃતિ વૈશ્વિક આત્મા અને વૈશ્વિક પ્રકૃતિમાં સમાવેશ પામે છે તેનો આધાર પારગામી આત્મા છે જેમ જેમ માનવીના આંતરિક આત્માનું પ્રભુત્વ વધતું જશે તેમ તેમ પસંદગીનું સામર્થ્ય સુદૃઢ થતું જશે વળી આથી પ્રમાણભૂત મુક્તસંકલ્પનો પ્રારંભ અને તેની અસરકારકતાનો ઉત્તરોત્તર નિકાસ થશે । અહીં પણ માનવી જ્યાં મુદ્દી પોતે રચેલી બાહ્ય રચનાઓની મર્યાદામાંથી મુક્ત ન થાય ત્યાં મુદ્દી તેનો સંકલ્પ સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત ગણી શકાય નહીં ૨૩ (આમ વૈશ્વિક અને પારગામી સંકલ્પ સાથેના તાદાત્મ્ય અને સુમેળ દ્વારા સાચું સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અનતના જ સત્ત્વની આ અભિવ્યક્તિ હોવાથી વૈયક્તિક પસંદગીને અનતની સમિતિ પ્રાપ્ત થાય છે આથી વ્યક્તિમત્તા પોતાને વૈશ્વિક અને પારગામી આત્માનું રચના અને કેન્દ્ર તરીકે નેટને અશે પીઠાને નેટને અશે વધુ શક્તિશાળી અને અસરકારક બને છે શ્રી

છે પરંતુ, આ માન્યતાઓ અને ક્રિયાઓ પાછળ નિમ્ન કક્ષાનું છતાં અસરકારક એવું સત્ય રહેતું હોય એ ન લાગતું છે આ સત્ય આપણે ઉચ્ચતર વિકાસમા ગુમાવ્યું હોય તેમ પણ બને તે આથી ધર્મના આ પ્રારંભિક રચણો ધર્મના સત્યને અસત્ય દર્શાવતા નથી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે માનવીના સર્વ પ્રયત્નોના ઈતિહાસ આવે ત્રિવિધ્યર્થો છે આથી જો તેને ધર્મની આવશ્યકતા અને સત્યની વિરુદ્ધ ગણીએ તો તે માનવીના દરેક પ્રવર્તનની આવશ્યકતા અને સત્યની વિરુદ્ધ ગણાશે આ ઉપરાંત તે માનવીના કાર્યો, આદર્શો વિચારણા, કલા અને વિજ્ઞાનની પણ વિરુદ્ધ ગણાશે ૩૦

આથી ધર્મ અને મંદર ધાર્મિકતા શ્રી અરવિંદ ધર્મના સાચા અને ખોટા એવા બે પાસા દર્શાવે છે સાચો ધર્મ અને મંદર ધાર્મિકતા-જે આત્મામાં રહેવા પ્રાપ્ત કરે છે તે આધ્યાત્મિક ધર્મ સાચો ધર્મ છે તે માનવીના બૌદ્ધિક, મૌલિક, નૈતિક અને વ્યવહારુ પાસાથી પર છે અને આ બધાનું આત્માના ઉચ્ચ પ્રકાશ અને નિમ્ન દ્વારા સંચાલન કરે છે આથી વિરુદ્ધ મંદર ધાર્મિકતા નિમ્ન અગાની સંકુચિત ધર્મનિષ્ઠામાં સપડાય છે અથવા તો બૌદ્ધિક અતાચ્છે, અરણ્ય અને જડ એવા નૈતિક નિયમોને કે ધાર્મિક-રાજકીય કે ધાર્મિક-સામાજિક પદ્ધતિને અવગ મહત્ત્વ આપે ૪-આનું પણ મહત્ત્વ દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ બધી બાબતો મિનજરૂરી કે અવગણવાયોગ્ય નથી માનવીને આ અરણ્ય, ક્રિયામંડો અને પદ્ધતિની સહાયની આવશ્યકતા રહે છે કારણ કે, પૂર્વ રીતે આધ્યાત્મિક બનાવતા પહેલા, નિમ્ન અગાને ઉચ્ચે લાવવાના રહે છે આથી વિચારક્રિયા ક્રમતા તાર્કિક માનસ માટે બૌદ્ધિક સમીકરણની, નિમ્નબૌદ્ધિક અર્થે માટે ક્રિયાક્રાંતિ અને જીવીય અર્થે માટે નૈતિક નિયમોની પદ્ધતિની આવશ્યકતા રહે છે આમ છતાં આ બધી બાબતો સાધનો છે સત્ય નથી. તેના ઉપયોગમાં સહિષ્ણુતા અને મુખ્ય ત્રિવિધના નિયમનું સૌ પહેલું પાલન થતું જોઈએ સૌથી મહત્ત્વની બાબત તો ધર્મનું આધ્યાત્મિક સત્ય છે ૩૧

૨૮ L D P 772

૨૯ Ibid P 768

૩૧ The Human Cycle Pp 237 238

ધર્મના વિકાસના તબક્કા : જ્યારે વિવિધ વનજો વધુ અપ્ત અને એકમીભૂત થી મિશ્રિત બન્યો ત્યારે પ્રાચીન નિમ્નબૌદ્ધિક તબક્કામાંથી બૌદ્ધિક તબક્કાનો ઉદ્ભવ થયો. પ્રાચીન સુસંસ્કૃત લોકોનો આ વધારે વિકસિત પ્રકારનો ધર્મ, ગાંધીય દે જાતિગત ધર્મ હતો અને તે અનેક દેવનાદી માન્યતા અને આરાધના, વિશ્વ અંગેનો સિદ્ધાંત પુરાણકથાઓ જાનિત ક્રિયાકાંડો અને નૈતિક ફરજોનો બનેલો હતો. કેમ્બ્રીજનાર તે સામાજિક પદ્ધતિ સાથે ગાંઠ રીતે વણાયેલો હતો જેમ જેમ બૌદ્ધિક વિગત થતો તથા તેમ તેમ ધાર્મિક પથો, ક્રિયાકાંડો અને સંસ્થાઓનું મદત્ત વધતું ગયું અને બૌદ્ધ બધું ગૌણ ગણના લાગ્યું આ વનજીવનું પરિણામ, જે બધું ગદન, અતિભૌતિક અને ધાર્મિક હતું તેને સંપૂર્ણપણે નકારવામાં આવ્યું. પરંતુ આ બીજા તબક્કામાંથી ઉદ્ભવેલ નીચા તબક્કામાં ગૂઢ આધ્યાત્મિક અનુભવ અને જ્ઞાનને મુક્ત કરીને, એક સત્ય તરીકે સર્વની સમક્ષ મૂકવાનો પ્રયત્ન થયો હતો આ વનજીવન ધર્મના અગત અને સાર્વાનિક સ્વરૂપ વિકસાન્યાં હતાં આમ તેણે આધ્યાત્મિક તત્ત્વને ધર્મનું માન હાર્દ જ બનાવ્યું નહીં પરંતુ સાથે તેને બીજા આરાધના કરનારાઓ માટે પ્રાથમિક બનાવ્યું જેમ ગદસ્યવાદી સંપ્રદાયને જ્ઞાન અને કાર્યની પોતાની પદ્ધતિ હતી તેમ હવે દરેક ધર્મને પણ જ્ઞાનની પોતાની પદ્ધતિ પોતાનો પથ અને પોતાની આધ્યાત્મિક તાલીમ અર્થાત્ આ બંને વનજીવના મિશ્રણને પરિણામે વિવિધ ઉપાસનાપદ્ધતિ, પથો અને મતાગ્રહો ઉત્પન્ન થયાં ૩૨ આવી રીતે ઉદ્ભવેલા વિશ્વના મહાન ધર્મોના હાર્દમાં રહેલ આધ્યાત્મિક સત્યને માનવી જ્યાં સુધી તાણુ કઠવાનું જારી રાખશે ત્યાં સુધી તે ટકા રહેશે.

આ મહાન ધર્મોએ મે સ્વરૂપે વિકસાયા છે કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ કેથોલિકનું વલણ ધર્મના મૂળ નરમ સ્વરૂપને અને તેની અનેક વિધતાને અમુક અંશે જાળવી રાખવાનું છે જ્યારે પ્રોટેસ્ટન્ટનું વલણ સામાન્ય માનવીના તર્ક લાગણી અને નૈતિક સંસ્કૃતિને ઝડપી અસર કરે તેવાં સરળ વર્તન આરાધના અને માન્યતાઓ આગ્રહ રાખે છે આ વલણને પરિણામે અતિમાનવો જુદીવાદ ઉત્પન્ન થયો તેણે ધર્મમાંથી આધ્યાત્મિક તત્ત્વને દૂર કઢ્યું અને શુદ્ધ એનું બૌદ્ધિક તત્ત્વ જાળવી રાખ્યું પરંતુ આધ્યાત્મિક તત્ત્વ વિનાની જુદી તો માન બાલ્ય સ્તરના બાળ તત્ત્વ અને

અરવિંદ અનુસાર મુક્તસકલ્પની શક્તિ, ઉર્ધ્વગમનના આ ઉચ્ચ તમકકે રહેલી છે ૨૪

આધ્યાત્મિક કક્ષાએ સ્વાતન્ત્ર્ય વિશ્વવ્યવસ્થા અને મુક્તસકલ્પની બામતો માનસ અને જીવનના સામાન્ય સ્તરે વિરોધી જણાય છે પરંતુ, અતિમાનસીય ચેતનામા તે મૂળભૂત રીતે એક જ છે આનુ કારણ એ છે કે આ બંને આત્મિક આધ્યાત્મિક સત્યના અરિભાગિત પાસાં છે અને તેથી બંનેનો નિશ્ચય એક જ છે વળી બંને એકબીજાના અતન્ત્ર્ય છે કારણ કે તાત્કાલિકતાથી તેની અભિવ્યક્તિ થાય છે આથી તેના કાર્યો સદૃશ તાદાત્મ્યમા સરખા જ રહે છે જ્ઞાનની આ કક્ષાએ વ્યક્તિના વાનતુ સ્વાતન્ત્ર્ય જૂન અને અવધાર્ય સકલ્પને સ્વીકારવાનું સ્વાતન્ત્ર્ય નથી કારણ કે, પોતાના જ્ઞાન માટે તેને માનસની જેમ જૂનની શક્યતાઓમાથી પસાર થવાનું રહેતું નથી તેનું કાર્યનું સ્વાતન્ત્ર્ય અજ્ઞાનના અવધાર્ય વનજી કે અવધાર્ય સકલ્પ ઉપર આધારિત ન હોવાથી મુક્ત છે ૨૫

આમ શ્રી અરવિંદનું મુક્તસકલ્પ અંગેનું ઉપરોક્ત દૃષ્ટિબિંદુ આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ કક્ષાએ સકલ્પનું સાચું સ્વાતન્ત્ર્ય દર્શાવે છે આથી આપણા બાહ્ય સામાન્ય કક્ષાના રોજિંદા કાર્યોમા જો આપણા સાચા આત્મા સાથેના તાદાત્મ્યનો કોઈ અંશ જ ન હોય તો આ સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રમાણભૂત નથી આથી મુક્તસકલ્પની અસરકારકતા માટે સામાન્ય કાર્યમા પણ આપણું, ધન્ય કે આપણા અતરાતમા સાથે, વરોએછે અરી તાદાત્મ્ય હોવું અનિવાર્ય છે આના તાદાત્મ્યની પરિસ્થિતિ અંગે શ્રી અરવિંદે ચૈત્ય-પુરુષ એને જીવાત્મા વિષેના પોતાના મત યમા સ્પષ્ટતા કરી છે સકલ્પનું સાચું સ્વાતન્ત્ર્ય પૂર્ણ રીતે ટેરી પારસ્થિતિમા રહેતું હોવાથી અતિમાનસની કક્ષામા ઉર્ધ્વગમન આવશ્યક છે આપણી અત્યાત્મની સામાન્ય અને માનસિક એરી માનસીય જ્ઞાને આપણું પૂર્ણ સ્વાતન્ત્ર્ય હોતું નથી આમ છતાં, માનસિક કક્ષામાથી અતિમાનસીય જ્ઞાને ઉર્ધ્વગમનના કાર્યમા આપણે સચેત સદભાગી બનીએ તો આ સ્વાતન્ત્ર્યની ગ્રાપ્તી, આપણા સામાન્ય સ્તરના બાહ્ય અસ્તિત્વમાં પણ થાય છે ૨૬

૨૪ Ibid P 824

૨૫ Ibid P 890

૨૬ The Vision and Work of Sri Aurobindo P 90

ધર્મ વિષેનું પૂર્ગવાદી દષ્ટિમિત્ર

ધર્મનું પ્રારભનું સ્વરૂપ ધર્મની ઉત્ક્રાંતિ આતેષતા શ્રી અરવિંદ દર્શાવે કે ઉત્ક્રાંતિનું સ્વરૂપ જે એવું છે કે સૌ પહેલાં તે ધીમા વિકાસથી આગળ વધે છે તેના પ્રારભ અચેતનમાં થાય છે અને અજ્ઞાન અવસ્થા અને મિતિ-નિવેગનમાંથી અચકાતા પગને આગળ વધે છે ત્યાં જ તે નાર્મભોગી ગ્યનાઓ ન્યક્ત કરે છે પ્રારભમાં આ રચનાઓ કે સ્વરૂપોની ઓગળી શકાય તેના વિશિષ્ટતા અને ગુણ અશત કે ઓછી તીનના ધગવે છે પરંતુ ત્યારમાદ વડુ સ્પષ્ટ થાય છે એ તે આ તમકકે મૂલગામી પાવર્તન અને નિશ્ચયાત્મક અભિયકિન થાય છે આ ન્યારે ઉપગામી, વિમુક્ત અને સૂક્ષ્મ બને છે ત્યારે તે સત્યની જે કક્ષાએ પહોંચે છે તેને પ્રારભના સ્વરૂપમાં સમજની શકાય નહીં ધર્મનું પ્રાનમિક સ્વરૂપ મ્યૂળ અને અપૂર્ણ હતું આ તમકકે અજ્ઞાનમય હાનીમ્તા અને આક્રમક તરવે તેમાં લાગી જવાનું કારણે બૂન અને અચુખ ઉત્પન્ન થાય છે માનવમાનસની રૂઢીચુસ્તતા મક્રસિતતા તેના અહનાં અસહિષ્ણુના તથા બૂનો સાથે અને મર્યાદિત સત્યો સાથે તેના સબધ અને માનવીનો ઝનૂની, હિમાત્મક અને દમનકારી એવી પોતાની અભિન્યકિત કરતો જૈરીવ અશ-આ બધા સહેનાઈથી ધાર્મિક ક્ષેત્ર ઉપર હુમલો કરે છે અને તેના વિકાસને અવરોધે છે ધર્મને નામે અનેક ગભીર્ગુનાઓનો આશ્રય નેવામાં આવ્યો છે અને દોરો તથા અસત્યોન ચનારી લેવામાં આવ્યા છે ૨૭ આ અશુભનું મૂળ માયા ધર્મમાં નથી તે માનવીના નિમ્નગૌદિક અશમાં છે આમ ધર્મને દેવગ સાથે, સત્રદાય સાથે કે પથ સાથે એક ગણવાનું માનવીનું અજ્ઞાનમય વનજી એટલે તીવ્ર છે કે પ્રાચીન સહિષ્ણુ એવા નાત્યવાદે (પેગનવા) પણ ધર્મ અને નૈતિકતાને નામે મોકલેલો હોય કયો હતો મૂળ જૂત રીતે સહિષ્ણુ અને આધ્યાત્મિક ઉદારતા ધરાવતા હિંદુ ધર્મમાં પણ નાપ્રદાયિક અમહિષ્ણુતા નેવા મળે છે ૨૮/

ધર્મનું પ્રારભનું સ્વરૂપ જીવવાનું પ્રતીક નિર્માન, જાહનું પ્રાણી ઉપાસનાનું કે વડેમી સત્રાઓનું હતું અને પડીની પ્રકૃતિની ઉપાસનાના સ્વરૂપનું હતું એમ ગણવામાં આવે છે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ શક્ય

છે પરંતુ, આ માન્યતાઓ અને ક્રિયાઓ પાછળ નિમ્ન કક્ષાનું છતાં અસરકારક એવું સત્ય રહેતું હોય એ સંભવિત છે. આ સત્ય આપણે ઉચ્ચતર વિકાસમાં ગુમાવ્યું હોય તેમ પણ બને. ૨૯ આથી ધર્મના આ પ્રારંભિક સ્વરૂપો ધર્મના સત્યને અસત્ય દર્શાવતાં નથી. ૩૦ અરવિંદ કહે છે કે માનવીના સર્વ પ્રયત્નોના મૂલિદાસ આવો વૈવિધ્યમયો છે આથી જો તેને ધર્મની આવશ્યકતા અને સત્યની વિરુદ્ધ ગણીએ તો તે માનવીના દરેક પ્રયત્નની આવશ્યકતા અને સત્યની વિરુદ્ધ ગણાશે. આ ઉપરાંત તે માનવીના કાર્યો, આદર્શો, વિચારણા, કલા અને વિજ્ઞાનની પણ વિરુદ્ધ ગણાશે ૩૦

સાચો ધર્મ અને કટ્ટર ધાર્મિકતા, શ્રી અરવિંદ ધર્મના સાચા અને ખોટા એવા બે માસાદર્શાવે છે : સાચો ધર્મ અને કટ્ટર ધાર્મિકતા-જો આત્મામાં રહેલા પ્રયત્ન કરે છે તે આધ્યાત્મિક ધર્મ સાચો ધર્મ છે. તે માનવીના બૌદ્ધિક, સૌંદર્યાત્મક, નૈતિક અને વ્યવહારુ પાસાંથી પર છે અને આ બધાનું આત્માના ઉચ્ચ પ્રકાશ અને નિયમ દ્વારા સચાલન કરે છે. આથી વિરુદ્ધ કટ્ટર ધાર્મિકતા નિમ્નઅંગોની સંકુચિત ધર્મનિષ્ઠામાં સપડાય છે. અથવા તો બૌદ્ધિક અતાગ્રહો, સ્વરૂપો અને જડ એવા નૈતિક નિયમોને કે ધાર્મિક-રાજકીય કે ધાર્મિક-સામાજિક પદ્ધતિને અલગ મહત્ત્વ આપે છે. આનું પણ મહત્ત્વ દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ બધી બાબતો ખિનજરૂરી કે અવગણ્યવાયોગ્ય નથી માનવીને આ સ્વરૂપો, ક્રિયાકારો અને પદ્ધતિની સફાઈની આવશ્યકતા રહે છે કારણ કે, ચૂર્ણ રીતે આધ્યાત્મિક બનાવતા પહેલાં, નિમ્નઅંગોને ઉચે લાવવાના રહે છે. આથી વિચારક્રિયા ક્રમતા નાકેટિક મનસ માટે બૌદ્ધિક સમીકરણની, નિમ્નબૌદ્ધિક અંશો માટે ક્રિયાકારની અને જીવીય અંશો માટે નૈતિક નિયમોની પદ્ધતિની આવશ્યકતા રહે છે. આમ છતાં આ બધી બાબતો સાધનો છે, સત્ત્વ નથી. તેના ઉપયોગમાં સદ્વિષ્ણુતા અને મુક્ત વૈવિધ્યના નિયમનું સૌં પહેતું પાનન થતું જોઈએ. સૌથી મહત્ત્વની બાબત તો ધર્મનું આધ્યાત્મિક સત્ત્વ છે.^{૩૧}

૨૯ L D P 772

૩૦ Ibid P. 768

૩૧ The Human Cycle Pp 237-238

ધર્મના વિકાસના તબક્કા : જ્યારે વિવિધ વલણે વધુ સ્પષ્ટ અને એકબીજાથી ભિન્ન બન્યો ત્યારે પ્રારંભિક નિમ્નબૌદ્ધિક તબક્કામાંથી બૌદ્ધિક તબક્કાનો ઉદ્ભવ થયો. પ્રારંભના મુસંસૃત લોકોનો આ વધુ વિદ્યસિત પ્રકારનો ધર્મ, રાષ્ટ્રીય કે જાતિગત ધર્મ હતો અને તે અનેક-દેવવાદી માન્યતા અને આરાધના, વિશ્વ અંગેનો સિદ્ધાંત, પુરાણકથાઓ, જટિલ ક્રિયાકાંડો અને નૈતિક ફરજોનો બનેલો હતો. કેટલીકવાર તે સામાજિક પદ્ધતિ સાથે ગાઢ રીતે વણાયેલો હતો. જેમ જેમ બૌદ્ધિક વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ ધાર્મિક પંથો, ક્રિયાકાંડો અને સંસ્થાઓનું મદરવ વધતું ગયું અને બૌદ્ધ પંથુ ગૌણ ગણાવા લાગ્યું. આ વલણનું પરિણામ, જે બધું ગદન, અતિભૌતિક અને ધાર્મિક હતું તેને સંપૂર્ણપણે નકારવામાં આવ્યું. પરંતુ આ બીજા તબક્કામાંથી ઉદ્ભવેલ ત્રીજા તબક્કામાં ગૂઢ આધ્યાત્મિક અનુભવ અને જ્ઞાનને મુક્ત કરીને, એક સત્ય તરીકે સર્વની સમક્ષ મૂકવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. આ વલણે ધર્મના અંગત અને સાર્વત્રિક સ્વરૂપ વિકસાવ્યાં હતાં. આમ તેણે આધ્યાત્મિક તત્ત્વને ધર્મનું માત્ર હાદ જ બનાવ્યું નહીં પરંતુ, સાથે તેને બધા આરાધના કરનારાઓ માટે પ્રાપ્ય બનાવ્યું. જેમ રહસ્યવાદી સંપ્રદાયને જ્ઞાન અને કાર્યની પોતાની પદ્ધતિ હતી તેમ હવે દરેક ધર્મને પણ જ્ઞાનની પોતાની પદ્ધતિ, પોતાનો પંથ અને પોતાની આધ્યાત્મિક તાલીમ મળ્યાં. આ બંને વલણોના મિશ્રણને પરિણામે વિવિધ ઉપાસનાપદ્ધતિ, પંથો અને મતાગ્રહો ઉત્પન્ન થયાં. ૩૨ આવી રીતે ઉદ્ભવેલા વિશ્વના મહાન ધર્મોના હાદમા રહેલ આધ્યાત્મિક સત્યને માનવી જ્યાં સુધી તાણું કરવાનું જરૂરી રાખશે ત્યાં સુધી તે ટકા રહેશે.

આ મહાન ધર્મોએ જે સ્વરૂપો વિકસાવ્યાં છે ; કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ. કેથોલિકનું વલણ ધર્મના મૂળ નરમ સ્વરૂપને અને તેની અનેક-વિધતાને અમુક અંશે જાળવી રાખવાનું છે; જ્યારે પ્રોટેસ્ટન્ટનું વલણ સામાન્ય માનવીના તર્ક લાગણી અને નૈતિક સંકલ્પને ઝડપી અસર કરે તેવાં સરળ વર્તન, આરાધના અને માન્યતાઓ આગ્રહ રાખે છે. આ વલણને પરિણામે અતિમાત્રાનો શુદ્ધિવાદ ઉત્પન્ન થયો. તેણે ધર્મમાંથી આધ્યાત્મિક તત્ત્વને દૂર કંધુ અને શુષ્ક એવું બૌદ્ધિક તત્ત્વ જાળવી રાખ્યું. પરંતુ આધ્યાત્મિક તત્ત્વ વિનાની શુદ્ધિ તો માત્ર બાહ્ય સ્તરનાં જ્ઞાન, તંત્ર અને

કાર્યક્ષમતા આપે છે અને અંતે પ્રાણના શબ્દન જ્ઞાને, શોધી દે, છે, આથી તેનામાં નવું જીવન હિતવન્ન કુગ્રાની કે જીવતની રક્ષા કુગ્રાની શક્તિ હોતી નથી ૩૩

‘ધર્મ’નું કાર્ય અને ધ્યેય : ધર્મ અર્થેનું પોતાનું પૂર્ણવાદી દષ્ટિ મિત્ર નિરૂપતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જે ધર્મ પોને ધર્મોના સમન્વય હાત અને દરેક માનવીને તેના આંતરિક અનુભવની શક્યતા પૂરી પાડે તે હોય તે ધર્મ વિશ્વપ્રકૃતિના હેતુ સાથે સુમેળ ધરાવે છે. આવો ધર્મ આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે સમૃદ્ધ સ્થાન તથા આત્માની તાત્કાલિક અને આત્મ-સાક્ષાત્કાર માટે વૈવિધ્યમય વિરાળ શાળા બને છે. ધર્મો ગમે તે જૂનો કરી હોય પરંતુ તેની મહાન અને અનિવાર્ય ઉપયોગિતા તથા સેના પશુ છે. માર્ગ શંકાના વૃદ્ધે પ મતો પ્રમાણ દ્વારા આપણા આત્મ-જ્ઞાનના પથને અજવાળીને ધર્મ આ ઉપયોગિતા અને મેવા સિદ્ધ કરી શકે છે ૩૪ આમ વિવિધ ધર્મો વચ્ચેનો સુમેળ આવશ્યક છે પરંતુ તેથી વિવિધતા નિર્મૂળ થવી જોઈએ નહીં કારણ કે એકત્વમાં વિવિધતા એ તો વિશ્વપ્રકૃતિમાં આત્માની અભિવ્યક્તિનો નિયમ છે. ધર્મનું સાચું કાર્ય આધ્યાત્મિક ચેતનના આગમન માટે માનવીના શરીર અને માનસને તૈયાર કરવાનું છે તેનું અંતિમ ધ્યેય, તેની અંતિમ સિદ્ધિ અને સર્વોચ્ચ શિખર આધ્યાત્મિક અનુભવ છે ૩૫ મૂલ્યોના ક્રમમાં નૈતિકતા કરતા ધર્મ વધુ ઉચ્ચ છે પરંતુ, તે સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિકતાની દૃષ્ટિએ પહોંચી શકતો નથી. આથી ધર્મ માનસ અને આત્મા વચ્ચેનું આવશ્યક સંપાન હોવા છતાં તેની શબ્દાને ચેતનવ તો સાક્ષાત્કાર બનાવવા માટે યોગ અનિવાર્ય છે. આથી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જે આપણામાં જીવંત ધર્મ કે કૃષ્ણની રચના અને અભિવ્યક્તિ ન કરી શકીએ તો જીવંત, ધર્મ કે કૃષ્ણની બાહ્ય આરાધના પર્વાસ નથી ૩૬।

સંદર્ભ ગ્રંથો

- ૧ Satprem - Sri Aurobindo OR The Adventure of Consciousness (1968) : Sri Aurobindo Ashram

૩૩ Ibid P 77૦

૩૪ Ibid P 777

૩૫ Ibid P 765

૩૬ The Synthesis of Yoga P 57

२. Sri Aurobindo : The Life Divine (1965) : India Library Society, N Y.
३. Sri Aurobindo : The Synthesis of Yoga (1965) ; Sri Aurobindo Ashram.
४. Sri Aurobindo : The Human Cycle (Combined Vol. 1962) : Sri Aurobindo Ashram.
५. Ashok Kumar : A Comparative Study of The Concept of Liberation in Indian Philosophy (1967) : Girdharlal Keshavdas, Burhanpur.
६. Maitra : An Introduction To The Philosophy of Sri Aurobindo (1965) : Sri Aurobindo Ashram.
७. Srivastava : Samkara and Bradley (1968) : Motilal Banarasidas.
८. Srinivasan : The Existentialist Concepts and The Hindu Philosophical Systems (1967) : Udayan Publications Allahabad.
९. Sethna : The Vision and Work of Sri Aurobindo (1968) : Sri Aurobindo Ashram.

વિશ્વસર્જનની સમસ્યા

વ્યક્તિનું સાચું સ્વરૂપ અને વિકાસ તથા તેની સાથે સંકળાયેલ મનોવિજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્રના પ્રશ્નોની સમજૂતીમાં શ્રી અરવિંદે ઉત્કૃષ્ટિવાદી ખ્યાલ લીધો છે. આ ખ્યાલ અનુસાર આત્માના, ભૌતિકત્વમાં અવતરણને પરિણામે, અચેતનના તત્ત્વક્રમાંથી આત્મિક વિકાસ થાય છે. તેમના આના વિશ્વદષ્ટિમિદુમાં સર્જન અગે ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોના પણ સંતોષપ્રદ ઉકેલ સાપડે છે તેમના પૂર્ણવાદી દષ્ટિમિદુમાં અનુભવના અને ચેતનાના બધા પ્રદેશોની સ્પષ્ટતા, તેઓ આવશ્યક ગણે છે ?

વિશ્વદષ્ટિમિદુ અને સમસ્યા

મોટાભાગના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વિશ્વદષ્ટિમિદુની શક્યતા સ્વીકારે છે અને માને છે કે જે તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ આને અવગણે છે તે વિશ્વની હકીકત અને સમસ્યાઓને જ અવગણે છે. સામાન્યતઃ તત્ત્વજ્ઞાન જ્ઞાનવાદી છે; અજ્ઞાનવાદી કે અજ્ઞેયવાદી નથી. આમ છતાં વિશ્વદષ્ટિમિદુની શક્યતા નકારતી પદ્ધતિઓ પણ છે. આ છે સશયવાદ, સશયવાદી અસ્તિત્વવાદ અને પ્રત્યક્ષવાદ. આવું વલણ તેમને માટે સ્વાભાવિક છે કારણ કે સશયવાદ જ્ઞાનની શક્યતાને જ નકારે છે. મોરેન ક્રિક્ગાડ અને તેના સમકાલીન અનુયાયીઓ અનુસાર માનવીના અસ્તિત્વ અને પરિસ્થિતિનું સ્વરૂપ એવું છે કે વિશ્વદષ્ટિમિદુમાં તેનો સમાવેશ થઈ શકે નહીં. પ્રત્યક્ષવાદ સત્તા અગેના જ્ઞાનની અશક્યતા દર્શાવી, વિશ્વદષ્ટિમિદુને નકારે છે. ર્ડોલ્ફ કાર્નેપ અનુસાર તો વાસ્તવાદ અને સ્વ અસ્તિત્વવાદ વચ્ચે પણ આપણે ભેદ દર્શાવી શકીએ નહીં.

પરંતુ વિશ્વદષ્ટિમિદુનું મહત્ત્વ દર્શાવતા ડૉ. આલ્મટ્ રવાઈઝર કહે છે કે, સમગ્ર માનવ-પ્રગતિનો આધાર તેના વિશ્વ અગેના સિદ્ધાંતની પ્રગતિ ઉપર છે, અને તેની અધોગતિ આ સિદ્ધાંતની અધોગતિ ઉપર આધાર રાખે

છે.^૨ આથી પ્રગતિશીલ વિશ્વદષ્ટિમિંદુ જીવનના ઉચ્ચ મૂલ્યોની પ્રાપ્તિ માટેનું પ્રેરક હોયું ધટે. તેમાં ભૌતિક જીવનને સ્વીકારીને ઉર્ધ્વગમનની અભિધાયાઓ સાકાર થવી જોઈએ. માત્ર ભૌતિક પ્રગતિ અસમતુલિત પ્રગતિ છે અને યોગ્ય વિશ્વદષ્ટિમિંદુ વિના તે માનવજાતને કલ્યાણકારી બની શકતી નથી. માનવીના જીવનને વધુને વધુ સર્વશીલ બનાવે તેવું વિશ્વદષ્ટિમિંદુ યુગની તાસીરને અનુરૂપ નવાં મૂલ્યો સર્જી શકે અને સરહદોને વિસ્તૃત કરતું હોયું જોઈએ. પરંતુ વિશ્વદષ્ટિમિંદુની સંતોષપ્રદ અને પ્રગતિશીલ રચનાનો આધાર વિશ્વસર્જન અને તેના સ્વરૂપ અંગેના પ્રશ્નોની તથા વૈવિધ્યમય અને વિરોધાભાસી એવા માનવઅનુભવની સમજૂતી ઉપર છે. એક અને અનેક, ચલ અને અચલ, એકતા અને વિવિધતા આપણા અનુભવની હકીકતો છે. પરંતુ તેના આંતરસંબંધોના અર્થઘટન ઉપર વિશ્વદષ્ટિમિંદુનું સ્વરૂપ અવલભે છે. માનવઅનુભવના સંદર્ભમાં વિશ્વ અંગેની આ સમસ્યા નીચેના પ્રશ્નોમા મૂકી શકાય :

૧. વિશ્વ સત્ય છે કે નહીં? જો સત્ય ન હોય તો શું છે?

૨. વિશ્વ એક જ સત્તા છે, બે છે કે અનેક છે? જો તે બે કે અનેક હોય તો તેમની વચ્ચે શો સંબંધ છે અને એકતા તથા વ્યવસ્થા શું છે? જો સત્તા એક જ હોય તો વિવિધતા અને અનેકતા શું છે? જો સત્તા એક અને અનેક બન્ને હોય તો તે ઠીક રીતે છે અને આ બન્ને પાસાં વચ્ચેનો સંબંધ શું છે?

૩. જો સત્તા એક જ હોય અને અનેકતા તેની જ અભિવ્યક્તિ હોય તો એક, અનેક શા માટે અને કયારે બને છે?

૪. આ સત્તા સ્થાયી છે કે પરિવર્તનશીલ પ્રક્રિયા છે? બન્ને વચ્ચે શું સંબંધ છે?

૫. વિશ્વ સર્જન છે કે અભિવ્યક્તિ છે? વિશ્વ થેનું બનેયું છે? તેનો સર્જક કોણ છે?

૬. વિશ્વમાં રચન-કાળનું સત્ય શું છે?

૭. સર્જનની પ્રક્રિયા કેવી રીતે થાય છે?

વિશ્વ અને તેના સર્જન અંગેના ઉપરોક્ત મહત્વના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આપતી કેટલાક તાત્ત્વિક પદ્ધતિઓની નોંધ અત્રે આવશ્યક છે

વિશ્વ અંગેના વિવિધ મતોએ

માયાવાદી મત અ અને શ્રી અરવિંદનું મત : ભારતીય વિચારધારામાં વિશ્વ-નિષેધનો તત્ત્વજ્ઞાનની સમગ્ર રચના અને તેના મૂલ્યનું મહત્ત્વ બુદ્ધ અને 'શકગાયાર્થ' જેવા મહાન ચિંતકોએ દર્શાવ્યું છે. બીજા કેટલાક ચિંતકોએ, વરોએછે અશે સંકળનાં પૂરક, આ દૃષ્ટિબિંદુઓની અપૂર્ણતા અને અપ્રમાણતા દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ, આ બંનેની તાત્ત્વિક પદ્ધતિ સામે તે બહુ અસરકારક બની શક્યા નથી. આથી વૈશ્વિક સત્તાના નિષેધના માયાવાદી સિદ્ધાંત સામે યોગ્ય અને અસરકારક સિદ્ધાંતની રચના આવશ્યક છે. શ્રી અરવિંદનો પ્રધાસ આલો સિદ્ધાંત રચવાનો છે તેઓ કહે છે કે માયાવાદી મત અ અને પોતાનું મત વ્ય એક જ સત્તાનો ખ્યાલ સ્વીકારે છે. આમ જતાં માયાવાદી વિચારધારા વૈશ્વિક બ્રમને સ્વીકારવા તરફ વળે છે, જ્યારે પોતાની વિચારધારા વૈશ્વિક વાસ્તવવાદ તરફ વળે છે. આથી માયાવાદી મત અ પાસગામી સત્તા ઉપર આધારિત અસત્ય કે સત્યાસત્ય વિશ્વનો ખ્યાલ લે છે, જ્યારે પોતે એથી સાથે વૈશ્વિક, પાસગામી અને પૂર્ણ સત્તાના આધારે રહેલ સત્ય એવા વિશ્વનો ખ્યાલ લે છે. ૩ મગ્ગવેદમાં પણ જ્ઞાન-અજ્ઞાન વચ્ચે દ્વૈત દર્શાવવામાં આવ્યું નથી અને વિશ્વના સત્યનો ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો નથી. અચેતન તદ્દન અજ્ઞાન નથી કારણ કે, વેદ અનુસાર અચેતનરૂપી સમુદ્રમાંથી વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે. માયાવાદી પદ્ધતિઓ જ્ઞાન-અજ્ઞાન વચ્ચે તીવ્ર ભેદ પાડે છે અને પરિણામે 'એક'ના જ્ઞાનને જ વિદ્યા અને અનેકના જ્ઞાનને અવિદ્યા કહે છે. ૪ આથી શ્રી અરવિંદ વેદના મૂળ દૃષ્ટિબિંદુને સ્વીકારે છે.

માયાના સિદ્ધાંતની અપ્રમાણતા ભૂમિકા : શકગાયાર્થનો માયાનો સિદ્ધાંત તેમના અધ્યાસ કે વિશ્રમના ખ્યાલ ઉપર આધારિત છે. આ ભૂમિકાની અપ્રમાણતા વિગતથી દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે વિશ્રમે બે પ્રકારના છે. માનસિક અને દૃષ્ટિજન્ય કે ઇન્દ્રિયજન્ય. જ્યારે આપણે

જે વસ્તુ હાજર ન હોય તેની પ્રતિમાને દેખીએ ત્યારે તે ઈન્દ્રિયોની બૂલ-ભરેલી રચના છે. જ્યારે આપણે માનસની કે દેહનાની આત્મચક્ષી રચનાને પરચક્ષી બાબત ગણીએ ત્યારે માનસિક શ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. પડેલા પ્રમા-રતા વિશ્રમનું દૃષ્ટાંત મૃગજન છે; જ્યારે બીજા પ્રકારના વિશ્રમનું સુપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત દોરડામા સાપને જોવાનું છે. આ સામાન્ય વિશ્રમોને તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતમાં જોને અધ્યારોપ કહે છે તેનાં દૃષ્ટાંતો તરીકે ધટાવીને, વિશ્વ-સર્જની અવધાર્યતા સાબિત કરવાને પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. આ મુગજ, સત્તા ઉપર અસત્ય રચનાઓનું આરોપણ થાય છે. દા. ત., રજુની દંતમાં મૃગજનનું કે પ્રત્યક્ષ દોડ્યામા ગેઠહાજર સાધનું આરોપણ થાય છે. આવી જ રીતે, માયાવાદી સિદ્ધાંત અનુસાર વિશ્વ શ્રમ છે. તેમાં બ્રહ્મની સનાતન એકમાત્ર સત્તા ઉપર અનસ્તિત્વ અને અસત્ય એવી રચનાઓનું આરોપણ થાય છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે અહીં જેનું આરોપણ થાય છે તે પ્રતિમા કોઈક અસ્તિત્વ ધરાવનાર સત્ય બાબતની હોય છે, પછી બસે તે ત્યાં હાજર ન હોય. આમ મૃગજનના જળનું કે સાપનું સાચું અસ્તિત્વ છે, નહીં તો તેની ખોટી પ્રતિમા માનસને સાચી હોવાનો આભાસ થાય નહીં. અહીં જે બૂલ થાય છે તે સાદરથને કાગળે થાય છે. જો વિશ્વમાં દોરડું અને સાપ બંનેનું અસ્તિત્વ જ ન હોય અને દેખાય તો જ માયાવાદી સિદ્ધાંત અનુસારની ઉપમા સાર્થક બને.

આમ વિશ્રમની તદ્દન ભિન્ન એવી બે પ્રકારની ઉપમાઓ એકબીજાને સમજાવી શકવા કામચાલ બનતી નથી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે બધી માનસિક બૂબો અને શ્રમે અજ્ઞાનનું પરિણામ છે અને તેમાં પોતાની સવેદનમામગ્રીનો અવધાર્ય સમન્વય છે પરંતુ વૈશ્વિક શ્રમને તો કોઈ વાત્તવિક ભૂમિકા જ નથી. આપણે જો બ્રહ્મને નામ, રૂપ અને સંબંધોથી રહિત અને વિશ્વને નામ, રૂપ અને સંબંધોયુક્ત એવી એકબીજા ઉપર આરોપિત સત્તાઓ ગણીએ તો માનસિક શ્રમેની ઉપમાનું, વૈશ્વિક શ્રમની પરિસ્થિતિમા, ઉપયોગજન કરી શકાય. વળી આ બંને સાચા હોય તો તેની વચ્ચેની માનસિક બૂલને કારણે વૈશ્વિક શ્રમ સર્જાય નહીં, તે સત્તાનું માત્ર અવધાર્ય પ્રત્યક્ષીકરણ હોઈ શકે પરંતુ માયાવાદી સિદ્ધાંત અનુસાર તો સ્વરૂપવિહીન અને વસ્તુવિહીન તદ્દન આથી એવા એકમાત્ર બ્રહ્મ ઉપર અસ્તિત્વ ન ધરાવતી વસ્તુઓનું આરોપણ થાય છે. આથી વિશ્રમની ઉપમા અર્થ ઉપયોગી નથી.

નિદ્રા અને જાગૃત અવસ્થાઓનું માયાવાદી અર્થઘટન જેમ અધ્યાસનો ખ્યાલ વિષ્ણુમોના અવધાર્ય અર્થઘટન અને ઉપયોગનનું પરિણામ છે તેમ માયાનો મિદ્ધાન પણ જાગૃત અને સ્વપ્નની સ્થિતિઓનું અવધાર્ય અર્થઘટન અને ઉપયોગનનું પરિણામ છે માયાવાદી સિદ્ધાંત અનુસાર વ્યક્તિ નિદ્રામાં હોવા ત્યાં સુધી સ્વપ્ન ગાયુ લાગે છે પણ જાગૃત થતાં તે અસત્ય જણાય છે આવી જ રીતે વિશ્વનો આપણો અનુભવ સારો લાગે છે પરંતુ, જ્યારે આપણે તેમાંથી અનગ ધર્મને ત્યારે તે અસત્ય જણાય છે આ મત પૂર્ણ અવધાર્યતા સમજાવતાંથી અગવિદ કહે છે કે જ્યારે આપણે ચેતનાની નિદ્રાની સ્થિતિમાંથી જાગૃત સ્થિતિમાં પ્રવેશીએ છીએ ત્યારે સ્વપ્નાવસ્થા બધી યાય છે તે સાચું છે, પરંતુ આ કારણે જ તેને શ્રમ ગણી શકાય નહીં ચેતનાની દરેક સ્થિતિને પોતાનું સત્ય હોય છે. એક સ્થિતિ વિધીન થાય અને તેના પરંતુ વિરમરણ થાય અથવા તો તેનું સ્મરણ રહે તોયે સામાન્ય જાગૃત સ્થિતિમાં તેની સ્મૃતિ શ્રમ લાગે તેમ બની શકે છે. પરંતુ આથી આપણે અત્યારે જે જાગૃત સ્થિતિમાં છીએ તે જ સાચી અને બીજી અસત્ય છે તેમ ગણી શકાય નહીં આત્મા ચેતનાના ઉચ્ચ સ્તરે પહોંચે ત્યારે તેને પૃથ્વીના સંયોગો અસત્ય લાગે તેથી આ સંયોગોની અસત્યતા પૂરવાર થતી નથી આવી જ રીતે જ્યારે આપણે નિર્વાણમાં કે આધ્યાત્મિક જ્ઞાતિમાં પહોંચીએ ત્યારે વિશ્વ અસત્ય લાગે તેથી વિશ્વ શ્રમ છે તેમ પૂરવાર થતું નથી આથી તો માત્ર એટલું જ સ્થાપિત થાય છે કે, વિશ્વમાં રહેલી ચતના માટે વિશ્વ સત્ય છે અને નિર્વાણમાં વિનિન ચેતના માટે અનભિસંધિત કે અમાધિત અસ્તિત્વ સત્ય છે ૧ |

માયાવાદી મતવર્માં જેમ નિદ્રાના અનુભવો અને જાગૃત જીવનના અનુભવોને સ્વરૂપ, યથાર્થતા અને કક્ષામાં ભિન્ન લક્ષને નિદ્રાના અનુભવોને શ્રમ ગણનામાં આવે છે તેમ આધ્યાત્મિક અસ્તિત્વના સદર્શમાં આપણા જાગૃત જીવનને ક્ષણિક, આત્મિક રીતે અસંગત અને અર્થહીન ગણનામાં આવે છે પરંતુ શ્રી અરવિદ કહે છે કે જીવનની અર્થમયતાનો અભાવ આપણી સમજણના અભાવ કે અધૂરાશને કારણે છે આપણે સાચી અતદર્શિતી જોઈએ તો જણાશે કે જીવનનું સ્વરૂપ અસંગત નથી પરંતુ, આપણું

જ્ઞાન અને આપણી દૃષ્ટિ સુસંગત નથી. નિદ્રામાં પણ પૂર્ણ સચેત રહીને સ્વપ્ન-અનુભવના વિશાળ વિસ્તારને શક્ય અંત સુધી જાણી શકાય છે. ધારણશક્તિ વિકસાવવાથી સ્વપ્નની એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં જઈને, સમગ્રને, આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત કરી શકાય છે. આમ સ્વપ્નને માત્ર અસત્ય બાબતોની અસત્ય રચના ગણી શકાય નહીં. આથી વૈશ્વિક શ્રમના સિદ્ધાંતના સમર્થન માટેના દૃષ્ટાંત તરીકે આ સાદૃશ્ય તર્ક નબી શકે તેમ નથી.

સ્વપ્નની માયાવાદી ઉપમાની અવધાર્યતા : કેટલીકવાર એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે આપણા સ્વપ્નને પોતે સાચા નથી પરંતુ વાસ્તવિકતાની માત્ર નકલ છે. આવી જ રીતે આપણું જાગૃત અસ્તિત્વ પોતે સત્ય નથી પરંતુ સત્તાની નકલ છે કે સંજ્ઞાત્મક પ્રતિભાઓનો સમૂહ છે. અહીં એ સાચું છે કે આપણે ભૌતિક વિશ્વને આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સંવેદન-પ્રતિભાઓ દ્વારા જાણીએ છીએ. વળી એ પણ સાચું છે કે આપણા અનુભવો અને પ્રત્યક્ષો સત્તાની સંજ્ઞાઓ છે. આપણું જીવન આ સંજ્ઞાઓને અભિવ્યક્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે તેમા તેને સંપૂર્ણ સફળતા મળી નથી. આમ છતાં વિશ્વની વસ્તુઓ વિષેના પ્રાથમિક પુરાવો ભલે ઈન્દ્રિયજન્ય સંવેદનોની રચના હોય પરંતુ, ચેતનામાં સ્વયં સચ્ચાક્ષિત અતઃ સ્ફૂરણ સંવેદન-પ્રતિભાઓને મૂળ બાબત સાથે પ્રત્યક્ષ રીતે સંબંધિત કરીને, તેનો નક્કર, પૂર્ણ અને યથાર્થ અનુભવ કરી શકે છે. આમ અહીં સત્તાની માત્ર નકલ જ નહીં પરંતુ સત્તાને નીરખવાનું બને છે. વસ્તુઓના ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષીકરણના નિષર્ગત સમજતા અને તેનું જીવંત અવગ્રહન કરતા તર્કના ચોક્કસાઈપૂર્વકતા કાર્ય દ્વારા સંવેદનરૂપી નકલની બૂલોને પણ સુધારી શકાય છે. આથી એમ કહી શકાય કે અંતઃસ્ફૂરણ અને તર્કની સહાયથી આપણે સંવેદનરૂપી નકલ દ્વારા વિશ્વનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. અહીં એ નોંધવું ઘટે કે વિશ્વની આપણી સંવેદનરૂપી નકલ, સત્તાની યોગ્ય શબ્દશઃ રજૂઆત ન હોય અને સત્તા-પ્રતિભાઓની પદ્ધતિ હોય તોયે તે સત્તાની જ નકલ છે. આથી આપણી સંવેદન-પ્રતિભાઓ બૂલભરેલી હોય તોયે તે જે છાપ આપવાનો પ્રયાસ કરે છે તે સત્યોની છાપ છે; શ્રમોની નહીં. પરંતુ માયાવાદી મંતવ્યમાં અનિર્ણીત અને અગુણ એવા કેવળ જાલ જ સત્ય છે અને તેની રજૂઆત કે ગેરરજૂઆત સંજ્ઞા-સ્વરૂપની પદ્ધતિમાં થઈ શકે નહીં. આમ સ્વપ્નની ઉપમા વૈશ્વિક શ્રમને

સમન્વયવામા ઠોઠ રીતે સફળ થતી નથી ૭ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે માયાની અનિર્વચનીય શક્તિ દ્વારા સમન્વયી ન સકાય તેવી રીતે અભિવ્યક્ત થયેલ અસત્ય વિશ્વ, અને તેનાથી અસર ન પામતા અને તેને અસર ન કરતા બ્રહ્મનો ખ્યાલ, મૂળમાં તો આખગી માનસિક ચેતનાની અશક્તિનો, બ્રહ્મને મર્ણાદિત કરતો, અધ્યારાપ છે ૮ પરંતુ બ્રહ્મ સર્વવ્યાપી સત્તા છે, સ્થાયી જમનું સર્વવ્યાપી કારણ નથી ૯

સર્જક અગેનો માયાવાદી અર્થઘટ્ટ ૭ યાદ : માયાવાદી મંતવ્યનો, વિશ્વના સર્જક અગેનો ખ્યાન પણ અર્થઘટ્ટ છે. ઈશ્વર પોતાની માયા દ્વારા અસ્થાયી વિશ્વની રચના કરે છે આમ છતાં ઈશ્વર પોતે વ્યાવહારિક સત્ છે અતિમ સત્ નહીં જેને તે હિતપન્ન કરે છે તે સમય-વિશ્વના સત્ત્વમાં જ સત્ય છે. રૈયકિતક આત્માનું સ્વરૂપ પણ આ ઈશ્વરના સ્વરૂપ જેવું અપ્પટ્ટ છે જે માયાની પ્રક્રિયા બધ પડે તો ઈશ્વર, વિશ્વ કે વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી પરંતુ માયા અનંત છે અને સમયમાં ઈશ્વર તથા વિશ્વ અનંત છે જ્ઞાન દ્વારા મુક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી માનવી આ માયામાં સપડાયેલો રહે છે પરંતુ અહીં એકમાથી અનેકના સર્જનમાં, આ જન્મે વચ્ચેનું માધ્યમ હોતું આવશ્યક છે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ મત યમા સમન્વયની આવી કડીનો અભાવ છે આ કડી હ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ કે અતિમ સત્ દેશ્વર, વિશ્વ અને વ્યક્તિ તેના જ સત્યની અભિવ્યક્તિઓ છે આથી રૈયકિતકતા અને વિશ્વ-સત્તા બનાવવી જમનું નહીં પણ વિશ્વ અને વ્યક્તિના સાચા સ્વરૂપ વિશેના અજ્ઞાનનું નિવારણ આવશ્યક છે ૧૦

બહુતત્વવાદી મતલબો

પ્રાચીન કાળના અનેકગોરમની જેમ આધુનિક વ્યવહારવાદી વિલિયમ જેમ્સ અનેકવિધ એવી ત્રિશ્વની બામતોને સ્વતંત્ર સત્યો ગણે છે જેમ્સ આ વિવિધતાઓને ઠાઠ એક સત્તાની અભિવ્યક્તિઓ ગણતા નથી

૭ Ibid P 384

૮ Ibid P 569

૯ Ibid P 31

૧૦ Ibid P 414-415

જાણે અનેકમેજોરસ તકને, આ વિવિધતાઓને એકમને બાંધનાર અને સંચાલક તરીકે, ગણે છે.^{૧૧}

સાર્થબનીઝ અનુસાર વિશ્વ અનેક પ્રકારનાં અગણિત ચિદલુઓનું કે આધ્યાત્મિક એકમેનું અનેકું છે. તેઓ કહે છે કે બોતિક, જૈનીય અને માનસિક ચિદલુઓ વચ્ચે સાતત્ય છે કારણ કે, દરેક ચિદલુ કોષપણુ બીજા પ્રકારના ચિદલુ બનવાની સુયુક્ત શક્તિ ધરાવે છે. અહીં ચિદલુઓ વચ્ચેની જે બિન્નતા છે તે અભિવ્યક્તિની બિન્નતા છે. ચિદલુ અવિભાજિત હોવા છતાં ક્રિયાશીલ છે. વળી તેમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ તથા વસ્તુ અને સ્વરૂપનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ ચિદલુઓ ‘નારી વિનાના’ એટલે કે એકબીજાની અસરથી અસિદ્ધ છે. પોતાના આ અદુત્તરવચ્ચે બ્યાસમાં ચિદલુઓ વચ્ચેનો સંબંધ અને એકમની પરિસ્થિતિ સમગ્રવચ્ચે સાર્થબનીઝ ‘પૂર્વ-સ્થાપિત સુમેળ’નો સિદ્ધાંત લે છે. પરંતુ ચિદલુઓ એકબીજાની સ્વતંત્ર હોવાથી તેમની વચ્ચેનો આ સંબંધ જાણ રીતે લાદેલો હોય તેવા બની રહે છે. ચિદલુઓ વચ્ચેનું સાતત્ય તો જે તેમની વચ્ચેનું નાદામ્ય હોય તો જ સ્થાપિત થઈ શકે. આથી લાઘબનીઝના ખ્યાલનું વિશ્વ ઠાઈ સંબંધો કે એક્ય વિનાનાં આધ્યાત્મિક સ્વરૂપોથી ભરેલી પેટી નેનું બની રહે છે.^{૧૨} શ્રી અર્ચિંદ, આવા આધ્યાત્મિક અદુત્તરવચ્ચે એક ભૂમ ગણે છે કારણ કે, અનેક આત્માઓ અન્યોન્માશ્રિત અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અલગ અસ્તિત્વ નહીં.^{૧૩} વળી મૂળભૂત શક્તિ એક છે પરંતુ, તે અગણિત જગામાં અભિવ્યક્ત થાય છે; મૂળભૂત દ્રવ્ય એક છે પરંતુ, તે અનેક દ્રવ્યો અને વિભિન્ન વસ્તુઓમાં વિકસે છે; માનસ એક છે પરંતુ, તે અનેક માનસિક સ્થિતિઓમાં, રચનાઓમાં, વિચારોમાં અને પ્રત્યક્ષીકરણોમાં વિવિધ રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે; જીવન એક છે પણ, જીવનનાં સ્પર્શો વિભિન્ન અને અગણિત છે; સ્વરૂપમાં માનવતા એક છે પરંતુ, તે વિવિધ પ્રકારના માનવીમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. આમ અનેકવિધતાના મૂળમાં એક જ સત્તા રહેલી છે. આત્મા જીવ, જંતુ, પ્રાણી, પક્ષી વગેરે બને છે પરંતુ, આ બધા સ્વરૂપોમાં તે પોતે એક જ છે. આનું કારણ એ છે કે આ અનંત વિવિધતા એકની જ અભિવ્યક્તિ છે. જે આમ ન હોય તો પ્રકૃતિની

૧૧. An Introduction To Philosophy P. 220

૧૨. The Principles of Philosophy P. 106

૧૩. L. D. P. 304

પ્રક્રિયાઓ અને સર્જનને એકસરે સાંકળનાર કોષ ન રહેતાં, વિશ્વમાં અંધેર અને અભવસ્થા વ્યાપે અને વિશ્વ તારાજ થઈ જાય. ૧૪

દૈતવાદી દષ્ટિબિંદુઓ

પાશ્ચાત્ય દષ્ટિબિંદુઓ : પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં દૈતવાદી વાસ્તવવાદમાં મૌનસિક અને ભૌતિક વિશ્વોને અલગ અને 'સ્વતંત્ર' અસ્તિત્વ ધરાવનાં ગણવામાં આવ્યાં છે તે એક સામાન્ય સમજનું જ દષ્ટિબિંદુ છે. તત્ત્વચિંતક, સત્તાનો ખ્યાલ એકતત્ત્વ કે બહુતત્ત્વ તરીકે લેવા ઈરાદાપૂર્વક ઇસ્ત્રી હોય તોયે અજાણતા આ દૈતને સ્વીકારે છે. થેલિસ જેવા ગ્રીસના પ્રાચીન ભૌતિક એકતત્ત્વવાદીઓ પાણી, વાયુ કે અગ્નિને વિશ્વનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત ગણતા હોવા છતાં વિશ્વની વસ્તુઓમાં જીવનની વ્યાપ્તિ કે વૃદ્ધિ અને પરિવર્તનની પ્રક્રિયાનું સંચાલન કરતા કોઈ દૈવી તત્ત્વને પણ સ્વીકારે છે. આમ એમ્પીડોકલે પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિ અને જળ જેવાં ચાર તત્ત્વો સાથે આ તત્ત્વોના સંગઠન અને વિઘટન માટેના બે તરીકે પ્રેમ અને તિરસ્કારને પણ લીધા છે. એનેક્રેગોરમે અણુઓના વિશ્વના અધિષ્ઠાતા અને સંચાલક તરીકે તર્કને લીધા છે. રૂપતત્ત્વોના વિશ્વની સત્તાને મહત્ત્વ આપવા છતાં પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ સામાન્યતઃ દૈતવાદમાં સરી પડ્યાં છે. પ્લેટો કરતા એરિસ્ટોટલમાં આ દૈતવાદ વધુ સ્પષ્ટ અને છે કારણ કે, એરિસ્ટોટલ પ્લેટોના અનાત્માના ખ્યાલને ભૌતિકતત્ત્વ તરીકે લે છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ડેકાર્ટે દૈતવાદને વધુ સ્પષ્ટ કર્યો છે. તેમના મતે ભૌતિક-તત્ત્વ અને માનસ, પ્રકૃતિ અને આત્મા એકબીજાથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને બંનેના સ્વરૂપો તદ્દન ભિન્ન અને વિરોધી છે. ૧૫

સાંખ્યનું દષ્ટિબિંદુ : ભારતીય સાંખ્યદર્શન અનુસાર અંતિમ સત્તા બે છે : પુરુષ અને પ્રકૃતિ. પુરુષ સચેત, અતિવૈશ્વિક, અચલ, આધ્યાત્મિક બૌદ્ધિક અને પારગામી છે; જ્યારે પ્રકૃતિ અચેતન, વૈશ્વિક, ક્રિયાશીલ, ભૌતિક અને અબૌદ્ધિક છે. આમ આ બંને સત્તાઓના સ્વરૂપ એકબીજાથી ભિન્ન છે. સનાતન રીતે અલગ સત્તાઓ વચ્ચેના સંબંધને સ્થાપવામાં સાંખ્યદર્શન સફળ થતું નથી. તેમાં આવો સંબંધ બાહ્ય અને કૃત્રિમ બની

રહે છે. બન્ને વચ્ચેના સંબંધને સમગ્રવવા માટે સાંખ્ય, લંગ્યા અને આધિજ્ઞાના એકબીજાના સહકારનું દર્શાવે તથા લોહચુંબક અને લોખંડનું દર્શાવે આપે છે. પરંતુ પુરુષ નિષ્ક્રીય હોવાથી અને પ્રકૃતિ અબૌદ્ધિક હોવાથી બન્ને વચ્ચે વ્યવહાર થઈ શકે તેવી અહીં પરિસ્થિતિ નથી. બાબત દર્શાવેલા બન્ને બાબતો ભૌતિક અને અબૌદ્ધિક છે અને તેમની વચ્ચેની ક્રિયા યાત્રિક છે.

પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથી પ્રકૃતિમાંથી પ્રાણ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, માનસ અને બુદ્ધિ વગેરેની અભિવ્યક્તિ થાય છે. પરંતુ બુદ્ધિ પોને જ પ્રકૃતિનો અંશ હોવાથી જડ, યાત્રિક અને અજ્ઞાન બને છે. આત્માનો પ્રકાશ ઇન્દ્રિય જન્મ માનસ ઉપર પડતાં તે આત્માની ચેતનાથી સચેત બને છે. પુરુષ, પ્રકૃતિમાંથી પોનાની જાતને પાછી બેચી લઈને મુક્ત બને છે અને તેનો સ્વામી બને છે. પ્રકૃતિ ત્રણ સિદ્ધાંતો, રીતો કે ગુણો દ્વારા કાર્ય કરે છે. આ ગુણો આપણામાં, આપણા માનસિક અને શારીરિક દ્રવ્ય અને તેનાં કાર્યોના મૂળભૂત સ્વરૂપો બને છે. આ છે સત્ત્વ, રજસ અને તમસ અને તે અનુક્રમે સમતુલા, પ્રકાશ કે સંવાદનો સિદ્ધાંત; ક્રિયાશીલતાનો સિદ્ધાંત, જડત્વનો સિદ્ધાંત છે. આ ગુણોની સમતુલાનો ભંગ થાય ત્યારે પ્રકૃતિનું કાર્ય શરૂ થાય છે. પુરુષ અનેક છે; જ્યારે પ્રકૃતિ એક છે. વળી દરેક પુરુષ કે આત્મા પ્રકૃતિને ભોગવવામાં કે તેમાંથી મુક્ત થવામાં સ્વતંત્ર અને અલગ છે.

સાંખ્યની ઉપરોક્ત તત્વાદી દૃષ્ટિબિંદુની નોંધ લેતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે તે આત્મા અને પ્રકૃતિ વિષે સંપૂર્ણ અને મૂળભૂત સત્ય સમગ્રવતું નથી. દુકીકૃતમાં પ્રકૃતિ કે ભૌતિકતત્ત્વ અને પુરુષ કે આત્મા એકબીજાનાં વિરોધી નથી. ભૌતિક વિશ્વમાં અચેતન શક્તિ તરીકે અભિવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં અનંત ચેતનાના ઉર્ધ્વગામી વિકાસને પરિણામે પ્રકૃતિ વધુને વધુ સચેત શક્તિ તરીકે વિકસે છે. આત્મા એક છે પરંતુ, તેની અભિવ્યક્તિ અનેક વૈયક્તિક સ્વરૂપોમાં થાય છે આપણા અનુભવમાં આત્મા અને પ્રકૃતિનું દ્વેત જણાય છે પરંતુ, તેની એકતાનો અનુભવ પણ મથાઈ છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને અલગ નથી કારણ કે પુરુષની જ તે પ્રકૃતિ છે.^{૧૬} આમ સનૂ અને તેની ચિત્-શક્તિ, આત્મા અને પ્રકૃતિ મૂળભૂત રીતે બે સત્તાઓ નથી અને પ્રકૃતિ જે કરે છે તે ખરેખર પુરુષ જ કરે છે.^{૧૭}

શન્યવાદી મંતવ્ય

બૌદ્ધ ધર્મના સામ્યમિક સંપ્રદાયના નાગાર્જુન અનુસાર સુસાર અને નિર્વાણ વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી. તેઓ કહે છે કે રૂઝિંદા જીવનમાં વપરાતા આ પ્રત્યયો વિચારની રચનાઓ છે. આથી તે સ્વ-વિરોધી, સાપેક્ષ, સત્ત્વહીન અને અસત્ય છે. આના મંતવ્યો, દૃષ્ટિબિંદુઓ અને ખ્યાલો ત્યજવાથી શૂન્યત્વ દ્વારા નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. વિશ્વ અને નિર્વાણના સામાન્ય ખલા-લોને નાગાર્જુન સ્વપ્ન જેવા શ્રમે ગણે છે.^{૧૮} આમ તેમના મતે બ્રહ્મ અને વિશ્વ બન્ને સરખા અસત્યો છે. આ મંતવ્ય અમૂર્ત તકે ઉપર આધારિત છે આથી અનુભવના સાત્ત્વની અથથાર્યતા સાબિત થતી નથી સ્વપ્નની ઉપમા સત્યથી કેટલીક વેગળી છે તે તો શ્રી અરવિંદે દર્શાવ્યું છે જ. ૧૧મી સ પૂર્ણ શૂન્યમાથી કોઈપણ પ્રકારની-શ્રમની પણ અભિવ્યક્તિ થઈ શકે નહીં. જો નિરપેક્ષ અનસ્તિત્વ આવું ન હોય તો તે અનભિવ્યક્ત એવી અનંત સુષ્ટિત શક્યતા જ હોઈ શકે. આવા અનસ્તિત્વમાથી, ગમે તે ઉત્પન્ન થઈ શકે અને તે શું હોય તે કહી શકાય નહીં. બ્યવહારુ હેતુઓની દૃષ્ટિએ તે સ પૂર્ણ એવી અવ્યવસ્થાતુ બીજ છે અને તેમાથી સુંખદ કે દુઃખદ અકસ્માનથી વિશ્વની અભિવ્યક્તિ થઈ છે તેમ ગણાય. પરંતુ આવા વિશ્વ મૂળ પૂર્ણ ચેતના અને પૂર્ણ જ્ઞાન હોઈ શકે નહીં, તે પૂર્ણ અચેતન અને પૂર્ણ અજ્ઞાન જ હોઈ શકે. અહીં વસ્તુઓના મૂળ અંગેના બધા અભિપ્રાયો સરખા સાચા કે સરખા ખોટા હોઈ શકે છે કારણ કે, અહીં પ્રારભ જેવું કે પ્રક્રિયાતું ધ્યેય જેવું કશું નથી શી અરવિંદ કહે છે કે આવું શન્યવાદી વલણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના તત્ત્વજ્ઞાનના સમગ્ર ધ્યેયને જ નકારે છે.^{૧૯} વધુમા તેઓ કહે છે કે શૂન્ય-બ્રહ્મ બ્રહ્મ જ નથી. શૂન્યનો આપણો ખ્યાલ તેને સમજવાની આપણી માનસિક અજ્ઞાનતાનું પ્રત્યયાત્મક પ્રતીક છે. હકીકતમાં વિશ્વ બ્રહ્મની જ અભિવ્યક્તિ છે અને તેથી તે સત્ય છે.^{૨૦} ઉપનિષદની વિચારધારા શૂન્યમા આત્મવિલીનતાને બદલે પોતાના આત્માની શોધનો ઉપદેશ આપે છે અહીં બ્રહ્મ અને તેની ત્રૈવિધ્યમય પ્રક્રિયાઓ બન્ને સત્ય છે.^{૨૧}

૧૮ A Comparative Study of The Concept of Liberation In Indian Philosophy P. 75

૧૯ L. D Pp 507-508

૨૦ Ibid P 569

૨૧. Ibid P. 596

યત્રવાદી દૃષ્ટિબિંદુ

વિજ્ઞાના યત્રવાદી ખ્યાત્વ અનુસાર મમત્ર વિશ્વ અને તેના પ્રાણ અને મનસ સદ્વિતના અશોધ્યત્ર જોવા છે અહીં દરેક પ્રક્રિયા અને અશોની પ્રક્રિયા, કારણના એકપત્તાના નિયમ અનુમાર, થાય છે આથી તેમા હેતુને યોગ્ય સ્થાન નથી હેતુવાદી ખ્યાનની ટીકા કરતા ફાસિસ બેકન કહે છે કે અનિમ કારણનો ખ્યાન માયા અને ભૌતિક કારણોની ગોઘમા અવરોધક અને છે વિશ્વ અગેનો યત્રવાદી ખ્યાન, મુખ્યત્વે, ભૌતિક વિજ્ઞાનોનો છે આવા યત્રવાદી વિશ્વદૃષ્ટિબિંદુમા કાર્યકારણના વૈજ્ઞાનિક નિયમનુ સમગ્ર વિશ્વ અગે ઉપયોગન થયુ છે પરંતુ તત્ત્વવાન પામે યાત્રિક સમીકરણો સિવાય કશુ આપવાનુ જ ન હોય તો તે માનવજીવન માટે એક નિરર્થકતા અને નિ સહાયતાનુ પ્રતીક મની રહેશે ૨૨

શ્રી અરાનદ દર્શાવે છે કે યાત્રિક સિદ્ધાંત વિશ્વમા જોવા મળતા અગણિત રૂપાવરોને સમજાવવામા સફળ થનો નથી વળી અનેકતા અને એકતા બન્ને અનુજ્વની બામતો છે પરંતુ આ કોની એકતા અને કોની વિવિધતા છે તે યત્રવાદી દૃષ્ટિબિંદુ યથાર્થ રીતે સમજાવી શકે તેમ નથી ૨૩ વસ્તુઓનો યાત્રિક નિયમ એક હકીકત છે પરંતુ, તેમા રહેલ એતનાનો આધ્યાત્મિક નિયમ, પ્રકૃતિના બજોની યાત્રિક ગતિને આત્મિક વનણ અને મૂલ્ય અર્પે છે ૨૪ | આપણુ વિશ્વ આત્માના અવતરણનુ પરિણામ છે અને તેથી આપણે જોને ભૌતિકતત્ત્વ કહીએ છીએ તેના દરેક કણમા, તેના અસ્તિત્વની દરેક ક્ષણમા, આ આત્મા અગોચર રીતે અંતર્ય છે આ ભૌતિક સત્મા વિવિધ સ્તરો વિશ્વો, કક્ષાઓ અને ક્રમેની શક્તિ રહેલી છે, અને તે અભિવ્યક્તિનુ સામર્થ્ય ધરાવે છે; આ કારણને લીધે ભૌતિક અસ્તિત્વનો પ્રારભ અને અત વાયુઓ રાસાયણિક મિશ્રણ અને ભૌતિક બજો તથા નિહારિકાઓ, સૂર્ય અને પૃથ્વી પુરતો જ નથી પરંતુ તેમા જીવન અને માનસનો વિકાસ થયો છે આ વિકાસ અતિમાનસીવ એવા આધ્યાત્મિક સત્તી કક્ષા પ્રતિ આગેકદમ કરે છે ૨૫

૨૨ An Introduction To Philosophy p 225

૨૩ L D P 274

૨૪ Ibid P 320

૨૫ Ibid P 237

સમ દર્શન : આ પ્રચલ શક્તિને શ્રી અરવિંદ પદ્મપાતરહિત અને સમદષ્ટિવાળા જનની કહે છે ગીતામાં તેને સમ બ્રહ્મ કહી છે આનું કારણ એ છે કે સૂર્યમાળાની રચના કરતી અને તેને ટકાવતી તથા કાંડીના રાક્ષસના જીવનની વ્યવસ્થા કરતી આ શક્તિની પ્રક્રિયા બંનેમાં સરખી તીવ્ર અને પ્રમુખ છે | શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આપણે કદ અન પરિમાણના બ્રમને મારણે એકને મોની અને બીજાને નાની બામત ગણીએ છીએ પરંતુ કદના જથ્થાને બદલે આપણે ગુણાત્મક બળને લક્ષમાં લઈશું તો જણાશે કે સૂર્યમાળા કરતાં તેમાં વસતી કાંડી વધુ મહાન છે અને અચેતન પ્રકૃતિમાં રહેતો માનવી સમગ્ર અચેતન પ્રકૃતિ કરતાં વધુ મહાન છે | શ્રી અરવિંદ આને પણ ગુણનો બ્રમ કહે છે જેના ગુણ અને જથ્થા બે પાસાં છે તેવી કેવળ પ્રક્રિયાની તીવ્રતા તપાસીએ તો જણાશે કે આ બ્રહ્મ બધામાં સમાન રીતે વહેતું છે પરંતુ આથી બ્રહ્મની શક્તિ દરેકમાં સરખી રીતે વહેવાયેલી છે તેમ માનવું યથાર્થ નથી કારણ કે તે પણ સમૂહ કે જથ્થાનો એક બ્રમ છે બૌદ્ધિક પ્રત્યયોના પ્રભુત્વ હેઠળના પ્રત્યક્ષીકરણને બદલે આપણે તો તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાનની કક્ષામાં વિકસતી અતસ્કૂરણ દ્વારા નીરખીશું તો સ્પષ્ટ થશે કે આ અસીમ શક્તિની ચેતના આપણી મનોમય ચેતના નથી વળી તે અવિભાજિત છે અને સૂર્યમાળા તથા કાંડીના રાક્ષસમાં સરખે હિસ્સે વહેવાઈ જતી નથી તે દરેકમાં એકી સાથે અને એકી સમયે સમગ્ર રીતે રહેલ છે બ્રહ્મને માટે સમગ્ર અને ભાગો જેવું કશું નથી દરેક વસ્તુ બ્રહ્મ છે અને બધું બ્રહ્મથી જ પોષાય છે ગુણ અને સમૂહ વચ્ચે ભલે ભિન્નતા હોય પણ આત્મા સર્વત્ર સમાન છે વિશ્વમાં ચાલી રહેલી ક્રિયાઓની પાછળ રહેલ શક્તિના સ્વરૂપ કાર્યપદ્ધતિ અને પરિણામોમાં અસીમ ત્રૈવિધ છે પરંતુ, અનંત આદિમ અને અસીમ શક્તિ બધામાં એક છે | સળંગ માનવીનું સર્જન કરતા બળની શક્તિ નિર્જળ માનવીનું સર્જન કરતી બળની શક્તિ કરતાં લેશમાન પણ વધુ મહાન નથી જેમ વસ્તુની અનભિવ્યક્તિમાં તેમ અભિવ્યક્તિમાં, જેમ નકારમાં તેમ હકારમાં અને જેમ પ્વનિમાં તેમ નીરનનામાં શક્તિનો જે ખર્ચ થાય છે તે સરખો જ છે | શ્રી અરવિંદના મતે નિશ્ચ, શક્તિનું સર્જન છે અને આપણા સાચા સ્વરૂપમાં આપણ સમગ્ર વિશ્વપ્રક્રિયા સાથે એક છીએ

શક્તિના સ્વરૂપો : આમ સમગ્ર સૃષ્ટિ અસ્તિત્વ એક શક્તિ અને તેની પ્રક્રિયા રૂપે વ્યક્ત થાય છે આ સમિત પાતાની આત્મરજૂઆત માટે

વતાઓના ભૌતિક, સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપો ધારણ કરે છે, વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપની વાસ્તવિકતા સમજાવવા માટે પ્રાચીન ચિંતકોએ આ શક્તિના અનંત સત્ત્વે સમુદ્રની ઉપમા આપી છે. આ સમુદ્ર પ્રારંભમાં સ્વરૂપોવિહીન હતો. તેમાં ગતિના-આરંભ સાથે સ્વરૂપો ઉત્પન્ન થયાં. આમ તેની ગતિમાં વિશ્વનું બીજ રહેલું છે. અર્વાચીન ભૌતિકવાદી વિચારસરણી જેવું મંતવ્ય ધરાવતા સાંખ્યના સિદ્ધાંતમાં પણ પ્રકૃતિને એક શક્તિ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. અલ્લભ્ય, આ શક્તિને યાંત્રિક કે અચેતન પ્રકારની ગણવામાં આવી છે. વળી આ મંતવ્ય અનુસાર વિશ્વની બધી વસ્તુઓની રચના આકારરહિત શક્તિઓના મિશ્રણ અને પરસ્પરાનુકૂલનની ક્રિયામાંથી જન્મે છે. આધુનિક વિજ્ઞાનના ભૌતિકવાદી વિશ્લેષણમાં પણ આ જ સત્ય લાખ્યું છે. અંતઃસ્ફૂરણ અને અનુભવ પણ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના આ મંતવ્યને સમર્થન આપે છે. શબ્દ તર્કના પ્રત્યયો અનુસાર પણ આ દૃષ્ટિબિંદુ સંતોષપ્રદ છે. ધારણ કે વિશ્વને મૂળભૂત રીતે ચેતનાના કાર્ય તરીકે ગણતા મંતવ્યમાં પણ, શક્તિની લીલા કે શક્તિની ગતિના કાર્યને સ્વીકારવામાં આવે છે. વધુમાં આપણા આંતરિક અનુભવમાં પણ વિશ્વનું આનું મૂળભૂત સ્વરૂપ આપણે પીછાનીએ છીએ. આપણી સર્વ પ્રવૃત્તિ ત્રિવિધ શક્તિની જ લીલા છે. આ છે : જ્ઞાનશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ અને કાર્યશક્તિ, આ ત્રણેય શક્તિઓ મૂળભૂત રીતે એક જ શક્તિના સ્વરૂપો છે. શ્રી અરવિંદ તેને આદ્યશક્તિના ત્રણ પ્રવાહો કહે છે. ૨૮

શક્તિની ગતિ-પ્રક્રિયા : બ્રહ્માંડના સમગ્ર સ્વરૂપ તરીકે શક્તિની ગતિ-પ્રક્રિયા અંગે જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. એક તો વિશ્વ-સત્તા મૂળમાં આ ગતિ કેવી રીતે શરૂ થઈ એ પ્રશ્ન છે. જે આપણે ગતિ-પ્રક્રિયાને અનંત જ નહીં પણ સાથે તેને સર્વનું સત્ત્વ ગણીએ તો આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. પરંતુ શ્રી અરવિંદે પોતાના બ્રહ્મ અંગેના ખ્યાલમાં દર્શાવ્યું છે કે સત્તાને માત્ર પ્રક્રિયા ગણી શકાય નહીં. તે આ પ્રક્રિયાથી પર છે. અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ શાશ્વત આરામની સ્થિતિની સત્તામાં પ્રક્રિયા કેવી રીતે શરૂ થઈ. આનો ઉત્તર આપતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે “પ્રાચીન કાળના ભારતીય ચિંતકોએ આનો યોગ્ય ઉકેલ દર્શાવ્યો છે. તેમના મતે તિવ્ર અને કાલિ, બ્રહ્મ અને શક્તિ એક જ છે; ભિન્ન નથી સત્તા

વિધિના સત્ય અંગેના ચાર પ્રકારના સિદ્ધાંતો^{૨૬}

માનસિક વક્ષણ અને આદર્શો અનુસાર વિશ્વ વિષે વિવિધ સમજૂતી આપતા સિદ્ધાંતોનું શ્રી અરવિંદ, ચાર પ્રકારોમાં વર્ગીકરણ કરે છે. આ છે. અતિબ્રહ્માંડીય, બ્રહ્માંડીય કે પાર્થિવ, અતિપાર્થિવ કે પરબોક્ષવાદી અને પૂર્ણવાદી કે સમન્વયવાદી સિદ્ધાંતો.

અતિબ્રહ્માંડીય, પાર્થિવ અને અતિપાર્થિવ સિદ્ધાંતો : અતિ-બ્રહ્માંડીય મતવ્ય કેવળ સર્વોચ્ચ સત્તાને જ સત્ય ગણે છે. આ મતવ્યના અતિમાત્રાના સ્વરૂપમા માનવઅસ્તિત્વની સાર્થકતાને સ્થાન નથી. અદ્વૈત વેદાન્તી પદ્ધતિ અને બૌદ્ધવાદી પદ્ધતિ આવી છે. પરંતુ સર્વોચ્ચ સત્તાને સત્ય લેવામાં વિશ્વની વિવિધતાને નકારવાની કોઈ જરૂર નથી. ઉપનિષદોમા અંતિમ સત્ અને તેની પ્રક્રિયાની વિવિધતા બન્નેને, સત્ય ગણવામાં આવ્યાં છે.

બ્રહ્માંડીય-પાર્થિવ મતવ્ય અતિબ્રહ્માંડીય મતવ્યનું તદ્દન વિરોધી છે. તેમાં ત્રૈશ્વિક સત્ને જ સત્ય ગણવામા આવ્યું છે. આમ અહીં જીવનને ભૌતિક વિશ્વ પુરતું જ લક્ષમા લેવામા આવે છે. વળી વિશ્વને ભૌતિકશક્તિની સતત પ્રક્રિયા જ ગણતું આ મતવ્ય પ્રક્રિયાનું ધ્યેય ધ્યાનમા લેતું નથી અને પરિણામે માનવજીવનની કોઈ ઉચ્ચ સાર્થકતાને તેમા સ્થાન રહેતું નથી. ભૌતિક વિજ્ઞાનોના યાત્રિક દષ્ટિબિંદુ ઉપર આધારિત તાત્ત્વિક પદ્ધતિઓનું તથા બહુતત્ત્વવાદીઓનું મતવ્ય આ પ્રકારનું છે

અતિપાર્થિવ દષ્ટિબિંદુ ભૌતિક બ્રહ્માંડને સત્ય ગણે છે અને પ્રારંભની પહેલી હકીકત તરીકે પૃથ્વી અને માનવજીવનના અસ્થાયી અસ્તિત્વને સ્વીકારે છે. પરંતુ તેની સાથે આ મતવ્ય બીજું વિશ્વ કે સત્તા બીજા સ્તરો જે સનાતન અને સ્થાયી છે તેને પણ લે છે અહીં શારીરિક જીવનના મત્સર્ગ પાછળ, માનવીમા અલગ એવો અમર આત્મા રહેયો છે તેમ સ્વીકારવાનું આવે છે. આમ પ્રકૃતિ અને પુરુષ કે આત્માને અલગ ગણતું સામ્યમા મતવ્ય આવા પ્રકારનું છે

પૂર્ણવાદી સિદ્ધાંત : વિશ્વના સત્ અંગે ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના મૂળભૂત દષ્ટિબિંદુઓને માનવજીવનના સદર્ભમા લઈને શ્રી અરવિંદ દર્શાવે

છે કે, વ્યવહારમાં કેટલાક અપવાદો બાદ કરના, માનવજાત માટે આ ત્રણ વસ્તુઓમાંથી જીવનને અવગણીને કોઈ એક વસ્તુ અનુસાર સમગ્ર રીતે કે કામગીરીમાં પોતાનું જીવન ગુસ્સાથી શકે નથી. સમગ્ર જીવન માનવી સામાન્યતા પોતાની શક્તિનો મોટો ભાગ પૃથ્વી ઉપરના જીવનમાં, પાર્થિવ જગતમાં, અભિરુચિઓમાં પ્રજ્જાલિતમાં, રૈયનિક કે નામાનિક આદર્શોની પ્રગતિમાં ખર્ચે છે. શ્રી અરિંદ કહે છે કે પાર્થિવ અસ્તિત્વ માટે આ આવશ્યક પણ છે તેની અવગણના કરતા કે તેને દબા ગણતા મંતવ્યો માનવજીવનના પૂર્ણ નિયમ માટે નકામા છે વળી આપણામાં રહેલ ઉર્ધ્વ ગામી આત્માને કારણે આપણુ જીવન પાર્થિવ અંતર પુરનું મર્યાદિત નથી. આથી અતિપાર્થિવ નાસ્તી અવગણના કરવા પણ શક્ય નથી.

જ્યામ શ્રી અરિંદ પોતાના સમન્વયવાદી સિદ્ધાંતમાં માનવજીવનની સમગ્રતા લગભગ લે છે આથી તેમના મત્તવ્યમાં વિશ્વનું મૂળ અને વિશ્વનું ધ્યેય દેવી આત્મા કે સુઅવિદ્યન છે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં વિશ્વના ઉર્ધ્વગમનો આધાર અતિશક્તિનો સિદ્ધાંત છે રંગી આ પાર્થિવ વિશ્વ અતિપાર્થિવની જ અભિવ્યક્તિનું ક્ષેત્ર છે.

શ્રી અરિંદનું પૂર્ણવાદી મત ય

વિશ્વ : અમીમ શક્તિની પ્રક્રિયારૂ

મર્યાદિત અને દબામગુરુ ગાનતોમાં નત નહીં આપણી અદ્યમ્ય દૃષ્ટિને પાછી ખેંચીને કેરાગ અત્વને જનજીવા વિશ્વ પ્રતિ તમસ્થ અને નિરાશ દૃષ્ટિથી નીચાગુ તો વિશ્વ અમીમ અત્તી નિમીમ શક્તિ અનત ગતિ અને અનત ક્રિયાનો શાસ્ત્રત ન્યય-કાળમાં વહેનો ધાધ હોનાનું પ્રતીત થશે આ સર્વ રૈયનિક કે માનુષિક અદ્યકા કરતાં અનંતમયું મદાન છે આ શક્તિને પોતાનાં વિગટ ધમો, અનુ અને અસીમ ભાવના વિશાળ ઈન્દ્રિય કે આનંદ છ અન તેને પરિપૂર્ણ કરવા તે પ્રવૃત્ત છે આથી આ વિશ્વ માત્ર આપણા જ લાલ માટે સમ્પૂર્ણ છે તેમ ગણવ દૃષ્ટિ નથી આમ છતાં અહીં આપણુ કંઈ મદદ નથી એમ મનવુ પણ ખોટું છે.

મમં ઇર્ષિ : આ પ્રયત્ન શક્તિને શ્રી અરવિદ પદ્મપાતરદિત અને સમદષ્ટિવાળા જનની કહે છે ગીતામાં તેને સમ બ્રહ્મ કહી છે આનું કારણ એ ૫ : સૂર્યમાળાની રચના કરતી અને તેને ટકાવતી તથા કીડીના ગરકાના જીવનની વ્યવસ્થા કરતી આ શક્તિની પ્રક્રિયા, બંનેમાં સરખી તીવ્ર અને પ્રબળ છે । શ્રી અરવિદ દર્શાવે છે કે આપણે કદ અને પગિમાણના બ્રમને કારણે એકને મોટી અને બીજાને નાની બાનત ગણીએ છીએ પરંતુ કદના જગ્યાને બદલે આપણે ગુણાત્મક બાને લક્ષમાં લઈશું તો જગ્યાશે કે સૂર્યમાળા કરતાં તેમાં વસતી કીડી વધુ મહાન છે અને અચેતન પ્રકૃતિમા રહેતો માનની સમગ્ર અચેતન પ્રકૃતિ કરતા વધુ મહાન છે । શ્રી અરવિદ આને પણ ગુણનો બ્રમ કહે છે જેનાં ગુણ અને જથ્થો બે પાસાં છે તેવી કેવળ પ્રક્રિયાની તીવ્રતા તપાસીએ તો જણાશે કે આ બ્રહ્મ બધામાં સમાન રીતે વહેતું છે પરંતુ આથી બ્રહ્મની શક્તિ દરેકમાં સરખી રીતે વહેવાયેલી છે તેમ માનવું યથાર્થ નથી, કારણ કે તે પણ સમૂહ કે જગ્યાનો એક બ્રમ છે. બૌદ્ધિક પ્રત્યયોના પ્રભુત્વ હેઠળના પ્રત્યક્ષીકરણને બદલે આપણે જે તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાનની કક્ષામાં વિકસતી અત સ્ફૂરણ દ્વારા નીરખીશું તો સ્પષ્ટ થશે કે આ અસીમ શક્તિની ચેતના આપણી મનોમય ચેતના નથી. વળી તે અવિલાંબિત છે અને સૂર્યમાળા તથા કીડીના રાકડામાં સરખે દિસ્સે વહેવાઈ જતી નથી. તે દરેકમાં એકી સાથે અને એકી સમયે સમગ્ર રીતે રહેલ છે. બ્રહ્મને માટે સમગ્ર અને ભાગો જેવું કશું નથી. દરેક વસ્તુ બ્રહ્મ છે અને બધું બ્રહ્મથી જ પોપાય છે. ગુણ અને સમૂહ વચ્ચે ભલે ભિન્નતા હોય પણ આત્મા સર્વત્ર સમાન છે વિશ્વમાં ચાલી રહેતી ક્રિયાઓની પાછળ રહેલ શક્તિના સ્વરૂપ, કાર્યપદ્ધતિ અને પરિણામોમા અસીમ રૈવિધ્ય છે પરંતુ, અનત, આદિમ અને અસીમ શક્તિ બધામાં એક છે । સમગ્ર માનવીનું સર્જન દરતા બળની શક્તિ નિર્માણ માનવીનું સર્જન કરતી બળની શક્તિ કરતાં, લેશમાત્ર પણ વધુ મહાન નથી જેમ વસ્તુની અનભિવ્યક્તિમાં તેમ અભિવ્યક્તિમાં, જેમ નકારમાં તેમ હકારમાં અને જેમ ધ્વનિમાં તેમ નીરવતામાં શક્તિનો જે ખર્ચ થાય છે તે સરખો જ છે । શ્રી અરવિદના મતે વિશ્વ, શક્તિનું સર્જન છે અને આપણા સાચા સ્વરૂપમાં આપણે સમગ્ર નિઃસ્વપ્રક્રિયા સાથે એક છીએ

શક્તિના સ્વરૂપો : આમ સમગ્ર સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ એક શક્તિ અને તેની પ્રક્રિયા રૂપે વ્યક્ત થાય છે આ શક્તિ પોતાની આત્મરજૂઆત માટે

વત્તાઓના ભૌતિક, સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપો ધારણ કરે છે, વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપની વાસ્તવિકતા સમજાવવા માટે પ્રાચીન ચિંતકોએ આ શક્તિના અનંત સત્ત્વને સમુદ્રની ઉપમા આપી છે. આ સમુદ્ર પ્રારંભમાં સ્વરૂપોવિહીન હતો. તેમાં ગતિના-આરંભ સાથે સ્વરૂપો ઉત્પન્ન થયાં. આમ તેની ગતિમાં વિશ્વનું બીજ રહેયું છે. અર્વાચીન ભૌતિકવાદી વિચારસરણી જેવું મંતવ્ય ધરાવતા સાંખ્યના સિદ્ધાંતમાં પણ પ્રકૃતિને એક શક્તિ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. અલ્પગત, આ શક્તિને યાંત્રિક કે અચેતન પ્રકારની ગણવામાં આવી છે. વળી આ મંતવ્ય અનુસાર વિશ્વની બધી વસ્તુઓની રચના આકારરહિત શક્તિઓના મિશ્રણ અને પરસ્પરાનુકૂલનની ક્રિયામાંથી જન્મે છે. આધુનિક વિજ્ઞાનના ભૌતિકવાદી વિશ્લેષણમાં પણ આ જ સત્ય લાખ્યું છે. અંતઃસ્ફરણ અને અનુભવ પણ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના આ મંતવ્યને સમર્થન આપે છે. શદ્ધ તર્કના પ્રત્યયો અનુસાર પણ આ દૃષ્ટિબિંદુ સંતોષપ્રદ છે. દાખલ કે વિશ્વને મૂળભૂત રીતે ચેતનાના કાર્ય તરીકે ગણતા મંતવ્યમાં પણ, શક્તિની લીલા કે શક્તિની ગતિના કાર્યને સ્વીકારવામાં આવે છે. વધુમાં આપણા આંતરિક અનુભવમાં પણ વિશ્વનું આવું મૂળભૂત સ્વરૂપ આપણે પીછાનીએ છીએ. આપણી સર્વ પ્રવૃત્તિ ત્રિવિધ શક્તિની જ લીલા છે. આ છે : જ્ઞાનશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ અને કાર્યશક્તિ, આ ત્રણેય શક્તિઓ મૂળભૂત રીતે એક જ શક્તિનાં સ્વરૂપો છે. શ્રી અરવિંદે તેને આદ્યશક્તિના ત્રણ પ્રવાહો કહે છે. ૨૮

શક્તિની ગતિ-પ્રક્રિયા : બ્રહ્માંડના સમગ્ર સ્વરૂપ તરીકે શક્તિની ગતિ-પ્રક્રિયા અંગે બે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. એક તો વિશ્વ-સત્તા મૂળમાં આ ગતિ કેવી રીતે શરૂ થઈ એ પ્રશ્ન છે. બીજો આપણે ગતિ-પ્રક્રિયાને અનંત જ નહીં પણ સાથે તેને સર્વનું સત્ત્વ ગણીએ તો આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. પરંતુ શ્રી અરવિંદે પોતાના બ્રહ્મ અંગેના ખ્યાલમાં દર્શાવ્યું છે કે સત્તાને માત્ર પ્રક્રિયા ગણી શકાય નહીં. તે આ પ્રક્રિયાથી પર છે. અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ શાશ્વત આરામની સ્થિતિની સત્તામાં પ્રક્રિયા કેવી રીતે શરૂ થઈ. આનો ઉત્તર આપતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે “પ્રાચીન કાળના ભારતીય ચિંતકોએ આનો યોગ્ય ઉકેલ દર્શાવ્યો છે. તેમના મતે તિથ અને કાલિ, બ્રહ્મ અને શક્તિ એક જ છે; ભિન્ન નથી સત્તામાં

રહેલ શક્તિ સ્થિર હોય કે ગતિશીલ હોય પરંતુ તે લુપ્ત થાય છે, ઓઝી થાય છે કે મૂળભૂત રીતે પરિવર્તન પામે છે તેવું નથી. માયાવાદી સિદ્ધાંતને પણ એ સ્વીકારવું પડે છે કે બ્રહ્મની આ શક્તિ કે માયા, શાશ્વત સત્તા શાશ્વત રીતે સુપુષ્ટ રહેલી છે સામ્યદર્શન અનુસાર પુરુષ અને પ્રકૃતિ સનાતન સદ્અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને પ્રકૃતિમા સમનુયા અને અસમનુલા કે ગતિની અવસ્થા એક પછી એક એમ આવે છે.

ખીજો પ્રશ્ન એ છે કે શક્તિ શા માટે ઉત્પન્ન થાય છે. બધા રૂપાંતરો અને રચનાથી મુક્ત રહેવાને બદલે વૈવિધ્યમય સ્વરૂપોમા શા માટે અભિવ્યક્ત થાય છે? અહીં પણ આપણે જો એમ સ્વીકારીએ કે સત્ અચેતન છે અને ચેતના ભૌતિક શક્તિનો માત્ર વિકાસ જ છે તો આ પ્રશ્ન રહેતો નથી. આનુ કારણ એ છે કે આ દૃષ્ટિબિંદુમા પ્રયોજન કે હેતુને સ્થાન નથી. પરંતુ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આ શક્તિ અચેતન નહીં પણ સચેત શક્તિ છે. શક્તિને સચેત ગણવાથી અહીં એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે તેની અભિવ્યક્તિ શા માટે થાય છે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ શક્તિના સ્વરૂપને સમજવામા રહેલો છે ૨૮

ચેતના અને શક્તિ : ચેતના અને શક્તિ વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આપણે સામાન્ય રીતે ચેતનાનો અર્થ માનવીની જાગૃત અવસ્થાની મનોમય ચેતના તરીકે કરીએ છીએ પરંતુ આ રીતની ચેતના ભૌતિક વિશ્વમા નિયમ હોવાને બદલે અપવાદ છ વળી તે આપણામા પણ હંમેશા હોતી નથી. પ્રાચીન ચિંતકોના મતનું સમર્થન લઈને શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આપણી જાગૃત અવસ્થાની ચેતના તો આપણી સમગ્ર ચેતનામાથી પસંદ કરેલ નાનમોડો અંશ જ છે. વળી તેમા આપણી સમગ્ર મનોમય ચેતનાનો પણ સમાવેશ થતો નથી. આ બાલ માનસની પાછળ તેના કરતાં અત્યંત વિશાળ એવું નિમ્નચેતન માનસ રહેલું છે. તેની ઉદ્ધર્તા અને ગદનતાનો પાર હજી કેમ પામી શકું નથી. આથી આપણે શક્તિ અને તેની પ્રક્રિયાઓના સાચા શાસ્ત્ર માટે આના જ્ઞાન દ્વારા પ્રારંભ કરવો જોઈએ

ચેતના અને મગજ : ભૌતિકવાદ અનુસાર ચેતના એક ભૌતિક ઘટના છે અને તેને આપણે શારીરિક દન્દ્રિયોથી અલગ ગણી શકીએ

નહીં કારણ કે, ચેતના શારીરિક અંગોની ક્રિયાનું પરિણામ છે. પરંતુ આ ઉપત્તવવાદી મંતવ્ય હવે સ્વીકાર્યું રહ્યું નથી. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આપણી સમગ્ર ચેતનાનું સામર્થ્ય આપણા શારીરિક અંગો, સંવેદન પ્રતિબંધો, સ્નાયુઓ અને મગજથી અનેક ગણું મહાન છે. આ અંગો તો આપણી સામાન્ય વિચારક્રિયા અને ચેતનાના સાધનો છે. તે ચેતનાને ઉત્પન્ન કરતાં નથી, પોતાની ઉપરગામી ક્રિયામાં પોતે સર્જેલ મગજનો ઉપયોગ ચેતના કરે છે. આથી ચેતનાની ઉત્પત્તિ મગજમાંથી થતી નથી કે ચેતનાનો ઉપયોગ મગજ કરતું નથી. આમ ભૌતિક સાધન પહેલું નથી પરંતુ આ શક્તિ પહેલી છે. બર્ગસાનું મંતવ્ય પણ મહદઅંશે આવું છે. તેઓ ચેતનાને શક્તિ કહે છે અને મગજને ટેલિફોન એક્સચેન્જની ઉપમા આપીને દર્શાવે છે કે મગજનું કાર્ય આ શક્તિને કારક સ્નાયુઓમાં વાળવાનું, રોકી રાખવાનું કે ખીળ કારક કેન્દ્રોમાં વહેંચવાનું છે. આમ તેમના મતે પણ ચેતનાની ઉત્પત્તિ મગજમાંથી થતી નથી કારણ કે ચેતના મૂળભૂત છે.

સર્વવ્યાપી ચેતના : શ્રી અરવિંદ અનુસાર આ ચેતના સર્વવ્યાપી છે. આપણામાં રહેલી જૈવીય ચેતના શરીરના કોષોમાં તથા આપોઆપ થતી જૈવીય ક્રિયાઓમાં સક્રિય છે. પ્રાણીઓમાં આ જૈવીય ચેતના તો વધુ મહત્વનું ધટક છે. વનસ્પતિમાં તે અત સ્ફુરિત રીતે રહેલ છે. ભારતના મહાન વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી જમદીશયંદ્ર બોસ્એ ચૂસ્ત વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ દ્વારા વનસ્પતિમાં ચેતના હોવાનું સાબિત કર્યું છે. આમ નિમ્ન માનસિક એવી જૈવીય ચેતનાની પ્રતિક્રિયાઓ મનોમય ચેતના જેવી જ હોય છે. તેમાં આત્મા-અનુભવનું તંત્ર ભિન્ન છે. આવી જ રીતે અતિચેતનાનું આત્મ-અનુભવનું તંત્ર મનોમય ચેતનાથી ભિન્ન છે.^{૩૧} શ્રી અરવિંદ તો માત્ર વનસ્પતિને જ નહીં પણ જડ ગણાતી વસ્તુઓમાં પણ ચેતના છે તેમ કહે છે. તેઓ દર્શાવે છે કે ધાતુ, માટી અને એવા જડ ગણાતા સ્વરૂપોમાં પણ પ્રાણ, અગોચર રીતે રહેલ છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો પણ આ દૃષ્ટિકોણ સૂચવે છે. સમગ્ર પ્રકૃતિની ઉચ્ચ કક્ષાઓમાં દૃષ્ટિગોચર થતી ચેતના ભૌતિક પદાર્થોમાં અગોચર રીતે રહેલી છે. આમ અહીં ચેતનાના અસ્તિત્વનું બધી કક્ષાએ સાતત્ય છે. આ સાતત્ય વિશ્વના દરેક પદાર્થોમાં

અતૂટ રીતે રહેતું છે આથી શ્રી અરવિદ અનુસાર આ શક્તિ ચેતના છે આ ચેતના મનોમય ચેતના નહીં પરંતુ મનોમય ચેતના જેની વચગાળાની અવસ્થા છે તે સત્ત્વી નિજ-વેત્તા શક્તિ છે તે મનોમયતાથી નીચે જીવીય અને ભૌતિક ક્રિયામાં ઉતરે છે અને મનોમયતાથી ઉપર અતિમાનસમાં ઉર્ધ્વગમન કરે છે આ છે અતિચેતના કે ઉપર ચેતનાની કક્ષા આમ છતાં આ બધામાં એક જ ચેતના પોતાની વિવિધ રચનાઓ કરે છે ભારતીય વિચારધારામાં ચિત્તનો ખ્યાન આવે છે ચિત્ત શક્તિરૂપે સૃષ્ટિઓનું સર્જન કરે છે ભૌતિકવાદી વિજ્ઞાનો પણ આવી એમ્તા જુએ છે પરંતુ તે માનવીને ભૌતિક શક્તિનો વિકાસ ગણે છે ભારતીય વિચારધારા અનુસાર માનસ અને ભૌતિકતત્વ બન્ને એક જ શક્તિની ભિન્ન કક્ષાઓ છે શ્રી અરવિદના મતે સૃષ્ટિઓનું સર્જન કરતી શક્તિ ચિત્ત-શક્તિ છે આ સૃષ્ટિઓમાં જે સત્ અભિવ્યક્ત થાય છે તે આ જ ચિત્ત-શક્તિ છે વિશ્વના સ્વરૂપોમાં તેની અભિવ્યક્તિનો હેતુ પોતાની સુપુષ્ટતાઓને, પૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ કરવાનો છે ૩૨

શક્તિના વિવિધ રૂપો : આમ અતિમ સત્માં અતસ્થ અને સમગ્ર વિશ્વ પ્રક્રિયાના મૂળમાં રહેલ ક્રિયાશીલ સિદ્ધાંત આ ચિત્ત-શક્તિ છે તેને શ્રી અરવિદ 'વિશ્વજનની' કહે છે આ દૈવી શક્તિ છે અને જ્યાં સુધી તે નિમ્ન કક્ષાના સ્તરમાં કાર્ય કરે ત્યાં સુધી પોતાની યોગમાયા દ્વારા અગોચર રહે છે વિશ્વમાં જે કંઈ બને છે તે યદાની પાછળ પોતાની શક્તિ દ્વારા સત્ રહેલું છે, પરંતુ નિમ્ન કક્ષાઓએ તે પોતાની યોગમાયાથી અગોચર છે ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે નાહમ્ પ્રકાશ સર્વસ્ય યોગમાયા-સમાવૃત્ત આ શક્તિના અનેક બળોમાંથી મુખ્ય બળોને દર્શાવતા શ્રી અરવિદ કહે છે કે મહેશ્વરી તરીકે વિશ્વ-બળોની વિનૃત રેખાઓ તે આકે છે મહાકાલી તરીકે તે આ બળોની શક્તિ અને સક્રિયતાની સચાલ છે, મહાલક્ષ્મી તરીકે તેની તાલબંધતા અને માપ શોધે છે અને મહાસરસ્વતી તરીકે તેની વ્યવસ્થા અને સચાલનની વિગત તેના લાગોના સબધો બળોના અસરકારક મિશ્રણ અને પરિણામ તથા પરિપૂર્ણતાની ચોક્કસાઈની અધિષ્ઠાત્રી છે આ શક્તિ પારમાત્મી, વૈશ્વિક અને વૈયક્તિક સ્વરૂપોમાં અભિવ્યક્ત થાય છે.

પાગામી સ્વરૂપે તે આદ્ય અને સર્વોચ્ચ શક્તિ છે. તે વિશ્વસર્જનને બ્રહ્મની અનલિખ્યકત રહસ્યમયતા સાથે સંકળે છે. વેશ્વિક સ્વરૂપે તે બ્રહ્માંડની મહાશક્તિ છે. તે આ બધું ઉત્પન્ન કરે છે અને અર્ગણિત પ્રાકૃત્ય એ અને બળોમાં પ્રવેશે છે, તેને ટેકો આપે છે અને તેનું સંચાલન કરે છે. પોતાના સત્તા આ વિશાળ માર્ગોની શક્તિને તે વૈયક્તિક સ્વરૂપમાં સમાવે છે. આ સ્વરૂપે તે દૈવી પ્રકૃતિ અને માનવવ્યક્તિત્વ વચ્ચેની મધ્યસ્થી છે. આમ સર્વ આ શક્તિ છે કારણ કે, સર્વ દૈવી ચિત્-શક્તિના જ અંશો છે. શક્તિની ઇચ્છા વિનાનું કાર્મ અસ્તિત્વ સંભવી શકતું નથી.^{૩૩}

વિશ્વ : માયા, પ્રકૃતિ અને લીલા

વિશ્વ વિષેના શ્રી અરવિંદના મંતવ્યમાં વાસ્તવવાદી, આદર્શવાદી વ્યવહારવાદી અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુઓનો સુમેળ સમાયો છે. તેમાં ખીન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓની અપૂર્ણતા દર્શાવવાની સાથે તેમાં રહેલ સત્યનો પણ તેમણે સ્વીકાર કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે એક જ સત્તા ત્રણ પાસામાંથી કોષ્ટ એકને અલગ લઈને વિશ્વ તરીકે ધટાવતા પ્રાચીન તાત્ત્વિક પદ્ધતિઓના સિદ્ધાંતોને યોગ્ય સ્થાન આપીને તેમની વચ્ચે યુગોદી ચાલ્યા આવતા વિરોધને બદલે સુમેળ સાધવો જોઈએ. શ્રી અરવિંદ આ કાર્ય કરે છે. આમ માત્ર સત્તા દૃષ્ટિબિંદુએ વિશ્વને માયા તરીકે, માત્ર ચેતનાના દૃષ્ટિબિંદુએ વિશ્વને પ્રકૃતિ તરીકે અને માત્ર આનંદના દૃષ્ટિબિંદુએ વિશ્વને લીલા તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદનું પૂર્ણવાદી દૃષ્ટિબિંદુ વિશ્વને માયા, પ્રકૃતિ અને લીલા તરીકે ગણે છે.

માયા તરીકે વિશ્વ : મૂળ વૈદિક અર્થ અનુસાર માયા આકર્ષન કરતી ચેતના છે. તે વસ્તુઓને પોતાનામાં સમાવવાની, તેને સમજવાની, તેને મર્યાદિત કરવાની અને એ રીતે સ્વરૂપવિહીનને સ્વરૂપ આપવાની શક્તિ ધરાવે છે. પરંતુ ત્યારબાદની તાત્ત્વિક પદ્ધતિઓમાં તેને પ્રપંચ, બ્રમ કે છલ તરીકે ગણવામાં આવી છે. શ્રી અરવિંદ મૂળ અર્થને સ્વીકારીને કહે છે કે ભગત માયારૂપ છે પરંતુ અવાસ્તવિક નથી અમુક વિશિષ્ટ રિશ્વો અને વિશિષ્ટ સ્વરૂપો સ્થૂળ રીતે ભલે વિશાળ યજ્ઞને અભિવ્યક્તિની

ચેતનામાંથી અનભિવ્યક્તિ સ્થિતિમાં પાછા જતા હોય પરંતુ, સ્વરૂપ પોતે અને વિશ્વ પોતે સનાતન છે. અનભિવ્યક્ત અવસ્થામાંથી તે અભિવ્યક્ત અવસ્થામાં અવશ્ય આવે છે. આમ છતાં વિશ્વ માયા છે કારણ કે તે અનંત સત્ત્વનું આવરણ સત્ય નથી. તે સ્વચેતન આત્માનું માત્ર સર્જન છે. આ સૃષ્ટિ ગ્રન્થમાં કે ગ્રન્થમાંથી સર્જાયેલ નથી, પરંતુ પરમાત્માના પોતાના સ્વરૂપના સનાતન સત્ત્વમાં અને સનાતન સત્ત્વમાંથી તેનું સર્જન થયું છે. આમ મૂળ અર્થના માયાવાદી દૃષ્ટિબિંદુ અનુસાર વિશ્વ બ્રહ્મનું મૂળભૂત અને અક્ષર એકતાનું સત્ય નથી પરંતુ, તે સ્થૂળ અને ક્ષર પ્રકારની અગણિતતા અને મુક્ત વિવિધતાનું દશ્યમાન સત્ય છે.

પ્રકૃતિ અને લીલા તરીકે વિશ્વ : આવી જ રીતે ચેતનાના સંબંધમાં જ વિશ્વને નીરખીએ તો તેને પુરુષના સંતોષ માટે વિશ્વનું સંચાલન કરતી શક્તિ કે પ્રકૃતિની લીલા તરીકે લઈશું, અથવા તો શક્તિની ક્રિયામાં પ્રતિબિંબિત થતા અને તે ક્રિયાઓમાં પોતાને એકરૂપ ગણતા પુરુષની લીલા તરીકે લઈશું. આમ અહીં સૃષ્ટિ વિશ્વજનનની લીલા બની રહે છે. ત્રીજા દૃષ્ટિબિંદુ અનુસાર આપણે સનાતન સત્તા આત્માના દેના સંબંધમાં વિશ્વને નીરખીશું તો તે આત્માનો વ્યાપાર કે લીલા જણાશે. આ આત્માને શ્રી અરવિંદ બ્રાહ્મકર્તા, કવિનો, અભિનેતાનો અને યંત્રવિદનો આત્મા કહે છે. વળી આ આત્મા વિશ્વ પાછળ રહેલ પરમાત્માનો આત્મા છે. પરમાત્મા પોતાનામાં પોતાનું જ સર્જન અને પુનર્સર્જન, આત્મ-નિર્માણના આત્મા માટે જ કરે છે. અહીં તે પોતે લીલા છે, લીલાનો રમનાર છે અને પોતે જ લીલાનું મેદાન છે. આમ સનાતન, સ્થાયી અને અક્ષર એવા સમિચ્છાનંદના સંબંધમાં વિશ્વ અંગેના આ ત્રણેય સામાન્યીકરણોના દૃષ્ટિબિંદુઓ લઈએ તો તેને માયા, પ્રકૃતિ અને લીલા તરીકે ગણીશું. એકબીજાના વિરોધી લાગતા આ ત્રણેય દૃષ્ટિબિંદુઓ જીવન અને વિશ્વના પૂર્ણવાદી દૃષ્ટિબિંદુમાં એકબીજાને સુસંગત અને પૂરક બની રહે છે.^{૩૪}

લીલાનું મહત્ત્વ અને લીલાનો હેતુ : આમ માત્ર માયા અને પ્રકૃતિના સિદ્ધાંતોમાં સમિચ્છાનંદના આત્માના યાસાની સમજૂતી મળતી નથી. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે માયા અને વિશ્વપ્રકૃતિની પાછળ સર્વોચ્ચ

સત્ત્વની લીલા ગ્હેલી છે. સર્વ, સત્ત્વ આત્માનંદ માટે છે અને સર્વ, તેની લીલા છે. સર્વોચ્ચ સત્ત્વની આ પ્રવૃત્તિ પોતાની કોઈ ઈચ્છાની પરિવૃત્તિ અર્થે નથી દારજ છે, તે પૂર્ણ છે. આમ છતાં આ લીલા અર્થહીન પણ નથી.^{૩૫} લીલાનું અંતિમ મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરતાં શ્રી અરવિંદ જણાવે છે કે માનવી આત્મજ્ઞાન દ્વારા આત્મ-પારગામીત્વ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને એ ગીતે તે દૈવી આનંદની વધુને વધુ નજદીક જાય છે. લીલાશ્રી વિશ્વમાં આની ઉચ્ચ અભિલાષા સાકાર ન થતી હોય તો લીલા, ઈશ્વરનું માત્ર હુકમી કાર્ય જ બની રહે. પરંતુ વૈયક્તિક સત્ત્વે આવી શક્તિ છે અને તેથી તેની સાર્થકતા છે. પોતાના ઉદ્ધર્માની વિકાસ સાધતા વૈયક્તિક અને વૈશ્વિક અસ્તિત્વ પાછળ પારગામી સમ્વિદ્યાનંદનો દૈવી પ્રકાશ, શક્તિ અને આનંદ ગહેલાં છે. આ છે લીલાનું અંતિમ મહત્ત્વ.^{૩૬} આમ છતાં મુશ્કેલ અને કષ્ટદાયી પ્રગતિશીલ અભિવ્યક્તિમાં દૈવી સંદૃષ્ટ અને આનંદનો હેતુ એક રહસ્ય રહે છે તેવા મંતવ્યનો ઉત્તર આપતાં શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આપણા સ્વરૂપ અને વૈશ્વિક ઉત્પત્તિની શરૂઆતમાં સત્ત્વની આવી પ્રક્રિયા પ્રતિ નજર કરશું તો જણાશે કે લીલા સમગ્ર ન શકાય તેવું રહસ્ય નથી. સચેત આત્મા, આત્મગોપન અને આત્મસાક્ષાન્તકારની લીલામાં, પોતાને એક સૌથી વધુ પ્રયત્નનો આનંદ અર્પી શકે છે. તેમાં આત્મ-શોધનો, નવીન સર્જનનો અને આત્માના મહાન સાહસનો આનંદ છે. વિરોવાલાસી અને રહસ્યમય જણાતી લીલાનો આ હેતુ છે કે હેતુઓમાંનો એક હેતુ છે.^{૩૭}

બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં એકાદી આત્મામાથી વિશ્વના સર્જનની અનોખી દ્રષ્ટિ અપાયેલી સમજૂતી અહીં સૂચક છે. આમ સૌ પહેલાં આ વિશ્વ વ્યક્તિત્વરૂપનો આત્મા જ હતો. તેણે ચોપાસ જોયું અને પોતાના સિવાય કોઈ દૃષ્ટિગોચર થયું નહીં. તે સૌ પ્રથમ જોયો, “હું હું.” પરંતુ જે એકાદી હોય છે તે ભય પામે છે. આથી આત્માએ વિચાર્યું કે પોતાના સિવાય બીજું કોઈ ન હોવાથી પોતાને કોનો ભય હોઈ શકે ? આ કારણે તેનો ભય અદૃશ્ય થયો. ખરેખર બીજા કોઈના અસ્તિત્વથી ભય ઉત્પન્ન

યાય છે વળી આ આત્માને આનંદ ન હતો કારણ કે એમ્લાને આનંદ હતો નથી આથી તેણે ખીજની ઇચ્છા કરી ૩૮ આમ લાંલાનું કારણ અને હેતુ પોતાની જ અગણિત આત્મ-રજૂઆતો સાથે હમેશાં રત રહેવાનું છે

વિશ્વ સમ્વિદાનદની અભિવ્યક્તિ

આત્મ-સર્જન : અખિન સર્જન કે વ્યાપાર સમ્વિદાનદની આત્માભિ વ્યક્તિ જ છે જેમ કવિ, કનાકાર કે સંગીતકાર સર્જન કરે છે ત્યારે પોતાની અનભિવ્યક્ત શક્તિને અભિવ્યક્ત સ્વરૂપમાં વિકસાવે છે અને જેમ ચિત્રક રાજનીતિજ્ઞ અને યત્નશીલ પોતાનામાં જ રહેલા અને પોતાનામય એવા વસ્તુઓના વિચાર કે યોજનાને આકાર આપે છે તેવી જ રીતે આત્મા વિશ્વનું સર્જન કરે છે આત્મા પોતે જ શક્તિ છે તે જે સામગ્રીનો ઉપયોગ કરે છે તે તથા પરિણામે ઉત્પન્ન થતું સ્વરૂપ પણ તે છે ખીજ શબ્દોમાં એક જ સત્, એક જ શક્તિ, એક જ આનંદ એટલે કે સમ્વિદાનદ આત્મરચનાની વૈવિધ્યમય લીલા માટે આત્મ-શક્તિની વિવિધ પ્રક્રિયા કરે છે તે જે ઉત્પન્ન કરે છે તે પોતે જ છે અને પોતાના સિવાય ખીજ કશું નથી પોતાના જ સત્, ચિત્-શક્તિ અને આનંદના વિકાસ તાનબદ્ધતા અને લીલાનો તે સર્જક છે ૩૯

અભિવ્યક્તિનો આનંદ આ એક જ સત્ અનેકતામાં અભિવ્યક્ત થવાનો આનંદ શા માટે લે છે તેવા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા શ્રી અરવિંદ કહે કે સમ્વિદાનદની અનંતતામાં બધી શક્યતાઓ અત્યંત છે આ શક્યતાઓને વૈવિધ્યમય રીતે સાકાર કરવામાં અભિવ્યક્તિનો આનંદ રહેલો છે જેનો આપણે અંશ છીએ તે આ વિશ્વમાં શક્યતાઓને સાકાર કરવાનો પ્રારંભ પોતાનાથી વિરુદ્ધ દેખાતા સ્વરૂપમાં સમ્વિદાનદના આત્મગોપનથી અને આ વિરોધી સ્વરૂપમાં પોતાની આત્મશોધથી થાય છે આમ અનંત આત્મા અનાત્માના સ્વરૂપમાં પોતાને જુદીને મર્યાદિત આત્મા તરીકે વ્યક્ત થાય છે અનંત ચેતના વિશાળ અચેતન સ્વરૂપમાં પોતાને જુદીને મર્યાદિત બાહ્ય ચેતનાના સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે અનંત આત્મ-નિર્ભર શક્તિ અણુ

એની અવસ્થાના સ્વરૂપમાં પોતાને ભૂલીને વિશ્વની અચિર સમૃદ્ધાનાં સ્વરૂપમાં દેખા દે છે; અનંત આનંદ, અગૌદિક ભૌતિકતત્વના સ્વરૂપમાં પોતાને ભૂલીને મુખ, દુઃખ, પ્રેમ, ધિક્કાર અને ઉદામીનતાના વૈવિધ્યમય લયની વિસંવાદિતાના સ્વરૂપમાં ઉદ્ભવે છે; અનંત એકતા, અનેકતાની અવસ્થામાં પોતાને ભૂલીને એકત્રીજના વિધટન, વિનાશ અને આધિપત્ય દ્વારા એકતાની પુનઃ પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કરતા પરિજોની વિસંવાદિતાના સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. અનંત 'એક' અને આ વૈવિધ્યમય તથા વિરોધી જાણાતા સર્જનના સ્વરૂપો સમિચ્છાનંદના જ પાસાં છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ સર્જનમાં સાચા સમિચ્છાનંદ ઉદ્ભવવાનું છે. માનવીએ વૈશ્વિક આત્મા થવાનું અને જીવવાનું છે તથા પોતાની મર્યાદિત મનોમય ચેતનાને, અતિચેતનાની બધાને સમાવતી એકતામાં, વિસ્તૃત કરવાની છે. આમ વ્યક્તિએ પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપમાં સર્વોચ્ચ સમિચ્છાનંદની એકતા, સંવાદિતા અને સર્વમાં એકત્વની પુનઃ રજૂઆત કરવાની ગે છે. ૪૦

સર્વવ્યાપી સમિચ્છાનંદ : આમ અનેકવિધતાનું વિશ્વ સમિચ્છાનંદની પ્રક્રિયા છે. ૪૧ અનંત આત્મા અસીમ રીતે મુક્ત છે, પોતાને અનંત રીતે નિર્ણીત કરવામાં મુક્ત છે અને પોતાના સર્જનોની મર્યાદિત કરતી અસરથી મુક્ત છે. 'કાર્ત્ત્વ્ય અલગ વસ્તુની રચના કરવી કે તેવું બનવું' એવા અર્થમાં બ્રહ્મ સર્જન કરતો નથી કે સર્જતો નથી. સ્વરૂપ અને ગતિમાં સત્ત્વો વ્યાપાર એ જ સર્જન છે. ૪૨ શ્રી અરવિંદ વિશ્વને, અગણિત સ્વરૂપે ધ્વંસરના દેહને આપણી દષ્ટિ સમક્ષ સર્જતા શિવનું, રસનર્તન કહે છે આ નૃત્યનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ નૃત્યના આનંદનો છે. આમ જતા ધ્વંસરના આ શુભ સત્ત્વે મૂળ સ્વરૂપમાં અને મૂળ સ્થાનમાં, તે જ સ્વરૂપે હૃદય, સદાયે છે અને રહેવાનું છે તે સ્વરૂપમાં એને એમ રહેવા દે છે. ૪૩ આમ સમિચ્છાનંદ સ્થિર છે અને ક્રિયાશીલ છે. તે સ્થળ અને સમયમાં છે અને ઝળ-કાળથી પર પણ છે.

સ્થળ-કાળ

સ્થળ અને કાળ આપણા વિશ્વની સામાન્ય અનુભવની બાબતો છે. આ અનેના સ્વરૂપો માનવીના અખિય અનુભવના સંદર્ભમાં જાણવા આવે-

૪૦ Ibid P. 103

૪૧. Ibid P. 32

૪૨. Ibid P. 302

૪૩. Ibid P. 74

રમક છે ઠાણુ છે, તેમા સ્થળ-કાળથી પર સચ્ચિદાન દના અનુભવનો અને
મયાદિત યજ્ઞ-કાળના સામાન્ય અનુભવનો સમાવેશ થાય છે

સ્થળ-કાળ વિષે વિવિધ મતવ્યો આઈસ્કીન્ના સાપેક્ષતાના
સિદ્ધાંત પહેલા સ્થળ-કાળ અંગેનો નિરપેક્ષ સિદ્ધાંત પ્રચલિત હતો આ
સિદ્ધાંત અનુસાર સ્થળ અને કાળ બંને સ્વતંત્ર પર્વિતર્યા હતા જેમા
અનેક ભૌતિક વસ્તુઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેવા વિશાળ માધ્યમ તરીકે
સ્થળનો અને જેમા અનુભવ બનાવોની હાનિમાળા ચાલે છે તેવા વિશાળ
માધ્યમ તરીકે કાળનો, તેમા ખ્યાન લેવામાં આવ્યો છે આઈન્સ્ટીને આ
ખ્યાલ અવધાર્યો ઠેરાયો તેમના મતે કાળ, નિરીક્ષકની સ્થાનની સ્થિતિ સમય
સાપેક્ષ છે વળી કોઈ ગતિ નિરપેક્ષ ન હોવાને કારણે નિરપેક્ષ સ્થળમા
કોઈ સ્થાયી સ્થિતિ હોતી નથી આમ આઈન્સ્ટીન યજ્ઞ અને કાળને
એકબીજાના સદર્ભમા સાપેક્ષ કહે છે આ બંને નિરીક્ષકના માનસના
સદર્ભમા નહીં પણ તેના શરીરના સંબંધમા સાપેક્ષ છે સમયને કેટલીક
વાર સ્થળનુ ચોથુ પરિમાણ પણ ગણામા આવે છે ।

બીજા કક્ષે લુપ્ત અને મિન જેવા અનુભવવાદીઓ યજ્ઞ-કાળને વિશિષ્ટ
મૂર્ત અનુભવમાથી સામાયીકરણ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ અમૂર્ત ખ્યાનો ગણે છે
લાઇબનીઝ અનુસાર સ્થળ કોઈ પગલો બામત નથી કેન્ટ યજ્ઞ કાળને
ક્રિયાબળ અતઃકૂરણના પ્રાદ-અનુભવના સ્વરૂપો કહે છે તેના મતે
માનવીના પ્રત્યક્ષીકરણ સિવાય તેનુ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી આથી માનવ-
અનુભવનો ચિન્તાગુરુતા તન પાનદી મણી શકાય કેકોઈ સ્થળને
ભૌતિકતત્વનો ગુણ ગણ્યો છ જ્યારે રિપનોસુએ તેને અનંત દ્રવ્ય એવા
કથરનો ગુણ કહ્યો છે બર્ગસા સમયને મૂળભૂત અને પરલક્ષી સત્ય ગણે છે
તમના મતે આ સમય જ સર્જનના સાચો સિદ્ધાંત છે વળી મક્ત સર્જન
અન સનત વદન તેનુ હાર્દ છે તે સમય યજ્ઞમયતાથી મુક્ત છે રોસ અનુસાર
સમય સર્વોચ્ચ સર્જનાત્મક સિદ્ધાંત નથી તે તન સત્યની બિનમહત્વની
વિશિષ્ટતા કહ છે વ્હાઈટહેડ કહે છે કે ભૌતિક પ્રકૃતિથી અનગ એવા કોઈ
યજ્ઞ કાળ નથી સ્થળ-કાળ તો બનાવો વચ્ચેના સંબંધો અંગે અમુક સત્ય
વ્યક્ત કરવાની રીતો જ છે આ મતવ્યોથી વિરુદ્ધ એનેકજાન્ડર દર્શાવે છે કે
યજ્ઞ-કાળ બધી વસ્તુઓનુ મૂળભૂત વસ્તુ બધા અસ્તિત્વનો ઘાટ અને બધી
પ્રક્રિયાના પોષક છે હેગલ સ્થળ-કાળને બ્રહ્મા આત્મ-આદીકરણના મુળ

બૂત સ્વરૂપો ગણે છે. આથી તેના મતે યથા-કાળ આત્મસદ્ગી તેમ જ પદ્મસદ્ગી છે. આમ છતાં દેગત બ્રહ્મની એકતા અને અનેકતા તથા સત્ અને પ્રક્રિયા વચ્ચેનો સમન્વય સાધવાના મર્યાદા થયા નથી આથી સ્થળ-કાળની આત્મવશિતા અને પદ્મવશિતાની સ્પષ્ટ સમજૂતી મળતી નથી. ૪૪ આ બધાં મંતવ્યોના સદર્ભમાં શ્રી અરવિંદનું મંતવ્ય વધુ મંતોપપ્રદ છે કારણ કે તેમાં માનવઅનુભવની સમાન્ય અને સર્વોચ્ચ કક્ષાઓને સાકળીને સમજૂતી આપવામાં આવી છે.

શ્રી અરવિંદનું મતવ્ય

મત્તાના આત્મવિસ્તાર તરીકે સ્થળ-કાળ : શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે અનિમ મત્તા યથા-કાળથી ૧૦ છે આપણે યથા અને કાળ એવા નામ આપીએ છીએ તે આ સત્તાના આત્મ-વિસ્તાર છે જેમાં નિશ્ચિત ક્રમમાં વસ્તુઓ ગતિ કરે છે કે તેમાં રહેલી હોય છે તેવા ચિથર વિસ્તાર તરીકે આપણે યથાને ગણીએ છીએ અને ઘટના તથા ગતિ દ્વારા માપી શકાય તેવા દ્વિમાર્ગીય વિસ્તારને કાળ કહીએ છીએ પરંતુ આ બંને બાબતો અલગ નથી વસ્તુઓ અને સ્વરૂપોને સાથે ધારણ કરવા માટે યથા, જેમ બ્રહ્મનું આત્મ-વિસ્તાર છે તેમ વસ્તુઓ અને સ્વરૂપોની ગતિની પ્રક્રિયા માટે સમય બ્રહ્મનું જ આત્મ-વિસ્તાર છે આમ બ્રહ્માડીય અનંત મત્તા એક જ આત્મવિસ્તારના આ યથા-કાળ, એ પાસા છે. ૪૫

સ્થળ-કાળની સાપેક્ષતા : આપણી ચેતનાની દરેક સ્થિતિ પ્રમાણે યથા-કાળની અનંતા હોય છે. આપણે ભૌતિક સ્થળની ભીતરમાં જઈએ તો જગ્યાએ કે જેના ઉપર બધી પ્રક્રિયાઓનો આગ છે તે વિસ્તાર ભૌતિક નથી પણ આધ્યાત્મિક છે આ મૂળભૂત વાસ્તવિકતા છે ચેતનાની આથી વધુ બીડી સ્થિતિમાં કેવળ આધ્યાત્મિક સ્થળની આપણને અનુભૂતિ થાય છે. આવી જ રીતે આપણે ભૌતિક કાળની ભીતરમાં જઈએ તો જગ્યાએ કે કાળનું નિરીક્ષણ અને કાળની ગતિ સાપેક્ષ છે પરંતુ કાળ પોતે માત્ર અને અનંત છે. આથી આહરરૂપનું ભૌતિકવાદી દૃષ્ટિબિંદુ સ્થળ-કાળને માત્ર સાપેક્ષ જ ગણે છે તે યથાર્થ નથી. ૪

સ્થળ-કાળની સાપેક્ષતા સમજાવતા શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે સમયનું નિરીક્ષણ માત્ર સાધનના ઉપયોગ ઉપર જ નહીં પરંતુ નિરીક્ષકની ચિંતિ

અને ચેતના ઉપર આધાર રાખે છે. વળી ચેતનાની દરેક સ્થિતિને ભિન્ન સમય-સંબંધ હોય છે. આથી મનોમય ચેતના અને મનોમય યજ્ઞમાં કાળની ગતિઓનું માપન અને અર્થ, ભૌતિક યજ્ઞ કરતાં ભિન્ન હોય છે. ચેતનાની સ્થિતિ અનુસાર સમયની ગતિ ઝડપી કે ધીમી હોય છે. આમ દરેક ચેતનાની સ્થિતિને પોતાનો કાળ હોય છે. વળી તેમની વચ્ચે કાળના સંબંધો હોય છે. આપણે જ્યારે બાહ્ય ભૌતિક સ્તરની બીજામાં જઈએ તો જણાશે કે એક જ ચેતનામાં એકીસાથે વિવિધ કાળની સ્થિતિઓ અને કાળની ગતિઓ રહેલી છે. સ્વપ્નના સમયમાં આનુ બને છે ભૌતિક સમયમાં થોડી ક્ષણો સુધી ચાલતા સ્વપ્નમાં બનાવોની લાંબી દારમાળાનો અનુભવ થાય છે આથી કાળની વિવિધ સ્થિતિઓ વચ્ચે સંબંધ છે, પરંતુ તેના માપનની કોઈ દેખીતી અનુરૂપતા નથી. આથી સમય પરલક્ષી સત્ય નથી અને આત્મવક્ષો સત્ય છે તેવું લાગે છે. આવી જ રીતે મનોમય સ્થળ અને ભૌતિક સ્થળના અન્યોન્ય સંબંધને કારણે યજ્ઞ પણ આત્મવક્ષી જ જણાય છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે બંને મૂળભૂત આધ્યાત્મિક વિસ્તરણો છે. આમ છતાં શુદ્ધ માનસ તેને આત્મલક્ષી મનોમય ક્ષેત્ર તરીકે અને ઇન્દ્રિયજન્ય માનસ તેને ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષીકરણના પરલક્ષી ક્ષેત્ર તરીકે લે છે આ આત્મલક્ષિતા અને પરલક્ષિતા એક જ ચેતનાની બે બાજુઓ છે મુખ્ય હકીકત તો એ છે કે અમુક વિશિષ્ટ સ્થળ-કાળ કે સમય તરીકે અમુક સ્થળ-કાળ સત્તી સ્થિતિ છે. પોતાના રૂપાતરોની પાછળ રહેલ કાળની મૂળભૂત સ્થિતિનું સત્ય, અનંત સત્તી અનંતતા સિવાય કશું નથી આવું જ સ્થળ અંગે છે ૪૬ આમ શ્રી અરવિંદના સ્થળ-કાળ અંગેના મતબ્ધમાં લાઈબનીઝનો આત્મલક્ષી ખ્યાલ, બર્ગસોનો પરલક્ષી ખ્યાલ અને એલેક્ઝાન્ડરનો યજ્ઞ-કાળને મૂળભૂત વસ્તુ ગણતો ખ્યાલ સુમેળ સાધે છે {

ચેતનાની સ્થિતિઓ : પોતાની અનંતતાના સંબંધમાં અતિમ સત્તી ચેતનાની ત્રણ સ્થિતિઓ છે પહેલી છે, સર્વોચ્ચ આત્માની આત્મરત કે આત્મસંયેત સ્થાણ સ્થિતિ આ સમયથી પર અનંતતા છે બીજી છે, બધા વસ્તુઓના સંબંધોના અનુક્રમની તેની અખિલ ચેતના તેમાં આપણે જોને ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ કહીએ છીએ તે, એક નકશાની જેમ એકીસાથે સમગ્ર રીતે રજૂ થાય છે. આ છે કાળની સ્થાયા કે એકીસાથેની

સમન્વયાત્મકતા. ત્રીજી છે, ચિત્-શક્તિની પ્રગ્નિરીક્ષ ગતિની સ્થિતિ. આ ત્રણેય ગિયતિઓ એક જ અનંત સત્માં રહેલી છે. આ રીતે શ્રી અરવિંદના મંતવ્યમાં, વિશ્વને માત્ર સ્થાયી ગણતા એના જેવા ચિંતકોના તથા વિશ્વને માત્ર પરિવર્તન ગણતા બર્ગાસાં અને હીરાકલેઈટસ જેવા ચિંતકોના મંતવ્યોનો સમન્વય થયો છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે કાળવિહીન અનંત સત્ અને કાળમય અનંતતા વચ્ચે કોઈ વિરોધ નથી. અનંત સત્તાની આ બન્ને શક્તિઓ છે.^{૪૭} |

કાળવિહીન અને કાળમય અમરત્વ : અનંત સ્થળ-કાળના સાચા સ્વરૂપની અગ્નિજ્વાલાને કારણે આપણે માનસિક અને સંવેદનાત્મક રીતે સજ્ઞાન છીએ એવા ટૂંકા ગાળાના સ્થળ-કાળને લક્ષમાં લઈએ છીએ.^{૪૮} આમ સ્થળ-કાળ અંગેનું આપણું માનસિક મંતવ્ય, માનસના વિશ્લેષણાત્મક વલણમાં રહેલ માપનના ખ્યાલથી નિર્ણિત થાય છે. આથી માનસ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના અનુક્રમમાં કાળના ગતિશીલ વિસ્તારનું માપન કરે છે. આમાં તે પોતાને અમુક સ્થાને રાખીને તેની આગળ અને પાછળ જુએ છે. આવી જ રીતે પદાર્થના વિભાજન દ્વારા મપાતા સ્થાયી વિસ્તારને તે સ્થળ કહે છે. આમ અમુક જગ્યાએ પોતાને મૂકીને આશુબાજુના વિસ્તારનું સ્વરૂપ નક્કી કરે છે. આમ માનસ, મમયનું માપન બનાવેથી અને સ્થળનું માપન ભૌતિકતત્ત્વ દ્વારા કરે છે. પરંતુ શુદ્ધ મનોમયતામાં આ બન્નેને લીધાં વિના ચિત્-શક્તિની શુદ્ધ ગતિનાં સ્થળ-કાળને અનુભવો શકાય છે.^{૪૯} શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આપણામાં રહેલ અકર, સ્થાયી અને અજન્મ એવા આત્માના જ્ઞાનથી કાળવિહીન અમરત્વનો તથા જન્મ, પરિવર્તન અને પ્રક્રિયામાં રહેલ એક જ આત્મા છે એવા જ્ઞાનથી કાળમય અમરત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.^{૫૦} કાળમાં પોતાને જે સત્ની સત્તા અભિવ્યક્ત કરે છે તે સત્ આપણે બનવાનું છે અને તેમાં આપણા જીવનની સાધકતા રહેલી છે.^{૫૧}

^{૪૭}. Ibid Pp 324-329

^{૪૮}. Ibid P. 503

^{૪૯}. Ibid P. 124

^{૫૦}. Ibid P. 658

^{૫૧}. Ibid P. 901

સર્જક તરીકે અતિમાનસ

માનસની મર્યાદા : આમ સર્વોચ્ચ સત્તા કેવળ સત, પોતાને ચિત્ત-શક્તિ તરીકે અભિવ્યક્તિ કરીને આત્માનંદ માટે સર્જન કરે છે પરંતુ અહીં અનંત ચેતનામાથી મર્યાદિત વસ્તુઓના વિશ્વની રચના માટે કોઈ પસંદગીયુક્ત જ્ઞાનના સિદ્ધાંતની આવશ્યકતા ગ્રહે છે સમ્યક્દાન અને વિશ્વ વચ્ચેની આવી કડી, શ્રી અરવિંદ અનુસાર, માનસ નહીં પણ અતિ-માનસ છે આનુ કાશ્યુ એ છે કે માનસને મૂળભૂત મર્યાદા છે. તે આપણી ચેતનાનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ છે તેનું ધર્મ અવિભાજિત અને અખિય એરી સત્તાનું તેના ભાગોમાં વિશ્લેષણ કે વિભાજન કરવાનું છે વગી આ વિભાજનોને તે અવગ મનોમય ખામતો ગણે છે પરંતુ માનસની આ વાસ્તવિકતા છે પરંતુ વિભાજન, પુણાકાર, સરવાળો, બાદમાંથી વગેરે દ્વારા માનસ આ મર્યાદિત ગણિતની સરહદો વટાવી શકતું નથી પણ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે માનસ, જ્ઞાનની શક્તિ કે સર્જનતાનું સાધન નથી તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને પ્રવાસ કરતી શક્તિ છે અને તેમાંથી જેનું પ્રાપ્ત થાય તેને સાપેક્ષ વિચારણાના અમુક સ્વરૂપમાં અભિવ્યક્ત કરે છે તથા તેનો ઉપયોગ અમુક ધર્મની વ્યવહારુ સફળતા માટે કરે છે માનસ પોતાની જરૂરત અનુસાર તેમાંથી લેવા માટે સ્મૃતિની બેઠકમાં સમ નહીં, પરંતુ અત્યંત ચલણી સિદ્ધાંતો અમુક સમૂહ રાખે છે આમ માનસ વસ્તુઓની અમુક વ્યવસ્થાના વ્યવહારુ ઉપયોગ માટે વૈશ્વિક સત્તા સત્યનું અર્થઘટન કરતી શક્તિ છે તે આ સત્તાને સમજતી અને માર્ગદર્શન કરતી શક્તિ નથી આ કારણે તે વિશ્વનું સર્જન કે અભિવ્યક્તિ કરતી શક્તિ ગણાય નહીં પણ માનસ એક માર્ગ છે, માર્ગની પરાકાષ્ટા નહીં પણ

અસમ્યક્દાન અને વિશ્વ વચ્ચેની કડી આથી અંતર અપેક્ષિત થાય છે કે સમ્યક્દાન અને વિશ્વ વચ્ચેની કડી માનસથી ઉચ્ચ સ્તરની દેવી જોઈએ વળી તેમાં સમ્યક્દાન દનું સાચું સ્વરૂપ અગોચર, પ્રકૃત કે નમના સ્વરૂપે અભિવ્યક્ત થા ન હોય જોઈએ આ સાથે, તે માનસ સાથે માત્ર

૫૨ Ibid P 118

૫૩ Ibid P 151

૫૪ Ibid P 110

૫૫ Ibid P 119

પાગામી તરીકે જ સંપ્રદિત ન હોતા માનમની મપૂજતા અને પશુપૂજના પશુ હોવું જોઈએ આવી પ્રતી અતિમાનમ જ ન તે બ્રહ્મના વિશાળ આત્મવિસ્તારના વાસ્તુ કરે છે અને વિદસ વ છે ભાવનાનું દ્વાર તે તેની અવિભાજ્ય એકતામાંથી સત્, ચિત્ અને આનંદના ત્રેવકા સિદ્ધાંતને વિક્રમાવે છે પરંતુ તે આ ભિન્નતામાં વિભાજન કરતું નથી માનસની જેમ તે ત્રણમાંથી એક ઉપર આવતું નથી પરંતુ, એકમાંથી ત્રણની અભિવ્યક્તિ કરે છે અને તેમ હતા તેની એકતા જાગવી શકે છે ૫૬

મત્-ભાવનાપુટ : શ્રી અરવિંદ અતિમાનમને સત્-ભાવનાપુટ કે સત્-વિચાર કહે છે આ ભાવનાપુટ, મનોમય વિચાર કે કલ્પના નથી પણ અમરકાંક આત્મ-માન છે ૫૭ અતિમાનસને આ નામ આપવાનો શ્રી અરવિંદનો હેતુ, તેને, સાચા આત્માને અભિવ્યક્ત કરતી ચિત્-શક્તિનું બળ અને તેના પ્રકરણને બતાવે છે તે, રૂપ દેશ કરનાર છે તે અસંતોષનો ગૂંથનાર કે શૂન્યનું મતાન નથી પોતાના અવિનાશી અને અચળ દ્રવ્યના પરિવર્તનશીલ સ્વરૂપોમાં પોતાને જાળવતી તે સચેત સત્તા છે આથી વિશ્વ વૈશ્વિક માનસનો ઠોર્ન કલ્પનિક કે તરંગી પ્રત્યય નથી વગી અતિમાનસ સત્-ચિત્ કે સત્ય-ચેતના પણ છે આ શબ્દ શ્રી અરવિંદે સ્વદેવમાંથી લીધા છે તેમાં સત્-ચિત્નો અર્થ 'સત્ના સત્વશીલ સુધની ચેતના (સત્ત્વ), કિંચિત્શીન સત્ત્વનું વ્યવિધ સત્ય (સ્વત્ત્વ) અને વિશાળ આત્મભાન(બૃહત્)' છે ૫૮ આમ અતિમાનસ સર્જનાત્મક ભાવનાપુટ છે અને તેમાં સર્વોચ્ચ સત્તાનું પૂર્ણ સય સમયાચેન કે માનસ પ્રાણ અને ભૌતિકતત્ત્વ તેની નિમ્ન કક્ષાની અભિવ્યક્તિઓ છે અને તેઓનું ધ્યેય અતિમાનસમાં વિકસવાનું છે સામાન્ય મનોમયતામાં આપણે ભાવનાપુટને સત્થી અલગ અમૂર્ત અને સત્તાથી ભિન્ન બાંધત જણીએ છીએ પરંતુ અતિમાનસમાં બધું સત્ ચેતના છે અને બધી ચેતના સત્ની ચેતના છે વળી આપણી મનોમય ક્રિયાઓમાં સત્, જ્ઞાનની ચેતના અને સકલ્પની ચેતના અલગ જણાય છે તે અતિમાનસમાં એક જ ગતિના ત્રણ અમરકારક પાસા હોવાનું જ્ઞાન થાય છે જેમ પ્રદીપ પ્રકાશની શક્તિ, અગ્નિના દ્રવ્યથી અલગ નથી

૫૬ Ibid P 120

૫૭ Ibid P 121

૫૮. Ibid P 109 F N

તેમ અતિમાનમીય જ્ઞાનમાં ભાવનાપૃટ, સંકલ્પ અને શક્તિ અલગ નથી. આથી અનેકવિધતા, પરિવર્તન અને સમન્વયના વિશ્વમાં, અતિમાનસના આત્મ-સત્ત્વો મુમેળ રહેતો છે. ૫૯

સર્ગક અંગેના વિવિધ ખ્યાલો અને શ્રી અરવિંદનું મંતવ્યઃ
અતિમાનસના સ્વરૂપને સમજાવતાં શ્રી અરવિંદ વધુમાં કહે છે કે સ્વને માયાવૃત્ત, સર્ગને ઉત્પન્ન કરતું અને સર્વને પૂર્ણ કરતું અતિમાનસ પોતાના વિશ્વોના સર્ગક અને સ્વામી તરીકેનું દૈવી સત્તાનું સ્વરૂપ છે. આ સત્ત્વને આપણે હૃદય કહીએ છીએ. આ સત્તા વૈવક્તિક અને અવૈવક્તિક એવાં બે પાસા છે અને તેમાં કોઈ પાસાની અવગણના કરી શકાય નહીં. આ બંને પાસા વચ્ચે કોઈ અસંગતિ કે વિરોધ નથી. અહીં એક પાસું એ જ બીજું પાસું છે. ૬૦ દૈવી સત્તા સર્વ સત્ છે. તે એકમાત્ર સર્વોચ્ચ સત્યેત સત્ છે. વિશ્વમાં નિયમનું મૂળ અને નિર્વચનું તે રક્ષક છે કારણ કે, આ નિયમ આત્મસ્વરૂપની જ અભિવ્યક્તિ છે. ૬૧

અતિમાનસનો, સર્ગક અને હૃદય તરીકેનો શ્રી અરવિંદનો ખ્યાલ, માયાવાદી અને પ્લેટોના સર્ગક અંગેના ખ્યાલોથી ભિન્ન છે. માયાવાદી મંતવ્યમાં હૃદયને, માયામાં પ્રતિબિંબિત એવા બ્રહ્મ તરીકે ગણવામાં આવે છે. આથી હૃદય, બ્રહ્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ નથી. ઉપનિષદોનું મંતવ્ય હૃદયને માયાથી ઘેરાયેલ બ્રહ્મ તરીકે ગણતું નથી. વેદોમાં પણ હૃદયનું આવું મર્યાદિત સ્વરૂપ લેવામાં આવ્યું નથી. શ્રી અરવિંદ વેદ-ઉપનિષદનું દૃષ્ટિ-બિંદુ સ્વકાંગ છે. પ્રાચીન ઋષિઓએ કહ્યું છે કે ય તો વા ઈમાનિ જૂતાની જાયન્તે । યેન જાતાની જાયન્તી । યત્ પ્રપન્ત્યલિસ વિશન્તિ. અહીં સર્ગક માયાથી ઘેરાયેલો નથી. આવી જ રીતે અતિમાનસ, પ્લેટોના સર્ગકના ખ્યાલથી ભિન્ન છે. ગ્રીક ચિત્કોએ ગતિનું મૂળ સમજાવવામાં મુશ્કેલી અનુભવી હતી પારમિતાદર્શને ગતિને જ નક્કારી હતી તેથી તેના મતે સમગ્ર સર્ગનું એક શ્રમ જ બન્યો છે. એનેકઝેગોરસે વિશ્વને સત્ય ગણ્યું પણ તેને સ્થાયી એવી વસ્તુઓની બહુતામાંથી ગતિની ઉત્પત્તિ સમજાવવામાં મુશ્કેલી પડી. આથી તેણે તકને આ સમજૂતી માટે લીધો પરંતુ, આ તક ગતિશીલ વિશ્વ સાથે કે આદિમ ખીજોના અગણિતપણા સાથે

૫૯ Ibid Pp 121-122.

૬૦ Ibid P 882

૬૧ Ibid P 124

સંબંધિત ન હોવાથી, વિશ્વસર્જન અને અતિશીતતાની મધ્યાર્થ સમજૂતી મળતી નથી. પોટોમાં પાણુ આ મુરકેલી છે પોટો અનુસાર અમુક ભાત કે રચના અનુસાર ઇશ્વર મર્જન કરે છે પરંતુ અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ જ્ઞાન સાથે તેનો શો સંબંધ છે? આ ભાત કે નમુનો સર્જિત છે કે અસર્જિત છે? પોટો કહે છે કે તેનું સર્જન હોય તો નહીં કારણ કે તેનું સર્જન થાય તો તે અપૂર્ણ બને છે વળી આથી ઇશ્વર આ અપૂર્ણ નમુના પ્રમાણે સર્જન કરે છે તેમ થાય અને તે ઇશ્વરના શુભત્વ સાથે મુસંગત બને નહીં. પરંતુ જો તે અરચિત હોય તો કાંતો ઇશ્વર તેથી નિમ્ન દક્ષાએ કે કાંતો તેની સરખી દક્ષાએ હોય આમ અહીં સર્જન અને તેના સર્જકના સંબંધની મુરકેલીનું નિવારણ થતું નથી.

ભાષાવાદી અને પોટોના મતબોની બૂઝ, સર્જનના સિદ્ધાંતને અતિમ સ્તરથી અન્ય ગણવામાં ગ્રહેતી છે આના પરિણામે ભાષાવાદી મત-વિશ્વને અસંખ્ય ગણે છે જ્યારે પોટોના મત-વ્યમા પદ્ધતિની એકતા તૂટે છે અને અતિમ સિદ્ધાંત સર્જક અને વિશ્વથી અન્ય પડે છે હેંગવ ધ્વજ, સર્જક સર્જિત નિષ્વ વચ્ચેનું સાતત્ય જાગરી રાખવામાં સફળ થાય છે પરંતુ તે, આ કાર્ય, તકની સહાયથી કરે છે અને વિચારક્રિયાને જ સમગ્ર ગણે છે તેમા દેવી સ્વરૂપને કે જ્ઞાનની અતિમાનસીય શક્તિને ધ્યાનમાં લેવામાં આયા નથી શ્રી અરરિદનો, સર્જક તરીકે અતિમાનસ અગેનો ધ્યાન, ભાષાવાદી અને પોટોના મતબોની મુરકેલીથી મુક્ત છે ૬૨

અતિમાનસની ચેતનાની સ્થિતિઓ અતિમાનસની વિશ્વ-સ્થાપન ચેતનાની ત્રણ સામાન્ય સમતોર સ્થિતિઓ છે પહેલી, વસ્તુઓના આત્મ-સંક્રાંત્ય એકતા ગ્રાપે છે બીજી, એકમા અનેક અને અનેકમા એકની અભિવ્યક્તિના અવતબન માટે આ એકતાનું રૂપાંતર કરે છે અને ત્રીજી રેવિધ્યમય વૈયક્તિકતાની ઉત્કર્ષિતના અવતબન માટે, આ એકતાનું વડુ રૂપાંતર કરે છે અજ્ઞાનને કારણે નિમ્ન દક્ષાએ આ રેવિધ્યમય વૈયક્તિકતા આપણામાં અન્ય અદનો જામ બને છે હળકતમા આ ત્રણેય સ્થિતિઓ એક જ અથવા અત્ના સત્યનો આનંદ એક જ છે પરંતુ, આ આનંદના ઉપભોગમા વૈયક્તિક આત્માની દક્ષા લિન્ન છે આમ ઠતાં કોઈ સ્થિતિને

શ્રમ કે અસત્ય ગણી શકાય નહીં ઉપનિષદો પણ આ અનુભવને યથાર્થ દર્શાવે છે પરંતુ સામાન્ય કક્ષાની મનોમયતા આધ્યાત્મિક અનુભવના કોઈ એક પાસાને અસમતુલિત મહત્ત્વ આપીને તેને એકમાત્ર મત્ય ગણે છે અને વિભાજન કરતા મનોમય તર્કની ભાષામાં તેનું કથન કરે છે અને પરિણામે તત્ત્વજ્ઞાનની, એકબીજાથી વિરોધી, પદ્ધતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે આમ એકેય સાધતી ચેતનાના એકમાત્ર સચને જ લક્ષમાં લઈએ તો આ એકતાની લીના કે ક્રિયાને શ્રમ ગણીશું અનેકમાં એકની લીના કે ક્રિયાને મહત્ત્વ આપીએ તો આપણે એકતાને મર્યાદિત કે વિશિષ્ટ એકતા ગણીશ અને પૈયક્ષિતક આત્માને સર્વોચ્ચ આત્માનું ગ્રંથ કહીશું પરંતુ સાચે કેવળ એકત્વની શુદ્ધ ચેતનાના અનુભવને નમરીશું વળી ભિન્નતાની લીલાને મહત્ત્વ આપીને આપણે સર્વોચ્ચ આત્મા અને માનવઆત્માને સનાતન રીતે ભિન્ન ગણીશું અને આ ભિન્નતાને દૂર કરતા અને ભિન્નતાથી પૂર્ણતા અનુભવની યથાર્થતા નકારીશું આમ વિવિધ મતવ્યોમાં સત્યનો અંશ કે પરંતુ તે પૂર્ણ સત્ય નથી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે બ્રહ્મની પૂર્ણતા આપણા એકતાના અને અનેકતાના વિચારોથી મર્યાદિત થતી નથી અનેકતાની અભિવ્યક્તિની ભૂમિકા એકતા છે અને એકત્વ એકત્વમાં પુનઃ પ્રવેશ માટેની તથા દૈવી અભિવ્યક્તિની એકતાના ઉપભોગ માટેની ભૂમિકા છે ૬૩

હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે અતિમાનસના માધ્યમ દ્વારા આ સર્જનની પ્રક્રિયા કેવી રીતે થાય છે

સર્જનની પ્રક્રિયા

વિશ્વોનો ક્રમ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આપણું જ્ઞાન અજ્ઞાન અને પ્રકાશ-અધકાગ્નિ મિશ્ર વિશ્વ સિવાય બીજું કોઈ સર્જન અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી એવી માન્યતા યથાર્થ નથી આપણા પ્રાચીન દૃષ્ટાંતોએ ચેતનતત્ત્વની પૂર્ણ અભિવ્યક્તિના શુદ્ધ સર્જનનું કથન કર્યું છે અને તેની સાથેના આપણા વ્યવહારની સમ્યક્તા પણ દર્શાવી છે આનું સર્જન ઉપરિ ગોળાધારમાં છે અને તે સર્વ સર્જનાતું શિખર છે વિશ્વોનો ક્રમ સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે પ્રાણવિશ્વના દબાણને કારણે આપણે જેનાથી પરિચિત છીએ તે સ્વરૂપોમાં પ્રાણની અભિવ્યક્તિ અને વિકાસ થાય છે અને માનસ-વિશ્વના દબાણને કારણે માનસની અભિવ્યક્તિ અને વિકાસ થાય

છે. આવી જ રીતે અતિમાનસીય અને આધ્યાત્મિક વિશ્વોના દબાણને કારણે ભૌતિક સ્તરમાં અતિમાનસીય અભિવ્યક્તિ અને વિકાસ શક્ય અને છે. વિશ્વોના આ ક્રમમાં આપણી માનવચેતના એક વચગાળાની કક્ષા અને સાધન છે.^{૬૪} આ બધાં સ્તરો કે પદ્ધતિઓ, આપણા ભૌતિક વિશ્વ સાથે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આપણા પ્રાણ, માનસ અને ચેતનાનો વિકાસ ઉચ્ચ સર્જનનાં સ્તર છે. આમ વિકાસની પ્રક્રિયા બે બળોના સહકારથી થાય છે. આ છે નિમ્નકક્ષાની શક્તિનું ઉર્ધ્વગામી વલણ અને ઉચ્ચ શક્તિનું નિમ્નકક્ષામાં અવતરણ તથા ઉચ્ચ કક્ષામાં પ્રત્યાગમન.^{૬૫}

અજ્ઞાનમાં અવતરણ અને તેનો હેતુ : આપણા જ્ઞાન-અજ્ઞાનના તબક્કાના સર્જનને શ્રી અરવિંદ આત્મતત્ત્વનું અજ્ઞાનમાં અવતરણ કહે છે. આની વિગત આપતાં તેઓ જણાવે છે કે સત્ત્વી, આપણા વિશ્વમાં અભિવ્યક્તિ, અવતરણનું સ્વરૂપ લે છે. આથી ઉત્ક્રાંતિ અને વિકાસનો પ્રારંભ થાય છે. આનો સૌથી નિમ્ન તબક્કો ભૌતિકતત્ત્વ અને સૌથી ઉચ્ચ તબક્કો આત્મતત્ત્વ છે. આ અવતરણમાં અભિવ્યક્ત આત્મા કે અભિવ્યક્ત ચેતનાની સાત કક્ષાઓ છે. આમાંની પહેલી ત્રણ કક્ષાઓ મૂળ કક્ષાઓ અને મૂળભૂત સિદ્ધાંતો છે અને તે ચેતનાની વૈશ્વિક સ્થિતિઓ છે. આપણે આ કક્ષાઓ ઉર્ધ્વગમન કરવાનું છે સત્, ચિત્ અને આનંદની એકતાની આ કક્ષાઓ છે. ચોથી કક્ષા છે અતિમાનસીય ઝડત્-ચિત્ કે સત્ય-ચેતના અને તે સમ્યદાનંદની ત્રેવડી કક્ષા સાથે સંબંધિત છે. અનંત અનેકતામાં એકતાની અભિવ્યક્તિ કરતો આ સિદ્ધાંત, અનંત સત્ત્વી આત્મનિર્ણિતપણાની લાક્ષણિક શક્તિ છે સર્વોચ્ચ સત્, ચિત્, આનંદ અને અનિમાનસની ચતુર્વિધ શક્તિની ઉપરિ ગોળાર્ધમાં અભિવ્યક્તિ, આત્મતત્ત્વના અત્તમજ્ઞાન ઉપર આધારિત છે. નિમ્ન ગોળાર્ધમાં માનસ, પ્રાણ અને ભૌતિકતત્ત્વની કક્ષાઓ રહેલી છે. આ બધામાં વધુ ઉચ્ચ સિદ્ધાંતની શક્તિ રહેલી છે, પણ અજ્ઞાનતાને કારણે માનવી આ બધાંને આધ્યાત્મિક મૂળથી અજાગ ગણે છે અને અવિલાગ્નિત સત્ત્વને વિલાગ્નિત ભાગો તરીકે લે છે.^{૬૬} આત્મતત્ત્વ કે સમ્યદાનંદ અતિમાનસ દ્વારા નિમ્ન ગોળાર્ધમાં અવતરણ કરે છે.

૬૪. Ibid P. 696

૬૫. Ibid P. 704

૬૬. Ibid P. 591

નિમ્ન ગોળાર્ધના અજ્ઞાનમાં અવતરણુનો હેતુ સમજાવતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ અવતરણુ કોઈ બૂલ, પતન કે શાપ નથી પરંતુ, હેતુપુરઃસરનું અવતરણુ છે. અનેકવિધતાઓને અખિન્ન આનંદથી સભગ કરવા અને તેને શોધવા, અનંત સત્ત્વી શક્યતા સિદ્ધ કરવા, ભૌતિકતત્ત્વમાંથી દૈવી મદિરની ગચ્છના કરવા માટે ભૌતિક વિશ્વમાં, આત્માનું અવતરણુ થાય છે. ૬૭

તપસુ : અજ્ઞાન, જ્ઞાનની અતિનો અંશ કેવી રીતે હોષ્ટ શકે અને અજ્ઞાનનું ઉપયોગન શો હેતુ સારે છે તે સમજાવતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે બ્રહ્મ માત્ર ચિત્ત કે ચેતના જ નથી; તે શક્તિ પણ છે કારણ કે, ચિત્ત પોતે શક્તિ છે. વેદોમાં તેને તપસ કહેલ છે. તપસુનો સ્વદાર્થ છે : તાપ કે ગરમી. પરંતુ વૈદિક અર્થ અનુસાર તે પોતાના ઉપર કે પોતાના વિષયઉપર કાર્ય કરતી ચિત્ત શક્તિ છે. આ અર્થમાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ તપસમાંથી થઈ છે. ૬૮ જો આપણી ચેતનામાં અવગાહન કરીએ તો જણાશે કે તપસૂ ખરેખર આપણામાં રહેલ સૌથી ચોક્કસ અને ક્રિયાશીલ શક્તિ છે. આપણામાં આ ક્રિયાશીલતા બે બાબતો ઉપર જ કાર્ય કરી શકે છે. એક છે આપણે પોતે કે આંતરિક વિશ્વ અને બીજી છે આપણી બહારનું અને આજીમાનુનું, વસ્તુઓ અને પ્રાણીઓનું, વિશ્વ. પરંતુ સચ્ચિદાનંદમાં આ ક્રિયાશીલતાનું કાર્ય, આપણા જેવું નથી આનું કારણ એ છે કે ત્યાં આંતરિક અને બાહ્ય, આત્મા અને ગાનાત્મા એવા ભેદો નથી. તે એક અને અવિભાજ્ય છે. આપણી જેમ તપસ, બ્રહ્મની ચેતનાના કાર્યનું સ્વરૂપ છે પરંતુ, તે અવિભાજિત સત્ત્વી પૂણું ચેતનાનું પૂણું તપસ છે.

બ્રહ્મની સક્રિય અને નિષ્ક્રીય ચેતના : આપણી દેવને કારણે આપણા તપસ કે ચિત્ત-શક્તિને સક્રિય ચેતના સાથે સંબંધિત ગણીએ છીએ; જ્યારે આપણી ચેતનાના નિષ્ક્રીય બાબને આપણે સંકલ્પ કે ચિત્ત-શક્તિ સાથે સંબંધિત ગણતા નથી. પરંતુ - ૧ શક્તિ, આપણી સક્રિય અને નિષ્ક્રીય બંને ગિયતિઓની ચેતનામાં, રહેલી છે. આવી જ રીતે બ્રહ્મની સક્રિય અને નિષ્ક્રીય એવી બંને ચેતના તપસ કે ચેતનાની શક્તિની એકામતા છે. આપણે જેને બ્રહ્મની નિષ્ક્રીયતા કહીએ છીએ તેમાં બ્રહ્મ પોતાના તપસ્યને અનામત રાખે છે; જ્યારે તેનું પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગન કરે છે ત્યારે તેને

આમણે સક્રિય કહીએ છીએ. આમ નિષ્ક્રીયતા એ શક્તિનો, તપશ્ચનો મહાન સમ્રાટ છે અને તેમાંથી સર્જનના વધુને વધુ કાર્યો થતા રહે છે. આથી અભિવ્યક્ત અને સક્રિય ચેતના, જેને આપણે નિષ્ક્રીય ચેતના કહીએ છીએ, તેનો એક નાનો અંશ છે. આ પરિવર્તન અને ઉપાતરમાં બ્રહ્મની શક્તિનો ઘટાડો થતો નથી. શ્રી અનિદ નિષ્ક્રીય ચેતનાને એક કુડ કે તગાવના શાત સ્વરૂપ સાથે અને સક્રિય ચેતનાને તેમાંથી વહેતી સરવાણીઓ સાથે સરખાવે છે. આ રીતે દરેક પ્રવૃત્તિ કે સક્રિયતા પાછળ બ્રહ્મની નિષ્ક્રીય શક્તિ રહેલી છે. આત્મ-સંપ્રદની ત્રિયતિમા ગહેવી અને સર્જનના આત્મ-કાર્યમાં ગતિશીલ એવી ચેતનાઓ, બ્રહ્મની એક જ ચેતના છે. આથી નિષ્ક્રીયતા એ જડતાની અશક્તિ નથી પરંતુ આત્મ-અનામત શક્તિની સમતુલા છે. જન્ય અને સ્વપ્નની અવસ્થામાં માનવીની ચેતનાની સક્રિયતા અને નિષ્ક્રીયતાની સ્થિતિઓ એક પછી એક આવે છે પરંતુ, બ્રહ્મની ચેતનાની સ્થિતિઓ આવી નથી. જે બ્રહ્મની ચેતનાની આ સ્થિતિઓ એક પછી એક એમ આવતી હોય તો જ્યાં મુઘી વિશ્વતુ અસ્તિત્વ છે ત્યાં મુઘી બ્રહ્મની નિષ્ક્રીય ચેતના નહીં હોય અને માત્ર ક્રિયાશીલતા જ હશે. વળી જે વિશ્વ કે સર્જનનો વિષય થાય તો બ્રહ્મની ક્રિયાશીલ ચેતના રહેશે નહીં. આથી બ્રહ્મની નિષ્ક્રીયતા અને સક્રિયતા એકાસાથે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એક પછી એક એમ નહીં. આમ છતાં બ્રહ્મની આ જ ને સ્થિતિઓ દ્વારા બ્રહ્મના સમગ્ર સ્વરૂપને આવરી લેવામાં આવતું નથી કારણ કે, તે પારગામી સત્તા છે. ઝીતામાં કહ્યું છે કે યગ્માત્ ક્ષમતીતોઽહમક્ષરાદાપ ચોત્તમઃ આમ બ્રહ્મ પોતાના ક્ષર અને અક્ષર જ ને પાસાથી પર છે ૧૯

આમ શ્રી અરવિદ અતિમ સત્તાને ચિત્-શક્તિ તરીકે લે હ, અને સર્જન માટે તેની આત્મ-મર્યાદાની આવરયક્તા દર્શાવે છે આથી અતિમ સત્તા અને વિશ્વના સર્જન વચ્ચેનું સાતત્ય જળવાઈ રહે છે વળી તેમની વચ્ચેના વ્યવહારનું, આથી, સ્થાપન થાય છે

અવતાર

અવતારનો ક્રમ : ઉત્ક્રાંતિની પ્રથિયા, આત્મતત્ત્વના અજ્ઞાનમાં અવતરણને કારણે થાય છે. પરંતુ આ સામાન્ય સ્વરૂપના અવતરણને

બદલે કેટલીકવાર વિસિષ્ટ સ્વરૂપના અવતરણની આવશ્યકતા રહે છે. આને શ્રી અરવિંદ અવતાર કહે છે. પુરાણોમાં વિષ્ણુના અવતારોનો, નિમ્ન-માનવકક્ષામાંથી અધિમાનસીય અતિમાનવીની કક્ષાનો ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે, તે ઉત્ક્રાંતિની પ્રગતિશીલ પ્રક્રિયાનું એક રૂપક છે. આ છે ક્રમશઃ મત્સ્યાવતાર, જળચર અને ભૂચર પ્રાણી વચ્ચેની સ્થિતિ ધરાવનાર કુર્માવતાર, ભૂચર પ્રાણી તરીકે વસાહતવાર, પશુ અને માનવીનું મિશ્ર સ્વરૂપ ધરાવતો નગસિંહાવતાર, શારીરિક રીતે દૂંકા મદનો છતાં પોતાનામાં ધૈર્યરતો અશ ધરાવનાર વામનાવતાર. ત્યારબાદ રાગસી, સાર્વિક અને નિર્ગુણ અવતારો તરીકે અનુક્રમે પરશુરામ, રામચંદ્ર અને બુદ્ધ થયા આ વિકાસમાં અધિમાન-સીય અતિમાનવી સ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર થયો શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્કી અવતારો, આધ્યાત્મિક વિકાસના છેદતા ત્રણ તબક્કાઓ દર્શાવે છે. શ્રી કૃષ્ણ અધિમાનસની શક્યતાઓને સ્પષ્ટ બતાવે છે. બુદ્ધ સર્વોપરિ મુક્તિ માટે આગળ વધે છે. પરંતુ, આ મુક્તિ નિરેધાત્મક છે કારણ કે, તેમાં ઉત્ક્રાંતિને વિધિવાચી રીતે સંપૂર્ણ બનાવવા, નિષ્કામ પુનઃ પ્રવેશ થતો નથી. કલ્કી વિરોધી આસુરી બળોનો નાશ કરીને પૃથ્વી ઉપર દેવી સામ્રાજ્ય સ્થપાશે^{૭૦} આ અવતારો વચ્ચેના જીવનનો નિર્દેશ ગીતામાં જોવા મળે છે. શ્રી કૃષ્ણ દર્શાવે છે કે તેમના આ અવતાર પહેલાં અનેક જન્મો થઈ ચૂક્યા છે.^{૭૧}

અવતારનો હેતુ: ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં અવતારનો હેતુ સ્પષ્ટ કરતાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે “સત્પુરુષોના ગદાણુ માટે, દુષ્ટોના વિનાશ માટે અને ધર્મની રાખના માટે હું યુગે યુગે પ્રજન્મ છું.” પરંતુ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે ધર્મની સ્થાપના જ અવતારનું એક માત્ર ધ્યેય હોઈ શકે નહીં કારણ કે, તે પોતે એક પર્યાપ્ત ધ્યેય નથી. અવતાર થવાનું જે એક વધારે હિત્ય પ્રયોજન છે અતઃ જે એક પન્થ અને ક્રિયા કાર્ય કન્વાનું છે તેને માટેની પરિસ્થિતિ, ધર્મ-સ્થાપના કરી આપે છે તેટલા માટે ધર્મને સુરક્ષિત રાખવાનો હોય છે. દિવ્ય જન્મની—અર્થાત્ અવતારની જે ગણાયો છે એક બાજુ નારાયણનું નરમાં નગ રૂપે અવતરવું —પ્રભુનું માનવતામાં અવતરવું થાય છે તે. આ પ્રભુનો માનવતામાં થયેલો સનાતન અવતાર છે. બીજી બાજુમાં નરનું નારાયણ રૂપ થવું —માનવનું પ્રભુતામાં આરોહણ એ માનવનો દિવ્ય ચેતનામાં નવજન્મ છે, એ

પણ અવતાર છે. પ્રભુના અવતારનો અને એ જ ધમરસા કરે છે તેનો જેટલો નગ્ને નારાયણ થવામાં — માનવને પ્રભુતામાં આરોહણ કરવામાં, સદાય કરવાનો હોય છે. વધુમાં શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે નરતું નારાયણમાં ઉત્થાન થવાનું ન હોય અને પ્રભુનો માનવીમાં જે અવતાર થાય છે તે માનવીના પ્રભુતામાં આરોહણમાં સદાય દરવા માટે ન હોય તો, કેવળ ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે અવતારનું થવું એ એક અતિ મર્યાદિત ધર્મના લાગે છે. કારણ કે કેવળ ધર્મનાં, ન્યાયના કે પૂણ્ય અને સદાચારના ધો-જોનું રક્ષણ પ્રભુને કરવું હોય તો તેઓ પોતાના સર્વશક્તિમાનપણા દ્વારા સામાન્ય સાધનોનો આશ્રય લઈને પણ સાધી શકે છે. આમ પોને અવતાર લીધા વિના આ કાર્ય મહાપુરુષો, ઋષિમુનિઓ, રાજાઓ અને ધર્મગુરુઓના જીવન અને કાર્ય દ્વારા કરી શકે છે અને માટે અવતારની આવશ્યકતા રહેતી નથી અવતાર તો માનવીની પ્રકૃતિમાં દેવી પ્રકૃતિને પ્રગટ કરે છે અવતાર ધર્મની સ્થાપના કરે છે તે માનવીનું દિવ્યતામાં ઉર્ધ્વગમન સાધવાના હેતુ માટે કરે છે. પ્રત્યેક અવતાર જનસમાજ સમગ્ર પોતાનું દૃષ્ટાંત રજૂ કરે છે અને એમ પણ બહાર કરે છે કે પોતે જ માનવીના હિતનાનો માર્ગ અને દિવ્યતાનું પ્રવેશદ્વાર છે વળી માનવતા અને પ્રભુતા બંને એક જ છે માનવીને. પુન પોતે અને પોતાને જન્મ આપનાર સ્વર્ગમાં રહેવો એનો પિતા બને એક છે ૭૨

આમ શ્રી અરવિંદ અનુસાર અવતારણુનો હેતુ માનવી શુ બની શકે છે તે દર્શાવવાનો છે. પોતાના કરીને છોડ્યા વિના હથેર બની શકવાનું સામર્થ્ય, માનવી ધરાવે છે તે આ અવતાર દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે પોતાના મર્યાદિત સ્વરૂપને દારણે પોત ના અને દેવી સત્ વચ્ચેના પડાને માનવી દૂર કરી શકતો નથી, તે હથેરના માનવીમાં અવતારણુને પરિણામે દૂર થાય છે આ અવિંદ કહે છે કે ગીતાનું હાઈ પણ અવતારનો આ સાચો હેતુ પ્રમેય છે. ગીતાના દસમાં અધ્યાયમાં આદિ અને દેવી સત્ એવા થી કૃષ્ણ પોતાને વિભૂતિ તરીકે વર્ણવે છે અને અનેક પદાર્થો, વ્યક્તિઓ અને બાબતોમાં પોતાની અભિવ્યક્તિઓની વિગત આપે છે આમ અનેક જીવનમાં તેણે પૂણું દેવી ચેતનાને અગોચર ગમીને, વિભૂતિ તરીકે અભિવ્યક્ત કરી છે આથી એમ કહી શકાય કે સામાન્ય ક્ષેત્રને સદાય કરવા વિભૂતિ તરીકે અને પરિવર્તનના મહાન તમક્ષાઓએ અવતારતરીકે હથેરની અભિવ્યક્તિનું

ધ્યેય ઉત્ક્રાંતિને આગળ ધપાવવાનું અને ઉર્ધ્વગમન દ્વારા પોતાના મૂળ-સ્વરૂપને પામવાનું છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. Sri Aurobindo : The Life Divine (1965) : Indian Library Society N. Y.
૨. Chaudhari (Ed.) : The Integral Philosophy of Sri Aurobindo (1960) : Allen and Unwin.
૩. Brightman . An Introduction To Philosophy (1963) : Holt Rinehart.
૪. Bhattacharya : The Principles of Philosophy (1959) . Calcutta University.
૫. Ashok Kumar : 'A Comparative Study of The Concept of Liberation In Indian Philosophy (1967) : Girdharlal Keshavdas, Burhanpur.
૬. Bergson : Matter And Memory (1950) : Allen and Unwin
૭. Maitra . An Introduction To The Philosophy of Sri Aurobindo (1965) : Sri Aurobindo Ashram
૮. Madhusudan : Sri Aurobindo's Philosophy of Evolution (1966) : Institute of Human Studies, Hyderabad.
૯. અબ્દુલ્લાહ પુરાણી (અનુ.) : શ્રી અરવિંદ ગીતા નિમિષો ગ્રંથ ૧ (૧૯૫૧) શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ.

પ્રકરણ : ૧૦

ઉત્ક્રાંતિ : વિવિધ મંતવ્યો

આત્મતત્ત્વના નિમ્ન ગોળાર્ધમાં અવતરણને પરિણામે સર્જન અને વિકાસ થાય છે. આમ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા, અવતરણની પ્રક્રિયાને કારણે શક્ય બને છે. આત્મતત્ત્વના ભૌતિકતત્ત્વમાં, પ્રાણમાં અને માનસમાં અવતરણને પરિણામે આ બધાનો વિકાસ થાય છે. ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા સમગ્રવત્તા વિવિધ મંતવ્યોના સદર્ભમાં શ્રી અરવિંદનું પૂર્ણવાદી દૃષ્ટિબિંદુ વધુ સંતોષપ્રદ છે.

એગણીસમી સદીમાં, જીવનશાસ્ત્રમાં ડાર્વિનના સંશોધનોના પરિણામે વિશ્વને ઉત્ક્રાંતિનો વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત મળ્યો. તેને મનોવિજ્ઞાન, ખગોળશાસ્ત્ર, જીવસ્તરશાસ્ત્ર અને નૃવંશશાસ્ત્રના સંશોધનોએ પણ પુષ્ટિ આપી જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઉત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંતે ક્રાંતિ મરી છે તત્ત્વજ્ઞાન પણ આ અસંખ્ય મુક્ત નથી.

પુરાતન કાળના અને દર્બર્ટ એન્સર પહેલાના આધુનિક તત્ત્વજ્ઞિત-કોને આ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોનો લાભ મળ્યો ન હતો. આમ છતાં એરિસ્ટોટલ, તત્ત્વજ્ઞાની અને જીવશાસ્ત્રી બને હોવાથી, પોતાના ચાર કારણોના સિદ્ધાંત દ્વારા ભૌતિકતત્ત્વનો વિકાસ શુદ્ધ એવા રૂપમાં વ્યવસ્થિત રીતે થાય છે તેમ દર્શાવે છે. આમ છતાં જીવત એકમની વૃદ્ધિ અને વિકાસ વિશેના જીવશાસ્ત્રના અને વ્યક્તિત્વ-વિકાસના સંત્ય અંગે મનોવિજ્ઞાનના સંશોધનો આધુનિક હોવાથી, તેઓ આ બંન્ન વિજ્ઞાનો તથા ખીજા વિજ્ઞાનોના સંશોધનોની નક્કર ભૂમિકાથી વચિત હોય એ સ્વાભાવિક છે. આપુ જ સાખ્યના સિદ્ધાંત અંગે છે. શ્રી અરવિંદની, ઉત્ક્રાંતિ વિશેની સમજૂતીમાં આધ્યાત્મિક અનુભવ, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ અને ઔદિક સુસંગતિનો સુમેગ થયો છે. ઉત્ક્રાંતિ અંગેના આધુનિક દૃષ્ટિબિંદુઓના પરિચય પહેલાં ઉત્ક્રાંતિના ખ્યાલના વિગમના નોંધ અંગે આવશ્યક છે.

અની રહે છે. વારસાગત પરિવર્તન અંગેના જીવજ્ઞાત્રના સંશોધનોને પરિણામે જાણવા મળ્યું છે કે આવા રૂપાંતરો માત્ર વારસાગત પ્રાપ્ત થયેલ ગુણોનું જ પરિણામ નથી. ઉત્ક્રાંતિમાં નવું સર્જન પણ થાય છે. ડાર્વિનના સિદ્ધાંતમાં રૂપાંતરોને જોડતી આવી વારસાગત કડીઓનો અભાવ છે. આથી તેમાં વિવિધ કક્ષાઓ વચ્ચેનું અંતર વણપુરાયેલું રહ્યું છે. આ ઉપરાંત 'યોગ્યતમની જીવિતા'નું તેમનું મહાકરણ યાત્રિક એવું માત્ર એકપક્ષી દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરે છે.

સ્પેન્સરનું મંતવ્ય ઉત્ક્રાંતિના વિજ્ઞાનની અસર હેઠળ તાર્કિક પદ્ધતિની સૌ પહેલી રચના સ્પેન્સરે કરી હતી. તેણે પણ યાત્રિક દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકાર્યું છે. ઉત્ક્રાંતિની ક્રિયાનું અર્થઘટન કરતાં તેઓ દર્શાવે છે કે, તેમાં ભૌતિકતત્ત્વ અસ્પષ્ટ, અસંગત અને સમરૂપમાથી સ્પષ્ટ, સંગત અને જિનન-રૂપ બને છે.^૩ તેઓ ભૌતિકશક્તિના સંગઠન અને વિઘટનની યાત્રિક પ્રક્રિયા દ્વારા અસ્તિત્વની વિવિધ કક્ષાઓની સમજૂતી આપે છે. આંતરિક સંબંધોનું બાહ્ય સંબંધો સાથે સતત સમાનુકૂળન એટલે જીવન ઉત્ક્રાંતિના આ યત્રવાદી દૃષ્ટિબિંદુની ટીકા કરતાં બર્ગસા કહે છે કે આવો સિદ્ધાંત ઉત્ક્રાંતિનું વિજ્ઞાન ઘોઈ શકે; તત્ત્વજ્ઞાન નહીં. વૈજ્ઞાનિક અને યાત્રિક સિદ્ધાંતોની અપૂર્ણતા દર્શાવતાં તેઓ કહે છે કે જો સંયોગો સાથે સમાનુકૂળન એ ઉત્ક્રાંતિનું નિર્ણાયક ઘટક હોય તો આ પ્રક્રિયા હજારો વર્ષો પૂર્વે બંધ પડી જવી જોઈતી હતી. નિમ્ન કક્ષાના ગણાતા અનેક જીવો, સર્વોચ્ચ કક્ષાના માનવી જેવો જ, સંયોગો સાથે સાનુકૂળતા ધરાવે છે અને જીવિપામાં હજી સુધી ટપ્પી ગયા છે. આથી જીવત એકમને વધુને વધુ જટિલતા પ્રાપ્ત કરીને જોખમ વધારવાની શી જરૂર પડી તેની સમજૂતી મળતી નથી.^૪ આ ઉપરાંત તેમાં ભૌતિકતત્ત્વ અને ગતિના અચેતન સિદ્ધાંતમાંથી વિસ્તૃત બધારણ અને વર્તન ધરાવતા પ્રાણ અને માનવના ઉદ્ભવ અંગે સ્પષ્ટતા થતી નથી ત્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આપણે ભૌતિકતત્ત્વમાંથી પ્રાણ અને માનવનો વિકાસ થયો છે એમ કહીએ છીએ ત્યારે માત્ર ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાનું કથન કરીએ છીએ, સમજૂતી આપતા નથી. જ્યાં સુધી આપણે ભૌતિકતત્ત્વમાં અગોચર રીતે પ્રાણ અને પ્રાણમાં અગોચર રીતે રહેલ માનવની અભિવ્યક્તિ

૩ History of Philosophy - Eastern And Western Vol II
P. 355

૪. Introduction To Modern Philosophy P 88

‘ઉત્ક્રાંતિમાં યાવ છે તેમ ન ક્ષત્ર એ ત્યા મુખી ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાનું કથન કરીએ છીએ, મનજૂની આપના નથી.’^૫ ડાવિન્ અને એન્નગના પ્રકૃતિવાદી યાત્રિક દૃષ્ટિબિંદુઓમાં આધ્યાત્મિક પ્રગતિને ધ્યાન નથી

બર્જિસાંનું દૃષ્ટિબિંદુ

સર્જનાત્મક ઉત્ક્રાંતિ : પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉત્ક્રાંતિના યાત્રિક સિદ્ધાંતને બન્ને જીવનશક્તિ કે આંતરિક ગ્રેકનો એતનવાદી સિદ્ધાંત આપવાનો સૌ પહેલો યશ, બર્જિસાને ફાળે જાય છે. સર્જનાત્મક ઉત્ક્રાંતિ અંગેના તેમના આ ખ્યાલની અસર લગભગ બધા પાશ્ચાત્ય ઉત્ક્રાંતિવાદી ચિંતકો ઉપર સ્પષ્ટ જણાય છે.

બર્જિસાંના મતે સમગ્ર અસ્તિત્વ જીવનશક્તિ કે પ્રાણશક્તિની અભિ વ્યક્ત છે. ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા યાત્રિક નથી તેમ ધ્યેયગામી પણ નથી. ઉત્ક્રાંતિ સર્જનાત્મક છે. તેમાં શેનો ઉદ્ભવ થયાનો છે તેનું ભવિષ્યકથન કરી શકાય નહીં. વિવિધ માર્ગોએ થને જીવનશક્તિનો સ્ફોટ એ જ ઉત્ક્રાંતિ છે. આ સ્ફોટનું કે સ્રોતનું કેન્દ્ર કોઈ સ્થાયી બાબત નથી, તે માત્ર પ્રક્રિયા જ છે.^૬ યાત્રિક જડતા અને નિયતિને નકારવાના પોતાના પ્રયાસોમાં બર્જિસાએ, ઉત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંતમાંથી, હેતુવાદને વિપર્ણ સ્થ ય તવાદ^૭ ગણીને દૂર કર્યો છે. પરંતુ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાને સંપૂર્ણ રીતે અનિર્ણયક ગણવાથી અને ધ્યેયગામિતા દૂર કરવાથી તો તે માત્ર અકસ્માત જ બની રહેશે અને સર્જનાત્મક ઉત્ક્રાંતિમાંથી સર્જનાત્મકતા જ દૂર થશે. જીવનશક્તિના સ્રોતનું પહોળું ધ્યેયગામી ન હોય તો તે યાત્રિક જ ગ્રંથે છે હકીકતમાં ૧૯ મી સદીના જીવશાસ્ત્રના સ્થગમય ય તવાદને સ્થાને બર્જિસા કાળમય ય તવાદ ધ્યાપે છે આ ઉપરાંત કોઈપણ પ્રકારના ધ્યેય વિના થતી પ્રક્રિયા, વિચરના સુમેળને સમજાવી શકે નહીં

બર્જિસાંના મંતવ્યમાં આત્મતત્ત્વનો અભાવ શ્રી અરવિંદ કહે કે અસ્તિત્વના બધા પ્રશ્નો સુમેળના પ્રશ્નો છે આ સુમેળ આત્મતત્ત્વની

^૫ L. D. P. 5

^૬ Creative Evolution. P. 271

^૭ Ibid P. 45

‘ઉત્ક્રાંતિ વિષેના ખ્યાલનો વિકાસ

માનવવિચારણાના ઇતિહાસને અવલોકતા જણાય છે કે વિશ્વ વિષેના માનવીના મતઓમાં તેની અભિરૂચિ તે સમયના સમાજ, સંસ્કૃતિ અને વાતાવરણ, પ્રકૃતિની પ્રક્રિયાનું તેનું જ્ઞાન અને ઔદિક સામર્થ્યના ધોરણે પ્રતિબિંબિત થાય છે. આમ જીવનનો ઇતિહાસ સમજવાના માનવીના પ્રયત્નોમાં ઉત્ક્રાંતિના ખ્યાલનો વિકાસ જોવા મળે છે. પાશ્ચાત્ય વિચારધારામાં સૌ પહેલાં બે હજાર વર્ષો પૂર્વે જોબિલોનના ચિત્રોએ આપેલું નિશ્ચિન વર્ણન અને શ્વરવાદી છંદ પ્રારંભના યુગમાં સર્જન વિષેની આ મામતાની અભિવ્યક્તિ દતકથાઓ, કાવ્યો અને પુરાણ ધ્યાઓમાં યર્ષ છે. આ કથાઓમાં સર્જક અમુક ચોક્કસ યોગના અનુસાર નિશ્ચય રચે છે તેમ દર્શાવ્યું છે. તેમાં માનવ ભાવાવરોપણ સાથે ચમત્કારના તત્ત્વને પણ વણી લેવામાં આવ્યું છે. આ દતકથાઓ અને તેમાં ચમત્કારની માન્યતાઓને બદલે પ્રાકૃતિક કારણો દ્વારા ઔદિક દૃષ્ટિથી વિશ્વને સમજવાના પ્રયત્ન પણ પ્રાચીન સમયથી થયે છે. આમાં ડેમોક્રિટસ, હિગલ્કલર્ડસ એમ્પિડોકલસ એરિસ્ટોટલ અને પ્લુકેટિસના પ્રદાનો નોંધપાત્ર છે. આમાં પણ સૌ પહેલાં એરિસ્ટોટલે ઉત્ક્રાંતિનું સત્ય શોધવામાં સારી પ્રગતિ કરી હતી. અન્યત્ર તે સમયના ખગોળશાસ્ત્રના જ્ઞાનના આધાર તેમણે, પૃથ્વીને મધ્યમાં ગણીને ભૌતિક વિશ્વનું ચિત્ર આપ્યું હતું, તે યથાર્થ નથી. પરંતુ વિશ્વના વિકાસની હકીકતની તેણે નોંધ લીધી છે. સંખ્યે ઉત્ક્રાંતિના અધ્યાત્મિક ધોરણને મહત્વ આપીને આ અંગે એક મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. માનવીની ઉત્પત્તિ અંગે પણ પ્રાચીન ચિત્રોમાં વિભિન્ન માન્યતાઓ જોવા મળે છે. પાષાદાગોરસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ અનુસાર માનવજાત પહેલેથી જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એપિક્યુરસ અને પ્લુકેટિસ અનુસાર અમુક તત્ત્વોમાંથી માનવીનો ઉદ્ભવ થાય છે, જ્યારે પીનલ કેટલાકના મતે અકસ્માત રીતે માનવી અને પ્રાણીઓ જન્મીનેથી બહાર નીકળ્યા છે. ખ્રિસ્તી યાદીના અનુસાર આદમ અને હાવામાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે.^૧

આમ વૈજ્ઞાનિક વિકાસ પહેલાંની વિચારમંતવ્ણીમાં જ મ તે યુગની તારી નું પ્રતિબિંબ પડેલું છે તેમ વૈજ્ઞાનિક વિકાસના આધુનિક યુગમાં પણ

વિવિધ મતલબોમા જે તે યુગની તાસીર વર્તાય છે. આ મંતવ્યોમાના કેટલાક મહત્વના મતલબો નીચે અનુમાર છે,

ડાર્વિન અને સ્પેન્સરના યત્રવાદી સિદ્ધાંતો

ડાર્વિનનું દષ્ટિબિંદુ : પ્રાણીઓ ઉપરના તેના સંયોગોની અસરના પ્રયોગો દ્વારા ડાર્વિને દર્શાવ્યું છે કે દરેક જીવ ત એકમ જીવિત રહેવા માટે પ્રયત્નો કરે છે. આ પ્રયત્નોમા તે કેટલીક શક્તિ હાસન કરે છે. આથી તે બીજા પ્રાણીઓને પહોંચી વળી શકે છે, અને સંયોગો સાથે અનુકૂળતા સાધી શકે છે. જીજીવિયાની આ પ્રક્રિયામા કુદરત આવી શક્તિ ધરાવનાર પ્રાણીઓની પસંદગી કરે છે. પ્રાણીઓના વંશજોને આવી શક્તિ ઉત્તરોત્તર વધુને વધુ પ્રાપ્ત થતાં લાંબા સમય બાદ તે જીવ ત એકમ કે પ્રાણીનું સ્વરૂપ મૂળ પૂરોગામી સ્વરૂપ કરતા ભિન્ન બને છે. આમ તદ્દન નવી જાણીતી પ્રાણીની જાતિ દષ્ટિગોચર થાય છે. ઉત્ક્રાંતિની સમજૂતીમા તેઓ કેટલાક સિદ્ધાંતો આપે છે. એક છે 'અસ્તિત્વ માટેની મયામલ્ય'નો કે 'જીજીવિયા'નો સિદ્ધાંત. આ સિદ્ધાંત અનુસાર દરેક જીવે બીજા વિરોધી કે નડતરરૂપ જીવોને અને પોતાને અનુકૂળ ત ન હોય તેવા આજુમાજુના સંયોગોને પહોંચી વળવાનું હોય છે. બીજો મિદાન છે - 'પ્રાપ્ત શક્તિઓ દ્વારા રૂપાંતર કે સુધારો' જે જીવને 'ગોનાનું' અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું હોય તો સંયોગો પ્રત્યે પ્રતિક્રિયાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, જેથી જીવિત રહેવા માટે આવશ્યક એવું પરિવર્તન ગોનાના સ્વરૂપમા થાય. ત્રીજો સિદ્ધાંત છે 'કુદરતની પસંદગી'નો અને તે અનુસાર પ્રતિક્રિયાની નવી પ્રાપ્ત કરેલ શક્તિ, અમુક રૂપક્રિયા જીવને કે જીવોના જૂથને, જીવિત રહેવાની અનુકૂળતા આપે છે. ચોથા 'વાગ્સા'ના સિદ્ધાંત અનુસાર જીવોની અમુક પેઢીને સંયોગો પ્રત્યેની પ્રતિક્રિયાની પ્રાપ્ત કરેલ શક્તિ અને પછીની પેઢીઓમાં એકઠી થયેલ આવી શક્તિ ભાવિ પેઢીને ઉત્તરોત્તર પ્રાપ્ત થાય છે અને એમ નવી જાતિ અસ્તિત્વમા આવે છે ૨

ડાર્વિન વધુમા દર્શાવે છે કે જીજીવિયામા જીવો જે શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે તે જીવોની ઠોઠ આંતરિક કે માલ આજ્ઞતથી નિર્ણીત થતી નથી, તે અકસ્માતથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ નવી જાતિનો વિકાસ યાત્રિક જ

અની રહે છે. વારસાગત પરિવર્તન અંગેના જીવજાત્રના સંશોધનોને પરિણામે મળવા મળ્યું છે કે આવા રૂપાંતરો માત્ર વારસાગત પ્રાપ્ત થયેલ ગુણોનું જ પરિણામ નથી. ઉત્ક્રાંતિમાં નવું સર્જન પણ થાય છે. ડાર્વિનના સિદ્ધાંતમાં રૂપાંતરોને જોડતી આવી વારસાગત કડીઓનો અભાવ છે. આથી તેમાં વિવિધ કક્ષાઓ વચ્ચેનું અંતર વણપુરાયેલું રહ્યું છે. આ ઉપરાંત 'યોગ્યતમની જીવિતા'નું તેમનું સમીકરણ યાત્રિક એવું માત્ર એકપક્ષી દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરે છે.

સ્પેન્સરનું મંતવ્ય : ઉત્ક્રાંતિના વિજ્ઞાનની અસર હેઠળ તાત્ત્વિક પદ્ધતિની સૌ પહેલી રચના સ્પેન્સરે કરી હતી. તેણે પણ યાત્રિક દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકાર્યું છે. ઉત્ક્રાંતિની ક્રિયાનું અર્થઘટન કરતા તેઓ દર્શાવે છે કે, તેમાં ભૌતિકતત્વ અસ્પષ્ટ, અસંગત અને સમરૂપમાથી સ્પષ્ટ, સંગત અને ભિન્ન-રૂપ બને છે.^૩ તેઓ ભૌતિકશક્તિના સંગઠન અને વિઘટનની યાત્રિક પ્રક્રિયા દ્વારા અસ્તિત્વની વિવિધ કક્ષાઓની સમજૂતી આપે છે. આંતરિક સંબંધોનું બાહ્ય સંબંધો સાથે સતત સમાનુકૂળન એટલે જીવન. ઉત્ક્રાંતિના આ યત્રવાદી દૃષ્ટિબિંદુની ટીકા કરતા બર્ગસા કહે છે કે આવા સિદ્ધાંત ઉત્ક્રાંતિનું વિજ્ઞાન હોઈ શકે; તત્ત્વજ્ઞાન નહીં. વૈજ્ઞાનિક અને યાત્રિક સિદ્ધાંતોની અપૂર્ણતા દર્શાવતાં તેઓ કહે છે કે જો સંયોગો સાથે સમાનુકૂળન એ ઉત્ક્રાંતિનું નિર્ણાયક ઘટક હોય તો આ પ્રક્રિયા હજારો વર્ષો પૂર્વે બંધ પડી જવી જોઈતી હતી. નિમ્ન કક્ષાના ગણાતા અનેક જીવો, સર્વોચ્ચ કક્ષાના માનવી જેવી જ, સંયોગો સાથે સાનુકૂળતા ધરાવે છે અને જીવિષયામાં હજી મુઠ્ઠી ટકા રહ્યા છે. આથી જીવંત એકમને વધુને વધુ જટિલતા પ્રાપ્ત કરીને જોખમ વધારવાની શી જરૂર પડી તેની સમજૂતી મળતી નથી.^૪ આ ઉપરાંત તેમાં ભૌતિકતત્વ અને ગતિના અચેતન સિદ્ધાંતમાંથી વિચિત્ર બધારણ અને વર્તન ધરાવતા પ્રાણ અને માનવના ઉદ્ભવ અંગે સ્પષ્ટતા થતી નથી. શી અરવિદ દર્શાવે છે કે આપણે ભૌતિકતત્વમાંથી પ્રાણ અને માનવનો વિકાસ થયો છે એમ કહીએ છીએ ત્યારે માત્ર ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાનું કથન કરીએ છીએ; સમજૂતી આપતા નથી. જ્યાં મુઠ્ઠી આપણે ભૌતિકતત્વમાં અગોચર રીતે પ્રાણ અને પ્રાણમા અગોચર રીતે રહેલ માનવની અભિવ્યક્તિ

૩ History of Philosophy : Eastern And Western Vol II
P. 355

૪. Introduction To Modern Philosophy P. 88

ઉત્ક્રાંતિમાં થાય છે તેમ ન હજી એ ત્યાં સુધી ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાનું કથન કરીએ છીએ, સમજૂતી આપતા નથી પણ ડાવિન્ન અને એન્સરના પ્રકૃતિવાદી યાત્રિક દૃષ્ટિબિંદુઓમાં આધ્યાત્મિક પ્રગતિને ધ્યાન નથી.

બર્ગસાનું દૃષ્ટિબિંદુ

સર્જનાત્મક ઉત્ક્રાંતિ : પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉત્ક્રાંતિના યાત્રિક સિદ્ધાંતને બંધે જીવનશક્તિ કે આંતરિક પ્રેરકનો એતનવાદી મિદ્ધાત આપવાનો સૌ પરેવો યશ, બર્ગસાને કાળે જ્ય છે. સર્જનાત્મક ઉત્ક્રાંતિ અંગેના તેમના આ ખ્યાલની અસર સગળગ બધા પાશ્ચાત્ય ઉત્ક્રાંતિવાદી ચિંતકો ઉપર સ્પષ્ટ જણાય છે.

બર્ગસાના મતે સમગ્ર અસ્તિત્વ જીવનશક્તિ કે પ્રાણશક્તિની અભિ વ્યક્તિ છે. ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા યાત્રિક નથી તેમ ધ્યેયગામી પણ નથી ઉત્ક્રાંતિ મર્જનાત્મક છે. તેમાં શેનો ઉદ્ભવ થયાનો છે તેનું અવિધ્યકથન કરી શકાય નહીં. વિવિધ માર્ગોએ થનો જીવનશક્તિનો સ્ફોટ એ જ ઉત્ક્રાંતિ છે. આ સ્ફોટનું કે સ્રોતનું કેન્દ્ર કોઈ સ્થાયી બાબત નથી, તે માત્ર પ્રક્રિયા જ છે^૧ યાત્રિક જડતા અને નિયતિને નકારવાના પોતાના પ્રયાસોમાં બર્ગસાએ, ઉત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંતમાંથી, હેતુવાદને વિપર્યય યત્રવાદ^૨ ગણીને દૂર કર્યો છે પરંતુ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાને સંપૂર્ણ રીતે અનિર્ણયમક ગણવાથી અને ધ્યેયગામિતા દૂર કરવાથી તો તે માત્ર અકસ્માત જ બની રહેશે અને મર્જનાત્મક ઉત્ક્રાંતિમાંથી સર્જનાત્મકતા જ દૂર થશે. જીવનશક્તિના સ્રોતનું વહન ધ્યેયગામી ન હોય તો તે યાત્રિક જ ગ્રે છે હળીકતમાં ૧૯ મી સદીના જીવશાસ્ત્રના સ્થગમય યત્રવાદને સ્થાને બર્ગસા કાગમય યત્રવાદ આપે છે આ ઉપરાંત કોઈપણ પ્રકારના ધ્યેય વિના થતી પ્રક્રિયા, વિશ્વના સુમેળને સમજાવી શકે નહીં

બર્ગસાના મતવ્યમાં આત્મતત્ત્વનો અભાવ શ્રી અરરિદ કહે કે અસ્તિત્વના બધા પ્રશ્નો સુમેળના પ્રશ્નો છે આ સુમેળ આત્મતત્ત્વની

^૧ L. D P 5

^૨ Creative Evolution P 271

^૩ Ibid P 45

આભાવિકતા છે અને વૈવિધ્યમા ઐશ્વર્ય સાહજિક પરિણામ છે તે એકની જ વિવિધ અભિવ્યક્તિઓ છે. આમ શ્રી અરવિંદ અને બર્ગસાના ઉદ્ધતિ અંગેના દૃષ્ટિમિદુઓ વચ્ચે મૂળભૂત ભેદ એ છે કે શ્રી અરવિંદ આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિને માત્ર સ્વયં સંચાલિત ગતિ ગણતા નથી તેમના મતે ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાના દરેક મોપાનનું સંચાલન આત્મતત્ત્વ દ્વારા થાય છે આ આત્મા સામ્યદર્શનના મત પર અનુસાગ્રેય ઉત્ક્રાંતિનો મૂક દૃષ્ટા નથી તે ઉત્ક્રાંતિની દરેક નાની મોટી ગતિનું ક્રિયાશીલ સંચાલન અને માગદર્શન કરે છે હાનિકર્તા ઉત્ક્રાંતિ એટલે સર્વોચ્ચ આત્માના આત્મ-પુનરાગમનની પ્રક્રિયા જેમાં દરેક ક્ષણ ઉપર અધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિની મહોર લાગી હોય અને જેની પ્રાકૃતિ દરેક મોપાન પોતાનું આધ્યાત્મિક ઉદ્ભવસ્થાન અભિવ્યક્ત કરે તે ઉત્ક્રાંતિ જ સર્જના મંડળે આધ્યાત્મિક હોઈ રહે. સાચી સર્જનાત્મક ઉત્ક્રાંતિ યાત્રિક રીતે નિર્ણયિત ન હોય તથા તદ્દન અનિર્ણયિત હોવી જોઈએ એવા કોઈ આવશ્યકતા નથી બર્ગસાએ ભૌતિકતત્ત્વ, પ્રાણ અને માનસના મુખ્ય તબક્કાઓમાંથી પ્રાણ કે ચેતનને બીજા તબક્કાઓને જે તી રૂડી તરીકે લીધે છે તે મથાર્થ છે પરંતુ આ બંને તબક્કાઓને સમજાવવા માટે આ તબક્કાઓનો સમન્વય કરતું તથા તેનાથી પર જતું એવું તત્ત્વ તે હોય જોઈએ બર્ગસાના ખ્યાલમાં આ શક્ય નથી.

આંતરિક હેતુની આનંદશક્તિ. ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયામાં હેતુને નકારતા દૃષ્ટિમિદુઓ અંગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે વૈજ્ઞાનિક તર્ક એવી માન્યતા સ્વીકારીને આગળ વધે છે કે વિચારની અચેતન શક્તિ યાત્રિક પ્રક્રિયા દ્વારા સ્વયં સંચાલિત હોવાથી તેમાં હેતુને કોઈ સ્થાન નથી પરંતુ અચેતનમાં પણ ચેતનાના સ્વરૂપો વિકસાવવાની આંતરિક પ્રેરણા હોય છે આ પ્રેરણા જ અગોચર એવા સચેત સત્ત્વે ઉત્ક્રાંતિમય સકલ્પ છે પોતાની પરિપૂર્ણતા સાધતું સત્ત્વું સત્ય ઉત્ક્રાંતિની મૂળભૂત હકીકત છે જ્યારે દેવી સકલ્પ અને તેનો હેતુ ક્રિયાત્મક સિદ્ધાંતના એક ભાગ તરીકે છે ઉત્ક્રાંતિના હેતુને નકારતા તાર્કિક દૃષ્ટિમિદુ અંગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ દૃષ્ટિમિદુ અનુમાર સ્વભાવે અભિવ્યક્તિનો કોઈ હેતુ હોઈ શકે નહીં વળી વૈશ્વિક સમગ્રતા પોતાનામાં સંપૂર્ણ છે અને તેને કોઈ પ્રાપ્ત કરવાનું રહ્યું નથી.

પરંતુ શ્રી અગવિંદના મને ભૌતિક વિશ્વ પૂર્ણ સમગ્રતા નથી; તે સમગ્રતા એક અંશ છે, અને અનેક કદાચોનાની એક કક્ષા છે હ્રિય આધ્યાત્મિક સર્જનમાં જ્યાં મુખી પોતાને સમગ્ર રીતે ભૌતિક તત્ત્વમાં અભિવ્યક્ત ન કરે ત્યાં મુખી સત્ત્વી શક્તિની પ્રગતિરીક્ષ અભિવ્યક્તિની પ્રક્રિયા ચાલે એ ઉદ્ધારિતો હેતુ છે.

અહીં હેતુ સમગ્રતાની જગરણ કોઈ તત્ત્વ નથી; તે અંશમાં સમગ્રતાની પ્રાપ્તિનું કથન છે. અહીં બધું સત્તા આનંદ માટે છે એ સાચું છે પરંતુ, આ ક્રીડામાં કોઈ હેતુ તો ગહેલો છે જ, આ હેતુની પરિપૂર્ણતા વિના કોઈ સંપૂર્ણતા કે સાર્થકતા હોઈ શકે નહિ.^{૧૦}

બહાઈ હેડનું મંતવ્ય

સર્જનાત્મક હેતુ : પ્રો. બહાઈ હેડના દષ્ટિનિદુર્માં બર્ગસાં અને હિરાકસેઇટસનો પરિવર્તન અંગેનો ખ્યાલ, લાઇબનીઝનો અણુવાદ, હેમલ્ટનો એકતત્ત્વવાદ અને પ્યેટોના રૂપતત્ત્વોના ખ્યાલનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ થયો છે બહાઈ હેડ અગિતત્ત્વને પ્રવૃત્તિ કહે છે, અને વિશ્વને 'જીવંત એકમ' તરીકે ગણે છે. તેઓ કહે છે કે વિશ્વનો આપણો અનુભવ સ્થિર બાબતોનો નહીં પરંતુ ઘટના કે બનાવ અંગેનો હોય છે. સ્થળ-કાળમાં એક બનાવ બીજા બનાવ ઉપર વ્યાપ્ત થાય છે અને દરેક ઘટના બીજા ઘટનાના પાયાની જાત પોતાની એકનામાં પ્રદક્ષ્ય રહે છે. આમ બનાવ-બનાવ વચ્ચેનો એક પ્રકારની લાગણીનો સબધ છે. સમગ્ર વિશ્વની આ પ્રેરક શક્તિ જે, આથી ઘટનાઓ કે બનાવો વચ્ચેનું અતૂટ સાતત્ય સર્જાય છે. વિશ્વની પ્રક્રિયા સમજાવતા તેઓ કહે છે કે ભૌતિકતત્ત્વ પેજાનામાં મુદ્દુપ્ન રહેલ પ્રાણ અને માનસને પ્રાપ્ત કરે છે. આમ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાને જેનું સર્જનાત્મક છે અને સર્જનાત્મકતા નવીનતાનો સિદ્ધાંત છે. હમ્બર અને વિશ્વના સાથે વિકાસ થાય છે અને તે સ્થાયી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતા નથી નેમ તેમણે દર્શાવ્યું છે. આમ છતાં માનવીની કદાચી આગમના ઉત્ક્રાંતિની કોઈ કક્ષા તેમજે દર્શાવી નથી. વળી માનવીની કદાચી ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા કેમ અટકે છે તે પણ સમજાવ્યું નથી.

સ્વાભાવિકતા છે અને વૈવિધ્યમા ઐશ્વર્ય સાહજિક પરિણામ છે તે એકની જ વિવિધ અભિવ્યક્તિઓ છે. આમ શ્રી અરવિંદ અને બર્ગસાના ઉત્કૃષ્ટિ અંગેના દૃષ્ટિબિંદુઓ વચ્ચે મૂળભૂત ભેદ એ છે કે શ્રી અરવિંદ આધ્યાત્મિક ઉત્કૃષ્ટિને માન સ્વયં સચાનિત ગતિ ગચ્છતા નથી તેમના મતે ઉત્કૃષ્ટિની પ્રક્રિયાના દરેક મોપાનનું સચાલન આત્મતત્ત્વ દ્વારા થાય છે આ આત્મા, સામ્યદર્શનના મત પર અનુસાગ્રેય ઉત્કૃષ્ટિનો મૂક દૃષ્ટા નથી તે ઉત્કૃષ્ટિની દરેક નાની મોટી ગતિનું ક્રિયાશીલ સચાલન અને માર્ગદર્શન કરે છે । હકીકતમાં ઉત્કૃષ્ટિ એટલે સર્વોચ્ચ આત્માના આત્મ-પુનરાગમનની પ્રક્રિયા । જેમાં દરેક ક્ષણ ઉપર આધ્યાત્મિક ઉત્કૃષ્ટિની મહોર લાગી હોય અને જેની પ્રાક્યાનુ દરેક મોપાન પોતાનું આધ્યાત્મિક ઉદ્ભવગ્રામ અભિ-વ્યક્ત કરે તે ઉત્કૃષ્ટિ જ સર્જનાત્મક કે આધ્યાત્મિક હોઈ રહે. આ સાચી સર્જનાત્મક ઉત્કૃષ્ટિ, પાનિક રીતે નિર્ણયિત ન હોય તેથી તદ્દન અનિર્ણયિત હોવી જોઈએ એવા કોઈ આવશ્યકતા નથી બર્ગસાએ ભૌતિકતત્ત્વ, પ્રાણ અને માનસના મુખ્ય તબક્કાઓમાંથી પ્રાણ કે ચેતનને, બીજા તબક્કાઓને જે તી કડી તરીકે લીધા છે તે મથાઈ છે પરંતુ આ બન્ને તબક્કાઓને સમજાવવા માટે આ તબક્કાઓનો સમન્વય કરવું તથા તેનાથી પર જવું એવું તત્ત્વ તો હોવું જોઈએ બર્ગસાના ખ્યાલમાં આ શક્ય નથી

આતરિક હેતુની આનંદયતા ઉત્કૃષ્ટિની પ્રક્રિયામાં હેતુને નમરતા દૃષ્ટિબિંદુઓ અંગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે વૈજ્ઞાનિક તર્ક એવી માન્યતા સ્વીકારીને આગળ વધે છે કે વિશ્વની અચેતન શક્તિ યાત્રિક પ્રક્રિયા દ્વારા સ્વયં સચાલિત હોવાથી તેમાં હેતુને કોઈ સ્થાન નથી પરંતુ અચેતનમાં પણ ચેતનાના સ્વરૂપે વિકસાવવાની આતરિક પ્રેરણા હોય છે આ પ્રેરણા જ અગોચર એવા સચેત સત્ત્વે ઉત્કૃષ્ટિમય સકલ છે પોતાની પરિપૂર્ણતા સાધવું સત્ત્વું સત્ય, ઉત્કૃષ્ટિની મૂળભૂત હકીકત છે જ્યારે દેવી સકલ અને તેનો હેતુ, ક્રિયાત્મક સિદ્ધાંતના એક ભાગ તરીકે છે ઉત્કૃષ્ટિના હેતુને નમરતા તાર્કિક દૃષ્ટિબિંદુ અંગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ દૃષ્ટિબિંદુ અનુમાર બ્રહ્મને અભિવ્યક્તિનો કોઈ હેતુ હોઈ શકે નહીં વળી વૈશ્વિક સમગ્રતા પોતાનામાં સંપૂર્ણ છે અને તેને કંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું રહ્યું નથી.

પરંતુ શ્રી અગ્નિદત્તા મને ભૌતિક વિશ્વ પૂર્ણ સમગ્રતા નથી, તે સમગ્રતા એક અંશ છે, અને અનેક કક્ષાઓનાની એક કક્ષા છે હિચ્ચ આધ્યાત્મિક સર્જનમાં ન્યા મુખી પોતાને સમગ્ર રીતે ભૌતિક તત્ત્વમાં અભિવ્યક્ત ન કરે ત્યાં મુખી સત્તાની શક્તિની પ્રગતિરીત અભિવ્યક્તિની પ્રક્રિયા આવે એ ઉત્ક્રાંતિનો હેતુ છે.

અહીં હેતુ સમગ્રતાની જગ્યાનું કોઈ તત્ત્વ નથી; તે અંશમાં સમગ્રતાની પ્રાપ્તિનું કથન છે. અહીં બધું સત્તા આનંદ માટે છે એ સાચું છે પરંતુ, આ ક્રીડામાં કોઈ હેતુ તો ગહેયો છે જ. આ હેતુની પરિપૂર્ણતા વિના કોઈ સંપૂર્ણતા કે સાર્થકતા કોઈ શકે નહિ.^{૧૦}

બ્લાઈટ હેડનું મંતવ્ય

મર્જનાત્મક હેતુ : પ્રો. બ્લાઈટ હેડના દૃષ્ટિનિહુમાં બર્ગર્સા અને હિરાક્યેઈટસનો પરિવર્તન અંગેનો ખ્યાલ, લાઇબનીઝનો અણુવાદ, દેગવનો એકતત્ત્વવાદ અને પ્યોટોના રૂપનરવોના ખ્યાલનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ થયો છે બ્લાઈટ હેડ અસ્તિત્વને પ્રવૃત્તિ કહે છે, અને વિશ્વને 'જીવત એકમ' તરીકે ગણે છે તેઓ કહે છે કે વિશ્વનો આપણો અનુભવ સ્થિર બાબતોનો નહીં પરંતુ ઘટના કે બનાવ અંગેનો હોય છે. ગ્રથળ-કાગળ એક બનાવ બીજા બનાવ ઉપર વ્યાપ્ત થાય છે અને દરેક ઘટના બીજા ઘટનાના પામની જાત પોતાની એકતામાં પ્રહલ્ય કરે છે આમ બનાવ-બનાવ વચ્ચેનો એક પ્રકારની લાગણીનો સબધ છે સમગ્ર વિશ્વની આ પ્રેરક શક્તિ જે આથી ઘટનાઓ કે બનાવો વચ્ચેનું અતૂટ સાતત્ય સર્જાય છે. વિશ્વની પ્રક્રિયા સમન્નવતા તેઓ કહે છે કે ભૌતિકતત્ત્વ પેજાનામાં મુખ્ય રહેલ પ્રાણ અને માનસને પ્રાપ્ત કરે છે આમ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાનો હતુ સર્જનાત્મક છે અને સર્જનાત્મકતા નવીનતાનો મિદ્ધાત છે નસર અને નિશ્ચિતા સાથે વિકાસ થાય છે અને તે સ્થાયી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતા નથી નેમ તેમણે દર્શાવ્યું છે. આમ છતાં માનવીની કક્ષાથી આગળના ઉત્ક્રાંતિની કોઈ કક્ષા તેમણે દર્શાવી નથી. વગી માનવીની કક્ષાએ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા કેમ અટકે છે તે પણ સમન્નવ્યુ નથી

વહાઈટહેડ અને શ્રી અરવિંદના દષ્ટિબિંદુઓની તુલના

વિકાસની એકતાનો અંતિમ તબક્કો : પ્લેટોના ‘સનાતન તત્ત્વો’નો ખ્યાલ સ્વીકારીને વહાઈટહેડ તેને વિશ્વની કેવળ સુપ્રાત શક્તિઓ કહે છે. ઈશ્વર અમુક મનાતન તત્ત્વને વાસ્તવિક તત્ત્વમા ઉતારે છે અને તેથી અમુક વસ્તુની રચના થાય છે. પગ્ગ ઈશ્વર આ કથા સિદ્ધાંત અનુસાર કરે છે તે તેમજો સ્પષ્ટ ક્યું નથી. ઉત્ક્રાંતિ અંગેના વહાઈટહેડ અને શ્રી અરવિંદના દષ્ટિબિંદુઓમા કેટલું જ માર્ગ છે. બંને દૈતવાદી સ્વરૂપો સ્વીકાર્ય ગણતા નથી તેમ જ મન અને પ્રક્રિયામાથી માત્ર એકને જ સ્વીકારીને ખીજને નકારતા નથી બંને આશાવાદી દષ્ટિબિંદુઓ ધરાવે છે. આમ છતાં બંને વચ્ચે મૂળભૂત ભિન્નતાઓ પણ છે. વહાઈટહેડે આંતરિક રીતે સંબંધિત બનાવોની એકતા સ્વીકારી હોવા છતાં તેમનામા રહેલ અનુભવવાદના બિડા મૂળ, તેમને બહુતરત્ત્વવાદી વલણ લેવા પ્રેરે છે આ કાળે તેમણે અનુભવના વિનિમ્ન અણુમય ‘બનાવોને સ્વીકાર્યા’ છે. આથી ક્રમિક વિકાસની એકતાના છેલ્લા તબક્કાને અહીં સ્થાન નથી. શ્રી અરવિંદ એકતાના અંતિમ તબક્કા તરીકે સમિચદાનંદનો ત્રેવડો સિદ્ધાંત લે છે

ઉત્ક્રાંતિનું સ્વરૂપ અને સમજૂતી : વહાઈટહેડનો ઉત્ક્રાંતિનો સિદ્ધાંત પ્રાકૃતિક છે, જ્યારે શ્રી અરવિંદનો સિદ્ધાંત આધ્યાત્મિક છે. ડાર્વિન અને સ્પેન્સરની જેમ વહાઈટહેડ ઉત્ક્રાંતિની ઉચ્ચ પ્રક્રિયાઓને નિમ્ન પ્રક્રિયાઓ દ્વારા સમજાવે છે, જ્યારે શ્રી અરવિંદ ઉચ્ચ પ્રક્રિયાઓને, નિમ્ન પ્રક્રિયાઓના માપનના ધોરણો ડે છે, વળી તેઓ અંતિમ સત્તાના સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતના સ્વરૂપમાથી ઉત્ક્રાંતિનો સિદ્ધાંત તારવે છે. શ્રી અરવિંદના મતે ઉત્ક્રાંતિના સ્વરૂપની સમજૂતી પ્રકૃતિની પ્રક્રિયામા નહીં પણ અંતિમ સત્તામા શોધવી જોઈએ આથી ઉત્ક્રાંતિ એટલે ભૌતિક પ્રકૃતિ, પ્રાણ અને માનસનું અંતિમ સત્તાની કક્ષા પ્રત્યે બિર્ધગમન છે, ત્રિવિધ તબક્કાઓ, આ એક સત્તાની અભિવ્યક્તિની એવી પૂર્ણતાની વિવિધ કક્ષાઓ છે. આમ શ્રી અરવિંદ, હેગનની જેમ, પ્રક્રિયાના અંતિમ ધ્યેયના દષ્ટિબિંદુથી ઉત્ક્રાંતિને સમજાવે છે પરંતુ, હેગન અનુસાર આ ધ્યેય વિચારક્રિયા છે; જ્યારે શ્રી અરવિંદ અંતિમ સત્તાને માત્ર વિચારક્રિયામાં જ ગણતા નથી. તેઓ વિચારક્રિયાથી ઉચ્ચ પ્રકારની કક્ષાઓની પ્રાપ્તિ દ્વારા અંતિમ સત્તાની કક્ષા પ્રાપ્ત કર્યાનું દર્શાવે છે વિશ્વની ઉત્પત્તિ, આત્માનંદ માટે, સમિચદાનંદના

અજ્ઞાનમાં અવનરૂપને પરિણામે દર્શ છે અને તેથી તેનું ખોષ સમ્યક્દાનંદમાં પુનરાવત્તનનું છે. દેવસ અને વ્હાર્કટદેઃ બન્નેનો ઉત્ક્રાંતિનો સિદ્ધાંત સાતત્યનો સિદ્ધાંત છે અને નવીનતાથી સભર આ વિશ્વને સમજાવી શકતો નથી. ઉત્ક્રાંતિ અંગેનાં આચો સિદ્ધાંત નવ્યસર્જનને પણ સમજાવતો દોષો જોઈએ. તેમાં ભૌતિક તત્ત્વ, પ્રાણ અને માનસના દૈનિક તબક્કાઓ, પોતાના ઉત્પત્તિના આધ્યાત્મિક મળ પ્રતિ, પ્રગતિ કરતા દોષો જોઈએ. ૧૩મી અગવિંદ અનુસારનો નવ્યસર્જનનો સિદ્ધાંત દર્શાવે છે કે ભવિષ્ય રૂઠેલા માત્ર જૂતકાળનું પુનરાવર્તન નથી. વળી તે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અભિજ્ઞાનાઓને સિદ્ધ કરવા વ્યક્તિને ગ્રેસ છે. ૧૧

નવ્યોત્ક્રાંતિવાદી દૃષ્ટિબિંદુ

નવ્યોત્ક્રાંતિવાદી પાશ્ચાત્ય સમયકોના દૃષ્ટિબિંદુઓમાં બિન્નતા હોવા છતાં દેટસક મજાન લાક્ષણિકતાઓ પણ છે. વિવિધ ભૌતિક તત્ત્વોના મસાલજીક સંમિશ્રણને પંચિજામે નવા ગુણધર્મોવાળો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં કોઈ નવું બંધુ તત્ત્વ ઉમેરાતું નથી પરંતુ, જેનું સંમિશ્રણ થયેલું છે તેમાં સુધુત રહેલ ગુણ બદલ આવે છે. દા. ત, પ્રાણવાયુ અને હાઈડ્રોજનના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતું પાણી, એક નવો પદાર્થ છે. આ નવા ગુણધર્મોની અસ્તિત્વવ્યક્તિ કોઈપણ પ્રકારના બાહ્ય સંબંધ ઉપર નહીં પણ આંતરિક સંબંધ ઉપર આધાર રાખે છે. આવી રીતે આંતરિક સંબંધોના નવા પ્રકારો સ્થપાતા ગયા તેમ તેમ ભૌતિકતત્ત્વમયો પ્રાણ અને માનસના વ્યક્તિ ગુણધર્મોની દક્ષાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ પ્રક્રિયા શુદ્ધિના ઉચ્ચ સ્તરોની પ્રાપ્તિમાં પંચિજામી છે. ઉત્ક્રાંતિ અંગેની આવી યોજનાને સ્વીકારીને પોતાના વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુથી સમજૂતી આપતા ચિંતકોમાં એલેક્ઝાન્ડર અને મોર્ગનના પ્રદાનો મહત્ત્વનાં છે. એલેક્ઝાન્ડરનું દૃષ્ટિબિંદુ અર્ધ-પ્રાકૃતિક છે; જ્યારે મોર્ગનનું દૃષ્ટિબિંદુ આદર્શવાદી છે. ૧૨

એલેક્ઝાન્ડરનું મંતવ્ય : 'જર્મસી'એ સત્તા વિશે, સ્થળથી બિન્ન એવા શુદ્ધ સમયનો અને તેના સતત વહનનો, ખ્યાલ લીધો છે. જ્યારે એલેક્ઝાન્ડરે સમયને સ્થળમય બનાવ્યો છે. તેના અને સ્થળ સમયમાં પ્રવેશે

છે તેથી સાચુ સાતત્ય રહે છે અને સમય સ્થગના પ્રવેગે છે તેથી વિવિધતા ઉત્પન્ન થાય છે એલેક્ઝાન્ડર, ઉત્ક્રાંતિની સમજૂતીની શરૂઆત અસ્પષ્ટ અને સમરૂપ સ્વરૂપના સ્થગ-કાળ કે ગતિના ખ્યાલથી કરે છે વળી તેઓ સ્થગ-કાળને વિશ્વની બધી વસ્તુઓની ઉત્પત્તિના મૂળ તરીકે ગણે છે અને તેમાંથી ઈશ્વરના ઉદ્ભવની શક્યતા પણ દર્શાવે છે તેઓ કહે છે કે સૌ પહેલાં સ્થગ ઉપર સમયની ક્રિયાને કારણે ગતિ ઉત્પન્ન થઈ આ મર્યાદિત ગતિઓના જૂથોની રચનાને પરિણામે ભૌતિકતત્વ કે ભૌનિકતત્વ પહેલાંના ઠોણ તરની, તેના પ્રાથમિક ગુણો સાથે ઉત્પત્તિ થઈ આ પ્રાથમિક ગુણોમાંથી રંગ અવાજ, ઠંડી, ગરમી જેવા ગૌણ ગુણો ઉદ્ભવ્યાં પ્રાથમિક અને ગૌણ ગુણો ધરાવતા ભૌતિકતત્વની ગતિની ભિન્નતા અને જટિલતાને કારણે પ્રાણુનો ઉદ્ભવ અને જીવ ત એકમની ઉચ્ચ કક્ષાની જગિનામાંથી માનસનો ઉદભવ થયો છે અનેકજા ૨ માનસની શક્તિએ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાની પૃથ્વીહિતિ, ગણતા નથી માણસ ઉચ્ચ વિકાસ દ્વારા નૈતિક વ્યવિત્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેથી માનસમાંથી દેવનો ઉદ્ભવ થાય છે આ દેવમાંથી દેવના દેવનો ઉદ્ભવ થાય છે અને એકમ આત્મા કરે છે આમ એલેક્ઝાન્ડરના મતે સ્થગ-કાળ સમગ્ર વિશ્વની ઉત્પત્તિનું મૂળભૂત વસ્તુ છે એલેક્ઝાન્ડરનું આત્મ દર્શનિદુ ટ્રેનળ પ્રકૃતિવાદી દર્શનિદુથી ભિન્ન છે કારણ કે, તમકાઓના ઉદ્ભવમાં તે પ્રેરણાને સ્વીકારે છે અને દરક બીજા તબક્કાના નવા ગુણને વિસ્તૃત અર્થમાં દવ કહે છે આથી તેમના નવ્યોત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંતમાં અસ્પષ્ટ અને ભૌતિક સ્વરૂપના સ્થગ-કાળ અને ઉત્ક્રાંતિની પ્રેરણા નેનો સમાવેશ થાય છે આ ભૌતિક સ્વરૂપની પ્રેરણા માનસિક કક્ષા પ્રાપ્ત કર્યા બાદ ચેતનમય અને હેતુનક્ષી બને છે

એલેક્ઝાન્ડરના ખ્યાલની અપૂર્ણતા : એનેકજાન્ડરનો ઉપરોક્ત સ્થગ-કાળ અંગેનો ખ્યાલ ઉત્ક્રાંતિની બધી કક્ષાઓ સમજાવી શકતો નથી સ્થગ-કાળની આંતરિક જટિલતાને કારણે ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ ગુણાત્મક રીતે ભિન્ન હોઈ શકે નહીં વળી અચેતનના ચેતના અગત્ય ન જ હોય તો તેની અભિવ્યક્તિ થઈ શકે નહિ આથી વિશ્વની આદિ શક્તિ કેવળ અચેતન ગણવી એ યથાર્થ ન ગણાય એનેકજાન્ડરે ઉત્ક્રાંતિના પ્રેરક બળ તર્કકે અને ઉત્ક્રાંતિના ધ્યેય તરીકે ઈશ્વરનો ખ્યાલ બીધો છે પરંતુ સ્થગ-કાળ વસ્તુના જ એક ઉત્પાદન તરીકે ઈશ્વર આ કેમ અને શા માટે કરે છે તેની સમજૂતી મળતી નથી, આમ એનેકજાન્ડરના ખ્યાલ અનુસારનો બધ

સ્થળ-કાળ જ છે અને તેમનો અસ્થાયી હૃદય તાર્ત્વિક પ્રણ કે ધર્મનો ઈશ્વર બની શકે તેમ નથી. શ્રી અરવિંદ, ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાને આત્માની પ્રગતિશીલ આત્મ-અભિવ્યક્તિ કહે છે. આ અતિમ સિદ્ધાંત સચ્ચિદાનંદ છે. સ્થળ-કાળ તો સચ્ચિદાનંદના આત્મ-વિસ્તરણો છે; સત્ત્વ મૂળભૂત વસ્તુ નહીં. ૧ પ્રો આઈ-રટાઈન પણ દર્શાવે છે કે સ્થળ-કાળ પોતે મૂળભૂત વસ્તુ નથી, પરંતુ જેના ચોક્કસ સ્વરૂપ અંગે વિજ્ઞાન નક્કી કરી શકે તેમ નથી એવા કેઈ દ્રવ્ય કે અતિમ વસ્તુના સ્વરૂપો છે. ૧૩ ૧

આ ઉપરાંત એલેક્ઝાન્ડરના નવ્યોત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંત અનુસાર દરેક સંક્રાંતિના તમકકે પ્રકૃતિમાં આકર્ષિત અને સમૂળ પરિવર્તન ઘવાથી નવા તત્ત્વનો ઉદ્ભવ થાય છે. આમ ગૌડનરવ, પ્રાણ અને માનસ એક-બીજાથી નિન્ન અને તદ્દન નાશ છે પરંતુ આ અદ્વિતીય યુગ્મોના મૂળ નાગે એલેક્ઝાન્ડર કરી સમજૂતી આપતા નથી અને તેથી તે એક રહસ્ય જ રહે છે એલેક્ઝાન્ડરના ત્રિધાતની મુખ્ય નમ્નાઈ એ છે કે તે ભૌતિક દષ્ટિ-બિંદુ છે, આધ્યાત્મિક નહીં આમ તેમાં આધ્યાત્મિક પ્રેરકત્વનો અભાવ છે ૧૪

‘મોર્ગનનું’ મતલબ : ‘નવ્યોત્ક્રાંતિ’ એવો સૌ પહેલો શબ્દપ્રયોગ કરનાર મોર્ગન, પોતાના સિધ્ધાંતમાં, બર્ગસનો સર્જનાત્મક ઉત્ક્રાંતિનો સિદ્ધાંત અને હર્બિન-એન્સરના યાત્રિક સિધ્ધાંતનો સમન્વય કરવા પ્રયાસ કરે છે તેમના મતે ઉત્ક્રાંતિમાં મે પ્રકારના બળો ક્રિયાશીલ છે, એક સુષુપ્તને સ્પષ્ટ કરે છે; જ્યારે બીજી ઉત્ક્રાંતિના અમુક સંક્રાંતિકાળના તમકકે (દા. ત. પ્રાણ અને માનસના તમકકે) જેનું અવિધ્યકથન ન કરી શકાય તેવું ઉત્પન્ન કરે છે. આને તેઓ અનુક્રમે પરિણામનો સિધ્ધાંત અને નવ્યસર્જનનો સિદ્ધાંત કહે છે, મોર્ગનનું દષ્ટિબિંદુ પ્રકૃતિવાદી હોવા છતાં યત્રવાદી દષ્ટિબિંદુનું વિરોધી છે અને આદર્શવાદી યલણુ ધરાવે છે. તેઓ સત્તાને એક, અવિભાજિત મનો-ભૌતિક અખિલતા કે માનસ-પ્રાણ-ભૌતિકતત્ત્વની પદ્ધતિ ગણે છે ભૌતિકતત્ત્વમાથી પ્રાણ અને પ્રાણમાથી માનસના ઉદ્ભવમાં આપણે સત્તાની એક પરિચિતતામાથી બીજી પરિચિતતા પ્રતિ જઈએ છીએ અને તેથી આત્મ્ય જળવાનું રહે છે. ચેતનમય ન હોય તેવા કેવળ ભૌતિક બનાવો

તેઓ સ્વીકારતા નથી આ બંને પ્રકારના ગુણોમાં એક જ ઉત્ક્રાંતિ છે તેમ તેઓ કહે છે ^{૧૫} આમ માનસ-પ્રાણ-ભૌતિકતત્ત્વની પદ્ધતિમાં પ્રાણ સાથે ચેતના અને ભૌતિકતત્ત્વ સાથે પ્રાણ હંમેશાં સંકળાયેલ છે વળી તેમના મતે જે કાષ્ઠ અસ્તિત્વથી ધરાવે ^{૧૬} અને લાવણ્યમાં ઉદભવશે તે મધુ ઇશ્વરમાં રહેલું છે મોર્ગનના આ સમજૂતી સંતોષક્રદ નથી તેમાં ભૌતિકતત્ત્વ, પ્રાણ અને માનસના અસ્તિત્વને અને ભવિષ્યમાં ઉદભવવાની બાબતોને ઇશ્વરની અનતતામાં સમાવવામાં આવે છે પરંતુ, એકમાથી બીજામાં વિકાસનો માર્ગ, બંનેને સાકળતી કડી, કે તેની આવશ્યકતા અંગે પ્રાણ સમજૂતી મળતી નથી આથી તેમાં ઇશ્વરના નામે પ્રાણને ભૌતિકતત્ત્વ સાથે અને માનસને પ્રાણ સાથે કૃત્રિમ રીતે જોવામાં આવ્યા છે ^{૧૬} આથી જે નવા ગુણોનો, અમુક સંક્રાંતિના તમકકે ઉદભવ થાય છે તેનો તેના પહેલાના તમકકા સાથે આગિક સંબંધ રહેતો નથી એવેકજાન્ડર અને મોર્ગન બંનેના દૃષ્ટિબિંદુઓ આમ, અપૂર્ણ છે

ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાની ગતિને મોર્ગન પીરામીડ સાથે સરખાવે છે ભૌતિક તત્ત્વ ઉપર આધારિત તેની જૂમિકા વિસ્તૃત છે અને જેમ જેમ પ્રક્રિયા આગળ વધતી જાય છે તેમ તેમ વિસ્તાર સાકડો થતો જાય છે આમ ભૌતિકતત્ત્વ કરતા પ્રાણ અને પ્રાણ કરતાં માનસ એણે વિસ્તાર ધરાવે છે આની ટોચ 'દેવ' છે. વળી તેમના મતે ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા એકવાર ટોચે પહોંચે ત્યાં બંધ થઈ જતી નથી શ્રી અરવિંદ અનુમાન આ ટોચ અજ્ઞાનના સર્જનનો અંત છે અને અતિમાનસીય જ્ઞાનના સર્જનનો પ્રારંભ છે આમ બિર્જગામી, સર્જનના પીરામીડો ગ્યાયા કરે છે

મોર્ગનના મતવ્યવસ્થા ખામી : મોર્ગનના દૃષ્ટિબિંદુની ખામી એ છે કે તેમાં ઉત્ક્રાંતિના તળકાળોને કૃત્રિમ રીતે જોવામાં આવ્યા ^{૧૭} જ્યાં નવસર્જનની સમજૂતી તે રાસાયણિક પરિવર્તનના સંજ્ઞામાં આપે છે પરંતુ, ભૌતિકતત્ત્વના ક્ષેત્રમાં અચેતન પદાર્થોની પ્રક્રિયાનું ઝવતના ચેતનમય ક્ષેત્રમાં, અર્થાત્ ઉપયોગન થઈ શકે નહીં વળી આગ્નિક ઉદભવને સમાવવા માટે મોર્ગન 'ઇશ્વરની માર્ગદર્શક પદ્ધતિ'ને કાલ્પનૃત ગણે છે પરંતુ

^{૧૫} The Principles of Philosophy p 260

^{૧૬} Sri Aurobindo's Philosophy of Evolution p 121

આ પ્રવૃત્તિ એક બાલ બાલ ત મની ને એ રીતે ને આત્મિક અને અમૂલ્ય હાય તો જ તેની અમૂલ્યતા પૂર્ણ રીતે જુદાગમન ન થકે ૧૭ આ નાટે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનિદુ ૧ આરંભતા રહે ૬

ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા અગ શ્રી અરવિંદનુ દૃષ્ટિબિંદુ

અખિલ સત્તનુ સર્જન કાર્ય : ઉત્ક્રાંતિ અગેના સામાન્ય ખ્યાલ, પ્રક્રિયાની ઊર્ધ્વગમનની ગોપ્તરૂપી ગતિને જ સફામાં લે છે બધારે શ્રી અરવિંદ આત્માના અવતરણની પ્રાક્યાને ઉત્ક્રાંતિની પૂર્વશરત ગણે છે આમ આત્મતત્ત્વના ભૌતિકત્વ પ્રાણ અને માત્રામાં અવતરણને પરિણામે આ બધાનુ ઊર્ધ્વગમન થાય છે આમ ઉત્ક્રાંતિ એટલે ભૌતિકત્વમાથી પ્રાણ પ્રાણમાથી માનસ અને માનસમાથી અતિમાનસના તળકામાં જે હજી અનભિવ્યક્ત છે તેની વધુ તીવ્રતાએ પહોંચવા અભિવ્યક્ત સત્તની ચિત્-શક્તિનુ ઊર્ધ્વગમન જે બ્રહ્મામાં રહેલ સર્વની સત્તા સવનુ મૂળ સર્વને પ્રારભ, તથાસત્ ચિત્ અને આનંદનો અમાપ અને પારગામી એવે આ ત્રેવડો સિદ્ધાંત છે તે દૈવા સનુ જ અવરૂપ છે ચેતનાને બે પાસા છે ઉજ્જ્વળ અને અસરકારક આત્મ ભાનની સ્થિતિ અને શક્તિ તથા આત્મશક્તિની સ્થિતિ અને બળ આ પાસા દ્વારા સર્વોચ્ચ સત્ પાતાની સ્થાથી સ્થિતિ કે ક્રિયાશીલ ગતિની સ્થિતિમાં પોતાને ધારણ કરે છે પોતાના સર્જનાત્મક કાર્યમાં તે પોતાની સર્વશક્તિમાન આત્મચેતના દ્વારા જે બહુ સુપુષ્ટ છે કે અનભિવ્યક્ત છે તને જાણે છે વળી પોતાની સર્વશ આત્મશક્તિથી વિશ્વની યથયતાઓને તે ઉત્પન્ન કરે છે અને તનુ સચ્ચાન કરે છે આ અખિલ સત્તનુ સર્જનકાર્ય, અતિમનસના વચગાગાના સિદ્ધાંત દ્વારા થાય છે તમા આત્મ-સત્ અને આત્મ-જ્ઞાન દૈવી જ્ઞાન સાથે એકરૂપ છે અને તે જ્ઞાન સાથે દૈવી સકલ્પ પૂર્ણ સુમેગમાં છે એકતા અને વિવિધતાના મેનડા સિદ્ધાંત વચ્ચે સર્જન ગતિશીલ છે અને તેના ઉપર આવાગિત છે અનેક વિશ્વોનુ સત્ અને ભૂમિકા અનંત એકતા છે અતિમાનસ મૂળમૂળ એકતામાથી પરિણામરૂપ અનેકવિવિધતાઓ સર્જે છે અને અનેકવિવિધતાઓમાથી એકતા પ્રતિગત કરે છે આમ અતિમાનસ વિશ્વોન ઉત્પન્ન કરે છે સચ્ચાન કરે છે અને ધારણ કરે ૯

ઉત્ક્રાંતના તબક્કાઓ ઉત્ક્રાંતના નિમ્ન ગોળાર્ધના વિકાસના તબક્કાઓનો ઉલ્લેખ કરતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ ભૌતિકતત્ત્વ પ્રાણ અને માનસના તબક્કા અસાનની અમર હેઠળ છે કારણ કે, તેમા અનેકના અને વિભાજનની કિડામા, આત્મા પોતાના એકત્વને દેખીતી રીતે ભૂવી ગયો છે ઉચ્ચ સિદ્ધાંતની આ ત્રણે કક્ષાની અભિવ્યક્તિઓ દૈવી ચતુર્થક-સત્, ચિત્, આનંદ અને અતિમાનસ-ની શક્તિ હેઠગની શક્તિઓ છે. આમ માનમ અતિમાનસની ઉપશમિત છે અને તે વિભાજનના દૃષ્ટિમિદુથી નીગમતી હોવાને કારણે એકત્વને ભૂની જાય છે આમ છતાં જો તેને અતિમાનસનો પ્રકાશ મળે તો આ એકત્વ પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે આરી જ રીતે પ્રાણ સાંચ્યાનદની ક્રિયાશક્તિના પાસા હેઠળની શક્તિ છે માનમે ઉત્પન્ન કરેલ વિભાજનોના દૃષ્ટિમિદુએ તે સચેત ક્રિયાશક્તિની પ્રક્રિયા અને સ્વરૂપની રચના કરતી શક્તિ છે ભૌતિકતત્ત્વ સત્ના દ્રવ્યનુ સ્વરૂપ છે સચ્ચિદાનંદ જ્યારે પોતાનો ચેતના અને શક્તિને પાર્થિવ કાર્યમા પ્રયોજે છે ત્યારે તે આ ભૌતિકતત્ત્વનુ સ્વરૂપ બે છે

સત્તાના ઉપગ્રેહત ત્રણ પાસાં કે સત્તાની અભિવ્યક્તિઓ ઉપરાત શ્રી અરવિંદ ચોથુ પાસુ' દર્શાવે છે આ છે ત્રૈવિકિતક આત્મા તે માનસ, પ્રાણ અને શારીરિક કક્ષાઓએ અભિવ્યક્ત થાય છે આત્મા ખેવડી છે એક છે હિચ્છાત્મા જે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ અને તેના આનંદ માટે પ્રયાસો કરે છે; જ્યારે બીજા તે છે પૃથ્વ્ય એવો સાચો આત્મા કે ચેત્ય-પુરુષ અને તે મહદ્-અગ્ને કે રત્ન રીતે અગોચર રહે છે ને જ આત્મતત્ત્વના અનુભવનો સાચો ભંડાર છે આ ચતુર્થ સિદ્ધાંત અનંત આનંદના દૈવી સિદ્ધાંતનું પ્રસેપણ અને કાર્ત છે આ કાર્વ, વિશ્વમા આત્મ-વિકાસની શરતો હેઠળ, આપણી ચેતનાના વિકાસમાં થાય છે અસાન અને વિભાજનને કારણે સત્તાનો દૈવી જ્ઞાનદ પૃથ્વ્ય અને અનિચેતનામાં, વ્યક્તિથી અગોચર રહે છે વ્યક્તિએ ત્રૈવિકિતક ચેતનાના ત્રૈવિક અને પારમાત્મી કક્ષાના વિકાસ દ્વારા તેની પુનઃ પ્રાપ્તિ દગવી જોઈએ

વેના દૃષ્ટાઓએ અપરિમિતો કે સત્તાના સાત અને દોષવાર આદ, નવ કે દસ સુત્રો દર્શાવ્યા છે ઉત્ક્રાંતિનો ક્રમ સમ્બન્ધવર્તા શ્રી અરવિંદ સત્તાની આદ અભિવ્યક્તિઓ કે કક્ષાઓ દર્શાવે છે, આપણા સત્તને દૈવી સત્તાના

એક પ્રકારના પરાવર્તન ગણીને તેઓ અવતરણ અને ઉત્ક્રાંતિના તમસ્સ એ
દર્શાવે છે :

સત્	ભૌતિકતત્ત્વ
ચિત્	પ્રાણ
આનંદ	ચૈત્ય-પુરુષ (ચૈતિક આત્મા)
અનિમાનસ	માનસ

દૈવી સત્તા, દેવળ એવા સત્માથી ચિત્-શક્તિ અને આનંદની
ક્રિયા તથા અતિમાનસના સર્જનાત્મક માધ્યમ દ્વારા બ્રહ્માત્મા અવતરણ
કરે છે આપણે ભૌતિકતત્ત્વમાથી વિક્રમતા પ્રાણ જીવાત્મા, માનસ અને
અતિમાનસના પ્રકાશિત માધ્યમ દ્વારા દૈવી સત્તામાં ઊર્ધ્વગમન કરીએ છીએ ૧૮

ત્રેનડી પ્રક્રિયા : ઉત્ક્રાંતિની ઉપરોક્ત પ્રક્રિયાને શ્રી અરવિંદ ત્રેવડી પ્રક્રિયા
કહે છે આ છે : ક્ષેત્રનો નિસ્તાગ, ઊર્ધ્વગમન અને સ ગત્ત આ પ્રક્રિયામાં
ભૌતિક અચેતનમાથી આધ્યાત્મિક ચેતનામાં કે ભૌતિકતત્ત્વની ભૂમિકા ઉપર
આત્માની આત્મચ્ચનાનો વિકાસ થતો હોવાથી, તેમાં ભૌતિકતત્ત્વના સ્વરૂપોનો
વધુને વધુ સુક્ષ્મ વિકાસ અને વ્યવસ્થા થાય છે આથી દરેક ઉચ્ચ
તમસ્સાની અભિવ્યક્તિની પ્રક્રિયાને વધુ અવકાશ મળે તેની રીતે પ્રક્રિયાના
ક્ષેત્રનું વિસ્તરણ થાય છે બીજું, તેમાં નિમ્ન કક્ષામાથી ઉચ્ચ કક્ષામાં
ચેતનાનું ઊર્ધ્વગમન થાય છે, ત્રીજું, આ પ્રક્રિયા ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચે છે
ત્યારે નિમ્ન કક્ષાએને પોતાની સાથે લઈને તેનું રૂપાંતર કરે છે આથી
ઉર્ધ્વગમનના દરેક સોપાને માત્ર ઉચ્ચ સિદ્ધાંતની પ્રાપ્તિ જ નહીં પરંતુ
સાથે નિમ્ન કક્ષાનું ઉચ્ચ કક્ષાના સિદ્ધાંતમાં રૂપાંતર થાય છે આમ
ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાની આ ત્રીજી લાક્ષણિકતાને શ્રી અરવિંદ સગાનની ક્રિયા
કહે છે સગાની આ ક્રિયા ઉચ્ચ સિદ્ધાંતનું નિમ્ન કક્ષામાં અવતરણ
મુખ્યત્વે છે બીજી રીતે જોઈએ તો તે અવતરણ દ્વારા ઊર્ધ્વગમનની જ ક્રિયા
છે આમ જ્યારે માનસનો ઉદ્ભવ થાય છે ત્યારે તે માત્ર નવા સિદ્ધાંતનો
જ ઉદ્ભવ નથી તેમાં માનસ, પોતાનાથી નિમ્ન કક્ષામાં અવતરણ કરે છે
અને ભૌતિકતત્ત્વ તથા પ્રાણની કક્ષાએને જોડે લાવે છે અને રૂપાંતર કરે
છે આથી આ બંનેનું સ્વરૂપ માનસના ઉદ્ભવ પહેલાં હતું તેથી બિન

અને છે આ ત્રેનડી પ્રક્રિયાને અતે અસ્તનની જુમિ તુ પૂર્ણ ચેતનાની જુમિકામા અને અજ્ઞાનના કાર્યતુ જ્ઞાનના કાર્યમા મૂળામી પરિવર્તન થાય છે આતુ સ પૂર્ણ પર્વિર્તન અત્યાગે આપણા માટે જે અતિચેતના છે તમા થકય છે આપણી જ્ઞાન-અજ્ઞાનના મ્હામા આ પરિવર્તન અશત હોય છે દરક ઊર્ધ્વગમનના તમકા સાથે જૂના સ્વરૂપમા પરિવર્તન અને રૂપાનર થાય છે અને નવા ઉચ્ચ સિદ્ધાત હેળ આવે છે આમ અચેતન અશત ચેતનામા પર્વિર્તન પામે છે અને અજ્ઞાન વધુને વધુ જ્ઞાન અને સ્વામીત્વ માટે પ્રયાસ કરે છે ૧૯

સ ગર્ભનની પ્રક્રિયા : ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયામા નિમ્ન કક્ષાના ઉચ્ચ કક્ષામા સ ગર્ભનનો શ્રી અરવિન્દનો ખ્યાન અદ્વિતીય છે પાશ્ચાત્ય કે પૂર્વના દોઈ તરવજ્ઞાનની પદ્ધતિમાં ઉત્ક્રાંતિની આ લાક્ષણિકતાને, શ્રી અરવિન્દે આપ્યું છે તેવું, મદસ્ત્વ મળ્યું નથી. ઉત્ક્રાંતિ એ જોના સામાન્ય મતન્યમા નિમ્ન કક્ષામાથી ઉચ્ચ કક્ષામા ઊર્ધ્વગમનની પ્રક્રિયાને જ લક્ષમા લેવામાં આવી છે આના સરખામણી શ્રી મૈત્ર, પોતાના મૂળ સ્થાન સાથે સ પર્ક ન જળનતા અને આગેકૂચ કરના સૈન્ય સાથે કરે છે શ્રી અરવિન્દના સિદ્ધાંતમાં આ સ પર્ક અનૂટ રહે છે ૨૦

પ્રક્રિયાની પદ્ધતિ : અચેતનમા ઉત્ક્રાંતિ એ પ્રારબ્ધ છે, અજ્ઞાનમા ઉત્ક્રાંતિ એ મધ્ય છે અને જ્ઞાનના સાચી ચેતનામાં આત્મતત્ત્વની મુક્તિ અને જ્ઞાનમા ઉત્ક્રાંતિ એ અત છે ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાનો આ નિયમ અને પદ્ધતિ છે જેનો ઉદ્ભવ થવાનો છે તે સર્વના મૂળ તરીકે સૌ પહેલા અવતરણુજન્ય જુમિકા; આ જુમિકામા કે તેના ઉપર રહેન શક્તિઓની ઊર્ધ્વગામી ક્રમમા અભિવ્યક્તિ અને કાર્ય તથા સર્વોચ્ચ અભિવ્યક્તિના પ્રતિનિધિ તરીકે સર્વોચ્ચ શક્તિનો સર્વોચ્ચ ઉદ્ભવ—આ બધાં ઉત્ક્રાંતિ પામતા પ્રકૃતિના અવાસના આવશ્યક તમકાઓ છે ૨૧

૧૯ Ibid pp 626-627

૨૦ An Introduction To The philosophy of Sri Aurobindo
p 144

૨૧ L D p 627

વિકાસની પ્રક્રિયા : ઉત્કૃષ્ટિની પ્રક્રિયાનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તે, સત્તા કોઈ પ્રથમ સ્થાપિત એવા પાયાના સિદ્ધાંતનો વિકાસ હોવી જોઈએ. આ પાયાનો વિકાસ ભૌતિકતત્ત્વ છે અને તેથી જો પહેલાં ભૌતિકતત્ત્વમાં ઉત્કૃષ્ટિનો પ્રારંભ થાય છે. માનસ અને પ્રાણુ ભૌતિકતત્ત્વમાથી વિકસે છે. પ્રાણુ અને માનસને પોતાની પ્રક્રિયા માટે ભૌતિકતત્ત્વના દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવાનો હોવાથી અને પોતે ભૌતિક પ્રકૃતિના નિયમની અસર હેઠળ હોવાથી, પ્રાણુ અને માનસના કાર્યોની મર્યાદા બધાય છે. ભૌતિક-તત્ત્વના આ દ્રવ્યનું જો પહેલું રૂપાંતર ચેતન દ્રવ્યમાં અને ત્યારબાદ સચેત દ્રવ્યમાં થાય છે અને તેની જરૂરતા, અર્થિકશીલતા અને અનન્યતા એવાં ચેતનાની લાગણીની અને પ્રાણુની ગતિમાં રૂપાંતર કરવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. આમ છતાં તેનું પૂર્ણ રૂપાંતર કરવામાં તે સફળ થતાં નથી. આથી તેને સંપૂર્ણ ચેતન અને સંપૂર્ણ સચેત બનાવી શકતા નથી. આ કારણે ન્યારે ભૌતિકતત્ત્વમાથી સૌ પહેલો પ્રાણુનો વિકાસ થાય છે ત્યાર ન મૃત્યુને પાત્ર નહીં. આથી સૌ પ્રથમ માનસનો વિકાસ થાય છે ત્યારે તે ભૌતિકતત્ત્વ અને પ્રાણુથી મર્યાદિત હોય છે. આ દૃષ્ટિ-ન દર્શાવે છે કે માનસ અને પ્રાણુ અન્યેમાથી કોઈ સર્જનાત્મક ક્રિયાશક્તિ નથી. પરંતુ ભૌતિકતત્ત્વની જમ ઉત્કૃષ્ટિની પ્રક્રિયાના ક્રમિક અનુગામી અને વચગાળાના તબક્કાઓ છે. આમ ભૌતિકતત્ત્વ, પ્રાણુ કે માનસ કોઈ મૂળરૂપ સર્જનાત્મક શક્તિ ન હોવાથી એ સ્પષ્ટ છે કે, આ શક્તિ પ્રાણુ-ચેતના અને મનોમય ચેતનાથી ઉચ્ચ પ્રકારની ચેતના હોવી જોઈએ. માનસથી તે ઉચ્ચ હોવાને કારણે તે અતિમાનસીય ચિત્-શક્તિ હોવી જોઈએ. વળી તે ભૌતિક શક્તિ કરતા વધુ પ્રબળ હોવાથી આત્માની શક્તિ હોવી જોઈએ. ભૌતિક શક્તિ, પ્રાણુ શક્તિ કે માનસ શક્તિ ભૌતિક દ્રવ્યમાં સમૂળ રૂપાંતર કરી શકે નહીં. આનું રૂપાંતર આત્મતત્ત્વના પૂર્ણ ઉદ્ભવ દ્વારા જ થઈ શકે. અતિમાનસના તેની શક્તિ ભૌતિક તત્ત્વમાં અવતરણ કરે અને વિકસે ન્યારે આ શક્ય અને છે. ૨૨

ચેતનાની કક્ષાની ભિન્નતા . ભૌતિક તત્ત્વમાથી ચેતન અને માનસના વિકાસનો વિસ્તારનો અભ્યાસ ભૌતિક પાસાના દૃષ્ટિબદ્ધ થયો છે અને આત્મિક પાસાને અવગણવામાં આવ્યું છે. બાલ ઉત્કૃષ્ટિમાં અને

ન્યાં સામગ્રી સુપ્રાપ્ય છે તેવા ભૌતિક સ્વરૂપોના વિકાસના સાતત્યમાં પણ હજી કેટલીક કડીઓ ખૂટે છે પરંતુ શ્રી અરવિંદ સૂચવે છે કે જે આપણે માત્ર પૈશાનિક કે ભૌતિક પાસાને જ લક્ષમાં લેવાને બદલે આ પ્રશ્નને મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુએ જોઈએ તો જાણી શકે અનેક અભિવ્યક્તિઓના વિશ્વમાં જે હિન્નતા છે તે ચેતનાની મ્હાની હિન્નતા છે આના દૃષ્ટાંતો આપતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે ધાતુ અચેતનમાં સ્થિત હોવા છતાં તેમાં પ્રાણનું સૂચન કરતી પ્રાર્થક પ્રતિક્રિયાની શક્યતા રહેલી છે આમ છતાં વિશિષ્ટ રીતે તે ભૌતિકતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે વનસ્પતિ નિમ્ન ચેતનમાં સ્થિત છે અને ભૌતિકતત્ત્વ હંકળ હોવા છતાં અને નિમ્નમનસીય પ્રતિક્રિયાઓની તેમાં શક્યતા હોવા છતાં તે પ્રાણનું સ્વરૂપ છે તે માત્ર ભૌતતત્ત્વ નથી, તેમ માનસ પણ નથી | માનવી અને પ્રાણી બંને માનસિક રીતે સચેત છે પરંતુ પ્રાણી જૈવીય માનસ અને ઇન્દ્રિયજન્ય માનસમાં સ્થિત હોવાથી તેની મર્યાદા મદાર જર્ઝ શકતું નથી જ્યારે માનવીએ પોતાના ઇન્દ્રિયજન્ય માનસમાં બીજા ઉચ્ચ સિદ્ધાંતનો પ્રકાશ મેળવે છે અને તે અતિમાનસનું પ્રતિબિંબ અને અતિમાનસની નિમ્ન કક્ષા છે ૧ આમ સત્તા દરેક સ્વરૂપમાં વૈશ્વિક સતે પોતાની ચેતનાના કાર્યને વિહિન્ન સિદ્ધાંતોમાં સ્થાપ્યા છે આમ છતાં ઉત્તરોત્તર વધુ ઉચ્ચ સિદ્ધાંતની સ્થાપનામાં નિમ્ન કક્ષાને તરછોડવામાં આગતી નથી પરંતુ, રૂપાંતર દ્વારા તેને જીવે લાવવામાં આવે છે ૨૩

સદભાગ્યે

૧ Madhusudan Sri Aurobindo's Philosophy of Evolution (1966) Institute of Human studies, Hyderabad

૨ Bhattacharya The Principles of philosophy (1959) Calcutta University

३. Radhakrishnan (Ed.) : History of Philosophy : Eastern and western vol. II (1953) : Allen and Unwin.
४. C. E. M. Joad : Introduction to Modern philosophy (1953) : Oxford press.
५. Sri Aurobindo : The life Divine (1965) : India Library Society N.y.
६. Bergson : Creative Evolution (1944) : The Modern library, N.y.
७. Maitra : An Introduction to the Philosophy of Sri Aurobindo (1965) : Sri Aurobindo Ashram.

ઉત્ક્રાંતિ : શ્રી અરવિંદનું દંષ્ટિબિંદુ (ચાલુ)

અભિવ્યક્તિનાં સ્વરૂપો

૧. ભૌતિક તત્ત્વ

ભૌતિક તત્ત્વનું સ્વરૂપ અને અર્થાદ્યાઓ : શ્રી અરવિંદના મત અનુસાર ભૌતિક તત્ત્વનું સર્જન વૈધિકતક માનસે ક્યું નથી. કારણ કે તે પોતે વિશ્વ-સત્ત્વ પરિણામ છે. વિશ્વ આપણા માનસમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એવી આત્મનિષ્ઠ આદર્શવાદી માન્યતા મથાર્થ નથી. આનું કારણ એ છે કે માનસનો ઉદ્ભવ થયો એ પહેલાં ભૌતિક વિશ્વ અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું. માનસી પૃથ્વી ઉપરથી અદૃશ્ય ક્ષય તોયે. વિશ્વ તો આલ્સા જ ઠરવાનું છે. આ જ કારણે ભૌતિક તત્ત્વ વૈશ્વિક માનસનું પણ સર્જન હોઈ શકે નહિ. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે વિશ્વનું સર્જન ચિત્-શક્તિએ ક્યું હોવાથી અને આ શક્તિ એકમાત્ર સત્ હોવાથી તેનાં પરિણામો સચેત સત્તા સ્વરૂપો સિવાય બીજા હોઈ શકે નહીં. આથી દ્રવ્ય કે ભૌતિક તત્ત્વ આત્મતત્ત્વનું જ એક સ્વરૂપ છે. ભૌતિકતત્ત્વ સત્ત્વો જ આત્મ-વિસ્તાર છે અને વિશ્વમાં તે દ્રવ્ય કે ચેતનાના વિપુલના સ્વરૂપમાં અભિવ્યક્ત છે. આ આત્મ-વિસ્તારને, વૈશ્વિક માનસ અને પ્રાણ, પોતાનાં સર્જનાત્મક કાર્યમાં અણુમય વિભાજન અને સમૂહ દ્વારા રજૂ કરે છે તેને આપણે ભૌતિક તત્ત્વ કહીએ છીએ. તે સચેત આત્માની શક્તિનું સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપ માનસે આપ્યું છે અને પ્રાણે પ્રાપ્ત ક્યું છે, તે પોતાનામાં પોતાની સત્તા તરીકે ચેતનાને પોતાનાથી અગોચર રાખે છે. ભૌતિક તત્ત્વ તદ્દન જડ અને અર્થહીન બને લાગે પરંતુ તેમાં ચેતનાનો અગોચર અનુભવ અદૃષ્ટ રીતે રહેલો છે.^૧

ચેતન તત્ત્વ ભૌતિક તત્ત્વનો આત્મા છે અને ભૌતિક તત્ત્વ ચેતન તત્ત્વનું શરીર છે. આમ છતાં ભૌતિક તત્ત્વની કેટલીક મૂળભૂત વિશિષ્ટતાઓ અને

મર્્યાદાઓ છે : (૧) ભૌતિક તત્ત્વ અજ્ઞાનના સિદ્ધાંતનું શિખર છે. જેમ કોઈ કાર્યમાં આત્મ-નિમગ્ન થયેલ વ્યક્તિ તે સમય પૂરતી, પોતાને બૂલી જાય છે તેમ અહીં પોતાના કાર્યના સ્વરૂપમાં ચેતના પોતાને બૂલી જાય છે. (૨) ભૌતિક તત્ત્વ યાંત્રિક નિયમના પૂરેપૂરા બંધનમાં છે અને તેની અગાધ જડતામાંથી મુક્તિના બધા પ્રયાસોનો તે વિરોધ કરે છે. આનો અર્થ એ નથી કે ભૌતિક તત્ત્વ ખરેખર જડ છે. ને અનંત ગતિ. પાર પામી ન શકાય તેવી શક્તિ અને અમીમ દામ છે. પરંતુ આત્મતત્ત્વ મુક્ત પોતાનો સ્વામી, પોતાના કાર્યોથી અબદ અને નિયમોનો કર્તા છે; જ્યારે આ ભવ્ય ભૌતિક તત્ત્વ યાંત્રિક નિયમની સાંકળથી બંધાયેલ છે. (૩) ભૌતિક તત્ત્વ વિભાજન અને મથામણના સિદ્ધાંતની ટોચ છે. હકાકનમાં અવિભાજિત હોવા છતાં તેના કાર્યનો પાયો વિભાજન છે અને તેમાં જ તે રત રહે છે. એકતા પ્રાપ્ત કરવાની તેની બે પદ્ધતિઓ છે; કાતો એકબેનો સમૂહ એકઠો કરે છે કે કાતો સમ્મિલીકરણમાં એક એકબેનો બીજા એકમ દ્વારા નાશ કરે છે.

વિભાજનનો સિદ્ધાંત : એકતાની ઉપરોક્ત બન્ને પદ્ધતિઓ સનાતન વિભાજનોની જ કબૂલાત છે. વળી બન્ને પદ્ધતિઓ મૃત્યુ પર આધારત છે. એક છે સાધન તરીકે અને બીજી છે પ્રાણની શરત તરીકે. બન્ને વિશ્વ-સત્ત્વી શરત તરીકે વિભાજિત એકબેની એકબીજા સાથે જીવવાની સતત મથામણને સ્વીકૃત માન્યતા તરીકે લે છે. દરેક એકમ પોતાને, પોતાના સાહચર્યોને ટકાવી રાખવા અને નેની આડે આવતા કોઈપણ તત્ત્વને દૂર કઢવા મથામણ કરે છે. જ્યારે ચેતન સિદ્ધાંત અને માનસિક સિદ્ધાંત ભૌતિક તત્ત્વમાં અભિવ્યક્તિ પામે છે ત્યારે તેને પોતાને પ્રવૃત્તિ માટે આ ભૂમિકાની મર્યાદા સ્વીકારવી પડે છે આમ છતાં વિભાજનનો સિદ્ધાંત ભૌતિક તત્ત્વનો સિદ્ધાંત નથી; તે માનસનો સિદ્ધાંત છે ભૌતિક તત્ત્વનાં અજ્ઞાન, જડત્વ અને વિભાજનના સ્વરૂપમાં સત્તે નિરૂપવાના પ્રયાસોમા વિભાજન કરતું માનસ જ પોતાની આવી મર્યાદા ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ દ્રવ્યના ગાદ પડદામાં અગોચર રહેલ અમર અને અનંત આત્મા જ ભૌતિક તત્ત્વમાંથી પહેલાં પ્રાણ તરીકે અને પછી માનસ તરીકે અભિવ્યક્ત થતો હોવાથી, આ મર્યાદિત માનસના સ્વરૂપથી વધુ ઉચ્ચ એવું અતિમાનસીય સ્વરૂપ દાસલ થાય છે. ૨ આથી જ શ્રી અરવિંદ ભૌતિક તત્ત્વને સચ્ચિદાનંદનું સ્વરૂપ કહે છે.

દ્રવ્ય તથા શક્તિની સૂક્ષ્મતા : આમ જ્યાં આત્મતત્ત્વને બદલે સ્વરૂપ મુખ્ય બાજત છે તેવા વૈશ્વિક સંબંધની ભૂમિકા તરફ પ્રગતિ કરતા શુદ્ધ દ્રવ્યનો, આપણે જાણીએ છીએ તે, છેલ્લો તબક્કો ભૌતિક તત્ત્વ છે. વિકાસમા આ સ્વરૂપનો ભેદ, અલગતા અને વિભાજનનું શિરોબિંદુ છે. શ્રી અરવિંદ ભૌતિક તત્ત્વને વિભાજિતપણાનું સમીકરણ કહે છે. તેઓ, વધુમા દર્શાવે છે કે દ્રવ્યનો ક્રમ આત્મતત્ત્વ પ્રતિ બિંદુગમનનો હોય તો તમા ભૌતિક તત્ત્વની વિશિષ્ટતાઓ પ્રગતિશીલ રીતે ઓછી થવા જોઈએ અને તેનાથી વિરુદ્ધની વિશિષ્ટતાઓ પ્રગતિશીલ રીતે વૃદ્ધિ પામવી જોઈએ આથી આપણે શુદ્ધ આધ્યાત્મિક આત્મ-વિસ્તારના સમીકરણને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. બીજા શબ્દોમાં, આ પ્રગતિમા સ્વરૂપના બંધનો ઢીલા થવા જોઈએ અને દ્રવ્ય તથા શક્તિની વધુને વધુ સૂક્ષ્મતા અનંત ક્રિયાશીલતા હાસલ થવા જોઈએ. વળી તેમા અન્યોન્ય વધુ સમીકરણ વધુ સાત્ત્મીકરણની શક્તિ, આદાન-પ્રદાનની, રૂપાંતરની, પરિવર્તનની અને એકીકરણની શક્તિની વિશિષ્ટતાઓ અકિત થવી જોઈએ. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે સ્વરૂપના સાતત્યમાથી મુક્ત થવાથી આપણે સત્તાની અનંતતા પ્રતિ અભિમુખ થઈશું અને ભૌતિક તત્ત્વના સતત વિરોધ અને અલગતામાંથી મુક્ત થવાથી, આપણે આત્મતત્ત્વની અવિભાજિતતા, એકતા અને અનંતતાની સર્વોચ્ચ દૈવી શક્તિ પ્રતિ અભિમુખ થઈશું. સ્થૂળ દ્રવ્ય અને શુદ્ધ ચેતન તત્ત્વ સ્વરૂપ અને સર્વ તથા અજ્ઞાન અને જ્ઞાન એવા એ ધ્રુવો વચ્ચે અનંત કક્ષાની શક્યતાઓ છે. વળી ભૌતિક અભાડના સમીકરણમા પણ ભૌતિક તત્ત્વનો બિંદુગામી ક્રમ જોવા મળે છે. આમ ભૌતિક તત્ત્વની ધટ્ટતા ઓછી થતી જાય છે અને તે વધુને વધુ સૂક્ષ્મ બનતું જાય છે.^૩

૨. પ્રાણ

સર્વવ્યાપી, વૈશ્વિક અને અમર પ્રાણ : પ્રાણને શ્રી અરવિંદ, 'એક' એવી વૈશ્વિક શક્તિનું સ્વરૂપ અને શક્તિની વિધાયક અને નિયંધક ક્રિયાશીલતાની ગતિ કે પ્રવાહ કહે છે. સ્વરૂપોના સ્થાના કરતી, તેને સક્રિય કરતી અને તેના દ્રવ્યનું વિઘટન અને પુનર્નિર્માણની સતત પ્રક્રિયા દ્વારા

ટકાની રાખતી દેવી શક્તિની પ્રક્રિયાનું સ્વરૂપ, આ પ્રાણ છે. આ દર્શાવે છે કે જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેના વિરોધને આપણે સ્વાભાવિક કે સાહજિક રીતે સ્વીકારીએ છીએ તે આપણા માનસની ભૂલ છે. જીવનની પ્રક્રિયા સિવાય મૃત્યુની કોઈ વાસ્તવિકતા નથી ક્યુંવું વિધટન અને પુનર્નિર્માણ, સ્વરૂપની જાળવણી અને સ્વરૂપનું પરિવર્તન પ્રાણ કે જીવનની સતત પ્રક્રિયા છે, જ્યારે મૃત્યુ તો માત્ર રૌપિક અનુભવના પરિવર્તન અને રૂપાંતરની એવી પ્રાણની આવશ્યકતાનો હેતુ માર્ગ, ઝડપી વિધટન છે. શરીરના મૃત્યુમાં પ્રાણનો નાશ થતો નથી. તેમાં પ્રાણના એક સ્વરૂપના સાધનનો નાશ બીજા સ્વરૂપના સાધનના નિર્માણ માટે છે. વિશ્વમાં સ્વરૂપોની ગ્યતા, જાળવણી અને રિચટન કરતી દેવી શક્તિ, આ પ્રાણ છે.

આ જ પ્રાણ પૃથ્વીના સ્વરૂપમાં, વનસ્પતિના સ્વરૂપમાં અને પ્રાણીના સ્વરૂપમાં અભિવ્યક્ત છે. આમ અહીં સમજાવું મત ભૌતિક તત્વનું સ્વરૂપ લેતો વૈશ્વિક પ્રાણ છે શ્રી. જગદીશ્વરે જોડના સંશોધનોનો ઉદ્દેશ કરતા શ્રી અગ્નિદેવે કહે છે કે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમિત્રુ પણ વનસ્પતિમાં પ્રાણ હોવાનું સ્વીકારે છે આ ઉપરાંત ઉદ્દીપક મામેની પ્રતિક્રિયા વનસ્પતિમાં પ્રાણનું સૂચન કરે છે તેમ આવી પ્રતિક્રિયા ધાતુઓમાં પ્રાણની વિધિવાચી સ્થિતિ તથા જેને આપણે મૃત્યુ કહીએ છીએ તે નિર્ગેધવાચી સ્થિતિનું સૂચન કરે છે ધાતુમાં પ્રાણની નિશાનીઓ બંને તરફ પ્રાથમિક સ્થિતિમાં હોય પરંતુ તે અસ્તિત્વ તો ધરાવે છે જ આવી જ રીતે ધાતુના જેવી જડ જણાતી ભૌતિક બાબતો કે પૃથ્વીમાં પણ આ પ્રાણ પ્રાથમિક પ્રકારનું અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આમ પ્રાણ સર્વત્ર છે. અદૃષ્ટ હોય કે અભિવ્યક્ત હોય, વ્યવસ્થા હોય કે પ્રાથમિક હોય, અગોચર હોય કે વિકસિત હોય, પરંતુ તે સર્વવ્યાપી, વૈશ્વિક અને અમર છે. માત્ર તેના સ્વરૂપો અને વ્યવસ્થાઓ ભિન્ન છે. આ કારણે વનસ્પતિ, પ્રાણી અને માનવીમાં ગહેલ પ્રાણ વચ્ચે મૂળભૂત કોષ ભિન્નતા નથી આ બધામાં આપણને જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધિ, પોષણ, ક્ષણદૃષ્ટતા, વૈધ્યત્વ, નિદ્રા જાગૃતિ અને જીવનક્રિયાની કાર્યશક્તિ અને નિષ્ક્રિયતા તથા બાહ્યવસ્થામાંથી પુખ્તાવસ્થા પ્રતિ ગતિ અને ઉદ્દીપક પ્રતિ પ્રતિક્રિયા એ સરખી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ શક્તિ મૂળભૂત રીતે વેદાન્ને કહેલી ચિત્-તત્ત્વ કે ચિત્-શક્તિ છે તે જન્મપ્રતિભા

સ્નાયુજન્ય ક્રિયાશક્તિ તરીકે, નિમ્નમાનસિક સંવેદનથી સભર છે પ્રાથમિક એવા પ્રાણીના ગ્રન્થોમાં તે ઈન્દ્રિય અને ઇન્દ્રિય-સંકલ્પ તરીકે છે અને વિકસતા પ્રાણીમાં, તે આત્મસંજ્ઞાન સમજ અને બળ તરીકે છે આ સર્વથી ઉપર માનવીમાં, તે મનોમય સંકલ્પ અને જ્ઞાન તરીકે છે

આમ પ્રાણુ વૈશ્વિક શક્તિને ક્રમ છે અને તેમાં અચેતનમાંથી ચેતનામાં પરિવર્તનની વ્યવસ્થા થાય છે તે વૈશ્વિક શક્તિનું ભૌતિક તત્ત્વમાં સુપુષ્ટ એવું મધ્યસ્થી બળ છે તે પોતાની શક્તિથી નિમ્નમાનસના સ્વરૂપમાં અલિપ્યકત યદને, માનમના ઉદ્ભવમાં, પોતાની ક્રિયાશીલતાની પૂર્ણ શક્તિમાં પ્રવેશે છે^૫ આમ મનોમય શક્તિ, પ્રાણુ શક્તિ અને ભૌતિક શક્તિ એક જ વૈશ્વિક શક્તિની વિવિધ પ્રક્રિયાઓ છે^૬

પ્રાણુની પ્રક્રિયાના તબક્કા : અણુથી માંડીને માનવી સુધી સર્વમાં પ્રાણુની અલિપ્યકિત મૂળભૂત રીતે એકસરખી છે તે ખરેખર ચિત્-શક્તિની વૈશ્વિક ક્રિયા છે અને ભૌતિક તત્ત્વમાં અને ભૌતિકત્વ ઉપર નિમ્નચેતનાની કક્ષાએ કાર્ય કરે છે આ પ્રક્રિયા જ સ્વરૂપો કે શરીરોનું સર્જન કરે છે પોરે છે, નાશ કરે છે અને પુનઃસર્જન કરે છે આ પ્રક્રિયાના ત્રણ તબક્કા છે ભૌતિક પ્રાણુ, જૈવીય પ્રાણુ અને મનોમય પ્રાણુ તે અનુક્રમે નિમ્નચેતન, સચેતન અને સ્વચેતન છે સૌથી નિમ્ન તબક્કામાં તેના સ્પષ્ટનો હજી ભૌતિક તત્ત્વની નિહામાં રહેના છે અને તે નિમ્નચેતન હોવાથી સંપૂર્ણ રીતે યાત્રિક જણાય છે તે મધ્યના તબક્કામાં પ્રતિક્રિયા કરવાને સમર્થ બને છે અને નિમ્નમાનસની કક્ષાએ હોવા ખતાં આપણે જોતે ચેતના કડીએ છીએ તેની સરહદે આવેલ છે સૌથી ઉચ્ચ તબક્કામાં માનસિક રીતે પ્રત્યક્ષીકરણ કરી શકાય તેવા સંવેદનના સ્વરૂપમાં આ પ્રાણુની પ્રક્રિયા સચેત મનોમયતા વિકસાવે છે આ પરિવર્તનમાં તે ઇન્દ્રિયજન્ય માનસ અને ભુધિની ભૂમિકા બને છે ઉપરોક્ત તબક્કામાંથી મધ્યના તબક્કામાં, આપણને ભૌતિક તત્ત્વ અને માનસથી પ્રાણુ ભિન્ન હોય તેમ લાગે છે પરંતુ, આ બધા તબક્કામાં તે સમાન જ છે અને માનસ તથા ભૌતિક તત્ત્વ

^૫ Ibid p 171

^૬ Ibid p 167

વચ્ચેની કડી છે. આ બંને વચ્ચે તે મધ્યસ્થી હોવાથી બંને વચ્ચેના વ્યવહારને તે સાંકળે છે અને ધારણ કરે છે ૭

પ્રાણુના વિકાસની સ્થિતિઓ : શ્રી અરવિદ ઉત્ક્રાંતિમા પ્રાણુના વિકાસની ત્રણ સ્થિતિઓની વિગત આપતા કહે છે કે સૌ પ્રથમ તેના પ્રારંભિક સ્વરૂપમા પ્રાણુ, વિલાશીત અને નિમ્નચેતન મકલ્પ છે. આ સમયે સ્વરૂપ સ્વરૂપમા ન હોતા, ભૌતિક શરીરની મૂક પ્રેરણા છે, અને તે સ્વરૂપ તથા સંયોગો વચ્ચેની આતરક્રિયાનુ સચાનન કરતા યાત્રિક બળોના કાબૂ હેઠળ છે તેના અતિમ સ્વરૂપમા પ્રાણુ નૂતન સમતુલા પ્રાપ્ત કરે છે અને પ્રાણુ જેમ જેમ સચેત માનસ પ્રતિ વિકાસ પામતો જાય છે. તેમ તેમ આ સમતુલામા વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેના મધ્યમા સ્વરૂપમા પ્રાણુ મૃત્યુ, પરસ્પરનો નાશ, બૂખ, તરસ, સચેત ઈચ્છા, મર્યાદિત અનકાશ અને કાર્યશક્તિની મર્યાદાનાં લાનમા તથા વિચાર કરવાની અને જીતીને પોતાનુ બનાવવાની મયામણમા વ્યક્ત થાય છે. ડાર્વિને સૌ પહેલા ઉત્ક્રાંતિની જે પરિસ્થિતિ સમજાવી છે તેની ભૂમિકા આ ત્રણ સ્વરૂપો છે | શ્રી અરવિદ કહે છે કે જિજીવિષા માત્ર જીવના માટેના જ પ્રયાસો નથી, તે પ્રાપ્ત કરવાના અને પૂર્ણ થવાના પણ પ્રયાસો છે ડાર્વિને આપેલો 'ચોક્કસતમની જીવિતા'નો સિદ્ધાંત એ સત્યનુ કથન કરે છે કે વધુને વધુ પૂર્ણતા દ્વારા જ સતત, યથાથી અને દીર્ઘકાળ પર્્યંત ટકી શકાય છે આમ જનાં ડાર્વિનની ભૂલ, જીવનની આક્રમક પ્રવૃત્તિ અને વ્યક્તિના જીવીય સ્વાર્થને જ મહત્ત્વ આપવામા, રહેલી છે દકીકનમા આ તો પ્રાણુને એક પાસું છે જ્યારે પ્રાણુ માનસ પ્રતિ ઊર્ધ્વગમન કરે છે અને માનસ અતિ માનસ પ્રતિ વિકાસ પામે છે ત્યારે અદલાવ વ્યવસ્થા અને આક્રમકતાની વૃત્તિ ક્રમશઃ પ્રેમ, સહકાર અને પરસ્પર સહયમા રૂપાંતરિત થાય છે વળી આ બધાં ક્રમશઃ વધુને વધુ સસ્કારિત વૈશ્વિક અને આધ્યાત્મિક બને છે આ ઉપરાંત ડાર્વિનનો સિદ્ધાંત માનસિક અને અતિમાનસિક કક્ષાઓના દકીકતોને સમજાવી શકતો નથી પ્રાણુના ક્ષેત્રમા પણ તે મૃત્યુના, તૃષ્ણાના અને અશક્તિના મધ્યમ તમકાને જ લક્ષમા લે છે, પ્રાણુની ત્રીજી સ્થિતિ

દેખીતી રીતે પહેલીથી વિરોધી લાગે છે પરંતુ, હકીકતમાં તે પહેલી સ્થિતિની પરિપૂર્ણતા અને રૂપાંતર છે. ૮ /

પ્રાણના તત્ત્વક્રાંતિ : પ્રાણ અતિમ વિભાજન અને ભૌતિક તત્ત્વના જડ સ્વરૂપથી પ્રારંભ કરે છે. ભૌતિક સ્વરૂપની ભૂમિકા એવો અણુ, આ જડ વિભાજનનો નમૂનો છે. એક અણુ ખીન્ન અણુ સાથે હોવા છતાં ખીન્નથી અગવ રહે છે. અણુ કોઈપણ સામાન્ય બળ હેઠળ નાશ પામતું નથી કે તેનું વિઘટન થતું નથી. આમ તે ભૌતિક પ્રકારનો અલગ અલગ છે પ્રાણ ન્યારે ખીન્ન તત્ત્વક્રાંતિમાં પહેલે છે ત્યારે જૈવીય અલગની ભૌતિક ભૂમિકા વિધીન થાય છે આ તત્ત્વક્રાંતિ પ્રાણની જૈવીયતાનો તત્ત્વક્રાંતિ છે. અહીં અલગત્વને બદલે પ્રાણના તત્ત્વો સતત રીતે પરસ્પર સંમિશ્રિત, અલગબદલ અને એકરૂપ થાય છે. ત્રીજા તત્ત્વક્રાંતિમાં વ્યક્તિમત્તાની સચેત જાગૃત્તીની સાથે, ખૂબ વ્યક્તિઓ સાથે આદાનપ્રદાન અને એકરૂપતા માટેની દૃષ્ટિ અને આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવે છે. પ્રેમના સિદ્ધાંતની પ્રક્રિયા માટે આ આવશ્યકતા છે. આ માનસની અસરની વૃદ્ધિને કારણે, બને છે. આનું કારણ એ છે કે ભૌતિક તત્ત્વથી વિરુદ્ધ એવો માનસનો નિષ્પાત્ત આત્મત્યાગ, આત્મપરિપૂર્ણતા અને પ્રદાન દ્વારા સમૃદ્ધ થવાનો છે, એકખીજના નાશ દ્વારા જિજ્ઞાસા ટકાવવાનો નથી. આમ પ્રાણની આ સ્થિતિમાં આપણે અન્યોન્ય નાશથી જીવિત રહેવાની મથામણોમાંથી પ્રગતિશીલ રીતે બર્ધગમન કરીને અન્યોન્ય અનુકૂળન, આદાનપ્રદાન અને સંમિશ્રીકરણ દ્વારા જીવન ટકાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ

પ્રાણની મૂળ સ્થિતિની ખીજ કક્ષા નિમ્નચેતન સકલ્પ છે તે ખીજ સ્થિતિમાં ભૂખ અને તૃષ્ણા બને છે. આ ભૂખ અને તૃષ્ણા સચેત માનસનું પહેલું ખીજ છે. ત્રીજી સ્થિતિમાં તેનું રૂપાંતર અને પરિપૂર્ણતા, પ્રેમની વૃદ્ધિ દ્વારા, થાય છે, તેનો નાશ થતો નથી ભૌતિકજીવનમાં આપવાની ઇચ્છાને બદલે લેવાની તૃષ્ણા હોય છે જે કે માત્ર લેવાની જ તૃષ્ણાથી જીવન ટકી શકતું ન હોવાથી તેને આપવાની ફરજ પડે છે પરંતુ, આ કારણે તેને ફરજિયાત કરવું પડે છે, સ્વેચ્છાથી નહીં. પ્રાણ અને માનસના વિવિધ તત્ત્વક્રાંતિના વિકાસમાં જ્યારે પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે લેવા કરતાં દેવાનું મહત્ત્વ વધતું જાય છે. આનું કારણ એ છે કે પોતાની વધુ

મેળી સુદમતાને લીધે માનસને સામીકરણ કરવા માટે બીજાને નાચ કરવાની આગ્રહતા નથી. તે જેમ જેમ વધુ આપે છે તેમ તેમ તે વધુ મેળવે છે, અને વૃદ્ધિ પામે છે ૬ /

તત્ત્વજ્ઞાની વિશિષ્ટતા : આમ પ્રાણના વિકાસના પદેશા તત્ત્વજ્ઞાની વિશિષ્ટતા મુક અને અચેતન પ્રેરણા, બીજા તત્ત્વજ્ઞાન મૂળ તત્ત્વ તથા પ્રાપ્ત કરવાની આતુરતા અને મર્યાદિત કાર્યશક્તિ અને ત્રીજા તત્ત્વજ્ઞાની વિશિષ્ટતા મીઠાને પ્રાપ્ત કરવાની અને બીજામાં પોતે પ્રાપ્ત થાય તેવો પ્રયાસ કરે. પ્રેમ છે. ચોથા તત્ત્વજ્ઞાની તેની પૂર્ણતા મૂળ સંકલ્પની શુદ્ધ અને પૂર્ણ અભિવ્યક્તિમાં જોવા મળે છે. આમાં આત્માની દૈવી એકતા અતિ-માનનીય સત્ત્વી શ્રમિકા છે. પ્રાણની આ બધી કક્ષાઓ આપણે કાળજીપૂર્વક તપાસીએ તો જણાશે કે વસ્તુઓ ॥ ધૈર્યશક્તિ અને ધૈર્યિક આનંદ માટે યોગ્ય દરતા આત્માના તે કપો અને તત્ત્વજ્ઞાનો છે આમ પ્રાણનું ઉપરગમન ભૌતિક તત્ત્વના મુક પચાનમાંથી, મરદેહીઓ અને વિરોધોમાં યર્ષાને, આત્મ-તત્ત્વના પૂર્ણ પ્રમાણમાં નિર્ધારિત છે આનંદની શોધ એ પ્રાણનો મૂળભૂત જુસ્મો અને અર્થ છે આર્થી આનંદને શોધવો, તેને પ્રાપ્ત કરવો અને તેની પરિપૂર્ણતા કરવી એ તેનો મમત્ર હેતુ છે ૧૦

૩. આત્મા+ :

વિજ્ઞાના મર્ત્ક એવા દૈવી સત્તા ચતુર્વિધ સિદ્ધિઓ છે ચિત્ત, ચિત્ત-શક્તિ, આનંદ અને અતિમાનસ અતિમાનસ ભૌતિક બ્રહ્માંડમાં સર્વવ્યાપી હોવા છતાં અગોચર છે તે પોતાની અભિવ્યક્તિ માટે પોતાની નિમ્મકક્ષા એવા માનસનો ઉપયોગ કરે છે દૈવી ચિત્ત-શક્તિ ભૌતિક બ્રહ્માંડમાં સર્વ-વ્યાપી છે પરંતુ તે પણ અગોચર છે તે પોતાની અભિવ્યક્તિ, પોતાની નિમ્મકક્ષા એવા પ્રાણ કાગ કરે છે સમગ્ર-મત્ત પણ ભૌતિક બ્રહ્માંડમાં સર્વવ્યાપી હોવા છતાં અગોચર છે અને પ્રારબમાં પોતાની અભિવ્યક્તિ,

૯ Ibid pp 186-189

૧૦. Ibid pp 201-202

+ આ અંગેની વિગતવાર ચર્ચા આ પહેલાના પ્રકરણોમાં થયેલી હોવાથી અહીં માત્ર સક્ષિપ્ત નોંધ લીધી છે.

પોતાની નિમ્નકક્ષા એવા દ્રવ્ય કે જોતેક તત્ત્વ દ્વાગ કરે છે. આ જ રીતે દૈવી આનંદનો સિદ્ધાંત પણ બ્રહ્માડમ સર્વવ્યાપી અને અગોચર હોવો જોઈએ અને તે પોતાની નિમ્નકક્ષાના દોષ સ્વરૂપમાં અભિવ્યક્ત થતો હોવો જોઈએ. આ કદાને શ્રી અરવિંદ આત્માની કક્ષા કહે છે. આ સિદ્ધાંત પ્રાણ, માનસ કે શરીર નથી પરંતુ, તે આ બધાનું સત્ત્વ છે. આપણને જેમ બાહ્ય અને પૃથ્થક એવાં એવાં માનસ, પ્રાણ અને શરીર છે તેમ આપણે આત્મા પણ એવડો છે. એક છે બાહ્ય સ્તરનો ઇન્દ્રિયોત્તમા અને બીજો છે પૃથ્થક એવો ચૈત્ય-પુરુષ. આ ચૈત્ય-પુરુષની જગ્યાએ બાહ્ય અભિવ્યક્તિ થાય છે ત્યારે આપણે, તે માનવીને આત્મા છે તેમ કહીએ છીએ; જગ્યાએ બાહ્ય અભિવ્યક્તિનો અભાવ જણાય છે ત્યારે આપણે, તે માનવીને આત્મા નથી તેમ, કહીએ છીએ. જેમ આપણામાં રહેલ પૃથ્થક માનસ બ્રહ્માડમ માનસના વૈશ્વિક જ્ઞાન માટે તત્પર છે, જેમ પૃથ્થક પ્રાણ બ્રહ્માડમ પ્રાણની વૈશ્વિક શક્તિ માટે તત્પર છે અને જેમ આપણામાં રહેલ પૃથ્થક શરીર બ્રહ્માડમ ભૌતિક તત્ત્વની વૈશ્વિક શક્તિ રચના માટે તત્પર છે. તેમ આપણામાં રહેલ પૃથ્થક આત્મા બ્રહ્માડમ આત્માના વૈશ્વિક આનંદ માટે તત્પર છે.^{૧૧/}

૪. માનસ*

માનસ, તેના સત્ત્વમાં અવિભાજિત સમગ્રમાથી વસ્તુઓના સ્વરૂપોને કાપી કાઢતી, મર્યાદિત કરતી અને માપન કરતી ચેતના છે આ વસ્તુઓના સ્વરૂપોને, તે જાણે અવગ એકમ હોય, તેમ ગણે છે. જે ભાગે કે અ શો સ્પષ્ટ છે તેને પણ માનસ કૃત્રિમ રીતે, સમગ્રના પાસાં ગણવાને બદલે, સ્વતંત્ર જામતો ગણે છે. વળી આ ભાગે વસ્તુ પોતે નથી તેમ ગણવા છતાં તેની સાથેના વ્યવહારમાં તેને વસ્તુ પોતે છે તેમ ગણે છે જે તે આમ ન કરે તો પોતાની વિશિષ્ટ પ્રગતિ રોકાઈ તેને હાની શકે નહીં માનસના આવી વિશિષ્ટતા તેની પ્રત્યક્ષ-રચના, પ્રત્યક્ષાગ્રણ, સંવેદન કે સર્જનાત્મક વિચારણાના વ્યવહારની ક્રિયાશક્તિ ઉપર મર્યાદા રાખે છે. તે જાણે સમૂહમાંથી કે પૂર્વભૂમિકામાંથી જડ રીતે કાંપી કાઢેલ હોય તે રીતે

૧૧ Ibid pp 202-204

* આ અંગેની વિગતવાર ચર્ચા આ પાપનાના પ્રકરણોમાં થયેલી હોવાથી અત્રે માત્ર સંક્ષિપ્ત નોંધ લીધી છે

વસ્તુઓના ખ્યાલો બાધે છે, પ્રત્યક્ષીકરણ કરે છે અને સમજે છે. વળી સર્જન માટે તેને પ્રાપ્ત એવી વસ્તુઓને તે મધ્યાથી એકમે તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. આમ તેનું કાર્ય વધુ મોટી સમગ્રતાના ભાગે તરીકે નાના સમજોને લેવાનું અને આ સમજોનું અમુક દેનુઓ માટે ભાગેમાં વિભાજન કરી પુનઃ સમગ્ર તરીકે લેવાનું છે. માનસ વિભાજન. શુણ્ણકાર, સરવાળા કે બાદબાકી કરે પણ તે ગણિતના મર્યાદામાથી બહાર નીકળી શકે નહીં. જો તે આ મર્યાદા ઓળંગે અને સાચા સમગ્રને લેવા પ્રશિય કરે તો તે અનન્યતા તત્ત્વમાં પોતાને શુભાવી જોમે છે. આથી નો તે પોતાની દૃઢ ભૂમિકામાથી અનંતના જાંડાણમાં સરી પડે છે અને ત્યાં પ્રત્યક્ષીકરણ, પ્રત્યય રચના કરી શકતું નથી કે જાણી શકતું નથી. કેટલીકવાર માનમે અનંતને પ્રાપ્ત ક્યું હોય તેનું ભાગે છે પરંતુ, તે સ્વરૂપવિહીન નિશાળ સત્ હોય છે; સાચું સ્થળવિહીન અનંત સત્ નહીં. માનસને અનંતની પ્રાપ્તિ તો અતિમાનસીય રતરે બિધ્વગમનમાં જ થાય. માનસનાં સ્વભાવ અને સ્વધર્મ અનુસાર તે મર્યાદિતપણાનું સાધન છે. મૂળ ચેતનામાં અજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ નથી કારણ કે તેમાં અનંતને પારખ્યો હોય છે અને મર્યાદિતને તેનાથી જુદી અને સ્વતંત્ર સત્તા ગણવામાં આવતી નથી. આથી માનસ અતિમાનસનું અલગ કાર્ય નથી, તે તેની નિમ્નકક્ષાનું કાર્ય છે. માત્ર અતિમાનસ જ મુદ્દ છે અને વસ્તુઓના પરિવત્તનોમાં સ્વરૂપો અને સંજ ધોના અમુક વ્યવસ્થિત સાતત્યને જાળવે છે. જે હ મેશા અસ્થાયી છે તેને સ્થાયીત્વ આપીને માનસ તેનું અનુકરણ કરવા પ્રયાસ કરે છે. પોતાની ચેતના પાછળ અગોચર રહેલ સત્યોને માનમે પુનઃ શોધવાના છે.^{૧૨}

ત્રેવડ રૂપાંતર^{૧૩}

શ્રી અરવિંદ અનુસાર ઉત્ક્રાંતિ એટલે આણ્ણા ભૌતિક, ઈન્દ્રિય અને માનસિક એવા સમગ્ર પારિવં સત્ત્વ રૂપાંતર. આ રૂપાંતર અજ્ઞાનમાથી પૂર્ણ જ્ઞાનમાં રૂપાંતર છે પરંતુ, જ્યાં સુધી માનસ અને અતિમાનસ વચ્ચેનું અંતર પુરાય નહીં, આ જન્મે વચ્ચેના બધા માર્ગો ખુલ્લે નહીં અને બિધ્વ-ગમન તથા અવનળ્યતા માર્ગો ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી આ રૂપાંતર શક્ય

૧૨ Ibid pp 151-152

૧૩. Ibid Book II, Chapter XXV

નથી. આ કાર્ય, માત્ર ત્રેવણ ઉપાતન્થા જ થઈ શકે. સૌ પહેલા આત્મિક પરિવર્તન એટલે કે આપણા અત્યારના સ્વરૂપનું આત્માના સાધનના રૂપમાં પરિવર્તન થવું જોઈએ. ^૧બીજું, પ્રાણ અને શરીરના નિમ્નતમ ભાગોમાં અને આપણા નિમ્નચેતનાના અધકારમાં ઉચ્ચ પ્રકાશ, જ્ઞાન, બળ, શક્તિ, જ્ઞાનદ અને પવિત્રતાના અવતરણથી આધ્યાત્મિક પરિવર્તન થવું જોઈએ. ^૨ત્રીજું, ઉત્ક્રાંતિની ગતિના શિખર તરીકે અતિમાનસમાં જીર્ણિમન અને અતિમાનસની રૂપાંતર કરતી ચેતનાનું અવતરણ, આપણા સમગ્ર સત્માં અત્યંત કુદરતમાં થવું જોઈએ.

રૂપાંતરનું પ્રથમ સોપાન . આમ આ રૂપાંતરનું સૌ પહેલું સોપાન આત્મિક પરિવર્તન છે. આપણે વૈશ્વિક પ્રકૃતિમાં વ્યક્તિ તરીકે જેનાથી અસ્તિત્વ ધરાવીએ છીએ તે અગોચર ચૈત્ય-પુરુષના વિકાસથી આવું પરિવર્તન થાય છે. આપણા બીજા ભાગો પરિવર્તનશીલ અને નાશવંત છે, જ્યારે આપણો આ ભાગ કે ચૈત્ય પુરુષ અક્ષર અને અરિનારી છે. આ સ્થાથી આત્મા માનસ, પ્રાણ અને શરીરને પોતાના સાધનો તરીકે પ્રયોજે છે. આમ છતાં તેના કાર્યોથી તે અવિષ્કરે છે. આવા રૂપાંતર માટે આપણા અંતરાત્માને ઓગળ ગળતો પડેો દૂર કરવો આવશ્યક છે આથી તેના પ્રકાશ-પુજ આપણા બાહ્ય સ્તરના પ્રાણ, માનસ અને ભૌતિક તત્વ ઉપર પથરાશે આપણા ચૈત્ય-પુરુષના પૂર્ણ વિકાસથી આપણે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. આપણો ચૈત્ય-પુરુષ કે આપણું આત્મિક વ્યક્તિત્વ આપણામાં મિનર્વાની જેમ સંપૂર્ણ સર્જન સ્થિતિમાં જન્મતો નથી. ^{૧૪} તે ધીમે ધીમે વિકસે છે અને પ્રારંભનું તેનું સ્વરૂપ નબળું અને અસ્પષ્ટ હોય છે તેની સમિતો આધર, અજ્ઞાન અને અચેતનના વિરોધ સામે આપણી બાહ્ય સ્તરની ચેતના ઉપર પોતાને વ્યક્ત કરવામાં, આત્માની શક્તિ કેટલી સફળ થાય છે, તેના ઉપર ^{૧૫}વૈશ્વિક પ્રકૃતિમાં જેમ જેમ આત્માની વધુ અભિવ્યક્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ આપણા ચૈત્ય-પુરુષનો વિકાસ વધતો વધતો જાય છે. આથી પૃથ્વી આત્મા સાથેના વ્યવહાર વધે છે, અને બાહ્ય સ્તરના માનસ, પ્રાણ અને શરીર સાથેના વ્યવહારમાં સુધારો થાય છે. ^{૧૬} જ્યારે માનવી પોતાના આત્માને આગળ લાવવાની અને પોતાના પ્રાણ,

માનસ અને શરીર ઉપર તેનું આધિપત્ય ન્યાપવાની આવશ્યકતા અનુભવશે ત્યારે આ વિકાસ ઝડપી બનશે; અન્યથા આ વિકાસ અત્યંત ધીમે ગશે. આપણા સત્તા આત્મિક રૂપાંતરની આ આવશ્યક શરત છે ।

બીજું રૂપાંતર આમ છતાં આપણામાં રહેલ આત્માને બગૃત કરવાથી જ પાર્થિવ સત્ત્વ પૂર્ણ રૂપાંતર થતું નથી । જ્યાં સુધી આત્મ તત્વના ઉચ્ચ પ્રદેશોનું અવતરણ ન થાય ત્યાં સુધી આપણા ચૈત્ય-પુરુષનો વિકાસ માનસ, પ્રાણ અને શરીરના મર્યાદિત પ્રદેશો પૂરતો સીમિત રહેશે. આથી બાહ્ય સત્ત્વના માનસ, પ્રાણ અને ભૌતિક તત્ત્વની સાથે આત્માનો વિકાસ આત્મતત્વના ઉચ્ચતર પ્રકાશમાં થવો જોઈએ. આમ આધ્યાત્મિક ચેતના દ્વારા બીજું રૂપાંતર આવશ્યક છે । આપણા આંતરિક સત્, આત્મા કે દેવી તત્ત્વ પ્રતિ આ આત્મિક ગતિને, ઉચ્ચતર સત્, કે સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક કક્ષામાં, જીર્વગમન દ્વારા પૂર્ણ કરી જોઈએ પરંતુ ચેતનાના ઉચ્ચ પ્રદેશોનું અવતરણ ન થાય ત્યાં સુધી માત્ર જીર્વગમન દ્વારા પૂર્ણ રૂપાંતર થતું નથી આથી તો માત્ર ચિત્, શક્તિ અને આનંદની અસીમતાની ઝાંખી થાય છે, અને નિમ્નકક્ષાએ પાછા વળ્યા બાદ ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થાય છે આ કાયમી કે સ્થાયી રૂપાંતર નથી

ત્રીજું સ્થાયી રૂપાંતર (શ્રી અગ્નિ દેવે છે કે ત્રીજા અને સ્થાયી રૂપાંતર માટે ઉચ્ચ અત સ્ફૂરણા અને અધિમાનસીય એવી ઉચ્ચતર ચેતનાનું અવતરણ આવશ્યક છે આથી જ જીર્વગમનની અસરો સ્થાયી બનશે અને પરિણામે ભૌતિક તત્ત્વ, પ્રાણ અને માનસનું અત્યારે જે સ્વરૂપ છે તેથી તદ્દન ભિન્ન અને ઉચ્ચ સ્વરૂપ દર્શે આપણે પણ અત્યાર છીએ તેના કરતાં વધુ ઉદાત્ત અને વધુ શુદ્ધ બનીશું ।

આમ આ ત્રીજા અને અંતિમ રૂપાંતર દ્વારા આત્માનો અજ્ઞાનમારી પૂર્ણ અસરકારક એવા આત્મજ્ઞાનનો માર્ગ પૂરો થાય છે. આ છે અતિમાનસના અવતરણ દ્વારા રૂપાંતર જ્યારે ઉત્ક્રાંતિમય વિશ્વ-પ્રકૃતિ અવતરણની પ્રક્રિયા માટે સજ્જ થશે ત્યારે તેમાં ક્ષત્-ચિત્ કે સત્ય-ચેતનાનું અવતરણ થશે અને પરિણામે તેમાં અગોચર રીતે રહેલ અતિમાનસીય સત્ત્વની અભિવ્યક્તિ શક્ય બનાવશે પરંતુ આથી ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા ત્યાં અટકી જવાની નથી અહીંથી આ પ્રક્રિયા જ્ઞાનની કક્ષામાં ચાલું રહેશે અને જ્યાં સુધી સમ્યજ્ઞાન દનો

ત્રેવડો સિદ્ધાંત પોતે ઉદ્ભવ પામશે નહીં ત્યાં મુધી અટકશે નહીં-
શ્રી અરવિંદનો આ ત્રેવડા રૂપાંતરનો ખ્યાલ, તેમના ઉત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંતની
એક મૌલિક લાક્ષણિકતા છે કારણ કે, તેમાં ઉત્ક્રાંતિને અવતરણ અને
ઉર્ધ્વગમનની ગતિ ઉપરાંત આંતરિક સત્ પ્રતિ યતી પ્રગતિ તરીકે ગણવામાં
આવી છે.

વૈયક્તિક ઉત્ક્રાંતિ : શ્રી અરવિંદની, ઉપરોક્ત ત્રેવડા રૂપાંતરની
સમજૂતી બ્રહ્માંડની ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા સ્પષ્ટ કરે છે પરંતુ શ્રી અરવિંદ
ઉત્ક્રાંતિને વૈયક્તિક પણ ગણે છે. શિવનાં ત્રિનેત્ર સાથે ઉત્ક્રાંતિની ગતિને
સરખાવતાં શ્રી મૈત્ર કહે છે કે જેમ એક નેત્ર ઉપર, બીજું નીચે અને
ત્રીજું પોતાના અંતર પ્રતિ દષ્ટિ રાખે છે તેમ ઉત્ક્રાંતિની, અવતરણ અને
ઉર્ધ્વગમનની તથા ઉધ્વગમન અને સંગમનની એવી ગતિ ઉપરાંત, જેને
કઠોપનિપદમાં આપણા અંગુઠા જેવડો આત્મા કહ્યો છે તેના તરફની ગતિ
પણ થાય છે. આથી ઉત્ક્રાંતિ જેટલી બ્રહ્માંડમય છે તેટલી વૈયક્તિક પણ
છે.^{૧૫} આ અત્યંત મહત્વના સત્યની પિછાન, એ શ્રી અરવિંદના ઉત્ક્રાંતિના
ખ્યાલની મૌલિક લાક્ષણિકતા છે. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે વ્યક્તિ ઉર્ધ્વ-
ગમનમાં જેમ જેમ જાંચે આવે તેમ તેમ તેનું અમાપ મહત્વ વૃદ્ધિ પામે
છે. અભિન્ન અજ્ઞાનમાં વ્યક્તિમત્તા અને ચેતનાના અભાવથી પ્રારંભ થયેલ
વિશ્વમાં આ એક નોંધપાત્ર બીજા છે, જે વ્યક્તિ તરીકે આત્મા બ્રહ્માંડમય
સત્ ક્રમતા ઓછું સત્ ન હોય અને બે સનાન સત્ની શક્તિઓ હોય
તો જ તેના મહત્વનું માહાત્મ્ય છે.^{૧૬} આમ વ્યક્તિ ચેતનાની શરીરમાં
થતી પ્રક્રિયાની કોઈ આડપેદાશ નથી; તે સતત સત્તા છે અને અનંત
સત્નો અનંત અંશ કે શક્તિ છે. તેના માધ્યમ દ્વારા આત્મતત્ત્વ પોતાના
અભિવ્યક્તિ સ્પષ્ટ કરે છે. વૈયક્તિક પુરુષ સર્વોત્તમ આત્મા સાથે પોતાનાં
બ્રહ્માંડમય સંબંધોની રચના માટે શરીરને ધારણ કરે છે આમ વિશ્વમાં
પોતાની અભિવ્યક્તિનો તે પ્રારંભ કરે છે, અને તેના દ્વારા ઈશ્વર સાથે
એકતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રતિ આપણા સચેત સત્નો પ્રગતિશીલ વિકાસ શક્ય
બને છે. આ દાગ્દે જન્મ એ પુરુષમાં શારીરિક સીર ઉપરની અભિવ્યક્તિની
એક અવરણકતા છે પરંતુ વિશ્વમાં માનવી કે બીજા કોઈમાં તેનો જન્મ

૧૫. Ibid p. 46

૧૬. L D p. 673

કોઈ પૂર્વનૈયારીના ભૂતકાળ વિનાનો કે વધુ પરિપૂર્ણતાના ભવિષ્ય વિનાનો અલગ અકસ્માત નથી આથી શરીરમાં કોઈપણ વૈયક્તિક આત્માનો જન્મ તેના બીજા જન્મોમાં ચાલુ જ રહે છે અને તેની જ રીતે તેની પહેલાના બીજા જન્મો પણ હોય છે. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે જેમ બ્રહ્માંડની ઉત્ક્રાંતિમાં તેમ વૈયક્તિક ઉત્ક્રાંતિમાં પણ તાલબદ્ધતા છે બ્રહ્માંડમાં જેમ આત્મતત્ત્વનો પ્રગતિશીલ વિકાસ થાય છે તેમ વિલિન જન્મો દ્વારા વૈયક્તિક આત્માનો આવો પ્રગતિશીલ વિકાસ થાય છે^{૧૭} શ્રી અરવિંદ વ્યક્તિને ઉત્ક્રાંતિની ગતિની ચાવી કહે છે કારણ કે વ્યક્તિ જ તેમાં પોતાને શોધે છે અને સત્તા અંગે સચેત બને છે^{૧૮}

અતિમાનસમાં ઊર્ધ્વગમન

જેમ ભૌતિક તત્ત્વ અવતરણની છેલ્લી કક્ષા છે તેમ ઊર્ધ્વગમનની તે પહેલી કક્ષા છે. ભૌતિક સત્તા બીજી કક્ષાઓની રતિ ગ્રહણ કરે તે, તેમાંથી અભિવ્યક્તિ સાધવાને પણ શક્તિમાન છે આ જ કારણે ભૌતિક તત્ત્વમાંથી પ્રાણ અને માનસનો વિકાસ થયો છે અને અંતે તેમાંથી અતિમાનસ અને આધ્યાત્મિક સત્તાની વધુ ઉચ્ચ કક્ષાઓનો વિકાસ થયો^{૧૯}

સમૂળ પરિવર્તન અતિમાનસનું અવતરણ અને માનસનું અતિમાનસમાં ઊર્ધ્વગમન એ શારીરિક જૈવીય અને મન મય અથવા સમગ્ર પાર્થિવ ઉત્ક્રાંતિનો છેલ્લો તબક્કો છે આ અતિમાનસીય પરિવર્તન એવું સમૂળ પરિવર્તન છે કે આપણી મર્યાદિત ભાષા દ્વારા તેનું યોગ્ય વર્ણન આપી શકાય તેમ નથી. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે અતિમાનસીય ચેતના ઉત્ક્રાંતિની સમગ્ર પ્રક્રિયામાં ક્રિયાળીન છે અત્યારે આપણામાં તે લઘુ અને પ્રારંભિક સ્વરૂપમાં હોવા છતાં આપણામાં કાર્ય કરી રહેલ તત્ત્વોને તે સર્વોત્તમ વિકાસ છે અતિમાનસીય પ્રક્રિયામાં પરિવર્તનને શ્રી અરવિંદ, પ્રકૃતિમાંથી અતિ-પ્રકૃતિમાં વિકાસનો માર્ગ કહે છે મનસ પોતે પ્રકૃતિનું જ એક ઉત્પાદન હોવાને કારણે આ પરિવર્તનનું કાર્ય કરવા શક્તિમાન નથી અતિમાનસીય પરિવર્તન પહેલાના બધા તબક્કાઓ અજ્ઞાનના

^{૧૭} Ibid p 675

^{૧૮} Ibid p 930

^{૧૯} Ibid p 217

તબક્કાઓ છે, જ્યારે અતિમાનસીય પરિવર્તન જ્ઞાનનો તબક્કો છે, જ્યારે અતિમાનસનુ- સીધું અવતરણ થાય ત્યાં તેની માનસમાં અભિવ્યક્તિ શક્ય બને છે,

અહીં રૂપાંતરની ગતિ એ શક્ય છે કે અવતરણ વિના ઉત્ક્રાંતિની દૃષ્ટિ પ્રક્રિયાને પરિણામે આપણી પાથવ પ્રકૃતિ અતિચેતનાના ગાઢ સપકમાં આવવામાં સફળ થાય અને પૃથ્વરથ અધિમાનસની રચના થાય અને પરિણામે તક હારા નહિ પણ અતરૂરણાના સંગજલ્ય દ્વારા વિચારતા અને કાર્ય કરતી માનવીની એક અન્ય જાતિ ઉત્પન્ન થાય તેમ બને વળી ત્યારબાદ અધિમાનસીકરણ જેને પેને પાર અતિમાનસનો પ્રદેશ છે એવી સન્દેહો પામે આપણને લક્ષ્ય જન્ય એ પણ શક્ય છે પરંતુ વિશ્વ પ્રકૃતિની આ પ્રક્રિયા અચૂત ધીમી અને અચોક્કસ છે, અહીં એ પણ શક્ય છે કે આવી લાખી અને ઝટાલાભેવી પ્રક્રિયા પછી સિદ્ધ કર્યું હોય તે માત્ર અપૂર્ણ અથવા અન્ય માનસીકરણ જ હોય આથી અતિમાનસીય કક્ષાએ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાના ગર્ભગમનનો એકમાત્ર માર્ગ આપણી પાથિવ પ્રકૃતિમાં અતિમાનસનું અવતરણ જ છે પરંતુ આ માટે શ્રી અનિદ એ પ્રાથમિક શરતો પાળીશું તો આવશ્યકતા દર્શાવે છે, તેઓ પ્રહે છે કે ઉપરિ ચેતનાનું પ્રત્યક્ષ અને ગોચર અવતરણ આવશ્યક છે તેવી જ રીતે નિમ્નચેતનાના પૂર્ણ શરણાગતિ અને તેના કાર્યના અન્ય નિયમના સંકલ્પને અપૂર્ણ રીતે રૂઢ કરવાની પણ આવશ્યકતા રહે છે આ બંને શરતો પૂરી કરવામાં આવે તો આનુષંગિક સરખામણીમાં વધુ ઝાપી બને આથી ઉત્ક્રાંતિના દરકે મોપાને હજારો વર્ષના ગાળાના ધમા વિકાસની આવશ્યકતા રહેતી નથી ૨૦

આનો અર્થ એ નથી કે આપણે આપણા પ્રયત્નો માત્રથી જ અતિમાનસને અવતરણ કરવાનું ફરજ પાડી શકાએ તેનો અર્થ એ છે કે અતિમાનસીય પ્રકાશના સ્વાગત મટે આપણ હો. તૈયાર ન હોય તો અવતરણ થવા પછી પણ તે પોતાને પાછું ખેંચી લે તેવું બને છે આથી જ આપણા માનસ પ્રાણ અને શરીરની આ ક્રિયા પ્રકાશ સમક્ષ સપૂર્ણ શરણાગતિ આવશ્યક છે ત્રેવડા રૂપાંતરમાં દર્શાવેલ આપણા સત્ત્વ ક્રમશઃ

અંતરીકરણ અને આપણા સ્વરૂપનું આધ્યાત્મીકરણ અતિમાનસના અવતરણ માટેની પ્રાથમિક શરતો છે.

પુરુષ-પ્રકૃતિના સંમતિની આવશ્યકતા : અતિમાનસના અવતરણને પરિણામે વૈશ્વિક ચિત્-શક્તિના કાર્યમાં વ્યક્તિ સાચી રીતે સદબાગી બનશે અને પોતાની સંચાલન શક્તિનો વૈવશિકતક પુરુષ સ્વામી બનશે આ સાથે તે વૈશ્વિક શક્તિના કાર્યમાં અલ્પાક્રમ્ય આત્મનત્વનું સાધન, પ્રતિનિધિ અને સચેત સાથી બનશે. વૈશ્વિક શક્તિ તેના દ્વારા કાર્ય કરશે અને આ શક્તિ દ્વારા તે કાર્ય કરશે. અતઃસ્ફુર્ણાનું સત્ત્વ અને તેનો મુખેજ આ ભેદી ક્રિયાને એક જ કાર્યમાં સમાવશે.^{૨૧} પરંતુ આ ઉચ્ચ રિચિતિની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ છે અને લાંબો સમય માગી લે છે, કારણ કે આ પરિવર્તન માટે પુરુષની જ સંમતિ પર્વાપ્તિ નથી. તેમા પ્રકૃતિની સંમતિ અને ભાગીદારી પણ આવશ્યક છે. આથી પ્રકૃતિની શરણાગતિનું કાર્ય મુશ્કેલ હોવા છતાં તેના વિના અતિમાનમીય કક્ષાએ ઊર્ધ્વગમન અને રૂપાંતર શક્ય નથી. ઊર્ધ્વગમનના દરેક તબક્કે પ્રાકૃતિક માનવાની માનસ, પ્રાણ, વૃત્તિ, વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર્યની યાત્રિક ટેવો તથા માનસિક, ભૌતિક ભૌતિક જરૂરો તૃપ્તિ અને પુરાણી ક્રિયાઓ ૩૬ થયેલાં હોય છે તેને દૂર કરવાના રહે છે. આ કાર્ય મુશ્કેલ બને છે. કારણ કે આપણા આ અશો અચેતનના નિમ્ન કક્ષાના નિયમ તન્દની પ્રતિક્રિયા હોઈ દેવાનો વિરોધ કરે છે. જો આપણુ યોગ્ય આત્મીકરણ થયું હોય તો આ કાર્ય વધુ સરળ બને છે.^{૨૨}

માનસથી અતિમાનસના તબક્કા : માનસથી અતિમાનસમાં ઊર્ધ્વગમનના તબક્કાઓ દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ તબક્કાઓ કે કક્ષાઓ વચ્ચે પણ અનેક મોપાનો છે અને તેમની વચ્ચે સાતત્ય છે ઊર્ધ્વગમનની આ સીડાની ચાર મુખ્ય મોપાન છે અને તે દરેકને પોતાની પૃથ્વીતાની કક્ષા છે. શ્રી અરવિંદ તેને ચેતનાના ઊર્ધ્વગમનનો ક્રમ કહે છે. આ છે ઉચ્ચતર માનસ પ્રકાશમય માનસ, અંતઃસ્ફૂરણ, અધિમાનસ અને તેનાથી આગળ આત્મ-રૂપાંતરોની દારમાળા તથા તેની ટોચે અતિમાનમીય દૈવી જ્ઞાનની કક્ષા છે.^{૨૩}

૨૧. Ibid p. 822

૨૨. Ibid pp. 825-826

૨૩. Ibid p 823

ઉચ્ચતર માનસ પ્રકાશમય વિચારણા અને આત્મતત્ત્વની બૃહદ અપ્રજ્ઞા ધરાવતું માનસ છે. અહીં વિચારના વિચાર સાથે અને સત્યના સત્ય સાથેના સંબંધો, તર્ક દ્વારા સ્થાપવામાં આવતા નથી પરંતુ, એક જ દૃષ્ટિપાતમાં સત્યની સમગ્રતા નીગમવામાં આવે છે. અહીં લાગણી, સંકલ્પ અને કાય ઉચ્ચતર પ્રમાણના સ્પંદનો બને છે. ઉચ્ચતર માનસનું અવતરણ વધુ ઉચ્ચ શક્તિ એટલે કે પ્રકાશમય માનસના અવતરણની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. પ્રકાશમય માનસ મુખ્યત્વે વિચારણાને બદલે અંતઃદૃષ્ટિથી કાર્ય કરે છે. આથી તે મત્યની માત્ર પ્રતિમાને નહીં પણ સત્યને ગ્રહણ કરે છે. જેમ ઉચ્ચતર માનસ વિચારણાનું રૂપાંતર અને પરિપૂર્ણતા કરે છે તેમ પ્રકાશિત માનસ અંતઃદૃષ્ટિનું રૂપાંતર અને પરિપૂર્ણતા હાસલ કરે છે. તે હૃદયમાં આધ્યાત્મિક અંતઃદૃષ્ટિ અને તેની લાગણી અને આવેગમાં, આધ્યાત્મિક પ્રકાશ અને શક્તિનો સચ્ચા કરે છે. તેના રૂપાંતરનો પ્રકાશ શારીરિક માનસની મર્યાદા, જડતા, સંકુચિત વિચારશક્તિ અને શકાઓ દૂર કરે છે ૨૪ આ બંને તબક્કાઓની સંયુક્ત સંપૂર્ણતા ત્રીજી કક્ષાના સદર્શમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ છે અત સ્ફૂરિત માનસ. તે તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાન સાથે વધુ ગાઢ અને નજીક એવી એતનાની શક્તિ છે, તે તર્ક દ્વારા કાર્ય કરવાને બદલે અંત સ્ફૂરણ દ્વારા કાર્ય કરે છે. તે સત્યના શક્તિ અને પ્રકાશમાં પ્રાપ્ત અને શરીરની પુનઃચના કરે છે અને તેના જ્ઞાન અને અજ્ઞાનને અબળાણે છે ૨૫ અંતઃસ્ફૂરણના માનસ પછીનું મોપાન અધિમાનસ છે અને તેને શ્રી અગ્નિદ, ‘અજ્ઞાનમાં અતિમાનસનો પ્રતિનિધિ’ કહે છે. ૧ પોતાની પહેનાના ત્રણે મોપાનોને પોતાનામાં સાથે લઈને, તેનાં લાક્ષણિક કાર્યોને સર્વોચ્ચ અને વિરતૃત શક્તિએ, તે પલોચાડે છે આમ છતાં તેની પોતાની લાક્ષણિક કક્ષાને કારણે તે આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિની અતિમ શક્યતા મની શકે નહીં તે સર્વોચ્ચ શક્તિ હોવા છતાં નિમ્ન ગોળાર્ધની શક્તિ છે. તેની ભૂમિકા બ્રહ્માડમય એકનાની હોવા છતાં તેનું કાર્ય વિભાજન અને અન્યોન્ય ક્રિયાનું છે અને તે અનેકતાની ક્રિયાને આધારે છે માનસ, પ્રાણ અને લૌકિક તત્ત્વના સર્વોચ્ચ મૂળથી અનગતાના અંતરને અમુક હદ સુધી જ અધિમાનસ સાધી શકે છે પરંતુ તે માનસને તેનાથી પર લઈ

જઈ શકું નથી. આ દાર્ઘ અતિમાનસના અવતરણથી જ થ શકે રહ્યું
આમ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા ભૌતિક ગિયતિમાંથી આધ્યાત્મિક ગિયતિમાં ગતિ
કરે છે.

આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ

શ્રી અરવિંદ અનુમાન ભૌતિક તત્ત્વમાં ચેતનાનો વિકાસ એ આધ્યાત્મિક
ઉત્ક્રાંતિ છે. જ્યાં મુધી આત્મતત્ત્વ પોતાને પૂર્ણ રીતે અભિવ્યક્ત ન કરે
ત્યાં મુધી તે સતત ગતિમાન જ રહે છે આ છે પાર્થિવ સત્ત્વો ઈન્દ્રિય
અને સાધકે હેતુ ભૌતિકતત્ત્વમાં સમ્યક્દાનદના અવતરણથી ઉત્ક્રાંતિની
શુભ્રાત થાય છે અને તેથી તેમાંથી સત્, ચિત્ અને આનંદનો ઉદ્ભવ
ઉત્તરોત્તર વધુને વધુ ઉચ્ચ સ્વરૂપોમાં થાય છે.

ઉત્ક્રાંતિની બેવડી પ્રક્રિયા : સૌ પટેલાં ભૌતિક સ્વરૂપોમાં રહેલી
અને તદ્દન અચેતન જણાતી ચેતના જીવંત ભૌતિક તત્ત્વના રૂપમાં મનોમયતા
પ્રતિ આગળ વરે છે અને પ્રાણીની ચેતનામાં તેની અપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરે છે.
તેના પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં આ ચેતના, અર્ધ નિગ્નચેતન કે માત્ર સચેત વૃત્તિ
હોય છે અને ધીમે ધીમે તેના વિકાસ જીવંત ભૌતિક તત્ત્વના વધુ વ્યવસ્થિત
સ્વરૂપમાં થતાં, માનવીમાં શુદ્ધિની ટોચની દક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે અને તેનાથી
આગળ જાય છે. ઉત્ક્રાંતિમાં વિશ્વ-પ્રકૃતિના ભૌતિક તત્ત્વમાંથી માનસ અને
તેનાથી આગળના તત્ત્વજ્ઞાના કાર્યની બેવડી પ્રક્રિયા છે. એક છે દૃશ્યમાન
એવી બાહ્ય શારીરિક ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા અને તેનું તત્ત્વ જન્મ છે શરીરનું
દરેક વિદ્યસિત સ્વરૂપ પાતાની ચેતનાની શક્તિના વિકાસને અનુવશ દાસ
સાતત્યમાં ગપ્પે છે અને જળવે છે આ સાથે જ બીજી અદૃશ્ય એવી
આત્માની ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા પણ છે, અને ઉત્તરોત્તર બિર્વાગામી સ્વરૂપો
અને ચેતનાની કક્ષામાં પુનઃજન્મ તેનું તત્ત્વ છે. ૨૭

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુની અપૂર્ણતા : ઉત્ક્રાંતિ અંગેના વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ-
બિંદુની અરપણતા અને અધૂરાશ દર્શાવતાં શ્રી અરવિંદ જણાવે છે કે
વિજ્ઞાન જે દક્ષીકોને લક્ષમાં લે છે તે ભરોચાપાત્ર હોય તો તેના સામાન્યીકરણો

દૂક-જીવી નીવડશે. આમ પ્રાણીની ઉત્ક્રાંતિ વિશેનો ખ્યાલ વિજ્ઞાન
જેના ઉપર જાય છે તે અનુવંશ, અમુક જાત કે પ્રકારને અપરિવર્તનીય
રાખવા માટેનું તત્ત્વ છે તેને સતત અને પ્રગતિશીલ પરિવર્તનોના સાધન
તરીકે ગણી શકાય નહીં. તેનું વલણ વિકાસજન્ય હોવાને બદલે દૃઢિગત
છે. સર્વ દૃઢીકૃત એ દશવિ છે કે કાર્ન પ્રકાર પોતાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપની
મર્યાદામાં પરિવર્તન પામી શકે પરંતુ તેનાથી પર જઈ શકે નહીં. વળી
વિજ્ઞાને હજી સુધી એ સ્થાપિત નથી થયું કે એપ (Ape) પ્રકારના
વાનગની જાતિ માનવીમાં વિમાસ પામી છે. માનવી એપ-પ્રકાર સાથે સામ્ય
ધરાવે છે પરંતુ, તેની વિશિષ્ટતા એપ-પ્રાણીની નથી. વળી એ પણ સ્થાપિત
થયું નથી કે માનવીની નિમ્નકક્ષાની પ્રજાતિઓએ પોતાનામાંથી હિચ્ચ કક્ષાની
પ્રજાતિનો વિકાસ કર્યો છે. વિશ્વ-પ્રકૃતિની, ભૌતિક તત્ત્વથી પ્રાણ અને
પ્રાણથી માનવ પ્રતિ પ્રગતિ સ્પષ્ટ છે પરંતુ, હજી કંઈ એવી સાબિતી નથી
કે ભૌતિક તત્ત્વ પ્રાણમાં અને પ્રાણ-શક્તિ માનસ-શક્તિમાં વિકાસ પામી
છે. આથી આપનું જ કહી શકાય કે પ્રાણ ભૌતિક તત્ત્વમાં અને માનસ
જીવત ભૌતિક તત્ત્વમાં અભિવ્યક્ત થયેલા છે. અત્યારે પણ એવી કોઈ
પર્યાપ્ત સાબિતી નથી કે વનસ્પતિની કોઈ જાત, પ્રાણીમાં કે અચેતન
ભૌતિકતત્ત્વની કોઈ વ્યવસ્થા જીવત એકમમાં વિકાસ પામી છે, અભિવ્યક્ત
મર્યાદાને પરિણામે જે એ સામિત થાય કે અમુક રાસાયણિક કે બીજી
શરતો હેઠળ પ્રાણ ઉદ્ભવે છે તેથી એટલું જ સ્થાપિત થશે કે પ્રાણ
અમુક ભૌતિક સંયોગોમાં અભિવ્યક્ત થાય છે, અમુક રાસાયણિક સંયોગો
પ્રાણના બધારણના તરતો છે, એમ સ્થાપિત થતું નથી. ૨૮ }

સર્જનનાં સ્વરૂપો. આથી આ વિશેની પોતાની સમજૂતી આપતા
શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ નથી, વિવિધ કક્ષાઓ અને પ્રકારો, ભૌતિક
તત્ત્વમાં રહી જિત-શક્તિની અભિવ્યક્તિઓ છે. ભૌતિક તત્ત્વમાં જિત-
શક્તિની પ્રક્રિયા એટલે અમાપ શક્તિથી સભર અગણિત અણુઓનું સર્જન,
પ્રાણમાં અગણિત સ્વરૂપનું એવું વનસ્પતિ અને નિમ્નસ્તરના પ્રાણીઓનું
જીવન પ્રાણીઓમાં વિવિધ પ્રકારો અને એક પ્રકાર તથા બીજા પ્રકાર
વચ્ચેની કક્ષાઓ છે. આવા અનેક પ્રકારોની રચનાઓ, માનવી પણ, એક
પ્રકાર છે. અત્યાર સુધીના સર્જનના સ્વરૂપોમાં તે સૌથી વધુ સંકુલ છે,

અને ચેતનાની વસ્તુમાં સૌથી વધુ સમૃદ્ધ છે. તે પાર્થિવ સર્જનનો દિરંગમ છે પરંતુ, તેનાથી તે પર જતો નથી. ખીજની જેમ તેને પણ પોતાનાં નિયમ, મર્યાદા, સ્વભાવ અને સ્વધર્મ છે. આ મર્યાદામાં તે વિસ્તરે છે અને વિકાસ પામે છે પરંતુ, તેની જગત તે જતો નથી. તેને કોઈ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો પોતાના સત્તા નિયમની મર્યાદામાં પોતાના જ પ્રકારની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. પોતાના સ્વરૂપથી પર જવાનું, અગિમાનવી થવાનું અને દેવની કાર્યશક્તિઓ તથા સ્વરૂપ ધારણ કરવાનું તો પોતાના આત્મ-નિયમથી વિરુદ્ધનું, અન્યવધારું અને અશક્ય કાર્ય છે. આથી જ પાર્થિવ સર્જનમાં અતિમાનસીય સ્તુ વ્યક્ત થવાનું હોય તો તે નવીન અને સ્વતંત્ર અભિવ્યક્તિ હોવી જોઈએ. વળા જો સર્વોચ્ચ વિશ્વ-પ્રકૃતિની પ્રક્રિયાનો, સર્વોચ્ચ સર્જનનો હેતુ હોય તો આવી નવી કક્ષા, પ્રકાર કે જાત માનવીમાંથી વિકાસ પામે નહીં, કારણ કે તેથી તો જેમાં અતિમાનવની તૈયાર સામગ્રી છે તેવા માનવીઓની કોઈ પ્રજાતિ કે પ્રકાર ઉત્પન્ન થાય. પરંતુ આવી કોઈ જાત, પ્રકાર કે પ્રજાતિ નથી. આમ છતાં વિશ્વ-પ્રકૃતિના કોઈ ગૂઢ નિયમ દ્વારા માનવીનો અતિમાનસિક કક્ષાના વિકાસનો હેતુ હોય તો તે આ નવા પ્રકારની પહેલી ભૂમિકા તરીકે થોડા માનવીઓ દ્વારા દર્શી. ૨૯

ઉત્ક્રાંતિનો આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંત : શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે ઉત્ક્રાંતિનો આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંત સ્વરૂપ-વિકાસ અને ભૌતિક પ્રાણ-વિકાસના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત જેવો નથી. તે તેની આંતરિક સાધકતા ઉપર નિર્ભર છે. તે ભૌતિક ઉત્ક્રાંતિનાં વૈજ્ઞાનિક સમજૂતીને પોતાની સમજૂતીના એક તત્ત્વ તરીકે કે સમર્થન તરીકે સ્વીકારે છે. પરંતુ તેથી તેનું સમર્થન અનિવાર્ય છે તેવું નથી. આનું કારણ એ છે કે વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત માત્ર બાહ્ય અને દર્શ્યમાન તંત્ર અને પ્રક્રિયા, પ્રકૃતિની ક્રિયાની વિગત, ભૌતિક તત્ત્વમાં ભૌતિક વસ્તુઓનો તથા પ્રાણ અને માનસના વિકાસનો નિયમ લક્ષમાં લે છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે નવી શોધના સંદર્ભમાં પ્રક્રિયાની આવી વૈજ્ઞાનિક સમજૂતીમાં મોટો ફેરફાર કરવો પડે કે તેને સમૂળી ત્યજી દેવી પડે તેમ છે. એક ઓછા વિકસિત સ્વરૂપમાંથી ખીજ સ્વરૂપમાં વિકાસ, કુદરતની પસંદગી, જિજ્ઞાસા વગેરે સ્વીકાર્ય અને કેન બને પરંતુ ક્રમિક સર્જન અને તેમાં રહેલી યોજનાના વિકાસનું જ મુખ્ય મંદસ્ત છે. ઉત્ક્રાંતિમાં વધુ ઉચ્ચ કક્ષા નિમ્ન કક્ષાની

પદેનાં નહીં, પરંતુ પછી આવે છે એ પણ હકીકત છે. નિમ્ન કક્ષાની આવી અવના પુરાણન વિચારધારામાં પણ જોવા મળે છે. પુરાણ કથાઓનાં વર્ણનો તથા ઉપનિષદોમાં પણ, સમયમાં, માનવી કરતાં પ્રાણીનો અગ્રતાક્રમ દર્શાવેલો છે. તંત્ર સંપ્રદાય અનુસાર પતિત આત્મા વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના રૂપમાં અનેક જન્મો ભોગવીને પછી માનવકક્ષા પામે છે અને પોતાની રૂઝિત માટે તૈયાર રહે છે.^{૩૦}

માનવકક્ષાએ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા : શ્રી અરવિંદ અનુસાર માનવીમાં આધ્યાત્મિક આકાંક્ષા જન્મદત્ત છે. ભૌતિક તરવમાં વિકસિત વિચારણા ધરાવતા માનસની અભિવ્યક્તિ નહોતી. ઘર્ષ ત્યાં સુધી ઉત્ક્રાંતિની ક્રિયા વિશ્વ-પ્રકૃતિની યાંત્રિક પ્રક્રિયાની કે નિમ્નચેતનની અસર હેઠળ થતી હતી. આનું કારણ એ છે કે ઉત્ક્રાંતિનો પ્રારંભ અચેતનમાંથી થયો છે અને અગોચર ચેતના પૂરેપૂરી અભિવ્યક્ત થઈ ન હતી. માનવીમાં, નિમ્નચેતનને બદલે, સચેત ઉત્ક્રાંતિ શક્ય અને વ્યવહારુ બની છે. વળી માનવીમાં આધ્યાત્મિક અભીપ્સા, પ્રેરણા અને તેને માટેના સતત પ્રયાસો દર્શાવે છે કે વિશ્વ-પ્રકૃતિનો સંકલ્પ, વધુ ઉચ્ચ કક્ષાની અભિવ્યક્તિ અને પરિપૂર્ણતાના વધુ ઉચ્ચ માર્ગો સિદ્ધ કરવાનો છે. વળી ઉત્ક્રાંતિના પ્રારંભના તબક્કાઓમાં વિશ્વ-પ્રકૃતિનો સૌ પહેલો પ્રમત્ત સારીરિક વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન કરવાનો હતો કારણ કે, તેથી ચેતનામાં પરિવર્તન સાધી શકાય. શરીરમાં પરિવર્તન કરવા માટે રચાતી ચિત્-શક્તિની અપૂર્ણતાને લીધે આ અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી પરંતુ, માનવીમાં તે આનાથી વિપરીત ક્રમ શક્ય છે એટલું જ નહીં, પણ અનિવાર્ય છે. આનું કારણ એ છે કે નવા શારીરિક એકમ દ્વારા નહીં પણ પોતાની ચેતના અને તેના રૂપાંતર દ્વારા માનવી ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા અસરકારક બનાવે છે. અહીં એ નોંધવું આવશ્યક છે કે માનવીના માનસે નવા પ્રકારની વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓની ઉત્ક્રાંતિમાં, વિશ્વ-પ્રકૃતિને સહાય કરવાની શક્તિ દર્શાવી છે. પોતાની મનોમયતામાં જ્ઞાન અને શિસ્તના વિકાસ દ્વારા માનવીએ પરિવર્તનો કર્યા છે અને પોતાના સંયોગોનાં નવાં સ્વરૂપો ઉત્પન્ન કર્યા છે. પોતાની આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ

અને રૂપાતરમાં માનવી, વિશ્વ-પ્રકૃતિને મચેત રીતે સદાય દરે એ અશકય નથી હકીકતમાં માનવીમાં આવી ગ્રેગ્યુ રહેલી છે જ. ૩૧

આધ્યાત્મિક ગ્રેગ્યુનાં પાસાં ઉપરોક્ત તારણો વિશ્વની બાહ્ય ઘટનાઓના નિરીક્ષણથી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે પરંતુ બીજી અદૃશ્ય ઘટક છે પુનર્જન્મ અને તેને ધ્યાનમાં નેતુ આવશ્યક છે. પુનર્જન્મની પ્રક્રિયામાં આત્માની, ઉત્તરોત્તર એક દક્ષામાંથી બીજી દક્ષામાં, ઊર્ધ્વગામી પ્રગતિ થાય છે માનવીમાં વ્યક્તિત્વનો આત્મિક અંશ નિમ્ન દક્ષાના સર્જન કરતાં વધુ ઝડપથી વિકસે છે એવો સમય આવશે કે અગોચર આત્મતત્ત્વ અપેક્ષા અભિવ્યક્ત થઈને, વિશ્વપ્રકૃતિમાં પોતાના તત્ત્વનો સ્વામી બનશે. અત્યાર સુધી આધ્યાત્મિક ગ્રેગ્યુ મદદઅંશે પર્યોક્તના અનુસંધાનમાં હતી અને તે મનોમય વ્યક્તિના આત્મ-નિનોપન અને સંસારના આધ્યાત્મિક નકારનાં આત્મ નિક વનણુ ધરાવતી હતી પરંતુ શ્રી અરવિંદ અનુસાર આધ્યાત્મિક ગ્રેગ્યુનું આ એક પાસું છે જ્યારે તેનું બીજું ક્રિયાશીલ પાસું પણ છે, વિશ્વ પ્રકૃતિમાં પરિવર્તન અને આધ્યાત્મિક પ્રભુત્વ, પોતાના સત્ત્વની આધ્યાત્મિક પરિપૂર્ણતા, માનસ હાલ અને દેહનું પણ દૈવીકરણ કરવાની અભીપ્સા ભૌતિક-તત્ત્વમાં આપણા જન્મનું અગોચર સત્ય જો પૃથ્વી ઉપર આધ્યાત્મિક વિકાસ હોય અને જો તે મુજબત રીતે વિશ્વ-પ્રકૃતિમાં ચેતનાનો વિકાસ હોય તો માનવી, અત્યારે છે તે, ઉત્ક્રાંતિની છેલ્લી દક્ષા હોઈ શકે નહીં. આનું કારણ એ છે કે માનવી હજી આત્મનત્ત્વની અયત નપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ છે અને માનસ પોતે પણ એક અત્યંત મર્યાદિત સ્વરૂપ અને સાધન છે વળી માનસ ચેતનાની મધ્યવર્તી દક્ષા છે અને તેથી મનોમય વ્યક્તિની અત્યારનાં દક્ષા સ્થાયી નથી ૩૨

વિશ્વ-પ્રકૃતિના માર્ગો શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આધ્યાત્મિક વ્યક્તિની હિતકાંતના માર્ગની અત્યાર સુધીની સિદ્ધિને આપણે બંને બાજુથી તપાસવી જાઈએ (૧) વિશ્વ-પ્રકૃતિએ ઉપયોગમાં લીધેલા વિકાસના માર્ગો અને સાધનો, તથા (૨) માનવવ્યક્તિમાં તેણે સિદ્ધ કરેલા વારતવિક પરિણામો અત્યારના વિકાસના તેના પ્રયત્નોમાં વિશ્વ-પ્રકૃતિએ મુખ્યત્વે

ચાર માર્ગો લીધા છે : ધર્મ, રહસ્યવાદ, આધ્યાત્મિક વિચારણા અને આંતરિક આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર. આમાંના પહેલા ત્રણ અભિગમો છે : જ્યારે છેલ્લો, પ્રવેશનો નિર્ણાયક રાજમાર્ગ છે. આ બધાં બંને એકીસાથે કાર્યશીલ છે. આમાં તે કાર્મવાર વસોએ છે અંગે એકત્રીજન સાથે સંબંધિત, કાર્મવાર એકત્રીજના વિશદર્શન અને કાર્મવાર અસંગ રવ તંત્ર્યમાં રહ્યા છે. શ્રી. અરવિંદ દર્શાવે છે કે આવી વિવિધતા આવશ્યક હતી કારણ કે પોતાના સાચા માર્ગને શોધવામાં અને પૂર્ણજ્ઞાન પ્રતિ પ્રગતિકરવામાં વિશ્વ-પ્રકૃતિના ઉત્ક્રાંતિજન્ય કાર્યે આ બધા માર્ગોનો અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે. આ દરેક સાધન કે અભિગમ આપણા સમગ્ર રત્નમાં કોઈને કોઈ પાસાને અનુરૂપ છે. આથી તે વિશ્વ-પ્રકૃતિની ઉત્ક્રાંતિના સમગ્ર ખેડ માટે આવશ્યક છે.^{૩૩}

વિવિધતાનો સુમેળ : આધ્યાત્મિક માનવીની ઉત્ક્રાંતિમાં આવશ્યક રીતે અનેક તળકા હોવા જોઈએ અને દરેક તળકામાં ગેતના પ્રાણ, રવમાવ, વિચારો, ચારિત્ર્ય વગેરે સત્તાની શૈયકિતક રચનાની અનેકવિધતાઓ હોવાં જોઈએ. સૌથી છેલ્લી કે સર્વોચ્ચ અભિવ્યક્તિ, જેણે પોતાના આત્માને પ્રાપ્ત કર્યો છે તે, મુક્ત માનવીની છે. આ આધ્યાત્મિક પરિવર્તનની સૌથી વિશાળ રચના અને સિદ્ધિ આત્મા, માનસ, હૃદય અને કાર્યની સંપૂર્ણ મુક્તિ છે. સર્વોચ્ચ આત્મા એક છે પરંતુ તેના જીવાન્માઓ અનેક છે. આથી આધ્યાત્મિક આત્મસાક્ષાત્કાર અને આત્મ-આવિષ્કારના શુદ્ધ સાધાન્યમાં પણ મૂળભૂત એકતામાં અનેકવિધતાઓ હોઈ શકે છે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે એકત્વમાં વિવિધતા એ અભિવ્યક્તિનો નિયમ છે. અનિમાનસીય એકીકરણ અને સમન્વય દ્વારા આ બધી વિવિધતાઓનો સુમેળ થાય છે. આ વિવિધતાઓનો નાશ કરવાનો વિશ્વ-પ્રકૃતિમાં આત્મતત્ત્વનો ધરાહો નથી.^{૩૪}

ઉત્ક્રાંતિનું કારણ :

ઉત્ક્રાંતિ શા માટે થાય છે એવો પ્રશ્ન, ઉત્ક્રાંતિ અંગેના ધંત્રવાદી અને બર્ગસોનાં ખ્યાલોમાં, ઉત્પન્ન થયો નથી : જ્યારે શ્રી અરવિંદ, તેને સચેત સત્તાની અભિવ્યક્તિ ગણતા હોવાથી આ પ્રશ્ન અત્રે ઉપસ્થિત થાય છે.

૩૩. Ibid pp. 753-754

૩૪. Ibid pp. 789-790

સચેત સત્ વિગેનો શ્રી અરવિદનો ખ્યાલ, રૈચ્ચિક અભિવ્યક્તિના આંતરિક સ્વાતંત્ર્યનું સૂચન કરે છે. આથી ગતિ અને સ્વરૂપોમાં ક્રીડાનું પર્વાપ્ત કાચુ આનંદ જ હોઈ શકે. શ્રી અરવિદ કહે છે કે ઉત્ક્રાંતિનું કારણ જ્ઞાનના આત્માભિવ્યક્તિનો આનંદ છે. પ્રાણના મૂલ્યોમાં પોતાને રજૂ કરવા માટે જ્ઞાન, આ વિશ્વમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. જ્ઞાનમાં પ્રાણનું અગ્નિત્વ, જ્ઞાને પોતાનામાં શોધવા માટેનું છે.^{૩૫} બધી અસીમતા, બધી અનતતા અને બધી પૂર્ણતાને શ્રી અરવિદ, શુદ્ધ આનંદ કહે છે.^{૩૬} આ બધી કક્ષાઓ સન્નિયદાનંદની જ કક્ષાઓ છે. અહીં આનંદનો અર્થ, મુખ કે મંત્રા એવો થતો નથી કાચુ કે તેમાં બોલતાની મર્યાદા અને અપૂર્ણતાનું સૂચન છે સત્તેનો આનંદ તો શૈથિલ્ય, અમર્યાદિત અને આત્મનિર્ભર છે. તે દોષ વિશિષ્ટ કાચો ઉપર આધારિત નથી આનંદ સત્ છે, આનંદ સર્જનનું રહસ્ય છે, આનંદ જન્મનું મૂળ છે; આનંદ સત્માં રહેવાનું કાચુ છે અને જેમાં સર્જનનો વિકસ છે અને જન્મનો અંત છે તે આનંદ છે.^{૩૭}

શ્રી અરવિદના ઉત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંતનો સૂર .

આમ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા અને તબક્કાની, શ્રી અરવિદની સમજૂતીમાં ચંત્રવાદી, નવ્યોત્ક્રાંતિવાદી, નિયતિવાદી અને મુક્ત સંકલ્પવાદી દૃષ્ટિબિંદુઓનો સમન્વય થયો છે. વિશ્વનો સર્જક અતિમાનસ પોતે સન્નિયદાનંદની જ શક્તિ છે. સન્નિયદાનંદ પૂર્ણ, અનંત, વસ્તુઓનું સત્ય અને પોતાને અનેક સ્વરૂપોમાં નિર્ણીત કરવાની અમાપ શક્તિ ધરાવતા હોવાથી, ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા મુક્ત અને આત્મનિર્ણીત છે. ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાનું કારણ જ્યાં સુધી અગેત્યર છે ત્યાં સુધી તે યાત્રિક લાગે છે, અહીં જેનો ઉદ્ભવ થાય છે તે, જેમાંથી ઉદ્ભવ થાય છે તેનાથી, વધુ મહાન છે. વળી શ્રી અરવિદ ઉત્ક્રાંતિને સમયની એક દહીકન ગણતા નથી, એટલે કે ભૌતિક તત્ત્વમાં સન્નિયદાનંદનું અવતરણ અમુક તારીખે થતું નથી^{૩૮} આપણી જીવિની મર્યાદાને કારણે આપણે, સમયથી પર એવા અનંત સત્તે સમયના ક્રમમાં લઈએ છીએ,

૩૫. Ibid pp 36—37

૩૬ Ibid p 86

૩૭ Ibid p 95

૩૮ Ibid p 78

ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા સતત છે અને જે અગેચ્છ રહેતું જે તે અભિવ્યક્ત થવું જોએ એવો તેમના સિદ્ધાંતો રૂઝ છે

જ્ઞાની વ્યાજ્ઞ અને દેવો જીવન

અતિમાનસના અવતણ અને માનસના અધિમાનસમાં થઈને અતિમાનસમાં બિધ્વગમનને પરિણામે જોતિઃ તત્ત્વ, પ્રાણ અને માનસમાં મૂળગામી પરિવર્તનો સર્જાશે ઉત્ક્રાંતિના અવપ્રમાણ પણુસમૂહ પર્વિવર્તન થશે કાનુકૂળ આત્મકાચી ઉત્ક્રાંતિ, અજ્ઞાન દ્વાનન્દી પણુ, જ્ઞાનદ્વારા થશે વળી આ પર્વિવર્તનને પરિણામે માનવી સર્વ અજ્ઞાનથી મુક્ત એવી જ્ઞાની વ્યક્તિઓમાં રૂપાત્મક પામશે અતમત્ત, આતો અર્થ એ નથી કે સમગ્ર માનવજાત એકીસાથે જ્ઞાની વ્યક્તિઓ બની જશે પરંતુ અતિમાનસીય વ્યક્તિના સ્વરૂપના ભાષા દ્વારા વર્ણનની મુશ્કેલી દર્શાવતાં શ્રી અન્વિદ કહે છે કે, આતુ વર્ણન અતિ અમૂર્ત એવા વાક્યોમાં કે માનસિક પ્રતિભાઓમાં થવાથી સાચી સમજૂતી આપી શકે નહીં આતુ કારણ એ છે કે માનસ અને અતિમાનસના સ્વરૂપો વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત છે. આમ છતાં સ્વરૂપની આ લિન્નતાના દુકીકતમાંથી દેટનાંક તારણો કાઢી શકાય છે, અને તે અધિમાનસથી અતિમાનસ તરફના માર્ગના સામાન્ય વર્ણન માટે તો યથાર્થ બની શકે છે. અથવા તો ઉત્ક્રાંતિમય અતિમાનસીય સત્ત્વી પ્રથમ સ્થિતિનો આપણને આખો ખ્યાલ આપી શકે છે ૩૯

અતિમાનસીય પરિવર્તનો અચેતન અને અજ્ઞાનમાંથી ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાના તનકાઓમાં, બાહ્ય સ્તરના આત્મા અને ચેતના તથા પૃષ્ઠસ્થ આત્મા અને ચેતના વચ્ચે લિન્નતા ટોચ છે આત્માના બાહ્ય સ્તરની રચના, નિમ્મન કક્ષાના અચેતનની આગળ વધતી શક્તિની અસર હેઠળ થાય છે અને તે અગોચર આન્મનત્ત્વની શક્તિને ધીમે ધીમે વિસ્તારે છે જ્યારે પૃષ્ઠસ્થ આત્માના રચના અશત આ રીતે અને મુખ્યત્વે આ જ શક્તિની ઉચ્ચ કક્ષાની અસર હેઠળ થાય છે. અતિમાનસીય પરિવર્તનનો પ્રારંભ થાય તે પહેલાં આ બે અદૃશ્ય થવો જોઈએ કારણ કે, અતિમાનસીય પ્રકાશ સમગ્ર ચેતનામાં અવતરણ કરશે વળી અતિમાનસીય કક્ષાએ વિકાસમાં અચેતનનો નિયમ અદૃશ્ય થશે કારણ કે તેનું

રૂપાનર અતિચેતનામાં થયું હોય જ્ઞાના પરિણામે જ્ઞાની ચેતના અને સ્વરૂપની સૌ પહેલી રચના થયે આ ઉપરાંત નિમ્ન તત્ત્વક્રમોમાં પદો પરિવર્તન થશે. અજ્ઞાનમય જીવનમાં, તેથી, અંવાદનો પ્રભુત્વ ધનવત્ સિદ્ધાંત ઊતરશે આથી વિસંવેદ, અજ્ઞાનમય કાર્ય, ત્રિજીવિપાનુ ધર્મણ, રિત્રેધો અને મિશ્રણના કાર્ કરતા અદૃષ્ટ મગોની અસ્થાયી સમતુના વગેરે ઉપર અસર થશે અને તેનું મધ્યમ સતતા વિનસ માટે સુમેળનાં સોપાનો અને વ્યવસ્થિત પ્રક્રિયા હેરો. આ ઉપરાંત માનજીવનમાં અંતરૂરણાની વધુ મુક્ત ક્રિયા, વધુ મદાન સહાનુભૂતિ અને સમજણને દિલ્લસ થશે અહીં પ્રકાશ અને અંધકાર, ચેતનાની વૃદ્ધિ અને અચેતનની શક્તિ વચ્ચેના સંઘર્ષને બદલે ઓછા પ્રકાશમાંથી વધુ પ્રકાશની ક્રમિક પ્રગતિ હશે^{૪૦}. પરંતુ આથી બધી જ્ઞાની વ્યક્તિઓ એક જ પ્રકારની કે બીબાદાળ બનશે તેમ માની લેવાનું નથી, કારણ કે અનિમાનસનો નિયમ વિવિધતામાં એકતાની પરિપૂર્ણતા છે આથી જ્ઞાની ચેતનાની અભિવ્યક્તિમાં અગણિત વિવિધતા હશે અલગત, પોતાની ભૂમિકામાં, પોતાના બધારણમાં અને સમગ્ર અભિવ્યક્તિ તથા સમગ્રના એકીકરણની વ્યવસ્થામાં તે એક જ છે.

જ્ઞાની વ્યક્તિની વિશિષ્ટતા જ્ઞાની વ્યક્તિની વિશિષ્ટતાઓ નહીં નહીં. શ્રી અગ્નિદેવે કહે છે કે, તે આધ્યાત્મિક માનવીની પૂર્ણતા હશે. તેના વિચારણા, જીવન, વ્યવહાર અને સમગ્ર અસ્તિત્વનું સંચાલન વિશાળ વૈશ્વિક આધ્યાત્મિકતાના બળ દ્વારા થશે. વિશ્વના બધી બાબતો, તેને માટે પોતાના જ જીવાત્મા હશે, અને ચેતનાની શક્તિ તથા માર્ગો તેને પોતાની જ વૈશ્વિકતાના શક્તિ અને માર્ગો જાણીશે તે આ વિશ્વમાં અને આ વિશ્વનો હશે તેમજ પોતાના ચેતનામાં તેનાથી પર જશે અને પોતાના પાગ્ગામી આત્મામાં રહેશે આમ તે વૈશ્વિક હોવા છતાં વિશ્વમાં મુક્ત અને વૈયક્તિક હોવા છતાં અલગ વ્યક્તિમત્તાની મર્યાદિત રહેશે નહીં.^{૪૧} સમગ્ર આત્મા, સમગ્ર સંકલ્પ અને સમગ્ર કાર્ય સાથે પોતાના વૈયક્તિક આત્મા, સંકલ્પ અને કાર્યનો તેને સુમેળ હશે, ત્રીજી ને અહીં ન હોવાના કારણે વિશ્વ અને બીજા જીવાત્માઓ સાથે સુમેળ સાધવામાં આપણને જે મુશ્કેલી પડે છે તે તેને પડશે નહીં. 'અહ' અદરવ થવાની બીજાથી આપણને જુદી પાડતી દીવાનો પણ અદરવ બને છે શ્રી

^{૪૦} Ibid pp 859-860

^{૪૧} Ibid p. 863

અરવિદ કહે છે કે વ્યક્તિઓ અને વિશ્વ બન્ને એકસાથે અને અન્યોન્ય સંબંધિત એવી એક જ પારગામી સત્તા અભિવ્યક્તિઓ છે ૪૨ જ્ઞાની વ્યક્તિનો વિશ્વનો અનુભવ વિશ્વમાં રહેતી એક વ્યક્તિ જેવો દશે પરત્વે આ સાથે પોતાના એકતત્વના આત્મવિકાસ દ્વારા અને તે અનુભવ વિશ્વને પોતાની સાથે જ લેનો હોય તેવો હશે તેની વૈશ્વિક ચેતના, સમજણ અને લાગણી હશે અને તેથી સમગ્ર પૃથ્વરી જીવન, તેના આત્મલક્ષી સત્ત્વો ભાગ બનશે. વળી તેનાથી તે બધાં સ્વરૂપોમાં જી સત્ત્વો આકાશકાર કરશે, અલ્પલક્ષી કરશે, અનુભવ કરશે નિરખશે અને શ્રવણ કરશે વળી પોતાના વિશાળ આત્મામાં જ બધા સ્વરૂપો અને ગતિઓ થતી હોય તેમ અનુભવશે સમજશે, નીરખશે અને શ્રવણ કરશે વિશ્વ તેના બાહ્ય જીવન સાથે નહીં પણ આંતરિક જીવન મધ્યે સંબંધિત હશે આવી જ્ઞાની વ્યક્તિને સત્ હોવા સિવાય સત્ હોવાનો બીજો કોઈ હેતુ નહીં હોય, સચેત હોવા સિવાય ચેતનાનો બીજો કોઈ હેતુ નહીં હોય અને તેના આનંદ સિવાય સત્તા આનંદનો બીજો કોઈ હેતુ નહીં હોય ૪૩ તેને કોમલ પૂજ્યા જરૂરતો કે કોઈની પ્રાપ્તિની મયામણ નહીં હોય આપણે જે બધું પ્રાપ્ત કરવા અજ્ઞાનમાં મયામણ કરીએ છીએ તેને તે જ્ઞાનમાં પરિપૂર્ણ કરશે તે સર્વ જ્ઞાનનું આત્માના આત્માજ્ઞાનની અભિવ્યક્તિમાં સર્વ બળ અને કાર્યનું સત્તાની આત્મશક્તિના બળ કાર્યની અભિવ્યક્તિમાં અને સર્વ આનંદનું આત્મ-સત્ ૧ વૈશ્વિક આનંદની અભિવ્યક્તિમાં રૂપાંતર કરશે આત્માને તેણે જાણેલા હોવાથી તેને માટે મહત્ત્વ શોધ અગ્રેયમાંથી કરેલી નહીં હોય, તે ગ્રેયમાંથી પ્રાપ્ત કરેલી દશે આમ તેને માટે સર્વ, આત્મા દ્વારા આત્મામાં આત્માની શોધ હશે ૪૪ જ્ઞાની વ્યક્તિના પોતાના શરીર સાથેના સંબંધ અંગે શ્રી અરવિદ જણાવે છે કે આ સંબંધ આપણા અત્યારના સંબંધ કરતાં તદ્દન ભિન્ન હશે આપણામાં શરીર આત્માના કાર્યનું એક સાધન હોવા છતાં આત્માના કાર્યને તે મર્યાદિત બતાવે છે આ ઉપરાંત તેને પોતાના કાર્યનો જે નિયમ છે તેના ઉપર આત્માનો સંપૂર્ણ કબજો હોતો નથી, જ્યારે જ્ઞાની વ્યક્તિમાં આત્માનો સકલ્પ શરીરના નિયમ અને ક્રિયા

૪૨ Ibid p 865

૪૩ Ibid p 870

૪૪ Ibid pp 871-872

ઉપર પ્રત્યક્ષ કાબૂ ધરાવે છે વગી તેનામા ઋત્વ ચિત્તની ક્રિયાશીલતા અને આધ્યાત્મિક શક્તિ, સર્વોચ્ચ સત્તા તરીકે, કામ કરે છે.

આમ શરીરનુ રૂપાત્મ આત્માના સાચા અને સુયોગ્ય સાધન તરીકે થશે. આત્મા અને શરીર વચ્ચેનો આ નવો સબધ સમગ્ર ભૌતિક પ્રકૃતિને તરછોડનાને બદલે રચીકારવાનુ, અતિમાનસ માટે શક્ય બનાવશે આપણી ભૌતિક પ્રકૃતિની અવગણનાનુ કાગળુ તેના ઉપરના આપણા આધિપત્યની નિષ્ફળતા છે. અતિમાનસની કક્ષાએ આ આધિપત્ય સફળ બનશે

દૈવી જીવન

આત્મિક અને બાહ્ય મતનુ પુનર્ધારણ : આપણુ અતિમ ભાવિ કે આપણી પ્રજાતિનુ અતિમ ધ્યેય દૈવી જીવન છે શ્રી અરવિંદ અનુસાર દૈવી જીવન સમયમાં ન્દના કરી રહ્યુ છે તે એક આવશ્યકતા અને સુરક્ષિત તરીકે આપણામા રહેતુ છે જ તે આપણા મતની અગોચર સત્તા છે જ આ સત્તા બનવુ એ આપણા જીવનની સાર્થકતા છે ૪૫ આપણુ ભાવિ આપણી અત્યારની કક્ષાના જીવન પૂરતુ કામમાં મર્યાદિત રહેવાનુ નથી, તેમા અત્યારના જીવનથી આગળ વધીને વધુ ઉચ્ચ એવા દૈવી જીવનમા વિકાસ કરવાનો છે મનોમય વ્યક્તિ તરીકે આપણુ જીવન અપૂર્ણ છે કારણકે, માનસ આત્માની ચેતનાની અપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ છે માનસને પૂર્ણ બનાવવામા આવે તોયે ધણુ પ્રાપ્ત કરવાનુ બાકી રહે છે કારણ કે જે શક્તિ આપણામા ક્રિયાશીલ છે તે માનસ નહીં પરતુ, આત્મા છે વળી માનસ નહીં પણ, અતિમાનસ આત્માની ચેતનાની યોગ્ય ક્રિયાશક્તિ છે આમ છતાં મનોમય જીવન ક્યા પૂરુ થાય છે અને દૈવી જીવન ક્યાંથી શરૂ થાય છે તે કહેવુ મુશ્કેલ છે. કારણ કે, તે એકખીજામા પ્રદેશિત છે વગી આ પરસ્પરાસંજોષા પ્રદેશ વિશાળ છે આ આંતરપ્રદેશમા આપણે ઉચ્ચ જીવનની રચનાની પ્રક્રિયા નિદાણી શકીએ છીએ, જેમ જેમ આત્માના પ્રકાશથી માનસ અને પ્રાણ પ્રકાશિત બનતા જાય છે તેમ તેમ તે દૈવી બનતા જાય છે કે દૈવી સત્ત્વ તે પ્રતિનિધિ પાડે છે તે આંતરપ્રદેશને પાર કર અને આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતની શક્તિ અને પ્રકાશ દ્વારા સમગ્ર સત્ત્વ એકીકરણ થાય ત્યાં સુધી આ ક્રિયા વૃદ્ધિ પામતી ચાલ્યા કરે છે પરંતુ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આટલુ પૂરતુ નથી

આ રાશની અને પરિવર્તને માનસ પ્રાણ શરીર અને આપણા સમગ્ર સત્તને લઇને તેનું પુનર્સર્જન કરવું જોઈએ તેમા દૈરીપણાનો માત્ર આત્મિક અનુભવ જ નહીં પણ દૈવી શક્તિ દ્વારા આત્મિક અને બાહ્ય બંને સત્તનું, પુનર્ધરૂતર થવું જોઈએ આ ઉપરાંત માત્ર વ્યક્તિના જ જીવનમાં નહીં પણ શાની વ્યક્તિત્વોના સામૂહિક જીવનમાં પણ તેની રચના થવી જોઈએ ૪૬

આત્મિક જીવન શ્રી અરવિંદ સમજાવે છે કે આપણને દૃષ્ટિગોચર એવું આપણું માત્ર બાહ્ય જીવન એજ સર્વ કાંઈ નથી આપણું આત્મિક જીવન પણ છે અને તે બાહ્ય સ્તરની કોઈ અભિવ્યક્તિ ઉપર આધાર રાખતું નથી આ આત્મિક જીવનનું આધ્યાત્મિક મહત્ત્વ સર્વોત્તમ છે અને બાહ્ય જીવન જેટલે અગ્રે આ આત્મિક સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ કરે તેટલે અગ્રે તેનું મૂલ્ય છે ગીતાનું મત ય ટાકતા શ્રી અરવિંદ કહ્યું છે કે સાચો યોગી બાહ્ય જીવનમાં ગમે તે રીતે વર્તે પરંતુ તેના આત્મિક જીવનમાં તે 'મારામાં વર્તે' છે ૪૭ આ આત્મિક જીવન એ જ માનવીનું સાચું જીવન છે આમ છતાં સત્યનું આ એક પાસું છે સમગ્ર સત્ય નથી વ્યક્તિ માટે આત્મિક જીવનની પ્રાપ્તિ ગમે તેટલી મહત્ત્વની હોય તેમ છતાં તે એકમાત્ર મહત્ત્વની બાબત નથી આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિના દર્શિદ્યુએ આ તો માત્ર પરિવર્તનચિહ્ન સંયોગોમાં વૈશ્વિક મુક્તિ અને પૂર્ણતા દર્શે આથી જીવન અને કાર્યના સમગ્ર સિદ્ધાંત અને દૈવી જીવનની અખિલ પૂર્ણતાના આપણા પ્રયાસ, વ્યક્તિઓની નવી વ્યવસ્થા અને નવા પાથિવ જીવનનો ઉદ્ભવ પણ લક્ષમાં લેવો ધટે આ સાથે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે આપણા દૈરી જીવનની અખિલ ભૂમિકા બાહ્ય નહીં પરંતુ આત્મિક છે આત્મતત્ત્વ કે આત્મિક સત્તા માનસ પ્રાણ અને શરીરને પોતાના સાધના તરીકે નિર્માણ કર છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે આપણા બાહ્ય સ્તરનું જીવન જેતા એમ લાગે કે વિશ્વે આપણું સર્જન કયું છે પરંતુ હકીકતમાં આપણે પોતે જ આપણું અને વિશ્વનું સર્જન કયું છે ૧ સર્જનના આ નવા સમીકરણમાં આત્મિક જીવન સૌથી પહેલું મહત્ત્વ ધરાવે છે, બ્યારે બાકીનું બધું તેની અભિવ્યક્તિ કે પરિણામ છે ૪૮ આથી દૈવી જીવનમાં આપણા વિકાસ માટે

આપણુ સૌ પડેલું ધ્યાન આપણા આત્મિક જીવન પ્રતિ આપણું જોઈએ. ત્યારબાદ આપણું બીજુ કાર્ય, આપણા વિશ્વમા આપણી વિચારણા, લાગણી અને કાર્ય એટલે કે આપણા બાહ્ય સ્વભાવના જીવનને આત્મિક જીવનના એક પૂર્ણ સાધનમા સ્પાતક કરવાનું છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે અપૂર્ણ માનવીઓ દ્વારા કે અપૂર્ણ માનવીઓનુ બનેલુ વિશ્વ પૂર્ણ એવુ માનવ-વિશ્વ હોઈ શકે નહીં. ૪૯

જીવનનું અને વિશ્વ-પ્રકૃતિનું ધ્યેય : જીવનના ધ્યેય અંગે દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જ્ઞાન, વિચારણા અને કાર્ય બંને ધાર્મિક, નૈતિક, રાજકીય, કામાગ્નિક, આર્થિક, સુખવાદી હોય કે સત્તા માનસિક, જૈવીય કે શારીરિક રચના હોય પરંતુ તે આપણા જીવનનું સર્વ કે ધ્યેય હોઈ શકે નહીં. આથી આપણામા જ રહેલો અત્તરમા આપણુ સાચું સ્વરૂપ છે અને તે બાહ્ય એવા શારીરિક, જૈવીય અને માનસિક આત્મથી પર જાય છે આ સર્વોત્તમ સત્ત્વી પ્રાપ્તિ માટેની શરત છે આત્મિક જીવન અને વિકાસમા જ આપણુ તેને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ અ મદેવી જીવન સૌ પ્રથમ તો આત્મિક જીવન હોવુ જોઈએ કારણ કે, બાહ્ય જીવન આત્મિક જીવનની જ અભિવ્યક્તિ હોવાથી, જો આત્મિક જીવન દૈવ ન બનુ હોય તો બાહ્ય જીવન દૈવી હોઈ શકે નહીં માનવીના આધ્યાત્મિક કેન્દ્રમા દૈવ પણ અગોચર રીતે રહેલુ છે જ જો તેનામા અનંત આત્માની સત્તા ન હોય તો આવુ ઊર્ધ્વગમન શક્ય બને નહીં ૫૦

વિશ્વ-પ્રકૃતિનું ધ્યેય દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આપણામા વિશ્વ-પ્રકૃતિનું ધ્યેય મ પૂર્ણ બનવાનુ છે પરંતુ મ પૂર્ણ હોવુ એટલે પોતાના સત્ત્વ વિશે મમત્ર રીતે સચેત બનવુ આથી અહીં અચેતના, અર્ધ ચેતના, કે અપૂર્ણ ચેતનાનુ સ્થાન નથી બીજુ, પૂર્ણ હોવુ એટલે પોતાનામા પોતાના સત્ત્વી આત્મિક અને પૂર્ણ શક્તિ હોવુ આના વિનાનુ અસ્તિત્વ માત્ર અસ્તિત્વ જ છે, સત્ત્વી પૂર્ણતા નથી ત્રીજુ, પૂર્ણ હોવુ એટલે સત્ત્વો પૂર્ણ આનંદ હોવો પોતાના અને બધી વસ્તુઓના અખિન આનંદ વિનાનુ સત્ત્વ અપૂર્ણ છે હેન્ને, પૂર્ણ હોવુ એટલે વેશિક હોવુ

સધુ અને સકૃતિત અહની મર્યાદામાં રહેવું એ અપૂર્ણ અસ્તિત્વ છે આથી પોતાની વૈશ્વિકતાની પૂર્ણતા અને સ્વાતંત્ર્યમાં માનવીએ પારગામી હોવું ઘટે સત્તી આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા એટલે અનતતા આ, સમયથી પર, અનત સત્ત વિરે આપણે સમાન રહેવું જોઈએ અહીં સામાન્ય સ્તરનાં શરીર, માનસ અને પ્રાણ ઉપર આધાર હોતો નથી ૫૧

આત્મિક જીવનનો અર્થ : ઉપરોક્ત આત્મિક જીવનનો અર્થ, પોતાના વ્યક્તિગત જીવનની દીવાનોમાં કેદ રહેવું એવો નથી તે તો સાચી વૈશ્વિકતા માટેનું પહેલું સોપાન છે તેથી આપણા માથે તેમ જ આત્મિક સત્તી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે આ આત્મિક જીવન પોતાના વિગ્તાર દ્વારા વૈશ્વિક જીવનને પોતાનામાં સમાવે છે વળી તે સર્વના જીવનમાં બાહ્ય સ્તરની ચેતના મરતા વધુ પૂર્ણ રીતે પ્રવેશ કરી શકે છે આ કારણે જાની કે દૈવી વ્યક્તિ જાની કે દૈવી જીવનમાં ખીજના આત્મા માનસ પ્રાણ અને શરીર વિરે પૂર્ણ અને પ્રગાઢ જ્ઞાન ધરાવશે વળી આથી જાની વ્યક્તિ પ્રેમ અને સહાનુભૂતિના માન ગાદી સ્તરને મદલે ખીજ સાથેની અરોન્ય ગાદી ચેતના અને આત્મિક એકત્વ દ્વારા કાર્ય કરશે માત્ર પોતાની જ પરિપૂર્ણતામાં નહીં પણ ખીજની પરિપૂર્ણતામાં જાની વ્યક્તિ પોતાને પામે છે ૫૨ આમ દૈવી જીવન માટે વૈશ્વિક આત્મિક જીવનની પૂર્ણતા વ્યક્તિની ચોપાસ સર્વ સાથેના આધ્યાત્મિક અને વ્યવહારુ સબધની પૂર્ણતા તથા પાર્થિવ-પ્રકૃતિમાં નવા પૂર્ણ સામૂહિક જીવનની આવશ્યકતા રહે છે ૫૩

આત્માનો સ્વાભાવિક નિયમ સુમેળ : આ આત્મિક જીવનથી વિપરીત એવી માનસિક જીવનની માત્રિક અને જડ એકરૂપતાની પદ્ધતિ છે જાની વ્યક્તિઓના સામાજિક જીવનમાં કૃત્રિમ એકરૂપતા સાધવાના પ્રયાસો થશે નહીં અહીં વિવિધ જાની સમાજને વચ્ચેની લિનનતા અર્થે પૂરેપૂરી સહિષ્ણુતા હશે અને વ્યક્તિઓને પોતાની વિવિધતા અભિવ્યક્ત કરવાની મોકળાશ પણ હશે પરંતુ આ મુક્ત વૈવિધ્ય અવ્યવસ્થા કે વિસવાદ નહીં હોય કારણ કે તે જીવનના એક જ સત્ય અને એક જ જ્ઞાનની વિવિધતાઓ

૫૧ Ibid P 909

૫૨ Ibid Pp 912 913

૫૩ Ibid P 914

છે. જેના સર્વે સાધનરૂપ છે, તે એક જ ચિત્-શક્તિ, તેઓના કાર્યોમાં સુમેળ સાવશે.^{૫૪} શ્રી અરવિંદ સુમેળને આત્માનો ત્રાસાવિક નિયમ કહે છે. તે વિવિધતામાં એકતાનું સાહજિક પરિણામ છે. તદ્દન ખાલી એકતામાં તેમ જ તદ્દન સંપૂર્ણ વિવિધતામાં સુમેળને કોઈ સ્થાન નથી. પરંતુ દૈવી એકતામાં સુમેળ તો એકતાની ત્રાસાવિક અભિવ્યક્તિ તરીકે હશે. એકતાની આ ત્રાસાવિક અભિવ્યક્તિના મૂળમાં, પ્રત્યક્ષ આંતરિક સંપર્ક અને આદાનપ્રદાન દ્વારા બીજી ચેતના અંગે સજ્ઞાન એવી ચેતનાની અન્યોન્યતા રહેલી છે. નિમ્નઔદિક જીવનમાં સુમેળ વૃત્તિજન્ય હોય છે, જ્યારે માનવજીવનમાં સુમેળ, ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન અને વાણી દ્વારા વિચારોનો વ્યવહાર અને માનસિક પ્રત્યક્ષીકરણને કારણે હોય છે. પરંતુ આ માટેના સાધનો અપૂર્ણ હોવાથી સુમેળ અને સફાર અપૂર્ણ રહે છે. દૈવી જીવનમાં એટલે કે અનિતક અને અતિ-પ્રકૃતિના જીવનમાં સત્તી આત્મ-સચેત આધ્યાત્મિકતા, માનસિક સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત સુમેળ કરતાં, વધુ ઉચ્ચ સુમેળ સાધે છે. વર્ગી આવે સુમેળ વધુ પૂર્ણ અને સ્થાયી હોય છે.^{૫૫} આથી, આ સુમેળ માનસિક રચનાઓ કે વિભાજનોના બીજિક સમન્વય દ્વારા નહીં પણ જગત્ આત્માની અંતઃસ્ફૂરણ અને આત્મજ્ઞાન દ્વારા રચાય છે.^{૫૬} ।

ઉત્ક્રાંતિની કટોકટી અને તેનો ઉકેલ

માનવીના ઉત્ક્રાંતિજન્ય ભાવિનું દર્શન કરાવીને શ્રી અરવિંદ, આપણી અત્માત્મની પરિસ્થિતિ પણ નિરૂપે છે. તેઓ કહે છે કે વૈયક્તિક અને માનવ-જાતિના જીવનની પૂર્ણતાની આપણી અભીપ્સામાં આપણી ભાવિ ઉત્ક્રાંતિનાં તરવો રહેલા ઇં. પરંતુ આ તરવો અર્ધ-પ્રકાશિત એવા જ્ઞાનને કારણે અત્યારે વિસવાદી અને ગૂંચવાયેલી સ્થિતિમાં છે. વૈયક્તિક પૂર્ણતા અને સમાજના સામૂહિક વિકાસના ખ્યાલો વચ્ચે વિરોધ જોવા મળે છે. આને કારણે કોઈવાર વ્યક્તિને તો કોઈવાર સમાજને અવગ ક્રે મુખ્ય મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.^{૫૭} આમ એ વિરોધી જૂથોમાં વહેવારેલી માનવ-વિચારણાને, આપણે વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદ તરીકે ઓળખીએ છીએ.

૫૪. Ibid P. 915

૫૫. Ibid P. 922

૫૬. Ibid P. 926

૫૭. Ibid P. 927

આવી જ રીતે સ્વાર્થના અને પરાપકારના મિલ્લોતો વચ્ચે ધર્ષણ છે. શ્રી અગવિંદ, આ ધર્ષણ અને વિરોધોને માનેસિક અજ્ઞાનતા કહે છે. એકીકરણ કરતું અને સુમેળ સાધતું જ્ઞાન જ આમાંથી માર્ગ દર્શાવી શકે છે. ૫૮ આથી, માનવી જેમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે તે ઉત્ક્રાંતિની કટોકટીનું આ ચિત્ર છે. પરંતુ આ કટોકટી વધુ સામાન્ય કટોકટીનો અંશ જ છે.

કટોકટીનું કારણ : શ્રી અગવિંદ દર્શાવે છે કે અત્યારે માનવજાત ઉત્ક્રાંતિની કટોકટીની પંજામાંથી પસાર થઈ રહી છે અને તેમાં તેના ભાવિની પરદેશી છુપાયેલી છે કારણ કે, જેમાં માનવીના માનસે અમુક ક્ષેત્રોમાં બધા વિકાસ સાધ્યો છે અને બીજામાં તે મૂંઝવણમાં અટકી પડ્યું છે, તે તબક્કાએ આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ. માનવીના સદા-સક્રિય માનસ અને પ્રાણ-સંકેષ દ્વારા બાહ્ય જીવનની રચનાનો વિકાસ થયો છે. આ રચના, જેની વ્યવસ્થા કરી ન શકાય, એટલી હદે જટિલ અને વિચિત્ર બની છે. પોતાના માનસિક, જીવીય અને શારીરિક જરૂરો માટે રાજકાય, સામાજિક વહીવટી અને આર્થિક તથા સાંસ્કૃતિક તંત્રની, માનવીએ જટિલ રચના કરી છે આ ઉપરાંત પોતાના બૌદ્ધિક, સંવેદનજન્ય, સૌંદર્યાત્મક અને ભૌતિક સંતોષ માટે તેણે સામૂહિક સાધનોની વ્યવસ્થા કરી છે. આમ માનવીએ ઉત્પન્ન કરેલ સંસ્કૃતિની પદ્ધતિ, તેના માનસની મર્યાદિત કાર્યશક્તિ અને સમજણના પ્રમાણમાં, ઘણી મોટી છે વળી આની વ્યવસ્થા અને ઉપયોગ માટેની તેની આધ્યાત્મિક અને નૈતિક કાર્યશક્તિ તો તેથી વધુ મર્યાદિત છે આથી અત્યારે માનવી પોતાની જૂની અને જૂની કરતા અહીંનો ખતરનાક મેવક બન્યો છે આનું કારણ એ છે કે હજી વધુ મહાન દષ્ટિ કરતા માનસનો અને જ્ઞાનનો અતરફિત એવો આત્માનો વિકાસ, માનવીની બાહ્ય સ્તરની એતનાએ થયો નથી. આ સાથે વિજ્ઞાને, વૈશ્વિક શક્તિના અનેક સામર્થ્યો, તેને ચરણે ધર્મા છે પરંતુ આ વૈશ્વિક શક્તિનો જે ઉપયોગ કરે છે તે તો એક લઘુ માનવવ્યક્તિ કે કોમી અહીં છે, અને તેના જ્ઞાનના પ્રકાશમાં, તેના કાર્યમાં કોઈ વૈશ્વિકતા નથી વળી તેમાં આધ્યાત્મિક, માનસિક અને જીવીય એકતાની આંતરિક સમજણ નથી અહીં તો છે માનસિક વિચારો વચ્ચે ધર્ષણ, વૈયક્તિક અને સામૂહિક શારીરિક જરૂરોની ગ્રેજીઓ, જીવીય તૃષ્ણાઓ તથા વ્યક્તિઓ, વર્ગો, રાષ્ટ્રોના જીવનના સંતોષની માર્ગો. ૫૯

કોટકોટીના ઉકેલ : આ કોટકોટીનો ઉકેલ દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ પ્રબોધે છે કે માનવીએ સાચું આત્મિક જીવન જીવવું જોઈએ કારણ કે, તે દેવી જીવનનું પહેલું સોપાન છે. આથી આપણા વધુ જાંડા અને વિચારી આત્મિક જીવનમાંથી જન્મેલ એકતા, અન્યોન્યતા અને સુમેળનું સાચું જીવન પાંગરશે.^{૧૦}

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. Sri Aurobindo : The Life Divine (1965) : India Library Society N. Y.
૨. Maitra : An Introduction to the philosophy of Sri Aurobindo (1965) : Sri Aurobindo Ashram.

પ્રકરણ : ૧૨

પૂર્ણયોગની પદ્ધતિ

યોગની તાર્કિક ભૂમિકા

માનસ અને અતિમાનસ વચ્ચેનો પડદો અતિમાનસના અવતરણથી દૂર થાય છે અને માનસ અતિમાનસમાં ઊર્ધ્વગમન કરે છે આ પાર્થિવ ઉત્ક્રાંતિનો છેલ્લો તબક્કો છે આ અવતરણ અને ઉત્ક્રાંતિનો આધાર બે બાબતો ઉપર છે એક છે, ઉપરિ ચેતનાનું અવતરણ અને બીજી બાબત છે, માનવીની તેને માટેની પૂર્ણ તૈયારી. અતિમાનસીય પ્રકાશના સ્વાગત માટે આપણું ક્ષેત્ર તૈયાર ન હોય અને તેને માટે આપણી તીવ્ર અજીપ્સા ન હોય તો અતિમાનસીય પ્રકાશ આપણી ચેતનાને અગ્રવાણશે નહીં. આમ અહીં શ્રી અરવિંદ પોતાની તાર્કિક પદ્ધતિમાં જે અનિવાર્ય આવશ્યકતાનું સૈદ્ધાંતિક નિરૂપણ કરે છે તેને યોગ દ્વારા સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ પણ દર્શાવે છે. શ્રી અરવિંદની પૂર્ણયોગની પદ્ધતિ મુખ્યત્વે તો પોતાના સાક્ષાત્કારની ભૂમિકા ઉપર જ સ્થાપેલી છે, પરંતુ સાથે તેમાં તાર્કિક ચિંતનનો પણ ફાળો છે જ. આ પૂર્ણયોગની મુખ્ય તાર્કિક ભૂમિકા છે, ઈશ્વર, માનવી અને કુદરતની, સત્ અને ચિત્ની તથા અચક્ષ્ણ અને ચક્ષુની એકતા આ બધી સત્ની જ અભિવ્યક્તિઓ હોવાથી સત્ય છે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે સત્ કે ચિત્, ચક્ષુ કે અચક્ષ્ણમાંથી કોઈ એકને જ અલગ રીતે પૂર્ણ સત્ ગણતા સિદ્ધિતો અર્ધ-સત્ય છે.^૧ ઉત્ક્રાંતિમાં માનવીનું ધ્યેય આ પૃથ્વી ઉપર ઈશ્વર જેવા પૂર્ણ થવાનું છે, તેના સદૃષ્ટને પૃથ્વી ઉપર પરિપૂર્ણ કરવાનો છે અને પોતાના અવૃત્તિમય જીવનમાં ઉપનિષદે પ્રબોધેલ સર્વમાં બ્રહ્મ, બ્રહ્મમાં સર્વ અને સર્વ બ્રહ્મ છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે શ્રી અરવિંદના પૂર્ણયોગનું આ ધ્યેય છે અને પૂર્ણ સત્તા તરફનો તે પૂર્ણ અભિગમ છે.^૨ આમ શ્રી અરવિંદની તાર્કિક પદ્ધતિ અને પૂર્ણયોગની પદ્ધતિ એકબીજા સાથે સહજ રીતે સંકળાયેલાં છે

૧ LDP 585

૨ The Integral Philosophy of Sri Aurobindo P 222

યોગની સમગ્ર પદ્ધતિ મનોવૈજ્ઞાનિક છે. તેને પૂર્ણ એવા મનોવૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો પૂર્ણ વ્યવહાર પણ ગણી શકાય. ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર માટે તે તત્ત્વજ્ઞાનના સામગ્રીની ભૂમિકાથી પ્રારંભ કરે છે તત્ત્વજ્ઞાનના બૌદ્ધિક સમજણના પાંચે છે તેની તીવ્રતા દ્વારા તે વિચારવા આગળ અતદદિમા અને બૌદ્ધિક સમજણથી આગળ સાક્ષાત્કારમાં પહોંચે છે. વળી તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે અમૂર્ત અને દૃગ્ગામી જ રહે છે તેને યોગ જીવંત નજદીકતા અને આધ્યાત્મિક નક્કરતામાં લાવે છે. યોગી સર્વમા ઈશ્વરને જુએ છે અને તેના કાર્યનો હેતુ, માનવજાતને ઈશ્વરના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં, સહાય કરવાનો છે તે વિજ્ઞાનની સામગ્રી દ્વારા, તત્ત્વજ્ઞાનના તારકે દ્વાગ, સૌ દર્શક અને શુભના સ્વરૂપો દ્વારા ઈશ્વરને જુએ છે.^૩

યોગ અને જીવન,

સામાન્ય ક્રિયામાં અભિવ્યક્ત શક્તિનો અસામાન્ય ઉપયોગ : શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે યોગ અને જીવન બંને વિષેના સાચા દૃષ્ટિબિંદુમાં અખિલ જીવન સચેત રીતે કે નિમ્નચેતન રીતે એક યોગ જ છે. જીવનના બાહ્ય અને દખીતા સ્તરની ભીત-માં જે નીરખીએ તો જણાશે કે અખિલ જીવન વિશ્વ-પ્રકૃતિનો એક વિશાળ યોગ છે અને તેમાં પ્રકૃતિ, પોતાનામાં અગોચર રહેલ સત્ત્વને, વધુને વધુ અભિવ્યક્ત કરીને પોતાની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે. આમ દરીન ત, પોતાની દૈવી સત્તા સાથે એકથ સાધના મથે છે. તેના વિચારક એટલે કે માનવીમાં તે સૌ પહેલા આ પૃથ્વી ઉપર આત્મ-સચેત સાધના અને પ્રકૃતિની સકલપ્રમય વ્યવસ્થા રચે છે અને તેના દ્વાગ આ મહાન હેતુને વધુ ઝડપથી હાંસલ કરના પ્રયત્ન કરે છે. આધ્યા, શ્રી અરવિંદ કહે છે કે, યોગ વિશ્વ-શક્તિની સામાન્ય પ્રક્રિયાઓ સાથે સંબંધ ન હોય તેવી કોઈ રસ્યમય કે અસામાન્ય નામત નર્થ. યોગ તો વિશ્વ-પ્રકૃતિએ પોતાની સામાન્ય ક્રિયામાં અભિવ્યક્ત કરેલી શક્તિઓનો તત્ત્વ અને અસામાન્ય ઉપયોગ છે^૪ જેમ વરાળ અને વીજળીની સામાન્ય ક્રિયાના સંબંધમાં વરાળ અને વીજળીના કુદરતી બળની વૈજ્ઞાનિક સત્યાસન-પદ્ધતિ છે તેમ માનવીની મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓના સંબંધમાં યોગની પદ્ધતિ છે. આ બંને પદ્ધતિઓ નિયમિત પ્રયોગ, અનદારુ વિશ્લેષણ

૩ The Synthesis of Yoga P. 481

૪. Ibid P 2

અને સતત પરિણામ દ્વારા ચકાસણી અને વિકાસના જ્ઞાનના આધારે રહેલી છે. આના દર્શાતો આપતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આપણા આનંદિક તત્ત્વો, સાધુઓ, કાર્યો અને બળોને નિદ્રિત આત્મિક પ્રક્રિયાઓ દ્વારા અવગ પાડી શકે તે વિનંત કરી શકાય, નવી રીતે જોડી શકાય કે નવું રૂપાંતર અને રચના થઈ શકે એ અનુભવ અને પ્રત્યક્ષીકરણ ઉપર રાજયોગનો આધાર છે. આવી જ રીતે આપણુ સામાન્ય જીવન સામાન્યતઃ જોની અસર હેઠળ છે અને જોની સામાન્ય ક્રિયાઓ ન્યાયી અને અનિવાર્ય જણાય છે તે જોવીય બળો અને કાર્યો ઉપર કાબૂ મેળવી શકાય, તેની ક્રિયાઓમા પરિવર્તન કરી શકાય કે તેના પરિણામોને મુતતની રાખી શકાય, એ અનુભવ અને પ્રત્યક્ષીકરણ ઉપર દૃઢયોગનો આધાર છે. આમ શ્રી અરવિંદના મતે 'યોગ' એના સામાન્ય નામ હેઠળ આવરી લેવાતા બધી પદ્ધતિઓ, કુદરતના નિશ્ચિત સત્ત્વ ઉપર આધારિત, મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓ છે અને તેનો વિકાસ સામાન્ય કાર્યો, શક્તિ અને પરિણામોમાથી થાય છે.

યોગની સિદ્ધિઓનું લયસ્થાન : વિજ્ઞાન અને યોગની સિદ્ધિઓનું લયસ્થાન દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે અનેક વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાના ભૌતિક જ્ઞાનનું વનણ, કૃત્રિમતા વિકાસવામા પરિણમ્યું છે આથી આપણુ પ્રાકૃતિક જીવન યાત્રિક બોજા હેઠળ આવ્યું છે. આમ ભૌતિક જ્ઞાનનું વનણ, અધિ સેવિતાની વૃદ્ધિની કિમતે, સ્વામિત્વ અને સ્વાતંત્ર્યના કેટલાક સ્વરૂપો ખરીદવાનું ન્થું છે. આવી જ રીતે યોગી, સામાન્ય જીવનમાથી વિમુખ થવાનું વનણ નાખે તો, આ જીવન ઉપગ્રે તેનો પોતાનો કાબૂ શુભાવે છે. આમ, તે પોતાની માનવ પ્રવૃત્તિની નિર્ધનતાથી આત્માની સમૃદ્ધિ અને બાહ્ય મૃત્યુથી અતરિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાનું વનણ ધરાવે છે. જો તે નિવરને મેળવે તો જીવન શુભાવે છે અને જો જીવનને જીતવાના બાહ્ય પ્રયત્નો કરે તો હથગને શુભાવવાનો ભય નહે છે. આથી સાંસારિક જીવન અને આધ્યાત્મિક વૃદ્ધિ તથા પૂર્ણતા વચ્ચે તીવ્ર વિરોધ જોવા મળે છે. આ કારણે, જ્યારે માનની પોતાની દૃષ્ટિ અને શક્તિને પોતાના અંતર પ્રતિ વાગે છે અને યોગ સાધના કરે છે ત્યારે તે માનવનાના ધર્મનિરપેક્ષ પ્રયત્નો અને સમૃદ્ધિ અગ્નિત્વના મદાન પ્રવાહમાથી અનિવાર્ય રીતે અલગ થાય છે તેમ માની યોગના આવે છે. આ ખ્યાન ભારતમા એટલો બધો પ્રચલિત છે અને હમણે તન એટલું નહતો આપરામા આવ્યું છે કે તેથી, જીવનથી

વિમુખ થવું એને, માત્ર યોગની જરૂરી શરત જ નહીં પણ યોગનું સામાન્ય ધ્યેય ગણવામાં આવે છે.^૫

પ્રાચીન યોગપદ્ધતિઓનું વલણ : ભારતની યોગ પદ્ધતિઓના આવા વલણની સમજૂતી આપતાં શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે, હજાર કે તેથી વધારે વર્ષોથી ભારતમાં આધ્યાત્મિક જીવન અને ભૌતિક જીવન, પ્રગતિશીલ માનસથી અજગા રહ્યા છે. સામાન્ય ભૌતિક માર્ગોના આધ્યાત્મિક વલણે ત્યાગ કર્યો છે, અને સ્વાસીના પોષાક જેવી વિષ્ટિ સંસા ધારણ કરનાર માટે તેણે સમાજ પાસેથી, મુક્ત આધ્યાત્મિક વિકાસનો હક્ક મેળવ્યો છે. બીજી તરફ, પોતાની રૂઢિચુસ્તતામાં અપ્રગતિશીલ રહેવાને સમાજનો હક્ક પણ, માન્ય રાખવામાં આવ્યો છે. આમ અજ્ઞાનને તથા દેતુવિહીન અનંત દૈતને હવાલે કરેલુ ભૌતિક જીવન, સ્વાભાવિક રીતે, યોગરૂપ બન્યું અને તેમાંથી મુક્ત થવા માટે, તેનાથી દૂર જવું એ એક જ ઉપાય ગણ્યો. આવી પરિસ્થિતિમાં ભારતીય યોગ પદ્ધતિઓએ સમાધાન સાધ્યું. આમ વૈયક્તિક પૂર્ણતા અને મુક્તિને ધ્યેય બનાવ્યું, કેટલાક પ્રકારની સામાન્ય પ્રવૃત્તિમાંથી અલગ રહેવાની શરત મૂકી અને જીવનના ત્યાગને સર્વોચ્ચ સ્થિતિ ગણી. વળી ગુરુ, શિષ્યોના એક નાના વર્તુળને જ, પોતાનું જ્ઞાન આપના હતા. આમ સમાજની પ્રગતિ રૂધાવેલી હતી.

પ્રગતિશીલ વલણની આવશ્યકતા ઉપરોક્ત સમાધાનકારક માર્ગ અગે તેઓ કહે છે કે, એ જમાનાની પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને તેની ઉપયોગિતા હતી જ. આથી ભારતમાં આધ્યાત્મિકતાની આરાધના કરતા એક સમાજની રચના થઈ હતી. પરંતુ આમ છતાં તે એક સમાધાન હતું; પૂર્ણ વિજય નહીં. આને પરિણામે ભૌતિક જીવને, વિકાસની દૈવી આકાંક્ષા ગુમાવી હતી. આધ્યાત્મિક જીવને, અવગતતા દ્વારા પોતાની ઊર્ધ્વતા અને પરિવ્રતતા જાળવી પરંતુ વિશ્વને, તેના ઉપયોગ અને પૂર્ણ શક્તિથી વચિત રહેવું પડ્યું. આથી શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે પ્રગતિશીલ માનસની અવગણનાને અદ્યે તેની સાથેના સંપર્ક અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે આપણે એ સમજવું જોઈએ કે વ્યક્તિ માત્ર પોતાના માટે જ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી, તે સમૂહમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આથી વૈયક્તિક પૂર્ણતા અને

મુક્તિ એ ઈશ્વરનો અખિલ ધરાદો નથી વૈયક્તિક મુક્તિમા માનવજાતની મુક્તિનો સમાવેશ થાય છે. આપણી પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિની પૂર્ણ ઉપયોગિતા તો પૂર્ણતાનું, ખીજામાં, વૈશ્વીકરણ કરવામાં રહેતી છે.^૬

વિશ્વ-પ્રકૃતિનાં સોપાનનું મહત્ત્વ, જીવનમાં વિશ્વ-પ્રકૃતિના ત્રણ સોપાનોનું મહત્ત્વ દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ ભૌતિક વિશ્વમાં શારીરિક જીવન, આપણા અહીંના અસ્તિત્વની, ભૂમિકા છે. જેમાં આપણો વિકાસ થયો છે તે મનોમય જીવન દ્વારા શારીરિક જીવનને વધુ ઉચ્ચ ઉપયોગમાં જાેવામાં કરીએ છીએ અને વધુ મહાન પૂર્ણતામાં તેનો વિસ્તાર કરીએ છીએ વળી આ બંને જીવનનું ધ્યેય દેવા સત્ છે અને તે આ બંને ઉપર અવતરણ કરીને તેઓની સર્વોચ્ચ શક્યતાઓમાં મુક્ત કરે છે પ્રકૃતિનાં આ ત્રણે સોપાનોમાંથી કોઈપણ સોપાન માનવજીવન માટે હવકું નથી, તેમ જ સિદ્ધ ન કરી શકાય તેવું પણ નથી. વળી આમયિી કોઈનાં અવગણના કે કોઈનો નાશ અતિમ ધ્યેય માટે આવરણક નથી.^૭ વિશ્વ-પ્રકૃતિનું ધ્યેય શરીરને સાચવવાનું અને પૂર્ણ બનાવવાનું તથા મનોમયતા ની પૂર્ણતા કરવાનું છે. આથી પૂર્ણ એવા શરીર અને માનસમાં આત્માની પારગામી પ્રકૃતિને અભિવ્યક્ત કરવા એ આપણું ધ્યેય હોવું જોઈએ જેમ માનસિક જીવન, શારીરિક જીવનના વધુ સારા ઉપયોગ અને જાેવાં કરવા માટે, કાર્ય કરે છે તેમ આધ્યાત્મિક જીવનને પણ આપણી બૌદ્ધિક, આવેગજન્ય, સૌંદર્યાત્મક અને જૈવાય પ્રકૃતિના જાેવામાં રૂપાંતર માટે કાર્ય કરવું જોઈએ. જે સર્વોપરી સત્ ભૌતિક વિશ્વમાં અવતરણ છે તેની, માનવી સર્વોચ્ચ કક્ષા અને સત્તા જ છે. આથી તેનું ધ્યેય વધુને વધુ ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં જાેવાં મન કરવાનું છે. આવી સિદ્ધિ માટે, તેને પ્રાપ્ત થયેલ જીવનની અવગણના, યોગ્ય ગણાય નહીં. આથી જી અરવિંદ અનુસાર યોગનું સાચું અને પૂર્ણ ધ્યેય તથા તેની ઉપયોગિતા, કુદરતના નિમ્નચેતન યોગમાં જેમ, માનવીનો સર્વેન યોગ જીવન સાથે નિરંતર નેહા જ સિદ્ધ થાય. આમ અખિલ જીવન યોગ છે.^૮

૬ Ibid pp 22-23

૭ Ibid p 14

૮ Ibid p 4

ત્રેવકું જીવન

શરીર, માનસ અને પ્રાણની લિન્ન રચના : આમ પાર્થિવ પ્રકૃતિના શિરમોર અને પૃથ્વી ઉપરની તેની પૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટિની શક્યતા જેમાં છે, તે માનવીનું જીવન ત્રેવકું છે. તેને મજેલા ચેતનમય બંધાગ્નિમાં શરીર એક વાદન છે અને પ્રાણ દૈવી અભિવ્યક્તિનું ક્રિયાશીલ સાધન છે. તેની પ્રવૃત્તિ પ્રગતિશીલ માનસમાં કેન્દ્રિત થયેલી છે અને તેના હેતુ, પોતે જેમાં રહે છે તે રહેઠાણની અને જેનો તે ઉપયોગ કરે છે તે, પ્રાણના સાધનની પૂર્ણતાના છે. વળી તે પ્રગતિશીલ આત્મ-સાક્ષાત્કાર દ્વારા આત્માના રૂપ તરીકે પોતાના સાચા સ્વરૂપને જાગૃત કરવા શક્તિમાન છે. અંતે પોતે ખરેખર જે છે તેમાં ને પોતાની પરિપૂર્ણતા સાધે છે. માનવીમાં દૈવી શક્તિની આ યોજના છે અને તેથી આપણા સત્તા સમગ્ર ધ્યેય અને પદ્ધતિ આ ત્રણ તત્ત્વોની આંતરક્રિયા દ્વારા કાર્ય કરવાની છે. પ્રકૃતિમાં આ ત્રણની લિન્ન રચનાને કારણે માનવીને આ ત્રણ પ્રકારના જીવનમાંથી પસંદ કરવાની તક છે. (૧) સામાન્ય ભૌતિક અસ્તિત્વ, (૨) માનસિક પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિનું જીવન અને (૩) અચલ આધ્યાત્મિક રમ્મતાનું જીવન. પરંતુ જેમ જેમ માનવી પ્રગતિ કરે છે તેમ તેમ આ ત્રણે સ્વરૂપોનો સમન્વય કરે છે, તેના વિસંવાદોને વિખેરીને સંવાદમય તાલબદ્ધતાની સ્થાપના કરે છે. આથી તે પોતાનામાં પૂર્ણ માનવીને કે અખિલ ધ્વિર તત્ત્વને ઉત્પન્ન કરે છે^૯

જીવનના પ્રકારોની લાક્ષણિકતાઓ : સામાન્ય વિશ્વ-પ્રકૃતિમાં ઉપરોક્ત પ્રકારોના જીવનને પોતાની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ છે શારીરિક જીવનનો શક્તિની લાક્ષણિકતા પ્રગતિશીલ હોવા કરતા, વધુ તો, સ્થિરતા છે અને તેમાં વૈયક્તિક આત્મ-વિશાળતાને બદલે આત્મ-પુનઃગવર્તન વધુ છે અલગતા, અચેતન ભૌતિક તત્ત્વમાં પણ માનસ અગોચર હોવાથી ભૌતિક પ્રકૃતિમાં પણ શારીરિક બધારણના પ્રગતિશીલ સ્વરૂપો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આમ વનસ્પતિ કળા પ્રાણીમાં અને પ્રાણી કરતા માનવીમાં આ બધારણના પ્રગતિશીલ સ્વરૂપો સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ એકવાર અમુક પ્રકાર ભૌતિક રીતે સ્પષ્ટ થયા બાદ તે સ્વરૂપે ચાલુ જ રહે છે. પ્રાણ અમરત્વ શોધે છે પરંતુ

વૈયક્તિક સ્વરૂપ અસ્થાયી હોવાથી માન સતત પુનરુત્પાદન દ્વારા ભૌતિક અમરત્વ સાધે છે. આથી સ્વ-લક્ષ, સ્વ-પુનરુત્પાદન અને સ્વ-પુનરાવર્તન આવશ્યક બને છે.

શુદ્ધ માનસની વિશિષ્ટ શક્તિ છે પરિવર્તન, અને જેમ જેમ તે નિયમિત અને ઊર્ધ્વગમન સાધે છે તેમ તેમ માનસનો આ નિયમ સતત વિસ્તાર, સુધારો અને પ્રાપ્ત કરે છે. જાનનોની વધુ સારી વ્યવસ્થા પણ સાધે છે. વળી તે નાની અને સાદી પૂર્ણતામાંથી વિસ્તૃત અને જટિલ પૂર્ણતા પ્રતિ આગળ વધે છે. આનું કારણ એ છે કે માનસ પોતાના ક્ષેત્રમાં અનંત છે અને પોતાની રચનાઓમાં સહેલાઈથી પરિવર્તન થવાની શક્તિ ધરાવે છે. આથી માનસની શ્રદ્ધા સંપૂર્ણતાની છે અને તેનો સિદ્ધાંત પ્રગતિનો છે.

આત્માનો વિશિષ્ટ નિયમ આત્મ-સત્થી પૂર્ણતા અને અચન અનંતતા છે. પ્રાણનું જે ધ્યેય છે તે અમરત્વ અને માણસનું જે ધ્યેય છે તે પૂર્ણતા. તે તેને સદાય સાહજિક છે. બધામાં જે એક જ છે તેનો સાક્ષાત્કાર, અનંતની પ્રાપ્તિ અને જેમાં તે વસે છે તેની પ્રવૃત્તિ અને સ્વરૂપોની મર્યાદાથી અનિષ્ટતા, આ બધી આધ્યાત્મિક જીવનની લક્ષ્યતા છે.^{૧૦}

આધ્યાત્મિક જીવન અને ભૌતિક જીવનનો સમન્વય : ઉપરોક્ત દરેક સ્વરૂપમાં વિશ્વ-પ્રકૃતિ વૈયક્તિક અને સામૂહિક રીતે કાર્ય કરે છે. કારણ કે, અનંત સત્ વૈયક્તિક સ્વરૂપમાં, જૂથમાં, કુટુંબમાં, જાતિમાં અને રાષ્ટ્રમાં સરખું વસે છે. આથી ભૌતિક જીવનનું પહેલું ધ્યેય, પ્રકૃતિના જૈવીય હેતુને સિદ્ધ કરવાનું છે. પરંતુ માન આ ધ્યેય જ પૂરતું નથી, કારણ કે તેથી જીવન મર્યાદિત અને અનૌદિક એવું રૂઢિચુસ્ત બની જશે. આથી, સચેત પ્રગતિની ટેવ અને પ્રગતિની પરંપરાના ભૌતિક માનસ ઉપર અકન દ્વારા ભૌતિક માનવીને સમાન્ય પ્રાનિશીલ બનાવી મગાવ છે. આવી જ રીતે જીવનની બધી જ સંસ્થાઓ અને તેની પ્રવૃત્તિઓ પ્રતિ ધાર્મિક જાવના કેળવણીથી ભૌતિક માનવી અને તેના જીવનને સામાન્ય આધ્યાત્મિક બનાવી સકામ છે. પરંતુ આ આધ્યાત્મિકતા બાહ્ય સ્વરૂપની આધ્યાત્મિકતા બની રહેવી ન જોઈએ. આને માટે માનસિક પ્રયત્નો અને આધ્યાત્મિક અભ્યાસનો મગન્વય જરૂરી છે. આ અંગે શ્રી અગ્નિદ

દર્શિ છે કે જ્યારે વાસ્તવિક ૭૫૧ અને ચિત્તકના માનસ વચ્ચે અત-
 હોય છે ત્યારે જીવનથી માનસને વિમુખ કરવાનું જન છે આમ જીવ
 પોતાના અતર્કશનમાં, કલાકાર પોતાની કલામાં, તત્ત્વજ્ઞાની બૌદ્ધિક પ્રશ્નોમાં
 ગત રહે છે તે, જૂતકાગમાં અને અત્યારે પણ, મહદ્વચ્ચે બૌદ્ધિક સંન્યામીઓ
 જ છે^{૧૧} જે અનત છે તેની માથે આધ્યાત્મિક જીવન સંકળાયેલું છે
 તે સાચું છે પરંતુ, તેથી ભૂતિક જીવનથી અગ્રમાં નહેકુ યોગ્ય નથી
 આધ્યાત્મિક જીવને ભૌતિક જીવનનો ઉપયોગ, વધુ મહાન પર્નિપૂર્ણતાના
 સાવન માટે દેવો જોઈએ^{૧૨} જે આત્મા પૈથિક સત્ત્વ સર્વોન્નૃપ્ત શિખર
 છે તે ભૌતિકતાવ તેની ભૂમિકા છે આ મને ૫૦-ચેની કડી માનસ છે
 જે અનત છે તે આત્મા છે અને માનસ તથા ભૂતિક તત્ત્વ તેના વ્યાપારો
 છે આત્મા અગોચર છે અને તેને વ્યક્ત કરવનો છે શરીર અને માનસ
 દ્વારા તે પોતાને વ્યક્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે વગી આત્મા યોગના સ્વામીની
 પ્રતિમા છે, જ્યારે વિશ્વમાં આ પ્રતિમાના પુનરુત્પાદન માટે શરીર અને
 માનસ તેના સાધનો છે આમ સમગ્ર વિશ્વ-પ્રકૃતિ અગોચર સત્યની
 પ્રગતિશીલ અભિવ્યક્તિ માટેનો અને દૈવી પ્રતિમાના વધુને વધુ સંદર્ભ
 પુનરુત્પાદનનો, પ્રયત્ન છે

યોગ અને પ્રકૃતિનું કાર્ય

સમૂહ માટે ધીમી ઉત્ક્રાંતિ દ્વારા વિશ્વ પ્રકૃતિ જે ધ્યેય પ્રાપ્ત કેવા
 માટે પ્રયાસ કરે છે તેને વ્યક્તિ માટે ઝડપી ક્રાંતિ દ્વારા યોગ સિદ્ધ કરે
 છે પ્રકૃતિની બધી શક્તિઓને તે ઝડપી બનાવે છે અને તેનું બિધ્વી શબ્દ
 કરે છે પ્રકૃતિ આધ્યાત્મિક જીવનનો વિકાસ મુરકેરીયા કરે છે અને પોતાના
 નિમ્ન સ્વરૂપો માટે તેને સતત પાઠ વાગવું પડે છે જ્યારે યોગની સંસ્કૃત
 પદ્ધતિ અને બિધ્વગામી શક્તિ માનસ અને શરીરની પણ પૂર્ણતા માથે
 આ ધ્યેય પ્રયત્ન રીતે સાધી શકે છે વિશ્વ-પ્રકૃતિ દૈવી સત્ત્વે પોતાની
 સજ્ઞાઓમાં શોધે છે, જ્યારે યોગ પ્રકૃતિથી પર જીવને પ્રકૃતિના સ્વામીને
 અને વિશ્વથી પર એવા પારગામી સત્ત્વે મળે છે વગી તે સર્વશક્તિમાન
 સત્ત્વ આદેશ, પારગામી પ્રકાશ અને શક્તિ સાથે પાઠો અવી શકે છે
 યોગ્ય બ્રહ્માંડમાં પ્રકૃતિની સમાયિક્ષાથી આગળ વધે છે અને તેનાથી

૧૧ Ibid P 19

૧૨ Ibid P 21

જીએ ચડે છે, આનુ કારણ એ છેકે વિશ્વ-જનનીનો હેતુ, પોતાની લીલા અને સર્જનોમાં, દૈવી સત્તને મિદ્ધ કવ્યાનો છે. યોગની સર્વોચ્ચ ક્રિયામાં તો વિશ્વ-જનની પોતાનાથી પણ આગળ જર્મીને દૈવી સત્તને તેના પોતાનામાં જ પ્રાપ્ત કરે છે ટેલકાદના મતે યોગનું આ એક સાચુ અને સર્વોચ્ચ ધ્યેય છે

આમ છતાં બન્નેનું ધ્યેય એ ને તો એક જ છે માનવજાતમાં યોગની વ્યાપકતા એ પ્રકૃતિના વિલયો ઉપરનો વિજય છે અત્યારે જેમ વિજ્ઞાન માનસિક વિકાસ માટે સમગ્ર માનવજાતને યોગ્ય બનાવવા પ્રયાસ કરી રહ્યું છે તેમ યોગ દ્વારા પ્રકૃતિએ કવ્યના ઉત્ક્રાંતિ માટે માનવજાતને યોગ્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન, અનિવાર્ય રીતે, કરવાનો રહે છે વગી જેમ માનસિક જીવન ભૌતિક તત્ત્વનો ઉપયોગ કરે છે અને તેને પૂર્ણ કરે છે તેમ આધ્યાત્મિક જીવને દૈવી આત્મા-અભિવ્યક્તિ માટેના સાધનો તરીકે ભૌતિક તત્ત્વ અને માનસનો ઉપયોગ કરવાનો છે, અને તેને પૂર્ણ બનાવવાના છે જે યુગોમાં આ સિદ્ધ થશે તે પુરાણમાં ઉલ્લેખિત, સત્ય અને કૃત યુગો હશે આથી માનવીએ વિશ્વ-જનનીની શક્તિનો દુરુપયોગ કરવાને બદલે, પોતાની સાચકતાના સર્વોચ્ચ ધ્યેય માટે, તેના સદુપયોગ કરવો જોઈ એ ૧૩

યોગની પદ્ધતિઓની ભૂમિકા અને યોગનું હાઈ

પ્રાકૃતિક ઉત્ક્રાંતિમાં માનવજીવનના વિવિધ પ્રકારોના એકબીજા સાથેના સંબંધો અને તેના ઉપર આધારિત વિવિધ હેતુઓ અને ઉપયોગિતા જોવા મળે છે, તેજ યોગની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અંગે ટે શ્રી અગ્નિદ કહે છે કે યોગની ઈન્દ્રીય સાધનાઓ અને તેના પ્રમુખ હેતુઓનો સુચેષ સાધવાનો પ્રયાસ કરીએ તો જણાશે કે વિશ્વ-પ્રકૃતિએ જે ભૂમિકા પૂરી પાડેલી છે તે જ આપણી સદગ ભૂમિકા અને સમન્વયની શક્તિ છે

યોગની સાધના માટે શ્રી અગ્નિદ નથ પક્ષેની સમતિ આવરયક ગણે છે આ છે, ઇશ્વર, વિશ્વપ્રકૃતિ અને માનવ-આત્મા અમૂર્ત બાધામાં

રજૂ કરીએ તો તે છે: પારગામી, વૈશ્વિક અને વૈવક્તિક સત્. જો વ્યક્તિ અને પ્રકૃતિને ઇશ્વરથી અલગ લઈએ તો વ્યક્તિ પ્રકૃતિથી બંધાયેલ હોવાથી ઝડપી પ્રગતિ કરી શકે નહીં. આથી પ્રકૃતિથી મુક્ત અને પ્રકૃતિથી મહાન એવા પારગામી તત્ત્વની આવરયક્તા રહે છે. આ પારગામી સત્ પ્રકૃતિ ઉપર અને આપણા ઉપર કાર્ય કરે છે અને આપણને પોતાના પ્રતિ-આકર્ષે છે. આ વૈવક્તિક બ્રહ્મીકરણ, પ્રકૃતિની શુભેચ્છા સાથે કે બળ દ્વારા તેની સંમતિ પ્રાપ્ત કરીને, તે કરે છે. યોગના દરેક તત્ત્વજ્ઞાન માટે આ સત્ય, ઇશ્વર, સ્વામી કે સર્વોપરી આત્માનો ખ્યાલ આવરયક બને છે. આ સર્વોપરી સત્તા યોગ માટેના માનવીના પ્રયત્નોને તેજોમય સ્પર્શ અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ આપે છે. વળી જેમ વ્યક્તિ માટે પારગામી સત્ આવરયક છે અને તેને તે જોધે છે તેમ એક રીતે પારગામી સત્ માટે વ્યક્તિ આવરયક છે અને તેને તે જોધે છે. જેમ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા, ભક્ત ઝંખે છે તેમ ભક્તને પ્રાપ્ત કરવા, ભગવાન ઝંખે છે. આ દર્શાવે છે કે જ્ઞાનની યોજા કરનાર માનવી સિવાય જ્ઞાનયોગ હોઈ શકે નહીં; ઇશ્વરની ભક્તિ કરનાર માનવી સિવાય ભક્તિયોગ હોઈ શકે નહીં અને કર્મ કરનાર માનવી સિવાય કર્મયોગ હોઈ શકે નહીં.

યોગનું હાદ્ છે. માનવ અને વૈવક્તિક એવી ચેતનાનો પૈવી ચેતના સાથેનો સંપર્ક કારણ કે, વિશ્વની લીલામાં જે અલગ થયું છે તેની સાથે, પોતાનો આત્મા, સાચું મૂળ અને સાચી વૈવક્તિકતાનું સામુજ્ય એટલે યોગ. આવે! સંપર્ક, આપણે જેને આપણું વ્યક્તિત્વ ઠીકીએ છીએ તે જટિલ રીતે વ્યવસ્થિત એવી ચેતનાના કોષ્ટ રચાને, ધાવ એમ બને છે. આ સંપર્ક શરીર દ્વારા શારીરિક ચેતનામાં થાય કે પ્રાણના કાર્ય દ્વારા જૈવીય ચેતનામાં પણ થાય તેવું બને છે. આ ઉપરાંત આ સંપર્ક સંવેદનશીલ હૃદય દ્વારા, ક્રિયાત્મક સકલ્પ દ્વારા સમજણ ધરાવતા માનસ દ્વારા કે માનસિક ચેતનાનું તેની અર્થ પ્રગતિમાં સામાન્ય પરિવર્તન દ્વારા પણ થાય વળી માનસમાં રહેલ કેન્દ્રીય અહીના રૂપાતર દ્વારા વૈશ્વિક અને પારગામી સત્ય અને જ્ઞાનદને પ્રત્યક્ષ રીતે જાગૃત કરવાથી પણ આ ધ્યેય પામી શકાય. આમ સંપર્કના મધ્યમની પસંદગી ઉપર, કેવા પ્રકારના યોગની સાધના કરીશું તેનો, આધાર છે. ૧૪

યોગની વિવિધ પદ્ધતિઓ^{૧૫}

ભારતમાં પ્રચલિત યોગની મુખ્ય પદ્ધતિઓને તેના કેન્દ્રીય સિદ્ધાંતના સદર્ભમાં તપાસવાથી જાણાશે કે, તે ચડતા ક્રમમાં ગોઠવાયેલી છે તેમાં નિમ્નઃકક્ષાના એવા શરીરથી પ્રારંભ કરીને પારગામી અને વૈશિષ્ઠ્ય એવા આત્મા સાથેના પ્રત્યક્ષ સંપર્કના મોપાનો છે

હડયોગ સાદાત્કાર અને પૂર્ણતાના સાધનો તરીકે શરીર અને જૈવીય ક્રિયાઓને પસંદ કરે છે તે સ્થૂળ શરીરને વક્ષમાં રાખે છે રાજયોગ સૂક્ષ્મ શરીર ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને પોતાની સચ્ચાનંદ શક્તિ માટે મનોમયતાને, તેના વિવિધ વિભાગોમાં, પસંદ કરે છે જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મનો ત્રેવડો માર્ગ મનોમયતા, સકલ્પ, હૃદય કે બુદ્ધિના અમુક અશનો ઉપયોગ, પ્રારંભ માટે, કરે છે અને તેના ઉપાત્તર દ્વારા સત્ય, શિવ અને સુદર એવા આધ્યાત્મિક જીવનના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે. તેની પદ્ધતિ, વૈવકિતક શરીરમાં રહેલ માનવ-પુરુષ અને દરેકમાં રહેલ જ્ઞાતા નામરૂપથી પર એવા દૈવી-પુરુષ સાથે, પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર સાથે છે

હડયોગ હડયોગનું ધ્યેય પ્રાણ અને શરીર ઉપર જીત મેળવવાનું છે આપણું સ્થૂળ શરીર અન્નકાર અને પ્રાણરૂપમાં શરીર અને પ્રાણના સાયુજ્યથી બનેલું છે અને તેની સમતુલ્ય ઉપર માનવીમાં પ્રકૃતિના કાર્યનો આધાર છે પ્રકૃતિએ સ્થાપેલ સમતુલ્ય સામાન્ય અહમય જીવન માટે પૂરતી છે, પરંતુ હડયોગના હેતુ માટે તે પર્માત્મ નથી આત્મ કારણ એ છે કે આવી સમતુલ્ય માનવજીવનના સામાન્ય ગાળા દરમિયાન શારીરિક તાન આત્મ રહે તેટલા પૂરતી ક્રિયાશીલ શક્તિને ધ્યાનમાં લઈને સ્થપાયેલી હોય છે આથી હડયોગ પ્રકૃતિની સમતુલ્યને બદલે બીજી સમતુલ્ય સ્થાપવા પ્રયાસ કરે છે આ સમતુલ્ય દ્વારા પોતાના પરિમાણ કે લીમ્પતામાં લગભગ અનંત અને અમર્યાદિત અવા પ્રાણની ક્રિયાશીલ શક્તિના ધોષને ધારણ કરવા માટે શરીર તરફ કામેલ મનાવવાનું તેનું ધ્યેય છે આને માટે હડયોગની મુખ્ય પ્રક્રિયા આસન અને પ્રાણાયામ છે અનેક આસનો હા. ૧ સૌ પહેલા તે શરીરને શુદ્ધ કરે છે તથા તેને અસામાન્ય તદ્દુ સ્તી અને શક્તિ આપવાનો તથા સામાન્ય પ્રકૃતિજન્ય ટેવોમાંથી મુક્ત કરવાનો

પ્રયાસ કરે છે. આ ઉપરાંત શરીરને બીજી અશુદ્ધિઓમાથી મુક્ત ગણવાનો અને શામોદ્ધવાસના તંત્રને શુદ્ધ ગણવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. આ છે પ્રાણાયામ અથવા પ્રાણમય, શક્તિ ઉપર કાબૂ. પ્રાણાયામ હડયોમાં માટે બે હેતુઓ સાથે છે; એક તો, તે શરીરની પૂર્ણતા સાથે છે, ભૌતિક પ્રકૃતિની સામાન્ય આવરણકતાઓમાથી પ્રાણને મુક્ત કરે છે, અસામાન્ય તંદુરસ્તી બક્ષે છે અને ચૌવનને દીર્ઘકાળ પર્યંત જાળવે છે, બીજું તે પ્રાણમય કાષ્ઠમાં રહેલ કુંડલિની કે પ્રાણની ક્રિયાશીલતાને જાગૃત કરે છે. આથી ચેતનાનાં ક્ષેત્રો, અનુભવની સંદેહો અને અસામાન્ય સિદ્ધિઓ મેળવી માટે શક્ય બને છે.

હડયોગની મર્યાદિત ઉપયોગિતા : હડયોગનાં આવા આકર્ષક પરિણામો બંને શ્રી અન્વિંદ કહે છે કે અહીં આટલી મોટી જાહેરતા બાદ માત્ર શારીરિક જીવનની પૂર્ણતાનું ભૌતિક પ્રકૃતિનું ધ્યેય, અસામાન્ય માત્રામાં સિદ્ધ કરવાનું જ બને છે. વધુમાં હડયોગની નજાગાઈ તેની મુશ્કેલ અને પુષ્કળ શ્રમ માગી લેતી પ્રક્રિયાઓ છે અને તેમાં સમય અને શક્તિનો એટલો બધો બચ થાય છે કે સામાન્ય જીવનથી, યોગીને, અગાધ રહેવું પડે છે. વળી વિશ્વ માટે તેનાં પરિણામોની ઉપયોગિતા અવ્યવહારુ બને છે, અથવા તો અત્યંત મર્યાદિત બને છે. આમ આ યોગ દ્વારા પ્રાપ્ત સિદ્ધિઓ વિશ્વની સામાન્ય પ્રવૃત્તિને બહુ ઉપયોગી થતા નથી. હડયોગ, જે સિદ્ધિઓ મેળવે છે તે નાના હેતુ માટે બહુ મોટી કિંમતે મેળવે છે.

રાજયોગ . રાજયોગ તેથી આગળ જાય છે. તેનો હેતુ, માત્ર શરીરની મુક્તિ અને શરીરની પૂર્ણતા જ નથી. તેનું ધ્યેય મનોમયતાની પૂર્ણતા, આવેગમય જીવન ઉપર કાબૂ, વિચારણા અને ચેતનાના સમગ્ર સાધનો ઉપર સ્વામિત્વનું છે. તે ચિત્ત ઉપર પોતાનું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરે છે અને હડયોગની જેમ સૌ પહેલાં શરીરનાં ત્રણ શુદ્ધિ કરના પ્રયાસ કરે છે.

માનવીની સામાન્ય સ્થિતિ મુશ્કેલી અને અવ્યવસ્થાની ગિથિ છે, અને આવેગ, સંવેદન, કાર્ષ, ઉપભોગ વગેરે નીચે તે દબાયેલ છે. આથી તેની આ મુલામીના ધ્યાને સ્વરાજ્ય કે આત્મ-નિયમની સ્થાપના આવશ્યક છે. આ માટે, સૌ પહેલાં અવ્યવસ્થાનાં બળોને કાબૂમાં લેવા, વ્યવસ્થાના બળોને સહાય કરવી જોઈએ. આથી રાજયોગ સૌ પહેલાં નિયમવિદ્યોન

નિમ્નસ્તરની શારીરિક ક્રિયાઓને સ્થાને માનસની સારી ટેવો દ્વારા આત્મ-
ચિસ્ત ઠેગવના પ્રત્યે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. સત્યની સાધના દ્વારા, અહમ્ય
સ્વરૂપોના ત્યાગ દ્વારા, બીજાઓને હાનિ કત્યાપી દૂર રહીને, શુદ્ધ અને સતત
મનન દ્વારા તથા જે માનસિક સામ્રાજ્યનો સાચો સ્વામી છે તે દૈવી પુરુષ
પ્રત્યેના વ-ણ દ્વારા માનસ અને હૃદયની શુદ્ધિ તથા આનંદમય અને સ્પષ્ટ
ચિત્તિ સ્થાપિત કરવાનો રાજયોગનો પ્રયત્ન છે.

રાજયોગના હેતુ : રાજયોગનું આ કાર્ય તો માન પહેતુ સોપાન

છે ત્યારબાદ માનસ અને ઇન્દ્રિયોની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓને શાંત કરવાની
છે આથી આત્મા ચેતનાની ઉચ્ચ સ્થિતિએ ઊર્ધ્વગમન કરવા મુક્ત અને
છે અને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને આત્મ-સ્વામિત્વની ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરે છે
આમ જનાં સામાન્ય માનસ શરીરસ્તરની અસર હેઠળ હોવાથી હયોગની
આસન અને પ્રાણાયામની પદ્ધતિ તેના સરળ સ્વરૂપમાં, રાજયોગ અપનાવે
છે આમ કુલિનીને જાગૃત કર્યા બાદ રાજયોગની પદ્ધતિ માનસિક
અસાધિતને શાંત કરવા અને માનસિક શક્તિ દ્વારા તેને ઉચ્ચ સ્તર ઉપર
લાવીને સમાધિની સ્થિતિ સ્થાપવા કાશિપ કરે છે સમાધિ દ્વારા રાજયોગ
જે હેતુ સારવા માગે છે : એક તો બાહ્ય ચેતનાની ગૂચવણમાંથી શુદ્ધ
મનોમય કાર્યને મુક્ત કરે છે અને ત્યાંથી તેને ઉચ્ચતર અતિમાનસીય સ્તરોએ
પ્રવેશ કરાવે છે બીજું, રાજયોગ ચેતનાની પોતાના વિષય ઉપર મુક્ત અને
સકેન્દ્રિત શક્તિની કાર્યશક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે તદ્વાની સ્થિતિમાં જે સર્વોચ્ચ
અતિ-વૈશ્વિક જ્ઞાન અને અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે તે, આ કાર્યશક્તિ દ્વારા
યોગી જાગૃત સ્થિતિમાં પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રાપ્ત કરે છે રાજયોગની પદ્ધતિનું
ધ્યેય, માત્ર સ્વરાજ્ય એટલે કે આત્મલક્ષી સામ્રાજ્ય જ નહીં પરંતુ,
સરાજ્ય એટલે કે બાહ્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપનાનું અને તેને આત્મલક્ષી
સામ્રાજ્યના કાબૂ હેઠળ લાવવાનું છે.

રાજયોગની મર્યાદા . જેમ હયોગ શારીરિક જીવન અને તેની
કાર્યશક્તિની અસામાન્ય પૂર્ણતાનું અને તેનાથી આગળ મનોમય જીવનમાં
પ્રવેશનું ધ્યેય ધરાવે છે તેમ રાજયોગ માનસિક ક્રિયાઓને લક્ષમાં લઈને
મનોમય જીવનની કાર્યશક્તિઓના વિસ્તાર અને પૂર્ણતા તથા આધ્યાત્મિક
સ્તૂતિ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશનું ધ્યેય ધરાવે છે આમ જનાં રાજયોગ પદ્ધતિની

નગાર્થ, તંદ્રાની અસામાન્ય પરિસ્થિતિ ઉપર વધુ પરતો આધાર રાખવામાં, રહસી છે. આમ મર્યાદાને પરિણામે શારીરિક જીવનથી અમુક અલગતાનું વલણ તેમાં જોવા મળે છે વળી અહીં સમાધિની સ્થિતિ સાથે આધ્યાત્મિક જીવન વધુ પડતું સંમંથિત જોવા મળે છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આપણો હેતુ આધ્યાત્મિક જીવન અને તેના અનુભવોને જાગ્રત જીવનમાં પૂરેપૂરા ક્ષિપ્તશીલ અને ઉપયોગી બનાવવાનો છે, પરંતુ રાજ્યોગમાં તો આપણા સર્વસાધારણ અનુભવોના પાછળના સ્તરમાં જવાનું વલણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો ત્રેવડો માર્ગ

ત્રેવડા માર્ગની ખામી : રાજ્યોગ જે ક્ષેત્ર છોડી દે છે તેમાં જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મનો ત્રેવડો માર્ગ પ્રચલન કરે છે. આ ત્રેવડો માર્ગ રાજ્યોગથી ભિન્ન છે કારણ કે, તેમાં પૂર્ણતાની ચસ્ત તરીકે સમગ્ર મનોમય પદ્ધતિની કઠિન તાલીમની અવશ્યકતા નથી. તે શુદ્ધિ, હૃદય અને સંકલ્પ જોવા કેટલાક કેન્દ્રીય સિદ્ધાંતોને ગ્રહણ કરીને તેની સર્વસાધારણ દ્વિયાઓને સામાન્ય અને બાહ્ય બાળતો તથા પ્રવૃત્તિમાંથી દૈવી સત્ પ્રત્યે વાળીને, રૂપાંતર કરે છે. આમ છતાં તેનો ખામી એ છે કે તે મનોમય અને શારીરિક પૂર્ણતા પ્રતિ ઉદાસીન છે અને દૈવી સાક્ષાત્કાર માટે માત્ર શુદ્ધિને જ મહત્ત્વ આપે છે. ખીજી ખામી એ છે કે દૈવી સાક્ષાત્કારમાં શુદ્ધિ હૃદય અને સંકલ્પના સમન્વયાત્મક સુમેળને બદલે, વ્યવહારમાં કોઈ એક માર્ગને ખીન્ન માર્ગથી અવગ, અને કેટલીકવાર વિરોધી તરીકે પણ ગણવામાં આવે છે.

જ્ઞાનમાર્ગ : જ્ઞાનમાર્ગનું ધ્યેય સર્વોત્કૃષ્ટ આત્માના સાક્ષાત્કારનું છે તે વિચારની અને વિવેકની પદ્ધતિથી આગળ વધે છે અને અનિર્ણીત, અક્ષર, અચલ એવા શુદ્ધ અને અદ્વિતીય આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ આનું પરિણામ વ્યાવહારિક વિશ્વની અવગણના કરવામાં આવે છે. આથી કેટલીકવાર વિશ્વને ભ્રમ પણ ગણવામાં આવે છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે જ્ઞાનમાર્ગનું આવું પરિણામ અનિવાર્ય નથી, જે વૈયક્તિકને બદલે વિશાળ હેતુને લેવામાં આવે તો આ જ્ઞાનની પદ્ધતિ, પારગામીન્ય માટે વૈશ્વિક સત્તે સિદ્ધ કરી શકે છે. આ વધુ વિશાળ હેતુમાં, આપણે પોતાનામાં જ નહીં પરંતુ સર્વમાં સર્વોચ્ચ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો

‘છે વગી તેમાં વિશ્વના બ્યાનહારિક પાસાંના દૈવી ચેતનાની લીલા તરીકે સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે તેને અસત્ ગણવાના નથી આથી પણ વધુ નિશાળતામાં જાનના સર્વ સ્વરૂપોનું રૂપાંતર દૈવી ચેતનાની પ્રવૃત્તિમાં કરવાનું છે આવી પદ્ધતિ માનવીના જીવિતા સમગ્ર પ્રદેશને દૈવી સ્તરે પહોંચાડે છે

લક્ષિતમાર્ગ : લક્ષિતમાર્ગનું ધ્યેય સર્વોચ્ચ પ્રેમ અને આનંદનો ઉપભોગ કરવાનું છે તેમાં વિશ્વનો બોક્તા અને દિવ્ય પ્રેમી તરીકે સર્વોચ્ચ રાખીના વ્યક્તિત્વનો ખ્યાન વેદોમાં આપ્યો છે વિશ્વ, તેની લીલા છે જેમાં આવેગોને સ્થાન છે તેના માનવજીવનના સામાન્ય મજા ધોનો ઉપયોગ કરવો એ લક્ષિતયોગનો સિદ્ધાંત છે અને તેનું ઉપયોગજન દેવ પ્રેમ, મૌલ્ય અને આનંદમાં કરે છે આરાધના અને મનનનો ઉપયોગ માત્ર દૈવી સજ્જની તૈયારી અને તેની તીવ્રતામાં વૃદ્ધિ માટે જ, યાવ છે આ માર્ગની સામાન્ય સાધનામાં પણ વિશ્વ-સત્થી અનમ થવાનું અને પારગામી અતિરેશિક સત્માં લીન થવાનું વ્યવસ્થા જોવા મળે છે શ્રી અરવિંદ કહે છે અહીં પણ આવું પરિણામ અનિવાર્ય નથી તેમાં માત્ર માનવીમાં જ નહીં પણ પ્રાણીમાત્ર અને દરેક વસ્તુમાં દૈવી પ્રેમની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે

કર્મમાર્ગ : કર્મમાર્ગનું ધ્યેય સર્વોપરી સકલપને અરજો માનવીની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું સમર્પણ કરવાનું છે તે આપણા કાર્યોના અહ મય ખેડના ત્યાગથી શરૂ કરે છે આવા ત્યાગથી માનસ અને સકલપનું શુદ્ધિકરણ થાય છે અને તેથી આપણા કાર્યોના સાચા કર્તા એવી વૈશ્વિક શક્તિ વિષે સચેત બને છે બીજા માર્ગોની જેમ પ્રયોગનો ઉપયોગ પણ વ્યવહારિક કે સાસારિક જીવનમાંથી મુક્તિ અને સર્વોપરી સત્માં પ્રવેશ માટે કરવામાં આવે છે અહીં પણ કર્મનું આવું અતગ પરિણામ આનંદવાર્ય નથી આ માર્ગને અતે બધી શક્તિઓમાં બધા બનાવામાં બધી પ્રવૃત્તિઓમાં અને અહ વિહીન મુક્ત એવી આત્માના કાર્યની બધી ક્રિયાઓમાં દૈવી સકલપનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે આમ કર્મમાર્ગ દ્વારા પણ માનવીના સકલપ અને પ્રવૃત્તિનું જીર્ણ કરણ, દૈવી સ્તરમાં થઈ શકે છે

પૂર્વવાદમાં ત્રણે માર્ગોની એકતા આમ શ્રી અરવિંદના પૂર્ણવાદી અતલ્યમાં આ ત્રણે માર્ગો એક છે દૈવી પ્રેમ સામાન્ય રીતે પૂર્ણ અને

‘ચનિષ્ઠ સંપક્ક’ દ્વારા દૈવી પ્રિયરાગના પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રતિ અને દૈવી સેવા પ્રતિ લક્ષ્ય જાય છે. આમ તે જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ બંને છે. આવી જ રીતે પૂર્ણજ્ઞાન પણ પૂર્ણપ્રેમ અને આનંદ તથા દૈવી સત્તા કાર્યોના સ્વોગર પ્રતિ ગમન કરે છે વળી સમર્પિત મર્યો, ત્યાગના સ્વામી પ્રતિ અને તેની રીતોના ગહન જ્ઞાન પ્રતિ લક્ષ્ય જાય છે. આમ ત્રણેય માર્ગો દ્વારા સર્વોપરો સત્તા પૂર્ણજ્ઞાન પ્રેમ અને સેનાનું, સર્વેમા અને તેની સમગ્ર અભિવ્યક્તિમા, દર્શન કરી શકીએ છીએ.

યોગની પદ્ધતિઓનો સમન્વય^{૧૬}

સમન્વય કાર્યની રૂપરેખા : આમ યોગની દરેક પદ્ધતિ, પોતાના દાર્શનિક, જટિલ એવા માનવ એકમના એક લાગને આવે છે અને તેની સર્વોચ્ચ શક્યતા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે આ બધી પદ્ધતિઓને વિશાળ દૃષ્ટિથી લેવાથી, તેનાં સમન્વય અને ઉપયોગન દ્વારા, પૂર્ણયોગની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પરંતુ આ પદ્ધતિઓ પોતાના વલણમા એટલી ભિન્ન છે અને એટલી વિશિષ્ટ તથા જટિલ છે કે તેનો યોગ્ય સમન્વય કરવો એ અત્યંત કઠિન કાર્ય છે

આ સમન્વયના કાર્યની રૂપરેખા આપતા શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આ સમન્વયમા વિવેક જાગવવામા ન આવે તો સમન્વયને બદલે ગૂંચવણ ઉત્પન્ન થાય છે. વગી માનવજીવનનો ટૂંકો ગાળો અને મર્યાદિત શક્તિને કાળે એક પછી એક પદ્ધતિની સાધના વ્યવહારુ બને તેમ નથી. આ ઉપરાંત, આ પ્રક્રિયાઓ કટાણાજનક છે આમ છતાં એકથી વધુ જટિલ પદ્ધતિમા સફળતા પૂર્વકની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામા પણ આવી છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ આનું દૃષ્ટાંત છે. તેમણે રાજયોગ અને હૃદયોગની સફળતાપૂર્વક સાધના કરેલી હતી પરંતુ જવલંબે જ જોવા મળતા આવા એકાદ દૃષ્ટાંતથી સામાન્યીકરણ થઈ શકે નહીં આથી આ પદ્ધતિઓ સમૂહમા કે એક પછી એક લેવાથી સમન્વય સાધી શકાય નહીં. આ કાર્ય તો બધી પદ્ધતિઓના બાહ્ય સ્વરૂપો અને રીતોને બદલે કોઈ કેન્દ્રીય મિદ્ધાતને ધ્યાનમા લઈને જ કરી શકાય.

શક્તિ વિષેનો કેન્દ્રીય સિદ્ધાંત : પ્રકૃતિના સિદ્ધાંતથી પ્રારંભ કરતી અને સમન્વયાત્મક સ્વરૂપની એવી ભારતમા પ્રચલિત તત્ત્વયોગની પદ્ધતિનો

ઉત્તેજા કરના યી અરવિંદ કહે છે કે તે, પદ્ધતિઓનો સમન્વય નથી પરંતુ એક અવગ યોગ પદ્ધતિ છે. તે તેના વામભાગી વિકાસને કારણે જદનામ થયેલ છે પરંતુ, તેના મૂળ સ્વરૂપમાં તે અશત. સત્ય વિચારોની ભૂમિકા ઉપર ગ્યાયેત એક મદાન પદ્ધતિ છે તેના પ્રાચીન સંજ્ઞાત્મક અર્થમાં 'દક્ષિણ' અને 'વામ' શબ્દો, 'જ્ઞાન' અને 'આનંદ'ના સૂચક છે પરંતુ તાત્ત્વિક પદ્ધતિમાં પછળથી આ સંજ્ઞાઓના વિકૃત ખ્યાલને લીધે, તેનું પનન થયું. આ તત્ત્વયોગની રીતો અને બધા અવરૂપને બદલે તેના કેન્દ્રીય સિદ્ધાંતને લક્ષમાં લઈએ તો જાણ્યો કે તત્ત્વ સંપ્રદાય વેદની પદ્ધતિઓથી બિન્ન છે. તત્ત્વ સિદ્ધાંતના ઉપરોક્ત સંપ્રદાયો સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ વેદાન્તી છે કારણ કે, આ પદ્ધતિઓમાં યોગનો સ્વામી પુરુષ કે સચ્ચાલન જ્ઞો, આદ્યતો, નિરીક્ષણ કરતો અને જન્યતો એવો સચેત આત્મા સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, જ્યારે તત્ત્વયોગની પદ્ધતિમાં પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિ-આત્મા કે શક્તિને સચ્ચાલન બળ તરીકે લેવામાં આવેલ છે. આ શક્તિ-સંકેપના ગૂઢ સ્વરૂપોનાં અને તેના તંત્રના અભ્યાસ તથા ઉપયોગનું દ્વારા તાત્ત્વિક યોગીનું ખેય સ્વામિત્વ, પૂર્ણતા અને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું છે.

આત્માની શક્તિનો સમન્વયવાદી સિદ્ધાંત આ તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતમાં આપણને સત્યનું એક પાસું જોવા મળે છે આ છે બધી સિદ્ધિ મારેનું અસરકારક બળ એવું કે શક્તિ વેદાન્તી પદ્ધતિઓ આ શક્તિને જામની કે માયાની શક્તિ ગણે છે. પરંતુ સમન્વયવાદી ખ્યાલ અનુસાર સચેત આત્મા સ્વામી છે અને પ્રકૃતિ-આત્મા તેની કાર્યપાલક શક્તિ છે પુરુષ સત્-સ્વરૂપ, સચેત, આત્મ-સત્, શુદ્ધ અને અનંત છે, જ્યારે શક્તિ કે પ્રકૃતિ ચિત્ સ્વરૂપની છે અને તે પુરુષની જ શક્તિ છે આ બંને વચ્ચેનો સબધ આરામ અને કાર્ય જોડેનો સબધ છે જ્યારે પુરુષ પોતાની શક્તિના કાર્યમાં પોતાનું વહન કરે છે ત્યારે સર્જન અને નાશ આનંદ ઉદ્ભવે છે સકળ વિશ્વ-સર્જનનો સચેત આનંદ હોવાથી તેની પદ્ધતિ તપસ્વ કે પુરુષની ચેતનાનું બળ છે તપસ, પોતાના સત્ની અનેક શક્યતાઓમાંથી, સત્-વિચારોને કે વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે આ સત્-વિચારો કે જ્ઞાનનાપુર્વ સર્વજ્ઞ અને સર્વવ્યાપી એવા સ્વયં-સત્માંથી નિષ્પન્ન થતા હોવાથી તેને પોતાની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાની શ્રદ્ધા છે અને જ્ઞાનસ, પ્રાણ તથા ભૌતિક તત્ત્વ રૂપી પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાના નિયમને સમાવે

છે. આમ તપસનું સર્વશક્તિમાનપણું અને સત્-વિચારની અચૂક પરિપૂર્ણતા જ યોગની ભૂમિકા છે. આપણે આને, માનવીમાં સંકેપ અને શ્રદ્ધા કદીએ છીએ ગીતાના શબ્દો, “માનવીની જેવી શ્રદ્ધા કે એકસ વિચાર હોય તે અનુભવ તે બને છે,” સત્-વિચારની આ, આત્મશ્રદ્ધાની ભાવના જ વ્યક્ત કરે છે.

સામાન્ય દષ્ટિબિંદુ અને પૂર્ણયોગનું દષ્ટિબિંદુ :

શ્રી અરવિંદ કહે છે કે એક વ્યવહારુ મનોવિજ્ઞાન છે અને તેમાં પ્રકૃતિ અંગેના મનોરેશ્તાનિક અભ્યાસથી પ્રારંભ કરવાનો છે. આ છે, પુનઃપની પોતાની શક્તિ દ્વારા પરિપૂર્ણતા. પરંતુ પ્રકૃતિની ગતિ ભેદી છે. ઉચ્ચ અને નિમ્ન અથવા દૈવી અને અદૈવી. આ બે નો માત્ર વ્યવહારુ હેતુ માટે છે. આનું કારણ એ છે કે અદૈવી જેવું કશું નથી. સર્વ કાર્ય છે તે પ્રકૃતિમાં છે અને ઇશ્વરમાં છે. નિમ્ન પ્રકૃતિ મર્યાદા અને વિભાજન દ્વારા કાર્ય કરે છે. તે અજ્ઞાનના સ્વરૂપની છે અને અતે અહમય જીવનમાં પરિણમે છે જે આપણી આકાંક્ષા છે તે ઉચ્ચ પ્રકૃતિ, મર્યાદાથી પર જઈને એકીકરણ દ્વારા કાર્ય કરે છે, અને તેનું સ્વરૂપ જ્ઞાનનું જે તે દૈવી જીવનમાં પારણમે છે. યોગનું ધ્યેય નિમ્ન પ્રકૃતિનું ઉચ્ચ પ્રકૃતિમાં રૂપાંતર કરવાનું છે આ માર્ગની પ્રાપ્તિ, નિમ્ન પ્રકૃતિને તરતીડીનું ઉચ્ચ પ્રકૃતિમાં નાસી જવાથી થઈ શકે છે. પરંતુ, આ સામાન્ય દષ્ટિબિંદુ છે. પૂર્ણયોગના દષ્ટિબિંદુ અનુસાર આ માર્ગની પ્રાપ્તિ ઉચ્ચ પ્રકૃતિમાં રૂપાંતર દ્વારા થાય છે અને તેમાં નિમ્ન પ્રકૃતિને તરછોડવાની આવશ્યકતા નથી.

ઉપરોક્ત બંને દષ્ટિબિંદુઓમાં નિમ્ન કલામાંથી ઉચ્ચ કક્ષાએ તો જવાનું છે જ. યોગની પદ્ધતિઓ, આ માટે, પોતાના ગમનનું સ્થાન કે મુક્તિના પોતાનાં દ્વાર પસંદ કરે છે આમાં તે નિમ્ન પ્રકૃતિની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓનું વિશિષ્ટીકરણ કરીને તેને દૈવી સત્ પ્રતિ અભિમુખ કરે છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદના મતે આપણામાં વિશ્વ-પ્રકૃતિનું સામાન્ય કાર્ય સમન્વિતનું છે અને તેમાં આપણા દરેક તત્વની પૂર્ણ જડિતતા અને આપણા સંયોગો એકબીજા ઉપર અમર કરે છે. આમ અખિલ જીવન વિશ્વ-પ્રકૃતિનો પો : છે આથી આપણે જેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરીએ

છાએ તે યોગ પણ રિશ્વ-પ્રકૃતિના સમન્વયનુ કાર્ય હોવું જોઈએ, જે આપણુ ધૈય સમારમાંથી નામી જઈને ઈશ્વરના જવાનુ દોષ તો આ સમન્વય નિર્ધારક છે કારણ કે, તેમાં તો ઈશ્વરમાં જવાનો ટુંકામાં ટુંકો માર્ગ જ નેવાનો ગદે છે ,

આથી પૂર્ણયોગની પદ્ધતિમાં આપણે આપણા સમગ્ર સચેત સત્ત્વો દેવી સત્ સાથે સંબંધ અને સંપર્ક યથાપીને તેમાં આપણુ રૂપાંતર કરવાનું છે આપણામાં ગદેત સાચો પુરુષ એટલે કે ઈશ્વર પોને જ સાધક છે, સાધના છે અને યોગનો ગ્રામી છે મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આ પદ્ધતિ અદ્વૈત, તેના સમગ્ર ક્ષેત્ર અને સાધનો સાથે, અદ્વૈતી પર એના સત્ત્વે ચરણે પ્રગતિશીલ રીતે સમર્પિત કરે જ આ માર્ગ ટુંકો માર્ગ કે સરળ સાધનો નથી જ કારણ કે, તેમાં જનનનુ તત્ત્વજ્ઞાન છે તેમાંથી, માત્ર હૈયે તત્ત્વજ્ઞો જ ઝડપી અને આનંદમય છે, આ તત્ત્વજ્ઞાન છે (૧) દૈવી સત્ત્વના સંપર્કમાં આનવાનો અદ્વૈતો પ્રમત્ત, (૨) ઉચ્ચ પ્રકૃતિ બનવા માટે સમગ્ર નિમ્ન પ્રકૃતિની વિસ્તૃત, પૂર્ણ અને જહેમતયુક્ત તૈયારી, અને (૩) અતમા રૂપાંતર આમ આ માર્ગ સૌથી મુશ્કેલ હોવા છતાં, તેનાં પ્રયત્નો અને ધ્યેયના સદર્શમાં તો, સૌથી સહેલો અને સુચોક્કસ માર્ગ જ ગણી શકાય

પૂર્ણયોગની લાક્ષણિકતાઓ

નિમ્ન પ્રકૃતિનો ઉપર ઉચ્ચ પ્રકૃતિના સમન્વયાત્મક માર્ગની ત્રણ મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ છે (૧) ખીણ પદ્ધતિઓમાં જેમ કરવામાં આવે છે તેમ કોઈ અમુક નિશ્ચિત જડ પદ્ધતિ અનુસાર તે કાર્ય કરતી નથી જેમાં તે કાર્ય કરે છે તે વ્યક્તિના સ્વભાવ અનુસાર, મુક્ત રીતે કમશ તીવ્ર એવું હેતુપુર મરનુ, કાર્ય કરે છે આથી આ માર્ગમાં દરેક માનવીને પોતાની યોગ પદ્ધતિ હોય છે આમ છતાં બધાને સમાન એવી ઘૃહદ્વ રૂપરેખા દ્વારા આપણે સમન્વયાત્મક યોગની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ કે યોગશાસ્ત્રની રચના કરી શકીએ છીએ (૨) આ પ્રક્રિયા પૂર્ણ હોવાને કારણે દૈવી પરિવર્તન પામવા માટે જૂતકાળની આત્મી ઉત્ક્રાંતિમાં વ્યવસ્થિત ધ્યેય આપણા સ્વરૂપ કે તેની મહત્ત્વની કે હાલ મળતે તેમાં ત જોડાવામાં આવતી નથી સમર્થ સત્ આપણી દરેક આત્મિક પ્રવાન વેગો એવી સ્વયં પ્રતિભામાં રૂપાંતર કરે છે, અને (૩)

આપણામાં રહેત દેવા શક્તિ, અખિય પ્રાણના પૂર્ણયોગના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે. આમા રિચના સ યોગો સાથે આપણો બાહ્ય સંપર્ક, દરેક અનુભવ અને ગમે તેવા ક્ષુદ્ધ અને હાનિકારક જણાતી હોય તેવી આત્મતાનો પણ તે પોતાના કાર્યમાં ઉપયોગ કરે છે. આ ઉપરાંત તેમાં દરેક આંતરિક અનુભવ, યાતના અને નામોશીલયુક્ત પતન પણ પૂર્ણતાના માર્ગનું સાધન બને છે. આપણામાં ઈશ્વરની પદ્ધતિનું, અસ્પષ્ટમાં તેના પ્રકાશના હેતુનું, પતન પામેન અને નબળા માનવીઓમાં તેના સામર્થ્યનું અને દુષ્કર્મમાં તેના આનંદનું આપણને દર્શન થાય છે. નિમ્ન અને ઉચ્ચ ગુણને પ્રમાણમાં કાર્યોમાં દેવી પદ્ધતિ રહેલી છે; એકમાં, તે પ્રકૃતિમાં નિમ્નચેતન દ્વારા, અસ્પષ્ટ છે જ્યારે બીજામાં, તે આત્મ-સચેત અને ઝડપી બને છે. આમ પોતાનામાં ઈશ્વરને અભિવ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરતી વિશ્વ-પ્રકૃતિનો યોગ એટલે જ અખિય જીવન.

પૂર્ણયોગના પરિણામની લાક્ષણિકતાઓ

આ પૂર્ણ પદ્ધતિના પૂર્ણ પરિણામની લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવતા શ્રી અગવિંદ કહે છે કે તેમાં સૌ પહેલા દેવી સત્નો પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ સાક્ષાત્કાર માત્ર દેવી 'એક' ની એકતાનો જ નહીં પણ સાથે તેની અનેક અભિવ્યક્તિઓ, વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, વિશ્વો, પ્રાણીઓ વગેરેની એકતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આથી પૂર્ણ મોક્ષની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે આ મુક્તિ, માત્ર આયુજ્ય મુક્તિ એટલે કે પોતાના સર્વ અશો સાથે વ્યક્તિનો, દેવી સત્ સાથેનો અતૂટ સંપર્ક જ નથી પણ તે માત્ર સાયોક્યમુક્તિ પણ નથી એટલે કે સચ્ચિદાનંદની રિચિતિમાં, માત્ર સચેત સત્નો દેવી સમક્ષ એવો, વાસ જ નથી તે તો આ બધા ઉપરાંત સાધર્મ્ય મુક્તિ એટલે કે નિમ્ન કલાના સત્નું દેવી સત્ની માનવ-પ્રતિમામાં રૂપાંતર દ્વારા દેવી સ્વરૂપનો પ્રપ્તિ છે. વગી આ છે, સર્વની અંતિમ મુક્તિ, અહની ક્ષુભલગુર રચનામાંથી ચેતનાની મુક્તિ અને તેનું એક એવા સત્ સાથેનું એકીકરણ આ સાક્ષાત્કાર અને મુક્તિ દ્વારા જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મના પરિણામોમાં સુમેળ સર્જાય છે, કારણ કે, તેમાં આપણે અહમાંથી પૂર્ણ રીતે મુક્ત થઈને પારણામાં સત્ સાથે એકાકાર થઈએ છીએ. આવા રિચાગતાને પારણામે જીવનથી વિમુખ થવાને બદલે જીવનને સ્વીકારીને,

આત્માના સ્વાતંત્ર્ય દ્વારા આદ્ય, બધન સરીરની તથા માનસની પ્રતિક્રિયાઓથી મુક્ત બનીને આપણા સરીર અને માનસમાં વિશ્વ ઉપગ્ના દેવી કાર્યના વાદક બનીએ છીએ

પૂર્ણતાની ભૂમિતિ

શ્રી આ વિષ્ટ અપ્પ કરે છે કે દેવી સત્ત્વ સ્વરૂપ માત્ર સ્વાતંત્ર્ય સ્વરૂપ જ નથી તે શુદ્ધિ સૌદર્ય અને પૂર્ણતાનું પશુ સ્વરૂપ જે પૂર્ણ શુદ્ધિ એક તરફથી આપણામાં દેવી સત્ત્વ પૂર્ણ પ્રતિબિંબ પાડવાની ક્ષમતા ધરાવે જે અને બીજી તરફથી દેવી સત્ત્વ પોતાના સત્ અને નિયમને પ્રાણરૂપે આપણામાં પૂર્ણ રીતે વસાવે કે પૂર્ણ સૌદર્યમાં દેવી સત્ત્વની સમાયે તરીકેના વિશ્વમાં અને અ-વિશ્વમાં એમ મર્વમાં તેના આનંદ પ્રવર્તે છે આ ઉપરાંત તે દેવી પ્રકાર તરીકે આપણી માનસના સર્વ પૂર્ણતા સાધે છે આ પૂર્ણતાની ભૂમિતિ છે સત્ત્વની ત્રિવિધતા પ્રેમ અને આનંદ શક્તિમાં મક્કા અને જ્ઞાનની ત્રિ તથા અદ્યથી મુક્ત એવા કાર્યમાં મર્વમાં આવે સમન્વય પૂર્ણતામાં સાધી શકાય જ બધી પૂર્ણતામાં શરીર અને માનસની પૂર્ણતાને પશુ સમાવેશ થતો હોવાથી રાજયોજ અને દારોગના મર્વોચ્ચ પરિણામેનો પશુ તેમાં સમન્વય થાય છે

માનસ-સત્ત્વના સ્વરૂપોનો સમન્વય

આવી રીતે શ્રી અરવિંદ વિશ્વ-પ્રકૃતિની ત્રણ કક્ષાઓ અને વિશ્વ-પ્રકૃતિએ વિસ્તારેનું વિકસતા એવા માનવ-સત્ત્વના ત્રણ સ્વરૂપોનો સમન્વય સાધે છે તે કહે છે કે આપણા મુક્ત આત્માના ક્ષેત્રમાં અને પ્રકૃતિના પૂર્ણ કરેન સ્વરૂપમાં ભૌતિક જીવનનો આપણી ભૂમિતિ તરીકે અને માનસિક જીવનનો આપણા વ્યગ્રાગના સાધન તરીકે સમાવેશ કરવો જોઈએ પરંતુ આ અંગે ચેતવણી આપતા તેઓ કહે છે કે જો આપણે પૂર્ણતાને, વ્યક્તિ પૂરતી મર્યાદિત બનાવશું તો તે સાચી પૂર્ણતા નહીં હોય આપણા પોતાના અને બીજા દ્વારા આત્મામાં જીવનમાં અને પ્રેમમાં આપણા સત્ત્વની દેવી પૂર્ણતા રહેતી હોવાથી આપણી મક્તિ અને તેના પરિણામોનો બીજામાં વિસ્તાર એક અનિવાર્ય ભૂત બની રહે છે વળી મુક્તિ અને પૂર્ણતાની આ સૌથી વિશાળ ઉપયોગિતા પણ છે આ વિસ્તૃત રીતે પૂર્ણ

આધ્યાત્મિક સત્તા સમન્વય દ્વારા વ્યક્તિમાં અને માનવજાતમાં માનવીના જૌતિકજીવનનું દૈવીકરણ અને તેના માનસિક તથા નૈતિક આત્મ-સંસ્કરણને તેના ધર્મનિરપેક્ષ મદાન પ્રપત્ન, વ્યક્તિ અને માનવજાત બન્નેને માટે, સિદ્ધિનું સર્વોચ્ચ શિખર બની રહેશે. વિશ્વના ધર્મેએ વિમિન્ન સ્વરૂપોમાં એવેલા સ્વર્ગના સામ્રાજ્યના સ્વર્ગની આ છે માયી પરિપૂર્ણતા.

પૂર્ણયોગની પદ્ધતિ

યોગની મોટાભાગની પદ્ધતિઓ અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય વિશ્વ અને આપણા આનુભવિક જીવન પ્રતિ નિષેધાત્મક વનણુ ધગવે છે. તેમાં આપણા જીવનના વિવિધ કષ્ટોનું કાગણ દર્શાવ્યું છે તે અનુસાર કાતો તે પ્રકૃતિની જગમાં ફસાવાને કારણે (સાખ્ય) કે માયાજગમાં સપડવાને કારણે (શંકરવેદાન્ત) કે કર્મના બંધનને કારણે (બૈદ્ધમત) છે આથી તેમાં જીવનનું સર્વોચ્ચ ધ્યેય પ્રકૃતિના બંધનમાંથી, માયામાંથી કે કર્મમાંથી પૂર્ણ મુક્તિનું છે. આ ઉપરાંત તેમાં શરીર, પ્રાણ અને માનસને સત્થી લિન્ન કે બ્રામક ગણનામાં આવે છે. પરંતુ પૂર્ણયોગ જૌતિક સ્વરૂપને પણ માયી સત્તાનું નિમ્ન સ્વરૂપ ગણે છે. ઉત્ક્રાંતિમાં જૌતિક તત્ત્વ વધુને વધુ દૈવી બનતું જાય છે અને ઉત્ક્રાંતિનું આ જ ધ્યેય છે તેમ પૂર્ણયોગ માને છે વળી પૂર્ણયોગમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિને અલગ અણુવામાં આવના નથી. યોગીનો સર્વોચ્ચ હેતુ, માત્ર વારગામી મુક્તિને જ પ્રાપ્ત કરવાનો નથી પરંતુ, સાથે દૈવી સત્તા સર્જનાત્મક આનંદમાં ક્રિયાશીલ રીતે સદ્ભાગી બનવાનો છે. વળી વૈમકિતિક મુક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ દૈવી પ્રકૃતિના જીવન દ્વારા વિશ્વ-પ્રકૃતિને, તેની મુક્તિ માટે સહાય કરવાનું ધ્યેય, પૂર્ણયોગ પ્રમેષે છે. અતિમાનનીય સાક્ષાત્કારના શિખરે પહોંચીને, પૂર્ણ યોગી પોતાની શારીરિક ચેતનાની કક્ષાએ પુનઃ આવે છે અને સાથે અનિમાનનીય ઋત્-ચિત્તો પ્રકાશ અને શક્તિ પણ લાવે છે. આમ પૂર્ણયોગ ઊર્ધ્વગમન અને અવતરણની બેવડી મતિ છે : એમાં તે ચેતનાની ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ કક્ષાએ જાય છે અને બીજામાં તે માત્ર માનસ અને પ્રાણમાં જ નહીં પરંતુ, જ તે શરીરમાં દૈવી શક્તિને ઉતારે છે.

પૂર્ણયોગ માને છે કે દૈવી અતિમાનસ સાથેનું સાયુજ્ય માત્ર આધ્યાત્મિક તંદ્રામાં જ નહીં પરંતુ પૂર્ણ જગત ચેતનામાં સાધી-શકાય

૬. વગી તેનુ ધ્યેય, માન વ્યક્તિના પારમાર્મી મુક્તિનુ જ નહીં પરંતુ, માનવજાતની સામુદ્રિક મુક્તિનુ પણ છે. પૂર્ણયોગ અહીં, આ પૃથ્વી ઉપર જ, અને આ જીવનમાં જ પ્રશ્નના આમાન્યની પ્રગતિશીલ રચના કર છે આ કાર્યમાં પૂર્ણયોગ, પ્રકૃતિના ઉત્ક્રાંતિમય સર્જનાત્મક પ્રયત્નમાં, સદ્ભાગી બને છે

પૂર્ણયોગ, માન ધાર્મિક અવેદનનીનના, કર્મકાંડ અને મન તથા પ્રાર્થનાના અનંત પુનરાવર્તનોને જ, પોતાનુ ધ્યેય સિદ્ધ કરના, પર્માત્મ મળતો નથી આવી જ રીતે માત્ર શુભ કાર્યો અને અદ્વિસાના નૈતિક બળથી જ કે આરાધના અને ભક્તિથી જ કે માન હતાપણુ અને જ્ઞાનથી જ આ ધ્યેય પ્રાપ્ત થાય છે તેમ માનતો નથી. આને બદલે તે આ બધાના સમન્વયની પદ્ધતિ અપનાવે છે આ છે (૧) દૈવી જનનીને ચરણે મિતશરતી અને સ પૂર્ણ આત્મમર્પણ, (૨) પોતાના સમગ્ર જીવનનું આત્મીકરણ, અને (૩) માનસિક શાંતિ માનસિક શાંતિ માટે પૂર્ણયોગ ચાર પ્રકારની માનસિક રિથિતિઓ, તાલીમ દ્વારા સિદ્ધ કરવાનુ આવશ્યક ગણે છે આ છે (અ) નિરવતા (૫) નિરપદતા, (ક) શાંતિ અને (ડ) મૌનની રિથિતિઓ (૪) તેને ત્રેવડો માર્ગ રાજયોગ, હડયોગ, કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગની રીતોનો સમન્વય કરે છે આમ પૂર્ણયોગ તાત્ત્વિક, નૈતિક અને પ્રાર્થિક એવી એક પદ્ધતિમાં યોગની બીજી પદ્ધતિઓના નિધેયાત્મક વિચારો અને પ્રવિધિઓનો તથા પૂર્વ અને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનો, વિજ્ઞાનનો અને પદ્ધતિઓનો સમન્વય કરે છે ૧૭

સદભૂ અથો

- ૧ Sri Aurobindo The Life Divine (1965) India Library Society N Y
- ૨ Chaudhari The Integral Philosophy of Sri Aurobindo (1960) Allen and Unwin
- ૩ Sri Aurobindo The Synthesis of yoga (1965) Sri Aurobindo Ashram

સામાજિક અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન

વિશ્વની તાર્ત્વિક વિચારધારામાં શ્રી અરવિંદ પોતાના મૈનિક અને પૂર્ણવાદી પ્રદાનને કાણે જેમ અદ્વિતીય અને શ્રેષ્ઠ સ્થાન ધરાવે છે તેમ સામાજિક અને રાજકીય તત્ત્વચિંતનના ક્ષેત્રમાં પણ તેમનું સ્થાન અદ્વિતીય અને શ્રેષ્ઠ છે. આમ છતાં તેમના તત્ત્વજ્ઞાનના વૈયક્તિક પાસા કરતાં સામાજિક પાસા પ્રત્યે અત્યાર સુધી પ્રમાણમાં ઓછું લક્ષ આપાયું છે. આનું કારણ એ હોઈ શકે કે તેમણે સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં વૈયક્તિક માનવી અંગે વધુ વિસ્તૃત ચર્ચા કરી ^૧ અને વૈયક્તિક પૂર્ણતા ઉપર વધુ ભાર મૂક્યો છે. આમ છતાં એ પણ સાચું છે કે તેમણે સામાજિક પૂર્ણતાની હકીકતને અવગણી નથી. સામાજિક પૂર્ણતા માટે વૈયક્તિક પૂર્ણતા એક આવશ્યક શરત હોવાથી તેના પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે ^૨. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આત્મા માનવીના પોતાને શોધે છે, વિકસાવે છે અને સ્વરૂપની રચના કરે છે. તે વિકસતા એવા પ્રગતિશીલ માનવી દ્વારા માનવજાતના માનસને નૂતન આત્મ રચનાની શોધ અને તત્ત્વ અર્પે છે. વસ્તુઓના સર્જન અંગેના સમૂહ માનસની સમગ્રણ સૌ પરેના નિગમચેતન મ્હાની કે અસ્પષ્ટ હેય છે. આની સ્પષ્ટ સમગ્રણ ત વૈયક્તિક માનવી દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે. આથી જ અધ્યાત્મ મહાન પવિત્ર નોની સ્પષ્ટ અને અનન્યકારક શાંકિત તથા તેનું પ્રત્યક્ષ ધકતર માનવીના માનસમાં કે અર્થાત્તિ વ્યક્તિઓના માનસમાં થાય છે. અમૂલ્ય તેને અનુસરે છે. પરંતુ આ અનુસરણ અપૂર્ણ અને અસ્પષ્ટ પ્રકારનું હોવાથી તેનું પરિણામ નિષ્ફળતામાં કે વિકૃતિમાં આવે ^૩. જો આમ થતું ન હોત તો માનવજાત અપી પ્રગતિ સિદ્ધ કરી હો. ૨ આ કારણે શ્રી અરવિંદે સામાજિક પૂર્ણતા કરતાં વૈયક્તિક પૂર્ણતા પ્રત્યે વધુ

૧ Social Philosophy of Sri Aurobindo pp 16-17

૨ The Human Cycle pp 330-331

લક્ષ આપ્યું છે આ ઉપગત વ્યક્તિ ઉદ્ધારિની આવી^૩ હોવાથી અને વૈયક્તિક જીવન આ પૃથ્વી ઉપ ના પૂર્ણજીવનની પાટની શરત^૪ હોવાથી વૈયક્તિક જીવનની પૂર્ણતાનું ત્રિશેષ મહત્ત્વ છે આમ છતાં શ્રી અરવિંદનો સમગ્ર હંતુ માન વૈયક્તિક પૂર્ણતા જ નહીં પરંતુ સમાજની અને સમગ્ર માનવજાતની પૂર્ણતાનો છે આ કારણે તેમનું સામાજિક અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન સમન્વયાત્મક દૃષ્ટિમિત્તુ ધરાવે છે અત્યારની કટોકટી અને સંઘર્ષનો પરિસ્થિતિમાં તે યોગ્ય અને અસરમારક માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે એ સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાન

સામાજિક શાસ્ત્રો અને ચિંતકો માટે વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધનો પ્રશ્ન અતિ મહત્ત્વનો અને મૂળભૂત છે આ સંબંધ એવો જટિલ છે કે માત્ર સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક ધર્મકોનું વિશ્લેષણ તેની સંતોષક્રમ સમજૂતી આપવામાં કામિયાબ નીવડતું નથી જાનું કારણ એ છે કે આ પ્રશ્નના ત્રણ પ્રમુખ પાસા એવા કે વ્યક્તિ સમાજ અને આજન્ને વચ્ચેનો સંબંધ આ ધર્મકોથી સંપૂર્ણપણે આવરી શકાતા નથી વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ વધારે રીતે સમજવા માટે વ્યક્તિનું સ્વરૂપ, સમાજનું સ્વરૂપ અને તેમની વચ્ચેના સંબંધનું સ્વરૂપ, એમ ત્રણેય મુદ્દાઓ સમજાવે સમજાવું અનિવાર્ય બને છે આથી, ઉપરોક્ત ધર્મકો ઉપગત આ આ પ્રશ્નમાં મનોવૈજ્ઞાનિક, તાર્કિક અને આધ્યાત્મિક અંતર્દૃષ્ટિ પણ આવશ્યક છે માનવજીવન અને સમાજજીવનની અખિરાર્થ ધ્યાનમાં લેવા વિના કોઈ ધર્મકને અસમજુતિત મહત્ત્વ આપીને કે કોઈને અવગણીને કરેલા અર્થઘટનોના ફલસ્વરૂપ વિતરેએ આ સંબંધ અંગે, વિવિધ અભિગમો આપ્યા છે કેટલીકવાર આવા એકપક્ષીય સિદ્ધાંતોની અસરને પરિણામે ભૂતમાનમાં તેમ જ વર્તમાન યુગમાં સ્થાપિત થયેલી વિવિધ રાજન્યવ્યવસ્થા અને સમાજવ્યવસ્થા આપત્તિકારક નીવડી છે યુનેસ્કોન, વિવિધ ક્ષેત્રોના તજજ્ઞોની, સંમિતિએ^૫ તથા મનોવૈજ્ઞાનિક સંશોધનોએ પ્રગતીય શ્રેષ્ઠતાના ખ્યાલને અસંચાર્ય પુરવાર કર્યો હોવા છતાં વિશ્વમાં રમઝેદ, જાતિભેદ અને તેને કારણે થતા સંઘર્ષો, આ પ્રગતિશીલ ગણાતા યુગમાં પણ જોવા મળે છે પ્રગતીય શ્રેષ્ઠતાના આમક

૩ L D p 930

૪ Ibid p 914

૫ Unesco Study Team Report sept 1964

ખ્યાલને પોપાને કિટવર જેવા સમુખત્યાર વિનાશ વેર્યા હોતો. 'જીવત એકમ'ના સિદ્ધાંતના આધારે વ્યક્તિની વ્યક્તિમત્તાને વિવીન કરવાના સહાન પ્રયત્નો પણ કેટલાક પ્રકારની ગત્યવ્યવસ્થા કરે છે. આથી 'વ્યક્તિ અને સમાજ' વચ્ચેના સંબંધનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન આવશ્યક છે. શ્રી અરવિંદે જીવાત્મા અને વ્યક્તિમત્તા અંગેના પોતાના વિચારોમાં વ્યક્તિનું સાચું સ્વરૂપ વિશદ રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે. સમાજનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતા પહેલા વ્યક્તિનું સ્વરૂપ, આ નવા સદર્શમાં, મૂલ્યનું આવશ્યક છે.

વ્યક્તિનું સ્વરૂપ

'અતિવાસ્તવવાદી' વલણ બર્મોમાં અનુભવ કુદરતમાં જીવનની સફળ અભિવ્યક્તિ ત્રણ માર્ગોએ થઈ છે. વનસ્પતિગત્ય મૂલ્યવસ્થા, વૃત્તિ અને બુદ્ધિ. આ ત્રણ પાસાને સમાવતું માનવજીવન, આ પાસાના આત્મસંબંધોને કારણે, કુદરતના મર્જનમાં સૌથી જટિલ બન્યું છે. આ જટિલતા માન જૈવીય બધા જીવોની જ નહીં પરંતુ સામાજિક અને આધ્યાત્મિક પાસાની પણ છે. આ જટિલતાને અનુભવીને માનવજીવનનું સ્વરૂપ સમજવા ચિંતકોએ પ્રયાસો કર્યા છે. વ્યક્તિના વિવિધ પાસા અને અનેક મુખી સંબંધોને મૂલ્યવાનના આ પ્રયાસોમાં અનેક મતમતાર્તાઓ જોવા મળે છે. 'અતિવાસ્તવવાદી' મતનું તો માનવીને વિવિધ રીતે મૂલ્યવાનના અને વ્યાખ્યામદ્ધ કરવાના આ પ્રયાસોને, માનવી ઉપર કૃત્રિમ આવરણો લાદવાની પ્રવૃત્તિ ગણે છે. આથી તેનું વનજીવ, વ્યક્તિજીવનને તેની સ્વાભાવિક જટિલતામાંથી, મુક્ત કરવાનું છે. શોધકનું વનજીવ પણ આવું છે તેઓ, વ્યક્તિના માનસિક જીવનના ત્રણ પાસા દર્શાવે છે. અચેતન અને અગોચર એવું જૈવીય પાસું, તેની સાથે સતત સંબંધમાં રહેતો અહ અને નૈતિક સામાજિક વગેરે નિયમોરૂપી અતિ-અહ. આ અતિવાસ્તવવાદીઓ અહ અને અતિ-અહના બોળ હેઠળ જીવન કૃત્રિમ ગણે છે અને અચેતનની પ્રક્રિયાઓને વ્યક્તિની સાચી લાક્ષણિકતા માને છે. આનું નિરૂપણ આધુનિક સાહિત્ય, કલા અને સંગીતમાં વધુને વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે.

માનવીના પ્રયાસો : માનવીને વધુને વધુ પીડાઈ રહેલા આવરણો સામેના આ 'બળવો' માનવીની જૈવીય એવી અચેતન પ્રક્રિયાનું મહત્ત્વ

આપના કેશિય કહે છે તેમા સત્યનો અશ છે જ ને આત્માત્માના અદર્શ-
વાદી વલણની અવાસ્તવિકતા છતી કરે કે પરતુ જેમ આવુ આદર્શવાદી
વલણ માનનીના જૈવીય પાસાને અવગણતુ હોનાથી અધૂરું છે તેમ માત્ર
જૈવીય પાસાને જ પ્રાધાન્ય આપતુ અને જૈવીય વિરુદ્ધ સામાજિક અને
નૈતિક પાસાનો મધર્ અનિવાર્ય ગણતુ દૃષ્ટિમિંદુ પણ અધૂરું અને
અધર્માર્થ છે બીજા પ્રાણીઓની જેમ માનવીને પાયાની જૈવીય જરૂરતો તો
છે જ પરતુ, ઉત્ક્રાંતિમા પોતાના વિશિષ્ટ વિકાસ દ્વારા માનવીએ, સમૃદ્ધ
જીવન માટે, સામાજિક જરૂરતો અને તેના મૂલ્યોનો પણ અગીકાર કર્યો
છે આ ઉપરાંત જીવનનુ ધ્યેય અને સર્જનના રહસ્યને પામવાના પ્રયત્નોમાં
તેણે તાત્કલિક એવી જૈવીય અને સામાજિક જરૂરતોથી આગળ પારગામી
આત્માને ઓળખવા જ હેમત કરી છે આ આત્મ-આવિષ્કાર અને પાગામીત્વ
સાથે સકળાયેલ બૌદ્ધિક, સૌંદર્યાત્મક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને આત્મસાત્ કરવા
પણ તેણે પ્રયાસ કર્યો છે આ છે વ્યક્તિનુ ઊર્ધ્વાધર પરિમાણ.^૭ વ્યક્તિના
આ વિકાસમા તે પોતાની સાચી મહત્તા અને સ્વાતંત્ર્ય જ નહી પણ સાથે
અમૃતત્વના મૂલ્યો, એકતા અને અખિલાઈની ભાવના પણ મેળવે છે તેની
વૈજ્ઞાનિક સમજણ સૌંદર્યની પરખ અને આધ્યાત્મિક અતદૃષ્ટિનુ ઊગમ-
સ્થાન, આત્મવિસ્તાર અને પારગામી આત્મવિકાસમાં રહેલું છે

આમ માનવીએ અસ્તિત્વના પ્રાથમિક એવા જૈવીય પ્રેરકોના સંતોષથી
આગળ વધીને બીજા માનવીઓ પ્રતિ ભાતૃભાવ પ્રેમ, માન અને શુભેચ્છાથી
રંગાયેલ સામાજિક અભિગમ વિકસાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે આથી જે આગળ
તેણે વિશ્વસર્જનના અતલ જડાણમા અતદૃષ્ટિ દ્વારા માનવચેતના, મૂલ્યો
અને અનુભવની સરહદો વિસ્તારવા પ્રયાસો કર્યા છે^૮ વિશ્વસર્જનને તેની
અખિલાઈમા ઓળખવાની નિષ્ફળતા હોખસ, શોષનહોર અને ક્રોધહોરના અભિ-
ગમોને ઊર્ધ્વગામી અને આશાવાદી બનતા અટકાવે છે વળી માનવજીવનને,
જૈવીય રીતે, માત્ર પ્રાણી જેવું ગણતુ એ ઉત્ક્રાંતિના વિકાસની અને સાર્થક
એવા સર્જનની ઉપેક્ષા જ છે

વ્યક્તિકરણ અને અન્તર્ગતતા . પ્રાણીઓ અને માનવીમા
વ્યક્તિકરણ અને અન્તર્ગતતાની પ્રક્રિયાઓ યા્ય છે પરતુ પ્રાણીઓમાં

૭ The Philosophy of Personality p 17

૮ Ibid p 19

જિજ્ઞાસા અને વ્યવસ્થા માટે થતી આ પ્રક્રિયાઓ વૃત્તિજન્ય છે, જ્યારે માનવીની સજાતમક પ્રવૃત્તિએ ભાસા, કલા, ધર્મ, તાર્કિક દષ્ટિ અને અમૂર્ત વિચારણા વિકસાવ્યા રે. આથી માનવીના વ્યક્તિગત અને અન્તર્ગતતા બંને માટે અમાપ અનકાશ છે, જ્યારે પ્રાણીમા તેની ઘણી મર્યાદાઓ છે. આમ છતાં ઉત્કૃષ્ટિમા માનવમાનવના વિકાસથી સતત થતું વ્યક્તિકરણ સામાજિક અન્તર્ગતતા સાથે સમતુલિત રહેતું નથી. ઔર્ધ્વગમનના આદર્શ વિના વ્યક્તિકરણની પ્રક્રિયામા સમાજ, માનવીની મહા-સર્જનની શકિતનો લાભ ગુમાવતો જાય છે. આની માનવી ઉપરની ભાવાત્મક અસરને પરિણામે પરપરાગત મૂલ્યો આપતી સંસ્થાઓ કે વ્યવસ્થાઓમાથી તેની શ્રદ્ધા ગુમ થતી જાય છે અને સમાજનું નિભાજન મૂળભૂત એકમોમા એટલે કે રેયમિડ માનવીમા થાય છે. પ્રાકૃતિક એકમો ઝડપથી તૂટતા જાય છે અને સાથે માનવજનની પરપરાગત સંસ્થાઓ નિર્થક બનતી જાય છે. જીવન અને મૃત્યુમા એકતાનું ભાવ, માનવીની સામાજિક અન્તર્ગતતા ગુમાવાની લાગણી તીવ્ર બનાવે છે અને પરિણામે નિરાશા-પ્રેરિત માનવી, જેને તેણે તરછોડ્યા છે તે, પુરાણા ધર્મો પ્રતિ કે મુક્તિનું વચન આપતી કોઈ મીઠી સંસ્કૃતિના સંપ્રદાય પ્રતિ વળે છે. દિપ્તિઓ અને પિટલસ, કેઈ સહચી પ્રક્રિયા દ્વારા, આધ્યાત્મિક શાંતિની પ્રાપ્તિને ઝાંખે છે તે પાશ્ચાત્ય જીવન-પ્રણાલીની આવી પરિસ્થિતિનું પ્રતીક છે. આજે માનવોની નિર્મિત તર્કશક્તિ ધરાવતી બુદ્ધિએ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમા ઝડપી વિકાસ સાધ્યા છે પરંતુ આથી સાચું સમાજજીવન સુદૃઢ થયું નથી.

વ્યક્તિનું સ્વરૂપ : આ તમકકે વ્યક્તિજીવનના નધા પાસાને યોગ્ય અને સમતુલિત સ્થાન આપતો અને વ્યક્તિના સાચા સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરતો અભિગમ અત્યંત આગ્રયક છે. વાસ્તવિકતાને અંગણુતો આદર્શવાદી અભિગમ અડી ઉપયોગી નથી. શ્રી અરવિંદ ૧૯૦૭ કરે છે કે આધ્યાત્મિક આત્મનિકાસમા આપણા ભોતક અને જૈવીય જીવનનો નાશ કરવાની જરૂર નથી. ૧૦ વ્યક્તિનું મૂળ અને સાચું સ્વરૂપ અંધર કે પારગામી સત્ છે. આથી તેની અભિવ્યક્તિ પૂર્ણ જીવનના જૈવીય, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક પાસાની અભિલાષામા થવા ઇત્કૃષ્ટિર્ન પ્રક્રિયાની આવી, વ્યક્તિ હોનાથી, શ્રી અરવિંદ

વ્યક્તિની પૂર્ણતાને દેવી જીવનની પહેલી શરત ગણે છે. બીજી મહત્વની શરત વ્યક્તિની ચોપાસ વિસ્તરેલ સમગ્ર સૃષ્ટિ સાથેના વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક સંબંધની પૂર્ણતાની છે. આ બીજી આવશ્યક શરતની પરિપૂર્ણતાનો આધાર પૃથ્વી ઉપરના સમગ્ર જીવન સાથે સંપૂર્ણ વ્યાપક અને એકાકાર થઈ રહેવા ઉપર છે. ત્રીજી મહત્વની શરત છે : પૃથ્વી-પ્રકૃતિમા સમૂહિક જીવનની નૂતન પૂર્ણતા.^{૧૧} પોતાનાં બધા પાસાના સમતુલિત વિકાસ દ્વારા આ આવશ્યકતાઓને વ્યક્તિ, સમાજમા પરિપૂર્ણ કરે છે. આમ સમાજ અને વ્યક્તિ, પૂર્ણ જીવન પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસોમાં, એકબીજાને સહાયભૂત બને છે; અવરોધક નહીં આથી સમાજના સ્વરૂપ વિશેનો સાચો અભિગમ અત્યંત મહત્વનો છે

સમાજનું સ્વરૂપ :

પ્રાણીઓની જેમ પ્રાથમિક માનવીને જિજીવિષા, વશવૃદ્ધિ અને ગંદા માટે સમૂહમા રહેવાનું અનિવાર્ય બન્યું હતું. પરંતુ માનસના વિકાસને કારણે તેનું જીવન, માન જૈવીય અગ્નિત્વનાં મથામણુમા જ મનાંદિત રહેવાનું નહીં. જૈવીય ઉપરાંત સામાજિક અને તેથીજ આગળ આધ્યાત્મિક વિકાસ માટેની ચોગ્ય, વૈયક્તિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ માટે માનવીએ જે પ્રયાસો આદર્યા છે તે હજી પણ ચાલુ જ છે. આ કારણે જેમા માનવીના આ બધા પાસાનો સમતુલિત સમન્વય અને વિકાસ થાય એવા સ્વરૂપના સમાજની આવશ્યકતા રહે છે.

સમાજ અંગે વિલિન્ન દર્શિબંદુઓ : સામાજિક તત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમા પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલના પ્રદાનો મહાવર્ત છે અને તેમના દર્શનિંદુઓની આધુનિક યુગમાં પણ ઘણી અસર છે. પ્લેટોએ માનવસ્વભાવની જૈવીય આવેગમય અને બૌદ્ધિક એવી લાક્ષણિકતાઓની ભૂમિકા ઉપર સમાજનું વર્ગીકરણ ત્રણ ભિન્ન વર્ગોમા કર્યું હતું. પરંતુ આ વર્ગીકરણ ચોગ્ય નથી કારણ કે સમાજનો એક વિકાગ જ જીવનના અમુક પાસાના સંતોષ માટે વ્યસ્ત રહે એ વાજબી ગણાય નહીં. સમાજજીવનની અખિલાષ્ટમાં આવું વિભાગીકરણ સુસંગત બની શકે નહીં. ભારતીય વર્ણવ્યવસ્થામાં માનવીના જૈવીય, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક પાસાને વર્ણ સેવામાં આવ્યા

હોવા છતાં, કાગકમે તે જટિલ બની અને પરિવર્તનશીલ આધુનિક રચનાની અભિલાષમાં અવરોધક બની હતી. તેમાં કર્મથી ઓગળવાને બદલે જન્મથી જ ધ્યાન પ્રાપ્ત થયું ગયું. એગ્રિટોટલનું દષ્ટિબિંદુ દેહક્રિયાથી રોકાયેલી તેમાં વર્ગો વચ્ચેના સુગત બેઠેલી નીકાચવામાં આવ્યા નથી. આમ છતાં સૈદ્ધાંતિક અને વ્યાવહારિક તર્ક વચ્ચેની મિનનતા તેમને સૈદ્ધાંતિક અને વ્યાવહારિક જીવન વચ્ચે તીવ્ર ભેદ પાડવા પ્રેરે છે.^{૧૨} આમાં પણ અભિલાષની અવગણના છે. સ્ટોઈક સંપ્રદાયે શુદ્ધ તર્કનું જીવન અને માનવપ્રકૃતિમાં રહેલ અદ્યપૌદ્ધિક તત્ત્વો વચ્ચે તીવ્ર તફાવત આપ્યો છે. ડેકાર્ટવાદીઓએ સાંપ્રદાયિક અને અસાંપ્રદાયિક એવા જીવનના પાસાં વચ્ચે વિરોધ આપ્યો છે. પંચરાગત ભારતીય આદર્શવાદી વલણમાં વ્યક્તિજીવનને મુખ્ય મંદિર આપવામાં આવ્યું છે.

આધુનિક મનોવૈજ્ઞાનેક સંજોધનોને પરિણામે માનવજીવનના વિવિધ પાસાં પાછળ ગહેય ચેતનપ્રક્રિયાની એકતાનું જ્ઞાન મળ્યું છે પરંતુ, મનોવિશ્લેષકોએ આ પ્રક્રિયાના વિવિધ ભાગો વચ્ચેના સંઘર્ષનું સ્વાભાવિક ગણ્યો છે. આથી, આ સ્તરોની સમન્વયાત્મક ભૂમિકા ઉપર વ્યક્તિને પોણે એવી સમાજરચનાનાં મંડાળ બનેલું, શક્ય જ નથી.

સમાજ વિષે શ્રી અરવિંદનું દષ્ટિબિંદુ : શ્રી અરવિંદનું આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન તેમની સામાન્ય તાર્કિક પદ્ધતિને અંતર્ગત ભાગ છે. અને તેમાં, પોતાના સામાન્ય તાર્કિક સિદ્ધાંતોનું તેમણે સમન્વયાત્મક અને સમતુલિત ઉપયોગનું મૂલ્ય છે. તેમના મને માનવી, વિશ્વ, સમાજ અને સર્વ એક જ શક્તિ કે સત્તાની વિવિધ અભિવ્યક્તિઓ છે. તેઓ કહે છે કે આ બધી અભિવ્યક્તિઓ અને રચનાઓ કરતાં વધુ શાશ્વત અને વધુ મહાન એવું સત્ત્વનું સ્તર કે સત્તા છે. આ સત્તા અને સ્તરને શોધવું, જીવવું અને તેની શક્ય તેટલી પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ અને રચના હાસલ કરવી એ સમાજ અને વ્યક્તિની પૂર્ણતાનું રહસ્ય છે. આ સત્તા દરેકમાં વિલસી રહી છે. અને તેની આ દરેક રચનાને તે સત્તા શક્તિ અને મૂલ્ય અર્પે છે. વિશ્વ, સત્તાની અભિવ્યક્તિ છે. વિશ્વ સત્ય છે, બ્રહ્માગમ્ય સત્તાની શક્તિ છે અને વિશ્વાત્મા છે. માનવજાત સત્તાની અભિવ્યક્તિ છે. તે સત્ય

છે અને તેને માનવઆત્મા છે. સમાજ સત્તાની જ રચના છે અને સામૂહિક સત્તાની શક્તિ અને આત્મા સત્ય છે. આવી જ રીતે વ્યક્તિ સત્તાની અભિવ્યક્તિ છે અને વ્યક્તિ સત્ય છે. માનસ, પ્રાણ અને શરીર દ્વારા વૈયક્તિક આત્મા અભિવ્યક્ત થાય છે. આ આત્મા માનસ, શરીર અને પ્રાણથી તથા માનવજાતથી પણ આગળ જાય છે.^{૧૩}

આમ શ્રી અરવિંદે અનુસાર સમગ્ર વિશ્વ અને માનવજાતની જેમ વ્યક્તિ અને સમાજ અનંત સત્તાની ચેતનવંતી શક્તિઓ છે. એક જ વૈશ્વિક સત્તા તે વૈયક્તિક અને સામૂહિક આત્માઓ છે. તેઓ દર્શાવે છે કે વ્યક્તિ અદ્વૈતાધારે ધરાવનાર શારીરિક પ્રાણી જ નથી; તે છે આત્માભિવ્યક્તિ કરતા આત્માની કે સનાતન સત્યની ચેતનશક્તિ. આવી જ રીતે સમાજ અદ્વૈતાધારે આત્માની આત્માભિવ્યક્તિ કે સનાતન સત્યની ચેતનશક્તિ છે.^{૧૪} વ્યક્તિ અને સમાજનું આ સામ્ય બાહ્ય સ્વરૂપમાં પણ જોવા મળે છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે વ્યક્તિની જેમ રાષ્ટ્ર કે સમાજને શરીર, આંગિક જીવન, નૈતિક અને સૌંદર્યાત્મક સ્વભાવ કે મિશ્રણ અને વિકસનું માનસ તથા આત્મા હોય છે.^{૧૫} આમ જૂથ કે સમાજને વ્યક્તિની જેમ બાહ્ય માનસ, પ્રાણ અને શરીર હોય છે. તેના સાચા આત્મામાં અને બાહ્ય સ્વરૂપમાં વ્યક્તિ અને સમાજ એટલું ગાઢ સામ્ય ધરાવે છે કે સમાજ કે રાષ્ટ્રને, તેની વ્યક્તિ કરતાં વધુ મોટી જટિલતામાં પણ, શ્રી અરવિંદે 'સામૂહિક માનવી' કહે છે.^{૧૬} આવી જ વ્યવસ્થિત, એવા માનવજૂથો અંગે છે. આ જૂથો સામૂહિક માનવીના સ્વરૂપનાં છે. આમ સત્તાની અભિવ્યક્તિનાં આ વિવિધ સ્વરૂપો વચ્ચે વિરોધ નથી અને સત્તાની અખિલાઈમાં તે એકબીજાના પૂરક છે. આ ભૂમિકાને અનુરૂપ સમાજના સ્વરૂપની રૂપરૂત્તા, શ્રી અરવિંદે જૂથાત્મા કે સમૂહમન વિષેના પોતાના આગવા અભિગમ દ્વારા કરી છે.

જૂથાત્મા:

સમૂહમન વિષેનાં વિવિધ મંતવ્યો : વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની સમૂહમાં રહેવાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને કારણે, મનોવિજ્ઞાનમાં સમૂહમન કે

^{૧૩}. L. D. p. 929

^{૧૪}. The Human Cycle p. 42

^{૧૫} Idid p. 43

^{૧૬}. Ibid p. 94.

સમૂહમાનસના નિર્માણનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થયો છે. આ ખ્યાલ બીડ કે ટોળાંની પરિસ્થિતિના સંદર્ભ ઉપરાંત વ્યવસ્થિત સમૂહના સંદર્ભમાં પણ લેવામાં આવ્યો છે. આ અનુસાર જેમ વ્યક્તિમાં વિભિન્ન કોષો મળીને એક ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે તેમ સમાજમાં વિભિન્ન વ્યક્તિઓની ચેતના મળીને એક સામાજિક ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે એવું મંતવ્ય દાંસના ચિંતક એસ્પિનાસે આપ્યું છે. તેમના મતે, આના પરિણામે, માનવી પોતાની વૈવક્તિકતા ગુમાવે છે. અને સામાજિક ચેતના ગ્રહણ કરે છે. અહીં કંઈ ભૂમિકાએ વૈવક્તિક ચેતનાઓ સામાજિક ચેતનાનું નિર્માણ કરે છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. વળી વૈવક્તિકતા ગુમાવવાની બાબત, બીડની કામચલાઉ સ્થિતિમાં સાચી હોઈ શકે; સંગઠિત સામાજિક પરિસ્થિતિમાં નહીં મેકકુગલ પણ સમૂહમનને અલગ લે છે. આ ભૂલ છે કારણ કે, આખરે સામાજિક ચેતના વ્યક્તિની ચેતનામાં જ નિહિત હોય છે, અલગ નહીં ટ્રોટર સામાજિક ચેતનાના ખ્યાલને બદલે, માનવીની સમૂહમાં રહેવાની પરિસ્થિતિ, મૂળવૃત્તિને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ગણે છે. આ દૃષ્ટિબિંદુ જૈવીય બાબતને જ લક્ષમાં લે છે. ઓક્ષપોર્ટ તો સમૂહમન અને સમૂહચેતનાના ખ્યાલને અસ્યથાઈ ગણ્યો છે. તેમના મતે મુખ્યત્વે વ્યક્તિ જૈવીય પ્રવૃત્તિને સંતોષવા માટે સમાજની પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે, આમ તેણે માનવીના સામાજિક પાસાને જૈવીય ભૂમિકાના સંદર્ભમાં લીધું છે. ફોર્ડે વ્યક્તિના અચેતન પ્રેરકોનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે; આધ્યાત્મિક પ્રેરકોનું નહીં. વળી સમાજની વ્યવસ્થા સાથેના સતત સંઘર્ષ વ્યક્તિની માત્ર જૈવીય અસ્તિત્વની પ્રત્યક્ષ અંખના પ્રગટ કરે છે; આધ્યાત્મિક ઊર્ધ્વગમનની અભીપ્સા નહીં. ૧

આમ ઉપરોક્ત મતોએ સમાજમાં રહેલી વ્યક્તિનું અને સમાજનું સાચું મહત્ત્વ સમજવામાં સફળ થતાં નથી. આથી વ્યક્તિજીવનના સર્વ પાસાંના સમતુલિત સમન્વયને પોષે એવા સમાજ વિષેના ખ્યાલને અહીં અવકાશ નથી.

શ્રી અરવિ દત્ત દૃષ્ટિબિંદુ

આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી સત્ તરીકે સમાજ : શ્રી અરવિ દે સમાજને આત્મા ઉપરાંત માનસ, પ્રાણ અને શરીર હોય છે તેમ કહ્યું છે. વૈવક્તિક માનવીનું ભૌતિક શરીર અગણિત જીવંત કોષો તંતુઓ, અંગો

અને પદ્ધતિઓનું અનેકું છે. જ્યારે સમાજનું ભૌતિક શરીર આટલું સ્પષ્ટ નથી, જો સમાજનું શરીર, તેના સભ્યો વસે છે તે ભૌગોલિક સરહદ જ હોય, તો તે જમીનને એક ટુકડો છે; જીવત એકમ નહીં જો તે જીવંત એકમ હોય તો તેના અંગરૂપ એકમો શું છે અને વ્યક્તિના શરીરના કોષોથી કઈ રીતે ભિન્ન છે તે પ્રશ્ન છે, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે વૈયક્તિક આત્મા અને જૂથાત્મા વચ્ચે માત્ર એટલો જ તફાવત છે કે જૂથાત્મા ઘણો વધુ જટિલ છે. આત્મ કારણ એ છે કે વ્યક્તિના માત્ર નિમ્નચેતન જીવીય કોષોના સમૂહને બદલે તેનું શરીર, વધુ સખ્યામાં અંશતઃઆત્મ-સ્વેત મનોમય વ્યક્તિઓનું, અનેકું છે. આ કારણે સૌ પહેલાં તે જે સ્વરૂપ લે છે તે વધુ સ્થૂળ, પ્રાથમિક અને કૃત્રિમ લાગે છે, આત્મ એ પણ કારણ છે કે તેની સમક્ષ વધુ સુરક્ષિત કાર્ય હોવાથી આત્મ-જોજામાં તેને વધુ સમય લાગે છે. વળી, આથી, તે વધુ પ્રવાહી અને આહો સુગ્રધિત હોય છે. જ્યારે તે આત્મરચનાની અસ્પષ્ટ ચેતનાના તગજામાંથી બહાર આવવાની સફળતા મેળવે છે ત્યારે તેની સૌ પહેલાં આત્મ-ચેતના આત્મલક્ષી હોવા કરતાં પરલક્ષી વધુ હોય છે. તેની આત્મલક્ષી ચેતના અસ્પષ્ટ અને નખળી હોય છે. સૌથી વધુ ગાદી અને ભૌતિક એવા ગાંઠના પાસાને એટલે કે ભૌગોલિક સરહદને અને અનુલક્ષીને રાષ્ટ્ર અંગેના આવેગમય સામાન્ય ખ્યાલમાં, આ પરલક્ષિતાની તીવ્રતા જોવા મળે છે. આથી આપણે જમીનના અમુક ટુકડાને જન્મભૂમિ, પિતૃભૂમિ કે માતૃભૂમિ કહીએ છીએ અને સ્વર્ગાદિપિ ગરીબગી ગણીએ છીએ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે જ્યારે આપણને એમ લાગે થાય છે કે રાષ્ટ્ર ઉપર પ્રજાના અસર કરતી હોય તોયે, જમીન રાષ્ટ્રના શરીરનું માત્ર બાહ્ય કવચ જ છે, અને તેનું વધુ સાચું શરીર તો રાષ્ટ્રીય-એકમ રચતા સ્ત્રી-પુરુષોનું છે ત્યારે આપણે સાચી સામાજિક ચેતના પ્રાપ્ત કરવા પ્રતિપ્રગતિ કરીએ છીએ અને કારણે સમાજ, માત્ર પરલક્ષી સત્ જ નહીં પરંતુ, આત્મલક્ષી શક્તિ છે તેની સમજણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેના અતરાતમામાં તે મહાન સામૂહિક આત્મા છે. અને તે આત્મિક જીવનની બધી શક્યતાઓ અને ભવિષ્યનો ધરાવે છે.^{૧૭}

જૂથાત્માનાં શરીર, પ્રાણ અને માનસ • આમ શ્રી અરવિંદ.

અનુસાર સમાજનું સાચું શરીર તે જોવા રહે છે તે ભૌગોલિક સંદર્ભનું
 બનેલ નથી પરંતુ તેના વૈયક્તિક સભ્યોનું બનેલું છે આ જ તેના
 શારીરિક એકમતા કારણ છે આથી સમાજ કે જૂથને તેના વૈયક્તિક સભ્યોથી
 અલગ એવું પોતાનું શરીર નથી આ વૈયક્તિક સભ્યોમાં જ અને તેના
 દ્વારા તેને વિકાસ સાધવાનો છે ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયામાં વ્યક્તિ અને સમૂહની
 રચનાની ક્રિયાને સ્પષ્ટ રતાં શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે અચેતનમાંથી
 ઉત્ક્રાંતિજન્ય ઉદ્ભવનો પ્રારંભ બે બળો દ્વારા થાય છે એક છે અગોચર
 અજ્ઞાતમય ચેતના, અને બીજું છે બાહ્ય સ્તર ઉપર અભિવ્યક્ત વૈયક્તિક
 ચેતના બાહ્ય સ્તરની વ્યક્તિ માટે અજ્ઞાતમય ચેતના અગોચર અને પૃષ્ઠસ્થ
 રહે છે અને તે ભિન્ન વસ્તુઓના સર્જન દ્વારા બાહ્ય સ્તર ઉપર પોતાની
 વ્યવસ્થા કરે છે આ સાથે તે અજ્ઞાતમય પ્રકૃતિની વિસ્તૃત આત્મલક્ષી રચનાઓ
 એટલે કે ચેતનાના સામૂહિક બળોનું સર્જન કરે છે આમ છતાં તેને તે
 વ્યવસ્થિત માનસ અને શરીર આપતી નથી. તેને વ્યક્તિના જૂથની ભૂમિકા
 ઉપર આધાર છે અને જૂથ-માનસ માટે વિશ્વાસ છે આનું જૂથ-શરીર
 પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં સાતત્ય ધરાવે છે આથી જેમ જેમ વ્યક્તિ
 વધુને વધુ સચેત બને તેમ તેમ જૂથ પણ વધુને વધુ સચેત બને છે શ્રી
 અરવિંદ કહે છે કે સામૂહિક આત્માના બાહ્ય બળ અને વિસ્તારથી ભિન્ન
 એવી આંતરિક વૃદ્ધિના સાધન તરીકે વ્યક્તિ અનિરાપ છે^{૧૮} અહીં શ્રી
 અરવિંદ એ સ્પષ્ટ કરે છે કે જેમ ઉત્ક્રાંતિમાં જૂથાત્માનું બાહ્ય શરીર
 અનગ ગયાતું નથી અને તે તેના વૈયક્તિક સભ્યોનું બનેલું છે તમ તેના
 બાહ્ય પ્રાણુ-અથા અને માનસની અલગ રચના થતી નથી તે વૈયક્તિક
 સભ્યોના પ્રાણુ-અથા અને માનસ ઉપર આધારિત છે અને તેના દ્વારા
 વિશ્વે છે^{૧૯}

અહીં નું અગત્ય વ્યક્તિનો સાચો આત્મા કૈત્ય-પુરુષ હોવા છતાં
 તે વ્યક્તિની ઉત્ક્રાંતિના પ્રારંભમાં, તેના અતરતમ પ્રદેશમાં અગોચર રહે છે
 અને તેની બાહ્ય પ્રકૃતિમાં અહ-આત્મા તરીકે દર્શિગોચર થાય છે આવી
 જ રીતે ઉત્ક્રાંતિના પ્રારંભના તનુકાઓમાં બાહ્ય જૂથ-ચેતનાથી જૂથાત્મા
 અગોચર રહે છે અને જૂથ-અહ તરીકે દર્શિગોચર થાય છે આ અહ

^{૧૮} L. D. p. 617

^{૧૯} Social Philosophy of Sri Aurobindo p. 27

વ્યક્તિના સાચા આત્માનો અમથાર્થ પ્રતિનિધિ હોવા છતાં માનવીની ઉત્ક્રાંતિના એક તબક્કા તરીકે તેનું મહત્ત્વ છે આ મહત્ત્વ સમગ્રનતા શ્રી અર્ચિદેવે છેડે ઉત્ક્રાંતિની પ્રગતિમાં મોડે સુધી વ્યક્તિના સત્તા આધ્યાત્મિક સત્ય અને નાચો હેતુ અભિવ્યક્ત થતો નથી કારણ કે વિશ્વ-પ્રકૃતિના ઉત્ક્રાંતિજન્ય સોપાનોમાં માનવીનું પ્રાથમિક માર્ગ પોતાની વૈયક્તિકતાને ચાક્કસ અપેક્ષા અને સમૃદ્ધ કરવાનું તથા તેને સુદૃઢ પ્રાણ અને સપૂર્ણ રીતે ધારણ કરવાનું છે આથી પ્રારંભમાં તેને મુખ્યત્વે, પોતાના અહને લક્ષમાં લેવો પડે છે ઉત્ક્રાંતિના આ અહમય તબક્કામાં વ્યક્તિ વિશ્વ અને બીજાઓને પોતાનાથી ઓછા મહત્ત્વના ગણે છે અને તેને પોતાની સહાય માટેના સાધનો તરીકે લે છે પરંતુ તેથી આ પ્રારંભનો અહમય વિકાસ ઠાઈ અશુભ બાબત કે પ્રકૃતિની ભૂન નથી પોતાની વ્યક્તિમત્તા શોધવા અને નીચી કક્ષાના નિમ્નચેતનથી સપૂર્ણ મુક્ત થવા માટે તેની આવશ્યકતા છે વ્યક્તિ તરીકે માનવીએ વિશ્વ-પ્રકૃતિથી લિન્ન એવું વ્યક્તિત્વ યથાપવાનું છે અને જ્ઞાન, જ્ઞાન તથા શક્તિની માનવ-માર્ગશક્તિઓ વિકસાવવાની છે આ પ્રાથમિક હેતુ માટે આત્મ-લિન્નતા મરતો અહ, માનવી માટે એક સાધન છે શ્રી અર્ચિદેવ દર્શાવે છે કે જ્યાં સુધી વ્યક્તિ પોતાની વ્યક્તિમત્તા, વ્યક્તિત્વ અનગ કાર્યશક્તિ વિકસાવે નહિ ત્યાં સુધી વધુ વિન્નત અને દૈવી ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતા ધરાવી શકે નહીં વિશ્વની પ્રક્રિયા અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન પ્રતિ પ્રગતિ કરતી હોવાથી જ્ઞાનમાં પોતાને પૂર્ણ કરતા પહેલાં, વ્યક્તિએ અજ્ઞાનમાં પોતાને વ્યક્ત કરવાની રહે છે ૨૦ આમ વિશ્વ-પ્રકૃતિએ અહને એટલા માટે રચ્યો છે કે તેના દ્વારા માનવી સમૃદ્ધના અચેતન અને નિમ્નચેતનથી પોતાને મુક્ત કરીને સ્વતંત્ર એવું ચેતનવત્ત માનસ પ્રાણશક્તિ કે આત્મા અને તેણે પોતાની ચોપાસના વિશ્વમાં દુખ્યા વિના તથા તેનાથી અનગ અને નિનઅસમગ્ર રહ્યા વિના, વિશ્વ સાથે સદ્કાર્ય કરવાનું છે માનવી બ્રહ્માઝમય સત્ત્વો જ અશ છે તે પારગામી મતમાંથી અવતરણ પામેલ આત્મા છે આ આત્માને તે પ્રારંભમાં અભિવ્યક્ત કરી શકે નથી આનું કારણ એ છે કે તે મૂળ અતિચેતનની નજદીક ન હોતા બ્રહ્માઝમય અચેતનની નજદીક હોય છે

આથી, આ આત્મા તરીકે પોતાને શોધ્યા પહેલાં, માનવીએ પોતાને માનસિક અને ઈવીય અહં તરીકે શોધવાનો રહે છે.^{૨૧}

અહં-આત્માની આવશ્યકતા : આથી જ રીતે પોતાને આત્મા તરીકે શોધે અને પૂર્ણ કરે એ પહેલાં પોતાની ઉત્ક્રાંતિમાં જૂથાઆત્માએ પોતાને અહં-આત્મા તરીકે વ્યક્ત કરવાની પ્રાથમિક આવશ્યકતા રહે છે. આમ તેણે સૌ પહેલાં તે જોઈ તદ્દન અવ્યવસ્થા અને સ્વરૂપ વિહીન પરિવર્તનો છે તેવા નિમ્ન વિશ્વ-પ્રકૃતિના પ્રાથમિક અચેતનથી પોતાને ભિન્ન પાડવાનું છે. આ કાર્ય, તે પોતાના અલગ આત્માની રચના કરીને અને અસંગત પરિવર્તનોની વચ્ચે પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સુદૃઢ બનાવીને, કરી શકે છે. આથી ઉત્ક્રાંતિના આ પ્રારંભના તબક્કામાં; જૂથાઆત્માની સાદાનૃતિક પ્રવૃત્તિ, અહંમય આત્મ-અભિવ્યક્તિની રહે છે, આના વિના, અચેતન વિશ્વ-પ્રકૃતિના પ્રમળ પ્રવાહમાંથી અલગ અસ્તિત્વ તરીકે પોતાને મુક્ત કરવાનું શક્ય નથી. જ્યારે તેનો બાહ્ય અહં-આત્મા પર્યાપ્ત રીતે સુદૃઢ અને વિકસિત થાય છે ત્યારે તે પોતાના આત્માની ઉચ્ચ ઉત્ક્રાંતિનો પ્રયાસ કરી શકે છે. અને પોતાનું અંતિમ ધ્યેય સિદ્ધ કરી શકે છે.

અહં-આત્મા અને સાચા આત્મા વચ્ચેનો ભેદ : સમાજનાં બાહ્ય અહં-આત્મા અને સાચા આત્મા વચ્ચેનો ભેદ પારખ્યા વિના જ નેને એકસરખા ગણવાથી ગભીર ભૂતો અને ભયજનક પરિણામો ઉત્પન્ન થાય છે. આ અંગે ચેતવણી આપતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે સામૂહિક અહંને રાષ્ટ્ર, જાતિ કે સમાજના આત્મા તરીકે આદર્શ ગણવામાં આવે છે તે ગંભીર ભૂલ છે કારણ કે, આ અપ્રમટ સામૂહિક અહં સમાજનો સાચો આત્મા નથી. તે નિમ્ન ચેતનમાંથી ઉદ્ભવતી પ્રમળ પ્રાણુ-શક્તિ છે અને તેને જો તકનો માર્ગદર્શક પ્રકાશ ન મળે તો તે અધકારના સામૂહિક બળોથી દોરવાય છે અને માનવ જાતને હાનિકર્તા થઈ પડે છે. આનું કારણ એ છે કે, જેનો માનવી દ્રુષ્ટી અને ધારક છે, તે સચેત ઉત્ક્રાંતિથી આ બળો ભિન્ન છે.^{૨૨}

વ્યક્તિરૂપી એકબેના છવંત શરીરમાં રચના : જૂથાઆત્મા બાહ્ય અહં-આત્માની રચનામાં, પોતાના પ્રગતિશીલ વિકાસના પ્રારંભના

તબક્કામાં, ઉત્ક્રાંતિજન્ય પ્રકૃતિ વ્યક્તિરૂપી એકમોને એક જીવ ત શરીરમાં
કઈ રીતે પ્રયોજે છે તેની સમજૂતી આપતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે પોતાના
માનવ-સમૂહોની રચનામાં વિશ્વ-પ્રકૃતિ, ભૌતિક સમૂહોની રચનાના નિયમને,
સામાન્યતઃ અનુસરી છે સૌ પહેલાં તેણે કુદરતી શરીર, ત્યારબાદ સમાન
જીવન અને શરીરના ભાગો માટે જૈવીય હેતુ અને હેતુલે એકતાની ભાવના
કે સચેત માનસ આપ્યાં જેથી તેના દ્વારા સમાન અહ-ભાવના પોતાની
પ્રાપ્તિ અને પ્રવૃત્તિ કરી શકે વિશ્વ-પ્રકૃતિની સામાન્ય પ્રક્રિયામાં કાંતો
સમાન વશનો સબધ હોવાથી અથવા તો ભૂતકાળના સબધને કારણે,
સરખે સરખા એકબીજા સાથે સબધિત બને છે અને પોતાના જેવા ન
હોય તેથી પોતાને ભિન્ન પાડે છે આ ઉપરાંત એક દેશની પ્રાકૃતિક સરહદોમાં
વસતા લોકોને સબધ કરવાની એક પ્રકારની ભૌગોલિક જરૂરત રહે
છે શરૂઆતના સમયમાં માનવજૂથોને જ્યારે ધરતી સાથે બહુ ગાઢ સબધ
ન હતો ત્યારે સમાન વશનો સબધ મહત્વનો હતો જ્યારે સ્થિર એવા
આધુનિક સમાજમાં ભૂતકાળના સાહચર્યનો સબધ મહત્વનો છે આમ
છતાં, શુદ્ધ કે મિશ્રિત એવી જાતિની એકતા મહત્વનું ઘટક છે અને તેમ
જુસમાનતા અને ભિન્નતા ભૌગોલિક જરૂરતના માર્ગમાં સહેલાઈથી ગભીર
ખુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન કરે તેવું બને છે આથી શ્રી અરવિંદ સૂચવે છે કે
લોકો વચ્ચે આર્થિક અને રાજકીય એમતા હોવી જોઈએ વળી અલગતાની
લાગણી કે વિભક્ત દોનાની ભાવના ઉત્પન્ન થાય તેવું કશું કરવું જોઈએ
નહી બાકીના જીવત એકમથી અનગ હોવાની ભાવના જીવત એકમને
અહ-ભાવનાના સાચા કેન્દ્ર બનતાં અટકાવે છે એકતાના સર્જન અને
સાતત્ય માટે આવું ઘણું જોઈએ નહીં વિશિષ્ટીકરણ અને અલગતા વચ્ચે
બેદ દર્શાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે વિશિષ્ટીકરણ એકતા સાથે સહબંધિત
ધરાવી શકે છે અલગતા નહીં વળી સાચા સપની અશક્યતાની ભાવના,
અનગ કરે છે ભિન્નતાની માત્ર હકીકત અલગ કરતી નથી ૨૩

સુદૃઢ જૂથ-શરીરની રચના આમ ઉત્ક્રાંતિજન્ય પ્રકૃતિ જેવી
રીતે જેવાય ઉત્ક્રાંતિમાં વૈયક્તિક જીવત એકમો રચે છે તેવી જ રીતે
જૂથાત્માના અહ-આ માની રચના કરે જે વળી જેમ સાદા જૈવીય એકમોમાંથી
વધુ સકુન અને નિશાળ એકમો રચે છે તેમ પ્રારંભના સાદા અને

નાના માનવ જૂથોમાંથી વધુ જટિલ અને વિશાળ જૂથો, વિશ્વ-પ્રકૃતિ વિકસાવે છે. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે જેમ ભૌતિક પ્રકૃતિમાં જૈવીય એકમોની રચનાની ક્રિયા થાય છે તેમ માનવીના કારોબારી, રાજકીય અને આર્થિક એવા નાનામોટા જૂથોની રચના થાય છે. આ માટે વિશ્વ-પ્રકૃતિ પ્રારંભમાં, ભૌતિકપ્રાણુશક્તિથી સંચાલિત એવી બાજુ અને ભૌતિકને પદ્ધતિઓ ઉપયોગ કરે છે. અર્ધાં તેનો આંતરિક હેતુ તો પ્રાણુ અને શરીરની પ્રક્રિયાઓની ભીતરમાં સુધુષ્ટ રહેલ અતિભૌતિકને અભિવ્યક્ત કરવાનો અને તેના કાર્યને દૃઢ કરવાનો છે. આમ સ્પષ્ટ, શક્તિશાળી અને સારી રીતે કેન્દ્રિત એવા સામૂહિક અર્ધના કાર્ય માટે સુદૃઢ અને મજબૂત શરીરની રચના કરવી એવો તેનો સમગ્ર હેતુ અને પદ્ધતિ છે. આ માટે સૌ પહેલાં નાના એકમોમાંથી વધુ વિસ્તૃત, પરંતુ ઢીલી એકતા, રચાય છે. આ નાના એકમોને સુદૃઢ મનોમય અસ્તિત્વ, સુવિકસિત શરીર અને પ્રબળ ક્રિયા હોય છે પરંતુ, વિશાળ સમૂહમાં માનસિક ભાવના અને પ્રબળ શક્તિ હોવા છતાં તે વ્યવસ્થિત હોતી નથી અને જૂથ-શરીર, શરીર હોવા કરતાં વધુ તો, અર્ધ-પ્રવાહી અને અર્ધ-ધન સમૂહ હોય છે. આથી આની રચના અને વ્યવસ્થા કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. વળી તેને સુદૃઢ ભૌતિક આકાર આપવાની અને પ્રાણુમય ક્રિયાને સ્પષ્ટ કરવાની પણ આવશ્યકતા રહે છે.

એકતાની રચના અને સમસ્યા : આમ નવી વિશાળ એકતા રચાય છે અને સૌ પહેલાં તો પોતાનાથી ભિન્ન અને વિરુદ્ધ જથ્થાતા સમાન એકમો સાથે આ વિશાળ એકમો ભિન્નતામાં એકતા સાધે છે. આ એકમોના સાયુજ્યને કારણે, ફરી, વધુ વિશાળ પરંતુ ઢીલી એકતા સર્જાય છે. વળી આ એકમો પ્રારંભના નાના એકમો કરતાં વધુ વિશાળ અને વધુ જટિલ હોય છે. આ કારણે તેની એકતા પણ વધુ વિશાળ અને જટિલ હોય છે. આમ છતાં મહત્ત્વની પરિસ્થિતિ તો સમાન જ રહે છે અને તેનો હેતુ ભાગતી સમસ્યા પણ સરખી છે.^{૨૪} શ્રી અરવિંદ કહે છે કે કુટુંબ, જૂથ, જાતિ, વર્ગ, નગર-રાજ્ય, જાતિઓનું જૂથ, રાષ્ટ્ર અને મહારાજ્ય, સતત વિસ્તાર અને પ્રગતિના તમઝાઓ છે. પરંતુ આ ઉત્તરોત્તર વિસ્તારની પ્રક્રિયા તેના વિકાસની સાથે વધુને વધુ જટિલ અને છે અને વધુ વિશાળ સમૂહમાં સમાતા નાના સમૂહો નાજૂદ થતા

નહી હોવાથી અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય જે જે વધુ વિશાળ સમૂહોની સફળ રચનામાં નાના સમૂહોનો નાશ થતાં હોત તે આની જટિલતા ઉત્પન્ન થાય નહિ પરંતુ વિશ્વ-પ્રકૃતિ આવો માગ અખત્યાર કરતી નથી તેણે એકવાર સર્જેલા પ્રકારોનો તે ભાગ્યે જ નાશ કરે છે અથવા તે જેની ઉપયોગિતા રહી નથી તેનો નાશ કરે છે બાકીનું બધું, તે પોતાની જરૂરત માટે, વિવિધતા માટે સમૃદ્ધિ અને અનેકરૂપતા માટે સાચવે છે આથી દરેક સોપાને માનવજાત સમક્ષ વ્યક્તિ અને તેના નજદીકના સમૂહનો હોતો વચ્ચેની, સુમેળની મુશ્કેલીઓ જ નહીં પરંતુ સાથે વિગતુત સમૂહમાં રહેનાર નાના જૂથોની જરૂરતો અને હેતુઓ વચ્ચેના સુમેળની મુશ્કેલી રહે છે ૨૫

ઉપરોક્ત પ્રક્રિયાના ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો આપતા શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે ઈટાલી અને હેનાસમાં નબળી એવી ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક એકતાના વિભક્ત ભાગો તરીકે નગર રાજ્યો અને પ્રાદેશિક લોકો સહઅસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, અને ત્યાં ઈટાલી કે હેનનનું રાષ્ટ્ર સ્થાપવાનો પ્રયત્ન હતો પછીથી સૌ પહેલાં ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક નબળી એકતાના વિભક્ત ભાગો તરીકે, સહઅસ્તિત્વ ધરાવતા રાષ્ટ્ર-એકમે રચાયા આ ખ્રિસ્તી જગત અને યુરોપની એકતા માટે રાજનીતિજ્ઞો અને મુસદ્દીઓએ પ્રયાસો કરવા છતાં તેની સ્થાપના થઈ શકી નથી આ મુશ્કેલીનું નિવારણ થાય એ પહેલાં આધુનિક યુગ અને તેના એકીકરણના બળોએ સંખ્યાબંધ રાષ્ટ્ર-એકમે અને મહારાષ્ટ્ર-એકમેની વધુ જટિલ અને નવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી છે આ એકમેનું સાધુજ્ય હોવા છતાં તેની જામિકા જીવનની વધતી જતી અન્યો વાંધિતતા અને માનવજાતના વેપાર-વણજના ગાઢ સંબંધ ઉપર રહેતી છે આમ યુરોપના એકીકરણના અવૂર સ્વપ્નને માનવજાતના એકીકરણના આ આધુનિક પ્રયત્ને, ગૌણ બનાવ્યું છે ૨૬

વ્યક્તિ અને સમૂહના સ્વરૂપોનું સામ્ય શ્રી અરવિંદ અનુસાર સામાજિક સમૂહોની રચના અને વૃદ્ધિ માટે વિશ્વ-પ્રકૃતિ ઈવીય એકમેની રચના અને વૃદ્ધિ જેવાં જ, નિયમ અને પ્રક્રિયાઓ લે છે આ એકમે વચ્ચે માત્ર એટલો જ તકાવત છે કે સામાજિક સમૂહો વધુ જટિલ છે.

ત્યારે જેનીય એકમે એકા જાગૃત - માનવ સમાજનું સ્વરૂપ રૈત્તનિક માનવીના સ્વરૂપ સાથે અત્યંત માન્ય ધગવે જે બનેને પોતો સાચો આત્મા છે અને બાહ્ય શરીર, પ્રાણ અને માનસ છે બનેની, પૃથ્વી ઉપરની ઉત્કર્ષિતની રેખા, સમાજના વ્યવસ્થા છે અને બનેનું નિર્માણ એક જ ધ્યેયને પામવા માટે થયું છે

વ્યક્તિ અને સમાજના સાચા સ્વરૂપોના પરિચય બાદ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના સબંધને યોગ્ય અભિગમ દ્વારા મૂનવવો આવશ્યક છે આ સબંધ અંગેના પાંચાત્મ સિદ્ધાંતોની અપૂર્ણતા શ્રી અવિદ પોતાના સમન્વયાત્મક દૃષ્ટિબિંદુથી દૂર કરે છે

વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના સબંધ

સમાજશાસ્ત્ર માટે સૌથી મૂળભૂત અને મુશ્કેલ પ્રશ્ન વ્યક્તિનો સમાજ સાથેનો સબંધ છે આ સબંધને પૂર્ણ રીતે સમજવા માટે માત્ર સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક ઘટકોનું જ નહીં પરંતુ સાથે વધુ ઊંડા મનોરૈત્તનિક, તાત્ત્વિક અને આધ્યાત્મિક ઘટકોનું વિશ્લેષણ આવશ્યક બને છે. આ જગલ ઘટકોના વિશ્લેષણથી પ્રાપ્ત થતા નિગમનોને અનુસરીને, વિવિધ સામાજિક ચિત્રોએ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના સબંધ અંગે વિભિન્ન અર્થઘટનો આપ્યા છે, અને ભૂતકાળમાં તેમ જ વર્તમાન કાળમાં વિભિન્ન પ્રકારની સમાજ યવચ્ચાની ભૂમિકા પૂરી પાડી છે આમ આ પ્રશ્નનું મહત્ત્વ એટલું મૂળભૂત છે કે અત્યંત પ્રાચીન કાળથી ચિત્રોએ તે અંગે વિચાર કર્યો છે અને અત્યારે પણ તે એક 'સળગતો' પ્રશ્ન છે

વ્યક્તિ-સમાજ સબંધ વિષેના દૃષ્ટિબિંદુઓ : ઈ સ પૂર્વેના પાંચમી સદીના મધ્યભાગમાં સુપ્રસિદ્ધ સોફિસ્ટોએ દર્શાવ્યું છે કે જ્યાં કુદરતી વસ્તુઓની એકરૂપતાને બે કે ત્રણ રીતરિવાજો અને સમાજ-બંધારણના સ્વરૂપો વગેરે લિન્ન છે, ત્યાં તે માનવીની સમતિ કે રાજ્ય કર્તાની મુનસફી ઉપર રચાયેલા છે તેમણે સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાન માટે એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત કર્યો કે માનવ-સમાજ કેટલે અંશે અને કયા અર્થમાં નૈસર્ગિક ગણી શકાય આ નૈસર્ગિક અને કૃત્રિમ વચ્ચેના વિરોધની ભૂમિકાના સદર્ભમાં સૌ પહેલી પદ્ધતિસરની વિચારણા પ્લોટોના

‘રિપબ્લિક’માં થયેલી છે. સોશિસ્ટો વિરુદ્ધ પોતાના મંતવ્યો રજૂ કરતાં પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલે માનવ બુદ્ધિ અને તર્કની મહત્તા સ્થાપી છે. પ્લેટોના જમાનામાં ગ્રીક નગરરાજ્યો વિસ્તારમાં બહુ નાનાં હોવાથી સમાજનાં રાજકીય અને ખીન્ન પાસાં વચ્ચે બહુ અંતર ન હતું. એરિસ્ટોટલે આ અંગે ભેદ પાડ્યો અને નીતિશાસ્ત્ર વ્યક્તિને સ્પર્શતું અને રાજનીતિ નગરરાજ્યોને સ્પર્શતી ગણી હતી. ગ્રીક નગરરાજ્યોના પતન બાદ આ ભેદ વધુ તીવ્ર બન્યો. સ્ટોઈક સંપ્રદાયે કુદરતના કાનૂનોને માનવસમાજના બંધારણમાં ધારણ કરી શકાય એવા બુદ્ધિ દ્વારા રચાયેલ, વ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતો ગણ્યા છે. એપિક્યુરિયનોએ રાજકીયજીવનને બદલે ‘મિત્રોનો સમાજ’ની કલ્પના કરી છે. હોબ્સે કુદરતી સ્થિતિ અને કરાર દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ સમાજવ્યવસ્થા વચ્ચે ભેદ દર્શાવ્યો છે. જન્મે મુક્ત, પરંતુ ચારે બાજુથી જકડાયેલ માનવીનો ખ્યાલ આપીને, રૂસોએ આ ભેદ તીવ્ર બનાવ્યો છે. ૨૭

શ્રી અરવિંદનું અર્થઘટન . આ પવિત્રોને પોતાના વિશિષ્ટ દષ્ટિબિંદુથી મૂલવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે પ્રકૃતિની જેમ માનવીએ સૌ પહેલા પોતાના ભૌતિક અને જૈવીય સત્તે અભિવ્યક્ત કર્યું છે. વળી તેણે ભૌતિક જીવનમાં પોતાને એક મનોમય વ્યક્તિ તરીકે વૈયક્તિક અને સામાજિક પાસામાં પીઠાનવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, યુરોપીય સંસ્કૃતિને ગ્રીસે આપેલો આ અભિગમ, રોમનોએ વ્યવસ્થિત રાજસત્તાના આદર્શ દ્વારા મજબૂત બનાવ્યો, અને નમજો પણ પાડ્યો. વ્યક્તિ અને સમાજ અંગેના આ અભિગમનું અતિમ પરિણામ, બૌદ્ધિક અને વિવેચનાત્મક વિચારણા દ્વારા, જીવનનું અર્થરંગન કરવામાં અને વિજ્ઞાન અનુસાર, જીવનનું તત્ત્વ ગોઠવવામાં આવ્યું. પ્રાચીન કાળમાં તો સત્ય, શ્રમ અને સૌંદર્યના આદર્શની યોગ્ય અને તે મુજબનું જીવન ઘડતર મહત્વની બાબત હતી. માનસના વિકાસને પરિણામે મનરોને પોતાના સાચા સ્વરૂપને પામવાની લગના લાગે છે. આ ભારતીય આદર્શ સૌ પ્રથમ બૌદ્ધધર્મે અને પ્રાચીન આચાર્યોએ એશિયા અને ઈજિપ્તમાં ફેલાવ્યો અને ત્યારબાદ ત્યાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મે યુરોપમાં પ્રસાર્યો. પરંતુ આધુનિક યુગમાં માનવીએ આ આદર્શ તરછોડીને, માત્ર એકાંગી વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ અપનાવ્યો છે. આથી આ યુગમાં, પૂર્ણ

આર્થિક સમાજમાં વ્યક્તિને, પૂર્ણ સામાજિક વ્યક્તિ બનાવવાનું ધ્યેય, પ્રમુખ ધરાવે છે. વ્યક્તિના જૈવીય અને ભૌતિક પાસાંને સમાજમાં અસમતુલિત મહત્વ આપવાથી, અને આ પાસાંને મૂલ્ય આપનાર આધ્યાત્મિક પાસાંને અવગણવાથી, મુસ સ્કૂટ ગણાતા માનવીમાં રહેલ બર્બરતાને ઉરોજન મળે છે. ૨૮

આમ માનવજાત ઉત્ક્રાંતિની ક્રોડોક્રીના તબક્કે આવી ઊભી છે ત્યારે વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેના એક જ ધ્યેયને અનુસરીને, વિજ્ઞાનની વાર્તાત્મિક શુનિયાદ ઉપર બંનેના સંબંધની અખિલાર્થ ને ઓળખવી અનિવાર્ય બને છે. પાશ્ચાત્ય વિચારધારાના બે આન્ધર્ધિક અને એકપક્ષી અભિગમોના સંદર્ભમાં શ્રી અરવિંદનો, ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિબિદ્યુઓનો સુભગ સ્પર્શ કરતો, આગવો અભિગમ વધુ ચોખ્ખો લાગે છે. આ આધ્યાત્મિક અભિગમો છે : વ્યક્તિવાદ અને સમૂહવાદ. વ્યક્તિવાદમાં સમાજને બોગે વ્યક્તિને અને સમૂહવાદમાં વ્યક્તિને બોગે સમાજને વધુ મહત્વ આપવામાં આવે છે. આ અભિગમોની સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકાઓ સુપરિચિત છે સમાજ કરારનો સિદ્ધાંત અને જીવંત એકમનો સિદ્ધાંત.

સમાજકરારનો સિદ્ધાંત :

યુગોથી સામાજિક ચિત્કોએ આ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. આમ આ સિદ્ધાંત ઘણો પ્રાચીન છે. પ્લેટોના 'રિપબ્લિક'માં, ગ્તાઉકોને સામાજિક કરાર દ્વારા સમાજની રચના થઈ છે તેમ, પ્રતિપાદન કરવા કોશિષ કરી છે. ૨૯ આ સિદ્ધાંતનાં અર્વાચીન ત્રીણ સમર્થકો છે . સત્તરમી સદીના હોબ્સ અને લોક તથા અઢારમી સદીના રૂસો. આ સમર્થકો વચ્ચે બિનનતા હોવા છતાં સમાન બાબત એ છે કે વૈયક્તિક માનવી સૌ પહેલાં 'કુદરતી સ્થિતિ'માં રહેતો હતો. બીજી વ્યક્તિઓ સાથે તેના ધરાદાપૂર્વકના કરારને પરિણામે, સમાજ ઉદ્ભવ્યો છે. હોબ્સ અનુસાર આ સ્થિતિ 'સતત બધ'ની હતી, જ્યારે રૂસો અનુસાર આ સ્થિતિ સમાજના કૃત્રિમ બંધનોથી મુક્ત અને સુખદ હતી. સમાજકરાર સિદ્ધાંતની યુરોપીય ગાજડીય વિકાસ ઉપર ઘણી અસર હતી. રૂસોના વિચારોએ ફ્રાંસ અને

વ્યક્તિનું મહત્ત્વ : સમાજકરાર જેવા આત્મિક વ્યક્તિવાદી
 'સિદ્ધાંતોને અપયાય' ગણીને શ્રી અરવિંદે સમાજનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે
 આવી જ રીતે સમાજ વ્યક્તિ ઉપર આધારિત હોવાથી, નેમણે વ્યક્તિનું
 મહત્ત્વ પણ દર્શાવ્યું છે તેઓ કહે છે કે માનવીના માનસ અને પ્રાણ,
 એક રીતે સમૂહના કે જાતિના માનસ અને પ્રાણના ભાગ હોવા છતાં,
 તે જૂથમાં જ બધાયેલ ન રહેતાં, તેનાથી આગળ જાય છે સમાજ,
 વ્યક્તિને કારણે, અસ્તિત્વ ધરાવે છે કારણ કે, તેના માનસ પ્રાણ અને
 શરીર વ્યક્તિઓરૂપી સંયોનાં માનસ પ્રાણ અને શરીરના બનેલાં છે જે
 તેનું વિધન કરવામાં આવે તો સમાજનું પોતાનું જ વિધન થાય છે
 વળી સમૂહમાંથી દૂર ચતા કે અન્ય ચતા વ્યક્તિ પાતાનું અસ્તિત્વ ગુમાવતી
 નથી આનું કારણ એ છે કે સમાજજીવન, માનવીનું સમગ્ર જીવન નથી
 વ્યક્તિને પોતાનું સત્ છે અને સમાજજીવનમાં તેને ન્યક્ત કરવા પ્રયાસ
 કરે છે આમ છતાં તેમાં જ તે બધાઈ રહેતી નથી સમાજજીવન વિના
 માનવી પૂર્ણ ભૌતિક જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં પરંતુ આધ્યાત્મિક જીવન
 જીવી શકે છે અને પોતાનું સત્ પ્રાપ્ત કરી શકે છે ૩૪

આ ઉપરાંત, પોતાની ઉત્ક્રાંતિ અને પ્રગતિ માટે સમાજનો વ્યક્તિ
 ઉપર આધાર છે શ્રી અરવિંદે ૨૫૪ કર છે કે સમૂહના માનસ અને
 આત્માની વૃદ્ધિ તથા વિકાસનો આધાર વ્યક્તિ વ્યક્તિના પર્યાપ્ત સ્વાતંત્ર્ય
 તથા સમૂહમાં જે અનભિયંકત છે તેને અલગ અભિવ્યક્ત કરવાની તેની
 શક્તિ ઉપર છે માનવીનું જૂથ એક સમૂહ અને રચનનું ક્ષેત્ર છે જ્યારે
 વ્યક્તિ સત્યની શોધક સ્વરૂપની રચયિતા અને સર્જક છે માનવીએ, અ તે
 પોતાનામાં લીન ચર્ચને પોતાને શોધવાનો છે જ્યારે તે પોતાને શોધી
 શકે છે ત્યારે તે બધા સાથે આધ્યાત્મિક રીતે એક થઈ શકે છે સુદૃઢ
 વ્યક્તિમત્તા પ્રાપ્ત કર્યા વિના વ્યક્તિ માનસિક જૈવીય અને ભૌતિક રીત
 આ એકતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરશે તો તે સમૂહ-ચેતનાના પ્રભુત્વ હઠળ
 આવશે અને પોતાના આત્માની પરિપૂર્ણતા ગુમાવશે જ્યાં વ્યક્તિ માનસિક
 જૈવીય અને આધ્યાત્મિક બની છે ત્યાં માનવજાતની ઉત્ક્રાંતિના મહાન
 તમકાઓ સમગ્ર છે ૩૫ આમ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનો સબધ

સમાજકરારના સિદ્ધાંત અનુસારનો, એકપક્ષી નથી; તે અન્યોન્ય આધારનો સંબંધ છે.

જીવંત એકમનો સિદ્ધાંત :

સમાજકરાર સિદ્ધાંતમાં સમાજ કરતાં વ્યક્તિને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે; જ્યારે જીવંત એકમના સિદ્ધાંતમાં વ્યક્તિ કરતાં સમાજને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંત પણ કરારના સિદ્ધાંત જેટલો પ્રાચીન છે અને આધુનિક યુગમાં તેની અસર પણ પ્રબળ છે. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જીવશાસ્ત્રની પ્રગતિએ આ સિદ્ધાંતને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. અદ્યારમી સદીમાં જેની પ્રબળ અસર હતી તે કરાર સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધની પ્રતિક્રિયા તરીકે પણ આ સિદ્ધાંત પ્રબળ અસર ધરાવતો હતો. પરંતુ સમકાલીન સામાજિક વિચારધારામાં તેનું સુધારેલું સ્વરૂપ જ મોટે ભાગે સ્વીકાર્યું અન્યું છે.

કરાર સિદ્ધાંતની જેમ આ સિદ્ધાંતની વિવિધ રજૂઆત, તેના સમર્થકોએ કરી છે પરંતુ, તેમાંયે સમાન દૃષ્ટિબિંદુ તો છે જ. આમ, સમાજ તેના બધારણ અને કાર્યમાં જૈવીય એકમ છે. વળી પ્રાણીની જેમ સમાજ વિસ્તૃત એકમ છે અને તેના ભાગોની એકતા અને ક્રિયાઓનું સંગઠન હોય છે. આથી સમાજના સ્વરૂપની ભૂમિકા જૈવીય છે. આ મતવ્યના સમર્થકો છે : હર્બર્ટ સ્પેન્સર, સિયિયન ફિલ્ડ, શેફલ અને નોવિકોવ. હર્બર્ટ સ્પેન્સર જેવા ચિંતકોએ આ સિદ્ધાંતનું અતિમાત્રાનું સ્વરૂપ આપ્યું છે અને જૈવીય તથા સામાજિક એકમોના બધારણ અને કાર્યોની સમાનતા દર્શાવી છે. કેટલાકે તો રાજ્ય અને દેવળને જાતીય લાક્ષણિકતાઓ પણ આપી છે આમ રાજ્યને પુરુષવાચી અને દેવળને સ્ત્રીવાચી ગણીને, સ્ત્રીઓને કે દેવળને, રાજ્યની આમતમા અધિકાર નથી તેમ ગણ્યું છે.^{૩૬}

જીવંત એકમના સિદ્ધાંતની અભિવ્યક્તિ, મનોવિજ્ઞાનમાં, 'સમાજમન', 'જૂથમાનસ' કે 'સમૂહ ચેતના' તરીકે કરવામાં આવી છે તે ખ્યાલ કેટલો અપૂર્ણ છે તે જૂથાત્મા અંગેની ચર્ચામાં સ્પષ્ટ થયું છે.

અમેરિકામાં ક્રાંતિની ગ્રેગણ આપી હતી આમ છતાં ઓગણીસમી સદીમાં આ સિદ્ધાંતનો મુખ્ય ખ્યાલ અયથાર્થ માન્ય પડ્યો હતો અને તેની અસર નબળી પડી હતી

સમૂહના એકમ તરીકે માનવી : સમાજકરારના ઉપરોક્ત ખ્યાલને શ્રી અરવિંદ યથાર્થ ગણતા નથી તેઓ કહે છે કે પ્રાથમિક સમયમાં કેટલાક પ્રાણીઓની જેમ માનવા પોતે, એકલો કે માત્ર પોતાના જીવનસાથી સાથે, રહેતો હતો એમ જાણવા મળતું નથી માનવી અગેના બધા પુરાવાઓ, તે સામાજિક પ્રાણી હોવાનું, દર્શાવે છે તેના પોતાના વિકાસના નિયમે ઉપર હમેશ સમૂહના નિયમનું આધિપત્ય રહ્યું છે આમ માનવી હમેશ સમૂહના એક એકમ તરીકે જન્મ્યો છે, જીવ્યો છે અને ઘડાયો છે ³⁰ વધુમાં શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આપણે જો ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્રની, અત્યારે પ્રાપ્ય એવી હકીકતો જ લક્ષમાં લઈએ તો જણાશે કે આપણી માનવ-જાતિની શરૂઆત જૂથમાં જ થયેલી છે અને તેમાં વ્યક્તિત્વનું સ્થાન ગૌણ હતું સચેત માનસના વિકાસને કારણે માનવીની વ્યક્તિમત્તામાં વૃદ્ધિ થવા લાગી છે આપણે એમ માની શકીએ કે જિજ્ઞવિપાની જરૂરતને કારણે સૌ પહેલા માનવી સપૂર્ણ જૂથમય હતા જિજ્ઞવિપા સૌ પહેલી જરૂરત હોવાથી, વ્યક્તિત્વ, જૂથની શક્તિ અને સહીસંવામતીના સાધન તરીકે હતી સહી સવામતી અને શક્તિ ઉપરાંત વૃદ્ધિ, કાર્યક્ષમતા, સ્વ-અભિવ્યક્તિ અને સ્વ-દેશાનુભૂતિ લંઘ્યે તો તે આધુનિક સમૂહવાદનો મુખ્ય ખ્યાલ બનશે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે વધુ મૂળભૂત બાનવો પ્રતિ દ્રષ્ટિમાત્ર કરતા જણાશે કે ભૌતિક તત્ત્વમાં એકરૂપતા, જૂથની નિશાની છે પ્રાણ અને માનસની વૃદ્ધિ સાથે મુક્ત વિનિયંત્રતા અને વ્યક્તિક વિકાસ પ્રગતિ કરે છે ભૌતિક તત્ત્વમાં અને ભૌતિક તત્ત્વમાંથી મનોમય વ્યક્તિ તરીકે માનવીનો વિકાસ થયો હોવાથી, તેનો પ્રારંભ એકરૂપતાથી થાય છે અને વ્યક્તિક સ્વાતંત્ર્ય તથા શ્રેયોધ્ય પ્રતિ પ્રગતિ કરે છે ³¹ આમ શ્રી અરવિંદ અનુસાર પ્રારંભના માનવજીવનમાં વ્યક્તિ ઉપર જૂથનું પ્રભુત્વ હતું અને તેમાંથી માનવી ક્રમશઃ મુક્ત થતો ગયો

30. The Synthesis of Yoga p I76

31 The Ideal of Human unity pp 382-383

સમાજવિહીન સ્થિતિની ગંદકતા : શ્રી અરવિંદ, માનવીની મૂળ સમાજવિહીન સ્થિતિના ખ્યાલને સદતઃ નંદાવતા નથી. આ અગે તે પોતાના શક્ય અર્થઘટનો આપે છે, તેઓ કહે છે કે સામાજિક સ્થિતિ પહેલાં માનવીની મુક્ત અને સમાજવિહીન સ્થિતિને માત્ર એક કંપના ગણવી એ પણ મથાથ નથી. આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનિંદુ અનુસાર, માનવીની આવી સ્થિતિ એ પ્રાર્થ કાળે અસ્થિતિ ધરાવતી હોય, તો તે માત્ર સમાજવિહીન નહીં પરંતુ સમાજ વિરુદ્ધની સ્થિતિ હોવી જોઈએ. પરંતુ શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આપણો વિકાસ સીધી રેખામાં નહીં પરંતુ ચક્રાકાર હોય, એ શક્ય છે. આ ચક્રોમાં, માનવીના અંશત સાહાચારના તબક્કાઓમાં, તેણે પ્રેમ, પ્રમાણ, મથાથ વિચારણા અને મથાથ કાર્ય તથા જીવનના આત્મિક નિયમ સાથે સંખ્યાયેવ તારિવક અરાજકતા-વાદના ઉચ્ચ સ્વપ્નને, સાકાર કર્યું હોય તેમ જની શકે છે. આ તબક્કાઓમાં ગમ્મઓ, અંસદ, કામદાઓ, શિક્ષા વગેરે દ્વારા સદાયેલી જાળજીની એકનાનો અભાવ હોય એ સ્વભાવિક છે. વગી એ પણ શક્ય છે કે આપણી મૂળ સ્થિતિ, પ્રાણીની સહજ વૃત્તિજન્ય એવી મુક્ત અને પ્રવાહી સાહચર્યની સ્થિતિ જેવી હોય, અને આપણી અતિમ આદર્શ સ્થિતિ અત સ્ફુરિત સહજ જ્ઞાનની એવી મુક્ત અને પ્રવાહી સાહચર્યની હોય. આમ આપણે ભાવિ, મૂળ પ્રાણી જેવા સાહચર્યને દેનતાઓના સમાજમાં પરિવર્તિત કરવાનું છે. પ્રકૃતિને પ્રતિબિંબિત કરતી સહજ અને સરળ એકરૂપતા અને સુમેળમંથા આપણે, દેવી સત્ત્વે પ્રતિબિંબિત કરતી આત્મ-સિદ્ધ એકતા પ્રતિ પ્રગાન કરવાની છે. ૩૨

આમ માનવી, બીજા માનવીના સમૂહમાં નહીં પરંતુ, તદ્દન અનગ રહેતો અને પછીથી બીજા માનવીઓ સાથે કરાર કર્યો તેથી સમાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો એ માન્યતા સાચી ગણી શકાય નહીં. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે માનવી અલગ વ્યક્તિ તરીકે રહેતો નથી અને અનમ સ્વાતંત્ર્યમાં તેનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. બીજાઓ સાથેના સબધમાં, તેની શક્તિ યાય છે. આથી તેના સ્વાતંત્ર્યનો, તેના માનવજીવિતોના સ્વાતંત્ર્ય સાથે પ્રગતિશીલ સુમેળ હોવો જોઈએ. આમ વ્યક્તિને વધુ મહાન પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સમાજ એ સબધેતુ હોય છે. ૩૩

વ્યક્તિનું મહત્ત્વ : સમાજકરાર જેવા આત્મિક વ્યક્તિવાદી 'સિદ્ધાંતોને અપયાય' ગણીને શ્રી અરવિંદે સમાજનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. આવી જ રીતે સમાજ વ્યક્તિ ઉપર આધારિત હોવાથી, તેમણે વ્યક્તિનું મહત્ત્વ પણ દર્શાવ્યું છે. તેઓ કહે છે કે માનવીનાં માનસ અને પ્રાણ, એક રીતે, સમૂહનાં કે જાતિનાં માનસ અને પ્રાણના ભાગ હોવા છતાં, તે જૂથમાં જ બંધાયેલ ન રહેતાં, તેનાથી આગળ જાય છે. સમાજ, વ્યક્તિને કારણે, અસ્તિત્વ ધરાવે છે કારણ કે, તેનાં માનસ, પ્રાણ અને શરીર વ્યક્તિઓરૂપી સભ્યોનાં માનસ, પ્રાણ અને શરીરના બનેલાં છે. જો તેનું વિઘટન કરવામાં આવે તો સમાજનું પોતાનું જ વિઘટન થાય છે. વળી સમૂહમાંથી દૂર થતાં કે અલગ થતાં વ્યક્તિ પોતાનું અસ્તિત્વ ગુમાવતી નથી. આનું કારણ એ છે કે સમાજજીવન, માનવીનું સમગ્ર જીવન નથી. વ્યક્તિને પોતાનું સત્ છે અને સમાજજીવનમાં તેને વ્યક્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે. આમ છતાં, તેમાં જ તે બંધાઈ રહેતી નથી. સમાજજીવન વિના માનવી પૂર્ણ ભૌતિક જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં પરંતુ, આધ્યાત્મિક જીવન જીવી શકે છે અને પોતાનું સત્ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૩૪

આ ઉપરાંત, પોતાની ઉત્ક્રાંતિ અને પ્રગતિ માટે સમાજનો વ્યક્તિ ઉપર આધાર છે. શ્રી અરવિંદે સ્પષ્ટ કરે છે કે સમૂહના માનસ અને આત્માની વૃદ્ધિ તથા વિકાસનો આધાર વ્યક્તિ, વ્યક્તિના પર્યાપ્ત સ્વાતંત્ર્ય તથા સમૂહમાં જે અનલિખ્યકત છે, તેને અલગ અલિખ્યકત કરવાની તેની શક્તિ ઉપર છે. માનવીનું જૂથ એક સમૂહ અને રચનાનું ક્ષેત્ર છે; જ્યારે વ્યક્તિ સત્ત્વની શોધક, સ્વરૂપની રચયિતા અને સર્જક છે. માનવીએ, અંતે, પોતાનામાં લીન થઈને પોતાને શોધવાનો છે. જ્યારે તે પોતાને શોધી શકે છે ત્યારે તે, બધા સાથે, આધ્યાત્મિક રીતે એક થઈ શકે છે. સુદૃઢ વ્યક્તિમત્તા પ્રાપ્ત કર્યા વિના વ્યક્તિ માનસિક, જૈવીય અને ભૌતિક રીતે આ એકતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરશે તો, તે સમૂહ-ચેતનાના પ્રજ્વલ હેઠળ આવશે અને પોતાના આત્માની પરિપૂર્ણતા ગુમાવશે. જ્યાં વ્યક્તિ માનસિક, જૈવીય અને આધ્યાત્મિક બની છે ત્યાં માનવજાતની ઉત્ક્રાંતિના મહાન તમકકાઓ સમ્પન્ન છે. ૩૫ આમ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ,

સમાજકરારના સિદ્ધાંત અનુસારનો, એકપક્ષી નથી, તે અન્યોન્ય આધારનો સબધ છે.

જીવંત એકમનો સિદ્ધાંત :

સમાજકરાર સિદ્ધાંતમાં સમાજ કરતાં વ્યક્તિને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, ન્યારે જીવંત એકમના સિદ્ધાંતમાં વ્યક્તિ કરતાં સમાજને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે આ સિદ્ધાંત પણ કરારના સિદ્ધાંત જેટલો પ્રાચીન છે અને આધુનિક યુગમાં તેની અસર પણ પ્રમળ છે. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જીવજાત્રીની પ્રગતિએ આ સિદ્ધાંતને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. અદારમી સદીમાં જેની પ્રમળ અસર હતી તે કરાર સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધની પ્રતિક્રિયા તરીકે પણ આ સિદ્ધાંત પ્રમળ અસર ધરાવતો હતો. પરંતુ સમકાલીન સામાજિક વિચારધારામાં તેનું સુધારેનું સ્વરૂપ જ મોટે ભાગે સ્વીકાર્યું જાય છે.

કરાર સિદ્ધાંતની જેમ આ સિદ્ધાંતની વિવિધ રજૂઆત, તેના સમર્થકોએ કરી છે પરંતુ, તેમાંયે સમાન દૃષ્ટિબિંદુ તો છે જ. આમ, સમાજ તેના બધારણ અને કાર્યમાં જૈવીય એકમ છે વળી પ્રાણીની જેમ સમાજ વિસ્તૃત એકમ છે અને તેના ભાગોની એકતા અને ક્રિયાઓનું સંગઠન હોય છે. આથી સમાજના સ્વરૂપની ભૂમિકા જૈવીય છે આ મતવ્યના સમર્થકો છે : હર્બર્ટ સ્પેન્સર, વિવિયન ફિલ્ડ, શેફલ અને નોવિકોવ હર્બર્ટ સ્પેન્સર જેવા ચિંતકોએ આ સિદ્ધાંતનું અતિમાત્રાનું સ્વરૂપ આપ્યું છે અને જૈવીય તથા સામાજિક એકમોના બધારણ અને કાર્યોની સમાનતા દર્શાવી છે. કેટલાકે તો રાજ્ય અને દેવળને જાતીય લાક્ષણિકતાઓ પણ આપી છે આમ રાજ્યને પુરુષવાચી અને દેવળને સ્ત્રી-વાચી ગણીને, શ્રીઓને કે દેવળને, રાજ્યની જામતમાં અધિકાર નથી તેમ ગણ્યું છે કે

જીવંત એકમના સિદ્ધાંતની અભિવ્યક્તિ, મનોવિજ્ઞાનમાં, 'સમાજમન', 'જૂથમાનસ' કે 'સમૂહ ચેતના' તરીકે કરવામાં આવી છે તે ખ્યાલ કેટલો અપૂર્ણ છે તે જૂથમાં અંગેની ચર્ચામાં સ્પષ્ટ થયું છે

જૈવીય દષ્ટિબિંદુની અપૂર્ણતા : જીવંત એકમના સિદ્ધાંત અનુસાર વ્યક્તિ સમાજ-શરીરનો કોપ છે. આથી સામાજિક હેતુના જ સંદર્ભમાં જ તેના જીવનની સાધકતા છે. રાજ્યના કડક અકુશ હેતુ વ્યક્તિને રાખવાની પોતાની નીતિના સમર્થનમાં હિટલર અને મુસોલિની જેવા સમૂદવાદી સરમુખન્યારોએ આ સિદ્ધાંતનું અનુકૂળ અર્થઘટન લીધું હતું. વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધ અંગેનું, આ જૈવીય ભૂમિકા ઉપરનું, દષ્ટિબિંદુ અધૂરું અને અયથાર્થ છે, સમાજના સ્વરૂપ અંગેની ચર્ચામાં, શ્રી અરવિંદે વ્યક્તિ અને સમાજના સ્વરૂપોની સમાનતા સ્પષ્ટ કરતાં, સમાજને વધુ જટિલ અને વિસ્તૃત વ્યક્તિ કરી છે. માનવીની જેમ સમાજનું જીવન જન્મે છે, વૃદ્ધિ પામે છે, પંપિકવ થાય છે અને ક્ષય પામે છે. આવી સમાનતા હોવા છતાં, મહત્વની ભિન્નતા એ છે કે, સમાજરૂપી જીવંત એકમના ભાગો આત્મ-સંયેત માનસિક વ્યક્તિઓ છે, નિમ્નચેતન કોષો નહીં. આથી શ્રી અરવિંદ, સમાજને માત્ર પરલક્ષી સત્ જ નહીં પરત્વે, આત્મલક્ષી શક્તિ ગણે છે.^{૩૭} સમાજની જીવંત એકમ તરીકેની લાક્ષણિકતા તે બાજુ રચના છે, જ્યારે તેનો સાચો આત્મા અંતરાત્મા છે તેઓ કહે છે કે વ્યક્તિની જેમ સમાજ પણ એક આત્મા છે. એકવાર અલગ સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત કર્યા બાદ તે વધુને વધુ આત્મ-સંયેત બને છે વગી સામૂહિક માનસિકતા અને કાર્યનો જેમ જેમ તે વિકાસ કરે છે તેમ તેમ પોતાને વધુ પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરે છે.^{૩૮} આમ શ્રી અરવિંદનું સમાજ વિશેનું દષ્ટિબિંદુ, મુખ્યત્વે આધ્યાત્મિક છે, જૈવીય નહીં, આથી વ્યક્તિની જેમ સમાજને ભૌતિક શરીર અને માનસ હોવા છતાં, જેમ વ્યક્તિની મૂળભૂત સત્તા તેનો આત્મા છે તેમ સમાજની મૂળભૂત સત્તા પણ તેનો આત્મા છે, અને તે સામૂહિક શરીર તથા સામૂહિક માનસથી ભિન્ન છે.

વ્યક્તિ-સમાજ સંબંધનું સાચું સ્વરૂપ : શ્રી અરવિંદ, જીવંત એકમના ખ્યાલ અનુસાર, વ્યક્તિને સમાજરૂપી સમગ્રનો માત્ર ભાગ જ ગણતા નથી તેમના મતે આ બંને વચ્ચેનો સંબંધ અનેકમુખી હોવાથી, તેને એક સમીકરણના એકઠામાં મૂકી શકાય નહીં. તેના સામાન્ય બાહ્યાત્મકાની દષ્ટિએ, વ્યક્તિ સામાજિક સમગ્રનો એક ભાગ છે અને પોતાના

૩૭ The Human Cycle p 43

૩૮ Ibid p 43

અસ્તિત્વ તથા વિકાસ માટે સમાજ હિપ્ત આધારિત છે. આમ છતાં, પોતાના અંતરાત્મામાં તે મુક્ત આત્મ-નત્ની અને વૈશ્વિક આત્મ-વિસ્તરણની શક્તિ ધરાવે છે. આ રીતે તે પોતાનામાં માત્ર સમગ્ર સમાજ જ નહીં પણ, સમગ્ર માનવજાતને સમાવી શકે છે. માનવીના શરીરના ઢોળા સમૂદયી અનગ અસ્તિત્વ ધરાવી શકતા નથી પરંતુ, આમાનિત એકમોના વૈયક્તિક સભ્યો આવું અસ્તિત્વ ધરાવી શકે છે અને કુટુંબ, જનિવર્ગ અને રાષ્ટ્રના મીમાડા પણ ઓગળી શકે છે. એક બાહ્ય આત્મ-પર્યાપ્તપણું અને બીજી બાહ્ય વૈશ્વિકતા, એમ બન્ને, તેની પૂર્ણતાના આવશ્યક તત્ત્વો છે. ૩૯ આત્મ-તત્ત્વ તરીકે વ્યક્તિ, પોતાના માનવપણાની મર્યાદામાં જ રહેતી નથી. ઉત્ક્રાંતિમાં, તે માનવીથી નિમ્ન કક્ષામાં ઢતી, અને બાવેમાં તે માનવીથી વધુ ઉચ્ચ કક્ષાએ ઢગે. જેમ વ્યક્તિ, વિશ્વમાં, પોતાને શોધે છે તેમ વિશ્વ, વ્યક્તિ દ્વારા, પોતાને શોધે છે. વ્યક્તિ વિશ્વ કરતા પણ વધુ, મહાન જનવાના શક્તિ ધરાવે છે. ૪૦ આમ, શ્રી અગવિદના મતે, વ્યક્તિ સમાજ સાથે આગિક રીતે સંમિત હોવા છતાં, સમાજરૂપી સમગ્રનો તે માત્ર ઢોપ નથી. આ કારણે, શ્રી અગવિદ વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્ય અને વિકાસને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. તેઓ કહે છે કે સામૂહિક જીવનના એક નિશ્ચિત સાધન તરીકે, સમાજની ઈમારતના એક પથ્થર તરીકે, કે શરીરના માત્ર એક ઢોપ તરીકે વ્યક્તિને ગણવાનો, જૂઠાને ઢાઈ અધિકાર નથી. માનવતાની રચના આવી નથી. માનવીમાં દૈવી સત્તા રહેલી છે અને તે પોતાનામાં સમગ્ર માનવતાને સુપુત્ર રીતે સમાવે છે આથી ઢોછ ગજબ, કાયદો કે સુધારક તેને એકસગળી બીમાદાળ જાનમાં રૂપાંતર કરે એ યોગ્ય નથી ઢોછ દેવજ કે પાદરી તેને મુક્તિ અપાવી શકે નહીં. માનવીએ જ પોતાનું સાચું સ્વરૂપ ગોધનાતું અને પામવાતું છે. આવી જ રીતે અમુક જ માર્ગે, અમુક અંતર સૂધી જવાની તેને ઢોછ ધર્મ, સ પ્રવાય, સ સ્કૃતિ, રાષ્ટ્ર વર્ગ, વ્યવસ્થા કે નીતિ કાયમી કરજ પાડી શકે નહીં. આ બધાનો, તે ઉપયોગ કરે તે પ્રમાણમાં, તેની વૃદ્ધિ થાય છે, અને આ બધાથી તે આગળ જાય છે માનવી જન્મજન્માતરનો પ્રસાદર છે અને તેનો માર્ગ આગળ ધપવાનો છે ૪૧ રાજ્ય એક તત્ત્વ છે અને સમાજ, વ્યક્તિના જીવનનો એક ભાગ

૩૯ The Ideal of Human Unity p ૩80

૪૦ L D p 929

૪૧ The Human Cycle pp 86

છે. આથી વ્યક્તિની અતિમ નિષ્ઠા આ બંને સાથે નહીં, પરંતુ સત્ય-આત્મા કે દેવી સત્ સાથે છે તેના સત્નો સાચો હેતુ પોતાને શોધવાનો અને અભિવ્યક્તિની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે.^{૪૨}

જેમ સમાજને, પોતાના હેતુ માટે, વ્યક્તિનું દમન કરવાનો અધિકાર નથી, તેમ પોતાના સ્વાર્થી હેતુ માટે સમાજની સાચી બામતોની અવગણના કરવાનો, વ્યક્તિને પણ અધિકાર નથી. વ્યક્તિ અને સમાજ, બંનેનું ધ્યેય એક જ છે અને તેમની વચ્ચે ધર્પણુ નથી વ્યક્તિ સમગ્ર માનવજાત સાથે સુદૃઢ આંતરિક સબંધથી જોડાયેલી છે વ્યક્તિ કે સમાજ એકબીજાનું દમન કરીને કે અવગણના કરીને પોતાની પરિપૂર્ણતા સિદ્ધ કરી શકે નહીં. વ્યક્તિ અને સમૂહ કે સમષ્ટિમા અભિવ્યક્ત એવું સર્વોચ્ચ સત્ એક જ છે. આથી બીજા સાથે આપણી એકતાને સિદ્ધ કરીને આપણા સાચા આત્માની પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકીએ^{૪૩} આમ વ્યક્તિ કે સમાજની અલગ વૃદ્ધિ નહીં પરંતુ, બંનેની સમાન, એકી સાથેની અને સમાતર વૃદ્ધિનું ધ્યેય, શ્રી અરવિંદ આપે છે.^{૪૪} વ્યક્તિ અને સમાજ, એકબીજાથી અલગ અને વિરોધી વલણો નથી; બંને સમાન સત્નું સદૃજ વલણ છે.

ચ રાજકીય તત્વજ્ઞાન

રાજ્યનું સ્વરૂપ અને વિકાસ

સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના તબક્કા શ્રી અરવિંદના રાજકીય તત્વજ્ઞાનનો સબંધ માનવીની સામાજિક અને રાજકીય ઉત્ક્રાંતિ, તર્કના મહત્વ વિષેના તેના સિદ્ધાંત સાથે શ્રી અરવિંદ, વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેમા, સામાજિક ઉત્ક્રાંતિ કે માનવ ઉત્ક્રાંતિના ત્રણ તબક્કાઓ દર્શાવે છે^{૪૫} ઉત્ક્રાંતિનો પ્રારંભ નિમ્નમૌલિક તબક્કાથી થાય છે. આ તબક્કામા વૃત્તિઓનું, અસ્પષ્ટ અત સ્ફૂરણાઓનું અને આવેગોનું પ્રભુત્વ હતું આ તબક્કે, સ્પષ્ટ એવી બુદ્ધિમાન નિર્ણય અનુસાર, માનવી, જીવન અને કાર્યોને

૪૨ L D p 930

૪૩ The Human Cycle pp 58-59

૪૪ Ibid p 77

૪૫ Ibid Pp 246-247

નીરખતાં સીખ્યો ન હતો. પ્રાચીન ભાગ્યના જાતિધર્મ અને કુલધર્મ, આ યુગના, ઉત્પાદનો હતાં. સામાજિક બળ તરીકે શુદ્ધિવાદ, અહીં સુપુષ્ટ હોવાથી, આ તખ્તને પ્રાકૃતિક સમાજનો યુગ દહી શકાય ૪૬ બીજો તખ્તો બૌદ્ધિક યુગનો છે. આ તખ્તમાં, માનવીના બૌદ્ધિક સંકલ્પનો, વરોગોએ અંગે વિકાસ થયો હોવાથી, તેના દાગ તે પોતાની વિચારણા, શ્રાવણી અને કાર્યોનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. આ ઉપરાંત, સામુદાયિક માનસ બૌદ્ધિક રીતે વધુ આત્મ-સંચેત થતું જાય છે. ત્રીજો તખ્તો ભાવિ તખ્તો છે અને તેમાં અર્તિબૌદ્ધિક આત્મચક્ષુ ગેતનાનું પ્રભુત્વ દરો. અહીં અતરૂંક્ત, અધિમાનમીય અને અનિમાનમીય ચેતનાનો, માનવીના રૂપાંતર અને સમાજની દેવી પૂર્ણતા માટે, ઉપયોગ થશે.

પરિવર્તનના સાધન તરીકે રાજ્ય : નિમ્નબૌદ્ધિક તખ્તમાંથી બૌદ્ધિક તખ્તમાં પરિવર્તનનું એક મોટું સાધન, રાજ્ય છે. હિંસાના કાનૂની અધિકારના ઈર્ણગ દ્વારા ગળ્ય, પોતાના દમન-તત્ત્વને વ્યવસ્થિત અને સ્થિર બનાવે છે, અને આ રીતે, તે જાહેર વ્યવસ્થા અને કાર્યક્ષમતાના સંરક્ષણનું એક વિશાળ સાધન બને છે. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે રાજ્ય શક્તિશાળી હોવા છતાં, માનવીના આપખુદ અને અસહિષ્ણુ વિજ્ઞાન અને તર્કનું તે પરિણામ છે, માનવીના આ વિજ્ઞાન અને તર્ક વિશ્વ-પ્રકૃતિના ઉત્કૃષ્ટિમય પ્રયોગો અને અંતરૂંક્ષણાનું ધ્યાન લે છે, અને પ્રાકૃતિક એકમને ધ્યાને બૌદ્ધિક વ્યવસ્થા અપાય છે. ૪૭ ગળ્યનો ઈતિહાસ દર્શાવે છે કે રાજ્યની વ્યવસ્થિત શક્તિના કેન્દ્રીય વિકાસ દ્વારા રાજકીય એકીકરણ અને સુદૃઢતાની પ્રક્રિયા થઈ છે. રાજ્યના ઉદ્ભવ પહેલાં માનવસમાજમાં જાતિ-અધુત્વનો પ્રભાવ હતો. ગળ્ય, સરહદી કેન્દ્રીકરણ ઉપર આધારિત છે, અને તેને પશ્ચિમી વહોવટી અને વૈધાનિક કેન્દ્રીકરણ થાય છે. માનવીના ઇતિહાસના પ્રારંભમાં રાજકીય સામર્થ્યના વિવિધ અને અનેક કેન્દ્રો હતા. રાજકીય સામર્થ્યનું કેન્દ્રીકરણ, સ્થિર રાજાશાહીને કારણે, થયું. ઇન્જિનની મહાન સરકૃતિઓમાં, એન્જિનોનિયા, ક્ષીટ, ગ્રીસ અને રોમમાં આવું કેન્દ્રીકરણ થયું હતું, વેદોમાં પણ રાજાશાહીનો ઉલ્લેખ છે. કેટલાક દેશોમાં

૪૬. The Political Philosophy of Sri Aurobindo p. 285

૪૭. The Ideal of Human Unity p 616

રાગ્નશાહીને સ્થાને કુલીનશાહી અને ત્યારબાદ અરપસંખ્યક પદોનું પ્રભુત્વ સ્થપાયું હતું. ગ્રીસ, આ પરિવર્તનનું, પ્રશિષ્ટ દર્શાવ છે. આમ દીલી અને પ્રાકૃતિક એવી પ્રારંભિક એકતાને સ્થાને, બુદ્ધિપૂર્વકની કાર્યક્ષમતાનું ધ્યેય ખરવતું, બૌદ્ધિક એવું ઈન્દ્રીય એકીકરણ સ્થપાયું હતું. અહીં પ્રાકૃતિક જટિલતાઓ અને વિવિધતાઓથી સભર દીવી એકતાનું સ્થાન, બૌદ્ધિક, વ્યવસ્થિત અને ચુરત એકરૂપતાએ લીધું છે. ૪૮ રાજ્યના વિકાસમાં, અંતે, પ્રાણીની કળદુપતા, પ્રજાગતા અને સાહજિક સંજ્ઞતાનું સ્થાન, ઉત્પાદન અને નિયમન માટે કાળજીપૂર્વક રચાયેલ, રાક્ષસી કદતું તંત્ર લે છે. ૪૯

તર્કના તબક્કા : આમ સામાજિક અને રાજકીય પ્રક્રિયાઓમાં તર્કના ઉપયોગને કારણે, પશ્ચિમના આધુનિક રાષ્ટ્રોના રાજકીય વિકાસમાં, વ્યવસ્થિત જટિલતા અને ચુરત કાનૂની એવી અવૈયક્તિક એકરૂપતાને ઉદ્ભવ થયો છે. પરંતુ આ વ્યવહારુ સ્તરની રાજકીય ઉત્ક્રાંતિ પહેલાં સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં મહત્વનાં પરિવર્તનો થયાં હતાં. વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્ય માટે સત્તરમી અને અઠારમી સદીઓમાં સમીક્ષાત્મક તર્કનો પ્રારંભિક ઉપયોગ થયો હતો. માનવીમાં રહેલ નૈતિક અને બૌદ્ધિક સિદ્ધાંતના સમર્થન દ્વારા રાજકીય ચિંતકોએ, રાગ્નશાહી આપખુદ તંત્રની અબૌદ્ધિકતા દર્શાવી હતી. ફ્રાંસના ભૌતિકવાદીઓએ જાગીરશાહી અને આપખુદ તંત્ર, સામાજિક કલ્યાણની સંરચા તરીકે, બિનઉપયોગી બન્યા છે તેમ દર્શાવ્યું છે. રટોઈક સંપ્રદાયની માનવબંધુતા અને સમાનતાની પ્રાચીન ભાવના, નૈતિક ક્ષેત્ર પૂરતી મર્યાદિત રહેવાને બદલે, રાજકીય ક્ષેત્રના સંદર્ભમાં પણ લેવામાં આવી ત્યારે આધુનિક યુગમાં સામાજિક પૂનર્નિર્માણ તરીકે તર્કનો ખીજો તબક્કો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ સાથે શ્રમજીવી સમતાવાદી એવી સામ્યવાદી શાસનવ્યવસ્થાનો ઉદ્ભવ થયો. બ્રિટિશ અનુભવવાદી અને ફ્રેંચ ભૌતિકવાદી તત્ત્વજ્ઞાનને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અને વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલની ભૂમિકા આપી; બન્યારે જર્મન આદર્શવાદ અને તેની દૈર્ઘાત્મક પદ્ધતિએ સમાજવાદ અને સામ્યવાદના નવા શાસનતંત્રની ભૂમિકાઓ આપી હતી. વળી ફ્રેંચ ક્રાંતિના બંધુત્વના સૂત્રે બૌદ્ધિક અરાજકતાવાદની ઉત્પત્તિમાં ફાળો આપ્યો છે. અરાજકતાવાદ, રાજ્યને ઘનિષ્ટ આપત્તિ ગણે છે અને તેને સ્થાને ઐચ્છિક

અદ્યક્ષરી બધુત્વની પદ્ધતિને આવકારે છે. આમ સામાજિક સિદ્ધાંત તરીકે તર્કના વિવિધ ઉપયોગ અનુસાર, આધુનિક યુરોપની સામાજિક ઉત્ક્રાંતિની ગળગીય ગતિરીક્ષતાના; શ્રી અગ્નિવિંદના અર્થઘટનોને, ઇતિહાસનું સમર્થન મળે છે. ૫૦

રાજ્યની અપૂર્ણતા . રાજ્યનો ઉદ્ભવ, નિમ્નગૌદિક વૃત્તિઓ અને અંતઃસૂરધાને ધ્યાને, તર્કનું પ્રભુત્વ સ્પષ્ટવતો હોવા છતાં, શ્રી અગ્નિવિંદ રાજ્યને માંત્રિક વ્યવસ્થાનું ગણે છે. રાજ્યને, તેઓ, નૈતિક લાક્ષણિકતા આપતા નથી. શ્રી અગ્નિવિંદ કહે છે કે રાજ્યને આત્મા હોતો નથી અથવા તો તે પ્રારંભિક પ્રકારનો હોય છે. રાજ્ય લોકરી, રાજકીય અને આર્થિક બળ છે. તે, ઔદિક અને નૈતિક તો, તદ્દન નશ્વરી માત્રામાં હોય છે. ૫૧ આથી સૈદ્ધાંતિક રીતે રાજ્ય, દેશના સર્વોચ્ચ રાજકીય યદાયણને મૂર્તિમંત કરતું ગણાતું હોવા છતાં, રાજ્યની ગતિવાધમાં લાક્ષણિકતા બેચેનતા, પક્ષો અને જૂથો વચ્ચે ઈર્ષ્યા અને ધૂણા તથા મુખેજ સાધતા સમન્વયાત્મક નૈતિક સિદ્ધાંતનો અભાવ વર્તાય છે. આમ રાજ્ય રાષ્ટ્રનું ઉચ્ચત્તમ માનસ નથી, તેમ મામુદાયિક શક્તિનો સરવાળો પણ નથી. તે પોતાના વ્યવસ્થિત કાર્યો ઉપર આધાર રાખે છે અને ઘણીવાર દેશની ઉચ્ચત્તમ માનસ ધરાવતી વ્યક્તિઓનું ગેરવાજબી રીતે દમન કરે છે આથી શ્રી અગ્નિવિંદ, સમુદાયમાં જે શ્રેષ્ઠ છે તેનાથી, જીતગતી કક્ષાનો સામૂહિક અહં કહે છે. ૫૨ નૈતિકતા અને આદર્શને અનુસરનાનો દાવો કરવા છતાં, દકીકતમાં, રાજ્યો માત્રાજ્ય-શાહી વિગ્તારવાદ અપનાવે છે અને કવચિત્ મોટી લગ્નગીઓમાં અમાનુષી દિંસાનો આશ્રય લે છે. આ પ્રવૃત્તિ ઉપર જે કાષ્ઠ નિયંત્રણ છે તે આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાનું કે નૈતિક સિદ્ધાંતનું નિયંત્રણ નથી. શક્ય પરાજય અને નિષ્ફળતાની ગણતરીઓ જ આ પ્રવૃત્તિ ઉપર અકુશ મૂકે છે. આમ છતાં આધુનિક સમયમાં આ અંગે કેટલોક સુધારો જોવા મળે છે. રાજ્યને હવે લાગે છે કે જે સામાજિક સરથા તરીકે કાર્ય કરતું જોઈએ અને બધી વ્યક્તિઓ તથા સમુદાયના કલ્યાણ માટે, સામાન્ય આર્થિક વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ઔદિક અને નૈતિક બનવાનો રાજ્યનો પ્રયત્ન, આધુનિક

૫૦ The Political Philosophy of Sri Aurobindo pp 287-288

૫૧ The Ideal of Human Unity p 391

૫૨ Ibid p 391

સંસ્કૃતિની એક સૌથી રસપ્રદ ઘટના છે યુરોપમાં વિશ્વયુદ્ધની દુર્ઘટનાને કારણે માનવજાતને રાજ્યની બૌદ્ધિક અને નૈતિક ભૂમિકાની આવશ્યકતા અને મહત્તાનું ત્રીણ લાભ થયું છે પરંતુ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જેમ જેમ રાજ્ય, પોતાના નવા આદર્શો અને શક્તિતાઓ અંગે વધુ સ્પષ્ટ રીતે સચેત થતું જાય છે તેમ તેમ મુક્ત વૈયક્તિક પ્રવૃત્તિને, પોતાનામાં વધુને વધુ સમાવવાની પ્રવૃત્તિ, કવેગાની છે જે આ પ્રવૃત્તિ અંટકશે નહિ તો માનવીની પ્રગતિ રૂઢાશે રોમના સામ્રાજ્યની સ્થાપના બાદ ગ્રીસ-રોમની આવી સ્થિતિ થઈ હતી ૫૩

રાજ્યનું યાંત્રિક સ્વરૂપ રાજ્ય અંગેના ઉપરોક્ત વિચારો સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે, શ્રી અરવિંદ, રાજ્યના જીવંત એકમના સિદ્ધાંતને યથાર્થ ગણ્યતા નથી તેઓ કહે છે કે એકમની વૃદ્ધિ માટે યોગ્ય એવા મુક્ત, સુમેળયુક્ત, બૌદ્ધિક અને વિવિધ કાર્યો કરવાને શક્તિમાન નથી આનું કારણ એ છે કે, રાજ્ય જીવંત એકમ નથી, તે યાંત્રિક તંત્ર છે આથી તે કુનેદ્ર વિના, સૂક્ષ્મતા વિના અને અંતસ્કુરણ વિના એક યંત્રની જેમ કાર્ય કરે છે તે યાંત્રિક ઉત્પાદન કરવા પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ માનવીએ તો વૃદ્ધિ પામવાનું અને સર્જન કરવાનું છે રાજ્યના આવા યાંત્રિક સ્વરૂપનું દર્શાવ, જ્યાં રાજ્યને દ્વસ્તક કેળવણી છે, તેવા દેશોમાં જેવા મળે છે કેળવણીનો હેતુ માનવીની શક્તિઓના આંતરિક વિકાસમાં સહાય કરીને વિકસિત વ્યક્તિત્વ સર્જવાનું છે પરંતુ રાજ્ય-સંચાલિત કેળવણી એક ધરેડ અને યાંત્રિક પદ્ધતિ બની જાય છે, અને તેમાં વ્યક્તિની વૃદ્ધિ અને સાચા વિકાસને સ્થાન રહેતું નથી રાજ્ય હંમેશા એકરૂપતા તરફ નજરે-કારણ કે, તેને માટે એકરૂપતા એક સહેલો બાંધ છે, જ્યારે તેના યાંત્રિક સ્વરૂપને, પ્રાકૃતિક રૂપાંતરો, અશક્ય લાગે છે પરંતુ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આવી એકરૂપતા મૃત્યુ છે, જીવન નહીં ૫૪ આપણા સમાન વિકાસ માટે રાજ્ય એક કઠગી સંગરહિતા છે આથી તેને ધ્યેય તરીકે લેવું જોઈએ નહીં ૫૫ રાજ્યના આ યાંત્રિક સ્વરૂપને અનુલક્ષીને, તેના કાર્ય અંગે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે, રાજ્યે અડચણો, નુકસાનકારક બગાડ, ધર્પણ, નિનારી

૫૩ Ibid pp 392-393

૫૪ Ibid p 395

૫૫ Ibid p 394

ચક્રાચ તેવો અન્યાય જેવી આમતો દૂર કરવી જોઈએ અને પોતાની રક્તિ તથા પ્રકૃતિ અનુસાર, વ્યક્તિના આત્મવિકાસ માટે ન્યાયી અને સંમાન તકની પરિસ્થિતિ દદ કરવી જોઈએ. માનવીના વિકાસમાં બિનજરૂરી ડબલ નુકસાનકર્તા જ નીવડે છે, ૫૬

રાજ્ય વિષે વિવિધ આદર્શવાદી દૃષ્ટિબિંદુઓ ૫૭.

જર્મન આદર્શવાદી અને શ્રી અરવિંદના દૃષ્ટિબિંદુઓ : શ્રી અરવિંદનું અને જર્મન આદર્શવાદીઓનું રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન ધણું સામ્ય ધરાવે છે, સમુદાયનું અતિયાત્રિક અને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ માનવ, ઈતિહાસમાં ધ્વજાંકીય આત્મતત્ત્વની પ્રગતિશીલ અભિવ્યક્તિનો ખ્યાલ, બન્નેમાં એક-સરખો છે, આમ છતાં બન્ને વચ્ચેની ભિન્નતા પણ મહત્ત્વની છે. હેગલના આદર્શવાદમાં વ્યક્તિને, બૌદ્ધિક સાંકલ્પિક કર્તા ગણવામાં આવી છે. તેમાં વ્યક્તિના દૈવી કે પારગામી મહત્ત્વનો નિર્દેશ નથી. વળી હેગલ અનુસાર નૈતિક વ્યવસ્થામાં જ વ્યક્તિ પોતાનું સત્ત્વ અને આંતરિક વૈશ્વિકતા પામે છે. શ્રી અરવિંદ અનુસાર આધ્યાત્મિક રીતે મુક્ત વ્યક્તિ, અંતિમ રીતે સામાજિક અને નૈતિક સંસ્થાઓની નહીં, પરંતુ પોતાનામાં રહેલ આધ્યાત્મિક સત્ત્વની ઝલ્લી છે. રાજ્યના સમાજવાદી કાર્યોને સ્વીકારતા હોવા છતાં રાજ્યતંત્ર પ્રત્યેનો, શ્રી અરવિંદનો વિરોધ તીવ્ર છે. શ્રી ટાગોર, રાષ્ટ્રને વિરોધ અને જનતાની તસ્દેશુ કરે છે. જ્યારે શ્રી અરવિંદ રાજ્યનો વિરોધ અને રાષ્ટ્રની તરફેણ કરે છે. હેગલ રાષ્ટ્ર-રાજ્યનું મમર્થન કરે છે. શ્રી ટાગોર અને શ્રી અરવિંદના દૃષ્ટિબિંદુઓમાં વેદાન્તની સર્વદેશીયતાની ભાવનાની અસર છે; જ્યારે ટયુરોનવાદે, હેગલને, રાષ્ટ્ર-રાજ્યને અંતિમ રાજકીય બધાગણના એકમ તરીકે લેવા પ્રેમ છે. આમ છતાં હેગલ અને શ્રી અરવિંદ બન્ને, રાજ્યના બૌદ્ધિક સ્વરૂપને સ્વીકારે છે. અહીં ભિન્નતા એ છે કે શ્રી અરવિંદ રાજ્ય અંગે બૌદ્ધિક વ્યવસ્થાનો તખ્તો કહે છે. તે, વ્યક્તિ અને જૂથોના વિશ્લેષણાત્મક આત્મવૃદ્ધી તર્કના સંદર્ભમાં કહે છે; રાજ્યના તત્ત્વ દ્વારા પારગામી તર્કના સંદર્ભમાં નહીં. આથી શ્રી અરવિંદ અનુસાર રાજ્ય માનવતર્કનું ઉત્પાદન છે, જ્યારે હેગલ અનુસાર, રાજ્ય વૈશ્વિક માનસનું સર્જન છે.

ઝોકસંકેદના આદર્શવાદીઓના અને શ્રી અરવિ દના મત વચ્ચે :
 શ્રી અરવિ દનો ગળ્ય વિરોધ ખૂબ ઝોકસંકેદના આદર્શવાદીઓથી પશ્ચ
 લિન છે ત્રીન અનુસાર રાજ્ય વ્યક્તિઓનો સમુદાય છે અને તેને હક્કો
 હોવાનું અન્યોન્ય સ્વીકારવામાં આવે ? આ હક્કોની પૂર્ણતા અને જાળવણી
 માટે તેને ઠેકઠીક સરચાઓ હોય . રાજ્યની ભૂમિકા બળ નહિ પરંતુ,
 સંસ્કૃત છે, શ્રી અરવિ દ કરતાં ત્રીન, ગળ્યને વધુ નૈતિકતા આપે છે પરંતુ
 શ્રી અરવિ દ, ત્રીન કરતાં રાજ્યના વધુ કાર્યોનો નિર્દેશ કરે છે કારણ કે
 તેઓ સમાજવાદના આધિત આદર્શને સમર્થન આપે છે મોર્સાકે, નૈતિક
 લાક્ષણિકતા ધરાવતી સમાજની સરચાઓની મહત્તા અને પરિપૂર્ણતા રાજ્યમાં
 હોવાનું, ગણે છે જ્યારે શ્રી અરવિ દ સામાજિક સરચાઓને તેનું પોતાનું
 આંતરિક મહત્ત્વ આપે છે અને તે નાજકીય વ્યવસ્થા ઉપર આધારિત નથી
 તેમ કહે છે, આમ છતાં, એક રીતે, હેગન મોર્સાકે અને શ્રી અરવિ દના
 મત યો સરખા છે કારણ કે કલા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા સામાજિક
 અને રાજકીય પારગામીત્વને તે નિધા સ્વીકારે છે હેગલ અને મોર્સાકેની
 જેમ શ્રી અરવિ દ ધ્યાને તાર્કિક શ્રેષ્ઠતા અર્પતા નથી ત્રણેય એ સ્વીકારે
 છે કે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પેતાનો સાક્ષાત્કાર પામતી આંતરિક આત્મ-
 ચેતના, રાજકીય અને સામાજિક સરચાઓની સરહદ પૂરતી મર્યાદિત નથી..
 વ્યક્તિ અને તેના હક્કો અંગે વિવિધ અભિગમો :

પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ જેવા ગ્રીક ચિંતકો અને હેગનવાદીઓ તથા
 શ્રી અરવિ દના મત યો વચ્ચે તીવ્ર તફાવત છે આ લિંગતાનું મૂળભૂત
 કારણ એ છે કે સામાજિક અને રાજકીય વિચાર-રચનાઓ સ્વીકારવા
 હતા શ્રી અરવિ દ માનવીના ઊર્ધ્વગામી ઉપાતર માટે યોગની પદ્ધતિમાં માને
 છે વળી શ્રી અરવિ દ રાજકીય પ્રશ્નોને વ્યક્તિના કેન્દ્રીય મહત્ત્વની માન્યતાના
 સદર્ભમાં લે છે, જ્યારે જર્મન આદર્શવાદીઓ તેને સમાજના દૃષ્ટિએ કુટી
 લે છે શ્રી અરવિ દના મત યમાં આધ્યાત્મિક આદર્શવાદ અને વ્યક્તિના
 રાજકીય મહત્ત્વનો સમવય થાય છે જ્યારે જર્મન આદર્શવાદીઓના
 મતનુસાર ક્રિયાશીલ નિરપેક્ષવાદ અને સામાજિક સરચાઓ પ્રતિ નૈતિક
 અભિગમ જેવા મળે છે

આ ઉપગત જર્મન આદર્શવાદીઓ રાજ્યનું, વ્યક્તિના હોક્કના મૂળ
 તરીકે, ગણે છે જ્યારે શ્રી અરવિ દ અનુસાર વૈયક્તિક હક્કો રાજ્યમાંથી

પ્રાપ્ત થતા નથી. આ હકો માનવીના મનોરેત્ત નિક અને અમાન્ય શ્રીય
 બધાગણ અને પરિગ્રિયિતિમાથી ઉદ્ભવે છે આને શ્રી અરવિદ વ્યક્તિના
 સ્વભાવ અને સ્વધર્મ કહે છે. હેગન પ્રાદવાગ ગણ કે કોઈ વાર ગાન્ય દાન,
 વૈશ્વિક સંકલ્પ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ કહે છે. ગાન્ય વિરુદ્ધ સામાન્ય
 સંકલ્પની પ્રક્રિયાનો તેણે વિચાર કર્યો નથી. બોર્મા કે અનુસાર, વ્યક્તિનો
 સાચો સંકલ્પ સામાન્ય સંકલ્પ જેવો છે અને સામાન્ય સંકલ્પ રાજ્યમા
 મૂર્તિમત બને છે. તેણે પણ ગાન્યથી અવગ ઠે વિરુદ્ધની કોઈ બાબત
 અંગે વિચાર કર્યો નથી. વળી જર્મની અને ઇંગ્લંડના અદર્શવાદીઓએ,
 સામાન્ય સામુદાયિક સંકલ્પના ધારક તરીકે, રાજ્યને ગણ્યું છે અને કોઈવાર
 ગાન્ય, બહુમતિના સંકલ્પથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર એવા સંકલ્પની પણ
 અભિવ્યક્તિ કરી શકે, તેમ માન્યું છે, શ્રી અરવિદ સમુદાયના માનસ
 અંગે કહે છે પરંતુ મેટ્રુગવની જેમ તેને વારત્તવિક કે અવગ લાક્ષણિકતા
 આપતા નથી, તેમના મતે, સમુદાયનું માનસ વૈયક્તિક માનસોની સમગ્રતા
 જ છે. વળી કેટલીકવાર સમુદાયના માનસ અને રાજ્યના તત્ત્વ વચ્ચે ભેદ
 પણ ઉત્પન્ન થાય તેમ બને છે સમુદાય, આધ્યાત્મિક સત્તાનું સ્વરૂપ
 છે, જ્યારે રાજ્ય, યાત્રિક સંગવડતા જ છે.

વિલિન્ન મતબોની રાજકીય અને તાર્ત્વિક ભૂમિકા શ્રી
 અરવિદના રાજકીય આદર્શવાદ અને યુરોપના આદર્શવાદની રાજકીય
 વિચારવારો વચ્ચે ભિન્નતાનો મૂળ, આ બંનેની રાજકીય અને તાર્ત્વિક
 પૂર્વભૂમિકામાં રહેલા છે જર્મન આદર્શવાદમા અદારમી મદીના પ્રકૃતિ વાદ,
 ભૌતિકવાદ અને અજેયવાદ વિરુદ્ધની પ્રતિક્રિયા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, જ્યારે
 એકસફર્ડના આદર્શવાદીઓના મતબોમા બેન્ચામના આર્થિક વ્યક્તિવાદના
 પ્રભુત્વ વિરુદ્ધની અને ક્વિન્ટની આનુત્તરિક પરપગ વિરુદ્ધની પ્રતિક્રિયા નેહા
 છે તેઓએ ઇંગ્લંડની રાજકીય ધર્મી ઉપર પેંગ, એરિસ્ટોટલ, કેન્ટ અને
 હેગલના વિચારોને રોપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. શ્રી અરવિદના મતબમા
 વેદાન્તી શ્રમવાદ, બૌદ્ધ આદર્શવાદ અને માધ્યમિક શૂન્યવાદ વિરુદ્ધની
 પ્રતિક્રિયા જેવા મળે છે. આમ છતાં પોતાના યોગ અને ગદ્યમાનુશૂતના
 સદર્ભમા તેમણે પાશ્ચાત્ય વિચારસંજ્ઞાના કેટલાક સમાન અંશોને અને
 વેદાન્તી અતદર્શિની સમન્વયાત્મક ભૂમિકા ઉપર પોતાના રાજકીય
 તત્ત્વજ્ઞાનની ગચના કરી છે.

વિલિન રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે શ્રી અરવિંદનાં મંતવ્યો અરાજકતાવાદઃ.

અરાજકતાવાદની પ્રાચીન પરપગ ગ્રોર્મક સ પ્રદાયના સ્થાપક જોનેએ, શરૂ કરી હતી આધુનિક અરાજકતાવાદ ન્યાય અને નૈતિક સ્વાતંત્ર્યને મહત્ત્વ આપે છે, અને આધુનિક રાજ્યની યાત્રિકતા અને આપખુદીને ધિક્કારે છે આ ઉપરાંત નિમન્યુને સ્થાને, અરાજકતાવાદ, સૈન્યિક અને માહજિક સહકારની ભાવના સ્વીકારે છે વધુમાં તે રાજ્યને, સ પ્રદાયો શોષણનું તત્ત્વ ગણતુ હોવાથી રાજ્યના નાશ માટે નૈતિક અને રાજકીય કાર્તવ્ય પશુ સમર્થન કરે છે. ઓગણીસમી સદીના યુરોપમાં કેટલાક મહત્ત્વના અરાજકતાવાદીઓના વિલિન પ્રકારો જોવા મળે છે આમ રિટનંગ વૈયક્તિક અરાજકતાવાદી હતા જ્યારે માર્ક્સ બેકુનિન સામૂહિક અરાજકતાવાદી હતા. હુડવિગ અને માર્ક્સની જેમ માર્કિન ક્ષિર અને ધર્મને સમાજ વિરોધી બજો ગણે છે લીઓ ટોન્સટોયને ધાર્મિક અરાજકતાવાદ ભારતીય અરાજકતાવાદીઓને સૌથી વધુ પ્રેરક બ-યો છે ૫૮

જૈવીય અરાજકતાવાદ શ્રી અ-વિંદ અરાજકતાવાદના ત્રણ સ પ્રદાયો વચ્ચે બેદ પાડે છે ૫૯ તેમના મને અરાજકતાવાદનું સ્થૂળ જૈવીય કે હિંસાત્મક સ્વરૂપ સમાજવ્યવસ્થાનું વિરોધી છે, અને તે અહવાદી એવું પોતાનું જીવન જીવવાનો અધિકાર છે તેમ પ્રમોધે છે આ યોગ્ય નથી કારણ કે, માનવીઓના નિન્ન ઔદિક અને સમાજને નુકસાનકર્તા વલણોનું નિયમન કરવાની પણ આવશ્યકતા છે સમાજના શરૂઆતના તબક્કાઓમાં તે આ અનિવાર્ય જ હતું શ્રી અરવિંદ માને છે કે આ બાબ નિયમનના તમકકોથી આગળ વધીને આત્મ નિયમનનો તબક્કો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે આથી તે મહે કે કે પૂર્ણ સામાજિક રાજ્યમાં સરકાનું નિયમન દૂર થાય છે અને માનવી, પોતાના માનવમધુઓ સાથે મુખત સમીત અને સહકારથી રહે છે ૬૦ આ દૃષ્ટિમિદુ આધ્યાત્મિક છે જૈવીય નહી

૫૮ Ibid pp 297-298

૫ The Human Cycle p 290

૧૦ Ibid p 292

બૌદ્ધિક અરાજકતાવાદ : બૌદ્ધિક અરાજકતાવાદને બે મનોરૈગાનિક ભૂમિકાઓ છે; એક તો, પોતાના સ્વાતંત્ર્યની ખેત્રના ક્ષેત્રનું માનવ માનસ, તેટલા જ ખીજના સ્વાતંત્ર્ય અંગેના દક્ષી સ્વીકારવા તૈયાર થશે અને ખીજ, પરોપકારની ભૂમિકા ઉપર સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને સાદૃશ્યિક સદકારના આધારે સામાજિક અને રાજકીય પદ્ધતિની રચના સ્થપ્ય બનશે. આ ખીજ ભૂમિકા છે; માનવીની કુદરતી સહાનુભૂતિ અને બંધુત્વની લાગણી. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આ વધુ ઉચ્ચ બૌદ્ધિક અરાજકતાવાદી વિચાર-ધારા માનવીના સ્વરૂપનું સાચું સત્ય અને તેની દિવ્યતાને લક્ષમાં લે છે.^{૬૧} આમ છતાં બૌદ્ધિક અગજકતાવાદ, માનવીના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરી શકે તેમ નથી કારણ કે, આ સિદ્ધાંતની ભૂમિકા તર્ક છે અને તે વચગાળાની શક્તિ છે; પ્રકૃતિની ઉત્ક્રાંતિની સર્વોચ્ચ શક્તિ નથી. આ સર્વોચ્ચ શક્તિ માનવીનો આત્મા છે અને તેથી બૌદ્ધિક અરાજકતાવાદના ગ્રાને આધ્યાત્મિક અરાજકતાવાદની આવશ્યકતા રહે છે. સુવર્ણયુગ કે સત્ય-યુગ, અંગેના ભાગતીય આદર્શના સંદર્ભમાં શ્રી અરવિંદ, આધ્યાત્મિક અરાજકતાવાદનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે, આ યુગમાં, સમાજ વિના મુક્ત રીતે સામાજિક માનવીની પરિસ્થિતિને, માત્ર તરંગી કલ્પના તરીકે ઘટાવી શકાય નહીં.^{૬૨}

આધ્યાત્મિક અરાજકતાવાદ : આધ્યાત્મિક અરાજકતાવાદનું સમર્થન કરતા હોવા છતાં, શ્રી અરવિંદ આધ્યાત્મિક અરાજકતાવાદીઓના આત્મતિક મતોએ યોગ્ય ગણુતા નથી આ અંગે તેઓ કહે છે કે આવી અરાજકતાવાદ અપૂર્ણ અને અતિશયોક્તિભર્યો છે. તેના સમર્થકો જૈવીય જીવનની અવગણના કરે છે તે યોગ્ય નથી. આ સમર્થકો સર્કૃતિની જૈવીય અતિશયોક્તિને કારણે, તેને નિષ્પળતા તરીકે નકારે છે, અને તેથી સાચી અને મુદ્દપવાન સિદ્ધિઓથી વચિત રહે છે. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે આત્મરિક સ્વાતંત્ર્ય કે સાચી આધ્યાત્મિકતા જ માનવ-વ્યવસ્થાની પૂર્ણતા મળી શકે છે અને માનવીના જૈવીય સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરી શકે છે.^{૬૩} આમ શ્રી અરવિંદ, આધ્યાત્મિક અગજકતાવાદનો ખ્યાલ, પૂર્ણ આધ્યાત્મિક સમાજની પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં લે છે. આથી શ્રી અરવિંદનું મુખ્ય ધ્યેય

૬૧ Ibid p '290

૬૨ The Ideal of Human Unity pp 383-84

૬૩ The Human Cycle P 296

આધ્યાત્મિક અરાજકતાવાદ નહીં પરંતુ વૈયક્તિક અને સામૂહિક જીવનનું
દૈવીકરણ કે તેની પૂર્ણતા છે

લોકશાહી

લોકશાહીનું મહત્ત્વ અને લોકશાહીની ભૂમિકા શ્રી અરવિંદ
અનુસાર સમાજની નિમ્ન બૌદ્ધિક વૃત્તિજન્ય અને પ્રાકૃતિક તમસ્કાભાવી
વિભાસની પ્રક્રિયામાં તે રાજ્ય દ્વારા લશ્કરી વહીવટી આર્થિક સામાજિક
અને સાંસ્કૃતિક એવા પોતાના સમગ્ર જીવનની વ્યવસ્થા પૂર્ણ કરવા સચેત
પ્રયાસો કરે છે આ પ્રક્રિયાની પૂર્ણતાનો આધાર, જેટલે અંશે રાજ્ય અને
સમાજ એકરૂપ બને તેના ઉપર રહેલો છે લોકશાહીનું આ મહત્ત્વ છે
અને સમાજવાદનું પણ આ મહત્ત્વ છે સમાજ સમગ્ર રીતે આત્મા-સચેત
અને આત્મ-નિયમન કરતા એકમ તરીકે નૈયાર થતો હોવાની, આ
નિશાનીઓ છે પરંતુ આધુનિક લોકશાહી અને સમાજવાદ, આવી પૂર્ણતા
પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકચરો અને અવ્યવસ્થિત પ્રયત્ન છે, પૂર્ણતાની મુક્ત
એવી બૌદ્ધિક સિદ્ધિ નથી ૧૪

વ્યક્તિમત્તાવાદી લોકશાહીની ભૂમિકામાં બે સિદ્ધાંતો છે એક તો
બધી વ્યક્તિઓને સમાન રાજકીય અધિકાર હોવો જોઈએ આમ ન હોય
તો સમાજના કોઈ સામાજિક અને આર્થિક રીતે શક્તિશાળી જૂથનું
પ્રભુત્વ સ્થપાશે બીજું, જ્યાં સુધી વ્યક્તિ બીજાના અધિકારોમાં દખલ ન
કરે કે આધિપત્ય ન જમાવે ત્યાં સુધી તેના પોતાના તર્ક અનુસાર તેને
પોતાનું જીવન જીવવા દેવું જોઈએ ૧૫

લોકશાહી માને છે કે સમૂહ કેળવણી અને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય દ્વારા
માનવીના મોટા ભાગના પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય છે આ મત મનુ મહત્ત્વ
ધ્યાનમાં લેતા શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે કેળવણી અને સ્વાતંત્ર્યના
લોકશાહી ઉપાયોને પરિણામેષ્ટ તિહાસના ઐતિહાસિક તમસ્કામાં પ્રથમવાર જ
લોકો ક્રિયાશીલ ચેતનવત્તા અને સજ્જ બન્યા છે વળી લોકશાહીને
પરિણામે સમાજની પહેલાની સ્થિતિઓ કરતા અત્યારે વધુ સમાનતા
જાવા મળે છે ૧૬

૧૪ The Ideal of Human Unity p 592

૧૫ The Human Cycle p 263

૧૬ Ibid Pp 266-267

પૂંછવાડી લોકશાહી : અંધારામીય ગાનશાહી કે મધ્યમવર્ગીય પ્રગતસત્તાકના સ્વરૂપના પૂંછવાડી ગાન્યોની લોકશાહીથી, કુલીનશાહી અને ગાનશાહી રાજ્યોની ભિન્નતા દર્શાવનાં, શ્રી અગ્નિદેવ કહે છે કે કુલીનશાહી અને ગાનશાહી ગાન્યોનું સ્વરૂપ અને તંત્ર રાજકીય છે. તેને, મુખ્યત્વે, સગદરી અને રાજકીય લાભોમાં રસ દોષ છે અને વ્યાપારી લાભો, તેને માટે, ગૌણ છે. પૂંછવાડી લોકશાહી ગાન્યો, મુખ્યત્વે, વ્યાપારી ક્ષેત્રમાં રમ ધરાવે છે અને તેને દાગી સામગ્રી પૂરી પાડવા તથા ઉત્પન્ન કચેલ માલને માટે વ્યાપારી ક્ષેત્રો તરીકે સંસ્થાનેની આવશ્યકતા રહે છે આમ આ રાજ્યોનો હેતુ, અને તેટલી વધુ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે અને અને માટેનું એક સાધન રાજકીય વિસ્તાર છે. પોતાની ઈષ્ટ મિદ્ધિ માટે કુલીનશાહી અને ગાનશાહી રાજ્યો લગભગ પ્રથમથી જ લડાઈનો માર્ગ લે છે. જ્યારે પૂંછવાડી લોકશાહી રાજ્યો આર્થિક ક્ષેત્રમાં, તેની આપ-લે અને ગચતરીનો ઉપયોગ, અહીં રાજકીય અને રાજદ્વારી કુનેદના ક્ષેત્રમાં પણ કરે છે અને છેલ્લા ઉપાય તરીકે લડાઈનો આશ્રય લે છે. વળી તે ખગેખરી લડાઈ કરવાને બદલે પોતાના બળનું પ્રદર્શન કરીને, કાર્ય સાધવાનું વધુ પસંદ કરે છે. આમ છતાં એ સાચું છે કે, ઔદ્યોગિક ટેકનોલોજીના વિકાસને કારણે, આ રાજ્યોએ મુદ્દતું રાજમી તંત્ર રચ્યું છે જનકાગના કે શરૂઆતના કુલીનશાહી અને ગાનશાહી રાજ્યો તે આવા તંત્રની દરમિયાન પણ કરી શકે તેમ ન દર્શાવે.

લોકશાહી વલણનું ઉદ્ભવસ્થાન : શ્રી અગ્નિદેવ, લોકશાહી રાજકીય સ્વરૂપને, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું પ્રદાન ગણે છે. આવી જ રીતે પ્રગતસત્તાક વલણનું ઉદ્ભવસ્થાન પણ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં છે. ભારતમાં ગાનશાહીને, રાજકીય જરૂરનો અને પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખતી ભૌતિક દષ્ટિકત ઉપરાંત, આધ્યાત્મિક મના પાળુ ગણવામાં આવતી હતી. આમ છતાં શ્રી અગ્નિદેવ નોંધે છે કે એશિયા અને યુરોપ બંનેમાં ગાનશાહી, સંયોગોનું પરિણામ હોવાથી, આ સંયોગો અદ્યતન થતાં તે પણ અદ્યતન થાય એ સ્વાભાવિક છે. એશિયાનું સાચું માન્ય રાજકીય હોવાને બદલે, દરેક સામાજિક, ગાનશાહી અને કુલીનશાહી રચ્યું છે. આ સાથે

આધ્યાત્મિક અરાજકતાવાદ નહીં પરંતુ, વૈયક્તિક અને સામૂહિક જીવનનું દૈવીકરણ કે તેની પૂર્ણતા છે.

લોકશાહી

લોકશાહીનું મહત્ત્વ અને લોકશાહીની ભૂમિકા : શ્રી અરવિંદ અનુસાર સમાજની નિમ્ન બૌદ્ધિક, વૃત્તિજન્ય અને પ્રાકૃતિક તબક્કાભાષી વિકાસની પ્રક્રિયામાં તે રાજ્ય દ્વારા હાકરી, વહીવટી, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક એવા પોતાના સમગ્ર જીવનની વ્યવસ્થા પૂર્ણ કરવા સચેત પ્રયાસો કરે છે. આ પ્રક્રિયાની પૂર્ણતાનો આધાર, જેટલે અશી ગળ્ય અને સમાજ એકરૂપ બને, તેના ઉપર રહેલો છે લોકશાહીનું આ મહત્ત્વ છે અને સમાજવાદનું પણ આ મહત્ત્વ છે. સમાજ સમગ્ર રીતે આત્મા-સચેત અને આત્મ-નિયમન કરતા એકમ તરીકે તૈયાર થતો હોવાની, આ નિશાનીઓ છે પરંતુ આધુનિક લોકશાહી અને સમાજવાદ, આવી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો અધકચરો અને અવ્યવસ્થિત પ્રયત્ન છે, પૂર્ણતાની મુક્ત એવી બૌદ્ધિક સિદ્ધિ નથી. ૧૪

વ્યક્તિમત્તાવાદી લોકશાહીની ભૂમિકામાં બે સિદ્ધાંતો છે. એક તો, બધી વ્યક્તિઓને સમાન રાજકીય અધિકાર હોવો જોઈએ. આમ ન હોય તો સમાજના કેઈ સામાજિક અને આર્થિક રીતે શક્તિશાળી જૂથનું પ્રભુત્વ સ્થપાશે. બીજું, જ્યાં સુધી વ્યક્તિ બીજાના અધિકારોમાં દખલ ન કરે કે આધિપત્ય ન જમાવે ત્યાં સુધી તેના પોતાના તર્ક અનુસાર, તેને પોતાનું જીવન જીવવા દેવું જોઈએ ૧૫

લોકશાહી માને છે કે સમૂહ કેળવણી અને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય દ્વારા માનવીના મોટા ભાગના પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય છે આ મંતવ્યનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લેતા શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે કેળવણી અને સ્વાતંત્ર્યના લોકશાહી ઉપાયોને પરિણામેઈ તિહાસના ઐતિહાસિક તબક્કામાં પ્રથમવાર જ લોકો ક્રિયાશીલ, ચેતનવતા અને સજ્જ બન્યા છે. વળી લોકશાહીને પરિણામે સમાજની, પહેલાની સ્થિતિઓ કરતા, અત્યારે વધુ સમાનતા એવા મળે છે ૧૬

૧૪ The Ideal of Human Unity p 592

૧૫ The Human Cycle p 263

૧૬, Ibid Pp 266-267

પૂજવાદી લોકશાહી જાણીએ રાજાશાહી કે મધ્યમવર્ગીય પ્રજાસત્તાકતા સ્વરૂપના પૂજવાદી રાજ્યોની લોકશાહીથી, કુલીનશાહી અને રાજાશાહી રાજ્યોની બિન્નતા દર્શાવતા, શ્રી અરવિંદ કહે છે કે કુલીનશાહી અને રાજાશાહી રાજ્યોનું સ્વરૂપ અને તત્ત્વ રાજકીય છે તેને, મુખ્યત્વે, સરહદી અને રાજકીય લાભોમા રસ હોય છે અને વ્યાપારી લાભો, તેને માટે, ગૌણ છે પૂજવાદી લોકશાહી રાજ્યો, મુખ્યત્વે, વ્યાપારી ક્ષેત્રમા રસ ધરાવે છે અને તેને કાર્ય સામગ્રી પૂરી પાડવા તથા ઉત્પન્ન કરેલ માલને માટે વ્યાપારી ક્ષેત્રો તરીકે સંસ્થાનોની આવશ્યકતા રહે છે આમ આ રાજ્યોનો હેતુ, અને તેટલી વધુ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે અને અને માટેનું એક સાધન રાજકીય વિગ્તા ઝે પોતાની ઈષ્ટ સિદ્ધિ માટે કુલીનશાહી અને રાજાશાહી રાજ્યો લગભગ પ્રથમથી જ લડાઈનો માર્ગ લે છે જ્યારે પૂજવાદી લોકશાહી રાજ્યો આર્થિક ક્ષેત્રમા, તેની આપ-વે અને ગણતરીના ઉપયોગ અહીં રાજકીય અને રાજદ્વારી કુનેહના ક્ષેત્રમા પણ કરે છે અને છેલ્લા ઉપાય તરીકે લડાઈનો આશ્રય લે છે. વળી તે ખરેખરી લડાઈ કરવાને, અદલે પોતાના જાળનું પ્રદર્શન કરીને, કાર્ય સાધવાનું વધુ પસંદ કરે છે આમ છતાં એ સાચું છે કે, ઔદ્યોગિક ટેકનોલોજીના વિકાસને કારણે, આ રાજ્યોએ યુદ્ધનું રાક્ષસી તત્ત્વ રમ્યું છે ભૂતકાળના કે શરૂઆતના કુલીનશાહી અને રાજાશાહી રાજ્યો તો આવા તત્ત્વની મૂળના પણ ઝગી શકે તેમ ન હતા.

લોકશાહી વલણનું ઉદ્ભવસ્થાન : શ્રી અરવિંદ લોકશાહી રાજકીય સ્વરૂપને, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું પ્રદાન ગણે છે આવી જ રીતે પ્રજાસત્તાક વલણનું ઉદ્ભવસ્થાન પણ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમા છે ભારતમા રાજાશાહીને રાજકીય જરૂરો અને પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખતી ભૌતિક હકીકત ઉપરાત, આધ્યાત્મિક સત્તા પણ ગણવામાં આવતી હતી આમ છતાં શ્રી અરવિંદ નોંધે છે કે એશિયા અને યુરોપ બન્નેમાં રાજાશાહી સંયોગોનું પરિણામ હોવાથી આ સંયોગો અદ્યતન થતા તે પણ અદ્યતન થાય એ આભાવિક છે એશિયાનું સાચું માનસ રાજકીય હોવાને બદલે, હમેશા સામાજિક, રાજાશાહી અને કુલીનશાહી રહ્યું છે આ સાથે

-તે મૂળભૂત લોકશાહી ખલણ અને ધાર્મિક ભાવના પ્રભુ ધરવે છે ૬૮ આમ એશિયા, અને ભારતમાં રાજકીય લોકશાહીનું ખાલ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ -જેવા મળતું નથી. અત્યારે ભારતમાં લોકશાહી ઉત્થાન થયું છે તે પાશ્ચાત્ય -સ રહિતની અસરને કારણે થયું છે.

વ્યક્તિમત્તાવાદી લોકશાહી આદર્શનાં પરિણામો : શ્રી

અરવિંદ વ્યક્તિમત્તાવાદી લોકશાહી આદર્શના, વ્યવહારમાં ચાર પરિણામો દર્શાવે છે. ૬૯ (૧) સમાનતાના ખ્યાલને જોરશોરથી પ્રચાર થતો હોવા છતાં, ખરેખર વ્યવહારમાં તે લોકશાહીને નામે, એક વર્ગે સામાજિક અને રાજકીય નેતાગીરી પકડી રાખી છે. (૨) આવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના આદર્શો પ્રખળ હોવાથી, ખીજું પરિણામ એ આવ્યું કે શોપિતો અને જેને ઓછા અધિકારો મળ્યા છે તે પોતાના અધિકારો વ્યક્ત કરવા, વધુને વધુ પ્રયાસો કરે છે અને કારણે વર્ગ-વિચ્છેદની શક્યતા ઉત્પન્ન થાય છે (૩) આ વર્ગ-સંઘર્ષના તાર્કિક પરિણામ રૂપે પક્ષો વચ્ચેનું ધર્ષણ સતત બને છે પક્ષો વચ્ચેના આ સંઘર્ષ પ્રારંભમાં તે સરળ અને સહેલાઈથી નિવારી શકાય તેવા લાગે છે, પરંતુ પછીથી તે શક્તિહીન અને વ્યર્થ નામો, છાપો, કાર્ષકો અને વિચ્છેદના સૂત્રોની ગરબડમાં સરી પડે છે અહીં નૈતિક અને ભાવનાશીલ આદર્શવાદના પડદા પાછળ પોતાની સર્વોપરિતા ટકાવી રાખવાની પ્રખળ મથામણ હોય છે (૪) માનવીના નિમ્નબૌદ્ધિક તબક્કાઓની એકઠથ્ય જહાગીરશાહીને બદલે, લોકશાહીમાં સ્પર્ધા વ્યવસ્થિત સંઘર્ષ બને છે આ સ્પર્ધાનો અત આધ્યાત્મિક બૌદ્ધિક શારીરિક રીતે કે યોગ્યતમ હોય તેના જીવિત રહેવામાં નહીં પરંતુ, સૌથી વધુ 'નસીબદાર' અને જૈવીય રીતે સફળ હોય તેના જીવન રહેવામાં, આવે છે એકમીજ વચ્ચે સ્પર્ધા કરતા જૂથોના સંઘર્ષને પગિણામે, સામાજિક રીતે મિનહિત્પાદક કાર્યોમાં માનવીની શક્તિનો વ્યય થાય છે આથી લોકશાહીની, કેળવણી આધ્યાત્મિક, બૌદ્ધિક કે શારીરિક રીતે યોગ્યતમ હોય તેના તથા ખીજી તકોની સંપૂર્ણ મમાનતાની ભાવના, વાસ્તવિક બનતી નથી લોકશાહી અગે ટીકા કરતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે લોકશાહી લોકોની, લોકો દ્વારા અને લોકો માટેની સરકાર ન રહેતાં, સમાજના ધનિક વર્ગ

અને પૂંજપતિઓનું રાજ્ય બને છે. તેઓ માને છે કે સાચી અને સંપૂર્ણ લોકશાહી વિશ્વમાં ક્યાંયે નથી. બધી જગ્યાએ લોકોના નામે સમાજના સાધનત્રંપન, ધંધાદારી અને ધનિક વર્ગોએ રાજ્ય ક્યું છે.^{૭૦} આથી વ્યક્તિમત્તાવાદના યુગનો મુખ્યયુક્ત, વ્યવસ્થિત અને બૌદ્ધિક સમાજનો આદર્શ, સિદ્ધ થયો નથી. આને જદ્દે સ્પર્ધાની વિરાટ પદ્ધતિ અને ઔદ્યોગીકરણના અતિ ઝડપી અને એકાંગી વિકાસની વ્યવસ્થા એવા મળે છે. વળી લોકશાહીના અંચળા હેઠળ પૂંજશાહી વસણ વધતું જાય છે.

લોકશાહીમાં લઘુમતી : શ્રી અરવિંદ અનુસાર લોકશાહી માગખા પાછળ સાચું ક્રિયાશીલ જળ, પ્રજાજ લઘુમતી છે. લોકશાહીમાં આવા વિશિષ્ટ વર્ગના ઉદ્ભવની ટીકા કરતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે, પોતાના સભ્યોને એકસરખો હોય તેવો સમાન તર્ક અને સંકલ્પ, સમાજને હોતો નથી. અહીં અભિપ્રાયોની વિવિધતા તથા સંકલ્પો અને જીવનનું વૈવિધ્ય હોય છે. જૂથ-જીવનનો આધાર, મુખ્યત્વે, આ વિવિધતા, સાતત્ય અને તેની સમૃદ્ધિ ઉપર છે. આમ હોવાથી વ્યવસ્થિત રાજ્યની સરકાર એટલે અમુક સંખ્યાની વ્યક્તિઓ દ્વારા સરકાર એવો અર્થ થાય. આ સંખ્યા, મિદ્ધાતની દૃષ્ટિએ, લઘુમતી કે બહુમતી હોય તેથી બહુ ઓછો મૂળભૂત તફાવત પડે છે. જ્યાં બહુમતી રાજ્ય કરે છે ત્યારે પણ થોડા અસરકારક માનવીઓ અર્ધ-સમ્બોદિત એવા સમૂહની સંમતિથી રાજ્ય કરે છે.^{૭૧}

પ્રતિનિધિ પ્રકારની લોકશાહી : આધુનિક પ્રતિનિધિ પ્રકારની લોકશાહીના તંત્ર અંગે ટીકા કરતા શ્રી અરવિંદ કહે છે કે તેમાં સંસદ સભ્યો મતદારોનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા નથી. વિશાળ રાજ્યોમાં દરેક પ્રજાજનનો, સરકારમાં, વ્યક્તિગત હિસો અસરકારક ન ગ્રહી શકે તે સ્પષ્ટ છે. વ્યક્તિ માટે આમક પણ સમૂહ માટે અસરકારક એવો સમાન હિસો, તે ધરાવી શકે છે. અમુક સમયને અંતરે થની ચૂંટણીમાં, આમ, તે પોતાની પસંદગી દર્શાવી શકે છે. પરંતુ સંસદ સભ્યો અને વહીવટકર્તાઓ પોતાના મતદારોનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા નથી. તેઓ અશ્રેયક્રિતક જૂથનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. આધુનિક રાજ્યના વિરાટ તંત્રમાં.

અત્રૈયક્રિતિક જૂથ , અમુક પ્રકારનું બાહ્ય સ્વરૂપ અને શરીર ધારણ કરે છે. આની શક્તિ સામે વ્યક્તિ નિઃસહાય છે. ૭૨ લોકશાહી પદ્ધતિની આવી કેટલીક ખામીઓને કારણે, તે સ્વાતંત્ર્યની ખાતરી આપી શકે તે વિષે શ્રી અરવિંદને શંકા છે. એ સાચું છે કે, સારી રીતે વિકસેલ કેટલાક લોકશાહી દેશોએ, લોકોને જુદી જુદી જાતોના શાહીથી બચાવ્યા છે. આમ છતાં, ખીણ દેશોમાં તો લોકશાહી પદ્ધતિની સરકાર, વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યને નાબૂદ કરવા, અત્યારે પણ મક્કમ રીતે આગળ વધી રહેલી છે. ૭૩ આત્મ-સમ્બોધિત સમૂહ, પોતાના અગ્રણ્ય જૂથો અને એકમોનું દમન કરીને, તેના ઉપર આધિપત્ય સ્થાપવાનું વલણ ધરાવે છે. ૭૪

મૂડીવાદ

શ્રી અરવિંદ, મૂડીવાદી અર્થકરણના વિરોધી છે. ટૂરટો અને સિન્ડિકેટના ઉદ્ભવને, તેઓ મૂડીવાદનો સૌથી ભયજનક વિકાસ ગણે છે. મૂડીવાદી કેન્દ્રીકરણને કારણે મૂડીવાદીઓની શોષણશક્તિ વધુ તીવ્ર બને છે. ભારતમાં મૂડીવાદ અળખામણો બન્યો છે. કારણ કે આ દેશને તેની શોષણખોરીનો અનુભવ મળ્યો છે. સર્વશ્રી તિલક, ગોખલે અને ગાંધીજીની જેમ શ્રી અરવિંદ પણ, ભારતમાં ઇંગ્લેન્ડની આર્થિક નીતિના, ટીકાકાર રહ્યા છે. બ્રિટિશ મૂડીવાદે ખૂની શોષણખોરી કરી હતી પહેલા વિશ્વયુદ્ધ બાદ શ્રી અરવિંદે મૂડીવાદના વિલીનીકરણનું ભવિષ્ય લાખ્યું હતું. તેઓ માનતા હતા કે મૂડીવાદે પોતાનું નૈતિક બળ ગુમાવ્યું છે. વળી મૂડીવાદ નક્કર ભૌતિક પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવવામાં પણ, નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. મૂડીવાદનો આવી નિષ્ફળતાઓનો લાભ સમાજવાદને મળ્યો છે. માર્ક્સની જેમ શ્રી અરવિંદ મૂડીવાદના વિરોધી હોવા છતાં તેના નાશને માટે હિંસાત્મક ક્રાંતિનું સમર્થન કરતા નથી આથી તેઓ મૂડીવાદ અને સમાજવાદ બન્નેના વિરોધી રહ્યા છે. તેમનું પોતાનું રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન વ્યક્તિમત્તાવાદ, સમૂહવાદ અને અરાજકતાવાદનો સમન્વય સાથે છે. આની ભૂમિકા તરીકે તેઓ માનવીના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પુનર્નિર્માણને લે છે. ૭૫

૭૨. The Ideal of Human Unity p 679

૭૩ Ibid p 677

૭૪. Ibid p 678

૭૫ The Political Philosophy of Sri Aurobindo p. 327

સમાજવાદ અને સામ્યવાદ

સમાજવાદી ભાવના ઘણી પ્રાચીન છે. ખેટાએ પોતાના 'રિપબ્લીક'માં કુટુંબ અને મિલકતની સામુદાયિકતાનું સમર્થન કરેલું છે. સમાજવાદ માનવીમાં સમાનતાની ભાવનાને જાંડી અસર કરે છે. વળી તે આધુનિક યુગમાં, વિજ્ઞાન અને પ્રગતિને સ્વીકારે છે તથા મૂડીવાદની પદ્ધતિના પ્રચંડ વ્યથનો વિરોધ કરે છે.

વ્યક્તિમત્તાવાદની સમાજવાદ ઉપર અસર : શ્રી અરવિંદ અનુસાર, વ્યક્તિમત્તાવાદે સમાજવાદ ઉપર ઘણી અસર કરી છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ યુરોપમાં વ્યક્તિમત્તાવાદનો યુગ, પ્રકૃતિની એકરૂપતાના નિયમોની પરલક્ષી શોધનો હેતુ ધરાવતો એવો વિજ્ઞાનના પ્રભુત્વનો યુગ હતો. વ્યક્તિમત્તાવાદ, વિચાર અને કાર્યના એ હેતુઓ પ્રભોધે છે^{૭૬} : (૧) માનવ નિર્ણયોની કસોટી માટે પરલક્ષી સત્યનું સાર્વત્રિક ધોરણ, અને (૨) સમાજની વ્યવસ્થા માટે કાર્ષ સામાન્ય ધોરણ. આ બંને હેતુઓની શોધમાં, વ્યક્તિમત્તાના યુગે સમાજવાદના ઉત્થાનમાં સહાય કરી છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે પોતાના નિયમ અને સત્યને શોધવામાં, વ્યક્તિએ જે નિમમ અને સત્ય શોધ્યાં છે તે, વ્યક્તિનાં નહીં પરંતુ સમાજનાં કે સમૂહના છે. આના પરિણામે, આપણે ચુસ્ત એવા આર્થિક કે સરકારી સમાજવાદ દ્વારા સમાજની નવી વ્યવસ્થા પ્રતિ જન્મ રહ્યા છીએ. આ સમાજવાદમાં પોતાના લાભ માટે, વ્યક્તિ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવે છે. તેના જન્મથી વૃદ્ધાવસ્થા પર્ચીતનું સમગ્ર જીવન તથા કાર્ય, રાજ્યના સુવ્યવસ્થિત તંત્ર દ્વારા નિર્ણયિત થાય છે.^{૭૭}

સમાજવાદના વિચારોનું સ્વરૂપ : સમાજવાદના આધુનિક વિચારોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે કુટુંબ કરતાં પણ સમાજ, તેના સ્વરૂપ અને ધ્યેયમાં, વધુ આર્થિક છે. સમાજવાદના વિચારો સામૂહિક જીવનની વૃત્તિમાંથી વિકસ્યા હોવાથી તે, મુખ્યત્વે, આર્થિક અને ભૌતિક લાક્ષણિકતા ધરાવે છે,^{૭૮} આ ઉપરાંત સમાજવાદ, રાષ્ટ્રીય વિચારનું એક વિસ્તરણ છે; આંતરરાષ્ટ્રીય વિચારનું વિસ્તરણ નથી. આ અંગે શ્રી

૭૬ The Human Cycle p. 22

૭૭. Ibid p. 21-24

૭૮. Ibid pp. 215-516

અગવિંદ અપટ્ટ કરે છે કે સમાજવાદ, ખરેખર તો, રાષ્ટ્રીય સમાજની વૃદ્ધિ માટેનો એક પ્રયત્ન છે. વ્યક્તિએ કદી ન કહ્યું હોય તેવું તેની પાસે કરાનીને એટલે કે તેને પોતાના માટે નહીં પરંતુ, સમાજ માટે જીવન જીવવાની ફરજ પાડીને, આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવાની સમાજવાદ અપેક્ષા ગણે છે.^{૭૯} સમાજવાદી ચળવળમાં બુદ્ધિશાળીઓનો દિરસો મહત્વનો છે, સ્થાપિત વ્યવસ્થા સામેના શ્રમજીવીઓના બળવામાં અનેક બુદ્ધિજીવીઓએ સાથ આપ્યો હતો.^{૮૦} બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓ, સમાજવાદની નૈતિક ભાવનાથી આકર્ષાઈને, આ ચળવળમાં જોડાયા હોય એ શક્ય છે.

સમાજવાદ અને વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્ય : સમાજવાદની ટીકા કરતાં શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે, તે પૂજવાદી રાજ્યની બળજબરીને સ્થાને સાહજિક રીતે સહકારી સ્થિતિનું નિર્માણ નથી. આનું કારણ દર્શાવતા તેઓ કહે છે કે રાજ્ય-સિદ્ધાંત, આવશ્યક રીતે, એકરૂપતા, નિયમન અને યાત્રિકતા તરફ વળે છે, અને એ તે સમાજવાદમાં પરિણમે છે. રાજકીય અને સામાજિક વિકાસમાં અકરમાતને સ્થાન નથી, અને સમાજવાદનો હિલ્લવ પણ અકરમાત નથી રાજ્ય એ જેના ખ્યાલરૂપી બીજમાં, આ અનિવાર્ય પરિણામ, રહેતું છે જ.^{૮૧} શ્રી અરવિંદ, પોતાના આધ્યાત્મિક વલણને કારણે, સમાજવાદની આર્થિક અને સામાજિક સમાનતાના આશ્ પ્રતિ આકર્ષાયા હોના છતાં, સમાજવાદી સરમુખત્યારશાહીના વિરોધી છે તેમને માટે, લોકશાહી સમાજવાદ પણ, વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યનો અભાવ સૂચવે છે કારણ કે, તેમના મતે સમાજવાદનું હાદ્ રાજ્યનું આધિપત્ય છે.^{૮૨} સમાજવાદી કાબૂ હેઠળ સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં પણ રાજ્યની દબ્બલ શરૂ થશે. તેના ક્ષેત્રમાંથી, નાની મોટી કોઈ બાબત બહાર રહેશે નહીં. સમાજવાદી રાજ્ય જન્મ અને લગ્ન, શ્રમ, આનંદપ્રમોદ અને આરામ, કેળવણી, સંસ્કૃતિ, શરીર અને ચારિત્ર્યની તાલીમ વગેરે બાબતોને પણ, પોતાના અસહિષ્ણુ કાબૂની બહાર, જવા દેતું નથી.^{૮૩} સમાજવાદના હાદ્ અને

૭૯. The Ideal of Human Unity p 739

૮૦ Ibid qb 739-740

૮૧ Ibid pp 673 674

૮૨ Ibid p 548 F N

૮૩ Ibid p 669

આદર્શ, એક સમગ્ર તરીકે સમાજના સંપૂર્ણ જીવનની વ્યવસ્થા અને તેનું નિયમન હોવાથી, સમાજવાદનું લગભગ અનિવાર્ય લાવિ એકપક્ષીય શાસન પદ્ધતિ છે. ૮૪

સમાજવાદ અને લોકશાહી . સમાજવાદી એકમાર્ગીકરણ અને લોકશાહી સ્વાતંત્ર્ય એવા બે વિરોધી સિદ્ધાંતો વચ્ચે ઝોવા ખાતી સમાજવાદી લોકશાહી, આ બંનેમાંથી કોઈ એક સિદ્ધાંતને, પસંદ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડી છે. અને કારણે તેને, સામ્યવાદી અને સરમુખત્યારશાહીના પ્રયત્ન દ્વિંસાત્મક બળોને તાબે થવું પડ્યું છે. ૮૫ વિશ્વના મદસ્તવના ગાંઠોમાં, સમાજવાદ વિજેતા બને તોયે, ને પરાજિત થવાથી દ્વારા નહીં પરંતુ પાત ગણતા દેશે ઉપર પ્રત્યક્ષ દબાવું લાગુ પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કરશે. ૮૬ શ્રી અરવિદ, આધુનિક સરમુખત્યારશાહી કે કારસીવાદના પક્ષ, વિરોધી છે. તેઓ કહે છે કે સમાજવાદ અને લોકશાહી વચ્ચેના સંબંધ કે અમજીવીઓ વચ્ચેના બાબો ઈતિહાસનો એક અકસ્માત છે, ઈતિહાસનું સર્વ નથી. ઇટાલિની સરમુખત્યારશાહીમાં બિનલોકશાહી સ્વરૂપના સમાજવાદનો ઉદ્ભવ થયો હતો ૮૭

વિવિધ નાજ્યવ્યવસ્થાઓની અપૂર્ણતા :

આમ શ્રી અરવિદ, પાશ્ચાત્ય રાજકીય ચિંતકોએ રચેલા, આધુનિક રાજકીય અને નાણિક મતીકરણોનો વિરોધ કરે છે તેમના મતે લોકશાહી તો પૂર્ણવાદ, વર્ગવાદ અને બહુમતિવાદથી ખરડાયેલ છે મૂડીવાદ, સમાજના હિતો સારી થકે તેમ નથી સમાજવાદ, સમાનતામાં અને સર્વને માટે સુદર તથા સમૃદ્ધ જીવનમાં માનતો હોવા છતાં વ્યવહારમાં તેનું વનજી રાજ્યની સર્વવ્યાપી કાર્મનિયત અને સરમુખત્યારી પ્રતિ રહ છે લોકશાહી અને સમાજવાદ, સામાજિક રચનાની ઉત્ક્રાંતિના આત્મસચ્ચ તમકકાનું દિપાદન હોવા છતાં, શ્રી અરવિદ તને અતિમ નાજકીય નિરાકરણ ગણતા નથી. તેમને મને, માનવીના પ્રશ્નેનું અતિમ નિરાકરણ આત્મ-નિયમન

૮૪. The Human Cycle p 274

૮૫ Ibid p 270-271 F N

૮૬ The Ibid of Human Unity p 669

૮૭ Ibid P 651 F- N

અને સાચા આત્મ-સાક્ષાત્કાર ધરાવતા આધ્યાત્મિક સમાજના ઉદ્ભવમાં, રહેલ છે.

નૈતિક અને રાજકીય ધોરણ :

એન્થામના ઉપયોગિતાવાદને શ્રી અરવિંદ, નૈતિક અને રાજકીય ધોરણ તરીકે યોગ્ય ગણતા નથી. એન્થામે, ‘ઉચિત’ અને ‘ન્યાય’ના આદેશગતન્ય અને મૂલ્યાત્મક ખ્યાલોને બાદે, ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે સુખ અને દુઃખની સાગણીના સાર્વત્રિક અનુભવને ગાણિતિક જથ્થા તરીકે લઈને, આ બંનેને, સુખની ગણતરીના ધોરણ અનુસાર માપી શકાય છે માનસિક સાગણીઓને ગણિતિક રીતે માપવાના પ્રયાસની ટીકા કરતાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે ઉપયોગિતાવાદી નીતિશાસ્ત્ર આંતરિક, આત્મલક્ષી અને નિરપેક્ષ એવા નીતિશાસ્ત્રના હેતુને સ્થાને, વ્યવહારુ, બાહ્ય અને ક્વચિત્ એવી કમોટીઓ જ લે છે તે નૈતિક કાર્યને, નૈતિક ગણિતની અવ્યવહારુ ગણતરીમાં, મૂકે છે. આ આકર્ષક લાગે છે પરંતુ, તે નૈતિક માનવીની વૃત્તિ અને અંત રફરસા માટે તદ્દન બ્યર્થ બાબત છે ૮૮ વધુમાં તેઓ કહે છે કે ઉપયોગિતા, અસ્તિત્વનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે અને અસ્તિત્વના બધા મૂળભૂત સિદ્ધાંતો, અંતે, એક છે. આથી સર્વોચ્ચ શુભ, સર્વોચ્ચ ઉપયોગિતા પણ છે પરંતુ આ ઉપયોગિતા આપણા નૈતિક વ્યવહારમાં અને નિયમનમાં, સહાયભૂત થતી નથી. વળી તે આપણા કાર્યનો આંતરિક સિદ્ધાંત પણ આપતી નથી. વળી તે આપણા મુશ્કેલ માર્ગ માટે ધ્યાનમાં લેવા લાયક અનેક આશ્વનોમાંની, તે એક બાબત છે. આથી શુભનાં ધોરણ અને સિદ્ધાંત ઉપયોગિતા નહીં, પરંતુ શુભ જ છે નૈતિક કાર્યનું ધોરણ પણ શુભ છે ૮૯

ઉપયોગિતાવાદની ખામી એ છે કે તેનું ધોરણ અત્યંત સાપેક્ષ છે આ ધોરણ અને તેનું ઉપયોગન તથા સ્વરૂપ વૈમર્શિક પ્રકૃતિ, માનસની રેવો અને વિશ્વ વિશેના દર્શનિદુ અનુસાર ભિન્ન બને છે આથી બધાને માટે સમાન એવો મામાન્ય નિયમ રહેતો નથી અને તેથી અહીં સાચું નૈતિક ધોરણ પણ મળતું નથી વળી નીતિશાસ્ત્ર ગણતરીની બાબત નથી. શ્રી અરવિંદ દર્શાવે છે કે નૈતિક માનવી માટે એકમાત્ર સહીસલામત નિયમ

એ છે કે, તેણે પોતાના શુભના સિદ્ધાંતને, તેની શુભ માટેની વૃત્તિને, તેની શુભની દૃષ્ટિને અને તેની શુભની અતરૂરણને વળગી રહેવું અને તેના દ્વારા પોતાના વર્તનનું નિયમન કરવું માનવીમાં શુભની સમજણ અતસ્થ છે પોતાની પ્રકૃતિના આ નિયમ એટલે કે પોતાના અવર્તન અને સ્વભાવને તેણે અનુસરવું જોઈએ આ નિયમ શુભની શોધનો છે, ઉપયોગિતા પ્રાપ્ત કરવાનો નહીં ૯૦

શ્રી અરવિંદ, નીતિશાસ્ત્રને માત્ર સામાજિક વિજ્ઞાન ગણતા નથી તેઓ તેને દેવી સત્ત્વી પ્રાપ્તિના માર્ગની, આત્મવૃદ્ધિ શુદ્ધિની એક રીત, પણ ગણે છે આથી અતે, વૈયક્તિક અને સામાજિક શુભની પરિપૂર્ણતા, અતિનૌદિક એવા અતિમ શુભમાં થવી જોઈએ તેઓ કહે છે કે ઉત્ક્રાંતિમાં પ્રાગ્ભવો નિમ્ન નૈતિક તમકો, માનવીના સ્તરે, નૈતિક બને છે, અને આ નૈતિકતાની પરિપૂર્ણતા અતિનૈતિકતાના તબક્કામાં રહેલી છે. નૈતિકતાનો લાભો માર્ગ પસાર કર્યા વિના આ તબક્કાએ પહોંચી શકાય નહીં નીચે અગોચર ન્દેન સર્વ વસ્તુઓના શુભનું રહસ્ય, માનવી પોતાની નૈતિક વૃત્તિ અને પોતાના નૈતિક વિચાર દ્વારા અશત વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે ઉપર અગોચર રહેલ અનંત શુભ, આપણા આસિક અને અપૂર્ણ નૈતિક ખ્યાલોથી પર છે ૯૧

સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા

પોતાના આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલના આધારે, શ્રી અરવિંદ રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અંગે મહત્વનાં સૂચનો આપ્યા છે તેમના મતે, પૂર્વમાં આંતરિક અને આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલનો વિકાસ થયો છે, જ્યારે સામાજિક અને રાજકીય સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું પ્રદાન છે

કેવળ રાજકીય કક્ષાએ, સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાનો મુમેગ મુરકેવ છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને બહુત્વ આત્માનાં જ સ્વરૂપો છે અને જ્યાં સુધી માનવી અને સમાજ, વૈયક્તિક અને સામુદાયિક અદભ્ય જનન જીવે છે ત્યાં સુધી સમાજના બાહ્ય તત્ત્વ દ્વારા તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી અદ્ધ, સ્પર્ધાયુક્ત વ્યક્તિમત્તાવાદ માટે સ્વાતંત્ર્ય ન-છે છે.

જ્યારે તે સમાનતા વ્યક્ત કરે છે ત્યારે સૌ પહેલાં સંઘર્ષમાં અને પછીથી વિશ્વપ્રકૃતિની વિવિધતાને 'અવગ્રહ'વાના પ્રમત્તમાં તે પરિણમે છે. વળી સમાનતાની સંજ્ઞતાપૂર્વક સ્થાપના કરવા માટે, તે કૃત્રિમ અને યત્રોત્પાદિત સમાજની રચના કરે છે. આ ઉપરાંત સ્વાતંત્ર્યને, પોતાના આદર્શ તરીકે અનુસરનાર સમાજ, 'સમાનતા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી અને સમાનતાનું' એવું એવનાર સમાજને સ્વાતંત્ર્યનું બલિદાન આપવું પડે છે. 'આનું' કારણ એ છે કે અહીંની પ્રકૃતિ બધુત્વની ભાવનાથી વિરુદ્ધ છે. સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાનું સાયુજ્ય તો માત્ર માનવ-બધુત્વની શક્તિથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ બધુત્વ, માત્ર આત્મામાં અને આત્મા દ્વારા અસ્તિત્વ ધરાવે છે; અહીં દ્વારા નહીં. આનું કારણ એ છે કે બધુત્વ, શારીરિક કે જીવીય સંબંધ એવેવા બૌદ્ધિક સમિતિ નથી, તે આત્મિક છે. આત્મા માનવીમાં રહેલ દિવ્યતાના આત્મ-વિકાસ માટે સ્વાતંત્ર્ય હવે છે. વળી માનવીમાં રહેલ એક જ આત્માને પિછાનવા અને સર્વ માટે સમાન સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાના આત્માનો ધર્મ છે. સમાન ધ્યેયની ભૂમિકા ઉપર આત્મ-વિકાસના સમાન સ્વાતંત્ર્ય માટે, નમાન જીવન માટે અને આ આત્મિક આધ્યાત્મિક એકતા ઉપર ગ્યાયેલ માનસ અને લાગણીની એકતા પ્રાપ્ત કરવા માટે, તે બધુત્વ દ્વારા પ્રયાસ કરે છે. સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને એકતા આત્માના સ્વ-પો છે. તે આત્મતત્ત્વના સંવાતન ગુણ છે. ૬૨ આમ શ્રી અરવિંદ, પાશ્ચાત્ય સમાજશાસ્ત્રીઓના જેમ અત્યંત બૌદ્ધિક એવા સમાજને, માનવીની પૂર્ણતાનું શિખર ગણતા નથી. બૌદ્ધિક કક્ષાથી આગળ એવી અતિબૌદ્ધિક આધ્યાત્મિક કક્ષાને, તેઓ આ પૂર્ણતાની પરિપૂર્તિ ગણે છે.

કાયદો અને સ્વાતંત્ર્ય :

પ્રાચીન મંત્રકૃતિઓમાં કાયદો, દૈવી સંકલ્પની અભિવ્યક્તિ ગણાતો હતો. ધર્મ વિશેના ભારતીય ખ્યાલ અને સનાતન તથા દૈવી કાયદાને સંત થોમસવાદી ખ્યાલ, આ ભાવના દર્શાવે છે. કેટલીકવાર પ્રાચીન વિચારકોએ, કાયદાને, મોઝીઝ, હમ્બુરામી, મોઝોન અને મનુ જેવા પવિત્ર પુરુષોના આદેશો ગણ્યા છે. માર્કસ અનુસાર, મન્યકર્તા જૂઝના સંકલ્પને

અમલી બનાવતું તત્ર એ કાયદો છે હોન્ન અને ઓગ્નિત માને છે કે કાયદો, યોક્તમ એવા રાજકીય આધિપત્ય ધરાવનારનો, હુકમ છે.^{૯૩}

એક અર્થમાં, કાયદો અને એકમાર્ગિકતાનું માનવીના સમાજની અપૂર્ણતા સૂચવે છે કારણ કે, સામાજિક, અને રાજકીય પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટેના તે, માત્ર સાધનો છે કાયદાની ખામી એ છે કે તેનું પચેય, સમાજનું નિયમન, યાત્રિક અને કૃત્રિમ રીતે કરવાનું છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદ કહે છે કે અતિ એકધાગપણ અને જડ એકરૂપતા, પ્રકૃતિની પ્રારભ કરવાની શક્તિ અને અતમૂલ્યામય આત્માનુકૂળતાની પ્રવૃત્તિને, ઘટ્ટી નાખે છે.^{૯૪}

રાજ્યના આધિપત્યની ભૂમિકા : કાયદાની શક્તિના મૂળ અંગેના વિશ્લેષણમાં શ્રી અરવિંદ, વાસ્તવિક અને સમાજશાસ્ત્રીય પદ્ધતિને અનુસરે છે તેઓ કહે છે કે રાષ્ટ્ર અથવા સમાજમાં, કાયદાના આધિપત્યનો આધાર, માનવ-રચિત નિયમોની રહસ્યમય કહેવાતી શક્તિ કે પ્રતિભા ઉપર નથી રાજ્યના આધિપત્યની બે ભૂમિકાઓ છે ^{૯૫} (૧) કાયદાને જાગવી રાખવામાં બહુમતિનો, પ્રભાવશાળી લઘુમતિનો કે સમગ્ર સમાજનો તીવ્ર સ્વાર્થ રહેયો છે આમ કાયદો પ્રભાવશાળી ન્યૂની, બહુમતિની કે સમાજની જરૂરો માટે ઉપયોગી છે, તે કાર્ષ અમૂર્ત તત્ર નથી આમ છતાં, કાયદો અને ન્યાય, પ્રભાવશાળી એવાં સામાજિક અને આર્થિક જૂથોના લાભો અને માર્ગોનું બૌદ્ધિકરણ છે, તેવું આત્મતિક મતલબ શ્રી અરવિંદ સ્વીકારના નથી (૨) કાયદાનો અમન કરતી સંસ્થાના, દમનના સાધનો ઉપર એકદંથુ કબજા ઉપર બીજી ભૂમિકાનો આધાર છે ન્યાયની આસંગિક તત્વવાર, તેની પાછળ સાચી તલવાર હોવાથી જ, કાય્ કરી શકે છે સુસરૂત નાગરિકોના કાયદાપાનન માટે કાયદાનો અલિંગમ સર્વ-સામાન્ય બૌદ્ધિક હોવો જોઈએ, નાગ નહો.

કાયદાની ઉત્ક્રાંતિના તમકા કાયદાની ઉત્ક્રાંતિના શ્રી અરવિંદ, ત્રણ તમકાઓ દર્શાવે છે ^{૯૬} (૧) આ તમકા, પ્રભાવશાળી દૃષ્ટાંતો અને

^{૯૩} The political Philosophy of Sri Aurobindo p 374

^{૯૪} The Ideal of Human Unity p 565

^{૯૫} Ibid p 517

^{૯૬} Ibid pp 604-607

આદેશોની અતિખિત કે અશત નિખિત પદ્ધતિનો છે આ સામાજિક નિયમનો જીવનના સમગ્ર ક્ષેત્ર ઉપર કાબૂ ધરાવતા હતા ત્યારે સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય કાયદા વચ્ચે ભેદ ન હતો. (૨) વ્યવસ્થિત સંસ્થાઓના આ તળકામા, કાયદાને ચુસ્ત ચિખિત સ્વરૂપ આપવામા આવ્યું હોવા છતાં, હકીકતમા, તે રૂઢિનું જ હાડપિંજર છે આથી તે સમાજના જીવનને બૌદ્ધિક બનાવવામા નહીં પરંતુ, બીજાદાગ બનાવવામા જ ઉપયોગી થાય છે. (૩) કાયદાને, ઇરાદાપૂર્વક વ્યવસ્થિત બનાવવાના આ તળકામા, બૌદ્ધિક કાનૂની પદ્ધતિ રચવાનો પ્રયાસ થયો છે અહીં સર્વોપરિ અધિકાર ધરાવનાર કાયદાનું ચિખિત સ્વરૂપ સ્થપાય છે યુરોપમા વિધાયક કાયદાનો આ તળકો છે ફ્રાંસની ક્રાંતિ બાદ તે અત્યંત પ્રસાર પામ્યો હતો.

કાયદો અને સ્વાતંત્ર્યનો સમન્વય શ્રી અરવિંદ સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણ માટે કાનૂની તંત્રનો ઉપયોગ પ્રમોદ્ય છે તેઓ કહે છે કે જે પ્રમાણમાં કાયદો સ્વાતંત્ર્યનું સંતાન બન છે તે પ્રમાણમા માનવ-સમાજની પ્રગતિ થાય છે. જ્યારે માનવી પોતાના માનવ-બંધુઓ સાથે આધ્યાત્મિક રીતે એક બનવાનું શીખશે ત્યારે તે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરશે સમાજનો સાહજિક કાયદો તો વ્યક્તિના આત્મ-સંચાલિત સ્વાતંત્ર્યને, બાહ્ય ઘાટ આપવા અસ્તિત્વ ધરાવે છે કાયદાના બાહ્ય નિયંત્રણ અંગે તેઓ દર્શાવે છે કે આપણું સાચું સ્વરૂપ જેને આત્મસાત્ કરી શકે નહીં અને જે આપણો પોતાનો નથી એવો કાયદો, બામા સમય સુધી ચાલુ રહે તેના કરતા અરાજકતા વધુ સારી છે સાચો કાયદો અતરમાથી વિકસવો જોઈએ, અને તે સ્વાતંત્ર્યને અવરોધતો હોવો જોઈએ નહીં ૯૭ આમ, શ્રી અરવિંદ કાયદાના દમનકારી તંત્રના વિરોધી છે તેમના મતે, અતે, આત્મિક અને આત્મ-નિર્મિત એવી શિસ્તની પદ્ધતિની અભિવ્યક્તિ તરીકે કાયદાનું રૂપાંતર થવું જોઈએ પ્રાચીનય પુરુષ આવી શિસ્ત ધરાવે છે. વધુમા તેઓ દર્શાવે છે કે શુદ્ધિ દ્વારા હાદેવી કૃત્રિમ કાનૂની વ્યવસ્થા અને તૃણના આપખુદ આધિપત્યને સ્થાને દેવી પ્રાણના કાર્યો આત્માની અતદંષ્ટિના આત્મિક માર્ગદર્શનની, સ્થાપના કરે છે ૯૮ આધ્યાત્મિક વિકાસ, બાહ્ય

અને વાનિજ્ય એવા કાયદાથી પર જઠને, આત્મ-નિયમનના ઐતિહાસિક નિયમોની પરિસ્થિતિ સર્જે છે. માત્ર આ રીતે જ કાયદો અને સ્વાતંત્ર્યનો સમન્વય થઈ શકે છે.

સ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલનું મહત્ત્વ: શ્રી અરવિંદના રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વાતંત્ર્યનો ખ્યાલ દેન્દ્રીય મહત્ત્વ ધરાવે છે. સ્વાતંત્ર્યની અવગણનાના સંદર્ભમાં જ મુખ્યત્વે, શ્રી અરવિંદ, લોકશાહી અને સમાજવાદની ટીકા કરે છે. પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ માટે આધ્યાત્મિક સમાજની આવશ્યકતાનો, તેઓ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે. સ્વાતંત્ર્ય ઉપરાંત બીજાં મૂલ્યો પણ મહત્ત્વનાં છે. અત્યારે રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની સાથે જરૂરતોમાંથી, ભૌતિક અસહિષ્ણતામતી તથા 'પગ્દેશી' એવાં સામાજિક અને રાજકીય વિનાશક બળોના સતત હાથમાંથી મુક્તિની આવશ્યકતા છે. ગીતાનો સમાવનો અને અવ્યક્તિત્ત્વ સમાવતાનો ખ્યાલ તથા સ્ટોઈક સંપ્રદાયનો સ્વાતંત્ર્યનો ખ્યાલ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માટે છે અને તે સમૂહના નક્કર અને તાત્કાલિક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરી શકે નહીં. અત્યારે સમગ્ર માનવજાત માટે પ્રકૃતિ અને સમાજની સાધન-સંપત્તિની પ્રાપ્તિ આવશ્યક છે. આથી તે માનવીની સર્કૃતિ અને સમ્યક્તાના વારસાના લાભો ભોગવી શકે છે અને માનવ પ્રગતિમાં પોતાના મુક્ત અને ઐતિહાસિક પ્રદાન દ્વારા પોતાના સર્જનાત્મક અધ્યાત્મવાદને સિદ્ધ કરી શકે છે. આ કારણે શ્રી અરવિંદ સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા, એકતા અને અધુત્વનો આધ્યાત્મિક સમન્વય પ્રબોધે છે. આધુનિક રાજકીય સંસ્થાઓ અગેના શ્રી અરવિંદના સંશયવાદ તથા રાજકીય ઇવન અને કાર્યના અધ્યાત્મીકરણને તેણે આપેલું મહત્ત્વ, આપણને, તત્ત્વજ્ઞાની રાજા અગેના પ્લેટોના વિચારોનું પુનર્સંસ્કરણ કરાવે છે. ૯૯

સંદર્ભગ્રંથો

૧. Kishor Gandhi: Social Philosophy of Sri Aurobindo (1965). Sri Aurobindo society, Pondicherry.
૨. Sri Aurobindo . The Human cycle (combined Vol. 1962): Sri Aurobindo Ashram.

३. Bergson . Creative Evolution (1944) : ' Modern Library N.Y.
४. Radhakamal Mukerjee : The Philosophy of Personality (1963) : Allied Publishers
५. E.G.Hughes(Ed.) : Education In world Perspective (student Edition 1965) : Harper and Row N.Y.
६. Machenyzie : Outlines of social Philosophy (1956) : Allen and Unwin
७. Sri Aurobindo . The Life Divine (1965) : India Library society N.Y.
८. Sri Aurobindo : The Ideal of Human Unity (Combined Vol. 1962) : Sri Aurobindo Ashram.
९. W. Boyd : Introduction To The Republic of Plato (1962) . Allen and Unwin.
१०. Sri Aurobindo The Synthesis of Yoga (1965) : Sri Aurobindo Ashram.
११. V P. Varma : The Political Philosophy of Sri Aurobindo (1960) : Asia Publishing House.

પરિશિષ્ટ વ

કેટલાક મહત્વના પારિભાષિક શબ્દો.

અંતર્ય Immanent	અવર્ણનીય Indescribable
અંત સૂરજ્ઞા Intuition	અવિભાગિત Undivided
અગોચર Secret	અવ્યાપ્ત્યેય Indefinable
અચલિત (અક્ષર) Unchan- geable	અસ્તિત્વવાદ Existentialism
અચેતન Unconscious	અહં Ego
અતિચેતના Super-cons- ciousness	અજ્ઞાન Ignorance
અતિભૌતિક Supraphysical	અજ્ઞેયવાદ Agnosticism
અતિમાનસ Super-Mind	આત્મલક્ષી Subjective
અધિમાનસ Over-Mind	આત્મ-સંકેતન Self-conce- ntration
અધિસેવિતા Servitude	આત્મા soul
અનંત Eternal	આત્માલિવ્યક્તિ Self-mani- festation
અનેક Many	આદર્શવાદ Idealism
અનુરૂપતા Correspondence	આધ્યાત્મિક Spiritual
અન્તર્ગતતા Involvement	ઈચ્છાત્મા Desire-soul
અપરોક્ષાનુભૂતિ Direct Experience	ઇન્દ્રિયજન્ય Sense-Expe- rience
અભિગમ Approach	ઈશ્વર God
અમર્યાદિત Unlimited	ઉચ્ચતર-માનસ Higher Mind.
અમૂર્ત Abstract	ઉત્ક્રાંતિ Evolution
અરાજકતાવાદ Anarchism	ઊર્ધ્વાધર Vertical
અલ્પતંત્ર Oligarchy	ઉપતત્ત્વવાદ Epiphenome- nalism
અવતરણ Descent	ઉપયોગિતાવાદ Utilitaria- nism
અવતાર Special form of Descent	

એકર Oneness	પ્રકૃતિ (કુદરત) Nature
એકતા Unity	પ્રકાશમય (ચાની) માનસ Illumined Mind
એકરૂપતા Uniformity	પ્રકાશનું માનસ Mind of Light
ઐતિહીક Histological	પ્રત્યક્ષવાદ Positivism
કુલીનશાહી Aristocracy	પ્રવિધિ Technique
કક્ષા Level	પ્રાણુ (જીવન) Life
ખ્યાલ (પ્રત્યય) Concept	ઔદ્ધિક Rational
ચિત્-શક્તિ Consciousness	અભ The Absolute
-Force	અભાસ Cosmos
ચિદ્દ Monad	ભૂલ Error
ચેતનવાદ Vitalism	ભૌતિક તત્ત્વ Matter
જાગૃત Waking	શ્રમ Illusion
જાગૃત Awakened	માનવતાવાદ Humanism
જીવંત એકમ-સિદ્ધાંત Organic Theory	મૂર્ત Concrete
જીવાત્મા Self	યાંત્રિક Mechanical
જીવીય (પ્રાણુમય) Vital	રાજાશાહી Monarchy
તબક્કો Stage	લીલા Play
દેવવાદ Deism	લોકશાહી Democracy
નિર્જાતિ Emergent Evo- lution	લોકિક Popular
નિમ્ન-ચેતના Sub-consci- ousness	વાસ્તવવાદ Realism
નિયતિવાદ Determinism	વિપર્ણસ્થ Inverted
પરત્રક્ષી Objective	વિશ્રમ Hallucination
પરિવર્ધન Advancement	વિવિધતા Diversity
પૃથ્વી Terrestrial	વિસંવાદ Disharmony
પારગમી Transcendental	વ્યક્તિ Individual
પુનરુત્પાદનો Reproductions	વ્યક્તિત્વ Personality
પૂંજવાદ Capitalism	વ્યક્તિમત્તા Individuality
પૂર્ણવાદ Integralism	વ્યક્તિવાદ Individualism
	વ્યવહારવાદ Pragmatism

સંકલ્પ Will	નમ-વય Synthesis
સંઘટિત Composite	સમીક્ષાત્મક Critical
સંશયવાદ Scepticism	સમગ્રગ્રાસી Comprehensive
સંજ્ઞાનાત્મક Cognitive	સમાજવાદ Socialism
સચેત Conscious	સમાજકરાર સિદ્ધાંત Social Contract Theory
સજ્જવાગેષણ Anismism	સમૂહવાદ Collectivism
સર્જન Creation	સરમુખત્યારશાહી Dictato- rship
સત્ Existence	સામન્તશાહી Feudalism
સત્-ભાવનાપુર Real-Idea (સત્-વિચાર)	સામ્રાજ્યવાદ Imperialism
સત્તા (સત્તાત્વ) Reality	સુમેળ Harmony.
સત્તામૂલક Ontological	

પરિશિષ્ટ ક

શ્રી અગ્નિદે ઉપયોગમાં લીધેલાં કેટલાક મહત્ત્વના શેષ્ઠોની સમજૂતી.†

અવિદ્યા : અજ્ઞાનનો વૈશ્વિક સિધ્ધાંત; એકત્વ વિષેનું અજ્ઞાન, અનેકમય અને સાપેક્ષ ચેતના ‘એક’ એવી સત્તાની એકીકરણ કરતી ચેતનાથી અલગ એવાં વિભાજિત અનેકનું જ્ઞાન એ અજ્ઞાન છે. અનેકતા વિનાની એકતા શુન્યમય કે શકિતહીન છે, પરંતુ અનેક આવરમક રીતે ‘એક’ છે એવા જ્ઞાનથી અલગ એવી અનેકત્વની ચેતના બૂલ કે ભ્રમની સ્થિતિ છે. દક્રીકૃતમાં, અનેકતા તો ‘એક’ની લીલા છે.

અસત્ : સત્ કે સત્તાથી વિરુદ્ધ ‘જો નથી તે’. તે સત્તો નકાર હોવા છતાં મન, વાણી અને અનુભવથી પામી ન શકાય તેવું કાંઈક છે.

અક્ષર : અચરિત; અપરિવર્તનશીલ, બ્રહ્મની અનામન સચેત શક્તિ જ્યારે કાર્યાન્વિત ન હોય ત્યારે આપણે બ્રહ્મને નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ કહીએ છીએ. વિશ્વપ્રકૃતિની ગતિ અને પરિવર્તનથી અલિપ્ત એવો શાંત, શુદ્ધ અને નિષ્પક્ષપાતી આત્મા આકાશ છે. આકાશકદી પરિવર્તન પામતુ નથી કે ગતિ કરતું નથી. કાગળની અગોચર મુક્તિ અક્ષરમાં રહેલી છે.

આત્મા : ઉપનિષદોષ્ટ પ્રમેયેષ ‘કેવલ સત્’ તૃણા, અદ્ધકાર, અજ્ઞાનતા અને જીવનના કર્મોથી અલિપ્ત એવો ને શુદ્ધ અને આવરમક ચેતના છે. તે સર્વવ્યાપી છે. આમ જતા, વ્યક્તિ અને બ્રહ્માંડથી પર એવા તેના આત્મ-મત્તને કારણે, તેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે. આપણો સાચો આત્મા બ્રહ્મ જ છે. ને શુદ્ધ અને અવિભાજિત સત્ છે તથા મયજ-કાળથી પર અને મુક્ત છે.

આનંદ : આધ્યાત્મિક દર્શનમાદ, આત્માનો આનંદ. નિમ્નકક્ષાના આવેગમય અને સંવેદનજન્ય જીવનના આનંદને બદલે તે સચેત સત્ અને શક્તિનો શુદ્ધ આનંદ છે. તે સર્વનો અગોચર આધાર અને સર્વનું મૂળ છે. આધ્યાત્મિક ગિર્વર્ગમનનું તે શિખર છે. વૈશ્વિક આનંદ સૌંદર્ય, પ્રેમ અને દય એવા ત્રણ મુખ્ય અને મૂળભૂત સ્વરૂપોમાં વ્યક્ત થાય છે.

† શ્રી અરવિંદ આશ્રમનું પ્રકાશન ‘A Glossary of Sanskrit Terms in The Life Divens’ માંથી સામ્યાર.

ધૈર્ય : મર્વશક્તિમાન નિયંતા; વિશ્વપ્રકૃતિનો સ્વામી; બ્રહ્માંડમય આત્મા; દરમિયાન વિશ્વના સંબંધમાં પોતાની અભિવ્યક્તિ કરતી અનંત સત્તા, બ્રહ્મ એ જ ધૈર્ય છે. ધૈર્ય વિશ્વનો સર્ગક અને વિશ્વ સાથે એકરૂપ હોવા છતાં તેનાથી પર છે. તે અનંત, અમર્યાદિત અને અકથ્ય એવું દેવી પારગામીત્વ છે.

ઋત-ચિત્ : સત્ય-ચેતના; સત્ય કે સત્તાના આવશ્યક સત્યની ચેતના, ઋત કે ક્રિયાશીલ સત્તાના વ્યવસ્થિત સત્યની ચેતના અને બુદ્ધ કે વિશાળ આત્મ-જ્ઞાનની ચેતના.

કર્મ : કાર્ય; પરિણામ નિપજનવતું કાર્ય; જૂતકાળમાં કે પૂર્વજન્મોમાં કરેલ કાર્યનું પરિણામરૂપ બળ. કર્મ તો માત્ર તંત્ર છે; પાર્થિવ સત્ત્વનું કારણ નથી. આત્મનું કારણ એ છે કે આત્મા, સૌ પહેલો, પાર્થિવ સત્ત્વમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે તેને કોઈ કર્મ ન હતું.

ચિત્ : ચેતના; ક્રિયાશીલ ચેતના; સચેત-શક્તિ. સત્ત્વની આ આત્મ-સચેત શક્તિની મધ્ય કક્ષા મનોમયતા છે. મનોમયતા નીચે નિમ્નચેતનામાં તે પ્રાણમય અને ભૌતિક ગતિઓમાં રહેલી છે; જ્યારે મનોમયતાની ઉપર અતિચેતનાની કક્ષાએ તે અતિમાનસમાં રહેલ છે. આ બધામાં વિવિધ રીતે વ્યવસ્થિત એવી ચેતના પોતે એક જ છે. ચિત્, સત્ત્વનું જ કાર્ય છે. તે જે નીરખે છે તે બને છે.

ચિત્-શક્તિ : ચેતના-શક્તિ; સર્વોપરિ સત્ત્વની પૂર્ણ સચેત-શક્તિ; દેવી માતૃ-શક્તિ; પરા પ્રકૃતિ.

ચૈત્ય-પુરુષ : વૈયક્તિક આત્મા. આત્માનું આ સચેત સ્વરૂપ માનસ, પ્રાણ અને શરીરનાં કાર્યોને ધારણ કરે છે કેન્દ્રીય સત્ત્વો આ પ્રતિનિધિ, જ્યાં સુધી અતિમાનસીય સત્ય પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી, ઉત્ક્રાંતિમાં વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે. જે સત્ત્વમાં પારગામી અને સુપુત્રતામાં અનંત છે, તેને તે કાળમય અને વ્યક્તિમય બનાવે છે. આપણા એક પછી એક જન્મોને ધારણ કરે છે અને દરેક જન્મે નવાં માનસ, પ્રાણ અને શરીરને ધારણ કરે છે. તેની શક્તિ, જ્ઞાન નથી પરંતુ, આવશ્યક કે આધ્યાત્મિક લાગણી છે. આપણું આ અંતરતમ સત્ માનસ, પ્રાણ અને શરીરથી ઠંકાયેલ હોવાથી, તેના ઉપર પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાને બદલે, એક અસર તરીકે તે કાર્ય કરે છે. વિકાસના

હિચ તનુ છે કે યોગ દ્વારા જ તેનું કાર્ય પ્રવ્યક્ત, પ્રભાવશાળી અને સદગ્ન બનાવી શકાય છે.

જીવાત્મા : વૈયક્તિક દિવ્યતા : અજન્મ એવો તે, વ્યક્તિ અને તેના વિકાસનો અધ્યક્ષ છે. વ્યક્તિ અને તેના વિગત સાથે સંકળાયેલ હોવા છતાં; તેનાથી પર છે. પોતાના સત્તા સદગ્ન સ્વરૂપ દ્વારા તે પોતાને વૈયક્તિક તેમ જ વૈશ્વિક અને પારગામી તરીકે જાહેર છે તથા દિવ્યતાને પોતાના મૂળ તરીકે અનુભવે છે.

આ દેન્દ્રી સત્ જન્મનું નથી કે વિકાસનું નથી પરંતુ, વૈયક્તિક જન્મ અને વિકાસનું તે અધ્યક્ષ છે. વ્યક્તિનો, તે સનાતન સારો આત્મા છે. મનોમય, પ્રાણમય અને શારીરિક ચેતનાની દરેક કક્ષાએ તે પોતાનું પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ પ્રયોગે છે.

તપસ્ : શાબ્દિક અર્થ 'ગરમી', પરંતુ વિશિષ્ટ ઉપયોગજનકા 'શક્તિ'; પ્રકાશમય શક્તિ, સચેત-શક્તિ આત્માની ચેતનાનું કિયારીલ બળ, ચેતનાની શક્તિનું સંઘટન.

નિર્ગુણ બ્રહ્મ : ગુણોવિહીન બ્રહ્મ, અચયિત, અપરિરત નશીલ આત્મા; લક્ષણોવિહીન કેવળ 'એક' સત્, અવૈયક્તિક બ્રહ્મ; અકલ્પ અને અજ્ઞેય સત્.

પર બ્રહ્મ : સર્વોપરિ સત્; અતિબ્રહ્માંડીય દિવ્યતા; રચન-કાળવિહીન બ્રહ્મ.

પરા પ્રકૃતિ : સર્વોપરિ વિશ્વપ્રકૃતિ, શરીર, પ્રાણ અને માનસની નિમ્ન કક્ષાની પ્રકૃતિને બદલે સચ્ચિદાનંદની હિચતર પ્રકૃતિ. નિમ્નતર કક્ષાની પ્રકૃતિની, તે પૃથ્થક પ્રકૃતિ છે.

પુરુષ : પ્રકૃતિની લીલાને ધારણ કરનાર આવશ્યક સત્; સચેત આત્મા; અનંરાત્મા. ઇષ્ટિષ્ણુ તરમાં અભિવ્યક્ત મૂળબૃત ચેતના કે પુરુષ, વ્યક્તિનો સાચો આત્મા છે. તે માનવીની સામાન્ય પ્રકૃતિમાં, તેના અત્થથી ઠંકાયેલ ગહે છે. પુરુષ, આમાથી બદાર આવે ત્યારે, મુક્તિની શરૂઆત થાય છે.

પુરુષ-પ્રકૃતિ : આત્મા-પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિના સંબંધમાં સચેત આત્મા. આ મહાન દ્વૈત, તેના પાસામાં સિન્ન હોવા છતાં, હકીકતમાં અભિન્ન છે.

પ્રકૃતિ સચાવક પ્રકૃતિ શૈથિલ્ય મતાની સર્જનાત્મક ચિત્-શક્તિ, સચેત આત્માથી વિન્ન એવો પ્રકૃતિ-આત્મા સામ્યની, યાત્રિક ક્રિયાશીલ શક્તિ

પ્રજ્ઞા ડહાપણ, જડમા ક્રિયાશીલ અને અચેતન વસ્તુઓમાં સચેત એવી શૈથિલ્ય શુદ્ધિ

પ્રજ્ઞાન સત્યને જાણ કરતી ચેતના

પ્રાણુ જીવન, સામાન્ય અથવા લૈવીય શક્તિ અને વિશિષ્ટ અર્થમાં પાંચ પ્રાણુમાંનો પહેલો પ્રાણુ એટલે કે શ્વાસ તે સમગ્ર વિશ્વમા સર્જન કરતી અને કાર્ય કરતી શક્તિ છે

બ્રહ્મા : એક અને અદ્વિતીય સત્ 'એક' એવી શૈથિલ્ય અને આવરણક હરીકત સર્વવ્યાપી અને સર્વશક્તિમાન સત્તા તે 'એક' અને અખિલ જ્ઞાનદ દોવા છતાં પોતાની એકતાથી મર્યાદાથી મુક્ત છે પોતાને અનેક સ્વરૂપોમા અને અનેક કેન્દ્રોમા વ્યક્ત કરવા છતાં પોતાની અનેકતાથી પણ તે મુક્ત છે તે વિદ્યા અને અવિદ્યાનો સ્વામી છે વિદ્યા અને અવિદ્યા તેની ચિત્-શક્તિના જોડિયા બળો છે

બ્રહ્મા-વિદ્યા બ્રહ્મને જાણવા માટેનું શાસ્ત્ર સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન માયા, જિમ અસત્ બ્રહ્મા આત્મ-જિમની શક્તિ મહાન બ્રહ્માડમય જિમ, મૂળ સર્જનાત્મક જિમ તેના મૂળ અથવા માયાને, અજ્ઞેયન જેવ બનાવતી સ્વરૂપવિહીનને સ્વરૂપ આપતી અને અમાપને માપતી સર્વબ્રહ્મા મતના ગણવામા આવતી હતી ત્યારવાદ તાર્કિક પદ્ધતિમાં તેને જિમ તરીકે લેવામા આવી છે

ચોગ શાન્દિલ અથવા જોડનું, દેરી મત્ માથેનું સાયુચ્ય વિશિષ્ટ ઉપચાર નમા તેનો અર્થ આત્માની જાણનું દ્વારા આતરિષ્ અને ઉચ્ચત ચેતનામા પ્રવેશ નાટેની પદ્ધતિ એવો યાવ છે તેનો હેતુ 'વી એકવને તેના સર્વોપરિ મૂળમાં, સોધવાનો છે

ચોગમાયા ચેતનાનું જ્ઞાન તેના દ્વારા દેવી સત્તા મમમવિહીન સત્માથી સમયમય વિશ્વ સર્જે છે

લીલા કીડા જ્ઞાન પહાડમય રમત 'વા' સત્તનું રજન, બાળકનો કવિનો અલિનેતાનો મત્રવિહનો નિગ્ગનદ કેવળ આત્મ-સર્જનના

આનંદ માટે આત્મા પોતાનાં સર્જન અને પુનર્સર્જનની લીલા કર્યા કરે છે. તે પોને લીલા, લીલાનો કરનાર અને લીલાની ભૂમિકા છે. વિદ્યા : જ્ઞાન; એકતાની ચેતના. વિદ્યા અને અવિદ્યા, અનંત સત્ત્વી માયાનાં, બે પાસાં છે. એકતા, સનાતન અને મૂળભૂત દૃષ્ટિ છે અને તેના વિના અનેકતા, અશક્ય એવો શ્રમ બનશે. આથી એકતાની ચેતનાને વિદ્યા કે જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. વિદ્યા અને અવિદ્યા સનાતન આત્મ-જ્ઞાનની બે બાજુઓ છે.

શક્તિ : બળ; ધર્માડમ્બ કે દૈવી શક્તિ; સનાતન અને અમર્યાદિત સત્ત્વી શક્તિ; ચિત્-શક્તિ; વૈશ્વિક સત્તાની સર્જનાત્મક ચિત્-શક્તિ; વિશ્વ-જનની, માયા; પ્રકૃતિ. શક્તિ, માત્ર તાકાત નથી; તે વૈશ્વિક બનેલી વૈશ્વિક ક્રિયાશક્તિ છે.

શિવ : અવૈશ્વિક શુભત્વ; સનાતન સત્ કે ધ્વજ; અનંત સત્ત્વી શક્તિનું દૈવી વ્યક્તિત્વ. તેના દ્વારા સર્વનું સર્જન થાય છે.

સગુણ ધ્વજ : ક્રિયાશીલ, ગતિશીલ ધ્વજ; વૈશ્વિક દિવ્યતા; અનંત ગુણો સાથેનું સનાતન સત્; 'એક' ને અનેક છે, સર્વ વ્યક્તિ અને વ્યક્તિત્વનું મૂળ અને ભૂમિકા, સર્જનનો સ્વામી.

સચ્ચિદાનંદ : સત્-ચિત્-આનંદ; સત્ અને શક્તિનો આનંદમાં એકાકાર; સર્વોપરિ સત્તાનું સનાતન સ્વરૂપ. આપણી ચેતના માટે સત્તાનું સર્વોચ્ચ વિધિવાચી કથન.

સત્ : આત્મા, 'એક' સત્, કેવળ સત્, કેવળ સત્ત્વ. આત્મ-તત્-સત્તા સમીકરણનો ત્રીજો શબ્દ. આ શબ્દ, સર્વોપરિ અને વૈશ્વિક સત્ત્વનું સૂચન કરે છે.

સત્ત્વ : સ્પષ્ટતા, પ્રકાશિત કરતો ગુણ, પ્રકૃતિના મૂળભૂત ગુણોમાંનો એક સ્થાણ. અચ્ચિત, અમાપ અને અવ્યયી એવી સ્થળ-કાળવિહીન મહાન સ્થિરતા. બધાં કાર્યોને સમાવતી હોવા છતાં, તે ક્રિયા કરતી નથી.

સ્વધર્મ : આત્મ-નિયમ, આવશ્યક નિયમ; વ્યક્તિનો પોતાનો એવો કાર્યનો નિયમ, ક્રિયાશીલ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ; આત્માનો સાચો નિયમ અને માર્ગ.

સ્વભાવ : વ્યક્તિની સાચી પ્રકૃતિ, દરમ્યાન વિશ્વમાં સચેત સત્ત્વી પ્રકૃતિ; વ્યક્તિના આત્માનું દૈવી વસ્તુ, અક્ષર એવા આત્મામાંથી નિષ્પન્ન થતી પ્રક્રિયા.

પરિશિષ્ટ ૬

શ્રી અરવિંદ રચિત પુસ્તકોની યાદી

[જે પ્રકાશનો શ્રી અરવિંદ આશ્રમનાં નથી, તેનાં જ નામે પુસ્તકના નામની સાથે દો રૂમાં મુક્યા છે]

ભાષ્યો અને અનુવાદો

On The Veda (Sri Aurobindo International University Centre)

Hymns To The Mystic Fire

Isha Upanishad

Kena Upanishad

Eight Upanishads

Essays on Gita,

તત્ત્વજ્ઞાન

The Life Divine, (Sri Aurobindo International University Centre and also India Library Society New York)

A Glossary of Sanskrit Terms in 'The Life Divine'

The Mind of Light

Ideal and Progress

The Superman

Evolution

Thoughts and Glimpses,

Heraclitus,

The Supramental Manifestation upon Earth

The Problem of Rebirth

Thoughts and Aphorisms

યોગ

The Synthesis of yoga (Sri Aurobindo International University centre)

The Mother

The Yoga and its objects

Lights on Yoga.

Bases of Yoga.

Elements of Yoga.

On Yoga II. (Sri Aurobindo International University centre).

The Riddle of This World

More Lights on Yoga.

Letters of Sri Aurobindo. 1st Series. (Sri Aurobindo circle, Bombay).

Letters of Sri Aurobindo, 2nd Series.

Letters of Sri Aurobindo, 4th Series (Sri Aurobindo circle, Bombay).

Letters of Sri Aurobindo on the Mother.

The Hour of God.

ସାମାଜିକ

Foundations of Indian Culture (Sri Aurobindo Library N. Y.)

Bankim, Tilak, Dayanand.

Bankim Chandra Chatterji: An Essay.

The Renaissance In India, (Arya Publishing House Calcutta).

The Ideal of The Karmayogin

A System of National Education

The National Value of Art.

The significance of Indian Art

The spirit and Form of Indian Polity. (Arya Publishing House, Calcutta).

The Brain of India, (Arya Publishing House, Calcutta)
Uttarpara Speech.

The Speeches of Sri Aurobindo,

✓ The Doctrine of Passive Resistance.

ସାମାଜିକ ଓ ରାଜନୀତି

The Human Cycle; The Ideal of Human Unity; War and self-Determination, (Sri Aurobindo International centre of Education)

Messages of Sri Aurobindo and The Mother.
After The War.

સાહિત્ય

Vyasa and Valmiki.

Kalidas.

Views and Reviews.

Letters of Sri Aurobindo, 3rd series (Sri Aurobindo circle,
Bombay).

Letters of Sri Aurobindo on Savitri.

Life-Literature—Yoga : New Letters with Questions.

The Future Poetry.

Conversations of the Dead.

The Phantom Hour (A short story).

Collected Poems and Plays.

The Hero and The Nymph (Vikramorvasie).

The Century of Life.

Love and Death.

Baji Prabhu : A Tale of Mahratra Chivalry in Verse.

Poems, Past and Present.

Chitrangada (a fragment).

Songs of Vidyapati.

Poems from Bengali.

Savitri : A Legend and A symbol, (Sri Aurobindo International University Centre).

Ilion : An Epic in Quantitative Hexameters.

The Birth of the War God.

Last Poems

More Poems

Perseus The Deliverer : A Drama

Vasavadatta : A Dramatic Romance.

પ્રકીર્ણ

Sri Aurobindo on Himself and the Mother.

(Sri Aurobindo International University centre).

Sayings of Sri Aurobindo and The Mother.

Food and Life : A selection from the writings of Sri Aurobindo and The Mother.

Science and Culture (selected Extracts).

The Message and Mission of Indian culture (selected Extracts).

નોંધ : ઉપરોક્ત અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી ઠેકઠાકનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ થયેલ છે તે નીચે દર્શાવેલ છે. ઇ. સ. ૧૯૭૧-૭૨નું વર્ષ શ્રી અરવિંદ જન્મશતાબ્દીનું વર્ષ છે અને તેમાં શ્રી અરવિંદના સઘળા અંગ્રેજી પુસ્તકોનું પુનર્મુદ્રણ તથા તેમાંના ઠેકઠાક પુસ્તકોનો અનુવાદ ગુજરાતી ભાષામાં ધર્મ રહ્યો છે. આ બધાનું પ્રાપ્તિસ્થાન શ્રી અરવિંદ આશ્રમ પેંડિચેરી છે.

શ્રી અંબાલાલ પુરાણીના અનુવાદો :

મા.

યોગસાધનાના પાથ.

યોગ પર દીપ્તિઓ.

જ્ઞાન યોગ ભાગ-૧ અને ૨.

લક્ષિતયોગ.

કલા મંદિરે (લેખો, પત્રો, પ્રવચનોનો સંગ્રહ)

શ્રી અરવિંદનું કાવ્યદર્શન ('ક્યુચર પોએટ્રી'ને આધારે).

સાવિત્રી શૃંગાર ગ્રંથ-૧ અને ૨.

ગીતા નિબંધો. ગ્રંથ-૧ અને ૨.

દિવ્ય જીવન-હેલ્થ પ્રકરણ

શ્રી. મુદરમ્ના અનુવાદો :

ઉત્તરપાડા વ્યાખ્યાન.

શ્રી અરવિંદના ચાર પત્રો

અનિમનસની સાધના.

યોગ અને તેના લક્ષ્ય.

આધ્યાત્મિક સમાજ ('ધ હ્યુમન સાઈકલ'ના સાત પ્રકરણો).

વિદેહીઓના વાર્તાવાપો.

રાષ્ટ્રજીવનમાં કળા.

પરિશિષ્ટ ૬

શ્રી અરવિંદ વિશે તથા તેમના પુસ્તકો, વિશે લખાયેલાં મહત્વના પુસ્તકોની યાદી

[જે પ્રકાશનો શ્રી અરવિંદ આશ્રમનાં નથી તેની વિગત પુસ્તકના નામની સાથે કૌંસમાં આપી છે]

A. B. Purani: Sri Aurobindo in England.

A. B. Purani: Sri Aurobindo: Addresses On His Life and Teaching.

A. B. Purani: Life of Sri Aurobindo.

A. B. Purani: Sri Aurobindo's Life-Divine.

A. B. Purani: Lectures on Savitri.

A. B. Purani: Savitri: An Approach and a Study.

Anilbaran Roy: Sri Aurobindo and the New Age.

B. K. Roy Chaudhari: Advent of a New Life upon Earth.

Haridas Chaudhri: Sri Aurobindo: The Prophet of Life Divine.

Haridas Chaudhri: The Philosophy of Integralism.

Haridas and Spiegdsberg (Ed.): The Integral Philosophy of Sri Aurobindo, (Allen and Unwin).

Keshav Murti: Sri Aurobindo and His Yoga.

K. D. Sethna: The Vision and Work of Sri Aurobindo.

Kishor Gandhi: Social Philosophy of Sri Aurobindo and the New Age.

L. G. Chincholkar: A Critical Study of Sri Aurobindo. (L. G. Chincholkar, Dhantoli, Nagpur)

M. P. Pandit: Sri Aurobindo: Studies in the Light of His Thought

M. P. Pandit: Light from Shri Aurobindo.

M. P. Pandit: All Life is Yoga, I and II.

M. P. Pandit: Sadhana in Sri Aurobindo's Yoga.

M. P. Pandit: The Teaching of Sri Aurobindo, (Sri Aurobindo, Study Circle, Madras).

- Nirodbaran ; Sri Aurobindo : 'I am Here, I am Here'.
- Nolini Kant : Sri Aurobindo and His Ashram.
- Nolini Kant : The Yoga of Sri Aurobindo Part I to X.
- Prem Nandkumar : A Study of Savitri.
- R. N. Sharma ; The Philosophy of Sri Aurobindo, (Bharatiya Prakashan Mandir, Lucknow),
- R. S. Misra : The Integral Advaitism of Sri Aurobindo, (Banaras Hindu University).
- Rishabchand : Integral Yoga of Sri Aurobindo, I & II.
- Satprem : Sri Aurobindo or The Adventure of Consciousness.
- S. K. Maitra : Introduction To The Philosophy of Sri Aurobindo.
- S. K. Maitra : The Meeting of East and West in Sri Aurobindo's Philosophy.
- Siddheswar Banerjee : A short Treatise on Life Divine Vol. I and II.
- Sisir Kumar : Sri Aurobindo : A Homage.
- Sisir Kumar : Sri Aurobindo and Indian Freedom.
- Sisir Kumar : Sri Aurobindo and The New World.
- Srinivas Iyengar : Sri Aurobindo, An Introduction (Rao and Raghavan, Mysore)
- T. V. Sastry : Sri Aurobindo : Lights On The Teachings.
- V. Chandrashekharam : Sri Aurobindo's Life Divine ; A Brief Study.
- V. Madhusudan : Sri Aurobindo's Philosophy of Evolution.
- V. P. Sharma : The Political Philosophy of Sri Aurobindo (Asia Publishing House).